॥ श्री ॥

श्रीभोजराजसार्वभौमविरचितं

चम्पूरामायणम् ।

लक्ष्मणसूरिविरचितं युद्धकाण्डम् ।

रामचन्द्रबुधेन्द्रविरचितया व्याख्यया समेतम् ।

Price 2½ Rupees

THE

CHAMPŪ-RĀMĀYAṆA

OF

KING BHOJA (1-5 Kāndas) and LAKSMAṆA SŪRI (6th Kāṇda)

WITH THE COMMENTARY OF RĀMACHANDRA BUDHENDRA

PREVIOUS EDITION WAS EDITED BY

WĀSUDEV LAXMAN S'ĀSTRĪ PANS'ĪKAR,

Ninth Edition

RE-EDITED BY

NĀRĀYAN RĀM ACHĀRYA "KĀVYATĪRTH"

WITH CO-OPERATION OF THE S'ASTRIMANDALA

PUBLISHED

BY

PĀNDURANG JĀWAJĪ,

PROPRIETOR OF THE 'NIRNAYA SĀGAR PRESS,

BOMBAY

1939

Publisher -Pandurang Jawaji, } 'Nirnaya sagar' Press,
Printer -Ramchandra Yesu Shedge, } 26 28, Kolbhat Street, Bombay

श्रीभोजराजसार्वभौमविरचितं

चम्पूरामायणम् ।

लक्ष्मणसूरिविरचितं युद्धकाण्डम् ।

रामचन्द्रबुधेन्द्रविरचितया व्याख्यया समेतम् ।

पणशीकरोपाह्वलक्ष्मणात्मजवासुदेवशर्मणा पूर्वसंस्कृतस्यास्य

नवमं संस्करणम्

नारायण राम आचार्य, "काव्यतीर्थ"

इत्यनेन शास्त्रिमण्डलसाहाय्येन

संशोधितम् ।

तच्च

मुम्बय्यां

पाण्डुरङ्ग जावजी इत्येतैः

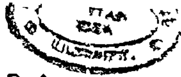
स्वीये निर्णयसागरमुद्रणयन्त्रालये मुद्रापयित्वा

प्राकाश्य नीतम् ।

शाके १८६१, सन १९३९,

---

२ रु ।

श्रीः ।

श्रीभोजराजविरचितं

चम्पूरामायणम् ।

रामचन्द्रबुधेन्द्रविरचितसाहित्यमञ्जूषा-व्याख्यासमेतम् ।

बालकाण्डम् ।

गुरवे सर्वलोकाना भिषजे भवरोगिणाम् ।
निधये सर्वविद्याना दक्षिणामूर्तये नम ॥

शिवान दाश्रयगुरोश्चरणस्मरण मम ।
उत्साहशक्तिज तेजस्तनोतु मुखपङ्कजे ॥

निशेशविरिमार्तण्डचन्द्रेन्द्रोपेन्द्रवन्दित ।
नमो गणपते तुभ्य ब्रह्मणा ब्रह्मणस्पते ॥

सीताकल्पलतान्वित दशरथाम्भोराशित सोदरो-
दारस्कन्धमभीष्टद सुमनसा श्रेणीभिरामोदितम् ।
नित्य स्वाश्रितनन्दन किसलयश्रीपद्धशाखोज्वल
श्रीरामामरभूरुह हृदि सदा सेवेऽथसत्सिद्धये ॥

सुधाकरसुधाकराच्छरदभास्वराभास्वरा-
श्रितक्रमविपश्चिदाक्षणनसादरा सादरा ।
विरिञ्चिनवमोहनागमविशारदा शारदा
मदीयरसनाङ्गणे नटतु सर्वदा सर्वदा ॥

यत्पादाम्भोजरेणु विबुधकविवरा प्राप्य सिद्धाञ्जन वा
प्रज्ञादृष्टे प्रमील पटुतरतमसा प्रास्तवन्या निजाया ।
आसाद्योन्मेषमाशान्निधिमिव कविता प्रापुरुद्यद्गुणार्थां
निष्प्रत्यूह मुदास्मान्स सुरवरनुत पातु हेरम्बदेव ॥

श्रीमास्तैलिङ्गदेशे स जयति विबुधश्रेणिकोटीरकोटी-
कोटीमाणिक्यभूतागणितगुणगणोऽखण्डपाण्डित्यशौण्ड ।
धीर शाण्डिल्यगोत्र सकलकविकुलाह्लादिसूक्तिप्रवीणो
वीणोदाहार्यविद्याविवरणनिपुणो रामचन्द्रो बुधेन्द्र ॥

नित्य सभ्रमजृम्भिता नटति यज्जिह्वाङ्गणे भारती
जायन्ते कविपुङ्गवास्तनुभृतो यद्वक्त्रनिर्वर्णनात् ।
भोजक्षोणिभुजा जाता विरचितश्चम्पूप्रबन्धोऽधुना
व्याख्यां तस्य करोमि मञ्जुलतरां साहित्यमञ्जूषिकाम् ॥

व्याकुर्वन्ति निबद्धगौरवभयान्नैव स्फुटं युक्तिभि
र्ये तेऽप्येतृजनाप्रतारणपरा का नैपुणी वा तत ।
वैरस्यं वचसा कवीशहृदय प्रत्यापयन्नन्वय-
द्वारैवाद्भुतमिहाखिल प्रविवृणोम्युक्तिव्रजोज्जृम्भितम् ॥

अथ खलु तामभवाम्बिचिन्नरसमवितानस्पलताममर्यामोदिताशेषविबुधसमाजोऽ नवद्यनिखिलविद्याभिज्ञ सर्वज्ञसार्वभौमो भोजनामा महाराज समस्तसद्गुणमणिगणाभि रामस्य तारकब्रह्मरूपिणस्तत्रभवत श्रीरामस्य चरितानुवर्णन नि श्रेयसनिदान नितान्तरज्ञे निर्वर्ण्य 'काव्य यशसेऽर्थकृते व्यवहारविदे शिवेतरक्षतये । सद्य परनिर्वृतये कान्ता संमिततयोपदेशयुजे ॥' इत्याद्यलङ्कारवचनप्रामाण्यात्, काव्यस्यानेकश्रेय साधनता 'काव्यालापाश्च वर्जयेत्' इति निषेधस्यासत्काव्यविषयता च पश्यन्, सत्सकल्याणपरायण श्रीरामायण चम्पूप्रबन्धात्मना चिकीर्षु , चिकीर्षितान्तरायपरिसमाप्तिप्रचयगमनलक्षण- फलसाधनत्वात् 'आशीर्नमस्क्रिया वस्तुनिर्देशो वापि तन्मुखम्' इत्याचार्यदण्डिवाक्या- दाशीराद्यन्यतमस्य प्रबन्धमुखलक्षणत्वाच्च तदादौ लक्ष्मीशब्दपूर्वकमाशिष प्रयुङ्क्ते—

लक्ष्मीं तनोतु नितरामितरानपेक्ष-
मङ्घ्रिद्वयं निगमशाखिशिखाप्रवालम् ।
हैरम्बमम्बुरुहडम्बरचौर्यनिघ्नं
विघ्नाद्रिभेदशतधारधुरंधरं न ॥ १ ॥

लक्ष्मीमिति । *आदौ लक्ष्मीशब्दप्रयोगाद्गणगणादिशुद्धेरभ्युच्छ्रय ।* तदुक्तम्— 'देवतावाचका शब्दा ये च भद्रादिवाचका । ते सर्वे नैव निन्द्या स्युर्लिपितो गणतोऽपि वा ॥' इति । निगमा वेदास्त एव शाखिनो वृक्षा । 'वृक्षो महीरुह शाखी' इत्यमर । व्रीह्यादित्वादिनि । तेषा शिखा उपनिषद । ता एव शिखा अग्राणीति श्लिष्टरूपकम् । मौल्यश्च प्रतीयन्ते । तासां प्रवालं नवपल्लवम् । वेदान्तवेद्यमित्यर्थ । 'शिखा ज्वालाकेकिमौल्यो शिखा शाखाग्रमौलिषु' इति वैजयन्ती । 'प्रवालो वल्लकीदण्डे विद्रुमे नवपल्लवे' इति शब्दार्णवे । अम्बुनि रोह- तीत्यम्बुरुह पद्म तस्य यो डम्बर सौभाग्यातिशयसरम्भस्तस्य चौर्येऽपहरणे । ब्राह्मणादित्वात्ष्यञ् । निघ्नमायत्तम् । अम्बुरुहसौभाग्यापहारीत्यर्थ । 'अधीनो निघ्न आयत्त ' इत्यमर । अत एव सादृश्यपर्यवसानादुपमा । डम्बरेत्यत्र दम्यन्ते भीरवोऽनेनेति डम्बर । 'दमु उपशमे' । औणादिकत्वाद्वरप्रत्यय पृषोदरादित्वाद्वर्णव्यत्ययश्च । सुबोधिनीकारस्तु—'डम्ब विक्षेपे' इति धान्तो

१ 'सुतराम्' इति पाठ

ातुरस्तीत्याह । तन्मते डम्ब विक्षेप रातीति डम्बर । 'आडम्बरोऽस्त्री सरम्भ' त्यमरशेषश्च । विहन्यन्त एभिरिति विघ्ना प्रत्यूहा । 'विघ्नोऽन्तराय प्रत्यूह' इत्यर । 'घञर्थे कविधानम्' इति कप्रत्यय । त एवाद्रय पर्वतास्तेषा भेदे विदारणे शतधारक्षुरधर वज्रायुधसमानसारम् । अशेषविघ्नविनाशकमित्यर्थ । धूरेव धुरा । आप चैव हलन्तानाम्' इति वचनादाप् । ता धारयतीति धुरधरम् । 'सज्ञाया भृतृवृजि-' इत्यादिनाणप्रत्यय । 'खित्यनव्ययस्य' इति ह्रस्व । 'अरुर्द्विषत्-' इत्यादिना मुमागम । हेरम्बस्येद हैरम्ब वैनायकम् । 'तस्येदम्' इत्यण् । अङ्घ्रिद्वय चरणयुगमम् । इतरेषु न विद्यतेऽपेक्षा यस्मिन्कर्मणि तथथा भवति तथेतरानपेक्षम् । भजनीयान्तरनिरपेक्षमित्यर्थ । इद क्रियाविशेषणम् । यदाङ्घ्रिद्वयविशेषण तदा सहकार्यन्तरमनपेक्ष्य स्वातन्त्र्येणैव सकलमेवकन्तनाभीप्सितदानसमर्थमित्यर्थ । नितरामतिशयेन । 'किमेत्तिङव्यय-' इत्यादिना आम्प्रत्यय । नोऽस्माक लक्ष्मीमशेषाभिलषितार्थसपत्ति तनोतु करोतु । सपादयत्वित्यर्थ । तनोते 'आशिषि लिङ्लोटौ' इत्याशीरर्थे लट् । 'शोभासपत्तिपद्मासु लक्ष्मी श्रीरिति कथ्यते' इति शाश्वत । अनाशीरलकार — 'आशीर्नामाभिलषितवस्तुन शासन मतम्' इति लक्षणात् । अय चोक्तोपमारूपकविशेषाभ्या निलतण्डुलवत्परस्परनैरपेक्ष्यात्ससृज्यते । तथा नितरामितरेत्यादिव्यञ्जनयुग्माना तकाररेफखकारादीना केवलाना चासकृदावृत्त्या वृत्त्यनुप्रास शब्दालकार । तदुक्त विद्यानाथेन—'एकद्विप्रभृतीना तु व्यञ्जनाना यदा भवेत् । आवृत्तिर्यत्र सदर्भे वृत्त्यनुप्रास इष्यते ॥' इति । अयमेवालकार प्रायशो भोजराजोक्तिष्वनुसधेय । विशेष तु वक्ष्याम । आदौ धुदेवतास्य अन्त्यलघोस्तगणस्य प्रयोगाच्छुभलाभ सूच्यते । तदुक्तम्-'तो धौरन्त्यलघु शुभ' इति । लकारस्य भुन्वाद्बीजप्रचयगमनसिद्धि । प्रायेणात्र द्राक्षापाक –'द्राक्षापाक स कथितो बहिरन्त स्फुरद्रस' इति लक्षणात् । एतदादिश्लोकपञ्चक वसन्ततिलकावृत्तम्—'उक्ता वसन्ततिलका तभजा जगौ ग' इति केदारलक्षणात् ॥

इदानीं तावत् 'मङ्गलादीनि मङ्गलमध्यानि मङ्गलान्तानि शास्त्राणि प्रथन्ते' इत्यादिभगवद्भाष्यकारवचन प्रमाणयन्, शिष्टाचारपरिप्राप्त विशिष्टदेवताब्राह्मणनमस्काररूप मङ्गल निबध्नाति—

उच्चैर्गतिर्जगति सिध्यति धर्मतश्चे-
त्तस्य प्रमा च वचनै कृतकेतरैश्चेत् ।
तेषा प्रकाशनदशा च महीसुरैश्चे-
त्तानन्तरेण निपतेत् क नु मत्प्रणाम ॥ २ ॥

उच्चैरिति । जगति । जगत्स्वित्यर्थ । उच्चैरुन्नता गतिर्गन्तव्यदेश । स्वर्गाद्युन्नतस्थानमित्यर्थ । 'देशे प्राप्ये गति' इति वैजयन्ती । धर्मतो ज्योतिष्टोमादिधर्मात् । पञ्चम्यास्तसि । सिध्यति चेन्निष्पन्ना भवति यदि । सिध्यतीति पद सर्वत्र सबध्यते । तस्य धर्मस्य प्रमा यथार्थानुभवश्च । स्वर्गादिफलसाधनत्वज्ञानमिति यावत् । प्रमाकरण प्रमाणमित्यत्र 'यथार्थानुभव प्रमा' इति प्रमाशब्दार्थस्य तार्किकैरुपवर्णितत्वात् । कृतकेतरैरकृत्रिमैर्वचनै 'ज्योतिष्टोमेन स्वर्गकामो यजेत' इत्यादिवेदवाक्यै सिध्यति

चेत्। ननु 'अस्य महतो भूतस्य नि श्वसितमेवैतयदृग्वेदो यजुर्वेद सामवेद' इत्या दिवाक्यद्वेदानामुत्पत्तिश्रवणात्कथमकृतत्वमिति चेत् 'अनादिनिधना नित्या वागु त्सृष्टा स्वयम्भुवा। आदौ वेदमयी विद्या यत सर्व प्रवर्तित ॥' इति श्रुतेरकृत्रिमत्वा वगमात्। 'ऋच सामानि जज्ञिरे' इत्यादिषु हिरण्यगर्भे वेदाविर्भाव एव जनेरर्थ। एतत् 'शास्त्रयोनित्वात्' इति वेदान्तसूत्रव्याख्यानावसरे तत्रभवद्भिर्भाष्यकृद्भि सम्य ग्विवेचित तत्रैवानुसन्धेयमित्यलमत्र शास्त्रविचारेण। तेषामकृत्रिमवचनाना प्रबन्ध नदशा पाठतोऽर्थतश्च स्फुटीकरणप्रसारश्च। महीसुरै। ब्राह्मणैरित्यर्थ। 'अग्रजोऽग्री द्विजात्यग्रजन्मभूदेववाडवा' इत्यमर। तानन्तरेण तान्महीसुरान्विना। 'अन्त रान्तरेण युक्ते' इति द्वितीया। मत्प्रणामो मत्कृतनमस्कार क नु कुत्र वा निपतेत्प्र र्तेत। उत्कर्षेण परमश्रेयोहेतूना वेदविदा ब्राह्मणानामेव नमस्कार्यत्वात्तेषामेवाय नमस्कारो विधीयत इत्यर्थ। तथा च श्रुति –'तस्माद्ब्राह्मणेभ्यो वेदविद्भ्यो दिवे दिवे नमस्कुर्यात्' इति। ततो ब्राह्मणा एव नमस्कार्या इष्टदेवताश्च। तदुक्त भगवता श्रीकृष्णेन महाभारते—'दैवाधीन जगत्सर्वं मन्त्राधीन तु दैवतम्। ते मन्त्रा ब्राह्मणा धीना ब्राह्मणो मम दैवतम् ॥' इति। अत्रोत्तरोत्तरस्य पूर्वं पूर्वं प्रति विशेषणत्वादेका वल्यलङ्कार। तदुक्तमेकावल्याम्—'यत्र विशेषणभाव पूर्वं पूर्वं प्रति क्रमेणैव। भजति परपरमेषाऽलङ्कृतिरेकावली कथिता ॥' इति ॥

इदानीं स्वचिकीर्षितनिबन्धस्य स्वरूपनिरूपणद्वारा सहृदयानां प्ररोचनामुत्पादयन्, तद्रचनाया निजरसनाया प्रवृत्तिमाशास्ते—

गद्यानुबन्धरसमिश्रितपद्यसूक्ति-
हृद्या हि वाद्यकलया कलितेव गीति ।
तस्माद्दधातु कविमार्गजुषा सुखाय
चम्पूप्रबन्धरचना रसना मदीया ॥ ३ ॥

गद्येति। गद्यान्यपादबद्धानि। तदुक्तम्–'अपाद पदसन्तानो गद्य पद्य चतुष्प दम्' इति। गद्यानामनुबन्धेनानुषङ्गेण यो रस आस्वादस्तेन मिश्रिता मिलिता पद्य सूक्ति पद्याना सम्यग्रचना। 'आस्वादो ब्रह्मणि रसे' इति शब्दार्णवे। वाद्यकलय वीणावेणुमृदङ्गादिवाद्यविशेषेण। 'कला शिल्पे विवृद्धौ' इति वैजयन्ती। कलित मिश्रिता गीतिर्गानविशेषेव हृद्या मनोज्ञा हि। सहृदयहृदयाह्लादिनी खल्वित्यर्थ। तस्मा द्गद्यपद्यमिश्रितप्रबन्धस्य सर्वानन्दकरत्वाद्धेतो। कवयन्ते रसोचितशब्दार्थसघटन- परया गिरा वर्णयन्तीति कवयस्तन्मार्गजुषा तद्वर्त्मानुवर्तिनाम्। कवितारसाभिज्ञाना- मित्यर्थ। सुखाय हृदयानुरञ्जनार्थं ममेय मदीया। 'वृद्धाच्छ' इति छप्रत्यय। रसना जिह्वा। चम्पूप्रबन्धरचना 'गद्यपद्यात्मक काव्य चम्पूरित्यभिधीयते' इत्युक्तलक्षण काव्य चम्पूप्रबन्धस्तस्य रचना निर्माण दधातु। विशिष्टप्रबन्धरचनाया मदीया रसना प्रवर्ततामित्यर्थ। चमत्कारकारितया गद्यपद्यात्मक काव्य करोमीति तात्पर्यम्।

१ 'अनुबद्ध' इति पाठ २ 'विदा' इति पाठ

न पूर्ववाक्य उपमालोपमेयसाधारणधर्मसादृश्यप्रतिपादकाना चतुर्णां प्रयोगाच्छ्रौत
। उपमालङ्कार —'स्वत सिद्धेन भिन्नेन सम्मतेन च धर्मत । साम्यमन्येन वर्ण्यस्य
न्य चेदेकगोपमा ॥' इति लक्षणात् । स च शब्देनानुप्रासेन च ससृज्यते ॥

ननु वाल्मीकिरचितेनैव श्रीरामायणेन सकलजनसतृप्तेर्भगवानन्वात्तव पुन कोऽय
तनप्रबन्धनिर्माणप्रयास इत्याशङ्क्य सोपपत्तिक तत्प्रणयने स्वस्याधिकार तावद्दर्शयति—

वाल्मीकिगीतरघुपुंगवकीर्तिलेशै-
स्तृप्तिं करोमि कथमप्यधुना बुधानाम् ।
गङ्गाजलैर्भुवि भगीरथयत्नलब्धै
किं तर्पणं न विदधाति नैर पितॄणाम् ॥ ४ ॥

। **वाल्मीकीति** । वल्मीकस्यापत्य वाल्मीकि । तदुक्त ब्रह्मवैवर्ते—'अथा-
ब्रवीन्महातेजा ब्रह्मा लोकपितामह । वल्मीकप्रभवो यस्मात्तस्माद्वाल्मीकिरित्यसौ ॥'
इति । 'अत इञ्' इतीञ् । तेन गीता उपवर्णिता ये रघुपुगवकीर्तिलेशा । पुमान्गौरिव
पुगवो वृषभश्रेष्ठ । 'श्रेष्ठोऽन्याणा तु पुगवो' इति वैजयन्ती । 'गोरतद्धितलुकि' इति
समासान्तष्टच् । रघुपुगवस्य रघुश्रेष्ठस्य कीर्तर्दानमानादिगुणसमुद्भवाया समाख्याया
लेशा लवास्तै । ब्रह्मलोकप्रसिद्धस्य शतकोटिविस्तृतस्य श्रीरामचरितस्य चतुर्विंशति-
सहस्रसख्यापरिमितग्रन्थेन श्रीरामायणेन कियत एव वर्णितत्वात्कीर्तिलेशैरित्युक्तमित्यव
गन्तव्यम् । अधुनेदानीं कथमपि महता यत्नेन । चम्पूप्रबन्धनिर्माणरूपेणेत्यर्थ ।
'ज्ञातहेतुविवक्षायामप्यादिकथमव्ययम् । कथमादि तथाप्यन्त यत्ने गौरववाढयो ॥'
इत्युत्पलमालायाम् । बुधाना तज्ज्ञानाम् । 'ज्ञातृचान्द्रिसुरा बुधा ' इति क्षीरस्वामी ।
तृप्तिं सतुष्टिं करोमि । अत्र दृष्टान्तमाह—भुवि भूलोके भगीरथेन राज्ञा यत्नलब्धै
प्रयत्नेनानीतै । अश्वमेधीयाश्वान्वेषणसमये कपिलानलदग्धाना सगरात्मजाना स्वर्लोक
प्रापणाय दुश्चरतपश्चर्यादिबहुतरप्रयत्नेन वियन्मार्गाद्भुव प्रापितैरित्यर्थ । भगीरथप्रयत्न
उत्तरत्र वक्ष्यते । गङ्गाजलैर्मन्दाकिनीसलिलैर्नैर पितॄणा तर्पण निवापाञ्जलिदानेन
सतृप्तिं न विदधाति न करोति किम् । करोत्येवेत्यर्थ । अतोऽहमप्येव करोमीति
भाव । अत्र वैधर्म्येण दृष्टान्तालङ्कार —'यत्र वाक्यद्वये बिम्बप्रतिबिम्बतयोच्यते ।
सामान्यधर्मो वाच्यत्वे स दृष्टान्तो निगद्यते ॥' इति लक्षणात् ॥

इत्थ स्वस्य ग्रन्थकरणे योग्यतां प्रसाध्य सप्रति कथा प्रस्तौति—

वाचं निशम्य भगवान् स तु नारदस्य
प्राचेतस प्रवचसा प्रथम कवीनाम् ।
माध्यंदिनाय नियमाय महर्षिसेव्या
पुण्यामवाप तमसा तमसा निहन्त्रीम् ॥ ५ ॥

---

१ 'जन' इति पाठ २ 'अथ' इति पाठ

वाचमिति । प्रवचसा प्रगल्भवचसा कवीना व्यासादिकवीना प्रथम अ
सकलकविकुलगुरुरित्यर्थं । स प्रसिद्ध । अत्र न यच्छब्दापेक्षा । तदुक्त का
प्रकाशे—'प्रक्रान्तप्रसिद्धानुभूतार्थविषयस्तच्छब्दो यदुपादान नापेक्षते' इति । पुरा
उत्तरपांथ । अव्ययानामनेकार्थत्वात् । भगवान् । 'उत्पत्तिं निधन चैव भूतानाम
गतिं गतिम् । वेत्ति विद्यामविद्या च स वाच्यो भगवानिति ॥' इत्युक्तलक्षण
प्रचेतसोऽपत्य प्राचेतसो वाल्मीकि । 'तस्यापत्यम्' इत्यण् । ।
स्यान्मैत्रावरुणिश्च स । वाल्मीकिश्च' इति विश्व । रमन्ते शरीरेन्द्रियविषयोपर्न
तया विवेदनयेति नरा जीवास्तेषा सबन्धि नारमज्ञान यति खण्डयति श्रीनाराय
दिव्यनामसकीर्तनेनेति नारद । तदुक्त नारदीये—'गायन्नारायणकथा सवल
भयापहाम् । नारदो नाशयन्नेति नृणामज्ञानज तम ॥' इति । अथवा 'नरा
नर प्रोक्त परमात्मा सनातन ' इति नारदीयवचनान्नर परमात्मा तस्य सर्व
नार परमात्मविषयकज्ञान तद्ददात्युपदिशति परमकारुणिकतया मुमुक्षुभ्य इ
नारद । तेनास्य श्रद्धेयवचनत्वमुक्तमित्यवधेयम् । तस्य नारदस्य ब्रह्मनियोगे
समागतस्य देवर्षिप्रवरस्य वाच निशम्य । 'को न्वस्मिन्साम्प्रत लोके' इत्यादिनि
प्रश्नानुरूपोत्तरतया 'मुने वक्ष्याम्यह बुद्ध्वा तैर्युक्त श्रूयता नर ' इत्यादिसक्षि
बालरामायणोक्ता श्रीरामगुणवर्णनरूपा वाच श्रुत्वा । 'गुरुमुखाच्छ्रोतव्यम्' इ
न्यायेन सकललोकगुरोर्नारदस्य मुखाच्छ्रवणविधेर्विहितत्वादिति भाव । 'निश
म्यतीति श्रवणे तथा निशमयत्यपि' इति भट्टमल्ल । ततो निशम्येतीद रूपम्
अन्यथा निशमय्येति स्यात् । अत एवाह वामन —'निशम्यनिशमय्यशब्द
प्रकृतिभेदात्' इति । ननु 'उत्सङ्गान्नारदो जज्ञे दक्षोऽङ्गुष्ठात्स्वयभुव ' इ
भागवतप्रसिद्ध हि नारदस्य ब्रह्मपुत्रत्वम् । तथाच—'वाल्मीकिरभवद्ब्रह्मा वा
वाक्तस्य रूपिणी । चकार रामचरित पावन चरितव्रत ॥' इति स्कान्दे पार्व
प्रति परमेश्वरेणोक्तत्वाद्ब्रह्मलोकप्रसिद्ध शतकोटिप्रविस्तृत रामचरित भूलो
वर्तिचातुर्वर्ण्यतापत्रयविमोचनार्थं सक्षिप्य रचयितुमुद्युक्तस्य परमकारुणिकस्य ब्रह्म
एव भूमौ स्वाशेन वाल्मीकिरूपेणावतीर्णत्वादस्य प्रष्टृत्व नारदस्योपदेष्टृत्व च कथमु
पद्यत इति चेत्, सत्यम् । मानुषलोके रूपान्तरेणावतीर्णस्य तस्य सप्रदायप्रवर्तनार्थ
मित्यसुपयुक्तत्वान्नानुपपत्तिरित्यलमतिप्रपञ्चेन । मध्ये भवो माध्यदिन । 'मध्य
शब्दस्य मध्यदिनादेशो भवार्थप्रत्ययश्च स्यात्' इति न्यासकार । 'मध्याह्नवाचि
मध्यदिनशब्द एवोत्सादिषु पठित ' इत्यन्ये । तथा च—'उत्सादिभ्योऽञ्'
माध्यदिनाय नियमाय । माध्याह्निकक्रिया कर्तुमित्यर्थ । महर्षिभिर्ऋषिप्रवरै
सेव्या स्नानसध्यावन्दनाद्यनुष्ठानार्थमाश्रयितु योग्याम् । महर्षिलक्षण तु—'तप
शौचपरा दान्ता सत्यवाचो बहुश्रुता । वेदवेदाङ्गतत्त्वज्ञा ऋषय परिकीर्तिता ॥
इति । कुत । पुण्या पावनीम् । अत एव तमसामज्ञानाना निहन्त्रीं विनाशिनीम्
स्वसेवातत्पराणामशेषपापनिवर्तनेन ज्ञानप्रदायिनीमित्यर्थ । तमसा तमसानदीमवाप
लक्षणया तत्तीर प्रापेत्यर्थ । अत्र तमसा तमसामिति व्यञ्जनत्रितयस्यावृत्त्या वृत्त्यनुप्रास
शब्दालकार । लक्षण तूक्तम् ॥

तत्र कंचन क्रौञ्चमिथुनादेकं पञ्चशरविद्धमपि व्याधेनानुविद्धं यायतो वद्धानुकम्पस्य भगवतो वाल्मीकेर्वदनारविन्दाच्छन्दोमयी चिदेव निःससार सरस्वती ॥

तत्रेति । तत्र तमसातीरे । पञ्च शरा यस्य तेन पञ्चशरेण स्मरेण विद्ध प्रहृ- । काममोहितमिति यावत् । 'काम पञ्चशर स्मर' इत्यमर । पञ्चभि र्विद्धमिति गम्यते । 'अरविन्दमशोकं च चूतं च नवमल्लिका । नीलोत्पलं च ते पञ्चबाणस्य सायका ॥' इत्यमर । तथाभूतमपि व्याधेन लुब्धकेन । निषादे- , यावत् । 'व्याधो मृगवधाजीवो मृगयुर्लुब्धकश्च स' इत्यमर । अनु पश्चा- द् सम्प्रहृतम् । परमशोच्यतरमित्यर्थ । 'व्यध सम्प्रहारे' इति धातो कर्मणि क्त । ामिथुनात्क्रौञ्ची च क्रौञ्चश्च क्रौञ्चौ पक्षिविशेषा । 'क्रुङ् क्रौञ्चोऽथ बक कह्व' मर । 'पुमान्स्त्रिया' इत्येकशेष । तयोर्मिथुनाद्द्वन्द्वात् । तन्मिथुनादित्यर्थ । र्धारणे पञ्चमी । 'स्त्रीपुंसौ मिथुन द्वन्द्वम्' इत्यमर । कंचनैकं पुमांसं निध्या पश्यत । 'निर्वर्णनं तु निध्यानं दर्शनालोकनेक्षणम्' इत्यमर । अत एव ानुकम्पस्योत्पन्नकरुणस्य । मैत्री मुदिता करुणा उपेक्षा चेति चतसृणा मह- तद्वृत्तित्वेन विद्धवेदनदर्शनस्य करुणोत्पादकत्वादिति भाव । 'कृपा दयानुकम्पा न्' इत्यमर । भगवतो वाल्मीके । पदद्वय व्याख्यानम् । वदनमरविन्दमिवे- त्युपमितसमास । न तु वदनमेवारविन्दमिति रूपकसमास । तथा सत्यरविन्दस्य वान्येन तस्मात्सरस्वतीनि सरणायोगात् । छन्दोमय्यनुष्टुप्छन्दोनिबद्धा । 'द्वात्रिं- त्यक्षरानुष्टुब्' इति छान्दसा । छन्द शब्दात्ताद्रूप्ये मयट् । 'टिड्ढाणञ्–' इत्यादिना ङ् । क्वचिदपूर्वत्व वक्ष्यमाणप्रकारा सरस्वती वाक् समार निष्प्रयत्न विनैव निर्ग- त । 'गीर्वाग्वाणी सरस्वती' इत्यमर । 'सृ गतौ' इति धातोर्लिट् ॥

ताभेव सरस्वतीमाह—

> **मा निषाद प्रतिष्ठा त्वमगम शाश्वती समा ।**
> **यत्क्रौञ्चमिथुनादेकमवधी काममोहितम् ॥ ६ ॥**

मा निषादेति । हे निषाद, त्वं शाश्वती समा अनन्तसंवत्सरान् । 'संवत्सरो वत्सरोऽब्दो हायनोऽस्त्री शरत्समा' इत्यमर । अत्यन्तसंयोगे द्वितीया । प्रतिष्ठा स्थितिं मा गमो मा प्राप्नुहि । क्षिप्रमेव म्रियस्वेत्यर्थ । गमेर्लुङि पुषादित्वाच्च्लेरङादेश माङ्योगे' इत्यडागमप्रतिषेधे वक्तव्येऽप्याशीर्थत्वात्तदभावप्रतिषेध । यद्यस्मात्क्रौञ्च- मिथुनादेकं काममोहितं ज्ञातात्परमवधीर्हतवानसि । हन्तेर्लुङि हनो वधादेश । य शापत्वेन प्रवृत्त श्लोक । वाल्मीकेर्महर्षेरीश्वरानुग्रहेण कृत्स्नकाव्यार्थसंग्रहो क्त । संग्रहश्चायम्—मानिषाद मा लक्ष्मीर्निषीदति तिष्ठत्यस्मिन्निति मानिषाद ल्क्ष्मीनिवास श्रीराम, त्वं शाश्वती समाश्चिरकालं प्रतिष्ठामगम । अखण्डितैश्वर्या- नन्दसपन्नो विजयी भवेत्यर्थ । यद्यत कारणात्क्रौञ्चमिथुनात् 'क्रुञ्च गतिकौटिल्या- ल्पीभावयो' इति धातो क्रुञ्चा राक्षसी कैकसी तस्या अपत्य क्रौञ्चो राक्षसो रावण ।

१ 'पञ्चशरानुविद्धम्' इति पाठ

'तस्यापत्यम्' इत्यण् । तस्य पत्नी नैषधी मन्दोदरी । अत्रापि पूर्ववदेकशेष । तयोर्मिथुनादेकं काममोहितं लोकविद्विष्टकर्माणं रावणमवधी । एतेन महर्षिणा वाल्मीकिना सम्प्रदायप्रवर्तकेन लक्ष्मीपतिरूपश्रीरामस्मरणरूपं मङ्गलं काव्यादाववश्यं कर्तव्याशीर्वचनं कृतमित्यवगन्तव्यम् । इत्येव सरस्वती नि ससारेति पूर्वेण सबन्ध । श्लोकस्त्वयमेतदानुष्टुभं वृत्तम्—'पञ्चमं लघु सर्वत्र सप्तमं द्विचतुर्थयो । गुरुषष्ठं च सर्वपामेतच्छ्लोकस्य लक्षणम् ॥' इति वचनात् । 'मानिषाद प्रतिष्ठां त्वमगम ' इत्यत्र 'प्रतिष्ठा तु अम गम ' इति च्छेद । न विद्यते मा यस्येति विग्रह । तस्य सबुद्धिरेषं अम निर्भाग्य । इति नारायणीये ॥

तदनु समयोचितकृत्यं निर्वर्त्य स्वाश्रमं प्रति गतवति भगवति वाल्मीकौ ।

तदन्विति । तदनु 'मा निषाद' इत्यादिच्छन्दोनिबद्धवाङ्निःसरणानन्तरम् । भगवति पूज्ये वाल्मीकौ । समयोचितं मध्याह्नकालोचितम् । 'समया शपथाचारकालसिद्धान्तसविद ' इत्यमर । कृत्यं स्नानसध्यावन्दनादि कर्म निर्वर्त्य कृत्वा स्वाश्रमं स्वनिकेतनं पर्णशालां प्रति गतवति प्रविष्टे सति ॥

तत किं प्रवृत्तमित्यत आह—

वाणीविलासमपरत्र कृतोपलम्भ-
मम्भोजभूरसहमान इवाविरासीत् ।
आभाति यत्कृतिरनेकविधप्रपञ्च-
व्याजेन्द्रजालविधिसाधकपिच्छिकेव ॥ ७ ॥

वाणीति । अम्भोजं नारायणनाभिकमलं तत्र भवतीत्यम्भोजभूर्ब्रह्मा । तदुक्तं भागवते—'यन्नाभिजातादरविन्दकोशाद्ब्रह्माविरासीद्यत एष लोक ' इति । 'अन्येभ्योऽपि दृश्यते' इति क्विप् । अपरत्र पुरुषान्तरे वाल्मीकौ कृतोपलम्भं विहितानुषङ्गम् । तत्रोपलभ्यमानमित्यर्थ । वाण्या 'मा निषाद' इत्यादिवाच । सरस्वतीदेव्याश्चेति गम्यते । विलास लीलामसहमानोऽमृष्यमाण इवाविरासीत्प्रादुरभूत् । निजपरिग्रहस्य पुरुषान्तरासक्तिं को वा सहेतेति भाव । वस्तुतस्तु परमकारुणिकतया महर्षेर्वाल्मीकेर्व्याधविद्धक्रौञ्चदर्शनानन्तरजनितशोकापनोदनार्थं निजाज्ञया प्रथमतो नारदोक्तमेवार्थं पुन स्वयमप्युपदेष्टुं तत्समक्षं प्रत्यक्षोऽभूदिति तात्पर्यम् । युक्तं चैतदित्याह—आभातीति । यत्कृतिर्यस्याम्भोजभुव कृति क्रियाशक्ति कर्त्री । अनेकविधो देवतिर्यङ्मनुष्यादिभेदेन बहुप्रकारो य प्रपञ्च सर्ग स इति व्याजोऽपदेशो यस्य स तथोक्तो य इन्द्रजालविधि । 'अदेशकालपारोक्ष्य परोक्षस्यैव वस्तुन । यत्रौषधादिभि, सोऽयमैन्द्रजालविधि स्मृत ॥' इत्युक्तलक्षण । तस्य साधकपिच्छिकेव निष्पादकपिच्छविशेष इवाभाति प्रकाशते । अत एव तद्युक्तं नैषधीयत्तन तद्दर्शनेन महर्षेरपि शोकोत्पादनं तदपनोदनार्थं स्वस्याविर्भावश्चेति भाव । पिच्छिकेत्यत्र पिच्छेव पिच्छिका । स्वार्थे कप्रत्यय । कात्पूर्वस्येकारादेश । यद्यपि 'पिच्छबर्हे नपुसके' इत्यमर , तथाप्याबन्तोऽयं पिञ्छा-

---

१ 'स्वाश्रममुपगतवति सति' इति पाठ २ नैषधीयव्याख्याने इति भाव' ३ ' पिञ्छिकेव' इति पाठ

शब्दो निघण्ट्वन्तरेषु मृग्य । अथवा महाकविप्रयोगदर्शनात्समाधेयम् । यथोक्त कृष्ण-कर्णामृतस्तवे मङ्गले—'नवशिखिपिञ्छालाञ्छितम्' इति । तथा ज्ञानवासिष्ठे शाम्बरिको-पाख्याने—'इत्युक्त्वा पिञ्छिका तेन भ्रामिता प्रसभ सभा । नानाविरचनाबीज मायेव परमात्मना ॥' इति निरङ्कुशा खलु कवय सार्वपथीना इत्यलमतिप्रसङ्गेन । अत्र पूर्ववाक्ये वाण्योर्वान्यप्रतीयमानयो श्लेषमितिकाध्यवसायमूलातिशयोक्तिर्निर्व्यूढा । असहमान इति जातिस्वभावोत्प्रेक्षा । उत्तरवाक्ये तु प्रपञ्चे व्याजशब्देन तत्त्वमपह्नु-त्येन्द्रजालत्वारोपणादपह्नवालङ्कार । 'छलादिशब्दैरसत्यत्वप्रतिपादनमपह्नुति' इति सर्वस्वसूत्रम् । तदुज्जीविता चेय पिञ्छिकेत्युपमा । सा चोक्तोत्प्रेक्षया परस्परनिरपेक्ष्या-त्ससृज्यते । वसन्ततिलकावृत्तम् । लक्षण तूक्तम् ॥

तत परमहर्षेण महर्षिणा विधिवदभ्यर्चित परमेष्ठी मध्यलोकेऽपि स्ववृत्त प्रकाशयितु किल भवन्तमेवोपतिष्ठमानयानया भारत्या रामचरित यथाश्रुत व्याक्रियतामिति व्याहृत्यान्तरधात् ।

तत इति । तत प्रादुर्भावानन्तरम् । परमहर्षेण । पितामहोऽयमेवभूते मयि दययाविरभूदहो कृतार्थतेति परमानन्दभरितेनेत्यर्थ । महर्षिणा 'ऊर्ध्वरेतास्तपस्युग्रो नियताशी च सयमी । शापानुग्रहयो शक्त सत्यसधो भवेदृषि ॥' इत्युक्तलक्षणा-न्वितेन ऋषिप्रवरेण वाल्मीकिना । विधिवद्विध्यर्हम् । यथाशास्त्रमित्यर्थ । अभ्य-र्चितोऽर्घ्यपाद्यासनादिभि पूजित । परमे स्थाने तिष्ठतीति परमेष्ठी ब्रह्मा कर्ता । 'परमे स्थ कित्' इति किन् । इनिप्रत्यय औणादिक । 'तत्पुरुषे कृति बहुलम्' इति सप्तम्या अलुक् । 'स्थास्थिन्स्थृणाम्' इति वक्तव्यात्षत्वम् । मध्यलोके भूलोकेऽपि । लोक-त्रयपक्षेऽस्य मध्यत्वादिति भाव । अपिशब्दो लोकान्तरप्रख्यातिं द्योतयति । स्ववृत्त निजचरित्र प्रकाशयितु प्रख्यापयितुम् । किलेत्यलीके । वस्तुतस्तु मच्छन्दादे-वेति भाव । भवन्त त्वामेव । अन्ययोगव्यवच्छेदार्थमेवकार । तत्रैव योग्यत्वादिति भाव । एवकारोऽय भारत्या वा सबध्यते । उपतिष्ठमानयानुवर्तमानयानया भवन्मु-खान्निर्गतया भारत्या 'मा निषाद—'इत्यादिसरस्वत्या । ईदृशैरेव श्लोकैरित्यर्थ । रामचरित श्रीरामचरित्रम् । श्रुतमनतिक्रम्य यथाश्रुतम् । नारदमुखत श्रुतक्रमानतिक्रम-णेनैवेत्यर्थ । 'यथा सादृश्ययोग्यत्ववीप्सापदार्थानतिक्रमे' इति शब्दार्णवे । व्याक्रियता व्याख्यायतामित्येत्र व्याहृत्योक्त्वोपदिश्य । 'व्याहार उक्तिर्लपितम्' इत्यमर । अन्तर-धादद्दृश्योऽभूत् । अत्रेद श्रीरामायणबालकाण्डवचनम्—'मच्छन्दादेव ते ब्रह्मन्प्रवृत्तेय सरस्वती । रामस्य चरित कृत्स्न कुरु त्वमृषिसत्तम ॥' इत्यारभ्य 'इत्युक्त्वा भगवा-न्ब्रह्मा तत्रैवान्तरधीयत' इत्यन्तम् ॥

अथ सरसिजयोनेराज्ञया रामवृत्त
करबदरसमान प्रेक्ष्य दृष्ट्या प्रतीच्या ।
शुभमतनुत काव्य स्वादु रामायणाख्य
मधुमयफणितीना मार्गदर्शी महर्षि ॥ ८ ॥

अथेति । अथ ब्रह्मतिरोधानानन्तरम् । 'मङ्गलानन्तरारम्भप्रश्नकार्त्स्न्येष्वथो अथ'

१ 'उपदिष्टमानया' इति पाठ २ 'भणितीना' इति पाठ

इत्यमर । मधुमग्योऽमृतस्राविण्यस्तासा फणितीना रसालङ्कारोल्लसितशब्दार्थसंघटना विशेषाणाम्। मधुमयेत्यत्र 'स्त्रिया पुवत्–' इत्यादिना पुवद्भाव । मार्गं पद्धतिं दर्शयतीति ताच्छील्येन कवीनामिति मार्गदर्शी । सकलकविकुलगुरुरित्यर्थ । दृशेर्ण्यन्तात्ता च्छील्ये णिनि । महाश्चासौ ऋषिश्च महर्षि । 'तपोनिर्धूतपाप्मानो याथातथ्याभिवादिन । वेदवेदाङ्गतत्त्वज्ञा ऋषय परिकीर्तिता ॥' इत्युक्तलक्षण ऋषिश्रेष्ठो वाल्मीकि सरसिज योनि कारण यस्य तस्य ब्रह्मण आज्ञया श्रीरामचरित व्याक्रियतामित्येवरूप नियोगेन हेतुना । रामवृत्त श्रीरामचरित प्रतीच्या दृष्ट्या योगदृष्ट्या । बदर्या फल बदरम्। 'फले लुक्' । करे हस्ते यद्बदर तेन समान तत्तुल्यमित्यर्थो उपमा, क्रियाविशेषण वा । नि शेषमित्यर्थ । प्रेक्ष्य दृष्ट्वा । शृणु वक्तृणा श्रोतृणा च कल्याणकरम्। स्वादु पाठतो गानतश्च मधुरम्। 'निष्विष्टमधुरौ स्वादू' इत्यमर । रामस्यायन स्थान वणकत्वेनेत्यन्वर्थसज्ञा । रामायणमित्याख्या यस्य तत्तथोक्तम्। 'पूर्वपदात्सज्ञायामग' इति णत्वम्। उत्तरायणवत्। काव्य प्रबन्धमतनुताकरोत्। कवयते वर्णयतीति कवि तस्य कर्म काव्यम्। ब्राह्मणादित्वात्ष्यञ्। तस्य पङ्कजादिवद्रूढत्वाद्रसोल्लसितशब्दार्थसघटनात्मकमेव, न तु कर्ममात्रम्। तत्काव्य रचितवान्। तथा च श्रीरामायणे—'तत पश्यति धर्मात्मा तत्सर्वं योगमास्थित । पुरा यत्तत्र निर्वृत्त पाणावामलक यथा ॥' इत्यारभ्य 'रघुवशस्य चरित चकार भगवानृषि' इत्यन्तम्। मालिनीवृत्तम्—'ननमययुतेय मालिनी भोगिलोकै' इति लक्षणात् ॥

तदनन्तरवृत्तान्तमाह—

एन प्रबन्ध प्रयोक्तु के समर्थ इति चिन्तामुपगतवति सति भगवति वाल्मीकौ।

एनमिति। भगवति वाल्मीकावेन प्रबन्ध श्रीरामायणाख्यमेतत्काव्य प्रयोक्तुमध्यापयितु पठितु वा क[1] पुमान्समर्थोऽधिकारीत्येवरूपा चिन्ता पर्यालोचनमुपगतवति सति ।

तत कि जातमित्यत आह—

उपागतौ मिलितपरस्परोपमौ
बहुश्रुतौ श्रुतिमधुरस्वरान्वितौ।
विचक्षणौ विविधनरेन्द्रलक्षणौ
कुशीलवौ कुशलवनामधारिणौ ॥ ९ ॥

उपागताविति। मिलिता सगता परस्परोपमान्योन्यसादृश्य ययोस्तौ । यमलत्वात्परस्परतुल्यरूपावित्यर्थ । बहुश्रुतौ वेदवेदाङ्गादिसकलविद्याविशारदौ । 'शास्त्र श्रवणयो श्रुतम्' इति विश्व । श्रुतिमधुरेण श्रवणानन्दकरेण स्वरेण श्रुत्यारम्भानुरणनलक्षणेनान्वितौ । श्राव्यकण्ठस्वरसपन्नावित्यर्थ । स्वरलक्षणमुक्त सगीतरत्नाकरे—'श्रुत्यनन्तरभावी य शब्दोऽनुरणनात्मक । स्वतो रञ्जयति श्रोतृचित्त स स्वर उच्यते ॥' इति । विचक्षत इति विचक्षणौ विद्वासौ । 'कर्तरि ल्युट्' इति न्यासकार ।

१ 'लोके क' इति पाठ

'असनयो प्रतिषेधो वक्तव्य' इति वचिक्ष रयानादेशाभाव । विविधानि बहु प्रकाराणि नरेन्द्रलक्षणान्याजानुबाहुत्वादिराजचिह्नानि ययोस्तौ । महाराजकुमारत्वान्महाभाग्यसूचकराजलक्षणलक्षितावित्यर्थ । कुशो लवश्चेति नाम धारयत इति कुशलवनामधारिणौ । कुशलैश्च गर्भक्लेदमार्जनात्कुशलवावित्यन्वर्थसंज्ञावित्यर्थ । उक्तं च कालिदासेन—'स तौ कुशलवोन्मृष्टगर्भक्लेदो तदाख्यया । कवि कुशलवावेव चकार किल नामत ॥' कुशीलवौ गायकौ । पृषोदरादित्वात्साधु । उपागतौ । चिन्तासमकालमेव विशिष्टगुणसपन्नौ मैथिलेयौ कुशलवौ । समीप प्राप्तावित्यर्थ । 'अव्याक्षेपो भविष्यन्त्या कार्यसिद्धेर्हि लक्षणम्' इति भाव । अनोदात्तता नाम गुण । तदुक्तं विद्यानाथेन—'श्लाघ्यैर्विशेषणैर्योगो यत्र सा स्यादुदात्तता' इति । रुचिरावृत्तम्—'चतुर्ग्रहैरिह रुचिरा जभस्जगा' इति लक्षणात् ॥

एतौ मुनि परिगृह्य स्वां[1] कृतिमपाठयत् ।

एताविति । मुनिर्मननशीलो वाल्मीकि । मुनिलक्षणं तु—'निर्वित्त सर्वतत्त्वज्ञ कामक्रोधविवर्जित । ध्यानस्थो निष्क्रियो दान्तस्तुल्यमृत्काञ्चनो मुनि ॥' इति । एतौ कुशलवौ परिगृह्य शिष्यत्वेन परिगृह्य स्वां स्वकीयाम् । 'स्वो ज्ञातावात्मनि स्वं त्रिष्वात्मीये स्वोऽस्त्रियां धने' इत्यमर । कृतिं श्रीरामायणाख्य प्रबन्धमपाठयदध्यापयामास । पठेर्ण्यन्ताल्लङ् । 'गतिबुद्धि–' इत्यादिनाणि कर्तु कर्मत्वम् ॥

तौ पुनरितस्ततो गायमानौ दृष्ट्वा राम प्रहृष्टमना स्वभवनमानीय भ्रातृभि परिवृतो[2] निजचरितं गातुमन्वयुङ्क्त ।

ताविति । इतस्ततः । तत्र तत्र प्रदेश इत्यर्थ । गायमानौ गानेनैव श्रीरामायण पठन्तौ तौ कुशीलवौ कर्म । पुन शब्दो वाक्यालङ्कारे । दृष्ट्वा । राम प्रहृष्टमना रूपगानसपत्तिभ्यां सतुष्टान्तःकरण सन्, स्वभवन निजमन्दिरमानीय मूल्ये प्रापय्य भ्रातृभिर्लक्ष्मणादिभि परिवृत परिवेष्टितो निजचरितं स्वचरित्रं गातु गानेन परिकर्तुमन्वयुङ्क्तापृच्छत् । प्रबन्धमेन पठतमिति नियोजितवानित्यर्थ । 'प्रश्नोऽनुयोग पृच्छा च' इत्यमर ॥

ततश्च ।

तत इति । ततोऽनुयोगानन्तरम् । चशब्दो वक्ष्यमाणक्रियाया सबध्यते ॥

छन्दोमयीनां निलयस्य वाचामन्ते वसन्तौ मुनिपुगवस्य[3] ।
एतौ कुमारौ रघुवीरवृत्तं यथाक्रम गातुमुपाक्रमेताम् ॥ १० ॥

छन्दोमयीनामिति । छन्दोमयीनामनुष्टुबादिछन्दोनिबद्धाना वाचाम् । निलयस्य । पद्यप्रपञ्चनिर्माणचातुर्यैकनिकेतनस्येत्यर्थ । 'छन्द पद्ये च वेदे च' इति विश्व । छन्द शब्दान्मयटि ङीप् । मुनिपुगवस्य मुनिश्रेष्ठस्य वाल्मीके । अन्ते वसन्तावन्तेवासिनौ शिष्यौ । एतेनानयोरखण्डितवचनत्व सूच्यते । 'छात्रान्तेवासिनौ शिष्ये' इत्यमर । एतौ कुमारौ मैथिलेयौ कुशलवौ रघुवीरवृत्त श्रीरामचरित यथा

---

१ 'स्वकृतिम्' इति पाठ २ 'सह' इति पाठ ३ 'मुनिसत्तमस्य' इति पाठ

क्रमम् । रूपदेशानुसारेणैवेत्यर्थः । गातुं गानेन पठितुमुपाक्रमेतामुपक्रान्तवन्तौ । चशब्दोऽयमनुयोगं समुच्चिनोति । एतेन प्रश्नानन्तरमेवाविलम्बेन प्रारब्धगानयोरनयोः श्रीरामस्य चान्योन्यं दैववशात्स्वयमेवोपपन्ना प्राप्तिरिति सूच्यते । इन्द्रोपेन्द्रामिश्रणादुपजातिवृत्तम् । 'स्यादिन्द्रवज्रा यदि तौ जगौ गः । उपेन्द्रवज्रा जतजास्ततो गौ । अनन्तरोदीरितलक्ष्मभाजौ पादौ यदीयावुपजातयस्ताः ।' इति केदारेणोक्तत्वात् ॥

उपक्रमप्रकारमेवाह—

अस्ति प्रशस्ता जनलोचनानामानन्दसंदायिषु कोसलेषु ।
आज्ञासमुत्सारितदानवाना राज्ञामयोध्येति पुरी रघूणाम् ॥११॥

अस्तीति । जनलोचनानामानन्दसंदायिषु । समस्तवस्तुसमृद्धतया सकलजननयनानन्दकरेष्वित्यर्थः । कोसलेषूत्तरकोसलेषु जनपदेषु । बहुवचनान्तैव देशविशेषस्य संज्ञा । प्रशस्ता प्रख्याता । आज्ञयैव समुत्सारिता निरस्ता दानवा यैषां तेषाम् । चण्डशासनानामित्यर्थः । रघूणां रघुवंशोद्भवानां राज्ञां प्रजानुरञ्जकानां नृपाणाम् । रघुशब्देन यदुशब्दवत्तदपत्ये लक्षणा । जनपदशब्दानामतद्राजत्वाद्बहुषु लुगसंभवाद्रघुराजसंबन्धिनीत्यर्थः । योद्धुमशक्या अयोध्येत्यन्वर्थसंज्ञा पुरी राजधान्यस्ति । इन्द्रवज्रावृत्तम् । लक्षणं तूक्तम् । 'संधायिषु' इत्यपि पाठः । उदात्तालंकारः ॥

तामावसद्दशरथः सुरवन्दितेन
संक्रन्दनेन विहितासनसंविभागः ।
वृन्दारकारिविजये सुरलोकलब्ध-
मन्दारमाल्यमधुवासितवासभूमिः ॥ १२ ॥

तामिति । सुरवन्दितेन सुरसेव्येन संक्रन्दनेनेन्द्रेण । 'संक्रन्दनो दुश्च्यवनस्तुराषाण्मेघवाहनः' इत्यमरः । विहित आसनसंविभागो दत्तार्धासनः । इन्द्रस्यापि माननीय इत्यर्थः । तथा वृन्दारकारीणां दानवानां विजये सति । दानवेषु विजितेषु सत्स्वित्यर्थः । सुरलोके स्वर्गे लब्धानि परितोषात्सुरैर्दीयमानतया प्राप्तानि मन्दाराणां माला एव माल्यानि पारिजातकुसुमस्रजस्तेषां मधुना पुष्परसेन वासिता सुरभिता वासभूमिर्निवासस्थानं यस्य स तथोक्तः । भूलोकेऽपि स्वर्गसुखानुभावक इत्यर्थः । 'मधु मद्ये पुष्परसे' इत्यमरः । दशरथो राजा तामयोध्यामावसदधिवसति स्म । 'उपान्वध्याङ्वसः' इति कर्मत्वम् । तत्र वर्तमानो निजकार्यनिर्वाहकतया सुरैः पूज्यमानश्चिरकालं साम्राज्यश्रियमनुबभूवेत्यर्थः । अनुप्रासोऽलंकारः । वसन्ततिलकावृत्तम् ॥

अथासिन्ननपत्यतया दूयमानमानसे पुत्रार्थं क्रतुमश्वमेधं विधातुं मन्त्रिभिः समं मन्त्रयमाणे दशरथे सुमन्त्रः प्रहृष्टमना महर्षेरङ्गदेशसंगतावग्रहनिग्रहशौण्डस्य विभण्डकसूनोरवश्यमृष्यशृङ्गस्य प्रसादात्प्रभवो भविता कुमाराणामिति सनत्कुमारोदीरितं पुरावृत्तमस्मै दशरथाय कथयामास ।

---

१ 'संद' इति पाठः, २ 'उक्तम्' इति पाठः

अथेति । अथानन्तरमस्मिन्दशरथेऽनपत्यतयाऽपुत्रतया दूयमानं परितप्यमानं मानसं यस्य तस्मिन् । 'न ह्यपुत्रस्य लोकोऽस्ति तत्सर्वे पशवो विदुः' इति, 'अपुत्रस्य गतिर्नास्ति' इति श्रुतिस्मृतिभ्याम् । 'दूङ् परितापे' इति धातोः कर्तरि शानच् । अत एव पुन्नाम्नो नरकात्त्रायन्त इति पुत्रास्तदर्थम् । पुत्रलाभार्थमित्यर्थः । अर्थेन सह नित्यसमासो सर्वलिङ्गता च वक्तव्या । अश्वमेधं क्रतुमश्वमेधयागं विधातुं कर्तुं मन्त्रिभिः समं सचिवैः साकं मन्त्रयमाणे विचारयमाणे सति । तदा सुमन्त्रः कुलक्रमागतो मन्त्रिप्रवरः कर्ता । अङ्गदेशेऽङ्गराष्ट्रे सगनं प्राप्तो योऽवग्रहो वृष्टिप्रतिबन्धः । 'अवे ग्रहो वर्षप्रतिबन्धे' इत्यप्प्रत्ययः । 'वृष्टिर्वर्षं तद्विघातेऽवग्रहावग्रहौ समौ' इत्यमरः । तस्य निग्रहे निवर्तने शौण्डस्य दक्षस्य । निग्रहानुग्रहसमर्थस्येत्यर्थः । 'सप्तमी शौण्डैः' इति समासः । विभण्डकसूनोर्विभण्डकारत्यमुनिपुत्रस्य ऋष्यशृङ्गस्य महर्षेः प्रसादादनुग्रहात् । 'प्रभावात्' इति पाठे सामर्थ्यात् । अवश्यं निश्चितं कुमाराणां पुत्राणां प्रभवः उत्पत्तिर्भविता भविष्यति । अनद्यतने लुट् । दशरथ इति शेषः । इत्येवं सनत्कुमारेण परापरविदा ब्रह्मणानमपुत्रेणोदीरितं ब्रह्मसभाया कथितं पुरावृत्तं पूर्ववृत्तान्तमस्मै दशरथाय कथयामास । पूर्वमिक्ष्वाकुसारथ्येन ब्रह्मसभां गतस्तत्र भूलोकराजप्रस्तावतत्परैर्देवैः पृष्टेन सनत्कुमारेण त्रैकाल्यविदा कथितस्य दशरथवृत्तान्तस्य मनसि स्थितत्वात्तदानीमेतत्सर्वं निवेदयामासेत्यर्थः ॥

सोऽपि सुमन्त्रवचनाच्छान्ताधिः शान्ताकुटुम्बिनः सबन्धिनः मुनिमानीय वसिष्ठादिष्टमश्वमेधाध्वरं सरयूरोधसि विधाय तत्र पुत्रीयामिष्टिं विधिवत्कर्तुमारभत ।

स इति । स दशरथोऽपि सुमन्त्रस्य वचनात्तथ्यवाक्याद्धेतोः शान्तः शमं गत आधिः पुत्राभावजातमनोव्यथा यस्य स तथोक्तः सन् । 'पुंस्याधिर्मानसी व्यथा' इत्यमरः । शान्ता नामाङ्गदेशाधीश्वरस्य पुत्री रोमपादनाम्नस्तनया तया कुटुम्बिनः कुटुम्बवन्तम् । शान्तानानिमित्यर्थः । अवग्रहनिवारणानन्तरं पारितोषिकतया निजपुत्रिकाया दत्तत्वादिति भावः । अत एव सबन्धिनः बन्धुम् । रोमपादस्य दशरथस्य च सौहार्दसबन्धसोदरभावस्य विद्यमानत्वादिति भावः । मुनिं मननशीलमृष्यशृङ्गमानीय । स्वयमेवेति शेषः । वसिष्ठेन निजकुलगुरुणादिष्टमुपदिष्टमश्वमेधाध्वरं सरयूरोधसि सरय्वाख्यनदीतीरे । 'कूलं रोधश्च तीरं च' इत्यमरः । विधाय विधिबोधितक्रमेण कृत्वा तत्र सरयूरोधस्येव, न त्वश्वमेधे । 'न हि कर्मणि कर्मारम्भः' इति शास्त्रनिषेधात् । पुत्राणामिय पुत्रीया ताम् । पुत्रोत्पादनहेतुमित्यर्थः । 'वृद्धाच्छः' इति छप्रत्ययः । इष्टिं यागं पुत्रकामेष्टिं विधिवद्विध्यर्हम् । यथाशास्त्रमित्यर्थः । 'तदर्हम्' इति वतिप्रत्ययः । कर्तुमारभतोपाक्रमत ॥

तदनु हविराहरणाय धरणौ[1] कृतावतरणाः सर्वे गीर्वाणगणाः[2] शतमखप्रमुखाश्चतुर्मुखाय[3] दशमुखप्रतापग्रीष्मोष्मसङ्गोपनमावेद्य[4][5]

---

१ 'धरण्या' इति पाठः   २ 'गीर्वाणाः' इति पाठः   ३ 'शक्र' इति पाठः   ४ 'प्रतापानल' इति पाठः   ५ 'सशोषणम्' इति पाठः

तेन सह शरणमिति शार्ङ्गधन्वानं मन्वाना नानाविधप्रस्तुतस्तुतय क्षीराम्बुराशिमासेदु ।

तदन्विति । तदन्वारम्भानन्तर हविराहरणाय हविर्भागानाहर्तुं यरणौ कृतावतरणा मुन प्रत्यागता शतमखप्रमुखा इन्द्राद्या सर्वे गीर्वाणगणा देवगणाश्चतुर्मुखाय ब्रह्मणे दशमुखस्य रावणस्य प्रताप कोशदण्डज तेन । 'स प्रताप प्रभावश्च यत्तेन कोशदण्डजम्' इत्यमर । स एव ग्रीष्मोष्मा ग्रीष्मर्तुजनितसतापस्तेन यत्सह्रोपण दाह । 'प्लुष दाहे' इति धातोर्ल्युट् । तदावेद्य विज्ञाप्य तेन सह चतुर्मुखेन सार्धम् । शृङ्गस्य विकार शार्ङ्गं धनुर्यस्य त शार्ङ्गधन्वान श्रीमहाविष्णुम् । 'धनुपश्च' इत्यनटादेश । तद्धितसमासत्वात् । शरण रक्षितारम् । 'शरण गृहरक्षित्रो' इत्यमर । इति मन्वाना अनुध्यमाना । शरणपदस्य कर्मत्वेऽपि निपातेनेति शब्देनाभिहितत्वान्न द्वितीया । तिङाद्युपसख्यानस्योपलक्षणत्वात् । यथाह वामन —'निपातेनाप्यभिहिते कर्मणि न कर्मविभक्ति परिगणनस्य प्रायिकत्वात्' इति । नानाविधा बहुप्रकारा प्रस्तुतास्तत्कालोचिता स्तुतय स्तोत्राणि येषा ते तथोक्ता । यद्वा नानाविध यथा तथा प्रस्तुता उपक्रान्ता स्तुतयो येषा ते तथोक्ता सन्त । क्षीराम्बुराशिं क्षीरार्णवमासेदु । श्रीमहाविष्णो क्षीराब्धिशायित्वात्तत्तीर प्रापुरित्यर्थ । अम्बुराशिशब्दस्य स्वार्णवपरत्वानानार्थान्तरायोगापेक्षया रूढिर्बलीयसीति मीमासका । एवमुत्तरत्रापि द्रष्टव्यम् । 'षद्लृ विशरणगत्यवसादनेषु' इति धातोर्लिट् ।

अथ त्रिभि कुलकेन श्रीमहाविष्णु वर्णयति—

सतापघ्नं सकलजगता शार्ङ्गचापाभिरामं
लक्ष्मीविद्युल्लसितमतसीगुच्छसच्छायकायम् ।
वैकुण्ठाख्यं मुनिजनमनश्चातकाना शरण्यं
कारुण्यापं त्रिदशपरिषत्कालमेघ ददर्श ॥ १३ ॥

सतापघ्नमिति । सकलजगता समस्तलोकाना सताप तापत्रयजनित ग्रीष्मादिजनित च सज्वरं हन्ति नाशयतीति सतापघ्नम् । 'हो हन्ते –' इति कुत्वम् । शार्ङ्गमेव चापमिन्द्रधनुस्तेनाभिराम मनोज्ञम् । लक्ष्मीरेव विद्युत्सौदामिनी तया लसित लसन्तम् । कर्तरि क्त । 'गतिबुद्धि–' इत्यादिसूत्रे चकारादुवर्तमानार्थ वात् । अतसी नाम क्षुमापरपर्यायो वृक्षविशेष । 'अतसी स्यादुमा क्षुमा' इत्यमर । तस्या गुच्छस्य पुष्पस्तबकस्य समाना छाया कान्तिर्यस्य तादृश कायो देहो यस्य तमित्युपमा । 'छाया त्वनातपे कान्तौ' इति वैजयन्ती । 'समानस्य च्छन्दसि–' इत्यादि सूत्रे समानस्येति योगविभागात्समास । छायादिषु समानशब्दस्य सभाव । मुनयो मननशीलास्त एव 'जनास्तेषा मनास्येव चातका पक्षिविशेषास्तेषा शरणे रक्षणे साधु शरण्यम् । 'सर्वसहापतितमम्बु न चातकानाम्' इत्यादिना तेषा तदेकशरणत्वादिति भाव । 'तत्र साधु' इति यत्प्रत्यय । अपा समूह आपम् । 'तस्य समूह' इत्यण् । कारुण्य दयैव आप यस्य तम् । अथवा कारुण्यमेवापो यस्य त कारुण्यापम् ।

---

१ 'कृतनानाविध' इति पाठ

'ऋक्पू —' इत्यादिना समासान्त । विकुण्ठ एव वैकुण्ठो विष्णु । स्वार्थेऽण्प्रत्यय । स इत्यारया यस्य त कालमेघ नीलाम्बुद । त्रिदशपरिषद्दृहेन्द्रादिदेवसमाजो ददर्श। त्रिदशेत्यत्र तिस्रो दशा अवस्था बाल्ययौवनकौमाराणि जन्मगतत्वाद्वयो येषा ते । यद्वा त्रिदश परिमाणमेषामिति । 'बहुव्रीहौ सङ्ख्येये' इति डच् । अत्रोपमारूपकयोरनुप्रासस्य च परस्परनैरपेक्ष्यात्संसृष्टि । एतदादिश्लोकत्रय मन्दाक्रान्तावृत्तम्—'मन्दाक्रान्ता जलधिषडगैर्म्भौ नतौ तो गुरू चेत्' इति लक्षणात् ॥

क्षीराम्भोधेर्जठरमभितो देहभासा प्ररोहै
कालोन्मीलत्कुवलयदलद्वैतमापादयन्तम् ।
आतन्वानं भुजगशयने कामपि क्षौमगौरे
निद्रामुद्रां निखिलजगतीरक्षणे जागरूकाम् ॥ १४ ॥

क्षीरेति । पुनर्देहभासा निजशरीरकान्तीना प्ररोहैरङ्कुरै क्षाराम्भोधे क्षार समुद्रस्य । 'रूढिर्योगमपहरति' इति न्यायेन योगाद्रूढेर्बलीयस्त्वादिति भाव । जठरमभित । मध्यप्रदेशस्य समन्तादित्यर्थ । 'सलिलमभित' इत्यपि पाठ । 'अभित परित —' इत्यादिना द्वितीया । काले चन्द्रोदयकाल उन्मीलन्ति विकसन्ति यानि कुवलयदलानि नीलोत्पलपत्राणि तैरद्वैतमभेदम् । तत्सादृश्यमित्यर्थ । आपादयन्त सपादयन्तम् । कालग्रहण दलानामम्लानत्वद्योतनार्थम् । निजदेहकान्तिच्छटाभि क्षीरार्णवस्य नीलवर्णता जनयन्तमित्यर्थ । एतेन श्रीमहाविष्णुदेहस्येन्द्रनीलसादृश्य सूच्यते । तदुक्तम्—'क्षीरमध्ये क्षिपेन्नील क्षार चेन्नीलता व्रजेत् । स इन्द्रनीलो विज्ञेय सर्वसौख्यकर शुभ ॥' इति रत्नशास्त्रवचनात् । अत एव क्षीरस्य स्वधवलिमपरित्यागेनान्यनीलिमस्वीकरणोक्तेस्तद्गुणालङ्कार । 'तद्गुण स्वगुणत्यागा दन्योत्कृष्टगुणाहृति' इति लक्षणात् । तथा क्षौमवद्दुकूलवद्गौरे सित इत्युपमा । 'गौरोऽरुणे सिते पीते' इति विश्वामरो । भुजगशयने शेषपर्यङ्के निखिलजगतीना सकललोकाना रक्षणे पालने जागरूका जाग्रतीम् । सावधानामित्यर्थ । 'जागरूक' इत्यूकप्रत्यय । अत एव काम्यनिर्वाच्याम् । लोकविलक्षणत्वादिति भाव । निद्रामुद्रा योगनिद्रावस्थामातन्वानमनुकुर्वाणम् । तनोते शानच् ॥

अथ नृसिंहावतार वर्णयति—

प्रह्लादस्य व्यसनमभितं दैत्यवर्गस्य दम्भं
स्तम्भं वक्षःस्थलमपि रिपोर्योगपद्येन भेत्तुम् ।
वद्धश्रद्धं पुरुषवपुषा मिश्रिते विश्वदृष्टे
दंष्ट्रारोचिर्विशदभुवने रहसा सिंहवेषे ॥ १५ ॥

प्रह्लादस्येति । अमितमपार प्रह्लादस्य हिरण्यकशिपुतनयस्य निजभक्तिप्रेमरसस्य व्यसन समुद्रपातनसर्पदशनादि तत्पितृकृतविपदम् । 'व्यसन विपदि भ्रशे' इत्यमर । तथा दैत्यवर्गस्य हिरण्यकशिपुमुखासुरनिकरस्य दम्भ मायाडम्बर स्तम्भमयोमयस्तम्भ च रिपोर्वक्ष स्थलमप्युर स्थलमपि । अपिशब्द समुच्चये । योगपद्येनैकवारमेव ।

१ 'क्षीराम्बोधे' इति पाठ

न तु कालक्रमेणेत्यर्थः । भेत्तु विदारयितु पुरुषवपुषा नरशरीरेण मिश्रिते मिलिते अत एव विश्वदृष्टेऽत्याश्चर्यतया विश्वजनालोकिते दष्ट्राणा दन्तविशेषाणा रोचिर्भि कान्तिभिर्विशदानि शुभ्राणि भुवनानि कुक्षिस्थलोका यस्य तस्मिन्सिंहवैपे सिंहाकारे रहसा वेगेन बद्ध रुद्ध विहितादरम्। नरसिंहरूपेणावतीर्णमित्यर्थ । ददर्शेति पूर्वेण सबन्ध । उक्त च श्रीभागवते—'भक्तप्रतिज्ञापरिपालनाय सर्वात्मताव्याप्तिविवर्तनाय । दैत्येन्द्रवक्षोदलनाय विष्णु स्तम्भान्नृसिंहाकृतिराविरासीत् ॥' अत्र क्रमिकस्य स्तम्भादिविदारणस्य यौगपद्यासबन्धेऽपि तत्सबन्धोक्तेरतिशयोक्तिभेद ॥

नारायणाय नलिनायतलोचनाय
नामावशेषितमहाबलिवैभवाय ।
नानाचराचरविधायकजन्मदेश-
नाभीपुटाय पुरुषाय नम परस्मै ॥ १६ ॥

नारायणायेति । नारायणाय परमात्मने । तदुक्तम्—'नारायण परोऽव्यक्तादण्डमव्यक्तसभव ' इति । यद्वा नरस्य सबन्धीनि नाराणि तत्त्वानि तान्ययन स्थान यस्य नारायण । तदुक्तम्—'नराज्जातानि तत्त्वानि नाराणीति विदुर्बुधा । तस्य तान्ययन पूर्वं तेन नारायण स्मृत ॥' इति । अथवा नारा आपोऽयन यस्य तथा । 'अत एकार्णवे तस्मिन्व्यक्तदस्यायन गता । नाराख्या सृष्टिकरणात्तेन नारायण स्मृत ॥ आपो नारा इति प्रोक्ता आपो वै नरसूनव । तस्य तास्त्वयन पूर्वं तेन नारायण स्मृत ॥' इत्यादिना । नारा इत्यत्रागादित्वात्सिद्ध आपा वा इष्भाव । तस्मै नारायणाय । नलिनायतलोचनाय पुण्डरीकविशालाक्षाय । नाम्ना नाममात्रेणावशेषितमवशेषवत्कृत महद्भूयिष्ठ बलिवैभव वैरोचनी सपत् येन तस्मै । वामनावतारे बलिं पादेनाक्रम्य पाताले निक्षिप्तवते इत्यर्थ । नाना बहुप्रकार चराचर स्थावरजङ्गमात्मक जगत् । 'चराचर स्याज्जगति' इति विश्व । तस्य विधायको निर्माता ब्रह्मा तस्य जन्मदेशो जन्मस्थान नाभीपुट नाभीपद्मकोश यस्य तस्मै परस्मै पुरुषाय परमपुरुषाय नम । 'नम स्वस्ति–' इत्यादिना चतुर्थी । तथा च श्रीभागवते—'नतोऽस्म्यहं त्वाखिलहेतुभूत नारायण पूरुषमाद्यमव्ययम् । यन्नाभिजातादरविन्दकोशाद्ब्रह्माविरासीद्यत एष लोक ॥' इत्युक्तत्वात् । वसन्ततिलकावृत्तम् ॥

इति प्रणम्योत्थितानेतान्स्तुतिरवमुखरितहरिन्मुखान्हरिहयप्रमुखानखिलानमरानरुणारुणतामरसविलासचोरैर्लोचनमरीचिसितानैरानन्दयन्नरविन्दलोचन स्फुटमभाषत ।

इतीति । इत्युक्तप्रकारेण प्रणम्य साष्टाङ्गप्रणाम कृत्वोत्थितानुत्थान प्राप्तान्स्तुतिरवैस्तारतरस्तोत्रध्वनिभिर्मुखरितानि प्रतिध्वनिवशान्मुखरीकृतानि हरिता दिशा मुखानि प्रदेशा एव मुखानि वदनानि येषा तान्हरिहयप्रमुखानिन्द्रादीन् । 'जम्भभेदी हरिहय ' इत्यमर । एतान्पूर्वोक्तानखिलानमरानशेषसुरानरुणारुणमरुणप्रकारम् । अत्यन्तलोहितमित्यर्थ । 'प्रकारे गुणवचनस्य' इति द्विर्भाव । कर्मधारयवद्भावा-

१ 'अमरगणानरुणतामरस ' इति पाठ २ 'मरीचिवीचिसिचारै' इति पाठ

त्सुपो लुक् । तादृग्यत्तामरसं पद्मं तस्य विलासचौरे । तत्तुल्ये इत्यर्थः । महाभाग्यलक्षणसंपन्नस्यास्य रक्तान्तनयनत्वादिति भावः । तदुक्तं सामुद्रिकशास्त्रे—'पाणिपादतले रक्ते नेत्रान्तौ च नखास्तथा । तालुजिह्वाधरोष्ठे च सप्तरक्तः सुखी भवेत् ॥' इति । लोचनमरीचिसंतानैः दृष्टिप्रभापरम्पराभिरानन्दयन् संतोषयन् । अरविन्दलोचनो विष्णुः । अरविन्दग्रहणं दृष्टीनां मुखविमलत्वद्योतनार्थम् । स्फुटं व्यक्तमभाषतावोचत् ॥

अपि कुशलममर्त्याः स्वागतं सांप्रतं वः
शमितदनुजदम्भा किं नु दम्भोलिकेलिः ।
अपि धिषणमनीषानिर्मिता नीतिमार्गा-
स्त्रिदशनगरयोगक्षेमकृत्ये क्षमन्ते ॥ १७ ॥

अपीति । हे अमर्त्या इन्द्रादिदेवाः, वो युष्माकं कुशलमपि क्षेमं किम् । 'कुशलं क्षेममस्त्रियाम्' इत्यमरः । अपिशब्दः प्रश्ने । तथा च सांप्रतमिदानीं शोभनमागतं स्वागतं सुखागमनं किम् । कर्तरि क्तः । दम्भोलिकेलिर्वज्रायुधविलासः शमितो विदारितो दनुजानां दानवानां दम्भः कपटोपायो यया सा तथोक्ता किं नु । विध्वस्तदानवा किमित्यर्थः । तथा धिषणस्य बृहस्पतेर्मनीषया बुद्ध्या निर्मिता रचिताः । 'बृहस्पतिः सुराचार्यो गीष्पतिर्धिषणो गुरुः' इत्यमरः । नीतिमार्गा नीतिमार्गपद्धतयस्त्रिदशनगरस्यामरावत्या योगक्षेमकृत्ये संरक्षणकर्मणि क्षमन्तेऽपि समर्था भवन्ति किम् । पूर्ववदपि प्रश्ने । 'गर्हासमुच्चयप्रश्नशङ्कासंभावनास्वपि' इत्यमरः । अलब्धलाभो योगः, लब्धस्य परिपालनं क्षेममिति विवेकः । मालिनीवृत्तम् । 'कृत्ये' इत्यपि पाठः । निष्पादनायेत्यर्थः ॥

एवं भगवतः कुशलानुयोगपुरःसरीममृतासारसरसां सरस्वतीमाकर्ण्य संपूर्णमनोरथानां सुमनसां ससत् पुंसे परस्मै विज्ञापयामास ।

एवमिति । एवमुक्तप्रकारेण कुशलानुयोगपुरःसरीं कुशलप्रश्नपूर्विकाम् । 'पुरोऽग्रतोऽग्रेषु सर्तेः' इति टप्रत्ययः । टित्त्वान्ङीप् । 'प्रश्नोऽनुयोगः पृच्छा च' इत्यमरः । अमृतासारेणामृतधारासंपातेन सरसां रुचिराम् । 'धारासंपात आसारः' इत्यमरः । भगवतः 'ऐश्वर्यस्य समग्रस्य धर्मस्य यशसः श्रियः । ज्ञानवैराग्ययोश्चापि षण्णां भग इतीरणा ॥' इत्युक्तलक्षणषड्गुणैश्वर्यसंपन्नस्य विष्णोः सरस्वतीं वाणीमाकर्ण्य श्रुत्वा संपूर्णमनोरथानां 'यदर्थं वयमागतास्तदेव भगवानपि पृष्टवान् । अतोऽस्मत्कार्यं जातप्रायमेव' इति परिपूर्णवाञ्छितानां सुमनसां ससत् सभा । 'सुमनः । पुष्पमालत्यो स्त्री देवबुधयोः पुमान्' इति वैजयन्ती । 'सभासमितिसंसदः' इत्यमरः । परस्मै पुंसे परमपुरुषाय विष्णवे विज्ञापयामास विज्ञापितवती ॥

किमिति विज्ञापयामासेत्यत आह—

देव, कथमकुशलमाविर्भवेद्भवता कृतावलम्बानामस्माकम् ।

देवेति । हे देव द्योतमान स्वामिन्, भवता महात्मना कृतावलम्बानाम् । युष्मदधीनानामित्यर्थः । अस्माकमकुशलमशुभं कथमाविर्भवेदुत्पद्येत । नाविर्भवेदेवेत्यर्थः ॥

तथापि किंचिद्विज्ञापनीयमस्तीत्याह—

किं तु ।

किं त्विति । त्वां शरणं गत्वा पुरतोऽवस्थानमेवास्मत्कार्यसाधनम् । तथाप्यार्त्यति शयेन किंचिदुच्यत इति भावः ॥

अस्ति प्रशस्तविभवैर्विबुधैरलङ्घ्या
लङ्केति नाम रजनीचरराजधानी ।
माणिक्यमन्दिरभुवा महसा प्ररोहै-
स्तेजस्त्रयाय दिनदीपदशां दिशन्ती ॥ १८ ॥

अस्तीति । प्रशस्तविभवैः प्रख्यातवस्तुसंपद्भिरुपलक्षिता विबुधैरलङ्घ्या लङ्घितुमशक्या । देवानामप्यसाध्येत्यर्थः । माणिक्यमन्दिरभुवा मणिमयगृहप्रभवानाम् । 'तृतीयादिषु भाषितपुंस्क-' इति पुंवद्भावादुवङादेशः । महसा तेजसाम् । 'तेजो धाम महो विभा' इत्यमरः । प्ररोहैरङ्कुरैस्तेजसां भानुशीतभानुकृशानुरूपाणां धाम्नां त्रयाय दिनेऽह्नि यो दीपस्तस्य दशामवस्थाम् । निस्तेजस्कतामित्यर्थः । 'दशा वर्तावस्थायाम्' इति विश्वः । दिशन्ती । इत्यसंबन्धेऽपि संबन्धरूपातिशयोक्तिः । लङ्केति नाम लङ्केति प्रसिद्धा । लङ्कानाम्ना प्रसिद्धेत्यर्थः । रजनीचराणां राक्षसानां राजधानी नगरी प्रधाननगर्यस्ति । राजानो धीयन्तेऽस्यामिति राजधानी । 'करणाधिकरणयोश्च' इत्यधिकरणार्थे ल्युट् । एतदादिश्लोकचतुष्टयं वसन्ततिलकावृत्तम् । प्रशस्तो विभवो येषां तैरिति विबुधविशेषणं वे व्याख्यान्तरम् ।

एनां पुराणनगरीं नगरीतिसाला
सालाभिरामभुजनिर्जितयक्षराजः ।
हेलाभिभूतजगतां रजनीचराणां
राजा चिरादवति रावणनामधेयः ॥ १९ ॥

एनामिति । सालः सर्जवृक्षास्तद्वदभिरामैरायतत्वादिगुणसंपन्नत्वात्तत्तुल्यैर्भुजैर्विंशतिसंख्याकनिजबाहुभिर्निर्जितो यक्षराजः कुबेरो येन स तथोक्तः । 'साले तु सर्जकार्याश्वकर्णिकाः' इत्यमरः । विश्रवसोऽपत्यं रावणः । 'तस्यापत्यम्' इत्यण् । 'विश्रवसो विश्रवणरवणौ' इति प्रकृतेः रवणादेशः । पौराणिकास्तु रावयतीति रावण इति व्युत्पादयन्ति । तदुक्तमुत्तररामायणे—'यस्माल्लोकत्रयं चैतद्रावितं भयमागतम् । तस्मात्त्वं रावणो नाम नाम्ना वीर भविष्यसि ॥' इति । णेर्ण्यन्तात्कर्तरि ल्युट् । रावण इति नामधेयं यस्य स तथोक्तः । हेलया विलासेन, अवज्ञया वा अभिभूतानि तिरस्कृतानि जगन्ति यैस्तेषाम् । 'हेलावज्ञाविलासयोः' इति विश्वः । रजनीचराणां राजा चक्रवर्ती नगस्य पर्वतस्येव रीतिराकृतिर्यस्य स तथाभूतः सालः प्राकारो यस्यास्ताम् । गिरिदुर्गप्रायप्राकारावृतत्वादतिदुर्गमामित्यर्थः । 'प्राकारो वरणः सालः' इत्यमरः । एनां पूर्वोक्तां लङ्कानाम्ना प्रसिद्धां पुराणनगरीं पुरातनपुरीं चिराच्चिरकालमारभ्य । विभक्तिप्रतिरूपकमव्ययम् । अवति रक्षति । अनुप्रासः ॥

अथ द्वाभ्या तन्महिमान वर्णयति—

यद्बाहुराहुरसनायितशस्त्रधारा
दिक्पालकीर्तिमयचन्द्रमस ग्रसन्ति ।
यैद्वैरिणा रणमुखे शरणप्रदायी
नैवास्ति कश्चिदमुमन्तकमन्तरेण ॥ २० ॥

यदिति । यस्य रावणस्य बाहवो विंशतिसख्याका भुजास्त एव राहवो विधुतुदास्तेषा रसनायिता रसनावदाचरिता शस्त्रधारा आयुधश्रेणय । रसनायितेत्यत्र आचारक्यवन्तात्कर्तरि क्त । दिक्पालानामिन्द्रादिदिगीश्वराणा कीर्तिमयो यशोरूप । ताद्रूप्ये मयट् । यश्चन्द्रमाश्चन्द्र । 'हिमांशुश्चन्द्रमाश्चन्द्र' इत्यमर , तम् । ग्रसन्ति गिलन्ति । रणकोविदोऽय रावणो निजबाहुबलेन दिक्पालान्निर्जित्य तत्कीर्ति लुम्पतीत्यर्थ । एकस्य चन्द्रस्यानेकराहुसमर्दे विस्मयस्थान्तर वक्तव्यमिति भाव । तथा यस्य वैरिणा शत्रूणा रणमुखे रणाग्रे । अमुमेनमिति हस्तनिर्देश । अन्तकमन्तरेण यम विना । 'अन्तरान्तरेण युक्ते' इति द्वितीया । कश्चित्कोऽपि देव शरणप्रदायी रक्षणतत्परो नास्त्येव । अन्ययव्यवच्छेदार्थमेवकार । रणपरायणान्वैरिणो विजित्य यमालय नयतीत्यर्थ । रसनायितेत्यत्रैवकाद्धलोपात्लुप्तोपमा । सा चोक्तरूपकेण सकीर्यते ॥

एतादृशसामर्थ्यं रावणस्य कुत आयातमित्यत आह—

अम्भोजसम्भवममु बहुभिस्तपोभि-
राराधयन्वरमवाप परैर्दुरापम् ।
तस्मादशेषभुवनं निजशासनस्य
लक्ष्यीकरोति रजनीचरचक्रवर्ती ॥ २१ ॥

अम्भोजेति । अपक्रान्तत्वात्तुत्तरत्र तच्छब्दस्य विद्यमानत्वाच्चात्र यच्छब्दोऽध्याहर्तव्य । यो रजनीचरचक्रवर्ती राक्षससार्वभौमो रावणो बहुभिरनेकैस्तपोभि पञ्चाग्निमध्यैकपादावस्थानादिरूपैर्व्रतपरश्चर्याभि । अमुमिति पुरोवर्तिनिर्देश । अम्भोजसभव ब्रह्माणमाराधयन्सभाजयन्परैर्दुराप दुर्लभम् । अनन्यसाधारणमित्यर्थ । 'ईषद् सुदु–' इत्यादिना खल्प्रत्यय । वर सुरासुरावध्यत्वरूपमवाप प्राप । पूर्वमिति शेष । तस्मात्कारणादशेषभुवनम् । अशेषलोकानित्यर्थं । निजशासनस्य निजाज्ञाया लक्ष्यीकरोति विषयीकरोति । चण्डशासनोऽय निजशासनेनैवाशेषभुवनानि शास्तीत्यर्थ । अभूततद्भावे च्वि । 'अस्य च्वौ' इति दीर्घ ॥

तत किमित्यत आह—

तेन वय पराधीना इव भवाम ।

तेनेति । तेन रावणेन वय पराधीना परतन्त्रास्तत्स्वामिका इव भवाम । इदानीमिति शेष । वस्तुतस्तु भवत्परतन्त्रा एवेति इवशब्दार्थ । 'परतन्त्र पराधीन परवान्नाथवानपि' इत्यमर ॥

---

१ 'ग्रसन्ते' इति पाठ   २ 'यद्वैरिणा' इति पाठ   ३ 'समस्त' इति पाठ

पराधीनत्वमेव प्रतिपादयति—

तथा हि। सोऽयं कदाचित्क्रीडाधराधरमारुह्य सावरोधवधूजन श्चरणाभ्या संचरेत चेदागमिष्यत्याग इत्यनाविष्कृताातपो भयेन भगवान्सहस्रभानुरपि सकुचितभानुरेव तत्सानूनि नून संश्रयते।

तथा हीत्यादिना। सोऽयमिति। सोऽय रावण कदाचित्कस्मिंश्चित्समये। अवरोधवध्व एव जनस्तेन सह सावरोधवधूजन। अन्त पुरस्त्रीजनसहचर सन्नि त्यर्थ। 'शुद्धान्तश्चावरोधश्च' इत्यमर। 'तेन सहेति तुल्ययोगे' इति बहुव्रीहि। 'वोपसर्जनस्य' इति सहभावस्य सत्वम्। क्रीडाधराधर क्रीडाशैलम्। दिवाविहारदेश मित्यर्थ। तदुक्त भावप्रकाशे—'सरित पुलिन वेलाकान्तारारामभूधरा। लता गृहाणि चित्राणि शय्या विमलसोचिता॥ दिवाविहारदेशा स्यु' इति। आरुह्या धिष्ठाय। चरणाभ्या यान विहाय पादाभ्या सचरेत चेद्विहरेत् यदि। आगश्चरण तलसतापोत्पादनरूपोऽपराध। 'आगोऽपराधो मन्तुश्च' इत्यमर। आगमिष्यति समापतेत्। तथा सति दण्डन कुर्यादिति भाव। इति। मत्वेति शेष। 'इतिनैव गम्यमानार्थत्वादप्रयोग प्रयोगे पौनरुक्त्यम्' इत्यालकारिका। भयेनानाविष्कृता तपोऽप्रकटीकृतद्योत। 'प्रकाशो द्योत आतप' इत्यमर। भगवान्पूज्य। अथवा ऐश्वर्यादिषड्गुणसपन्न। मूर्तित्रयमयत्वादिति भाव। सहस्र भानवो मरीचयो यस्य सहस्रभानुरपि सूर्य सकुचितभानुरुपसहृतमरीचिरेव सन्। 'भानु करो मरीचि स्त्रीपुसयोर्दीधिति स्त्रियाम्' इत्यमर, तस्य क्रीडाधराधरस्य सानूनि प्रस्थान्। अथ प्रदेशानित्यर्थ। 'स्नु प्रस्थ सानुरस्त्रियाम्' इत्यमर। सश्रयते। साध्वसव शात्तत्र निलीय वसतीत्यर्थ। लोकत्रयप्रकाशकस्यापि भगवत किरणमालिन ईदृ श्यवस्थेति महत्कष्टमापातमिति भाव। नूनमिति निश्चये न तूत्प्रेक्षायाम्। अत एव सहस्रभानो सानुसमाश्रयेणासबन्धेऽपि तत्सबन्धाभिधानादसबन्धे सबन्धरूपाति शयोक्ति। एवमुत्तरत्र गद्यत्रयेऽप्यतिशयोक्त्यनुप्रासावूह्यौ॥

एव सूर्यावस्थामुक्त्वा सप्रति चन्द्रावस्था निवेदयति—

एष मृगाङ्कोऽपि मृगयायासपरिश्रान्तिविश्रान्त्यै ससंभ्रमं नमज्ज नपरिवृते मज्जनगृहाभिमुखे दशमुखे तत्रत्यविचित्रतरशातकुम्भ स्तम्भाग्रप्रत्यग्रप्रत्युप्तस्फटिकशिलाशालभञ्जिकापुञ्जकरतलकलितनि जोपलमयकलशमुखादच्छाच्छामविच्छिन्नधारामम्बुधारा निजकरा भिमर्शादापादयंस्तस्य प्रसादपिशुनाना शुनासीरचिरकाङ्क्षिताना विशतिविधवीक्षणाना क्षणमात्रं पात्र भवति।

एष इति। एष मृगाङ्कश्चन्द्रोऽपि। सकललोकप्रकाशस्योदयतया श्लाघ्योऽपीति भाव। मृगया आखेट। 'आखेटो मृगया स्त्रियाम्' इत्यमर। तत्र तया वा आयाम खेदस्तेन या परिश्रान्ति खेदातिरेकानुभव परिश्रम। स्त्रिया क्तिन्। तस्या

१ 'कदाचन' इति पाठ। २ 'अधिरुह्य' इति पाठ ३ 'तत इत सचरेद' इति पाठ ४ 'समाश्रयते' इति पाठ ५ 'निर्जितशतमुखे दशमुखे' इति पाठ ६ 'अविच्छिन्नपा ताम्बुधारा' इति पाठ ७ 'विशतिवीक्षणाना' इति पाठ

विश्रान्त्य विश्रमाथम् । तदपनोदनार्थमित्यर्थ । 'श्रम खेदोऽध्वरत्यादेर्जात खेदादिभूमिकृत्' इति लक्षणात् । ससभ्रम सम्भ्राम्य समाश्वस मन्थर यथा भवति तथा नमद्भिर्नमस्कुर्वाणैर्जनै परिवृते परिवेष्टिते दशमुखे रावणे मज्जनगृहाभिमुखे स्नानगृहमण्डपोन्मुखे सति । तत्र मज्जनगृहे भवास्तव्यता । अव्ययात्यप् । विचित्रतरा अत्यन्ता श्चर्यकराश्च ये शातकुम्भस्तम्भा हिरण्मयगृहाधारदारुविशेषा । 'हिरण्य हेम हाटकम् । तपनीय शातकुम्भम्' इत्यमर । तेषामग्रेपूपरिप्रदेशेषु प्रलग्न नूतन यथा तथा । अत्र प्रलग्नग्रहणमविलम्बेन निष्पन्दद्योतनार्थम् । प्रत्युप्त कीलितो य स्फटिकशिलाशालभञ्जिकापुञ्जश्चन्द्रकान्तमणिप्रतिमाश्रेणिस्तस्य करतलेषु कलिता सघटिता नीलोपलमयाश्चन्द्रमणिविकाराश्च ये कलशा कुम्भास्तेषा मुखात् । मुखाकारविवरेभ्य इत्यर्थ । 'उपल प्रस्तरे मणौ' इति विश्व । विकारार्थे मयट् । अच्छाच्छामच्छप्रकाराम् । अतिनिर्मलामित्यर्थ । 'प्रकारे गुणवचनस्य' इति द्विर्भाव । कर्मधारयवद्भावात्सुपो लुक् । अविच्छिन्नधारामखण्डितसपातम् । 'धारासपात आसार ' इत्यमर । अम्बुधारा सलिलधारा निजकराभिमर्शात्स्वकिरणसपर्कादापादयन्नुत्पादयन् । तस्य रावणस्य प्रमादपिशुनानामनुग्रहसूचकानाम् । 'कर्णेजप सूचक स्यात्पिशुनो दुर्जन खल' इत्यमर । 'शु प्रजायाम्' इति गणव्याख्याने । अत एव 'शु पूजायाम्' इति क्षीरस्वामी इति । शोभना नासीरा अग्रेसरा यस्य तेन शुनासीरेण पुरदरेण चिरकाङ्क्षितानां चिरकालमारभ्याभिलषितानाम् । न तु प्राप्तानामित्यर्थ । एतेनात्यन्तदुर्लभत्व सूच्यते । 'वृद्धश्रवा शुनासीर' इत्यमर । विगतिनिधवीक्षणाना विंशतिसख्याकलक्षणाकटाक्षवीक्षणानाम् । न तु वियतामेवेति भाव । तथापि क्षणमात्रमप्यत्यल्पमेव पात्र योग्यो भवति । 'मात्र कार्त्स्न्येऽवधारणे' । 'योग्यभाजनयो पात्रम्' इति चामर । शुनासीरचिरकाङ्क्षितानामित्यनेन पाकशासनस्य कारागृहप्रवेशेन दु ख ब्रह्मवाक्येन मोचन च सूचित भवति ॥

अथ मारुतावस्था विज्ञापयति—

तेन पुलस्त्यनन्दनेन सक्रन्दननन्दनात्स्वमन्दिरोद्यानमानीतस्य मन्दारप्रमुखस्य वृन्दारकतरुवृन्दस्य वन्दीकृतसुरसुन्दरीनयनेन्दीवरद्वन्द्वाच्च कारानिन्द्वकलितकनककलशाच्च मन्दोष्ण स्यन्दमानैरम्बुभिर्जम्भालितालवालस्य पचेलिमानामपि कुसुमाना पतनभयमाशङ्कमाना पवमाना परिस्पन्दितुमपि प्रभवो न भवन्ति ।

तेनेति । पुलस्त्यनन्दनेन विश्रवस पुत्रेण तेन रावणेन सक्रन्दननन्दनादिन्द्रोद्यानात् । उद्धृत्येति शेष । स्वमन्दिरोद्यान निजगृहाराममानीतस्य प्रापितस्य । निजाशोकवनिकाया प्रत्यारोपितस्येत्यर्थ । तथा वन्दीकृता उपग्रहीकृता । कारागृहनिक्षिप्ता इत्यर्थ । 'प्रग्रहोपग्रहौ बन्द्याम्' इत्यमर । तासा सुरसुन्दरीणा देवता

---

१ 'नन्दनवनाद्' इति पाठ   २ 'द्वन्द्वात्तत्करारविन्दकनक' इति पाठ   ३ 'स्यन्दमान' इति पाठ   ४ 'सतत परिस्पन्दितु' इति पाठ

स्त्रीणां नयनेन्दीवरद्वन्द्वान्नेत्रोत्पलयुगलाच्च । करारविन्देषु तासामेव हस्तपद्मेषु कलितो य कनककलशो हिरण्मयनारिकुम्भस्तस्माच्च । उभयत्रापि जातावेकवचनम् । नय नारविन्दद्वन्द्वेभ्य कनककलशेभ्यश्चेत्यर्थ । तासामारामतरुमूलसेकव्यापारे नियोजितत्वादिति भाव । मन्दोष्णमीषदुष्णं यथा तथा स्यन्दमानै प्रस्रवद्भिरम्बुभि । बाष्पोदकै कलशोदकैश्चेत्यर्थ । कलशोदकाना शीतलत्वेऽपि शोकानलसतप्तबाष्पोदकमिश्रणान्मन्दोष्णमित्युक्तमित्यवगन्तव्यम् । जम्बालवत् कृतानि जम्बालितानि । पङ्कीकृतानीत्यर्थ । 'तत्करोति–' इति ण्यन्तात्कर्मणि क्त । तान्यालवालानि जलाधारमूलवलयानि यस्य तस्य । 'निषद्वरस्तु जम्बाल' इति, 'स्यादालवालमावाल्म्' इति चामर । मन्दारप्रमुखस्य वृन्दारकतरुवृन्दस्य पारिजातादिसुरतरुनिकरस्य सनिधिनाम् । स्वयमेव पच्यन्त इति पचेलिमानि । पतनोन्मुखानीत्यर्थ । कर्मकर्तरि केलिमर्प्रत्यय । तेषामपि कुसुमाना पतनभयमाशङ्कमाना अध पतमुत्प्रेक्षमाणा । तथा सति कुसुमाना पङ्कलेपमहापराधेन निग्रहीष्यादिति भाव । पवमाना मरुत परिस्पन्दितु चलितुमपि । किमुत यथेच्छ विहर्तुमिति भाव । प्रभव समर्था न भवन्ति ॥

अथाग्न्यवस्था निवेदयति—

एतेऽपि पावका रूढिशंङ्कावहा हुतवहाख्या वहन्तस्तद्गृहे गार्हपत्यपुरोगा पौरोगवधुर दधते।

एत इति । गार्हपत्य पुरोगोऽग्रेसरो येषा ते तथोक्ता एते परिदृश्यमाना पावका गार्हपत्याहवनीयदक्षिणान्वाहार्यावसथ्यादिरूपा अग्नयोऽपि । रूढिर्ष्व-कर्णादिवदवयवार्थाभावेन समुदायप्रसिद्धि । तदुक्तमाचार्यै —'असत्स्ववयवार्थेषु योऽन्यत्राथ प्रयुज्यते । तत्रान यगतित्वेन समुदाय प्रसिध्यति ॥' इति । तच्छङ्कावहा तद्गोचरबुद्धिजननीं हुतवहाख्या हुतवहाभिधान वहन्त सन्त । पूर्व हुत यजमानैर्हूयमान हविर्वहन्तीति हुतवहा इति योगसिद्धेर्व्याख्यातामेवेदानीं लोकविद्विष्टकर्मणा रावणेनाध्वराणा विध्वसितत्वाद्धविषामलाभेन तादृक्शङ्कावहा दधाना इत्यर्थ । तद्गृहे रावणमन्दिरे पौरोगवधुर महानसाध्यक्षाधिकार दधते धारयन्ति । 'समानौ रसवत्या तु पाकस्थानमहानसे । पौरोगवस्तदध्यक्ष' इत्यमर ॥

सर्वज्ञस्य भगवत पुरस्तात्किमवस्थान्तर विज्ञापनीयमिति गमयन्ति—

कि बहुना ।

कि बहुनेत्यादिना । बहुभि कालयापनकरैर्वाक्यैरलमित्यर्थ ॥

किंतु वक्तव्याशमेव विज्ञापयाम इत्यत आह—

स एष मानुषाद्भवमाननमागमिष्यतीत्यमन्वानस्तादितरेरवध्यत्व चतुराननवराल्लब्ध्वा समुद्धत संप्रति सप्रहारसमाक्रान्तदिगन्त दन्तावलदन्तकुन्तव्रणकिणस्थपुटितवक्ष स्थल स्थलकमलिनीं वन-

---

१ 'शङ्का' इति पाठ   २ पुर सरा' इति पाठ   ३ पौरोगवीं धुर' इति पाठ
४ दधति' इति पाठ   ५ 'मानवादवमान' इति पाठ

वारण इव रावणस्त्रिलोकीमभिभवन्भवदीयानित्यसाध्व जातु किंचिदपि जानातीति।

स इति। स एष रावण । मानुषात्। मनुष्येभ्य इत्यर्थ । जातावेकवचनम्। अवमानन अवज्ञा। परिभव इति यावत्। 'रीढावमाननावज्ञावहेलनम्' इत्यमर । आगमिष्यति समापतेदित्येवममन्वानोऽनवबुध्यमान । तेषा तृणप्रायत्वादिति भाव । तदितर सुरासुरादिभिरवध्यत्वमहिम्यन्व चतुराननवराल्लब्ध्वा प्राप्य। अत एव समुद्धतो दर्पाद्रिक्त सन्। सम्प्रतीदानीम्। सम्प्रह्रियतेऽनेनेति सम्प्रहारो युद्धम्। 'सम्प्रहाराभिसम्पातकलिसंस्फोटसंयुगा' इति सम्प्रामपर्यायेष्वमर । तत्र समाक्रान्ता समवरुद्धा ये दिगन्तदन्तावला ऐरावतादिदिग्गजास्तेषा दन्ता रदना एव कुन्ता प्रासास्तैर्यानि व्रणानि क्षतानि तैर्जाता ये किणा शुष्कग्रन्थय । 'तृतीया तत्कृत-' इत्यादिना समास । ते स्थपुटित निम्नोन्नत वक्ष स्थलमुर स्थल यस्य तथोक्त सन्। अत एव वनवारणो वनगज । वनग्रहण निरङ्कुशत्वद्योतनार्थम्। स्थरकमलिना स्थलपद्मिनी मिव । त्रयाणा लोकाना समाहारस्त्रिलोकी । 'तद्धितार्थोत्तरपदसमाहारे च' इति समास । 'सङ्ख्यापूर्वो द्विगु' इति द्विगुसंज्ञा। 'अधिकारोत्तरपदो द्विगु स्त्रियामिष्यते' इति स्त्रीत्वम्। 'द्विगो' इति ङीप्। 'द्विगु-' इत्येकवचनम्। ता जगत्त्रयीमभिभव आक्रमन्। पीडयन्नित्यर्थ । अस्मान्भवदीयास्तावकीनान्। निग्रहानुग्रहसमर्थस्य भवत सङ्गन्धिन इत्यर्थ । जातु कदाचिदपि किंचिदीषदपि न जानाति। सकललोककण्टकेन दर्पान्धेन रावणेन त्वन्महिमैव न ज्ञायते । अस्माक तु का कथेति भाव । इति विज्ञापयामासेति पूर्वेण सबन्ध ॥

तत किमत आह—

अथ भगवानाकर्ण्य गीर्वाणगणवाणीम्।

अथेति। अथ विज्ञापनानन्तरम्। भगवान्विष्णु । भगवच्छब्दो व्याख्यात । गीर्वाणगणस्येन्द्रादिसुरसङ्घस्य वाणीं वाचमाकर्ण्य श्रुत्वा ॥

किमकरोदित्यत आह—

इन्द्रनीलाचलोदञ्चच्चन्द्रिकाधवलस्मित ।
वाचमूचे सुधाधारा मधुरा मधुसूदन ॥ २२ ॥

इन्द्रनीलेति। मधु सूदयतीति मधुसूदनो विष्णु । कर्तरि ल्युट्। अत्र मधुग्रहण मध्वादिमहादैत्यसहर्तुरस्य कियान्रावणवध इति द्योतयितुमित्यवगन्तव्यम्। इन्द्रनीलाचल इन्द्रनीलपर्वत । इन्द्रनीललक्षणमुक्तम्। तत्रोदञ्चन्त्युल्लसन्ती या चन्द्रिका कौमुदी तद्वद्धवल शुभ्र स्मित यस्य । स्मितपूर्वाभिभाषित्वात्कृतमन्दहास सन्। यद्वा दुर्मना योऽय राक्षसभावाद्दुष्टनिग्रहशिष्टपरिपालनदक्ष मा जातु न शक्नोतीति सावहेलनमन्दहास सन्नित्यर्थ । अत्र मधुसूदनस्येन्द्रनीलसदृशाङ्गत्वाद्धासस्य च शुभ्रत्वेन चन्द्रिकामयत्वसिद्धत्वादियमुपमा । सुधाधारामगृतस्यन्दिनीमत एव मधुरा माधुर्यगुणयुक्ताम्। 'मधुर रसवद्वाचि स्वादुन्यपि मधुव्रते। येन माद्यन्ति विबुधा

मधुनेव मधुव्रता ॥' इति वचनात् । वाचमृच उक्तवान् । श्लोकाख्यमेतदानुष्टुभ वृत्तम् । लक्षण तूक्तम् । इदमुत्तरत्रापि द्रष्टव्यम् ॥

वाचमेव विवृणोति—

भवतामपराधविधायिनस्तस्य यातुधानस्य निधनमधुनैव विधातुं शक्यम् ।

भवतामिति । हे देवा इत्यध्याहर्तव्यम् । भवता युष्माकमपराधविधायिन उक्तरीत्या अपकर्तुंस्तस्य पूर्वोक्तस्य यातुधानस्य राक्षसस्य रावणस्य । 'यातुधान पुण्यजन' इति राक्षसपर्यायेष्वमर । निधन विनाशमधुनेवेदानीमेव विधातु कर्तुं शक्य युक्तम् ॥

तर्हीदानीमेव क्रियतामित्याशङ्क्य तत्रोपपत्तिमाह—

किंतु सरसिजासनशासनमप्यमोघीकुर्वेन्नुर्वीतले पुत्रीयत सुत्राम मित्रस्य दशरथस्य मनोरथमपि पूरयितुमादृतमानुषवेष सन्नहमेव त हनिष्यामीति व्याहृत्यान्तरधात् ।

किंतु सरसिजेति । किंतु सरसिजासनस्य ब्रह्मण शासन सुरासुरावध्यत्व-रूपाज्ञावचनमपि । 'शासन राजदत्तोर्व्यां लेखाज्ञाशास्त्रशास्तिषु' इति विश्व । अमोघीकुर्वन् । ब्रह्मवरस्यान्यथाकरणानौचित्यादिति भाव । अभूततद्भावे च्वि । 'अस्य च्वौ' इति दीर्घ । तयोर्वोतले भूमण्डले । पुत्रानात्मन इच्छतीति पुत्रीयन् । 'सुप आत्मन क्यच्' इति क्यच् । 'सुपो धातु-' इत्यादिना सुब्लुकि 'क्यचि च' इति दीर्घ । तस्य । पुत्राधिन इत्यर्थ । सुत्राममित्रस्य इन्द्रसखस्य । दैत्यविनाशनाखण्डित वैभवाभ्या तत्सुहृद इत्यर्थ । 'मित्र सुहृदि मित्रोऽर्के' इति वैजयन्ती । दशरथस्य राज्ञो मनोरथ वाञ्छितमपि पूरयितु सफलीकर्तुमादृतमानुषवेषो गृहीतमानवाकार सन् । अहमेव त रावण हनिष्यामि विनाशयिष्यामि । मदन्यस्य यस्यकस्यचिद्धनेनेऽ सामर्थ्यादिति भाव । इत्येवप्रकारेण व्याहृत्योक्त्वाऽन्तरधात् अन्तर्दधेऽभूत् । 'व्याहार उक्तिर्लपितम्' इत्यमर ॥

तत सा परिषदनिमिषाणामुन्मिषितहर्षा हृषीकेशादेशात्प्रशमित दुर्दशानि निर्दशाननानि चतुर्दशभुवनानि बुद्धा दुग्धसागरान्निरगात् ।

तत इति । ततोऽन्तर्धानानन्तर सा पूर्वोक्ता । न निमिष तीत्यनिमिषा । पचाद्यच् । 'अनिमेषाणाम्' इति वा पाठे न विद्यते निमेषा पक्ष्मपाता येषा तेषाम् । परिषद्देवसङ्घ । हृषीकाणा विषयेन्द्रियाणामीशो हृषीकेश इन्द्रियस्वामी तस्य भगवत आदेशादहमेव त हनिष्यामीत्याज्ञावचनादेवोन्मिषितहर्षा समुत्पन्नानन्दा सती चतुर्दशभुवनानि भूरादिचतुर्दशसख्याकलोकान्निर्दशाननान्यरावणानि । तेष्वपि सचार-

१ 'विधायिनो यातुधानस्य तस्य' इति पाठ २ 'वधिष्यामि' इति पाठ ३ 'उक्त्वा' इति पाठ ४ 'निमिषनयनाना' इति पाठ ५ 'हृषाणाम्' इति पाठ

सभयादिति भाव । अत एव प्रशमिता प्रशान्ता दुर्दशा दुरवस्था येषा तानि तथोक्तानि बुद्ध्वा । सत्यप्रतिज्ञस्य भगवतोऽत्यन्तविश्वसनीयवचनत्वात्तदवगम्येत्यर्थ । दुग्धसागरात्क्षीराम्भोधे सकाशान्निरगात् निर्जगाम ॥

ततस्तानमरान्प्राह स पितामह ।

तत इति । ततो निर्गमनानन्तर पितामहो ब्रह्मा तानमरानिन्द्रादीन्प्राह स ब्रूते स्म । उवाचेत्यर्थ । 'लट् स्मे' इति भूतार्थे लट् । 'ब्रुव पञ्चानामादित आहो ब्रुव ' इति पञ्चानामादेशो ब्रुव आहादेशश्च ॥

तदेव विवृणोति—

भवन्तस्तावदवतरिष्यतो लक्ष्मीसहायस्य साहाय्यार्थमप्सर प्रभृतिषु युवतिषु वानराच्छभल्लगोपुच्छनीलमुखवेषभृत प्रथितप्रभावा प्रजा प्रजनयेयुरिति ।

भवन्त इति । हे देवा इत्यध्याहार । भवन्तो यूय तावदिदानीमवतरिष्यतो दाशरथिरूपेणोत्पत्स्यतो लक्ष्मीसहायस्य श्रीमहाविष्णो साहाय्यार्थं सहायकर्म कर्तुम् । 'गुणवचन–' इत्यादिना ष्यञ । अर्थेन सह नित्यसमास सर्वलिङ्गता च वक्तव्या । अप्सरस स्वर्वेश्या । 'स्त्रिया बहुष्वप्सरस स्वर्वेश्या ' इत्यमर । तत्प्रभृतिषु तदाद्यासु युवतिषु गन्धर्वयक्षादिस्त्रीषु । 'यूनस्ति ' इति तिप्रत्यय । वानरा मर्कटा , अच्छभल्ला भल्लूका , गोपुच्छा गोलाङ्गूला , नीलमुखा दीर्घपुच्छाश्च मर्कटभेदास्तद्वेषभृतस्तद्भूमिकाधारिण । 'मर्कटो वानर कीशो वनौका अथ भल्लुके । ऋक्षाच्छभल्लभल्लूका ' इति चामर । प्रथितप्रभावा जगद्विख्यातप्रतापा । प्रजायन्त इति प्रजा सतती । पुत्रानित्यर्थ । 'प्रजा स्यात्सतता जने' इत्यमर । 'उपसर्गे च सज्ञायाम्' इति डप्रत्यय । प्रजनयेयुरुत्पादयेयुरिति । 'शेषे प्रथम ' इति प्रथमपुरुष । भवच्छब्दस्य युष्मदस्मद्व्यतिरिक्तत्वेन शेषत्वादिति ॥

पुरैव किल मम जृम्भारम्भे सभूतवाञ्जाम्बवानिति ।

पुरेति । किंच पुरा पूर्वकाले । सृष्ट्यादावित्यर्थ । मम जृम्भारम्भे जृम्भणसमये । 'जृम्भ स्यात्त्रिषु जृम्भणम्' इत्यमर । जाम्बवान्नाम भल्लूकाधिपति । सभूतवान्किल उत्पन्न किल । सोऽयमिदानीं वर्तते । सहायकर्म करिष्यतीति भाव । इत्येवमाह स्मेति पूर्वेण सबन्ध ॥

ततस्ते गीर्वाणास्तथाकुर्वन् ।

तत इति । ततो ब्रह्मनिर्देशवचनानन्तर ते पूर्वोक्ता गीर्वाणा इन्द्रादिदेवास्तथाकुर्वन् । अप्सर प्रभृतिषु युवतिषु पुत्राञ्जनयामासुरित्यर्थ ।

अथ वैतानाद्वैश्वानरान्नर प्राजापत्य सहेमपात्र कश्चिदुत्थाय पुत्रीयते दशरथाय पायसममृतप्राय प्रायच्छत् ।

१ 'वानरगोपुच्छभल्लूकवेषभृत ', 'वानरभल्लगोपुच्छवेशभृत ' इति पाठौ २ 'पुरा खलु' इति पाठ ३ सभूत ' इति पाठ ४ 'दशरथाय पुत्रीयते' इति व्युत्क्रमेण पाठ

अथेति । अथानन्तर वितान क्रतु । पुत्रेष्टिरिति यावत् । तत्प्रयोजनमस्य वैतानिक । 'क्रतुविस्तारयोरस्त्री वितानम्' इत्यमर । 'प्रयोजनम्' इति ठञ् । तस्माद्वैश्वानरादग्ने सकाशात् । 'अग्निर्वैश्वानरो वह्नि' इत्यमर । सहेमपात्र । हिरण्मयपात्रपाणिरित्यर्थ । स्थिरदृष्टपूर्व । प्रजापते सम्बन्धी प्राजापत्य । प्रजापतिना प्रेषित इति यावत् । 'दित्यदित्यादित्यपत्युत्तरपदाण्ण्य' इति ण्यप्रत्यय । पर पुरुषविशेष । उत्थाय निर्गत्य । पुत्रायते पुत्रानात्मन इच्छते । 'सुप आत्मन क्यच्' । दशरथाय राज्ञे यजमानायामृतप्रायममृततुल्य पयसा संस्कृत पायस परमान्नम् । 'परमान्न तु पायसम्' इत्यमर । 'संस्कृत भक्षा' इत्यण् । प्रायच्छत्प्रादात् यमेत्यादिति दत्तवान् । 'पाघ्राध्मा-' इत्यादिना दाणो यच्छादेश ॥

पायस तस्मिन्नरोदित्यत आह—

तत ,

कौसल्यायै प्रथममदिशद्भूपति पायसार्धं
प्रादादर्ध प्रणयमधुर केकयेन्द्रस्य पुत्र्यै ।
एते देव्यौ तरलमनस पत्युरालोच्य भावं
स्वार्धांशाभ्या स्वयमकुरुता पूर्णकामा सुमित्राम् ॥ २३ ॥

तत इति । कौसल्याया इति । तत पायसप्रदानानन्तर भूपतिर्दशरथ कोसलस्य राज्ञोऽपत्य स्त्री कौसल्या । 'वृद्धेत्कोसलाजादाञ्ञ्यङ्' इति ञ्यङ्प्रत्यय । तस्यै कौसल्यायै अग्रमहिष्यै । 'यङश्चाप्' इति चाप् । 'कर्मणा यमभिप्रैति स सम्प्रदानम्' इति सम्प्रदानत्वाच्चतुर्थी । प्रथममादौ पायसस्यार्ध समविभागम् । 'पुंस्यर्धोऽर्धं समेंऽशके' इत्यमर । अदिशत् दत्तवान् । केकयेन्द्रस्य केकयाधीश्वरस्य पुत्र्यै कैकेय्यै प्रणयेन प्रेम्णा मधुर माधुर्यगुणयुक्तम् । तस्या अत्यन्तप्रेमास्पदत्वादिति भाव । अर्धमवशिष्टभाग प्रादाद्दत्तवान् । तत कि तत्राह—एते देव्यौ कौसल्याकैकेय्यौ तरलमनस सुमित्रायै पायसांशाप्रदानात्पर्याकुलचित्तस्य पत्यु भर्तुर्दशरथस्य । 'पति समास एव' इति घिसंज्ञाऽभाव । 'ख्यत्यात्परस्य' इति ङस अत्वस्योकार । भाव कथ वा सुमित्रा लब्धपायसभागा भविष्यतीत्यभिप्रायमालोच्य । परबुद्धेरप्रत्यक्षत्वान्मुखचिह्नैरनुमीयेत्यर्थ । स्वय स्वे । उभे इत्यर्थ । स्वार्धांशाभ्या स्वयो स्वकीययो राज्ञा दत्तयोरर्धयोरर्धांशाभ्यामर्धभागाभ्या सुमित्रा पूर्णकामा सफलमनोरथामकुरुता कृतवत्यौ । स्वार्धभागौ प्रत्येक साम्येन द्वेधा विभज्यैकमेक भागमात्मार्थं निक्षिप्या वशिष्टभागौ सुमित्रायै ददतुरित्यर्थ । अय च विभागो न रामायणसमत । तत्र चरोरर्ध कौसल्यायै अवशिष्टार्धार्धं सुमित्रायै, शिष्टार्धं कैकेय्यै, शिष्ट पुन सुमित्रायै, इत्यभिधानात् । किंतु पुराणान्तरसंवादो द्रष्टव्य । उक्त च नरसिंहसहितायाम्— 'ते पिण्डप्राशने काले सुमित्रायै महीपति । पिण्डाभ्यामल्पमल्प तु स्वसपत्न्यै प्रयच्छत ॥' इति । उक्त च कालिदासेन—'अर्चिता तेन कौसल्या प्रिया केकयवंशजा । अत सभाविता ताभ्या सुमित्रामैच्छदीश्वर ॥ ते बहुज्ञस्य चित्तज्ञे पत्न्यौ

पत्युर्महीक्षित । चरोर्धार्धभागाभ्या तामयोजयतामुभे ॥' इति । एवमन्यत्रापि मति विरोधे पुराणान्तरात्समाधातव्यम् । मन्दाक्रान्तावृत्तम् ॥

अनन्तरकृत्यमाह—

अवभृथेऽवसिते सरयूतटादथ यथायथमुच्चलिते जने ।
दशरथ परिपूर्णमनोरथ पुरमगात्पुरहूतपुरोपमाम् ॥२४॥

अवभृथ इति । अवभृथे दीक्षान्तस्नानादिकृत्ये । 'दीक्षान्तोऽवभृथो यज्ञे' इत्यमर । अवसिते परिसमापिते सति । 'षोऽन्तकर्मणि' इति धातो कर्मणि क्त । अथानन्तर जने यज्ञार्थमागते जनसमाजे सरयूतटाद्यथायथ यथास्वम् । स्वकीयदेशमनतिक्रम्येत्यर्थ । 'यथास्व तु यथायथम्' इत्यव्ययेष्वमर । 'यथास्वे यथायथम्' इति निपातनाद्द्विर्भावो नपुसकत्व च । 'ह्रस्वो नपुसके प्रातिपदिकस्य' इति ह्रस्वत्वम् । उच्चलिते प्रस्थिते सति । स्वस्वनियतदेशान्प्रति गतवति सतीत्यर्थ । तथा दशरथो राजा परिपूर्णमनोरथ पुत्रप्राप्त्युपायलाभात्सफलाभिलाष सन् । उपमीयत इत्युपमा । 'आतश्चोपसर्गे' इत्यङ् । पुरुहूतपुरस्सुरमापमान यस्यास्ता पुरुहूतपुरोपमामिन्द्रनगरीतुल्या पुरमयोध्यामगात्प्रविवेश । पुर भृशिष्ठ हूयते यज्ञेष्विति पुरुहूत इति विग्रह । द्रुतविलम्बितवृत्तम् । 'द्रुतविलम्बितमाह नभौ भरौ' इति लक्षणात् ॥

अथ तासा गर्भोत्पत्तिं प्रस्तौति—

अपाटवात्केवलमङ्गकाना मनोज्ञकान्तेर्महिषीजनस्य ।
शनै शनै प्रोज्झितभूषणानि चकाशिरे दौहृदलक्षणानि ॥२५॥

अपाटवादिति । मनोज्ञा गर्भाविर्भावात्पूर्वापेक्षयाप्यत्यन्तमनोहरा कान्तिर्लावण्य यस्य तस्य । कृताभिषेका राजपत्न्यो महिष्यस्ता एव जनस्तस्य । कौसल्याकैकेयीसुमित्राणामित्यर्थ । 'कृताभिषेका महिषी' इत्यमर । अङ्गान्येवाङ्गकानि तेषा हस्तादावयवानाम् । अल्पार्थे क । अल्पत्वमत्र कार्श्यं गर्भिणीशरीरगा तत्सभवादिति भाव । केवलमत्यन्तमपाटवात्पटुत्वाभावाद्धेतो प्रोज्झितानि परित्यक्तानि भूषणानि वलयाद्याभरणानि येषु तानि । तेषा स्वस्थानस्थितिसभवाद्धारयमाणत्वाच्चेति भाव । दौहृदलक्षणानि शरीरसादमुखपाण्डिमकृष्णचूचुकत्वादीनि गर्भचिह्नानि शनै शनै । दिनक्रमेणेत्यर्थ । वीप्साया द्विर्भाव । चकाशिरे । सुव्यक्तानि बभूवुरित्यर्थ । स्वहृदयेन गर्भहृदयेन च द्विहृदया गर्भिणी । यथाह वाहट —'मातृजन्यस्य हृदय मातुश्च हृदयेन यत् । सबद्ध तेन गर्भिण्या नेष्ट श्रद्धावमाननम् ॥' इति । तत्सबन्धित्वाद्गर्भो दौहृदमित्युच्यते । सा च तद्योगाद्दौहृदिनी । तदुक्त सग्रहे—'द्विहृदया नारीं दौहृदिनीमाचक्षते' इति । उपेन्द्रवज्रावृत्तम् ॥

अथाग्रमहिष्या कौसल्याया प्राधान्येन मध्यगौरवरूप दौहृदलक्षण वर्णयति—मन्दमन्दमित्यादिभिस्त्रिभि कुलकेन—

मन्दमन्दमैपयद्वलित्रया गाधताविषयनाभिगह्वरा ।
कोसलेन्द्रदुहितु शनैरभून्मध्ययष्टिरपि दृष्टिगोचरा ॥२६॥

---

१ 'प्रोज्झित' इति पाठ २ 'दौहृद' इति पाठ ३ 'अपयात्' इति पाठ ४ 'वलित्रयी' इति पाठ

मन्दमन्दमिति । मन्दमन्द मान्द्यप्रकारम् । 'प्रकारे गुणवचनस्य' इति द्विर्भाव । 'कर्मधारयवदुत्तरपदेष्वपि' इति कर्मधारयवद्भावात्सुपो लोप । अपयदपगच्छद्वलनामध्यरेखाणा त्रय यस्या सा तथोक्ता। 'वलिमध्यमरेखोर्मिनीणत्वग्गृहदारुषु' इति विश्व । गाधताया उत्तानत्वस्य। 'गाढता' इत्यपि पाठ । विषय गोचर नाभिगह्वर नाभिकुहर यस्या सा । 'अथ नाभिस्तु जन्त्वङ्गे यस्य सज्ञा प्रमाणिका' इत्यमर । अत्र पूर्वविशनोर्महाभाग्यलक्षणत्वेन सामुद्रिकशास्त्रोक्तयोवलित्रयनाभिगह्वरयोरिदानी गर्भगौरवादपगम इत्यवगन्तव्यम् । अत एव कोसलेन्द्रदुहितु कौसल्याया सबन्धिनी मध्ययष्टिर्यष्टिकल्पमध्यमपि दान कालक्रमेण दृष्टिगोचरा चक्षुर्विषयाभूत् । अपिशब्दात्कैकेयीसुमित्रयोरपि मध्ययष्टि समुच्चीयते । अदनादर्शादिगर्भलक्षणे वाहट —'क्षामता गरिमा कुक्षौ मूर्च्छा छर्दिररोचक । जृम्भाप्रसेक स्खलन रोमराज्या प्रकाशनम् ॥' इति । रथोद्धतावृत्तम्—'रान्नराविह रथोद्धता लगौ' इति लक्षणात् ॥

न्यग्रोधपत्रसमता क्रमश प्रयाता-
मङ्गीचकार पुनरप्युदर कृशाङ्ग्या ।
जीवातवे दशमुखोरगपीडिताना
गर्भच्छलेन वसता प्रथमेन पुसा ॥ २७ ॥

न्यग्रोधेति । कृशानि कार्श्यावस्थामापन्नान्यङ्गान्यवयवा यस्यास्तस्या कासल्याया । 'अङ्गगात्रकण्ठेभ्यश्च' इति वक्तव्यान्ङीष् । उदर कुक्षि । 'पिचण्डकुक्षी जठरोदर तुन्दम्' इत्यमर । क्रमशो दिनक्रमेण प्रयातामपगता न्यग्रोधपत्रसमता वटपत्रसादृश्यम् । 'वटपत्रसम स्त्रीणामुदर पुत्रदायकम्' इति सामुद्रिके । 'न्यग्रोधो बहुपाद्वट' इत्यमर । दशमुखो रावण एव उरग सर्प । दशमुखवान्सर्पश्च प्रतीयते । तेन पीडिताना दु खितानाम् । लोकानामिति शेष । जीवातवे जीवनौषधाय । रावण निहत्य तत्पीडिताञ्जीवयितुमित्यर्थ । 'जीवातुर्जीवनौषधम्' इत्यमर । गर्भच्छलेन कुक्षिस्थार्भकव्याजेन । 'गर्भोऽपवरकेऽन्तस्थाग्नौ कुक्षिस्थार्भके मत' । 'छल तु स्खलिते व्याजे' इति शब्दार्णवविश्वप्रकाशो । वसता तिष्ठता प्रथमेन पुमादिपुरुषेण विष्णुना हेतुना पुनर्भूयोऽप्यङ्गीचक्रार । पूर्वं महाभाग्यलक्षणतया विद्यमाने वटपत्रसाम्ये निर्भरगर्भभारवशादिदानीमपगतेऽपि वटपत्रशायिन श्रीमहाविष्णोर्निवासत्वेन पुनस्तत्साम्य बभारेत्यर्थ । 'ऊरीकृतमुररीकृतमङ्गीकृतमाश्रुत प्रतिज्ञातम्' इत्यमर । 'ऊर्यादिच्विडाचश्च' इत्यङ्गीशब्दस्य गतिसज्ञाया धातो प्राक्प्रयोग । विष्णोर्वटपत्रशायित्वमुक्त श्रीमहाभागवते तृतीयस्कन्धे कपिलदेवहूतिसवादे—'स त्व कृतो मे जठरेण नाथ कथ नु यस्योदर एतदासीत् । विश्व युगान्ते वटपत्र एक शेते स्म मायाशिशुरङ्घ्रिपान ॥' इति । अन्यत्र च—'अम्भोधिशायी वटपत्रशायी शीरदशायी रमता मनो मे' इति । अत्र दशमुखोरगेति रूपक गर्भच्छलेने त्यत्र छलशब्देन नाय गर्भ किंतु साक्षाद्वटपत्रशायीति गर्भस्यासत्यप्रतिपादनाच्छ

---

१ 'परमेण' इति पाठ

लादिशब्दैरसत्यत्वप्रतिपादनलक्षणोऽपह्नवभेदः । तदुज्जीविता चेयं पुनर्गर्भत्वसाम्यभरणोत्प्रेक्षा । सा च व्यञ्जकाप्रयोगाद्गम्या । स चोक्तरूपकेण सङ्कीर्यते । वसन्ततिलकावृत्तम् ॥

अपि च,

मध्यं तनुत्वादनिभाव्यमानमाकाशमासीदसितायताक्ष्याः ।
गर्भोदये विष्णुपदापदेशात्कार्श्यं विहायापि विहाय एव ॥ २८ ॥

[अपि च] मध्यमिति । असिते आयते चाक्षिणी यस्या सा । उत्पलपत्रायताक्ष्या कौसल्याया सर्वाङ्गे । बहुनाही मनस्युक्तो स्वाङ्गाच्च । 'षिद्गौरादिभ्यश्च' इति ङीष् । मध्यमवलग्नं [कर्तृ] 'मध्यमं चावलग्नं च मध्योऽस्त्री' इत्यमरः । तनुत्वात्सूक्ष्मत्वाद्धेतोरनिभाव्यमानमनायमानम् । अपरिदृश्यमानं सदिति यावत् । आकाशमासीदाकाशत्वमभूत् । पूर्वमिति शेषः । तथा कविसमयसिद्धत्वादिति भावः । गर्भोदये गर्भोत्पत्तौ सत्याम् । इदानीमिति शेषः । कार्श्यमाकाशभावनिमित्तं सौक्ष्म्यं विहाय त्यक्त्वापि विष्णोर्गर्भरूपेण विद्यमानस्य पदं विष्णुपदम् । आकाश चेति प्रतीयते । तदपदेशात् तद्व्याजात्तद्रूपदेशाद्वा विहाय आकाशमेवासीदिति सम्बन्धः । 'वियद्विष्णुपदं वा तु पुंस्याकाशविहायसी' इत्यमरः । अत्र पूर्वार्धे मध्याकाशयोर्भेदेऽपि तदेवासीदित्यभेदोक्तेर्भेदेऽभेदरूपातिशयोक्तिः । तया च तत्साम्यं गम्यत इत्यलङ्कारेणालङ्कारध्वनिः । उत्तरार्धे तु आकाशभवननिमित्तकार्श्यं विहायापि तदेवासीदिति विरोधः । स च विष्णुपदमिति श्लेषभित्तिकाभेदाध्यवसायमूलातिशयोक्त्यनुप्राणितापदेशशब्दापेक्षापह्नवोज्जीवित इति सङ्करः ॥

अथ श्रीविष्णुराविरभूदित्याह—

ततः,

उच्चस्थे ग्रहपञ्चके सुरगुरौ सेन्दौ नवम्यां तिथौ
लग्ने कर्कटके पुनर्वसुयुते मेषं गते पूषणि ।
निर्दग्धुं निखिलाः पलाशसमिधो मेध्यादयोध्यारणे-
राविर्भूतमभूतपूर्वमपरं यत्किंचिदेकं महः ॥ २९ ॥

तत इति, उच्चस्थ इति । ततो दौहृदलक्षणप्रकाशानन्तरं ग्रहाणां सूर्यादीनां पञ्चके उच्चेषु स्थानेषु तिष्ठतीत्युच्चस्थे । 'सुपि स्थः' इति कः । सूर्याङ्गारकगुरुशुक्रशनिषु पञ्चसु ग्रहेषु मेषादिस्वतुङ्गस्थानसङ्गतेषु सत्स्वित्यर्थः । सुरगुरौ बृहस्पतौ सेन्दौ इन्दुयुक्ते सति । पूषणि सूर्ये । 'विभाषा ङिश्योः' इति विकल्पादल्लोपाभावः । मेषं गते मेषराशिं प्रविष्टे सति । पुनर्वसुयुते पुनर्वसुनक्षत्रयुक्ते । नवानां पूरणी नवमी तस्याम् । तत्सनिरि इत्यर्थः । 'तस्य पूरणे डट्' । 'नान्तादसङ्ख्यादेर्मट्' इति डटो मडागमः । टित्वान्ङीप् । तिथौ दिने । अत्र तिथिशब्दः पुलिङ्गो ग्राह्यः । यथाह

१ 'पूर्वमिव यत्किंचित्', 'पूर्वमभवत्किंचित्' इति पाठौ

अमरसिंह —'तदाद्यास्तिथयो द्वयो' इति। कर्कटके कर्कटकनाम्नि लग्ने राश्युद यकाले । 'राशीनामुदयो लग्नम्' इत्यमर । निखिला समस्ता । पल मासमश्न न्तीति पलाशा राक्षसास्त एव समिध , किंशुकसमिधश्च । अरणिजन्यस्याग्नेनयत्वेन पलाशसमिद्दाहकत्वादिति भाव । निर्दग्धु विनाशयितु भस्मीकर्तुं च । मेध्यात् पवि त्रात् । अथवा मेध क्रतु , तदर्हाद्यागयोग्यादित्यथ । अयोध्येवारणिरग्निमन्थनदारु विशेषस्तस्मात् । 'मध्यात्' इति पाठेऽयोध्यारणेर्मध्यात् । मध्यदेशादित्यर्थ । 'पञ्चमी विभक्ते' इति पञ्चमी । 'यूपाग्र तर्म निर्मन्थ्यदारुणि त्वरणिर्द्वयो' इत्यमर । अभूतपूर्वमविद्यमानत्वमदृशम् । सजातीयभेदरहितमित्यथ । न विद्यते पर यस्मात्त दपरमद्वितीयम् । विजातीयभेदरहितमित्यर्थ । एत स्वगतभेदरहितमत एव यत्कि चिन्निर्विषयभेदरहिततयाऽनिर्वाच्य महस्तेज । पर ज्योतिरिति यावत् । ब्रह्मेत्यर्थ । 'एकमेवाद्वितीय ब्रह्म' इति श्रुते । तदेव महोऽग्निरिति श्लिष्टरूपकम् । आविर्भूत स्वयमेवाभिव्यक्तम् । अभूदिति शेष । एतेनान्यजन्मातृसम्बन्धराहित्य सूच्यते । गर्भ- वासादिकमन्यत्सर्वं प्रातीतिकमेव न पारमार्थिकमिति भाव । उक्तगुणयुक्ते शुभदिने श्रीरामादिमूर्तिचतुष्टयरूपेणायोध्याया परमात्मा श्रीविष्णुराविरभूदिति फलिताथ । अत्र समस्तवस्तुवर्तिश्लेषसकीर्णसावयवरूपकालकार । अत्रेदमनुसधेयम्—'अजवृषभ मृगाङ्गनाकुलीरा झषवणिजौ च दिवाकरादितुङ्गा । दशशिखिमनुयुक्तिथीन्द्रियांशैस्त्रिन वकविंशतिभिश्च तेऽस्तनीचा ॥' सूर्यादीना सप्ताना ग्रहाणा मेषादयो राशय श्लोकोक्त क्रमविशिष्टा उच्चस्थानानि । स्वस्वतुङ्गापेक्षया सप्तमस्थानानि नीचानि । अत्र उच्चेष्वपि दशमादयो राशित्रिंशाशा यथाक्रमसुच्चेषु परमोच्चा नीचेषु परमनीचा इति जातक श्लोकार्थ । अत्राशस्त्रिंशो भाग । यथाह नारद —'त्रिंशद्भागात्मक लग्नम्' इति । तेऽपि स्वोच्चस्था फलन्ति नास्तगा नापि नीचगा । तदुक्त राजमृगाङ्के—'स्वोच्चे पूर्णं स्वर्क्षगेऽर्धं सुहृद्धि पाद द्विड्भिर्वाऽशुभ खेचरेन्द्रा । नाचस्थायी वास्तगो वा न किंचित्पादाभ्यून स्वत्रिकोणे ददाति ॥' तदित्थमाह कवि -**उच्चस्थ इति।** यस्य जन्म- काले पञ्चप्रभृतयो ग्रहा स्वोच्चस्था स देवतुल्यो भवतीति । तदुक्त कृष्णीये—'सुखिन प्रकृष्टकार्या राजप्रतिरूपकाश्च राजान । एकद्वित्रिचतुर्भिर्जायन्तेऽत पर दिव्या ॥' इति । तदिदमाह—**ग्रहपञ्चक इति।** यद्यपि 'उच्चस्थे ग्रहपञ्चके' इत्यनेनैव सूर्यस्य स्वोच्चस्थानगतत्वोक्ते पुन 'मेष गते पूषणि' इति पौनरुक्त्यदूषण प्रसज्यते, तथापि गोबलीवर्दन्यायेन समाधेयमित्यलमतिप्रसङ्गेन । शार्दूलविक्रीडित वृत्तम्—'सूर्याश्वैर्मस- जस्तता सगुरव शार्दूलविक्रीडितम्' इति लक्षणात् ॥

एव तावत्तारकब्रह्मणोऽनन्यत्वेनाविर्भावमुक्त्वा सप्रति लोकिकलीला प्रायिकम- वतारमाह—

अपि च,

अथ रामाभिधानेन कवे सुरभयन्गिर[1] ।
जलचकार कारुण्यादघृणामन्वय हरि ॥ ३० ॥

---

१ 'गिरा' इति पाठ

अपि चेति । अपि च । किं चेत्यर्थ ॥ **अथेति** ॥ अत्र सह प्रादुर्भावानन्तरम् । हरति भक्तजनदुरितानीति हरिर्विष्णु । रमन्ते योगिनोऽत्रेति राम । 'रमन्ते योगिनोऽनन्ते सदानन्दे चिदात्मनि । इति रामपदेनासौ परब्रह्माभिधीयते ॥' इति श्रुते । 'करणाधिकरणयोश्च' इत्यधिकरणार्थ घञ् । स इत्यभिधान तेन रामनाम्ना कवेर्वाल्मीकेर्गिरो वाच सुरभीर्मनोज्ञा कुर्वन्सुरभयन् । सुरभीकरिष्यन्नित्यर्थ । 'सुगन्धौ च मनोज्ञे च सुरभिर्वाच्यलिङ्गवत्' इति विश्व । 'तत्करोति—' इति ण्यन्ताल्लट शत्रादेश । वर्तमानसामीप्ये वर्तमानप्रत्यय । तदनन्तरमेव महाकविना वाल्मीकिना श्रीरामचरित्रस्य नियमेन वर्णयिष्यमाणत्वादिति भाव । कारुण्यात्करुणाहेतो । 'कारुण्य करुणा घृणा' इत्यमर । करुणैव कारुण्यमिति विग्रह । स्वार्थे ष्यञ् । रघूणामन्वय रघुवंशमलञ्चकारालङ्कृतवानभूषितवान् । प्रकाशितवानित्यर्थ । परमकारुणिकोऽयं हरि श्रीरामरूपेणावतीर्य रघुवंशमनुजग्राहेत्यर्थ । ज्येष्ठ श्रीराम कौसल्यायामजनीति फलितार्थ । परमकारुणिका किं न कुर्वन्तीति भाव । 'अल भूषणपर्याप्तिशक्तिवारणवाचकम्' इत्यमर । एतदादिश्लोकचतुष्टयमानुष्टुभ वृत्तम् ॥

अथ भरतादिकुमारत्रयोदयमाह—

तमेनमन्वजायन्त त्रयस्त्रेताग्नितेजस ।[1]
अग्रजस्यानुकुर्वन्तस्तैस्तैर्लोकोत्तरैर्गुणै ॥ ३१ ॥[2]

तमिति । त्रेताग्नितेजस आहवनीयगार्हपत्यदक्षिणाग्नित्रय त्रेताग्निस्तस्य तेज इव तेजो येषा ते तथोक्ता । तेजस्विन इत्यर्थ । 'वर्चस' इति पाठेऽप्ययमेवार्थ । उपमालङ्कार । 'अग्नित्रयमिद त्रेता' इत्यमर । त्रेताशब्देनैवाग्निशब्दप्रतीते पुनरग्निशब्द करिकलभ–कर्णावतस–वराकरीरादिपदवदवगन्तव्य । एक एवाग्निस्त्रीण्याहवनीयादिरूपाणि इत प्राप्तस्त्रेता । तदुक्तम्—'एक एवावसथ्याग्निरग्न्याधेयेन कर्मणा । सस्कृतस्त्रीणि रूपाणि ततस्त्रेतेति शब्द्यते ॥' इति आवसथ्याग्निरौपासनाग्नि । स्त्रीत्व लोकात् । 'लिङ्गमशिष्य लोकाश्रयत्वाल्लिङ्गस्य' इति । पृषोदरादित्वाद्गुणव्यत्ययेन इकारस्थाने एकारे सति त्रेतेति रूपसिद्धि । तैस्तैस्तै । वीप्साया द्विर्भाव । लोकोत्तरैर्लोकोत्कृष्टै । लोकेष्वसाधारणैरिति यावत् । गुणैर्विद्याविनयादिभि न्यायादार्यगाम्भीर्यादिभिर्वा । अग्रजस्य अग्रज राममित्यर्थ । 'कर्तृकर्मणो कृति—' इति कर्मणि षष्ठी । अथवा सबन्धसामान्ये षष्ठी । भगवतो नारायणस्यानुकरोतीतिवत् । अनुकुर्वन्तोऽनुवर्तमाना । तत्सदृशा इत्यर्थ । तदुक्त दण्डिना —'तद्वेत्यनुबध्नाति तच्छील तन्निषेधति । तस्य चानुकरोतीति शब्दा सादृश्यवाचका ॥' इति । त्रय कुमारास्तमेनमनु । तस्यामुष्य श्रीरामस्य पश्चादित्यर्थ । 'अनुर्लक्षणे' इति कर्मप्रवचनीयत्वाद्द्वितीया । अजायन्त जाता ॥

भरतस्तेषु कैकेय्यास्तनयो विनयोज्ज्वल ।[3]
अन्यौ लक्ष्मणशत्रुघ्नौ सुमित्राया कृतोदयौ ॥ ३२ ॥

---

१ 'तमेवम्' इति पाठ २ 'अग्रज तेऽनुकुर्वन्त' इति पाठ ३ 'कैकेय्याम्' इति पाठ

भरत इति। तेषु त्रिषु कुमारेषु। केकयस्य राज्ञोऽपत्यं स्त्री कैकेयी। 'तस्यापत्यम्' इत्यण्। 'केकयमित्रयुप्रलयाना यादेरिय' इति यशब्दस्येयादेशः। कैकेय्याः तस्या विनयेन प्रश्रयेण विशिष्टनीतिसपत्त्या वा उज्ज्वल। विनयभूषण इत्यर्थः। भरतो नाम तनय। जात इति शेष। तथा लक्ष्मणशत्रुघ्ननामानावन्यौ भरतापेक्षया इतरौ कुमारौ सुमित्राया कृतोदयौ समुत्पन्नौ ॥

एते ववृधिरे वीरा ब्रह्मक्षेमाय दीक्षिता।
लोकानन्दमुकुन्दस्य चत्वार इव बाहव ॥ ३३ ॥

एत इति। ब्रह्मक्षेमाय ब्राह्मणपरिपालन कर्तुम्। 'ब्रह्मा विप्र प्रजापति' इत्यमर। दीक्षिता सजातदीक्षा। कृतसङ्कल्पा इत्यर्थ। 'तदस्य सजात तारकादिभ्य इतच्' इतीतच्। तारकादिराकृतिगण। चत्वार एते पूर्वोक्ता वीरा दानदयायुद्धेषु शूरा श्रीरामलक्ष्मणभरतशत्रुघ्ना लोकानन्दो लोकाना भुवनानामानन्दकर कार्यकारणयोरभेदोपचारात्। स चासौ मुकुन्दश्च। कमनीयत्वान्मुकुन्द इति विग्रह। तस्य चत्वारो बाहव उक्तविशेषणविशिष्टाश्चतुर्भुजा इव ववृधिरे वृद्धिं गता। पूर्णोपमालङ्कार ॥

अथ राक्षसविनाशनाटकस्य पूर्वरङ्गभूत विश्वामित्रागमन तावदाह—

अथ कदाचिदपरिमेयमायाभयानकयुद्धसमुद्धतदैत्यबलावस्कन्दकादिशीकवृन्दारकानीकपरिवार्यमाणरथ पङ्क्तिरथस्तपश्चर्याजातानामाश्चर्याणामायतनं त्रिशङ्कुयाजिन भगवन्त पद्यप्रबन्धमिव दर्शितसर्गभेद प्राकृतव्याकरणमिव प्रकटितवर्णव्यत्यास बुधमिव सोमसुत कुशिकसुतमद्राक्षीत्।

अथेति। अथानन्तर कदाचित्कस्मिंश्चिद्दिने अपरिमेया अपरिमिता या माया शाम्बरीविद्या। विचित्रकपटवृत्तय इति यावत्। 'स्यान्माया शाम्बरी विद्या' इत्यमर। तामिर्भयानकानि भयकराणि। 'घोर भीम भयानकम्' इत्यमर। युद्धसमुद्धतानि युद्धोद्धतानि च यानि दैत्यबलानि दैत्यसेनास्तेषामवस्कन्दादाक्रमणात्कादिशीकैर्भयद्रुतैर्वृन्दारकानीकैर्देवसैन्यै परिवार्यमाणो निरीक्ष्य परिवेष्ट्यमाणो रथो यस्य तथोक्त। देवानामपि शरण्य इत्यर्थ। अथवा परिपाल्यमान सरक्ष्यमाणो रथो यस्य स तथोक्त। एतदायत्तमस्मज्जीवनमिति मत्वा ते परिरक्षितस्यन्दन इत्यर्थ। 'कादिशीको भयद्रुत', 'अनीकिनी बल सैन्य चक्र चानीकमस्त्रियाम्' इति चामर। पङ्क्तिरथो दशरथ। 'पङ्क्तिश्छन्दोऽपि दशमम्' इत्यमर। तपश्चर्याजाताना वसिष्ठस्पर्धया ब्रह्मत्वसपादनार्थं विरचितब्रतोपवासादितपोऽनुष्ठानाज्जनितानामाश्चर्याणामद्भुतानामायतनमास्पदम्। कारणमित्यर्थ। चेयत्वत्र 'गदमदचर–' इत्यादिना यस्य तर्भावितण्यर्थ। त्रिशङ्कुर्नाम राजा हरिश्चन्द्रपिता त याजयति सदेहस्वर्गगमनार्थमिति

---

१ 'ब्रह्मक्षेमाय' इति पाठ २ 'लोकानन्दा मुकुन्दस्य' इति पाठ ३ 'प्रतिपाल्यमानमहारथ' इति पाठ ४ 'निःशङ्क त्रिशङ्कु' इति पाठ ५ 'अद्राक्षीदप्राक्षीच' इति पाठ

त्रिशङ्कुयाजिनम् । यजतेर्भूतेऽन्ताताच्छील्ये णिनि । पद्यप्रबन्धमिव श्लोकनिबद्धकाव्यमिव दर्शित सर्गभेद कथाविच्छेदरूप सूक्ष्मतर च येन तम् । प्राकृतव्याकरणमिव प्रकटित प्रकाशितो वर्णव्यत्यासोऽक्षरव्यत्यय क्षत्रियत्वपरित्यागेन ब्राह्मणवर्णस्वीकार-रूपव्यत्यासश्च येन तम् । यथा 'आजित' इति सस्कृतपदस्य 'आजेविडप्प' इति कर्मणि विडप्पादेशे विडप्पन्तीति वर्णव्यत्यासामिधायिनी प्राकृतव्याकरणरीति । 'वर्णो द्विजादौ शुक्लादौ स्तुतौ वर्णं तु वाक्षरे' इत्यमर । बुधमिव सौम्यमिव सोमसुत चन्द्र-सुत सोमयाजिन च । सोम सुनोतीति सोमसुत् । क्विप् । भगवन्त पूज्य कुशिकसुत विश्वामित्रमद्राक्षीद्दर्श । दर्शेर्लुङ् । 'इरितो वा' इति विकल्पादङभावपक्षे सिचि वृद्धि । 'न दृश' इति निषेधात्क्सादेशाभाव । सश्लेषसङ्कीर्णसुपमात्रयमन्योन्यनैरपेक्ष्यात्स सृष्टम् । त्रिशङ्कुयाजनकथामुत्तरत्र वक्ष्यति ॥

तदनु यथाविधिकृतसपर्येण मर्यादातीतमहिम्ना महितेन गाधेतर हृदयेन गाधिनन्दनेन सत्रपरित्राणार्थमित्थमभ्यर्थितोऽभूत् ।

तदन्विति । तदनु दर्शनानन्तरम् । विधिमनतिक्रम्य यथाविधि यथाशास्त्रम् । 'अव्ययम्-' इत्यादिनाव्ययीभावसमास । कृता दशरथेन विरचिता सपर्या अर्घ्यपाद्या दिरूपा पूजा यस्य तेन । 'पूजा नमस्यापचितिः सपर्याचार्हणा समा' इत्यमर । मर्यादातीतमहिम्नापरिमेयमाहात्म्येन महित पूजितस्तेन गाधेतरहृदयेन गम्भीरचेतसा गाधिनन्दनेन विश्वामित्रेण सत्रपरित्राणार्थं यज्ञसरक्षणार्थम् । 'सत्रमाच्छादने यज्ञे' इत्यमर । इत्थ वक्ष्यमाणप्रकारेण । 'इदमस्थमु' इति थमुप्रत्यय । अभ्यर्थितो याचितोऽभूत् । दशरथ इति शेष । 'याञ्चायामभिमाने च प्रार्थना कथ्यते बुधै' इति केशव । 'अथमर्थयतेरर्थादाने याच्ञावगेयो' इति वचनाच्च ॥

प्रार्थनाप्रकारमाह—

राजन्, भवतस्तनयेन विनयाभिरामेण रामेण शरासनमित्रेण सौमित्रिमात्रपरिजनेन क्रियमाणक्रतुरक्षो रक्षोदुरितमुत्तीर्य कृतार्थो भूयो भवितुमभिलषामीति ।

राजन्निति । हे राजन्निति सम्बोधनम् । यतो रञ्जनाद्राजा त्वमतोऽस्मद्धृदय रञ्जनमपि करिष्यसीति विज्ञापयितुमित्यवगन्तव्यम् । भवतस्तनयेन पुत्ररूपेण । अव तीर्णेनेत्यर्थ । विनय प्रश्रयस्तेनाभिरामेण रमणीयेन । एतेन यथोक्तकारित्व सूच्यते । शरासनमेव मित्र सुहृद्यस्य तेन । धनुर्मात्रसहायेनेत्यर्थ । सौमित्रिमात्र लक्ष्मण एव परिजनो भृत्यवर्गो यस्य तेन । अत्र मात्रशब्देन परिजनान्तरव्यवच्छेदकेनास्यासहाय-शूरत्व सूच्यते । एवभूतेन रामेण रक्ष सहननार्थं श्रीरामरूपेणावतीर्णेन विष्णुना क्रियमाणा विधीयमाना क्रतुरक्षा यागपरिपालन यस्य तथोक्त सन् । अहमिति शेष । रक्षोदुरित सुबाहुमारीचादिराक्षसरूपविघ्न तत्कृतविघ्न वा । अथवा तद्विरचितयागदूषण-

१ 'प्रविष्ट,' 'परिगृहीत' इति पाठौ २ 'महिम्ना गाधेतर' इति पाठ ३ 'अभ्यर्थित पार्थितोऽभूत्' इति पाठ ४ 'तव कुमारेण' इति पाठ ५ 'शरासनमात्रमित्रेण' इति पाठ

लक्षणदुष्कृतम् । 'अहो दुरितदुष्कृतम्' इत्यमरः । उत्तीर्य तीर्त्वा क्रतावभृथोऽतिवर्ति तदीक्षान्तो भवितुमभिलषामि वाञ्छामि । इत्येवंप्रकारेण प्रार्थितोऽभदिति पूर्वेण सबन्ध । 'दीक्षान्तोऽवभृथो यज्ञे' इत्यमरः ॥

एतदाकर्ण्य कर्णपरुषं महर्षिभाषितमतिमानपुत्रवात्सल्यात्कौसल्याजानिः सशल्यान्तःकरणोऽभूत् ।

एतदिति । कर्णपरुषमेतत्पूर्वोक्तं महर्षेः । 'ऊर्ध्वरेतास्तपस्युग्रो नियताशी च सयमी । शापानुग्रहयोः शक्तः सत्यसन्धो भवेदृषिः ॥' इत्युक्तलक्षणऋषिश्रेष्ठस्य विश्वामित्रस्य भाषितं 'श्रीरामः प्रेषणीयः' इत्येवंरूपं वचनमाकर्ण्य श्रुत्वा । महर्षिग्रहणं मननीयरमणीयवचनत्वद्योतनार्थम् । 'भाषितं वचनं वचः' इत्यमरः । अतिमानपुत्रवात्सल्यादतिवेलपुत्रस्नेहाद्धेतोः । 'अतिवेलभृशात्यर्थातिमात्रोद्गाढनिर्भरम्' इत्यमरः । सशल्यान्तःकरणो विदीर्णहृदयोऽभूत् । तद्वचनस्य शस्त्रप्रायत्वादिति भावः । अत्र मुनिवचने शल्यत्वरूपणाद्रूपकालंकारः ॥

ततस्तस्मिन्बहुप्रकारैरवार्यनिश्चये भगवति विश्वामित्रे दशरथस्तपनकुलहितेन पुरोहितेनैवमभिहितोऽभूत् ।

तत इति । ततस्तदनन्तरं तस्मिन्भगवति विश्वामित्रे बहुप्रकारैः । 'अहमेव गमिष्यामि योद्धुं तैः क्रूरयोनिभिः । रामस्यास्य न पश्यामि मुनेऽहं युद्धयोग्यताम् ॥ षष्टिर्वर्षसहस्राणि जातस्य मम कौशिक । यत्नेनोत्पादितश्चायं न रामं नेतुमर्हसि ॥' इत्याद्युक्तानेकोपायैरित्यर्थः । अवार्यो निवारयितुमशक्यो निश्चयः श्रीरामप्रेषणरूपो यस्य तस्मिन्सति तदा दशरथस्तपनकुलस्य सूर्यवंशस्य हितेन हितकारिणा । योगक्षेमानुसंधानतत्परेणेत्यर्थः । अतोऽस्य वचनमवश्यमङ्गीकरणीयमिति भावः । पुरोहितेन वसिष्ठेनैवं वक्ष्यमाणप्रकारेणाभिहितोऽनुशासितोऽभूत् ॥

तत्प्रकारमेवाह—

पर्याप्तभाग्याय भवानमुष्मै कुर्यात्सपर्यां कुशिकात्मजाय ।
निर्यातुधाना वसुधां विधातुं निर्यातु रामः सह लक्ष्मणेन ॥ ३४ ॥

पर्याप्तेति । हे राजन्निति शेषः । भवान् पर्याप्तं परिपूर्णं भाग्यं ब्रह्मवर्चसप्राप्तिरूपं भागधेयं यस्य तस्मै । एतेन दुःसाध्यब्रह्मवर्चससाधकस्य महात्मनो न किमप्यसाध्यमस्तीति सूच्यते । अतः पूज्यायेति भावः । अमुष्मै कुशिकात्मजाय सपर्यां श्रीरामप्रदानरूपां पूजां कुर्यात्करोतु । भवच्छब्दयोगे प्रथमपुरुष एव न मध्यमपुरुष इति भाष्ये स्थितत्वात् । 'विधिनिमन्त्रणामन्त्रणाधीष्टसंप्रश्नप्रार्थनेषु लिङ्' । अतः वसुधां भुवं निर्गता यातुधाना यस्यास्तां निर्यातुधानामराक्षसाम् । 'यातुधानः पुण्यजनो नैर्ऋतो यातुरक्षसी' इत्यमरः । एवं विधातुं कर्तुं लक्ष्मणेन सह रामो निर्यातु निर्गच्छतु । प्राप्तकाले लोट् । श्रीरामस्य राक्षससंहारार्थं निर्गन्तुं कालः प्राप्त इत्यर्थः । इन्द्रवज्रावृत्तम् । लाटानुप्रासः ॥

---

१ 'एवंविधमाकर्ण्य' इति पाठः २ 'प्रकारैरपि' इति पाठः ३ 'अपरिहार्य' इति पाठः ४ 'पर्याप्तकामाय' इति पाठः

एवं वसिष्ठेन प्रतिष्ठापितधृतिर्दशरथ सुतप्रदानेन कुशिकसुतमनोरथमेव पूरयामास।

एवमिति। एवमुक्तरीत्या वसिष्ठेन प्रतिष्ठापिता पुन संस्थापिता धृतिर्धैर्यं यस्य स तथोक्त। 'धृतिर्योगान्तरे धैर्ये धारणाध्वरतुष्टिषु' इति विश्व। दशरथ सुतप्रदानेन श्रीरामसमर्पणेन कुशिकसुतमनोरथं विश्वामित्राभिलाषमेव पूरयामास सफलीचकार। न त्वप्रदानस्य निजमनोरथमित्येवकारार्थ ॥

योगेन लभ्यो य पुंसा संसारापेतचेतसाम्।
नियोगेन पितु सोऽयं राम कौशिकमन्वगात् ॥ ३५ ॥

योगेनेति। यो राम संसारात्पुत्रमित्रकलत्रबन्धुरूपादपेत निवृत्तं चेतो येषां तेषां पुंसाम्। वीतरागाणां योगीश्वराणामित्यर्थ। योगेन लभ्यो ध्यानेन गम्य। 'श्रोतव्यो मन्तव्यो निदिध्यासितव्य'[1] इति श्रुते। 'योग संनहनोपायध्यानसंगतियुक्तिषु' इत्यमर। सोऽयं श्रीराम पितुर्नियोगेन निदेशेन। नितरां योगेन चेति गम्यते। कौशिकमन्वगादनुजगाम। लोकानुग्रहदयालव किं न विडम्बयन्तीति भाव। 'इणो गा लुङि' इति लुङि गादेश। एतदादिश्लोकत्रयमानुष्टुभं छन्द ॥

तत्र सत्रं परित्रातुं विश्वामित्रो महामुनि।
सौमित्रिसहितं रामं नयन्नयमवोचत ॥ ३६ ॥

तत्रेति। तत्र तस्मिन्समयेऽयं महामुनिर्मुनिश्रेष्ठ। विश्वस्य मित्रं विश्वामित्र। 'मित्रे चर्षौ' इति विश्वशब्दस्य दीर्घश्छान्दस। लोकेऽपि शिष्टप्रयोगात। सत्रं परित्रातुं यज्ञं परिपालयितुं सौमित्रिसहितं लक्ष्मणानुगतं रामं नयन्प्रापयन्नवोचतोक्तवान् ॥

तदेवाह—

बलेन तपसा लब्धे बलेत्यतिबलेति च।
विद्येते मयि काकुत्स्थ विद्ये ते वितरामि ते ॥ ३७ ॥

बलेनेति। ककुदि वृषांसे तिष्ठतीति ककुत्स्थ। अत्रेयं पौराणिकी कथा—पुरा किल पुरंजयो नाम साक्षाद्भगवतो विष्णोरंशावतार कश्चिदिक्ष्वाको राजा देवै सह समयबन्धेन देवासुरयुद्धे देवसहायार्थं महोक्षरूपधारिणो महेन्द्रस्य ककुदि स्थित्वा पिनाकिलीलया निशाचरकुलं निहत्य ककुत्स्थसंज्ञामलभतेति। तस्यापत्यं काकुत्स्थ। तस्य संबुद्धिर्हे काकुत्स्थ श्रीराम। तपसा बलेन तप शक्त्या। तपसामिति बहुवचनं विद्ययोरसुलभत्वद्योतनार्थम्। लब्धे प्राप्ते बलेति अतिबलेति च नाम्ना प्रसिद्धे विद्ये मन्त्रौ मयि विद्येते वर्तेते। ते विद्ये ते तुभ्यं वितरामि उपदिशामीत्यवोचतेति संबन्ध। उपदिदेश चेति वाक्यशेष। अत्र बलातिबले प्रक्रम्य ब्रह्माण्डेऽभिहितम्—'उत्साहबलयोर्वृद्धि परमास्त्रसहिष्णुता। न बाधा क्षुत्पिपासाभ्यां यत सा कथिता बला ॥ यत परस्य स्खलितं दृश्यते कार्यकर्मणाम्। स्वोपाये च ह्यमोघत्वं भवेत्साऽतिबला मता ॥ इदं विद्याद्वयं ज्ञातमात्रं सिद्धिकरं नृणाम्। विष्णुरेतद्ब्रह्म

---

१ निदिध्यासितव्य साक्षात्करणीय

स्मृत्वा जितवान्मधुकैटभौ ॥' इति । तथा रामायणेऽपि —'क्षुत्पिपासे न ते राम भविष्येते नरोत्तम । बलामतिबलां चैव पठतः पथि राघव ॥' इति ।

अथ मुनी राममनोविकासार्थं कथां कथयितुमुपचक्रम इत्याह—

ततो गृहीतविद्यस्य दाशरथेः प्रदेशमेकं प्रदर्श्य भगवानित्थमकथयत् ।

तत इति । ततो गृहीते विद्ये बलातिबलाख्ये येन तस्य दाशरथेर्दशरथनन्दनस्य श्रीरामस्य । 'अत इञ्' इतीञ्प्रत्ययः । एकं कमपि प्रदेशं जनपदं प्रदर्श्य दर्शयित्वा [भगवान्] इत्थमकथयत्कथयामास ॥

तदेव विवृणोति—

अस्मिन्पुरा पुरभिदः परमेश्वरस्य
फालान्तरालनयनज्वलने मनोभूः ।
सद्यः प्रपद्य शलभत्वममुञ्चदङ्गं
तस्मादमुं जनपदं विदुरङ्गसंज्ञम् ॥ ३८ ॥

अस्मिन्निति । पुरा पूर्वकालेऽस्मिन्प्रदेशे मनोभूः मन्मथः पुरभिदस्त्रिपुरान्तकस्य । अस्यान्यान्तरत्वं किमु वक्तव्यमिति भावः । परमेश्वरस्य त्र्यम्बकस्य फालान्तराले निटिल्तटे यन्नयनं तृतीयं नेत्रं तदेव ज्वलनोऽग्निः, तज्ज्वलनो वा, तत्र सद्योऽविलम्बेन शलभत्वं पतङ्गभावम् । 'समौ पतङ्गशलभौ' इत्यमरः । प्रपद्य प्राप्य । भस्मीभूयेत्यर्थः । अङ्गं शरीरममुञ्चत्त्यक्तवान् । 'शे मुचादीनाम्' इति मुमागमः । तस्मात्कारणादमुं जनपदं देशम् । अङ्ग इति संज्ञा नामधेयं यस्य तं तथोक्तं विदुर्जानन्ति । पुराविद इति शेषः । अङ्गमोचनमेवाङ्गशब्दप्रवृत्तिनिमित्तं कृत्वा तथा कथयन्तीत्यर्थः । 'नीवृज्जनपदो देशविषयौ तूपवर्तनम्' इत्यमरः ॥

तदनु मानससरःप्रसूतां सरयूमतिक्रम्य वृत्रवधप्रवृद्धवृद्धश्रवःपङ्कक्षालनलब्धमलयोर्मलदकरूशनाम्नोर्जनपदयोः सीम्नि कृतपदयोर्दाशरथ्योः पुनरप्येवमब्रवीत् ।

तदन्विति । तदनु तदनन्तरं मानससरःप्रसूतां मानसाख्यसरसादुत्पन्नां सरयूं नाम नदीमतिक्रम्य तीर्त्वा वृत्रवधेन वृत्रासुरहत्यया प्रवृद्धो वृद्धिं गतो यो वृद्धश्रवस इन्द्रस्य पङ्कः पाप्मा स एव पङ्कः कर्दमः इति श्लिष्टरूपकम् । 'पङ्कोऽस्त्री कर्दमेनसो' इति निघण्टुः । तस्य क्षालनेन लब्धमलयोः प्राप्तकिल्बिषयोः । सङ्क्रान्तमालिन्ययोरिति यावत् । अत एव मलदकरूशनाम्नोर्मलदः करूशश्चेति नाम ययोस्तयोर्जनपदयोर्देशविशेषयोः सीम्नि पर्यन्तभुवि । दाशरथ्यो रामलक्ष्मणयोः कृतपदयोर्विन्यस्तपादयोः । प्रविष्टपादयोः सतोरित्यर्थः । पुनर्भूयोऽप्येवमब्रवीदुवाच । मालिन्ययोगान्मलदः, करूशः क्षुत्कार्श्यं वा तयोगात्करूश इति संज्ञानिर्णयः ॥

---

१ परिगृहीत, ' प्रतिगृहीत ' इति च पाठौ २ 'एकं प्रदेश' इति पाठः ३ 'भालान्तराल' इति मूलटीकयोः पाठः ४ ' लब्धमलदकरूशकनाम्नो ' इति पाठः

यक्ष सुकेतुर्द्रुहिणप्रसादाल्लेभे सुता कामपि ताटकाख्याम् ।
सुन्द किलैना परिणीय तस्या मारीचनीच जनयांबभूव ॥ ३९ ॥

यक्ष इति । सुकेतुर्नाम यक्षो देवयोनिविशेष । 'विद्याधराप्सरोयक्षरक्षोगन्धर्वकिंनरा' इत्यमर । द्रुहिणस्य तपसा समाराधितस्य ब्रह्मण प्रसादादनुग्रहात् । 'धाताब्जयोनिर्द्रुहिण' इत्यमर । ताटकेत्याख्या नाम यस्यास्ता कामपि काचित्सुता पुत्रिका लेभे प्राप । जनयामासेत्यर्थ । अथ सुन्दो नाम कश्चिद्यक्ष एना ताटका परिणीय उपयम्य । भार्यात्वेन परिगृह्येत्यर्थ । किलेति वार्तायाम् । 'वार्तासंभाव्ययो किल' इत्यमर । तस्या भार्याया ताटकाया मारीच इति नाम्ना क्षुद्रम् । मारीचनामान कचन तनयमित्यर्थ । जनयांबभूव उत्पादयामास ॥

तदनन्तरवृत्तान्तमाह—

एकदा सुन्दे निहते मारीच कुम्भसम्भवमभिभूय तस्य शापाद्वाप कोणपताम् । ताटकाप्यभूत्पुरुषादिनी ।

एकदेति । एकदैकस्मिन्समये सुन्दे निहते सति । अगस्त्येनेति शेष । मारीच कुम्भसम्भवमगस्त्यम् । 'अगस्त्य कुम्भसम्भव' इत्यमर । अभिभूय पितृवधजनितरोषातिरस्कृत्य तस्य कुम्भसम्भवस्य शापात्कोणपता राक्षसत्वमवाप प्राप्तवान् । 'राक्षस कोणप क्रव्यात्' इत्यमर । तथा ताटकापि पुरुषादिनी नरमांसभोजिनी राक्षसत्वभूत् । अत्रेद रामायणवचनम्—'अगस्त्य परमक्रुद्धस्ताटकामभिशप्तवान् । पुरुषादी महायक्षी विकृता विकृतानना । इद रूप विहाय त्व दारुण रूपमाप्नुहि ॥' इति ॥

तत किमित्याशङ्कायामवश्य त्वयैव हन्तव्येत्याह—

सेयमब्जासनसिद्धसिन्धुरसहस्रप्राणात्मजेन सह जनपदविपदं विदधाना व्यापादनीया त्वयेति ।

सेति । अब्जासनस्य तप परितोषितस्य ब्रह्मणो वरात्सिद्धो निष्पन्न सिन्धुरा गजास्तेषा सहस्रस्य प्राण पराक्रमो यस्या सा । ब्रह्मवरप्राप्तमहाबलसंपन्नेत्यर्थ । 'सिन्धुर मतङ्ग कुम्भी' इति गजपर्यायेष्वमर । अत एवात्मजेन सह जनपदविपद निजाश्रमदेशोपद्रव विदधाना कुर्वाणा सेय ताटका त्वया व्यापादनीया हन्तव्या इत्येवमब्रवीदिति पूर्वेण संबन्ध ॥

रामस्तमाकर्ण्य स्त्रीवधशङ्कामकरोत् ।

राम इति । रामस्त विश्वामित्रोक्त ताटकावृत्तान्तमाकर्ण्य श्रुत्वा स्त्रीवधस्य ताटकाहननस्य शङ्का भयमकरोत् कृतवान् ॥

स्त्रीहत्याया शास्त्रनिषिद्धत्वात्ताटकावधसंशय श्रीराममनसि स्थियमान पूर्वदृष्टान्तकथनेन निरस्यति—किंचेत्यादिना ।

---

१ 'एकदा तु सुन्दे' इति पाठ २ 'विनिहते' इति पाठ ३ 'कुम्भसम्भवमुनिमभिभूय' इति पाठ ४ 'चाभूद', 'अप्यासीद' इति च पाठौ ५ 'आननसिद्ध' इति पाठ. ६ 'प्राणा जनपद' इति पाठ ७ वाक्य चैतत्क्वचिन्न पठ्यते

किं च, वैरोचनीं मन्थरां वसुंधरापराधधुरंधरां पुरंदरेण निहतां जनार्दनकृतमर्दनां च भार्गवजननीं प्रदर्श्य दाशरथेरमन्दां सुन्दवधूवधविचिकित्सामुत्सारयामास[2] ।

किं चेति । वसूनि धारयतीति वसुंधरा भूमिः । 'संज्ञायां भृतॄवृजि-' इत्यादिना खच् । 'अरुर्द्विषद्-' इत्यादिना मुमागमः । तस्या अपराधः उपद्रवाचरणरूपे धुरंधरां समर्थाम् । तदुपद्रवाचरणतत्परामित्यर्थः । धूरेव धुरा तां धारयतीति धुरंधरेति विग्रहः । प्रक्रिया तु पूर्ववत् । अतएव पुरंदरेण पुरः शत्रुपुराणि दारयतीति पुरंदर इन्द्रः । 'पूःसर्वयोर्दारिसहोः' इति खच् । 'खचि ह्रस्वः' इत्युपधाह्रस्वः । 'वाचंयमपुरंदरौ च' इति निपातनान्मुमागमः । तेन निहतां व्यापादितां वैरोचनीम् । विरोचनो नाम राक्षसस्तस्यापत्यं स्त्री वैरोचनी तां विरोचनपुत्रीम् । 'तस्यापत्यम्' इत्यण् । 'टिड्ढाणञ्-' इत्यादिना ङीप् । विशेषणमेतत्कैकेयीदासीसदेहनिवृत्त्यर्थम् । मन्थराम् । तथा जनार्दनेन जामदग्न्यरूपेण विष्णुना कृतं विरचितं मर्दनं विदारणं यस्यास्ताम् । छिन्नशीर्षामित्यर्थः । भार्गवजननीं परशुराममातरं रेणुकां च प्रदर्श्य दृष्टान्ततया निर्दिश्य दाशरथेः श्रीरामस्यामन्दामनल्पां सुन्दवधूवधविचिकित्सां ताटकावधगोचरसंशयमुत्सारयामास निरसितवान् । 'विचिकित्सा तु संशयः' इत्यमरः ॥

आश्रुतः श्रुतवृत्तेन तेन सुन्दप्रियावधः ।
तमेवान्ववदत्तस्य चापः शिञ्जारवच्छलात् ॥ ४० ॥

आश्रुत इति । श्रुतवृत्तेन प्रख्यातचरित्रेण । अथवा श्रुतं विश्वामित्रमुखादाकर्णितं वृत्तं मन्थरावधादिपर्ववृत्तान्तो येन तेन तथोक्तेन । 'वृत्तं पद्ये चरित्रे त्रिष्वतीते दृढवर्तुले' इत्यमरः । तेन श्रीरामेण सुन्दप्रियायास्ताटकाया वधः आश्रुतोऽङ्गीकृतः । 'ऊरीकृतमुररीकृतमङ्गीकृतमाश्रुतं प्रतिज्ञातम्' इत्यमरः । अथ तस्य श्रीरामस्य चापो धनुरपि शिञ्जारवो गुणध्वनिः स इति छलं कपटस्तस्मात्तं ताटकावधमेवान्ववददनु पश्चादुक्तवान् । ताटकावधमनन्तरमेव ज्याटंकारं चकारेत्यर्थः । 'मौर्वी ज्या शिञ्जिनी गुणः' इत्यमरः । अत्र छलशब्देन नायं शिञ्जारवः किं त्वनुवाद इत्यारवस्यासत्यत्वप्रतिपादनादपह्नवभेदः । 'छलादिशब्देनासत्यत्वप्रतिपादनमपह्नवः' इति सर्वस्वसूत्रम् ॥

तदा ताटकाप्यभ्युजगामेत्याह—

तत्काले पिशिताशनाशपिशुना संध्येव काचिन्मुने-
रध्वानं तरसा रुरोध रुधिरक्षोदारुणा दारुणा ।
स्वाधीने हनने पुरीं विदधती मृत्योः स्वकृत्यात्यय-[3]
क्रीडत्किंकरसंघसंकटमहाशृङ्गाटकां ताटका ॥ ४१ ॥

तत्काल इति । तत्काले शिञ्जारवसमये पिशितं मांसमश्नन्तीति पिशिताशा राक्षसास्तेषां नाशस्य पिशुना सूचका । श्रीरामवध्यानां राक्षसानां क्षयं प्रथमत्वादिति भावः । अन्यत्र पिशिताशनानामशनस्य भोजनस्य पिशुना । संध्याया असुर-

१ 'कृतार्दना' इति पाठः २ 'उत्सादयामास' इति पाठः ३ 'स्वकृत्यात्ययात्' इति पाठः

भोजनशब्देन प्रसिद्धत्वादिति भाव । 'कर्णेजप सूचक स्यात्पिशुनो दुर्जन खल' इत्यमर । अत्र जतुकाष्ठवच्छब्दयोरेव श्लिष्टत्वाच्छब्दश्लेष । रुधिरक्षोदेना-सृक्पङ्केन । अन्यत्र रुधिरक्षोदवत्कुङ्कुमरज इव । अरुणा रक्तवर्णा । एकत्र हिंसतया बीभत्सितत्वात्, अन्यत्र स्वाभाव्याचेति भाव । 'रुधिर कुङ्कुमास्रयो' इत्युभयत्रापि विश्व । 'क्षोदो रजसि पेषणे' इति नानार्थरत्नमाला । दारुणा भयङ्करी । एकत्र तथा भीषणाकारत्वात्, अन्यत्र पिशाचादिसचाराचेति भाव । 'दारुण भीषण भीष्म घोर भीम भयानकम्' इत्यमर । तथा हनने हिंसाकर्मणि स्वाधीने स्वायत्ते सति मूलो पुरीं यमपुरीम् । सयमिनीमिति यावत् । स्वैरा यत्कृत प्राणिपीडन-व्यापारस्तस्याश्रयेन विपर्ययेण क्रीडद्भिर्यथेच्छ विहरद्भि किंकरसघैर्यमदूतनिवहे सकुल सङ्कुलम् । 'सप्रोदश्च कटच्' इति कटच । महद्विपुल शृङ्गाटक चतुष्पथ यस्यास्ता तथोक्ता बिदधती विदधाना । दधाते शतरि 'उगितश्च' इति ङीप । 'नाभ्यस्ताच्छतु' इति नुमभाव । 'शृङ्गाटकचतुष्पथे' इत्यमर । काचित्ताटका नाम रा क्षसी तरसा बलेन रहसा वा । 'तरसी बलरहसी' इत्यमर । सद्य एव सासद्यधेव मुनेर्विश्वामित्रस्याध्वान मार्ग रुरोध निरुद्धवती । सम्यायानपि नैष्ठिकाना नान्यामि-ब्रनिष्ठानियमनेन निरोधसर्तृत्वसभवादियमुपमा श्लेषसकीर्णा । अन्यथाकरणे वा प्रत्यवायापत्तेरिति भाव । शार्दूलविक्रीडित वृत्तम् ॥

अथ दाशरथे कर्णमविशत्ताटकागुण ।
येथा धनुर्गुणस्तूर्णं प्राविशत्तज्जिघासया ॥ ४२ ॥

अथेति । अथानन्तर ताटकाया गुण शब्द । सिंहनाद इति यावत् । दाश रथे श्रीरामस्य कर्ण श्रोत्रमविशत् । 'कर्णशब्दग्रहा श्रोत्रम्' इत्यमर । यथा येन प्रकारेण तस्यास्ताटकाया जिघासया हन्तुमिच्छया । हन्ते सन्नन्तात्स्त्रियामप्रत्यये टाप् । धनुषश्चापस्य गुणो ज्या । मौर्वीति यावत् । तूर्णं क्षिप्र दाशरथे कर्ण प्राविशत् । तथेति सबन्ध । ताटकानिर्हादश्रवणसमकालमेव श्रीरामो मौर्वीमाकर्णमाच-कर्षेत्यर्थ । अत एवासबन्धे सबन्धरूपातिशयोक्ति । 'गुणस्त्वावृत्तिशब्दादिज्येन्द्रि-यामुख्यतन्तुषु' इति वैजयन्ती । एतदादिपद्यत्रयमानुष्टुभ छन्द ॥

ततो भाविनि सग्रामे बद्धश्रद्धस्य ताटका ।
स्वप्राणानरामबाणस्य वीरपाणमकल्पयत् ॥ ४३ ॥

तत इति । ततस्ताटका भाविनि भविष्यति सग्रामे सुबाह्वादिराक्षससहरणे बद्धश्रद्धस्य विहितादरस्य रामबाणस्य स्वप्राणान्स्वकीयप्राणवायून्वीरपाणमकल्पयत्क-ल्पितवती । वीरपाण नाम युद्धोपक्रमे उत्साहवर्धनार्थं वीरे क्रियमाण पानम् । श्रीराममोघबाणविद्धा सती प्राणास्तत्याजेत्यर्थ । 'वीरपाण तु यत्पान वृत्ते भाविनि वा रणे' इत्यमर । 'वा भावकरणयो' इति विकल्पात् णत्वम् । वीराणा पान वीर-पाणमिति विग्रह । नान्तोऽप्यय शब्दो वर्तते । पूर्ववदतिशयोक्ति ॥

---

१ 'यथा' इति पाठ २ 'तथा' इति पाठ ३ तूर्णमविशत्' इति पाठ ४ 'स्वप्राणै' इति पाठ ५ 'वीरपानम्' इति पाठ

मुनिर्भृशाश्वोपज्ञानि ताटकामाथिने ददौ ।
अस्त्राणि जृम्भकादीनि जम्भशासनशासनात् ॥ ४४ ॥

मुनिरिति । मुनिर्विश्वामित्रो जम्भनामानं राक्षसं शास्तीति जम्भशासन इन्द्रः । कर्तरि ल्युट् । तस्य शासनात् 'महात्मने श्रीरामायास्त्रकलापं देहि' इति नियोगाद्धेतोर्भृशाश्वो नाम कश्चिदृषिस्तेनोपज्ञायन्त इत्युपज्ञानि । 'आतश्चोपसर्गे' इति कर्मण्यप्रत्ययः । भृशाश्वोपज्ञानि । भृशाश्वेनादौ ज्ञातानीत्यर्थः । 'उपज्ञोपक्रमम्-' इत्यादिना नपुंसकत्वम् । 'उपज्ञोपक्रमान्ताश्च तदादित्वप्रकाशनम्' इत्यमरश्च । जृम्भकमादिर्येषां तानि जृम्भकादीन्यस्त्राणि । अस्त्रमन्त्रानित्यर्थः । ताटकां मथ्नाति हन्तीति ताटकामाथिने श्रीरामाय ददौ अदात् । उपदिदेशेत्यर्थः । 'कर्मणा यमभिप्रैति स सम्प्रदानम्' इति सम्प्रदानत्वाच्चतुर्थी । तद्गुणसंविज्ञानो बहुव्रीहिः ॥

तत्र कचन विरिञ्चिलोकप्रत्यादेशं प्रदेशं प्रदर्शयन्नवोचत ।

तत्रेति । तत्र वने विरिञ्चिलोकस्य ब्रह्मलोकस्य प्रत्यादेशम् । प्रत्यादिश्यत इति प्रत्यादेशः इति विग्रहः । ब्रह्मलोकस्योपमित्यर्थः । कचन कमपि प्रदेशं विषयं प्रदर्शयन्निदर्शयन्नवोचत उक्तवान् । मुनिरिति शेषः ॥

तदेवाह—

प्रतिदिनमवदातैर्ब्रह्मभिर्ब्रह्मनिष्ठैः
प्रशमितभवखेदैः सादरं सेव्यमाने ।
बलिनियमनहेतोर्वामनः काननेऽस्मि-
न्बलिनियमपरः सन्ब्रह्मचारी चचार ॥ ४५ ॥

प्रतिदिनमिति । अवदातैः प्रसन्नैः । विषयवैराग्यसंपन्नतया निर्मलान्तःकरणैरित्यर्थः । अत एव ब्रह्मैव निष्ठा विश्रान्तिपदं येषां तैः । अथवा ब्रह्मणि निष्ठा नियमो येषां तैः । निदिध्यासनतत्परैरित्यर्थः । अत एव प्रशमिताः शान्तिं गमिता भवखेदाः सांसारिकक्लेशा येषां तैः । तापत्रयविनिर्मुक्तैरित्यर्थः । ब्रह्मभिर्ब्रह्मर्षिभिः । 'ब्रह्मनिष्ठैर्महद्भिः' इति पाठे महद्भिर्महानुभावैः । ऋषिभिरित्यर्थः । प्रतिदिनम् । निरन्तरमिति यावत् । 'अव्ययं विभक्ति-' इत्यादिनाव्ययीभावसमासः । सादरं सस्नेहं सेव्यमानेऽधिष्ठीयमाने [अस्मिन्कानने] पुण्यारण्ये वामनो ब्रह्मचारी उपेन्द्रतयावतीर्णो मायाबटुर्विष्णुर्बलेर्वैरोचनेर्नियमनहेतोः । बलिबन्धनार्थमित्यर्थः । 'षष्ठी हेतुप्रयोगे' इति षष्ठी । इष्टदेवतापूजोपहारा बलयः, शौचसंतोषतपःस्वाध्यायेश्वरप्रणिधानानि नियमाः, तत्परस्तदासक्तः सन् । चचार । ब्रह्मचर्यनिष्ठापारतन्त्र्येण प्रावर्ततेत्यर्थः । 'बलिः पूजोपहारे च करे दैत्यान्तरेऽपि च' इति नानार्थरत्नमाला । एतदादिश्लोकत्रयं मालिनीवृत्तम् ॥

अपहृतविबुधार्तेर्वामनव्याजमूर्ते-
रखिलभुवनभिक्षोराश्रमानोकहानाम् ।

---

१ 'कृशाश्वो' इति पाठः २ 'प्रदेशमेकं प्रदर्शयन्नवोचदुपचर्यमानपरमहर्षौ महर्षिः' इति पाठः ३ 'सेव्यमानः' इति पाठः ४ अत्र 'अपि च' इत्यधिकः पाठः ५ 'वामनव्याजमूर्तेः' इति पाठः

ततिरियमतिनीला व्याप्तदिग्व्योमसीमा
स्वयमपि परिमातुं लोकमभ्युद्यतेव ॥ ४६ ॥

अपहृतेति । अपहृता निरस्ता विबुधानामिन्द्रादीनां दारुणामार्ति पीडा येन तस्य । 'अर्ति पीडाधनुष्कोट्यो' इत्यमर । न जायत इत्यजो विष्णु । 'अन्ये ष्वपि दृश्यते' इति डप्रत्यय । तन्मूर्ते । श्रीविष्ण्ववतारस्येत्यर्थ । अखिलभुवन-भिक्षो । पादत्रयपरिमितभूतलत्वया । याच्ञापदेशेन त्रिभुवनभिक्षातत्परस्येत्यर्थ । 'सनाशंसभिक्ष उ' । वामनस्याश्रमे तपोवने येऽनोकहा वृक्षा । अनस शकटस्याग गति घ्नन्तीत्यनोकहा इति विग्रह । 'अनोकह कुट साल' इति वृक्षपर्यायेष्वमर । तेषामिय परिदृश्यमाना अतिनीलात्यन्तश्यामलाकारा तथा व्याप्ता आवृता दिग्व्योमसीमा दिशा व्योम्नश्च सीमा पर्यन्तभुवो यया । आक्रान्तादिङ्नभोऽन्तराल्वेना तिसमुन्नतेत्यर्थ । 'सीमसीमे स्त्रियामुभे' इत्यमर । नान्तपाठेऽसीमन इति निषेधात्स्त्रीलम् । इद च विशेषणद्वय विभक्तिविपरिणामेन वामनेऽपि योज्यम् । तति श्रेणि । स्वयमपि लोकम् । त्रिभुवनमित्यर्थ । जातावेकवचनम् । परिमातुमिय त्तावधारणेन परिच्छेत्तुमभ्युद्यता समुद्युक्तेव प्रतिभाति । पश्येति शेष । 'सम गजा पुण्यगुणा भवन्ति' इति न्यायेन त्रिभुवनपरिमातुमन्तरभवतो वामनस्य महवास-वशात्तद्वत्स्वयमपि तथा कर्तुमुद्युक्तेव प्रतीयते इत्यर्थ । अत्रोन्नतगुणनिमित्ता अभ्युद्यत त्वनातिस्वरपोत्प्रेक्षा व्यञ्जकमन्द्रावाद्वान्या ॥

इति विविधरसाभि कौशिकव्याहृताभि
श्रुतिपथमधुराभि पावनीभि कथाभि ।
गलितगहनकृच्छ्रं गच्छतोर्दाशरथ्यो
समकुचदिव सद्यस्तादृश मार्गदैर्घ्यम् ॥ ४७ ॥

इतीति । इत्यनेन प्रकारेण विविधा बहुप्रकारा रसा आस्वादा यासा तास्तथोक्ता-स्ताभि श्रुतीना पन्था श्रुतिपथम् । 'ऋक्पू —' इत्यादिना समासान्त । तस्य मधुराभि । श्रवणानन्दकारीभिरित्यर्थ । पावनीभि पवित्राभि कौशिकव्याहृताभि विश्वामित्रकथिताभि कथाभिरुपाख्यानैर्हेतुभि । 'चिन्तिपूजिकथिकुम्बिचर्चश्च' इत्य ङप्रत्यय । गलितमपगत गहनकृच्छ्र काननसचारजनितकष्ट यस्मिन्कर्मणि तद्यथा भवति तथा । 'स्यात्कष्ट कृच्छ्रमाभीलम्' इत्यमर । गच्छतोर्दाशरथ्यो रामलक्ष्मण योस्तादृश तथाविधम् । अत्यधिकमित्यर्थ । 'त्यदादिषु दृशोऽनालोचने कञ्च' इति कञ्प्रत्यय । 'आ सर्वनाम्न' इत्यात्वम् । मार्गदैर्घ्यं मार्गायाम सद्य समकुचदिव सकोचमगमदिवेत्युत्प्रेक्षा । विश्वामित्रकथितमधुरतरकथाश्रवणकौतूहलपारवश्याद्दवीयानपि मार्गो नेदीयानिव प्रत्यभादित्यर्थ ॥

तत सिद्धाश्रम प्रविश्य विश्वामित्र सत्रमारभत ।

तत इति । ततस्तदनन्तर विश्वामित्र सिद्धाश्रम निजतपोवन प्रविश्य सत्र मारभत । क्रतुदीक्षितोऽभूदित्यर्थ ॥

तदनन्तरमन्तरिक्षान्तरालादापतन्तमन्तकानीकभयानकं तं पलाशगणमवलोक्य पलायमाना करगलितसमित्कुशाः ... न्तेवासिनः ससम्भ्रममभिलपिताहवाय राघवाय न्यवेदयन् ।

तदनन्तरमिति । तदनन्तरं सत्रप्रारम्भानन्तरम् अन्तरिक्षान्तरालान्नभोविवरादापतन्तमुपसर्पन्तम् अन्तकानीकभयानकं यमकिंकरसेनाभयंकरं तं प्रसिद्धं पलाशानां सुबाहुमारीचादिराक्षसानां गणं समूहमवलोक्य दृष्ट्वा पलायमाना प्रद्रवमाणाः । अतएव करेभ्यो गलिताः स्रस्ताः समित्कुशाः समिधः कुशा दर्भाश्च यज्ञिया येषां ते तथोक्ताः । 'अस्त्री कुशं कुथो दर्भः' इत्यमरः । 'जातिरप्राणिनाम्' इति द्वन्द्वेकवद्भावाद्बहुमाहि । कुशिकसुता तेवासिनो विश्वामित्रशिष्याः । अन्ते समीपे वसन्तीत्यन्तेवासिनः । 'छात्रान्तेवासिनौ शिष्ये' इत्यमरः । 'शयवासवासिष्वकालात्' इत्यलुक् । अभिलपिताहवाय समरोत्सुकायेत्यर्थः । राघवाय श्रीरामाय ससम्भ्रमं सोद्वेगं न्यवेदयन्व्यजिज्ञपन् ॥

निवेदनप्रकारमेवाह—

> हत्वाद्रेः शिखराणि तानि परितः क्षिप्त्वा हसित्वा क्रुधा
> कृत्वा हस्तविघट्टनं तत इतः स्थित्वा नटित्वा मुहुः ।
> सिक्त्वा क्ष्मामसृजा सजान्त्रकृतया बद्ध्वा कचान्खेचरा-
> न्दग्ध्वाग्रे सदृशा दृशा निशिचरा रुन्धन्ति रन्ध्रं दिवः ॥४८॥

हत्वेति । अद्रेः शिखराणि गिरिशृङ्गाणि हत्वानीय तानि शिखराणि परितः क्षिप्त्वा समन्ताद्विकीर्य । तथा हसित्वाट्टहासं कृत्वा । क्रुधा क्रोधेन । 'कोपक्रोधामर्षरोषप्रतिघा रुट्क्रुधौ स्त्रियाः' इत्यमरः । हस्तविघट्टनं करतलास्फालनं कृत्वा । तत इतः स्थित्वा । समन्ताद्व्याप्येत्यर्थः । मुहुर्नटित्वा पुनः पुनरुत्साहनाट्यं कृत्वा । क्ष्मां मेदिनीमसृजा रक्तेन सिक्त्वाप्लाव्य । 'क्ष्मावनिर्मेदिनी मही', 'रुधिरेऽसृग्लोहितास्ररक्तक्षतजशोणितम्' इति चामरः । तथान्त्रकृतया सजान्त्रनिर्मितया मालया कचाञ्छिरोरुहान्बद्ध्वा संग्रथ्य । तथाग्रे सदृशा अग्निज्वालाकल्पया दृशा निजदृष्ट्या । खे चरन्तीति खेचरा अन्तरिक्षचारिणश्चारणादयः । 'तत्पुरुषे कृति बहुलम्' इत्यलुक् । तान्दग्ध्वा संताप्य निशिचरा राक्षसा दिवो रन्ध्रं नभोऽन्तरालं रुन्धन्त्या वृण्वन्ति । आच्छादयन्तीत्यर्थः । एवं न्यवेदयन्निति पूर्वेण संबन्धः । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥

ततः किं जातमित्यत आह—

तत्र,

तत्रेति । तत्र तस्मिन्समये ॥

सङ्क्रान्तवर्णान्तरगाधिसूनोः संपर्कपुण्यादिव रामभद्रः ।
क्षात्रक्रमातिप्पलदण्डयोग्यः पलाशदण्डाहतपाणिरासीत् ॥ ४९ ॥

---

१ 'भयानकं पलाश' इति पाठः २ 'करतलगलितपलाशसमित्' इति पाठः ३ 'रामचन्द्र' इति पाठः

संक्रान्तेति । 'क्षणु हिंसायाम्' इति धातो सम्पदादित्वात्क्विप् । 'गम्यादीनाम्–' इति वक्तव्यादनुनासिकलोपे तुगागमे च क्षदिति रूप सिद्धम् । क्षतो नाशात्त्रायत इति क्षत्र क्षत्रवर्णम् । 'सुपि–' इति योगविभागात्कप्रत्यय । तस्य सबन्धी क्षात्रस्तस्मात्क्रमात् । क्षत्रियकुलाचारक्रमादित्यर्थ । पिप्पलदण्डयोग्योऽश्वत्थदण्डधारणार्ह । उपनयनसमये तथा विधिविहितत्वादिति भाव । पिप्पल कुञ्जराशन । अश्वत्थे' इत्यमर । रामभद्र श्रीराम । अन्यो वर्णो वर्णान्तरम् । 'अन्तरमवकाशावधिपरिधानान्तर्धिभेदतादर्थ्ये' इत्यमर । 'मुप्सुपा' इति समास । सत्रान्त तपोबलात्प्राप्त वर्णान्तर ब्राह्मण्य यस्य स तथोक्तस्तस्य गाधिसूनोर्गाधिराजनन्दनस्य विश्वामित्रस्य सपर्केण सहवासेन यत्पुण्य सुकृत तस्मादिवेति हेतूत्प्रेक्षा । पलाशदण्डे किंशुकदण्डधारणे आदृत आदरवान्पाणिर्यस्य स तथोक्त । ब्राह्मणस्य पलाशदण्डधारणविधानात् । तस्य च 'ससर्गजा दोषगुणा भवन्ति' इति न्यायेन सभावितत्वाचिति भाव । तथा पल मासमश्नातीति पलाशा मारीचादिराक्षसास्तेषा दण्डे शिक्षणे आदृतपाणिर्व्यग्रहस्त आसीत् । विश्वामित्रशिष्यवाक्याकर्णनानन्तरमेव राक्षसशिक्षणव्यग्रहस्तोऽभूदित्यर्थ । आदृतपाणिरित्यत्र यद्यपि पाणेरचेतनस्यादृतत्व चेतनधर्मो न योज्यते तथापि तद्वता श्रीरामेण महाभेदाध्यवसायादौपचारिक त्वमवगन्तव्यम् । ननु 'तेषा दण्डा पालाशो ब्राह्मणस्य, औदुम्बर क्षत्रियस्य, बैल्वो वैश्यस्य' इति सूत्रकारेण क्षत्रियस्यौदुम्बरदण्डविधानात्कथ पिप्पलदण्डयोग्य इति वक्तु क्रमुपयुक्तमिति चेत्सत्यम् । 'पालाशबिल्वबौ दण्डा ब्राह्मणस्य, न्यग्रोधखदिरौ क्षत्रियस्य पीलूदुम्बरौ वैश्यस्य' इत्यादि स्मृत्यनुसारात्पिप्पलदण्डयोग्यत्वकथन न विरुध्यत इत्यलमतिप्रसङ्गेन । अत्र पिप्पलदण्डयोग्योऽपि पलाशदण्डादृतपाणिरिति सर्वतो विरोधस्य राक्षसशिक्षणपरतया परिहृतत्वाद्विरोधाभासालंकार । 'आभासत्वे विरोधस्य विरोधाभास इष्यते' इति लक्षणात् । स चोक्तोत्प्रेक्षानुप्राणित इति सकर । उपजातिवृत्तम् ॥

> मारीचनीचमतिराहवमारचय्य
> क्षिप्त क्षणेन रघुनायकसायकेन ।
> मध्येपयोनिधि भयेन निमग्नमूर्ति-
> र्वेषं पुपोष जलमानुषनिर्विशेषम् ॥ ५० ॥

मारीचेति । मारीच इति नीचमतिरपसद्बुद्धी राक्षस । महात्मना जगद्वीरेण श्रीरामेण सह योद्धु न शक्यत इति सम्यग्बुद्ध्यभावान्नीचमतित्वमवगन्तव्यम् । आहूयन्ते शत्रवोऽस्मिन्नित्याहवो युद्धम् । 'आङि युद्धे' इति ह्वयतेरप्पूर्वादप्रत्यये सप्रसारणम् । 'आहव सगरे यागे' इति विश्व । तमारचय्य कृत्वा । 'ल्यपि लघुपूर्वात्' इत्ययादेश । रघुनायकस्य सायकेन वायव्यास्त्रेण क्षणेन क्षणमात्रेण । विभक्तिप्रतिरूपकमव्ययमेतत् । क्षिप्त प्रेरित । सुपर्णवदित्यर्थ । मध्येपयोनिधि पयोनिधेर्मध्ये । 'पारे मध्ये षष्ठ्या वा' इत्यव्ययीभावसमास । तत्सनियोगादेकारान्तत्व मध्यशब्दस्य । भयेन प्रकाशसंचारे पुन प्रहरेदिति भीत्या निमग्नमूर्तिर्जलान्तर्हितशरीर सन् जलमानुषाजलमानितमानुषवेषान्निर्विशेषमविशेषम् ।

तत्कल्पमित्यर्थः । वेप भमिश पुपोष पोषितवान् । तद्वज्जलविमध्ये निमज्जयतीत्य दित्यर्थः । वसन्ततिलकावृत्तम् ॥

सुबाहुराहवोन्मत्तः कृत्तः काकुत्स्थपत्रिणा ।
मुनीनामनभिप्रेतः प्रेतनाथातिथिः कृतः ॥ ५१ ॥

सुबाहुरिति । मुनीनामनभिप्रेतोऽसमत आहवोन्मत्तो युद्धोन्मत्तः सुबाहुर्नाम राक्षसः काकुत्स्थपत्रिणा श्रीरामबाणेन । 'पत्त्रिणौ शरपक्षिणौ' इत्यमरः । काकुत्स्थ शब्दो व्याख्यातः । कृत्तश्छिन्नः सन् । 'कृती छेदने' इति धातोः कर्मणि क्तः प्रेतनाथातिथिरन्तकपान्थः कृतः । यमलोकं प्रापित इत्यर्थः । 'प्रेतनाथातिथीकृतः' इति च्व्यन्तपाठेऽप्ययमेवार्थः ॥

यशस्पृशा हृदयहारिफलान्वितेन
रामेरितेन सहसा सहसायकेन ।
स्नेहार्दितेन निरगादनुरागिणीव
प्राणावलिर्हृदयतः पिशिताशनानाम् ॥ ५२ ॥

यशेति । यशस्पृशा वेणुसम्भवेन सत्कुलप्रसूतेन च । 'वंशः पृष्ठास्थिवेणौघे वर्गे वेणौ कुले गुणे' इति विश्वः । 'स्पृशोऽनुदके क्विन्' । हृदयहारिफलान्वितेन हृदयविदलनकारिबाणाग्रयुतेन मनोहरलाभसङ्गेन च । 'हृदयं मानसोरसी', 'फलं बाणाग्रलाभयो' रित्युभयत्रापि विश्वप्रकाशामरौ । स्नेहार्दितेन तैलादिस्निग्धद्रव्यपरिशोधितेन सौहार्दपरिपूर्णेन च । 'स्नेहोऽस्त्री द्रवहार्दयो' रिति वैजयन्ती । रामेरितेन श्रीरामप्रयुक्तेनाभिरामं इत्युदीरितेन च । रामाभिरीरितेन रत्यर्थं प्रेरितेन । सुन्दरीणां स्वयमभिलषणीयेनेत्यर्थः । 'सुन्दरी रमणी रामा' इत्यमरः । सायकेन सह बाणेन सार्धम् । प्राणनायकेनेति च गम्यते । पिशिताशनानां हतशेषराक्षसानां प्राणावलिः पञ्चप्राणश्रेणिर्हृदयतो हृत्प्रदेशात् । पञ्चम्यास्तसिः । अनुरागिण्यनुरागवती युवतिरिव सहसा शीघ्रम् । 'स्वरादिपाठादव्ययत्वम्' इति शाकटायनः । निरगात् निर्जगाम । श्रीरामशरताडिता राक्षसास्तत्क्षणं प्राणास्तत्यजुरित्यर्थः । 'इणो गा लुङि' इति लुङि गादेशः । अत्र प्राणावलिनिर्गमनसायकनिर्गमनयोः कार्यकारणयोरसहभाविनोः सहभावोक्तेः कार्यकारणपौर्वापर्यविपर्ययरूपातिशयोक्त्युपजीविनी सहोक्तिरलङ्कारः । 'सहार्थेनान्वयो यत्र भवेदतिशयोक्तितः । कविप्रतिभयोपम्यपर्यन्ता सा सहोक्तिरिहेष्यते ॥' इति लक्षणात् । सायकवन्निर्जगामेत्यौपम्यकल्पनया कारणगताशुभावप्रतीतेश्चमत्कारि रहस्यम् । तथा प्रस्तुतसायकविशेषणसाम्यादप्रस्तुतप्राणनायकप्रतीतेः समासोक्तिः । 'विशेषणानां तौल्येन यत्र प्रस्तुतवर्तिनाम् । अप्रस्तुतस्य गम्यत्वं सा समासोक्तिरिष्यते ॥' इति लक्षणात् । इदं चालङ्कारद्वयमन्योन्यनैरपेक्ष्यात्संसृष्टिरङ्गिणीवेत्युपमासापेक्षितत्वात्तया सङ्कीर्यत इति सङ्क्षेपः । वसन्ततिलकावृत्तम् ।

---

१ 'प्रेतनाथातिथीकृतः' इति पाठः २ 'रघुनायकसायकेन' इति पाठः ३ 'स्नेहार्द्रितेन' इति पाठः ४ 'प्राणावली' इति पाठः

अथ निशिचरमाथाद्वीतवैतानविघ्नो
मुनिरवभृथकृत्य विश्वहृद्य समाप्य ।
अमनुत जयलक्ष्म्या राममाजौ समेत
यजनजनितमूर्त्या योक्तुमव्याजलक्ष्म्या ॥ ५३ ॥

अथेति । अथानन्तर मुनिर्विश्वामित्र । मथ्यत इति माथो मथनम् । कर्मे ण्यण् । निशिचराणा राक्षसाना माथात्संहरणाद्धेतोर्वीतवैतानविघ्नो निरस्तयागीयान्तराय सन् । विश्वहृद्य विश्वजनमनोहरम् । लोकद्रोहिराक्षससंहरणपूर्वकत्वाल्लोकोपकारकत्वाच्च सकलसमतमित्यर्थ । अवभृथकृत्य दीक्षान्तस्नानादिकर्म । 'दीक्षान्तोऽवभृथो यज्ञे' इत्यमर । समाप्य कृत्वा । आजौ युद्धे । 'समित्याजिसमिद्युध ' इत्यमर । जयलक्ष्म्या विजयश्रिया समेत सहित राम श्रीरामभद्र यजने जनकयज्ञे जनिता मूर्तिर्यस्यास्तया । तत्रावतीर्णयेत्यर्थ । अव्याजलक्ष्म्या सीतारूपिण्या निजया श्रीदेव्या योक्तु सघटयितुममनुताबुध्यत । यागार्थं जनकेनाहूतो भगवान्विश्वामित्रस्तत्र धनुर्भङ्गपूर्वक विष्णुमूर्ते श्रीरामस्य सीतालक्ष्मीविवाहो भविष्यतीति मनसि निश्चित्य लक्ष्मणानुगत श्रीराम नेतुमैच्छदित्यर्थ । अत्रेद पुराणवचनम्— 'राघवत्वेऽभवत्सीता रुक्मिणी कृष्णजन्मनि । अन्येषु चावतारेषु विष्णोरेषानपायिनी ॥' इति । मालिनीवृत्तम् ॥

तदनु मुनि श्रीराम प्रति निजवशकथा कथयितु प्रारभतेत्याह—

अथ मिथिला प्रति प्रस्थित कौशिक[2] काकुत्स्थमित्थमकथयत्[3] ।

अथेति । अथानन्तर मिथिला जनकनगरीं प्रस्थित गन्तु प्रवृत्त कौशिको विश्वामित्र काकुत्स्थ श्रीराम प्रतीत्थ वक्ष्यमाणरीत्याऽकथयत् ॥

तदेव विवृणोति—

पुरा खलु कुशेशयासनजन्मा कुशाभिधानो[4] राजर्षि कुशाम्ब[5]-प्रमुखैश्चतुर्भि कौशाम्बी-महोदय-धर्मारण्य-गिरिव्रजाख्याना पुरीणा कर्तृभि[6] पुत्री बभूव ।

पुरेति । पुरा खलु पूर्वकाले । खलुशब्द किलार्थको वाक्यालकारे वा । कुशेशयासनात्कमलासनाद्ब्रह्मणो जन्म यस्येति व्यधिकरणबहुव्रीहि । 'अवार्यो बहुव्रीहिर्जन्माद्युत्तरपद ' इति वामन । 'शतपत्र कुशेशयम्' इत्यमर । कुशाभिधान कुशनामा राजर्षी राजोत्तम कौशाम्बीमहोदयो धर्मारण्य गिरिव्रजश्चेत्याख्या यासा तासा पुरीणा पत्तनाना कर्तृभिरुद्देशक्रमेणैव निर्मातृभि कुशाम्ब प्रमुख आद्यो येषा त कुशाम्बकुशनाभाधूर्तरजसवसुनामभिश्चतुर्भि कुमारै पुत्री पुत्रवान्बभूव । कुशाम्बादींश्चतुर पुत्रान्महापौरुषशालिनो जनयामासेत्यर्थ । तत्र कुशाम्बेन निर्वृत्ता

१ 'घाताद्ध्वान्त ' इति पाठ २ 'विश्वामित्र ' इति पाठ ३ 'काकुत्स्थयो' इति पाठ ४ 'कुशिकाभिधानो' इति पाठ ५ 'कुशनाभकुशाम्ब ' इति पाठ ६ कर्तृभिश्चतुर्भि' इति पाठ

कौशाम्बीलन्वर्थसज्ञा । 'तेन निर्वृत्तम्' इत्यण् । 'टिड्ढाणञ्–' इत्यादिना ङीप्। अन्यत्पुरत्रयमंच्छिन्नामाङ्कितमिलवगन्तव्यम् ॥

तत्र स्वपितामहस्य कुशनाभस्य वृत्तान्तमाह—

कुशनाभस्तु घृताच्या कन्याशतमजनयत् ।

कुशनाभ इति । कुशनाभस्तु । अवधारणार्थक तुशब्द । घृताच्यामप्सरसि कन्याशत शतसख्याका कन्यका अजनयदुत्पादयामास ॥

कन्यास्ता संनद्धयौवना कामयमान पवमान प्रत्याख्यानात्प्रत्यापन्नमन्युरासामवयवेष्वनार्जवमतनुत ।

कन्या इति । सनद्धयौवना सपूर्णतारुण्या कन्या कन्यका कामयमानोऽभिलष्यमाण । उद्यानविहारसमय इति भाव । पवमानो वायु । प्रत्याख्यानात् 'वय पितृधीना, तमभ्यर्थय' इति परिहाराद्धेतो प्रत्यापन्नमन्युरुपन्नक्रोध सन् । 'मन्युर्दैन्ये क्रतौ क्रुधि' इत्यमर । आसा कुशनाभकन्यकानामवयवेष्वनार्जव कौटिल्यमतनुत । वक्रपाणिपादास्ताश्चकारेलर्थ । तथा श्रीरामायणे—'तासा तद्वचन श्रुत्वा वायु परमकोपन । प्रविश्य सर्वगात्राणि बभञ्ज भगवान्प्रभु ॥' इति ॥

अथ विदितवृत्तान्तेन कुशनाभेन तेन क्षमामेव प्रतिक्रिया मन्यमानेन चूलिसूनवे सोमदेयाय राज्ञे ब्रह्मदत्ताय दत्तास्ता प्रकृतिस्था बभूवु ।

अथेति । अथानन्तर विदितो विज्ञापितो वृत्तान्त कन्यकाङ्गवैकल्यापादनरूपो यस्य तेन । तथा क्षमा क्षान्तिमेव । नतु क्रोधमित्येवकारार्थ । 'क्षितिक्षान्त्योः क्षमा' इत्यमर । प्रतिक्रिया मन्यमानेन । क्षमैवात्रोचिता न तु क्रोध इति तूष्णींभूतेनेत्यर्थ । तेन कुशनाभेन चूलिसूनवे चूलिनामकमुनिपुत्राय सौमदेयाय सोमदाख्यगन्धर्वाङ्गनासभूताय । चूलिना सोमदायामुत्पादितायेत्यर्थ । 'स्त्रीभ्यो ढक्' इति ढक् । ब्रह्मदत्ताय ब्रह्मदत्तनाम्ने राज्ञे दत्ता भार्यात्वेन प्रतिपादिता सत्यस्ता कन्यका प्रकृतिस्थास्तत्प्रभावाद्यथापूर्वरूपा बभूवु ॥

पुनरपि कुशनाभस्तु पुत्रीयन्पितु प्रसादादगाधसत्त्वान्गाधिसज्ञानसत्तातपादानुदपादयत् ।

पुनरिति । कुशनाभस्तु पुनर्भूयोऽपि पुत्रीयन् पुत्रमात्मन इच्छन् । आनृण्यार्थमिति भाव । 'सुप आत्मन क्यच्' । पितु कुशस्य राज्ञ प्रसादादनुग्रहादसत्तातपादानसमपितरम् । गाधिमित्यर्थ । उदपादयदुत्पादितवान् । 'तातस्तु जनक पिता' इत्यमर । तातपादानिति बहुवचन पूजार्थं गौडपादानितिवत् ॥

१ 'कन्याशत घृताच्याम्' इति पाठ २ 'कुशनाभेन क्षमामेव' इति पाठ ३ 'मन्वानेन' इति पाठ ४ 'सौमदेयाय' इति पाठ ५ 'प्रदत्ता' इति पाठ ६ 'पितृप्रसादात्' इति पाठ ७ 'प्रसादादसत्तात' इति पाठ

इत्थं दाशरथिः कौशिकोत्पत्तिकथानिशमननिरायामयामिनीयामानुबन्धो बन्धूकस्तबकसुन्दरबन्धुरेण संध्यारागेण प्राचीमुखेन शोणीकृतेन शोणाभिधानं दधानेन नदेन प्रवर्तितप्रत्यूषकृत्यः कृतनियमेन मुनिना सह गङ्गामुपतिष्ठमानेन पथा प्रातिष्ठत ।

इत्थमिति । इत्थमनेन प्रकारेण दाशरथिः श्रीरामः कौशिकोत्पत्तिकथाया विश्वामित्रोदयोपाख्यानस्य निशमनेनाकर्णनेन निरायाम आयामरहितः । अदीर्घ इति यावत् । यामिन्या निशाया यामानुबन्धः प्रहरानुवृत्तिर्यस्य स तथोक्तः । कथाश्रवणजनितकौतूहलपारवश्यात्सङ्कुचितत्वप्रतीयमाननियाम इत्यर्थः । 'द्वौ यामप्रहरौ समौ' इत्यमरः । तथा बन्धूकस्तबकवद्बन्धूकपुष्पगुच्छवत्सुन्दरः रमणीयः सद्बन्धुरः मनोज्ञः तेन संध्यारागेण संध्यारागवता । अरुणोदयवशाल्लोहितायमानेनेत्यर्थः । 'बन्धूको बन्धुजीवकः' इत्यमरः । प्राचीमुखेन पूर्वदिग्भागेन [कर्त्रा] शोणीकृतेनानुरञ्जितेन । स्वसावर्ण्यमासादितेनेत्यर्थः । अभूततद्भावे च्विः । 'अस्य च्वौ' इति दीर्घः । शोण इत्यभिधानं नाम दधानेन धारयता । दधातेः कर्तरि शानच् । नदेन कासारविशेषेण [करणेन] शोणाख्यपुण्यप्रवाहजलेनेत्यर्थः । 'प्राक्स्रोतसो नद्यः प्रत्यक्स्रोतसो नदाः नर्मदां विनेत्याहुः' । 'शोणस्तरल्पादपे । नदेऽग्नौ रक्ततरुणे रागे' इत्यभिधानात् । प्रवर्तितप्रत्यूषकृत्यो विहितप्रातःस्नानसंध्यावन्दनादिनित्यकर्मतन्त्रः सन् कृतनियमेन विरचितानुष्ठानेन मुनिना सह विश्वामित्रेण साकम् । 'साकं सत्रा समं सह' इत्यमरः । गङ्गां भागीरथीमुपतिष्ठमानेनानुसरता पथा । गङ्गाप्रापकमार्गेणेत्यर्थः । प्रातिष्ठत प्रावर्तत । 'समवप्रविभ्यः स्थः' इत्यात्मनेपदम् । पथेत्यत्र तृतीयाविधाने प्रकृत्यादिभ्य उपसंख्यानात्तृतीयोपपत्तिः । समेन धावतीतिवत्तत्रापि पथः करणत्वस्य प्रतीयमानत्वात्कर्तृकरणयोरेव तृतीयेति भाष्यकारः । यथाह कालिदासः —'दक्षिणेन प्रवृत्ता' इति । बन्धूकस्तबकसुन्दरेत्युपमा । शोणीकृतेनेत्यत्र नदस्य स्वनैर्मल्यं विहाय प्राचीमुखरागहरणोक्तेस्तद्गुणालंकारः । 'तद्गुणः स्वगुणत्यागादन्योत्कृष्टगुणाहृतिः' इति लक्षणात् ॥

आजानपावनक्षीरां कृपानन्दविधायिनीम् ।
श्रुतिप्रणयिनीं सोऽयमापगामाप गामिव ॥ ५४ ॥

आजानेति । सोऽयं श्रीरामः आजानपावनं स्वभावशुद्धं क्षीरं नीरं यस्यास्ताम् । 'शुद्धं भागीरथीजलम्' इति वचनादिति भावः । आजानशब्दः स्वभावे रूढः । अथवा जनानां समूहो जानम् । 'तस्य समूहः' इत्यण् । आ समन्तात् । बहिरभ्यन्तरे चेत्यर्थः । जानं जनसमूहं पावयति स्नानपानाभ्यां पवित्रीकरोतीत्याजानपावनं क्षीरं यस्यास्तां तथोक्ताम् । 'क्षीरं स्यान्नीरदुग्धयोः' इति रत्नमाला । कृपैर्यमनियमादिभि-

१ 'निशमनेन निरायामयामिनीमनुभूय' इति पाठः २ 'स्तबकबन्धुरेण' इति पाठः
३ 'प्राचीमुखे शोणीकृते' इति पाठः ४ 'दधाने नदे' इति पाठः ५ 'प्रत्यूषकृत्य' इति पाठः

धर्मैर्ये आनन्दस्त विदधातीति वृषानन्दविधायिनीम् । तीर्थविशेषस्नाननियमादिकर्माणि श्रेयसहेतुत्वेन शास्त्रप्रसिद्धेर्ब्रह्मानन्दकरीमित्यर्थ । यद्वा वृषाणामानन्दमुल्लास विदधातीति तथोक्ताम् । धर्मादिभिर्वृद्धिकरीमित्यर्थ । यद्वा वृषानानन्द च विदधातीति तथोक्ताम् । समस्तधर्मनिर्वहणद्वारा निरतिशयानन्दानुसधायिनीमित्यर्थ । 'वृष स्याद्वासवे धर्मे सौरभेये च शुक्रजे । पुराशिभेदयो शक्त्या मूषिकश्रेष्ठयोरपि ॥' इति विश्व । 'सुकृते वृषभे वृष' इत्यमरश्च । श्रुतिप्रणयिनीं श्रुतिपरिचिताम् । वेदप्रतिपाद्यामित्यर्थ । 'सितासिते सरिते यत्र सगथे' इत्यादिश्रुतिप्रसिद्धत्वादिति भाव । 'प्रणय स्यात्परिचये याञ्चाया सौहृदेऽपि च' इति यादव । अथवा तरङ्गसगतघुमघुमध्वनिभि श्रोत्रानन्दकरीमित्यर्थ । 'श्रुति श्रोत्रे तथाम्नाये वार्तायां श्रोत्रकर्मणि' इति विश्व । अपा समूह आपम् । समूहार्थेऽण् । तेन गच्छतीत्यापगा । 'अन्येष्वपि दृश्यते' इति डप्रत्यय । उपपदसमास । ता भागीरथीम् । लक्षणया तत्कूलमित्यर्थ

आप प्राप । कथमिव स्थिताम् । गा धेनुमिव स्थिताम् । धेनु कीदृग्विधाम् । आजानपावनमाजन्मशुद्ध क्षीर दुग्ध यस्यास्ताम् । वृषस्य वृषभस्यानन्द विदधाति रतिप्रदत्वादिति तथोक्ताम् । श्रुतिप्रणयिनी श्रुतिसखीम् । तत्स्वरूपामित्यर्थ । 'चत्वारि वाक्परिमिता पदानि' इति श्रुत्या वेदवाचो धेनुत्वेन निरूपितत्वादिति भाव । तथा गा कामधेनुमिव स्थिताम् । कीदृशीं कामधेनुम् । आजानपावनक्षीरामिति समानम् । वृषस्य शक्रस्य 'वासवो वृत्रहा वृषा' इत्यमर । विष्णोर्वा आनन्द विदधाति वाञ्छितार्थदोग्धृत्वादिति तथोक्ताम् । श्रुतिप्रणयिनीम् । 'स्वर्गे लोके कामधुग्भवति' इत्यादिश्रुतिभिरुदाहरणीयामित्यर्थ । तथा गा भुवमिव स्थिताम् । कीदृशीं भुवम् । आजानपावनक्षीराम् । मन्दरपुण्यतीर्थाधारामित्यर्थ । यद्वा आजानपावनानि स्वत पवित्राणि क्षीराणि क्षीरत्वेन परिणतानि रत्नमहौषधिप्रभृतिवस्तूनि यस्यास्ताम् । 'ता क्षीरपरिणामिनी' इति विष्णुपुराणात् । पूर्वं गोरूपधारिण्यास्तस्यास्तथा दुग्धत्वादिति भाव । अत्रार्थे प्रमाण श्रूयते—'दुग्धा पुनर्दिव्यैर्वसुधरा । महौषधीश्च भास्वन्ति रत्नानि विविधानि च । वत्सश्च हिमवानासीद्दोग्धा मेरुर्महागिरि ॥' इति । रत्नौषधिप्रभृतीनामाजानपावनत्व स्मृतिसिद्ध द्रष्टव्यम् । कामवर्षित्वाद्वृषो विष्णु । 'तेजो वृषो द्युतिधर सर्वशस्त्रभृता वर' इति सहस्रनामस्तोत्रे । तस्यानन्द विदधाति पत्नीत्वेनेति तथोक्ताम् । 'विष्णुपत्नीं महीं देवीम्' इति श्रुते । श्रुतिप्रणयिनीम् । 'मेदिनी देवी वसुधरा' इत्यादि श्रुतिप्रतिपाद्यामित्यर्थं । तथा गा भारतीमिव स्थिताम् । कीदृशीं भारतीम् । आजन्मशुद्धत्वादाजानपावना क्षीरसवर्णत्वात्क्षीरा । 'अग्निर्माणवक' इत्यादिवद्गौणोऽय प्रयोग । अथवा क्षीर क्षीरसावर्ण्यमस्या अस्तीति क्षीरा । अर्शआदित्वात् अच्प्रत्यय । आजानपावना च क्षीरा च ताम् । 'स्त्रिया पुंवत्' इत्यादिनाजानपावनशब्दस्य पुंवद्भाव । सुरश्रेष्ठत्वाद्धर्मस्वरूपत्वाद्वा वृषो ब्रह्मा तस्यानन्द विदधाति पत्नीत्वेनेति तथोक्ताम् । 'विरिञ्चिपत्नी कमलासनस्थिता सरस्वती नृत्यतु वाचि मे सदा' इत्यादिवचनादिति भाव । श्रुतिप्रणयिनीम् । श्रुतीत्युपलक्षणम् । श्रुतिस्मृतीतिहासपुराणागमादिरूपेण परिणतामित्यर्थं । 'गौर्नादित्ये बलीवर्दे क्रतुभेदर्षिभेदयो । स्त्री तु स्याद्दिशि भारत्या भूमौ च सुरभावपि ॥' इति केशव । तदेवमुपगानेषूपमेये

चाथपद्यक्त्ववचनात् अथपद्यत्वान्यविषयश्चिन्नभेद । अत्र श्लेषस्य शुद्धविषयतयासम्भवेन सर्वालंकारबाधकत्वादुपमाप्रतिभोत्थापित प्रकृताप्रकृतश्लेषोऽयमित्यलंकारसर्वस्वकार । एव च पूर्णोपमाया निर्विषयत्वप्रसङ्गाच्छ्लेषप्रतिभोत्थापितेयमुपमेत्यन्ये ॥

१०२२९

अथ भागीरथीकथा श्रोतुकामाय रामाय भगवानिदमभाषत ।

अथेति । अथानन्तर भागीरथीकथा मन्दाकिन्युपाख्यान श्रोतुमाकर्णयितु कामोऽभिलाषो यस्य तस्मै । 'तु काममनसोरपि' इति तुमुनो मकारलोप । श्रीरामाय भगवान् । 'उत्पत्तिं च विनाश च भूतानामागतिं गतिम् । वेत्ति विद्यामविद्या च स वाच्यो भगवानिति ॥' इत्युक्तलक्षणो विश्वामित्र इद वक्ष्यमाणम् । गङ्गावतरण वर्णनपर वचनमित्यर्थ । अभाषत उक्तवान् ॥

अथ चतुस्त्रिंशता श्लोकैरानुष्टुभेन छन्दसा मन्दाकिन्युत्पत्तिप्रकार वर्णयितुमारभते—

पुरा मनोरमा नाम सुमेरोरभवत्सुता ।
गृहमेधी तयैवासीच्चक्रवर्ती धराभृताम् ॥ ५५ ॥

पुरेति । पुरा पूर्वं मनोरमा नाम । मनोरमेति प्रसिद्धेत्यर्थ । सुमेरो सुता मेरुकन्यका । 'मेरु सुमेरुर्हेमाद्री रत्नसानु सुरालय' इत्यमर । तया मनोरमयैव परिग्रहान्तरव्यवच्छेदार्थमेवकार । धराभृता चक्रवर्ती पर्वतसार्वभौमो हिमवान्गृहमेधी गृहस्थ आसीत् । तामुपयेम इत्यर्थ । 'मेधृ सगमे' इति धातोस्ताच्छील्ये णिनि । गृहेषु सगमो गृहस्थ इत्यर्थ । अथवा 'प्रजापतिरश्वमेधमसृजत । यो मेधायालभ्यते । आशासाना मेधपतिभ्या मेधम्' इत्यादिश्रुतौ दर्शनान्मेधशब्दो यागवचन यथा 'त्वमेव पितृमेध' इतिवत् । 'दारेष्वपि गृहा' इत्यमर । गृहै पत्न्या सह मेधो यस्येति गृहमेधी । सवधनीत्यादिवत्कर्मधारयादपि मत्वर्थीयप्रत्यय ॥

कन्याद्वयममुष्यासीदेका मन्दाकिनी तयो ।
अन्या भगवती साक्षाच्चन्द्रचूडकुटुम्बिनी ॥ ५६ ॥

कन्येति । अमुष्य मनोरमाजानेर्हिमवत कन्याद्वयमासीत् द्वे कन्ये समुत्पन्ने इत्यर्थ । तयो कन्यकयोर्मध्ये एका आद्या कन्या मन्दाकिनी इति नाम्ना प्रसिद्धा ऽभूदित्यर्थ । अन्या द्वितीया कन्या साक्षाद्भगवती प्रत्यक्षपरमेश्वरी । अतश्चन्द्रचूडकुटुम्बिनी चन्द्रशेखरभार्या आसीदित्यर्थ । भविष्यदीश्वरपरिग्रहाभिप्रायेणेत्थ सिद्धपदाभिधानेनोक्तमित्यवगन्तव्यम् । 'भार्या जायाऽथ पुंभूम्नि दारा स्यात्तु कुटुम्बिनी' इत्यमर ॥

ता नदीं विबुधा लब्ध्वा नाकलोकमनीनयन् ।
तपस्यन्तीं गिरिर्गौरीं देवाय महते ददौ ॥ ५७ ॥

---

१ 'इत्थम्' इति पाठ २ 'तु मेनका नाम' इति पाठ

तामिति । विबुधा देवास्तां नदीं मन्दाकिनीं लब्ध्वा यात्रापूर्वकं हिमवद्गिरियोगात्प्राप्य नाकलोकं स्वर्गलोकम् । 'आकाशे त्रिदिवे नाकः' इत्यमरः । अनीनयन् प्रापयामासुः । अत एव स्वर्णदीति प्रसिद्धिः । नयतेर्णौ चङ्युपधाह्रस्वोऽभ्यासदीर्घश्च । नीवह्योर्हरतेश्च द्विकर्मकता । तथा गिरिर्हिमवांस्तपस्यन्तीं तपश्चरन्तीम् । ईश्वरपरिग्रहलाभार्थमेवेति भावः । 'कर्मणो रोमन्थतपोभ्यां वर्तिचरोः' इत्यङ्प्रत्ययः । गौरीं पार्वतीं महते देवाय महादेवाय ददौ भार्यात्वेन दत्तवान् । 'कर्मणा यमभिप्रैति स सम्प्रदानम्' इति सम्प्रदानत्वाच्चतुर्थी ॥

एवमन्ययोर्वृत्तान्तं सङ्क्षेपेणोक्त्वा तत्र बहुपेक्षितत्वान्मन्दाकिनीवृत्तान्तस्यादौ तमुपेक्ष्य सूचीकटाहन्यायेन गौरीवृत्तान्तं तावदाह—शिवयोरित्यादिपद्यभिः ।

शिवयोर्युञ्जतोर्वीर्यं दृष्ट्वा धात्र्या समर्पितम् ।
पावकः प्रतिजग्राह दैवतैरनुनाथितः ॥ ५८ ॥

शिवयोरिति । शिवा च शिवश्च शिवौ तयोः शिवयोः पार्वतीपरमेश्वरयोः । 'पुमान्स्त्रिया' इत्येकशेषः । युञ्जतोर्मिथुनकर्मतत्परयोः सतोः । धात्र्या भुवि समर्पितं निक्षिप्तम् । शिवेनैवेति शेषः । पार्वतीगर्भसमुत्पत्स्यमानमहाभूतप्रभीतैर्देवैर्वीर्यं भुवि समुत्सृजेति प्रार्थितत्वादिति भावः । वीर्यं रेतो दृष्ट्वा दैवतैरिन्द्रादिभिर्देवैरनुनाथितस्त्वमेव तद्गृहाणेति याचितः सन् । 'नाथृ याच्ञायाम्' इति धातोः कर्मणि क्तः । पावकोऽग्निः । प्रतिजग्राह स्वीकृतवान् ॥

अनपत्यानथामर्त्यान्बहुभार्यां च मेदिनीम् ।
अकरोदम्बिकाक्रोधः पुत्रालाभसमुद्भवः ॥ ५९ ॥

अनपत्यानिति । अथानन्तरं पुत्रालाभसमुद्भवः पुत्राप्राप्तिजनितोऽम्बिकाक्रोधः पार्वतीकोपोऽमर्त्यान्देवाननपत्यानपुत्रकास्तथा मेदिनीं भुवं बहूनां राज्ञां भार्यां चाकरोत् । कोपवशात्तथा शशापेत्यर्थः । तेषां स्वपुत्रलाभावघातकत्वादिति भावः । तथा रामायणे—'अथ शैलसुता राम त्रिदशानिदमब्रवीत् । समन्युरशपत्सर्वान्क्रोधसंरक्तलोचना ॥ यस्मान्निवारिता चैव सङ्गता पुत्रकाम्यया । अपत्यं स्वेषु दारेषु नोत्पादयितुमर्हथ ॥ एवमुक्त्वा सुरान्सर्वाञ्शशाप पृथिवीमपि । अवनेऽनेकरूपा त्वं बहुभार्या भविष्यसि ॥' इति ॥

अथ सेनान्यमिच्छद्भिरुक्तः सब्रह्मभिः सुरैः ।
वह्निरह्नाय जाह्नव्यां न्यषिञ्चद्वीर्यमैश्वरम् ॥ ६० ॥

अथेति । अथानन्तरं वह्निरग्निः । सेनां नयतीति सेनानीः सेनानायकः । 'सेनानीरग्निभूर्गुहः' इत्यमरः । नयतेः क्विप् । तं सेनान्यमिच्छद्भिः । तारकासुरसंहारार्थमिति भावः । सब्रह्मभिर्ब्रह्मादिभिः सुरैरुक्तो जाह्नव्यामेतन्निषिञ्चेति व्याहृतः सन् । अह्नाय झटिति । 'स्राग्झटित्यञ्जसाह्नाय द्राङ् मङ्क्षु सपदि द्रुते' इत्यमरः । ऐश्वर-

१ 'युञ्जतः' इति पाठः २ 'धृत्वा धात्र्या' इति पाठः ३ 'अनुमोदितः' इति पाठः
४ 'तथा' इति पाठः ५ 'कोपः' इति पाठः

मीश्वरस्य सम्बन्धि वीर्यं तेजो जह्नोरपत्यं स्त्री जाह्नवी तस्यां मन्दाकिन्यां न्यषिञ्चन् निक्षिप्तवान्॥

सापि सप्तार्चिषा क्षिप्तं तेजस्तद्वोढुमक्षमा।
हिमवत्प्रान्तकान्तारे श्रान्ता शरवणे जहौ॥ ६१॥

सेति। सा जाह्नव्यपि सप्तार्चिषा वह्निना। 'सप्तार्चिर्दमुना शुक्र' इत्यमरः। क्षिप्तं निक्षिप्तं तदैश्वरं तेजो वीर्यं वोढुं धारयितुमक्षमाऽसमर्था। अत एव श्रान्ता खिन्ना सती हिमवत्प्रान्तकान्तारे तुहिनभूधरनिकटकानने यच्छरवणं शरप्रचुरं वनं तत्र जहौ तत्याज। 'प्रनिरन्तः शर–' इत्यादिना वननकारस्य णत्वम्॥

तत्राभूत्कृत्तिकाप्रीत्यै षोढारूढमुखाम्बुजम्।
तारकध्वान्तविध्वंसि सद्य षाण्मातुरं महः॥ ६२॥

तत्रेति। तत्र शरवणे कृत्तिकानां स्तन्यप्रदानार्थं देवैः प्रेरितानां षण्णां मातॄणां प्रीत्यै परितोषार्थं षोढा षड्भिः प्रकारैः। 'प्रकारवचने थाल्'। आरूढानि प्रादुर्भूतानि मुखाम्बुजानि वक्त्रकमलानि यस्य तत्तथोक्तम्। तासामवैषम्येण स्तन्यग्रहणार्थं गृहीतमुखषट्कमित्यर्थः। अत एव षण्णां मातॄणामपत्यं षाण्मातुरम्। 'षाण्मातुरः शक्तिधर' इत्यमरः। 'मातुरुत्संख्यासंभद्रपूर्वाया' इत्यण्प्रत्ययः। उकारश्चान्तादेशः। तारकस्तारकासुर एव ध्वान्तं तिमिरं तद्विध्वंसयति नाशयतीति तारकध्वान्तविध्वंसि महस्तेजः। कुमारस्वामीत्यर्थः। अभूत् जातम्। 'तेजो धाम महो विभा' इत्यमरः। रूपकालंकारः॥

अथ वियद्गङ्गावतरणं प्रस्तौति—

त्रैविध्यं श्रूयतां वत्स सरितस्त्रिदिवौकसाम्।
यथोक्तं हव्यमश्नन्त्या देवताया इवाध्वरे॥ ६३॥

त्रैविध्यमिति। हे वत्स श्रीराम। आदरातिशयेन सम्बोधनमेतत्। त्रिदिवं स्वर्ग ओकः स्थानं येषां ते त्रिदिवौकसो देवास्तेषां सम्बन्धिन्याः सरितः। मन्दाकिन्या इत्यर्थः। अध्वरे यागे यथोक्तं शास्त्रविहितं हूयत इति हव्यमाज्यादिकमश्नन्त्या देवताया इव। अग्नेरिवेत्यर्थः। त्रैविध्यं त्रिप्रकारत्वम्। मया कथ्यमानमिति शेषः। श्रूयतामाकर्ण्यताम्। आहवनीयगार्हपत्यदक्षिणाग्निरूपेण तस्यापि त्रैविध्यसम्भवादिति भावः। उपमालंकारः। एतेनास्य तपोवनादिगुणयुक्तश्लाघ्यताऽस्या सूच्यते॥

तदेव विवृणोति—

पुरीमयोध्यामध्यास्त सावित्रः सगरो नृपः।
केशिनीसुमतिभ्यां च लङ्घितप्रथमाश्रमः॥ ६४॥

पुरीमिति। सावित्रः सवितृवंशोद्भवस्तथा केशिनीसुमतिभ्यां पत्नीभ्यां लङ्घितप्रथमाश्रमोऽतिक्रान्तब्रह्मचर्यः। गृहीतगृहस्थाश्रम इत्यर्थः। सगरो नाम नृपो

१ 'त्त्वोढुमक्षमा' इति पाठः

राजाऽयोध्या पुरीमयोध्याख्या नगरीमध्यास्त अधिष्ठितवान् । 'अधिशीङ्स्थासा कर्म' इति कर्मत्वम् ॥

स पुत्रीयन्सपत्नीकस्तपस्तेपे समा शतम् ।
भृगु प्रीतमनास्तस्मै ददौ दायादसंपदम् ॥ ६५ ॥

स इति । स सगर पुत्रानात्मन इच्छन्पुत्रीयन् । 'सुप आत्मन क्यच्' इति क्यच् । सह पत्नीभ्या सपत्नीक सन् । 'तेन सह–' इति तुल्ययोगे बहुव्रीहि । 'नद्यृतश्च' इति कप् । शत समा शतसंख्याकान्वत्सरान् । 'संवत्सरो वत्सरोऽब्दो हाय नोऽस्त्री शरत्समा ' इत्यमर । 'कालाध्वनोरत्यन्तसंयोगे' इति द्वितीया । तपस्तेपे । तपश्चरणनिरतोऽभूदित्यर्थ । भृगुर्महर्षि प्रीतमनास्तपसा सतुष्टान्त करण सन् तस्मै सगराय दायादसंपद सुतसपत्ति ददौ दत्तवान् । दाय विभक्तद्रव्यमत्तीति दायाद इति विग्रह । 'दायादौ सुतबान्धवौ' इत्यमर ॥

पुत्रसंपत्तिमेवाह—

असमञ्ज सुत लेभे वैदर्भी केशिनी तयो ।
षष्टिं पुत्रसहस्राणां सुमतिश्च यवीयसी ॥ ६६ ॥

असमञ्जमिति । तयो राज्ञ्योर्मध्ये विदर्भस्य राज्ञोऽपत्य स्त्री वैदर्भी । 'तस्यापत्यम्' इत्यण् । 'टिड्ढाणञ्–' इत्यादिना ङीप् । केशिनी ज्येष्ठपत्न्यसमञ्ज नाम सुत लेभे प्राप । स्वमनोरथानुसारेणेति भाव । तथा यवीयसी कनिष्ठा । युवशब्दादीयसुनि 'स्थूलदूर–' इत्यादिना पूर्णगुणयणादिपरलोपौ । 'उगितश्च' इति ङीप् । सुमतिश्च पुत्रसहस्राणा षष्टिम् । षष्टिसहस्रसंख्याकान्पुत्रानित्यर्थ । लेभे । पूर्ववद्भाव । तत परितोषितेन मुनिनैकपुत्रपक्ष षष्टिसहस्रसंख्याकपुत्रपक्ष च निर्दिश्यानयो को वा पक्षोऽभिमत इति पृष्टे बहुपुत्रपोषणासमर्था केशिन्येकपुत्रमङ्गीचकार । अन्या त्वन्यमिति श्रीरामायणकथाऽनानुसंधेया ॥

असमञ्जसचारित्रमसमञ्जमपोह्य स ।
आरब्धहयमेध सन्नमुञ्चत तुरगमम् ॥ ६७ ॥

असमञ्जसेति । स सगरोऽसमञ्जसचारित्र पौरजनोपद्रवकारित्वादसाधुचरित्रमसमञ्ज केशिनीतनयमपोह्य त्यक्त्वा । गुणगृह्या एव महात्मानो न पक्षपातिन इति भाव । वक्ष्यति च—'सिद्धार्थको महामान्यस्तत्परित्यागमब्रवीत् । सरयूपातितानेकप्रजामारणकारणात्' इति । आरब्धहयमेध उपक्रान्ताश्वमेध सन् । तुरगममश्वमेधीयाश्वममुञ्चत त्यक्तवान् ॥

क्रव्यादवपुषा सोऽयमहारि हरिणा हय ।
ततस्त नष्टमन्वेष्टुं सौमतेया प्रतस्थिरे ॥ ६८ ॥

क्रव्यादेति । सोऽय हयोऽश्वमेधीयाश्व क्रव्यादवपुषा राक्षसवेषधारिणा ।

---

१ 'हिमालये' इति पाठ २ 'असमञ्जसुतम्' इति पाठ ३ 'अपास्य' इति पाठ

'राक्षस कौणप क्रव्यात्' इत्यमर । हरिणेन्द्रेण । 'हर्यर्कार्कचन्द्रेन्द्रयमोपेन्द्रमरीचिषु' इति शाश्वत । अहार्यपहृत । स्वपदभ्रंशभयादिति भाव । हरते कर्मणि लुङ् । 'भावकर्मणो' इति चिण् । 'चिणो लुक्' इति लुक् । ततस्तदनन्तर नष्टमपहृत तमश्वमन्वेष्टु परिमार्गितु सुमत्या अपत्यानि पुमास सामतेया षष्टिसहस्रसख्याका सुमतिपुत्रा । 'स्त्रीभ्यो ढक्' इति ढक् । प्रतस्थिरे प्रस्थिता । पित्राज्ञयेति भाव । 'समवप्रविभ्य स्थ' इत्यात्मनेपदम् ॥

सर्वे सपर्वतामुर्वी खनन्त सगरात्मजा ।
चक्रुर्झर्झरितध्वान्त नागलोक नखाशुभि ॥ ६९ ॥

सर्वे इति । सर्वे षष्टिसहस्रसख्याका सगरात्मजा सगरपुत्रा सपर्वता सशैलामुर्वी भुव खनन्तोऽवदारयन्त सन्त नखाशुभिर्नखकान्तिभिर्नागलोक पाताल झर्झरितध्वान्त विध्वनितान्धकार चक्रु । सर्वामप्युर्वी विचिन्त्य तत्राश्वालाभात्तैरेव पातालपर्यन्त भुवमवदारयामासुरित्यर्थ । 'अधोभुवनपाताल बलिसद्म रसातलम् । नागलोक' इत्यमर ॥

त एते तपसा दीप्ते तम स्तोमप्रमाथिनि ।
कापिले ज्वलने वीरा लेभिरे शलभोपमाम् ॥ ७० ॥

त इति । एते वीरा सर्वे सगरकुमारास्तपसा व्रतनियमोपवासादिकर्मणा दीप्ते ज्वलिते अत एव तम स्तोम अन्धकारपटल गाढाज्ञान च प्रकर्षेण मथ्नाति नाशयतीति तथोक्ते । ताच्छील्ये णिनि । कापिले कपिलमहर्षिरूपेणावतीर्णस्य विष्णो सम्बन्धिनि ज्वलने कोपाग्नौ शलभोपमा शलभसादृश्य लेभिरे प्राप्ता । कपटनाटकपटुना महेन्द्रेण पाताले कपिलनिकटनिबद्धमश्व दृष्ट्वा 'अश्वापहर्ताऽय लब्ध' इति त बाधयन्त सर्वे सगरकुमारा कोपानलेन भस्मीकृता इत्यर्थ ॥

असमञ्जसुत पौत्रमशुमन्तमथाब्रवीत् ।
सप्ति हृत्वा समाधत्त्वा सप्ततन्तु भवानिति ॥ ७१ ॥

असमञ्जेति । अथानन्तर सगरोऽसमञ्जस्य केशिनीतनयस्य सुतमशुमन्तमशुमन्नामान पौत्र प्रत्यब्रवीदुवाच । किमिति । भवान्सप्तिमश्वमेधीयहय हृत्वानीय । 'वाजिवाहार्वगन्धर्वहयसैन्धवसप्तय' इत्यमर । सप्तभिर्गायत्र्यादिभिश्छन्दोभिस्तन्यत इति सप्ततन्तु । सप्त तन्तव सस्था यस्येति वा सप्ततन्तुरश्वमेधक्रतु । 'सप्ततन्तुमखक्रतु' इत्यमर । 'सितनिगमि-' इत्यादिना आणादिकस्तुन्प्रत्यय । त समाधत्ताम् । समापयत्वित्यर्थ । अन्यथा महाननर्थो भूयादिति भाव । 'शेषे प्रथम' इति प्रथम ॥

सोऽपि गत्वा बिल तत्र दृष्ट्वा भसीकृतान्पितृन् ।
साश्रुस्तेभ्योऽञ्जलिं दित्सुर्श्वरलेभे तुरगमम् ॥ ७२ ॥

---

१ 'जर्जरित' इति पाठ   २ 'स्तोय' इति पाठ   ३ 'जल्म्' इति पाठ
४ 'चिरात्' इति पाठ

स इति । सोऽप्यंशुमानपि किल पातालकुहरं गत्वा तत्र निर्दग्धान्भस्मीकृतान्। अभूततद्भावे च्वि । 'अस्य च्वौ' इति दीर्घ । पितॄन्पितृस्थानीयान्सौमयान्दृष्ट्वा साश्रु दृततरोदकस्तथा तेभ्य पितृभ्योऽञ्जलिं तर्पणाञ्जलिं दित्सुर्दातुमिच्छन् । ददाते सनन्तादुप्रत्यय । 'सनि मीमा–' इत्यादिना इसादेश । 'अत्र लोपोऽभ्यासस्य' इत्यभ्यासलोप । चरन्पर्यटंस्तुरगमश्वमेधीयाश्वं लेभे प्राप ॥

मातुलो गरुडस्तेषामेनं तत्रैवमब्रवीत् ।
गङ्गामिहानयायुष्मन्नेषामेषा गतिः परा ॥ ७३ ॥

मातुल इति । तेषां सौमतेयानां मातुलो मातृभ्राता । 'मातुर्भ्राता तु मातुलः' इत्यमर । गरुडो गरुत्मांस्तत्र पाताले एनमंशुमन्तं प्रत्येवमनेन प्रकारेणाब्रवीत् । परमकारुणिकत्वात्सबन्धवशाच्च भागिनेयानां तरणोपायमुपदिदेशेत्यर्थ । तदेव विवृणोति । हे आयुष्मन् इत्यादरादामन्त्रणम् । गङ्गां मन्दाकिनीमिह पाताले आनय प्रापय । एषा गङ्गा एषां भस्मीकृतानां सौमतेयानां परा गति । परलोकप्रापिकेत्यर्थ । तद्व्यतिरेकेण न कश्चित्तरणोपायोऽस्तीति भाव ॥

ततस्तनयवृत्तान्तं श्रुत्वा लब्धतुरंगमः ।
समाप्य सगरः सत्रं पुत्रशोकाद्दिवं गतः ॥ ७४ ॥

तत इति । ततस्तदनन्तरं सगरो लब्धतुरंगमः प्राप्ताश्वमेधीयाश्वः सन् । अंशुमतानीतत्वादिति भाव । तनयानां वृत्तान्तं विनाशवार्तां श्रुत्वा । अंशुमन्मुखादिति शेष । 'वार्ता प्रवृत्तिर्वृत्तान्तः' इत्यमर । सत्रमश्वमेधयागं समाप्य निर्वर्त्य पुत्रशोकात्पुत्रनाशजनितशोकाद्धेतोर्दिवं स्वर्गं गत ॥

अथांशुमानयं राज्यं चिराय परिपालयन् ।
दिलीपे न्यस्तभूभारस्तपस्तेपे हिमालये ॥ ७५ ॥

अथेति । अथानन्तरमयमंशुमान् । राज्ञ कर्म राज्यम् । पुरोहितादित्वाद्यक्प्रत्यय । चिराय । चिरकालमित्यर्थ । 'चिराय चिररात्राय चिरस्याद्याश्चिरार्थका' इत्यमर । विभक्तिप्रतिरूपकमव्ययमेतत् । परिपालयन्संरक्षयन् । ततो दिलीपे दिलीपनाम्नि स्वपुत्रे न्यस्तभूभारो निक्षिप्तभूपालनकृत्य सन् । हिमस्यालय स्थानमिति हिमालयस्तस्मिन्हिमवत्पर्वते तपस्तेपे । गङ्गाया भूलोकावतरणार्थं तपश्चर्यातत्परोऽभूदित्यर्थ । 'न भवति कुलधुर्ये सूर्यवंश्यो गृहाय' इति स्वकुलाचारपर्यवसितमस्य तपो न गङ्गानयनमिति तात्पर्यम् ॥

दिलीपेऽपि दिवं याते श्रुत्वा वृत्तं भगीरथः ।
[1]अमर्त्यसरितं कर्तुं मेने मर्त्यतरंगिणीम् ॥ ७६ ॥

दिलीप इति । दिलीपेऽपि दिवं याते स्वर्गं गते सति भगीरथो दिलीपपुत्रो वृत्तम् । पितृतर्पणार्थं संचरन्तमंशुमन्तं प्रति गरुडेनोक्तं वृत्तान्तमित्यर्थ । श्रुत्वा ।

---

१ अस्य पूर्वम् 'पितॄन्विधातुं सुगतीन्विदधे मतिमान्मतिम्' इति अधिकं क्वचित्पाठ

अमर्त्यसरित सुरनदी मर्त्यतरगिणीं मानुषनदा कर्तुं मेने । पितृतर्पणार्थं स्वर्णदीं भुवमवतारयितुमुद्योगितवानित्यर्थं ॥

ततो गोकर्णमासाद्य तपस्यति भगीरथे ।
देवो देवापगा वोढुमन्वमस्त दयानिधि ॥ ७७ ॥

तत इति । ततस्तदनन्तर भगीरथे गोकर्णाख्यसिद्धक्षेत्रमासाद्य तपस्यति तपश्चरति सति । देवप्रसादार्थमिति भाव । 'कर्मणो रोमन्थतपोभ्या वर्तिचरो' इति क्यच् । दया निरवधिपरदु खप्रहाणेच्छा तस्या निधि । दयासमुद्र इत्यर्थ । देवो गोकर्णेश्वरो देवापगा सुरनदीं वोढु शिरसा धारयितुमन्वमस्त अङ्गीकृतवान् । अनुदात्तत्वादिट्प्रतिषेध ॥

अथ गङ्गावतरण कुल्केनाह—

अथ वीचीचयच्छन्नदिगन्तगगनान्तरा ।
शशाङ्कशङ्खसभिन्नतारामौक्तिकदन्तुरा ॥ ७८ ॥

अथेति । अथानन्तर वीचीचयैस्तरगपरम्पराभिरछन्नमाच्छादित दिगन्तगगनान्तर नभोऽन्तराल च यस्या सा । शशाङ्कश्चन्द्र एव शङ्खस्तेन सभिन्नानि सगतानि तारा नक्षत्राण्येव मौक्तिकानि मुक्तामणयस्तैर्दन्तुरा व्याप्ता । 'दन्त उन्नत उरच' इत्युरच् । 'नक्षत्रमृक्ष भ तारा' इत्यमर । रूपकालकार ॥

तरगाकृष्टमार्तण्डतुरगायासितारुणा ।
फेनच्छन्नसमातङ्गमार्गणव्यग्रवासवा ॥ ७९ ॥

तरगेति । पुनस्तरगैराकृष्टाऽमार्गप्रवर्तिता ये मार्तण्डतुरगा सूर्यरथाश्वास्तैरायासित पुनर्निजमार्गप्रवर्तनक्लेशवान्कृतोऽरुण सूर्यसारथिर्यस्या सा । 'सूर्यसूतोऽरुणोऽनूरु' इत्यमर । तथा फेनैर्डिण्डीरमण्डलैश्छन्न आच्छादितो य स्वमातङ्ग ऐरावतस्तस्य मार्गणेऽन्वेषणे व्यग्र सभ्रान्तो वासवो यस्या सा । 'डिण्डीरोऽब्धिकफ फेन' इत्यमरशेष । ऐरावतस्य शुभ्रत्वेन विविच्य ग्रहीतुमशक्यत्वादिति भाव । अत एव सामान्यालकार । 'सामान्य गुणसाम्येन यत्र वस्त्वन्तरैकता' इति लक्षणात् ॥

आवि शाखाशिखोन्नेयनन्दनद्रुमकर्षणा ।
एकोदकनभोमार्गदिङ्मूढदिवसेश्वरा ॥ ८० ॥

आविरिति । पुनराविर्भूताभि प्रत्यक्षाभि शाखाभि पल्लवपुष्पादिभिरभिन्द्यैरुन्नेयमनुमेय नन्दनद्रुमाणा मन्दारादिसुरदरोद्यानतरूणा कषण विलेखन यस्या सा । अनुमानप्रकारस्तु—इय मन्दाकिन्याकृष्टनन्दनद्रुमा भवितुमर्हति । तत्पुष्पपल्लवकीलितत्वात् । या नैव सा नैव, यथा गोदावरीति केवलव्यतिरेकी । अथवा आविर्भूताभि शाखाशिखाभि शाखाग्रैरुन्नेयमभ्यूहनीय नन्दनद्रुमाणा कषणमाकर्षण यस्या सा । प्रकाण्डाना जलनिमग्नत्वात् सलक्ष्यमाणशिखामात्रोत्प्रेक्षणीयनन्दनद्रुमोत्पाटिकेत्यर्थ । तथा एकोदक केवलजलाप्लुतो नभोमार्गो यस्या सा । अत

१ 'शाखि' इति पाठ

एव दिङ्मूढो दिग्भ्रान्तिमान्दिवसेश्वर सूर्यो यस्या सा तथोक्तेति द्व
योर्मिथो विशेषणविशेष्यभावविवक्षायाम् 'विशेषण विशेष्येण बहुलम्' इति समास.
यद्वा—एकोदक केवलजलप्रायो यो नभोमार्गस्तस्मिन्दिङ्मूढो दिवसेश्वरो यस्या सा।
अथवा एकोदका जलप्रचुरा नभोमार्गो दिशश्च यया सा एकोदकनभोमार्गदिक्।
अत एव मूढो मन्दरदिमर्दिवसेश्वरो यया सा तथोक्तेति व्यस्तसमासो वा ॥

आवर्तगर्तसंभ्रान्तविमानप्लवविप्लवा ।
नीलजीमूतशेवालकृतरेखांहरित्तटा ॥ ८१ ॥

आवर्तेति । पुन —आवर्ता अम्भसा भ्रमास्त एव गर्ता प्रदरास्तेषु सभ्रान्ता परिभ्रममाणा ये विमाना व्योमयानानि तेषा प्लवविप्लवा उन्मज्जननिमज्जने यस्या सा तथोक्ता । 'स्यादावर्तोऽम्भसा भ्रम' । 'व्योमयान विमानोऽस्त्री' इत्यपि चामर । अथवा विमाना एव प्लवा उडुपानि तेषा विप्लवो विशिष्टप्लवन यस्या सा । 'उडुप तु प्लव कोल' इत्यमर । तथा नीलजीमूता नीलमेघास्त एव शेवालानि तै कृता विरचिता रेखा श्रेणयो येषा तानि तथोक्तानि हरित्तटानि दिक्कूलानि यया सा तथोक्ता । निजवेगासहिष्णुतया मेघाना दिक्कूलनिलयाच्छ्रेणीभूतमेघवत्तटदिगन्तेत्यर्थ । 'जलनीली तु शैवाल शैवल' इत्यमर । जीवनस्य मूत पुटबन्धो जीमूत इति विग्रह । पृषोदरादित्वात्साधु । रूपकालकार ॥

अवलेपभराक्रान्ता सुरलोकतरंगिणी ।
पपात पार्वतीकान्तजटाकान्तारगह्वरे ॥ ८२ ॥

अवलेपेति । अवलेपो गर्व स एव भरो भारस्तेनाक्रान्ताधिष्ठिता । मदीयवेगस्य को वा सोढेति समुत्पन्नमहागर्वेत्यर्थ । 'अवलेपस्तु गर्वे स्याल्लेपने दूषणेऽपि च' इति विश्व । सुरलोकतरंगिणी मन्दाकिनी पार्वतीकान्तस्य धूर्जटेर्जटाकान्तार जटागहन तस्य गह्वरे महाकुहरे पपात । प्रावहदित्यर्थ । भाराक्रान्तस्य पतन युक्तमेवेति भाव ॥

अलब्धनिर्गमा शंभो कपर्दादमरापगा ।
दधौ दूर्वाशिखालग्नतुषारकणिकोपमाम् ॥ ८३ ॥

अलब्धेति । अमरापगा मन्दाकिनी शंभो कपर्दाज्जटाजटात् । 'कपर्दोऽस्य जटाजूट' इत्यमर । अलब्धनिर्गमाऽप्राप्तनिर्ह्रै प्रसरा सती । तद्गर्वनिर्वापणकृतसंरम्भेण शंभुना तथाकृतत्वादिति भाव । दूर्वाशिखाया दूर्वाग्रे लग्ना ससक्ता या तुषारकणिका हिमबिन्दुस्तदुपमा तत्सादृश्य दधौ धृतवती । तथाल्पतयाऽलक्ष्यतेऽर्थ । कर्तुमकर्तुमन्यथाकर्तुं समर्थस्य भगवत शंभो किं दुष्करमिति भाव । 'तुषारस्तुहिन हिमम्' इत्यमर । उपमालकार ॥

अदृष्ट्वा तां नदीं तत्र तुष्टाव परमेश्वरम् ।
भगीरथो विधेयौर्यातपरिक्षीणमनोरथ ॥ ८४ ॥

---

१ 'रेखा' इति पाठ २ 'मण्डल' इति पाठ

अदृष्ट्वेति । भगीरथस्तत्र धूर्जटिजटागह्वरे तां नदीं मन्दाकिनीमदृष्ट्वानवलोक्य विधेः कार्याद्दैवप्रातिकूल्यात्परिक्षीणः प्रणष्टो मनोरथो गङ्गावतरणरूपो यस्य स तथोक्तः सन् परमेश्वरं महादेवं तुष्टाव स्तुतवान् । गङ्गाया पुनर्निर्गमनार्थमिति भाव ॥

गङ्गा सप्ताकृतिर्जाता न्यपतद्धरमूर्धनि ।
तेन स्तुत्या प्रसन्नेन क्षिप्ता बिन्दुसरस्यपि ॥ ८५ ॥

गङ्गेति । स्तुत्या भगीरथकृतस्तोत्रेण हेतुना प्रसन्नेन प्रसादमधिगतेन तेन परमेश्वरेण क्षिप्ता प्रेरिता गङ्गा सप्त आकृतय स्रोतांसि यस्या सा तथोक्ता जाता सती । एकधारासंपातेन हिमवान् सहेतेति मत्वा सप्तभिः प्रवाहैः प्रवृत्ता सतीत्यर्थ । धरतीति धर पर्वत । हिमवानित्यर्थ । पचाद्यच् । 'अहार्यधरपर्वता' इत्यमर । तस्य मूर्धनि शिखरे न्यपतत् प्रथम पपात । अथ बिन्दुसरसि बिन्दुसरोनामकस्मिन्सरोविशेषेऽपि न्यपतत् । अत्रेदं रामायणविरुद्धम् । तत्र—'गगनाच्छंकरशिरस्ततो धरणिमाश्रिता' इत्येतावन्मात्रस्यैव कथनाद्धिमवन्मूर्ध्नि पातस्याकथनात् । तथा च 'न्यपतद्धरमूर्धनि' इति पदविभाग कृत्वा व्याख्यानेऽसांगत्यपौनरुक्त्यदोषापत्ते । अतो यथाश्रुतमेव युक्तमित्युपदर्शयाम । विरोधपरिहारस्तु—'शिर शार्वं स्वर्गात्पशुपतिशिरस्त क्षितिधरम्' इति भर्तृहरिवचनात् पुराणान्तराच्चापि नेयमित्यल्पमतिप्रसङ्गेन । 'गङ्गा सप्ताकृतिर्जाता न परं हरमूर्धनि' इति पाठे गङ्गा हरमूर्धनि पर सप्ताकृतिर्न जाता । अपि तु स्तुत्या प्रसन्नेन परमेश्वरेण बिन्दुसरस्यपि क्षिप्ता सती सप्ताकृतिर्जाता । सप्ता जटायुक्ता आकृतिर्यस्या सा इत्येकत्र, अन्यत्र तु सप्तप्रकारा आकृतय स्वरूपाणि यस्या सा तथोक्तेत्यर्थ । अलंकारस्तु विरोधाभास श्लेषानुप्राणित । एवमर्थकल्पने न कोऽपि दोष इति प्रतिभाति ॥

तासु प्राचीं गतास्तिस्रस्तिस्र प्राचेतसीं दिशम् ।
अन्या पितृक्रियोद्युक्तभगीरथपथानुगा ॥ ८६ ॥

तास्विति । तासु सप्तसु गङ्गासु तिस्रो ह्रादिनीप्रभृतयो गङ्गा प्राचीं पूर्वदिशं प्रति गता । तिस्र सुचक्षुप्रभृतय प्राचेतसीं वारुणीं दिशम् । प्रतीचीमित्यर्थ । गता । अन्या अवशिष्टा सप्तमी गङ्गा पितृक्रियाया पितृतर्पण उद्युक्तस्य भगीरथस्य । भगीरथस्य पन्था भगीरथपथ । 'ऋक्पूरब्धू—' इत्यादिना समासान्त । तमनुगच्छत्यनुसृत्य यातीति तथोक्ता । जातेति शेष ॥

सैषा भागीरथी जह्नो सत्रक्षेत्रं समावृणोत् ।
तां स पीत्वा तत शान्तो जह्नौ श्रोत्रेण वर्त्मना ॥ ८७ ॥

सेति । सैषा भागीरथी भगीरथस्यापत्यं स्त्री गङ्गा जह्नोर्मुने सत्रक्षेत्रं यज्ञवाटं समावृणोत् समन्तादावृतवती । तत आवरणानन्तरं स जह्नुस्तां गङ्गां पीत्वा निजसत्रक्षेत्रावरणजनितकोपान्निपीय तत शान्तो भगीरथकृतस्तुत्या प्रसन्न सन् श्रोत्रेण वर्त्मना श्रोत्ररूपेण मार्गेण जह्नौ तत्याज ॥

मूर्धनि' इति पाठ । २ 'युक्ता भगीरथरथानुगा' इति पाठ

तया तटिन्या जाह्नव्या प्रापयन्त्रिदिवं पितॄन् ।
भगीरथः पुरं प्राप परिपूर्णमनोरथः ॥ ८८ ॥

तयेति । भगीरथस्तया जह्नोरपत्येन जाह्नव्या । उक्तरीत्या तस्यापि जनकत्वादिति निदर्श । तटिन्या गङ्गया पितॄन्कापिलानलमस्मीकृतान्गौमतेयास्त्रिदिवं स्वर्गं प्रापयन्। गङ्गा पाताल नीता भस्मीकृतान्पितॄस्तयाऽऽश्व तत्संस्कारजनितपुण्यात्स्वर्गलोकनिवासिनश्चकारेत्यर्थः । आप्नोतेर्ण्यन्तात्कर्तरि लट् । 'गतिबुद्धि–' इत्यादिना अणिकर्तुः कर्मत्वम् । ततः परिपूर्णमनोरथः सन् पुरीमयोध्यां प्राप प्राप्तः ॥

अथ दाशरथिराकर्णितभागीरथीकथस्तां सरितं विलङ्घ्य विशालां विलोक्य पुरीं कस्येयमिति गाधिनन्दनमपृच्छत्। सोऽप्येवमवोचत्।

अथेति । अथानन्तरमाकर्णिता विश्वामित्रमुखाच्छ्रुता भागीरथ्याः कथा उपाख्यानं येन स तथोक्तो दाशरथिः श्रीरामस्तां सरितं भागीरथीं विलङ्घ्य तीर्त्वा ततो विशालां विशालाख्यां पुरीं विलोक्य इयं परिदृश्यमाना पुरी कस्य राज्ञः सम्बन्धिनीत्येवं गाधिनन्दनं गाधितनयं विश्वामित्रमपृच्छत् पृष्टवान् । स गाधितनयोऽप्येवं वक्ष्यमाणप्रकारेणावोचत्कथयत् ॥

तदेव विवृणोति—

पुरा खलु सुरासुराणां सुधानिमित्तं मिथोविरोधे प्रवृत्ते मायां विश्वमोहिनीं विश्वरूपः प्रदर्श्य दैतेयनिधनं शतधारपाणिना कारयामास ॥

पुरेति । पुरा खलु पूर्वकाले । खलुशब्दो वाक्यालङ्कारे । 'निषेधवाक्यालङ्कारजिज्ञासानुनये खलु' इत्यमरः । सुराश्चासुराश्च सुरासुराः । 'येषां च विरोधः शाश्वतिकः' इति नैकवद्भावः । येषां कार्यत एव विरोधः, योऽयमाग्न्यादिवन्न शाश्वतिकः' इत्याहुः । अथवा सुरैः सगता असुरा इति मयूरव्यंसकादित्वात्समासः उत्तरपदलोपश्च । न तु सुराश्चासुराश्चेति द्वन्द्वः । तत्र हि 'येषां च विरोधः शाश्वतिकः' इत्येकवद्भावः स्यात् । तेषां सुरासुराणां देवदानवानां सुधानिमित्तम् । सुधालाभार्थमित्यर्थः । मिथोविरोधेऽन्योन्यवैरे प्रवृत्ते प्रसक्ते सति । विश्वरूपः प्रपञ्चस्वरूपः । अथवा विश्वानि विश्वरक्षणतत्पराणि रूपाणि मत्स्यकूर्माद्यवतारा यस्य स विश्वरूपः श्रीमन्महाविष्णुः । विश्वमोहिनीं जगन्मोहनजननीं मायाम् । योषिदाकृतिमित्यर्थः । प्रदर्श्य दर्शयित्वा । अन्योन्यवैरदार्ढ्यापादनेन दैतेयानिन्द्रेण घातयितुं मायायोषिद्रूपेण स्वयमाविर्भूयेत्यर्थः । शतधारपाणिना इन्द्रेण । दैतेयविदलनसमर्थसाधनसम्पन्नद्योतनार्थं शतधारपाणिनेत्युक्तम् । शतधारं पाणौ यस्येति विग्रहः । 'प्रहरणार्थेभ्यः परे निष्ठासप्तम्यौ भवतः' इति सप्तम्याः परनिपातः । दितेः अपत्यानि पुमांसो दैतेयाः । 'स्त्रीभ्यो ढक्' इति ढक् । तेषां निधनं नाशं कारयामास।

---

१ 'प्रापय्य' इति पाठः   २ 'पुरीं विलोकयन्' इति पाठः

न चैतत्प्राघुणिकहस्तेन सर्पमारणम्, किंतु कपटनाटकसूत्रधारोऽथ निजमायानचित्र्यप्रकटनाथमित्थ कृतत्रानिलवकान्तव्यम्। 'हकोरन्यतरस्याम्' इत्यणि कर्तुं शतधारपाणे कर्मत्वविकल्पवात्करणत्वम्॥

ततः किं जातमित्याह—

तेषां जननी दितिरतिवेलमन्यु शतमन्युशासन कमपि पुत्र लब्धुकामा पत्युर्मारीचस्य वचनात्कुशप्लवे सुचिर तपश्चचार।

तेषामिति। तेषा दतेयाना जननी माता दितिरतिवेलमन्यु पुत्रविनाशात्ससुत्पन्नोत्कटकोपा अत एव शत मन्यव क्रतवो यस्य स शतमन्युस्त शास्ति शिक्षतीति शतमन्युशासनम्। इन्द्रहन्तारमित्यर्थ। कर्तरि ल्युट्। 'मन्यु कोपे क्रतौ दैन्ये' इत्युभयत्रापि विश्व। कमप्यनिर्वाच्यबल पुन लब्धुकामा प्राप्तुकामा सती। 'तु काममनसोरपि' इति तुमुनो मकारलोप। पत्युर्भर्तु। 'पति समास एव' इति घिसंज्ञाभाव। मारीचस्य मरीचिब्रह्मपुत्रस्य कश्यपस्य वचनादाज्ञावचनात्कुशप्लवे विशालाया पूर्वस्थाने तपोवने सुचिर बहुकाल तपश्चचार। व्रतनियमोपवासादिरूपकर्माचरणतत्परा बभूवेत्यर्थ॥

तदन्विन्द्रोऽपि तत्प्रतिक्रिया चकारेत्याह—

ता कैतवेन शुश्रूषमाण शतधारपाणि पादकलितकचकलापामापन्ननिद्रामपवित्रेति निर्वर्ण्यावगाहिततदीयजठर सप्तधा गर्भं निर्भिद्य निर्जगाम।

तामिति। शतधारपाणिर्वज्रहस्त। एतच्च विशेषण भाविकार्योपयोगार्थमित्यवगन्तव्यम्। शतधारपाणिरिन्द्र कैतवेन सति रन्ध्रे गर्भं निभत्स्यामीति कपटेन ता दितिं शुश्रूषमाणस्तत्कालोचितेरुपचार सेवमान सन् पादयो पादस्थाने कलितो निक्षिप्त कचकलाप केशपाशो यया ताम्। 'पाश पक्षश्च हस्तश्च कलापार्था कचात्परे' इत्यमर। तथैवापन्ननिद्रा प्राप्तस्वापाम्। शय्याया शिरःस्थाने पादौ पादस्थाने शिर कृत्वा निद्राणामित्यर्थ। एतच्छास्त्रनिषिद्धमिति भाव। अत एव तामपवित्राऽशुचिरिति निर्वर्ण्यावलोक्य। 'निर्वर्णन तु निध्यान दर्शनालोकनेक्षणम्' इत्यमर। अवगाहिततदीयजठर प्रविष्टदितिकुक्षि सन् गर्भं पिण्ड सप्तधा सप्तभि प्रकार। 'प्रकारवचने थाल्'। निर्भिद्य विदार्य निर्जगाम निर्गत। जठरादिति शेष। अपवित्रेत्यत्र अपवित्रामिति कर्मत्वे वक्तव्ये निपातेनेतिशब्देनाभिहितत्वान्न द्वितीयेत्युक्तम्। एवमुत्तरत्रापि द्रष्टव्यम्॥

दितिरपि विदिततनयवृत्तान्ता तान्यपि खण्डान्याखण्डलेन सप्तमरुत कारयित्वा त्रिविष्टप प्रविष्टा।

दितिरिति। इन्द्रनिर्गमनानन्तराथमोऽयमपिशब्द। विदितो ज्ञातस्तनयस्य

१ तेषां तु इति पाठ २ 'अभ्युपगतमन्यु' इति पाठ ३ 'मरीचे' इति पाठ
४ 'कुशप्लवने' इति पाठ ५ 'शुश्रूषमाण शक्र' इति पाठ ६ 'केश' इति पाठ
७ 'कदना' इति पाठ

गर्भस्थस्य वृत्तान्तो विच्छेदनरूपवार्ता यया सा तथोक्ता सती तानि सप्त सप्तसंख्याकान्यपि खण्डानि गर्भशकलान्याखण्डलेनेन्द्रेण सप्तमरुतो वाताभिमानिनीर्देवता आवहादीनां सप्तानां मरुतां स्थानपालानित्यर्थः । कारयित्वा तृतीयं विष्टपं स्वर्गं प्रविष्टा । आवहादीनां नामानि—'आवहः प्रवहश्चैव संवहश्चोद्वहस्तथा । विवहाख्यः परीवाहः परावह इति क्रमात् ॥ सप्तैते मारुतस्कन्धा महर्षिभिरुदाहृताः । आवहो वर्तयेद्वायुर्मेघो मार्गस्थविद्युतः ॥ वर्तयेत्प्रवहश्चापि तथा मार्तण्डमण्डलम् । संवहो मारुतस्कन्धस्तथा शीतांशुमण्डलम् ॥ वर्तयेदुद्वहश्चापि तथा नक्षत्रमण्डलम् । पञ्चमो विवहाख्यस्तु तथैव ग्रहमण्डलम् ॥ सप्तर्षिचक्रं स्वर्गङ्गां षष्ठः परिवहस्तथा । परावहस्तथा वायुर्वर्तयेद्ध्रुवमण्डलम् ॥' इति ॥

अस्तु तर्हि, ततः किमित्याकाङ्क्ष्य प्रश्नस्योत्तरमाह—

ततः,

अलम्बुषायामिक्ष्वाकोर्जातः कश्चिन्महीपतिः ।
विशालेति स्वनाम्नात्र विशालां विदधे पुरीम् ॥ ८९ ॥

तत इति । ततो दितेः स्वर्गप्रवेशानन्तरम् । **अलम्बुषायामिति** । इक्ष्वाकोर्युष्मद्वंशकूटस्थात्प्रसिद्धोऽलम्बुषाया अलम्बुषाख्याया निजभार्याया जात उत्पन्नः कश्चिन्महीपतिर्विशालो नाम राजा । अत्र कुशध्वजे स्वस्य यन्नाम विशाल इत्यभिधानं तेनैव । अङ्कितामिति शेषः । अत एव विशालेति नाम्ना प्रसिद्धां विशालां विस्तृतां पुरीं विदधे निममे । 'वे शालच्छङ्कटचौ' इति शालच्प्रत्ययः । विशालनिर्मितत्वमेव विशालापदप्रवृत्तिनिमित्तमित्यर्थः ॥

तदनु तद्वास्तव्येन सुमतिनाम्ना नृपतिना कृतातिथ्यः सराजपुत्रो भगवान्विश्वामित्रस्तत्र निशीथिनीं नीत्वा मिथिलां प्रति प्रस्थितः प्रतपसामुत्तमस्य गौतमस्याश्रमं प्रदर्श्य तद्दारानुषक्तां कथामित्थमकथयत् ।

तदन्विति । तदनु विशालनगरीवृत्तान्तकथनानन्तरं भगवान्पूज्यो विश्वामित्रस्तस्यां विशालायां वसतीति तद्वास्तव्यः तेन वसन् । 'वसेस्तव्यत्कर्तरि णिच्च' इति कर्तरि तव्यप्रत्ययो वृद्धिश्च । तेन सुमतिरिति नाम यस्य तेन सुमतिनाम्ना नृपतिना राज्ञा कृतातिथ्यो विहितातिथिसत्कारो राजपुत्राभ्यां रामलक्ष्मणाभ्यां सह सराजपुत्रः सन् तत्र विशालायां निशीथिनीं रात्रिम् । 'निशा निशीथिनी रात्रिः' इत्यमरः । नीत्वा गमयित्वा मिथिलां विदेहनगरीं प्रति प्रस्थितः सन् प्रतपसामुत्तमस्य महातपस्विप्रवरस्य गौतमस्य मुनेराश्रमं तपोवनं प्रदर्श्य तस्य गौतमस्य दारा भार्याऽहल्या तस्यामनुषक्तां तदनुबद्धां कथामुपाख्यानमित्थमनेन प्रकारेणाकथयत्कथयामास ॥

तदेव विवृणोति—

अत्रागमद्गौतमधर्मदाराननार्यजुष्टेन पथा महेन्द्रः ।
स च क्रुधा निर्घृण वृषाणं भार्यामदृश्यां च मुनिश्चकार ॥ ९० ॥

---

१ 'विशालः स्वेन नाम्नात्र' इति पाठः　२ 'सराजपुत्रो विश्वामित्रः' इति पाठः　३ 'कृतदस्ततो' इति पाठः

अजेति । अत्राश्रमे महेन्द्रोऽनार्यजुष्टेनासाधुजनाचरितेन पथा । कितवमार्गेणेत्यर्थः । गौतमस्य धर्मदारान्धर्मपत्नीमहल्याम् । 'दारा पुंसि च भूम्न्येव' इत्यभिधानात् । अगमद्गम्यधर्मेण सगतवान् । गमेर्लुङ् । पुषादित्वाच्च्लेरङादेशः । स मुनिर्गौतमश्च क्रुधाहल्याजारत्वजनितक्रोधेन वृषाणं महेन्द्रम् । 'वासवो वृत्रहा वृषा' इत्यमरः । निर्वृषणं विगताण्डकोशम् । 'मुष्कोऽण्डकोशो वृषणः' इत्यमरः । तथा भार्यामहल्यां चाददयाम् । पूर्वरूपपरित्यागेन पाषाणभावमापन्नामित्यर्थः । चकार तथा शशाप । उपजातिवृत्तम् ॥

शापान्तं कथयति—

वनमेतद्गते रामे शापान्मुक्ता भविष्यसि ।
इत्युक्त्वा गौतमः पत्नीं हिमाद्रिं तपसे ययौ ॥ ९१ ॥

वनमिति । रामे श्रीरामचन्द्रे एतद्वनमेतदरण्यं गते प्राप्ते सति शापात्पाषाणभावनिर्वन्धरूपान्मुक्ता भविष्यसि । श्रीरामचन्द्रपदारविन्दरजःकणस्पर्शादेव मन्छापपरिप्राप्तां पाषाणभावावस्थां विहाय निजशरीरं प्राप्स्यसीत्यर्थः । इत्यनेन प्रकारेण गौतमः पत्नीमहल्यां प्रत्युक्त्वा तपसे तपश्चर्यार्थं हिमाद्रिं ययौ प्राप ॥

इत्थं विदितवृत्तान्ते देवतानां गणे तदा ।
पितॄणां प्राभवाल्लेभे मेषस्य वृषणं वृषा ॥ ९२ ॥

इत्थमिति । इत्थमनेन प्रकारेण देवतानां गणेऽग्न्यादिदेवसङ्घे विदितवृत्तान्ते गौतमशापादिन्द्रो निर्वृषणोऽभूदिति विज्ञातवृत्तान्ते सति तदा तस्मिन्समये वृषेन्द्रः पितॄणां पितृदेवतानां प्राभवान्माहात्म्यान्मेषस्य हविर्द्विन कल्पितस्यैडकाख्यपशुविशेषस्य वृषणं लेभे प्राप । मेषवृषणं छित्त्वैतद्वृषणस्थाने योजयामासुरित्यर्थः । अत एव 'मेषवृषण इन्द्र' इति लोकवेदयोः प्रसिद्धिः । 'मेण्ढोरभ्रोरणोर्णायुमेषवृष्णय एडके' इत्यमरः ॥

तदेनामेनसो मुक्तां प्रतिगृह्णातु गौतमः ।
इति तस्याश्रमं भेजे साकं रामेण कौशिकः ॥ ९३ ॥

तदिति । तत्तस्मात्कारणाद्गौतम एनसो महेन्द्रसंभोगजनितपापान्मुक्ताम् । युष्मत्पादरजोमहिम्नेति शेषः । एनामहल्यां प्रतिगृह्णातु पुनः स्वीकरोतु । इति । उक्त्वेति शेषः । इतिनैव गम्यमानार्थत्वादप्रयोगः । प्रयोगे वा पौनरुक्त्यमित्याचारिसः । कौशिको विश्वामित्रो रामेण साकं तस्य गौतमस्याश्रमं भेजे प्राप ॥

दुःखे सुखे च रज एव बभूव हेतुः
स्त्रादृग्विधे महति गौतमधर्मपत्न्याः ।
यस्माद्गुणेन रजसा विकृतिं गता सा
रामस्य पादरजसा प्रकृतिं प्रपेदे ॥ ९४ ॥

---

१ 'ततो' इति पाठः २ 'प्रभावात्' इति मूलटीकयोः पाठः क्वचित् ३ 'ततः'। दुःखे' इति पाठः

दु ख इति । तादृग्विधे तादृक्प्रकारे । अनिर्वाच्य इत्यर्थ । महत्तनये च गौतमधर्मपत्न्या अहल्याया दु खे पाषाणावस्थाजनितक्लेशे सुखे पूर्वरूपप्राप्तिजनितानन्दे च विषये रज एव रजोगुणो रेणुश्च । एवकारोऽवधारणार्थक । हेतु कारण बभूव । कुत । यस्मात्कारणात् सा गौतमधर्मपत्नी गुणेन गुणरूपेण रजसा । रजोगुणेनेत्यर्थ । विकृतिं गता पाषाणात्मस्थाविकार प्राप्ता । तथा रामस्य श्रीरामचन्द्रस्य पादरजसा चरणरेणुना प्रकृति पूर्वरूप प्रपेदे । श्रीरामचन्द्रचरणारविन्दरज सपर्शात्पाषाणत्व विहाय निजाकृतिं प्रापेत्यर्थ । 'रजो रजोगुणे रेणावार्तवे च' इति नानार्थरत्नमाला । रज इति केवलप्रकृतगोचर श्लेषालंकार । यद्यपि पूर्वमस्माभि चकारेत्युक्तम्, न तु पाषाणावस्थाम्, तथा 'विकृतिं गता प्रकृतिं प्रपेदे' इत्यनेन पद्मपुराणोक्तपाषाणावस्था सूच्यते । तथा च पाद्मे—'सा ततस्तस्य रामस्य पादस्पर्शान्महात्मन । अभूत्सुरूपा वनिता समानान्ता महाशिला ॥' इति । गुहेनाप्युक्तम्—'क्षालयामि तव पादपङ्कज नाथ दारुदृषदो किमन्तरम् । मानुषीकरणचूर्णमस्ति ते पादयोरिति कथा प्रथीयसी ॥' इति । महानाटकेऽप्युक्तम्—'शिला कम्प धत्ते शिव शिव वियुङ्क्ते कठिनतामहो नारी च्छायामयति वनितारूपमयते । वदत्येव रामे विकसितमुखी वल्कलमुर स्थले कृत्वा बध्वा कचभरमुदस्थाद्दयितध ॥' इति । अन्यत्र गौतमेन च—'पदकमलरजोभिर्मुक्तपाषाणदेहामलभत यदहल्या गौतमो धर्मपत्नीम् । त्वयि चरति विशीर्णग्राविण विन्ध्यादिपादे कति कति भवितारस्तापसा दारवन्त ॥' इति वसन्ततिलकावृत्तम् ॥

तस्मिन्नहल्यया[१] गौतमेन च कृतमातिथ्यं विश्वामित्र सराजपुत्र प्रतिगृह्य मिथिलोपकण्ठभुवि[२] जनकयजनभवनमभजत ।

तस्मिन्निति । तस्मिन्नाश्रमे विश्वामित्रोऽहल्यया गौतमेन च कृतातिथिसत्कार सराजपुत्र श्रीरामलक्ष्मणसहित स प्रतिगृह्य स्वीकृत्य मिथिलोपकण्ठभुवि विदेहनगरान्तिकप्रदेशे जनकस्य यजनभवन यज्ञशालामभजत प्राविशत् । 'विदेहो मिथिलापुरी' । 'उपकण्ठान्तिकाभ्यर्णाभ्यग्रा अप्यभितोऽव्ययम्' इति चामर ॥

तदनु जनकेन विधिवदभ्यर्चिते[३] तस्मिन्निमिकुलपुरोधा[४] शतानन्दो रघुनन्दनमेवमभाषत ।

तदन्विति । तदनु यज्ञशालाप्रवेशानन्तर तस्मिन्विश्वामित्रे जनकेन राज्ञा विधिवद्विध्यर्हम् । यथाशास्त्रमित्यर्थ । 'तदर्हम्' इति वतिप्रत्यय । अभ्यर्चिते पूजिते सति निमिर्नाम राजा विदेहाना कूटस्थस्तत्कुलपुरोधास्तद्वशपारम्पर्यागतपुरोहित । पुरस्तादेव राज्ञो हित धत्ते पुरोधा इति विग्रह । 'पुरोधास्तु पुरोहित' इत्यमर । शतानन्दो गौतमपुत्रो मुनी रघुनन्दन श्रीराम प्रत्येव वक्ष्यमाणप्रकारेणाभाषतावोचत् । विश्वामित्रमाहात्म्य वक्तुमुपचक्रमेत्यर्थ ॥

---

१ 'अहल्यया कृत' इति पाठ २ 'भुवि जात' इति पाठ ३ 'अभ्यर्थिते' इति पाठ
४ 'तस्मिन्कुशिकसुते निमि' इति पाठ

तदेव विवृणोति—

तिष्ठन्क्षत्रार्हवृत्तौ मुनिरगमदसावाश्रमं ब्रह्मसूनो-
रातिथ्यं तत्र लब्ध्वा निरवधि सुरभे[1] प्राभवादित्यवेत्य ।
सा[2] तेन प्रार्थिताभूत्तदनु मुनिवरे नाभ्युपेते चकर्ष[3]
क्रोशन्तीं तां तयैव प्रचुरबलजुषा कांदिशीको बभूव ॥ ९५ ॥

तिष्ठन्निति । असावमुमिति हस्तनिर्देशः । मुनिर्मननशीलो विश्वामित्रः क्षत्रार्हवृत्तौ क्षत्रवर्णयोग्यव्यापारे । 'क्षात्रार्ह-' इति पाठे क्षत्रधर्मयोग्यव्यापारे तिष्ठन्वर्तमानः सन् । पुरेति शेषः । ब्रह्मसूनोर्वसिष्ठस्याश्रमं तपोवनमगमत्प्राप । आखेटक्यात्रायामिति शेषः । अथ तत्राश्रमे निरवधि निर्मर्यादम् । षड्रसोपेतं चतुर्विधभक्ष्यान्नपानादिसमृद्धतया निरङ्कुशमशक्यमित्यर्थः । आतिथ्यमतिथिसत्कारं लब्ध्वा प्राप्य । वसिष्ठकृतमिति शेषः । ततः सुरभेः कामधेनोः । 'सुरभिर्गवि च स्त्रियाम्' इत्यमरः । प्राभवात्सामर्थ्यादित्येवमवेत्य ज्ञात्वा सा सुरभिस्तेन विश्वामित्रेण प्रार्थिता मह्यमियं दीयतामिति वसिष्ठमुद्दिश्य याचिताभूत् । तदनु याच्ञानन्तरं मुनिवरे मुनिश्रेष्ठे वसिष्ठे नाभ्युपेते । धेनुं दातुमनङ्गीकृतवति सतीत्यर्थः । नञर्थस्य नशब्दस्य सुप्सुपेति समासः । क्रोशन्तीमार्तस्वरं कुर्वतीं तां धेनुं चकर्ष बलात्कारेण नीतवान् । ततः प्रचुरबलजुषात्यन्तबलिष्ठया तया धेन्वैव कांदिशीको भयद्रुतो बभूव । महाबलसंपन्नकामधेनुविदलितचतुरङ्गबलः सन्पलायितोऽभूदित्यर्थः । 'कांदिशीको भयद्रुतः' इत्यमरः । तयैवेत्यत्र एवकारो वसिष्ठव्यवच्छेदार्थकः । राजा तपोबलेन न वध्य इति तेनोपेक्षितत्वादिति भावः । तदुक्तं श्रीरामायणे किष्किन्धाकाण्डे—'दुर्लभस्य च धर्मस्य जीवितस्य शुभस्य च । राजानो वानरश्रेष्ठ प्रदातारो न संशयः ॥ तान्न हिंस्यान्न चाक्रोशेन्नाक्षिपेन्नाप्रियं वदेत् । देवा मानुषरूपेण चरन्त्येते महीतले ॥' इति । स्रग्धरावृत्तम् । तदुक्तं केदारेण—'म्रभ्नैर्यानां त्रयेण त्रिमुनियतियुता स्रग्धरा कीर्तितेयम्' इति ॥

एवंभूतोऽपि पुनर्युद्धार्थमेव प्रवृत्त इत्याह—

बहुशस्तद्बलचकितस्य तपोबलाधिगतविविधायुधनिगमस्य भूयो-[4]ऽपि सुरभिनिमित्तं समारब्धसमरस्य दिव्यास्त्रपरम्परा ब्रह्मदण्डेन निरुन्धदरुन्धतीजानिरवतस्थे ।

बहुश इति । बहुशो बहुप्रकारम् । 'बह्वल्पार्थाच्छस्कारकादन्यतरस्याम्' इति शस् प्रत्ययः । तस्याः कामधेनोर्बलात्सैन्याच्चकितस्य भयसंभ्रान्तस्य । 'चकितं भयसंभ्रमे' इत्यभिधानात् । तपसा तपोबलेनाधिगता प्राप्ता विविधा बहुप्रकाराश्चायुधनिगमा धनुर्वेदाद्यस्त्रविद्या येन तस्य अतएव सुरभिनिमित्तं कामधेनुप्राप्त्यर्थं भयः पुनरपि समारब्धसमरस्योपक्रान्तयुद्धस्य । विश्वामित्रस्येति शेषः । दिव्यास्त्रपरम्परामसा-

---

१ 'सुरभि' इति पाठः २ 'सोऽनेन प्रार्थितोऽभूत्' इति पाठः ३ 'च कषन्' इति पाठः ४ 'सुरभिनिमित्तं भूयोऽपि' इति व्युत्क्रमेण पाठः

वृषाश्चश्रेणिं ब्रह्मदण्डेन ब्रह्मतेजोमयेन दण्डेन निरुन्धन्निवारयन् । मोघीकुर्वन्नित्यर्थः । अरुन्धतीव जाया यस्याऽरुन्धतीजानिर्वसिष्ठः । 'जायाया निङ्' इति निङादेशः । अवतस्थे औत्सुक्येन स्थितवान् । 'समवप्रविभ्यः स्थः' इत्यात्मनेपदम् ॥

ततोऽयं जातव्यलीकः क्षात्राचेजसः परं ब्राह्ममेव महो महीय इति निश्चित्य तत्सिद्धये दक्षिणस्यां दिशि तीव्रतरं तपश्चचार ।

तत इति । ततस्तदनन्तरमयं विश्वामित्रो जातव्यलीकः क्षत्रियबले सम्प्राप्तः प्रीतिः सन् । 'व्यलीकं त्वप्रियेऽनृते' इत्यमरः । अथवा उत्पन्नदुःखः । 'व्यलीकं प्रिये दुःखे' इति वैजयन्ती । अत एव क्षात्रात्क्षत्रसंबन्धिनस्तेजसो बलात् । 'तेजः प्रभावे दीप्तौ च बले' इत्यमरः । परमत्यन्तं ब्राह्मं ब्रह्मसम्बन्धि महस्तेज एव महीयो महत्तरम् । प्रशस्तमिति यावत् । इति निश्चित्य निर्धार्य । तथा श्रीरामायणे— 'धिग्बलं क्षत्रियबलं ब्रह्मतेजोबलं बलम् । एकेन ब्रह्मदण्डेन सर्वास्त्राणि हतानि मे ॥' इति । तत्सिद्धये ब्रह्मतेजःप्राप्त्यर्थं दक्षिणस्यां दिशि तीव्रतरमत्युग्रं तपश्चचार । घोरतरतपोनिष्ठोऽभूदित्यर्थः ॥

अथ सावित्रः क्षत्रियस्त्रिशङ्कुः सशरीरः स्वर्गसिद्धिमभ्यर्थयमानो वसिष्ठेन प्रत्याख्यातस्तस्य पुत्रैर्महोदयादिभिर्निर्बन्धकुपितैर्दत्तचण्डालभावस्तमेनं शरणमभजत ।

अथेति । अथानन्तरं सावित्रः सवितृवंशोद्भवः । क्षत्रियः क्षत्रकुलप्रसूतः । 'क्षत्राद्घः' इति घप्रत्ययः । विशेषणद्वयेनापि गृहीतापरित्यागत्वं सूच्यते । त्रिशङ्कुः राजा सशरीरः शरीरसहितः सन्नेव स्वर्गसिद्धिं स्वर्लोकप्राप्तिमभ्यर्थयमानः । सशरीर एवाहं स्वर्गं यास्यामीति याचमानः सन्नित्यर्थः । वसिष्ठेन गुरुणा प्रत्याख्यातः सशरीरस्वर्गगमनमशक्यमिति निराकृतः । तथा निर्बन्धकुपितैर्युष्माभिरपि गुरुपुत्रै- रहं सशरीर एव स्वर्गं प्रापणीय इति पुनः पुनर्याञ्चानिर्बन्धजनितकोपप्रवशजातकोपैः महोदय आदिर्येषां तैस्तस्य वसिष्ठस्य पुत्रैर्दत्तश्चण्डालभावो यस्य स तथोक्तः । चण्डालो भवेति शप्तः सन्नित्यर्थः । तमेनं विश्वामित्रं तपस्यन्तं शरणमभजत । तत्प्रतिपक्षतयायं मां स्वर्गं प्रापयिष्यतीति शरणागतोऽभूदित्यर्थः ॥

ततः स्मितमाह—

असावपि तन्मनोरथपरिपूर्तये क्रतुमेकं प्राक्रमत ।

असाविति । असौ विश्वामित्रोऽपि तस्य त्रिशङ्कोर्मनोरथपरिपूर्तये । सशरीरस्वर्ग- प्राप्तिरूपमनोरथं परिपूरयितुमित्यर्थः । एकं क्रतुं प्राक्रमत । कंचियागमारब्धवानित्यर्थः ॥

तत्र समागतेषु ब्राह्मणेषु जुगुप्सया त्रिशङ्कोरनागतान्वसिष्ठपुत्रानयं शापेन श्वभक्षकानकरोत् ।

---

१ 'क्षात्रतेजस' इति पाठः २ 'प्रार्थयमानो' इति पाठः ३ 'पूर्तये' इति पाठः ४ 'क्रतुं प्राक्रमत' इति पाठः ५ 'त्रिशङ्कुयजनेऽनागतान्' इति पाठः

तत्रेति। त्रिशङ्को सम्बन्धिनि तत्र तस्मिन्क्रतौ ब्राह्मणेषु अद्यापि समागतेषु विश्वामित्रभयादुपागतेषु सत्सु त्रिशङ्कोर्नृपान्। 'जुगुप्साविराम–' इत्यादिना पञ्चमी। जुगुप्सया। शरीरान्तर प्रविष्टो जातिभ्रष्टोऽस्मत्परिपन्थिनं शरणं गतश्चण्डालोऽयं यजमानः क्षत्रियश्च यानक्रतस्मात्तत्र गमनमनुचितमित्युपजनमन सकोचेनेत्यर्थः। अनागतानसप्राप्तान्वसिष्ठस्य पुत्रानयं विश्वामित्रः शापेन श्वभक्ष्यानकरोत्। यतोऽस्म दुपक्रान्तयागं प्रतीर्ष्यया न समागतान्त्र इमे वसिष्ठस्य पुत्राः श्वभक्षा भवन्त्विति शपेत्यर्थः॥

तत ऋतुभुजा वर्गेऽपि स्वर्गादनवतीर्णे।

तत इति। ततस्तदनन्तरम्। ऋतु भुञ्जत इति ऋतुभुज, तेषामिन्द्रादिदेवाना वर्ग सङ्घेऽपि स्वर्गादनवतीर्णे जुगुप्सयवानवतरति। हविर्भागाग्रहातुमपि नेत्र॥

अयं महात्मा तपसः प्रभावादारोपयामास दिवं त्रिशङ्कुम्।
नीलाम्बरं निह्नुतराजवेषं वर्षानिशीथादविशेषवेषम्॥ ९६॥

अयमिति। महात्मा महानुभावोऽयं विश्वामित्रस्तपसः प्रभावात्तत्सामर्थ्यात् त्रिशङ्कुं दिव स्वर्गमारोपयामासारोपितवान्। रहेर्ण्यन्तात्लिट्। 'रुह पोऽन्यतरस्याम्' इति पकार। 'गतिबुद्धि–' इत्यादिनाणिकर्तुः कर्मत्वम्। कीदृशं त्रिशङ्कुम्। नीलमम्बरं वासो व्योम च यस्य तम्। एकत्र चण्डालत्वेन गारित्वात्विरः। अन्यत्र मेघावरणजनितान्धकारावृतत्वात्। 'अम्बरं वाससि व्योम्नि' इति विश्व। तथा निह्नुत आच्छादितो राजवेषो नृपनेपथ्यं चन्द्रप्रकाशश्च यस्य तम्। 'राजा प्रभौ नृपे चन्द्रे यक्षे क्षत्रियशक्रयो' इति विश्व। अत एव वर्षानिशीथात्प्रावृट्का लार्धरात्रादविशेषो विशेषरहितो वेषो यस्य तम्। अर्धरात्रतुल्याकारमित्यर्थः। 'स्त्रिया प्रावृट् स्त्रिया भूम्नि वर्षा' इति, 'अर्धरात्रनिशीथौ द्वौ' इति चामर। श्लेषालङ्कार। इन्द्रवज्रावृत्तम्॥

तत,

अपातयत्स्वर्गमुपाश्रयन्तं सजातमन्युः शतमन्युरेनम्।
ततोऽवलम्ब्यास्य नियोगशङ्कुं लेभे त्रिशङ्कुर्गगने प्रतिष्ठाम्॥ ९७॥

तत। अपातयदिति। ततस्तदनन्तरं शतं मन्यवः क्रतवो यस्य शतमन्यु रिन्द्रः सजातमन्युश्चण्डालं किमिति स्वर्गमारोपितवानिति समुत्पन्नक्रोधः सन्। 'मन्युर्दैन्ये क्रतौ क्रुधि' इत्यमर। स्वर्गमुपाश्रयन्तं प्रतिपद्यमानं त्रिशङ्कुमपातयत्पात यामास। ततोऽनन्तरं त्रिशङ्कुः पतमान इति शेषः। अस्य महात्मनो विश्वामित्रस्य नियोगशङ्कुं त्वमत्रैव तिष्ठेत्याज्ञारूपावलम्बनयष्टिविशेषमवलम्ब्यावष्टभ्य गगने प्रतिष्ठा स्थितिं लेभे प्राप। एतन्नियोगावलम्बेनान्तरिक्षे स्थितोऽभूदित्यर्थः। महात्मानः किं वा कर्तुं न शक्नुवन्तीति भावः। उपजातिवृत्तम्॥

---

१ 'तत्र' इति पाठः

ततो गीर्वाणगणप्रार्थनया परित्यक्तभुवनान्तरनिर्माणकर्माणं तत्र तपःप्रत्यूह प्रत्युद्भूत इति पश्चिमायां दिशि पुष्करे पुष्कलं तपश्चरन्तममुमम्बरीषयज्ञपशुविनाशप्रायश्चित्तार्थं बह्वीभिर्गोभिः क्रीत्वा नरपशुतां नीयमानस्तावदृचीकस्य मध्यमपुत्रः शुनःशेपः शरणमयाचत।

तत इति। ततस्त्रिशङ्कोर्गगनप्रतिष्ठापनानन्तरं गीर्वाणगणप्रार्थनया पुरंदरादिवृन्दारकवृन्दयाच्ञया परित्यक्तं विसृष्टं भुवनान्तरनिर्माणकर्म स्वर्गान्तररचनैव कर्म येन तम्। तत्र दक्षिणस्यां दिशि। तपःप्रत्यूहः तपोविघ्नः। 'विघ्नोऽन्तरायः प्रत्यूहः' इत्यमरः। प्रत्युद्भूतः संजात इति पश्चिमायां दिशि पुष्करे तीर्थविशेषे पुष्कलं समग्रं तपश्चरन्तममुं विश्वामित्रमम्बरीषस्य महाराजस्य यज्ञपशुविनाशे निमित्ते प्रायश्चित्तार्थम्। प्रायश्चित्तं नाम प्रारब्धकर्मलोपजनितदुरितनिराकरणार्थमवश्यकर्तव्यकर्मविशेषः, तदर्थं बह्वीभिरनेकाभिः। शतसहस्राभिरित्यर्थः। 'वोतो गुणवचनात्' इति ङीष्। गोभिर्मूल्यभूताभिः क्रीत्वा गृहीत्वा नरपशुतां नीयमानः। तत्प्रायश्चित्तस्य नरपशोर्निर्वर्त्यत्वेन विधिबोधितत्वादिति भावः। तावत्तदानीमृचीकस्य ऋचीकनाम्नः कस्यचिद्दरिद्रब्राह्मणस्य शुनःशेपः शुनःशेपनामा। शुन इव शेपो यस्येति विग्रहः। 'शेपपुच्छलाङ्गूलेषु—' इत्यलुक्। मध्यमपुत्रः शुनःपुच्छशुनोलाङ्गूलः इत्याद्यतृतीयपुत्रापेक्षया मध्यमोऽयं पुत्रः। मध्ये भवो मध्यमः। 'मध्यान्मः' इति मप्रत्ययः। 'पिता ज्येष्ठमविक्रेयं माता चाह कनीयसम्। विक्रेयं मध्यमं मन्ये राजपुत्र नयस्व माम्॥' इति श्रीरामायणे तेनैवोक्तत्वात्। शरणमयाचत। आपन्नोऽहम्, मत्प्राणसंरक्षणं कुर्विति प्रार्थितवानित्यर्थः। ननु ऋचीकोऽयं ब्राह्मणः, तत्कथं स्वदारोदरपूरणाय पश्वर्थं स्वपुत्रदानरूपं पापं कृतवान्। किंच 'आत्मा वै पुत्रनामासि' इति श्रुतेः पुत्रस्यात्मरूपत्वादात्महन्तृत्वदोषप्रसङ्गश्चेति चेत्, सत्यम्। बुभुक्षितस्यास्य तादृग्विवेकशून्यत्वात्। उक्तं च—'त्यजेत्क्षुधार्ता महिलापि पुत्रं भुङ्क्ते क्षुधार्ता भुजगी स्वमण्डम्। बुभुक्षितः किं न करोति पापं क्षीणा नरा निष्करुणा (निष्करुणाः) भवन्ति॥' अन्यच्च—'जन्तुर्दारोदरस्यार्थे किं न कुर्यादसांप्रतम्' इति अतस्तथा कृतवानित्यलमतिप्रसङ्गेन॥

ततः किं कृतवान्मुनिरित्यत आह—

अयं भगवान्निजतनयविनिमयेन रक्षितुमेनमुन्मुखः पराङ्मुखेभ्यस्तेभ्यो हविष्यन्दादिभ्यः शापेन वसिष्ठपुत्रदशां दत्त्वा गाथाद्वयप्रीताभ्यामिन्द्रोपेन्द्राभ्याममम्बरीषं शुनःशेपं च परिपूर्णमनोरथौ कारयामास।

अयमिति। अयमिति पुरोवर्तिनि निर्देशः। भगवान् 'उत्पत्तिं च विपत्तिं च' इत्युक्तलक्षणो विश्वामित्रो निजतनयविनिमयेन स्वपुत्रप्रत्यर्पणेनैनं शुनःशेपं रक्षितुं पालयितुमुन्मुखः। 'सर्वकामसमृद्धस्य ह्यश्वमेधस्य यत्फलम्। तत्फलं लभते त्वत्ते

१ 'सर्वगीर्वाणगण' इति पाठः। २ 'अम्बरीष' इति पाठः। ३ 'अम्बरीषं च शुनःशेपं च' इति पाठः।

रक्षिते शरणागते ॥' इति शरणागतरक्षणे महाफलश्रवणान्निजतनयार्पणेनाप्येन पशुभावनिर्बन्धान्मोचयितुं कृतनिश्चय इत्यर्थः । पराङ्मुखेभ्यो विनिमयानङ्गीकारेण प्रतिकूलेभ्यो हविष्पन्द आदिर्येषां तेभ्यो हविष्पन्दप्रमुखेभ्यस्तेभ्यो निजतनयेभ्य शापेन वसिष्ठपुत्रदशां श्वमांसभक्षणावस्थां दत्त्वा । वसिष्ठतनया इव श्वमांसभोजिनो भवन्त्विति शशापेत्यर्थः । 'दशा वर्त्यामवस्थायाम्' इति विश्वः । गाथाद्वयप्रदानाभ्यां गाथयोरिन्द्रोपेन्द्रप्रसादकसूक्तविशेषयोर्द्वयेन शुनःशेपायार्पितेन प्रदानाभ्यां सन्तुष्टाभ्यामिन्द्रोपेन्द्राभ्यां यागाधिष्ठानदेवताभ्यामम्बरीषः शुनःशेपश्चेत्युभौ परिपूर्णमनोरथौ सम्पूर्णाभिलाषौ कारयामास । इन्द्रोपेन्द्रसन्तोषोत्पादनपूर्वकं यज्ञस्य साङ्गत्वापादनेनाम्बरीषमनोरथं प्राणपरित्राणेन शुनःशेपमनोरथं च पूरयामासेत्यर्थः ॥

ततस्तपस्यन्तमेनं मेनकासङ्गतस्तपोभङ्गश्चिरमङ्गीचकार ।

तत इति । ततस्तदनन्तरं तपस्यन्तं तपः कुर्वाणम् । तपोनिष्ठमित्यर्थः । एनं विश्वामित्रं मेनकाया मेनकाख्याया अप्सरसः सङ्गतः सङ्गात् । पञ्चम्यास्तसिः । तपोभङ्गस्तपोविघ्नः कर्ता । चिरं बहुकालमङ्गीचकार अनुससार । मेनकासम्भोगतत्परो बहुकालमयं परित्यक्तनियमोऽभवदित्यर्थः ॥

पश्चात्पश्चात्तापाभिभूतोऽयमुत्तरे भूभृति कौशिकीतीरे घोरं तपश्चचार ।

पश्चादिति । पश्चात्तदनन्तरमयं विश्वामित्रः पश्चात्तापेन किमेतदसदाचरितमनीकृतमित्यनुतापेनाभिभूत आक्रान्तः सन्नुत्तरे उत्तरस्मिन् भूभृति हिमवत्पर्वते । 'पूर्वादिभ्यो नवभ्यो वा' इति विकल्पात्स्मिन्नादेशाभावः । कौशिक्यास्तन्नामकाया स्वभगिन्यास्तीरे घोरमत्युग्रं तपश्चचार । तथा च श्रीरामायणे—'कौशिकी परमोदारा प्रवृत्ता च महानदी । दिव्यपुण्योदका रम्या हिमवन्तमुपाश्रिता । लोकस्य हितकाम्यार्थं प्रवृत्ता भगिनी मम ॥' इति श्रीरामं प्रति स्ववचनम् ॥

तत्र जम्भारिप्रहिता रम्भा शैली भवेति शप्ता पूर्वस्यां दिशि निरस्तनिश्वासं तपश्चरत्यमुष्मिन्नूष्मणा तपोग्नेरुद्विग्नितामरसखस्तामरसासनः सन्निधाय जितेन्द्रियत्वाद्ब्रह्मर्षिरसि वसिष्ठोऽप्येवं व्याहरतु भवन्तमित्यभाषत ।

तत्रेति । तत्र तस्मिन्पर्वते जम्भारिणा जम्भास्यदत्यद्वेषिणेन्द्रेण प्रहिता तपोविघ्नार्थं प्रेषिता रम्भाप्सरसम् । 'स्त्रियां बह्वप्सरसः स्वर्वेश्या उर्वशीमुखाः । घृताची मेनका रम्भा उर्वशी च तिलोत्तमा ॥' इत्यमरः । शैला शिलारूपा भवेति शप्ता । शापेन पाषाणावस्थां दत्त्वेत्यर्थः । पूर्वस्यां दिशि प्राच्यां निरस्तनिश्वासं निरुद्धप्राणसञ्चारं यथा तथा । रेचकपूरककुम्भकलक्षणप्राणायामसहितमित्यर्थः । अमुष्मिन्विश्वामित्रे तपश्चरति महोग्रतपोनिष्ठपरतन्त्रे सति तपोग्नेस्तपोरूपवह्नेरूष्मणा सन्तापजनकज्वालयोद्विग्निता विह्वलिता ये अमरा देवास्तेषां सखा

१ 'तत्र' इति पाठः २ 'उद्विग्नमानम' इति पाठः

तत्रत्य । भयसभ्राताखिलगीर्वाणसहित सचिलथ । 'राजाद् राखिभ्यश्च' तामरसासनो ब्रह्मा सनिधाय सन्निहितो भूत्वा जितेन्द्रियत्वाद्विषयप्रवृत्तिप्रतिरो शिक्षितेन्द्रियग्रामत्वाद्धेतो ब्रह्मर्षिरसि जात । वसिष्ठोऽपि त्वत्प्रतिपक्ष्यपि भवन्तं ब्रह्मर्षिरसीति व्याहरतु वदतु । मदनुमहेणेति शेष । तथैव तव मनसि वि इति भाव । इतीत्थमभाषत ॥

तत किं तत्राह—

असौ वसिष्ठनिर्देशाद्ब्रह्मर्षित्वमविन्दत ।
यथोपनयसस्काराद्द्विजन्मा ब्रह्मवर्चसम् ॥ ९८ ॥

असाविति । असौ विश्वामित्रो वसिष्ठस्य निर्देशान्निरूपणाद्ब्रह्मर्षित्वम् । द्वे जन्म उत्पत्तिरूपे याभ्या यस्य स द्विजन्मा ब्राह्मण उपनयनसस्कारादुपनयनरूपसस्काराद्ब्रह्म वर्चस यथा ब्रह्मतेज इवाविन्दतालभत । 'ब्रह्महस्तिभ्या वर्चस ' इत्यच्प्रत्यय । अ यथाशब्द इवार्थे । 'इववद्वायथाशब्दा 'इति दण्ड्याचार्यानुशासनात् । अत एवोपमा

इति जनकपुरोध श्लाघितो गाधिसूनु
सह नृपतनयाभ्या शर्वरीं तत्र नीत्वा ।
विधिवददिशदर्घ्यं पुष्पदर्भाग्रगर्भं
सरसिजदयिताय ज्योतिषे छान्दसाय ॥ ९९ ॥

इतीति । इत्युक्तप्रकारेण जनकस्य पुरोधसा पुरोहितेन शतानन्देन श्लाघित प्रशसितो गाधिसूनुर्विश्वामित्रो नृपतनयाभ्या सह श्रीरामलक्ष्मणाभ्या साक त यज्ञशालाया शर्वरीं रात्रिं नीत्वा गमयित्वा सरसिजदयिताय पद्मबान्धवाय छान्द साय छन्दोमयाय । सध्यात्रयेऽपि क्रमेण ऋगादिवेदत्रयमयायेति भाव । तथा च श्रुति —'ऋग्भि पूर्वाह्णे दिवि देव ईयते यजुर्वेदे तिष्ठति मध्ये अह्न । सामवेदेना स्तमये महीयते' इति । ज्योतिषे सूर्याय पुष्पदर्भाग्रगर्भं पुष्पदर्भाङ्कुरमिश्रम् । तथाभू तस्यैव शास्त्रचोदितत्वादिति भाव । उक्त च ज्ञानवासिष्ठे—'दत्त्वार्घ्यं कौसुम प्रणम्याशु प्रदक्षिणे । विष्णुमाह द्विजो वाक्यैरम्भोदमिव चातक ॥' इति । अर्घार्थं पूजार्थं जलमर्घ्यं जलाञ्जलि । 'पादार्घाभ्या च' इति यत्प्रत्यय । 'मूल्ये पूजाविधा वर्घ ' 'षट् तु त्रिष्वर्घ्यमर्घार्थे' इति चामर । विधिवद्विध्यर्हम् । यथाशास्त्रमित्यर्थ । 'तदर्हम्' इति वतिप्रत्यय । अदिशत् दत्तवान् । अत्र श्रुति —'तदु ह वा एते ब्रह्म वादिन पूर्वाभिमुखा सध्याया गायत्र्याभिमन्त्रिता आप ऊर्ध्वं विक्षिपन्ति । ता एता आपो वज्रीभूत्वा तानि रक्षासि मन्देहारुणे द्वीपे प्रक्षिपन्ति' इति । मालिनीवृत्तम् ॥

तदनु जनकराजधानी रामलक्ष्मणनिरीक्षणकौतुकादनवरतपतितेन विकचकुवलयनिचयोपचीयमानमेचकमरीचिमलिम्लुचेन पौरनारीलोचनरोचिषा कवचितनरपतिपथा विश्वामित्र प्रविश्य दशरथ तनयाविदमभाषत ।

---

१ दर्भाग्रगर्भं' इति पाठ २ 'पातितेन' इति पाठ ३ 'मराचिवीचिमलि ' इति पाठ
४ 'पौरनारीजनविलोचन ' इति पाठ ५ 'इत्यम्' इति पाठ

तदन्विति । तदनु अर्घ्यप्रदानानन्तरं विश्वामित्रः रामलक्ष्मणयोः कर्मणो निरीक्षणकौतुकाद्विलोकनकौतूहलाद्धेतोः । 'कौतूहलं कौतुकं च कुतुकं च कुतूहलम्' इत्यमरः । अनवरतमविरतेन निरन्तरप्रसृतेन विकचकुवलयानामुत्फुल्लनीलोत्पलानां निचयेन समूहेनोपचीयमाना प्रवर्धमाना या मेचकमरीचिः श्यामलकान्तिः । 'कृष्णे नीलासितश्यामकालश्यामलमेचकाः' इत्यमरः । तस्याः मलिम्लुचेन पाटच्चरेण । तिरस्करणेनेति यावत् । तद्वद्ज्वलन्तेनेत्यर्थः । अत एवोपमा । 'प्रतिरोधिपरास्कन्दि-पाटच्चरमलिम्लुचाः' इत्यमरः । पौरनारीणां पुरसुन्दरीणां लोचनरोचिषा नयनकान्त्या क्वचित् सवलिते नरपते पन्थाः नरपतिपथो राजमार्गो यस्यास्ताम् । 'ऋक्पू-' इत्यादिना समासान्तः । राजानो धीयन्तेऽस्यामिति राजधानी । जनकस्य राजधानी जनकराजधानी मिथिलानगरी ताम् । 'करणाधिकरणयोश्च' इत्यधिकरणार्थे ल्युट् प्रत्ययः । प्रविश्य । दशरथतनयौ श्रीरामलक्ष्मणौ प्रतीदं वचनमभाषत ॥

तदेवाह—

अस्यां खलु नगर्यामारब्धयज्ञस्य राज्ञो जनकस्य भागधेयात्सीता-नामधेयभाजनमजीजनत्कन्यारत्नं रत्नगर्भा भगवती ।

अस्यामिति । अस्यां नगर्यां मिथिलायाम् । खलुशब्दः प्रसिद्धार्थः । भगवती पूज्या । रत्नानि मणयो गर्भे यस्याः सा रत्नगर्भा भूः । तथा । 'जगती रत्नगर्भा च' इत्यमरः । आरब्धयज्ञस्य उपक्रान्तमखस्य राज्ञः । हलमुखकर्षणेन यज्ञभूमिं शोधयत इत्यर्थः । भागधेयात् भाग्याद्धेतोः । 'दैवं दिष्टं भागधेयं भाग्यं स्त्री नियतिर्विधिः' इत्यमरः । सीता लाङ्गलपद्धतिस्तज्जन्यत्वात्सीतेत्यन्वर्थसंज्ञा । 'सीता लाङ्गलपद्धतिः' इत्यमरः । सीतेति नामधेयस्य नाम्नो भाजनं पात्रम् । 'नामरूपभागेभ्यः स्वार्थे धेयो वक्तव्यः' इत्युभयत्रापि धेयप्रत्ययः, कन्यारत्नम् । श्रेष्ठां कन्यकामित्यर्थः । अजीजनत् जनयामास । रत्नगर्भानाम्न्याः रत्नजननं युक्तमेवेति भावः । जनेर्णौ चङ्युपधाया ह्रस्वोऽन्यामदीपश्च । 'रत्नं श्रेष्ठे मणावपि' इति विश्वः । 'जातौ जातौ यदुत्कृष्टं तद्रत्नमिति कथ्यते' इत्यभिधानात् ॥

अस्याः पुनः किमपरं माहात्म्यम् ।

अस्या इति । अस्याः पुनर्मिथिलानगर्याः अपरमितोऽन्यन्माहात्म्यं महानुभावत्वं किं वर्णनीयमस्ति । न किंचिदस्तीत्यर्थः ॥

यतः—

> देव्या यस्या वसनमुदधिः पीठिका हाटकाद्रि-
> र्हारः सिन्धुः सगरतनयस्वर्गमार्गैकबन्धुः ।
> क्रीडाशैलः प्रथमपुरुषक्रोडदंष्ट्रा च तस्याः
> सीतामातुर्जगति मिथिला सूतिकागेहमाहुः ॥ १०० ॥

यतो यस्मात् कारणात् ॥ **देव्या इति** । यस्याः देव्याः भूदेव्याः उदकानि

१ 'तस्याः पुनः' इति पाठः २ 'किं परं किमपि' इति पाठः ३ 'कुत' इति पाठः
४ 'यस्याः पृथ्व्याः' इति पाठः ५ 'परमपुरुष' इति पाठः

धीय तेऽस्मिन्निन्दुदधि समुद्र । 'उदकस्योद सञ्ज्ञायाम्' इत्युदकशब्दस्योदादेश वसन वस्त्रम् । तथा हाटकाद्रि स्वर्णाचल । 'स्वर्णं सुवर्णं कनक हिरण्य हेम हाटकम्' । अल्प पीठ पीठी गौरादि पीठिकोपवेशनपीठम् । गौरादित्वान्ङीप् । तत स्वांक । 'केऽण' इति ह्रस्व । तथा सगरतनयाना कपिलानलदग्धाना स्वर्गमार्ग एव बन्धुर्सुहृत् । स्वर्लोकप्रापिकेत्यर्थ । सिन्धु सरित् । मन्दाकिनीति यावत् हारो मुक्तावलाप । 'देशे नदविशेषेऽब्धौ सिन्धुर्ना सरिति स्त्रियाम्' इत्यमर तथा प्रथमपुरुष पुराणपुरुषो विष्णु स चासौ क्रोडो वराहश्च तस्य दंष्ट्रा दन्तविशेषश्च क्रीडाशैलो विहाराचल । सर्वत्राभूदिति शेष । तस्या सीतामातु सीताजनन्या भूदेव्या जगति । जगत्स्वित्यर्थ । मिथिल परिच्छिन्नतया वर्तमान मिथिलनगरीं सूतिगेहं सूतिकागृहमाहुर्ब्रुवन्ति । यत एवमपरिमेयानुभावाय भूदेव्या मिथिल सूतिगेह कथयन्ति, अतोऽस्या माहात्म्य किमन्यद्वक्तव्यमस्तीत्यर्थ । 'ब्रुव पञ्चानाम्—' इत्यादिना णलादेश । ब्रुव आहादेशश्च । अत्रो दध्यादिषूपरञ्जकत्वेन वमनत्वादिरूपणात्समस्तवस्तुवर्तिरूपकालङ्कार । 'आरोपविषयस्य स्यादतिरोहितरूपिण । उपरञ्जकमारोप्यमाण तद्रूपक मतम् ॥' इति लक्षणात् । तत्र तथा पीयस्या मिथिलाया सागराम्बरादिमत्तया महीयस्या भूदेव्या आधेयत्वकथनादधिकप्रभेदोऽलङ्कार । तदुक्तम्—'आधाराधेययोरानुरूप्यभावोऽधिको मत' इति । अथ चोक्तरूपकानुप्राणित इति सङ्कर । मन्दाक्रान्तावृत्तम् ॥

तत्र सीताविवाहार्थममरैरपि दुष्करम् ।
जनक कल्पयामास धनुरारोपणं पणम् ॥ १०१ ॥

तत्रेति । तत्र मिथिलाया सीतोत्पत्तिसमये जनको राजा पिता च । 'तातस्तु जनक पिता' इत्यमर । सीताया विवाहार्थममरैरिन्द्रादिभिरपि । किमुतान्यैरिति भाव । दुष्कर कर्तुमशक्यम् । 'ईषद्दु सुषु— इत्यादिना खल्प्रत्यय । धनुषो हरकोदण्डस्यारोपणमवनमन पण मूल्य कल्पयामास । यो वा को वा इद धनुरारोपयति तस्मा इय कन्या दीयते न त्वन्यस्मा इति प्रतिज्ञातवानित्यर्थ । इत्थमभाषतेति पूर्वेण सबन्ध । 'पणो द्यूतादिषूत्सृष्टे भृतौ मूल्ये धनेऽपि च' इत्यमर ॥

ततो महर्षिर्जनकस्य राज्ञ सभां सुधर्मासदृशीं प्रपेदे ।
तौ चापतुश्चापविलोकलोलौ संचापकौ कोसलराजपुत्रौ ॥ १०२ ॥

तत इति । तत सीतावृत्तान्तकथनानन्तर महर्षिर्विश्वामित्र । ऋषिलक्षणमुक्तम् । सुधर्मासदृशा देवसभासमाम् । 'स्यात्सुधर्मा देवसभा' इत्यमर । जनकराजस्य सभामास्थान प्रपेदे प्राप । तथा चापविलोकलोलौ धनुर्दर्शनलालसौ । 'लोलुपो लोलुभो लोलो लम्पटो लालसश्च स' इति यादव । कुत । चापाभ्या सह सचापकौ धन्विनौ । इति धनुर्विद्याविशारदत्व सूच्यते । 'तेन सह-' इत्या

१ 'अत्र' इति पाठ　　२ 'सचापलौ' इति पाठ

दिना बहुव्रीहिः । 'शेषाद्विभाषा' इति कप्रत्ययः । तौ कोसलराजपुत्रौ रामलक्ष्मणौ च । एतेन महाकुलीनत्वादिसकलगुणसंपत्तिः सूच्यते । आपतुः प्राप्तवन्तौ । उपजातिवृत्तम् । लक्षणं तूक्तम् ॥

तत्र विधिवदभ्यर्चितः कथितदशरथतनयवृत्तान्तः कौशिकः कौशिकप्रमुखैरमरैरसत्कुलमहत्तरे देवराते निक्षिप्तं विशेषतः सीताशुल्कार्थं मया रक्षितमिदमिति जनकेन प्रदर्शितस्य चापस्यारोपणाय राममादिदेश ।

तत्रेति । तत्र सभायां कुशवंशसंभूतत्वात्कौशिको विश्वामित्रः । 'कुशवंशसंभूतत्वात्कौशिकं रघुनन्दन' इति श्रीरामायणे । विधिवद्यथाशास्त्रमभ्यर्चितः पूजितः । राज्ञेति शेषः । तथा कथित उपवर्णितो दशरथतनयस्य वृत्तान्तो वंशप्रशमादिवृत्तिर्येन स तथोक्तः सन् । 'वार्ता प्रवृत्तिर्वृत्तान्त' इत्यमरः । तथा कौशिकप्रमुखैर्महेन्द्रादिभिरमरैः । 'महेन्द्रगुग्गुलूलूकव्यालग्राहिषु कौशिकः' इत्यमरः । असत्कुलमहत्तरेऽसदृशश्रेष्ठे देवराते राज्ञि निक्षिप्तं विन्यस्तं विशेषतो विशेषाकारेण सीतायाः शुल्कार्थं विवाहमूल्यार्थम् । तदारोपणमेव सीताप्रदानमूल्यत्वादिति भावः । 'शुल्कोऽस्त्री स्त्रीधनेऽपि च' इत्यमरः । मया रक्षितं गुप्तमिदम् । धनुरिति शेषः । इत्युक्त्वा इतिनैव गम्यमानार्थत्वादप्रयोगः । जनकेन प्रदर्शितस्य चापस्यारोपणायावनमनाय राममादिदेशाज्ञापयामास । नन्वीश्वरेण धनुर्देवराते न्यासभूततया निक्षिप्तमिति रामायणादौ श्रूयते । अत्रेन्द्रादिभिरिति कथमेतत्संगच्छत इति चेन्, स देवेभ्यो धनुषि दित्सिते तदानीमेतद्देवे सन्निकर्षं गत्वा स्वयं ग्रहीतुं भीतरस्मदर्थेऽस्य देवरातस्य देहीति प्रार्थितः सन् तस्य हस्ते दत्तवानिति न कोऽपि विरोधः ॥

ततः—

रामे बाहुबलं विवृण्वति धनुर्वंशे गुणारोपणं
मा भूत्कैवलमात्मना तिलकिते वंशोऽपि वैकर्तने ।
आकृष्टं नितरां तदेव न परं सीतामनोऽपि द्रुतं
भङ्गस्तस्य न केवलं क्षितिभुजां दोःस्तम्भदम्भस्य च ॥ १०३ ॥

ततः आदेशानन्तरम् ॥ राम इति । रामे बाहुबलं निजभुजबलं विवृण्वति प्रकटयति सति धनुर्वंशे केवलं धनूरूपवेणुदण्ड एव गुणारोपणं मौर्वायोजनं शौर्यार्पणं च मा भूत् मा भूदासीत् । अत्र माङो नञर्थत्वात् 'माङि लुङ्' इति लुङाशीरर्थत्वाभावात् । किंत्वात्मना स्वेन तिलकिते संजाततिलके । अलङ्कृते इत्यर्थः । अत्र स्वस्यावतीर्णत्वादिति भावः । 'तदस्य संजातं तारकादिभ्यः—' इतीतच्प्रत्ययः । तारकादिराकृतिगणः । वैकर्तने विकर्तनसंबन्धिनि वंशे सूर्यकुलेऽपि । 'वंशो वेणौ कुलेऽपि च' इति विश्वः । गुणारोपणमभूदिति विरोधस्य शौर्यादिगुणसमर्पणमभूदिति परिहाराद्विरोधाभासोऽलंकारः । इतरवंशे राजभिर्धनुषोऽनारोपितत्वात्सूर्यवंशावतंसेन

---

१ 'वृत्तान्तः कौशिकप्रमुखैः' इति पाठः २ 'आरोपणे' इति पाठः ३ 'ततः' इति नास्ति क्वचित् ४ 'नाभूत्' इति पाठः

श्रीरामेणारोपितत्वादिति तद्दशस्य महती प्रतिष्ठा सपादितेत्यर्थ । 'मौर्व्यां द्रव्याश्रिते सत्त्वशौर्यसन्ध्यादिके गुण' इत्युभयत्राप्यमर । किच तद्धनुरेव नितरामतिशयेन कृष्टमा भूत्, किंतु परमत्यन्त द्रुत शीघ्र सीतामनोऽप्याकृष्टमभूत्। धनुराकर्षणस्यैव तन्मन समाकर्षणहेतुत्वादिति भाव । तथा तस्य केवल धनुष एव भङ्गो विभेदो मा भूत्। किंतु क्षितिभुजा दो स्तम्भदम्भस्य दोर्दण्डकैतवस्तम्भाडम्बरस्य च। दम्भस्तु कैतवे कल्के' इति विश्व । भङ्गोऽभूत्। भग्न धनुर्दृष्ट्वा राजानो निर्वापितनिजभुजार्ता बभूवुरित्यर्थ । शार्दूलविक्रीडित वृत्तम्॥

रामाकर्षणभग्नकार्मुकभुवा ध्वानेन रोदोरुधा
दृप्तक्षत्रयश सितच्छदकुले जीमूतनादायितम्।
वीरश्रीप्रथमप्रवेशसमये पुण्याहघोषायितं
सीतायाः किल मानसे परिणये माङ्गल्यतूर्यायितम्॥ १०४॥

रामेति। रामाकर्षणेन श्रीरामकर्तृकाकर्षणेन भग्न विदलित यत्कार्मुक तस्माद्भवतीति तयोक्तेन । तथा रोदसी द्यावाभूमी रुणद्धि आवृणोतीति रोदोरुधा। 'अन्येभ्योऽपि दृश्यते' इति क्विप्। सर्वव्यापिनेत्यर्थ । 'द्यावाभूमी च रोदसी' इत्यमर । ध्वानेन ध्वनिना कर्त्रा दृप्ता मदोद्रिक्ता ये क्षत्रा क्षत्रिया । अत्र जातिवाचिना क्षत्रशब्देन तज्जन्या क्षत्रिया लक्ष्यन्ते। तेषा यश एव सितच्छदकुल हंसश्रेणीति रूपकम् । तस्मिन्विषये। 'हंसास्तु श्वेतगरुत' इत्यमर । जावनस्य जलस्य मूत पुटबन्धो जीमूतो मेघ । 'मूत बन्धने' पृषोदरादित्वान्साधु । 'जीमूतौ मेघपर्वतौ' इत्यभिधानात् । जीमूतनादेन जलदगर्जितेनेवाचरित जीमूतनादायितम्। तस्य तन्निवारकत्वादिति भाव । 'कर्तु क्यङ् सलोपश्च' । ततो भावे क्त । 'अकृत्सार्वधातुकयोर्दीर्घ' इति दीर्घ । एवमुत्तरत्रापि योज्यम्। तथा वीरश्रियो वीरलक्ष्म्या प्रथमप्रवेशसमये प्रथमप्रवेशकाले। 'समया शपथाचारकालसिद्धान्तसविद' इत्यमर । पुण्याहघोषेण स्वस्तिवाचनरवेणेवाचरित पुण्याहघोषायितम्। पुण्य च तदहश्च पुण्याहमिति विशेषणसमास । 'राजाह सखिभ्यष्टच्' इति टच्। 'पुण्यसुदिनाभ्यामह्न क्लीबता' इति क्लीबत्वम् । तथा सीताया मैथिल्या मानसे । मनसि प्रवर्तमान इत्यर्थ । परिणये विवाहविषये माङ्गल्यतूर्येण मादल्यार्थ तूर्यध्वनिनेवाचरित माङ्गल्यतूर्यायितम् । किलेति सभावनायाम्। 'वार्तासभाव्ययो किल' इत्यमर । उत्प्रेक्षोपमालकार । वृत्त पूर्ववत्॥

नव कठिनकर्षणत्रुटितचापजन्मा क्षणा-
द्दिशा द्विरदबृंहितै कृतहरित्पतिस्वागत ।
जगद्भ्रमणकौतुकोच्चलितरामकीर्त्यङ्गना-
प्रयाणपटहध्वनिं प्रथयति स्म तारध्वनि॥ १०५॥

नव इति। कठिनकर्षणाद्दृढाकर्षणाद्धेतोस्त्रुटितो भग्नो यश्चापस्तस्माज्जन्म यस्य स

१ 'मैथिल्या' इति पाठ २ 'रव' इति पाठ ३ 'बृंहितै' इति पाठ ४ 'ताराध्वनि' इति पाठ

तथोक्त । इति व्यधिकरणबहुव्रीहि । 'अवर्ज्यो बहुव्रीहिर्व्यधिकरणो जन्माद्युत्तरपद' इति वामन । क्षणान्तिशीघ्र दिशा दिग्दशाक्रान्तदिग्गजघीत्कारहेतुभि । त्वभयत्ननिर्निरेकेति भाव । कृतो निहितो हरित्पतिस्थानो दिगीश्वरकर्तृकक्षोभनागमनप्रश्नो यस्य स तथोक्त । अतिवेगेन दिगन्तव्यापीत्यर्थ । नवोऽभनपूर्वस्तारध्वनिरुच्चानि । उग्रद्रमणकातुकालोकसंचारसैतृप्त्युद्देतो । उच्चलिता प्रवृत्ता गनस्य कीर्तिरवाक्रनेति रूपकम् । तस्या प्रयाणपटहध्वनि यात्रारम्भे भेरीभाकार प्रथयति स्म प्रकटयति स्म । तादृग्यमवापेत्यर्थ । अत्र धनुर्भङ्गजनितध्वना पटहध्वनित्वारोपणाद्रूपकालङ्कार । तथान्यनिष्ठेषु धीङ्कृतेष्वन्यकर्तृकत्वागतत्वदपणाद्यधिकरणस्पमिलनयोनरपेक्ष्यात्ससृष्टि । पृथ्वीवृत्तम् । 'जसौ जसयला वसुग्रहयतिश्च पृथ्वी गुरु' इति लक्षणात् ॥

तत्र दशरथ सीतापरिणयकृतनिश्चयजनकप्रहितदूताहूत पुरोहिताभ्युपगमान्मिथिलामुपागमत् ।

तत्रेति । तत्र तस्मिन्समये दशरथ सीतापरिणये सीताविवाहे कृतनिश्चयेन विहितनिर्णयेन । 'समौ निर्णयनिश्चयौ' इत्यमर । जनकेन प्रहिता प्रेषिता ये दूता प्रेष्यास्तैराहूत सन् पुरोहिताभ्युपगमाद्वसिष्ठाङ्गीकारात् । 'अङ्गीकाराभ्युपगम-' इत्यमर । मिथिलामुपागमत् ॥

तमेव दशरथ वर्णयति—

यत्कीर्तिस्तिलकायते सुरवधूसंगीतगोष्ठीमुखे
येनाद्य पितृमान्पुमान्वसुमती येनैव राजन्वती ।
इन्द्र सगरसंकटेपु विजहौ वीरस्य यस्योन्मुख-
प्रेङ्खत्स्यन्दनकेतनाम्बरदशासदर्शनाद्दुर्दशाम् ॥ १०६ ॥

यदिति । यस्य दशरथस्य कीर्तिर्दर्शनमात्रोद्भवा समाख्या सुरवधूना देवनारीणा संगीतगोष्ठी संगीतप्रस्तावस्तस्या मुख प्रारम्भ । स एव मुख वक्त्रमिति श्लिष्टरूपकम् । तस्मिन् । 'मुख प्रधाने प्रारम्भे वक्त्रे' इति नानार्थरत्नमाला । तिलकायते तिलको भूषणविशेषश्च स इवाचरति । सुरवधूनामपि गेयान्तरापेक्षया प्रथमत एव वर्णनीयो भवतीत्यर्थ । 'कर्तु क्यङ् सलोपश्च' इति क्यङ्, 'अकृत्सार्वधातुकयोर्दीर्घ' इति दीर्घ । 'तमालपत्रतिलकचित्रकाणि विशेषकम् । द्वितीय च तुरीय च न स्त्रियाम्' इत्यमर । तथा येन दशरथेन आद्य पुमान्पुराणपुरुषो विष्णु पितास्यास्तीति पितृमान् । अभूदिति शेष । श्रीरामरूपेणास्य तद्गर्भसंभवत्वादिति भाव । एतेनास्य महाभाग्यसंपत्ति सूच्यते । येन दशरथेन । नान्येनेत्येवकारार्थ । वसुमती पृथ्वी सुराजा अस्या अस्तीति राजन्वती सुराज्ञी अभूत् । 'सुराज्ञि देशे राजन्वान्' इत्यमर । 'राजन्वान्सौराज्ये' इति निपातनात्साधु 'उगितश्च' इति ङीप् । तथा यस्य

---

१ 'तत्र साना' इति पाठ २ 'नियम' इति पाठ ३ उपागमद्दशरथ' इति पाठ
४ 'मुख' इति पाठ

वीरस्य दशरथस्योन्मुखमभिमुखं यथा तथा प्रेङ्खन्तो वायुवशाच्चलन्तो या ध्वजनकेतनाम्बरदशा रथनिबद्धचत्रपताकाचलानि तासां सत्रीना सम्यग्दर्शनादित्ती । 'वर्त्त बस्त्राग्रमदरोपु दशा' इति रत्नमाला । इन्दतीतीन्द्र । 'इदि परमैश्वर्ये' । परलघ्वं सपत्न पारयमन । 'उपेन्द्र-' इत्यादिना औणादिको रप्रत्यय । सारसकटपुदेवासुरयुद्धसमर्देपु । 'अथ प्रतिनाजिसंयदापन्नु सगर' इत्यमर । दुर्दशा दुरवस्था विचह्य तलाज । इन्द्रस्याप्याशास्यचीरत्व इति भाव । सोऽयं दशरथो मिथिलानामदिनि पूर्वेण सबन्ध । विलसयत इत्यत्र इतोपमा । सा चोकम्पकेण सङ्कीर्णते । शार्दूलविक्रीडित वृत्तम् ॥

जनक स्वकनीयासमाजुहाव कुशध्वजम् ।
हत्वा युधि सुधन्वानं साकाश्ये स्थापितं पुरे ॥ १०७ ॥

जनक इति । जनको राजा स्वस्य कनीयासम् । अनुजमित्यर्थ । 'जघन्यजे स्यु कनिष्ठयवीयोऽवरजानुजा' इत्यमर । 'युवाल्पयो कनन्यतरस्याम्' इति विकल्पात्कनादेश । तथा युधि युद्धे सुधन्वान नाम राजान हत्वा साकाश्ये साकाश्याख्ये पुरे सुधन्वपत्तने स्थापित प्रतिष्ठित कुशध्वजमाजुहाव । तत्पुत्र्योरपि विवाहमहोत्सव वर्तमानयामासेत्यर्थ ॥

तदनु ताभ्यामभ्यर्चित सपुरोहितो दशरथस्तत्र पुत्राणां गोदानमङ्गलं निर्वर्तयामास ।

तदन्विति । तदनु तदनन्तर ताभ्या जनककुशध्वजाभ्यामभ्यर्चितो तथार्हं पूजित सपुरोहित सवसिष्ठो दशरथस्तत्र तस्मिन्समये पुत्राणा श्रीरामादीना चतुर्णा कुमाराणा गोदानमेव मङ्गल निर्वर्तयामास । विवाहदीक्षाङ्गत्वेन कृतवानित्यर्थ । 'गोर्नादिले बलीवर्द ऋतुभेदर्षिभेदयो । स्त्री तु स्यादिशि भारत्या भूमौ च सुरभावपि । नृस्त्रियो स्वर्गवज्राम्बुरश्मिदृग्बाणलोमसु ॥' इति वैजय । गावो लोमानि केशा दीयन्ते खण्ड्यन्ते इति व्युत्पत्त्या गोदान नाम ब्राह्मणादीना षोडशादिषु वर्षेषु कर्तव्य केशान्ताख्य कर्मोच्यते । तदुक्त मनुना—'केशान्त षोडशे वर्षे ब्राह्मणस्य विधीयते । राजन्यबन्धोर्द्वाविंशे वैश्यस्य द्व्यधिके तत ॥' इति । 'वेदानधीत्य वेदौ वा वेद वापि यथाक्रमम् । अविप्लुतब्रह्मचर्यो गृहस्थाश्रममावसेत् ॥' इति ॥

जग्राह जनकात्सीता तातादेशेन राघव' ।
आम्नायदासनेनार्चां यजमानादिवानल ॥ १०८ ॥

जग्राहेति । रघोर्गोत्रापत्य पुमान्राघव श्रीरामस्तातस्य पितुर्दशरथस्यादेशेनाज्ञया । 'तातस्तु जनक पिता' इत्यमर । जनकाद्राज्ञ सीतामनलो हुताशन आम्नायशासनेन श्रुतिचोदनया यजमानाद्यजनशीलाद्गृहस्थात् । यजतेस्ताच्छील्ये शानच् । 'आने मुक्' इति मुगागम । अर्चां होमादिसत्क्रियामिव जग्राह गृहीतवान् । परिणीतवानित्यर्थ । बिम्बप्रतिबिम्बभावेनोपमालङ्कार ॥

---

१ तत' । जनक' इति पाठ

आश्चर्यमेतत् ।

आश्चर्यमेतत् । एतदद्भुतम् ॥

किं तदित्याह—

गुणमनिमिषचापे कश्चिदारोप्य सीता
कुशिकतनयवाक्यादग्रहीद्रामभद्र ।
तदनु तदनुजन्मा मैथिलेन्द्रस्य चित्ते
निहितबहुगुण सन्नूर्मिलां लक्ष्मणोऽपि ॥ १०९ ॥

गुणमिति । रामभद्र श्रीराम । अत्र भद्रशब्दप्रयोग मङ्गलकल्याणस्वरूपत्वाद्विवाहकर्मदीक्षितत्वाच्चेत्यवगन्तव्यम् । 'श्व श्रेयस शिव भद्र कल्याण मङ्गल शुभम्' इत्यमर । कुशिकतनयवाक्याद्विश्वामित्रवचनात् । न निमिषन्तीत्यनिमिषा देवा । पचाद्यच् । तेषा चापे । मूर्तत्वान्निक्षेपार्ह इति भाव । कश्चिदेक गुण मौर्वीम् । विद्यादिष्वेकतम गुण चेति गम्यते । आरोप्य निधाय सीतामग्रहीद्गृहीतवान् । तदनु सीताग्रहणानन्तर तस्य श्रीरामस्य अनु पश्चाज्जन्म यस्यानुजन्मा लक्ष्मणोऽपि मैथिलेन्द्रस्य जनकस्य चित्ते । अमूर्तत्वान्निक्षेपानर्होऽपीति भाव । निहिता परयोग विनैव निक्षिप्ता बहवोऽनेके गुणा विद्याविनयादयो मौर्व्यश्च येन स तथोक्त सन् । ऊर्मिला जनकस्यौरसी कन्यामग्रहीत् । उक्तरीत्या श्रीरामस्य सीताग्रहणमुक्तम् । लक्ष्मणस्योर्मिलाग्रहणमेवाश्चर्यमित्यर्थ । दुरारोपहरचापारोपणान्मानुषवीर्यवत्ता निरीक्ष्य जनक श्रीरामाय सीता वीर्यशुल्क ददौ । वीर्यविनयादिसकलसद्गुणसपन्नतया योग्यतामालोच्य लक्ष्मणायोर्मिलामिति परमार्थ । नात्र व्युत्क्रमविवाहदोष । भिन्नोदरवर्तित्वात्तेषाम् । 'पितृव्यपुत्रसापत्नपरनारीसुतेषु च । विवाहोपनयादौ च न भवेत्सा हि दूषणी ॥' 'गुणोऽप्रधाने रूपादौ मौर्व्यां सूदे वृकोदरे । सत्त्वादि सन्ध्यादिविद्यादिविनयादिषु ॥' इति विश्व । अत्रोपमानाच्छ्रीरामादुपमेयस्य लक्ष्मणस्याधिक्यप्रतीतेर्व्यतिरेकालङ्कार । 'उपमानाद्यदन्यस्य व्यतिरेक स उच्यते' इति लक्षणात् । स चोक्तश्लेषानुप्राणित इति सङ्कर । मालिनीवृत्तम् ॥

ततो भरतशत्रुघ्नौ कुशध्वजनियोगत ।
माण्डवीश्रुतकीर्तिभ्यामभूता गृहमेधिनौ ॥ ११० ॥

तत इति । ततो रामलक्ष्मणविवाहानन्तर भरतशत्रुघ्नौ कुशध्वजस्य जनकानुजस्य नियोगतो निदेशात् । पञ्चम्यास्तसिः । 'नियोजितौ' इति पाठे कुशध्वजेन नियोजितौ 'मदीय कन्याद्वय यथायोग्य प्रतिगृह्यता'मिति नियोजितौ सन्तौ । माण्डवीश्रुतकीर्तिभ्या गृहमेधिनौ गृहस्थावभूताम् । माण्डवीश्रुतकीर्त्याख्ये कुशध्वजपुत्र्यौ । क्रमेण भरतशत्रुघ्नौ परिणीतवन्तावित्यर्थ । गृहैर्दारैर्मेधेते सगच्छेते इति गृहमेधिनौ 'दारेष्वपि गृहा' इत्यमर । 'जाया च गृहिणी गृहा' इति हलायुधश्च । 'मेधृ सगमे' इति धातोर्णिनि ॥

अथ दशरथ तनयै[१] सह कृतविवाहैर्विदेहेभ्य प्रतिनिवर्तमान

१ 'स्वतनयै' इति पाठ

संवर्तसमयसमुज्जृम्भितहुतवहदु सहरोषं भीषणदुर्वारपराक्रम क्षत्रवर्गगर्वसर्वकषपरश्वधधाराधीनरुधिरधाराकल्पितपितृतर्पणं दर्पेतामग्रेसरमुग्रप्रतापिन तप समुचितवल्कलवसानमपि वासनावशानतिपरिमुषितयुद्धश्रद्ध मध्येमार्गं भार्गव मुनिं राममद्राक्षीत् ।

अथेति । अथ तनयविवाहानन्तर दशरथ कृतविवाहैर्निहितशरीरैः । नवोढा सुगन्नैरित्यर्थ । तनयै सह रामादिभि सार्क विदेहेभ्यो जनपदेभ्य । ‘पञ्चमी विभक्ते’ इति पञ्चमी । प्रतिनिवर्तमानो निजराजधानीं प्रत्यावर्तमान सन् । संवर्तसमय प्रलयकाले । ‘संवर्त प्रलय कल्प’ इत्यमर । समुज्जृम्भितो ज्वाज्वल्यमानो यो हुतवहोऽग्निस्तद्वद्दु सह सोढुमशक्यो रोषो यस्य तम् । अत एव भीषणो भयङ्करो दुर्वारो निवारितुमशक्यश्च पराक्रमो भुजबल यस्य तम् । भीषणेत्यत्र ‘भीस्म्योर्हेतुभये’ इति षुक् । तथा क्षत्रवर्गस्य क्षत्रियनिवहस्य गर्वसर्वङ्कषाहङ्कारनिरासका या परश्वधधारा ‘द्वयो कुठार स्वधिति परशुश्च परश्वध’ इत्यमर । तदधीना तदायत्ता । तत्रि प्रादितेति यावत् । या रुधिरधारा रक्तप्रवाहस्तया कल्पितमनुष्ठित पितृतर्पण येन तथोक्तम् । सप्तत्रिंशत्रि सप्तकृत्व क्षत्रियान्निजकुठारेण निहत्य तदीयरुधिरेण पितृनिवापाञ्जलि कृतवन्तमित्यर्थ । सर्वंकषेत्यत्र ‘सर्वकूलाभ्रकरीषेषु–’ इति खच्प्रत्यय । ‘अरुर्द्विषद्–’ इत्यादिना मुमागम । दर्पे शार्यादिमदस्तद्वतामग्रेसरम् । अभिभूतमित्यर्थ । उग्रप्रतापिनम् । आज्ञाखण्डप्रतिज्ञादण्डाभ्या प्रचण्डप्रतापमित्यर्थ । यद्यपि ‘न कर्मधारयान्मत्वर्थीयो’ इति कर्मधारयान्मत्वर्थीयप्रत्ययो नोपपद्यते, तथाप्युद्वेगकरत्वा सर्वधनी सर्वकेशीत्यादिवन्मत्वर्थीये इतिबोद्धव्य । तथा तप समुचित तपश्चर्यानुकूल वल्कल त्वक्तद्विनिर्मितवस्त्र वसानमाच्छादयन्तम् । ‘वस आच्छादने’ इति धातो शानच् । तथापि वासनावशाक्षत्रियक्षेत्रसन्ततवासनावशादनतिपरिमुषिता अनन्तानपहृता युद्धश्रद्धा युद्धादरो यस्य तम् । ‘इद ब्राह्ममिद क्षात्र शापादपि शरादपि’ इति वचनादिति भाव । मुनिं मननशील भृगुवंशोद्भव भार्गव रामं जामदग्न्य मध्येमार्गम् । ‘पारे मध्ये षष्ठ्या वा’ इत्यव्ययीभाव । तत्संनियोगादेकारान्तत्व च मध्यशब्दस्य । अद्राक्षीद्दृष्टवान् । दृशेर्लुङि ‘इरितो वा’ इति विकल्पात् अङभावपक्षे सिचि वृद्धि । ‘न दृश ’ इति क्सादेशाभाव ॥

अप्राक्षीच्च तन्निरीक्षणादेव प्रक्षीणहर्षोऽपि महर्षिभि सह विधाय सपर्यामार्यशील, कुशलमिति ।

अप्राक्षीदिति । तस्य भार्गवस्य निरीक्षणादेव । न तु व्यापारादिरेवकारार्थ । प्रक्षीणहर्षोऽपि निहतानन्दोऽपि महर्षिभि सह वसिष्ठादिमहर्षिभि साक सपर्या

---

१ ‘दुर्निमित्तदूयमानान्तरङ्ग’ सवत’ इति पाठ २ ‘दु सहरोषभीषणम्’ इति पाठ ३ ‘परिकल्पित’ इति पाठ ४ ‘समुदग्रप्रतापम्’ इति पाठ ५ ‘वल्कलमवश्वमन वसानम्’ इति पाठ ६ ‘भार्गवमुनिमन्विष्टराममद्रम्’ इति पाठ ७ ‘समम्’ इति पाठ ८ ‘आयशील कुशलमन्वयुङ्क्त’ इति पाठ

पूजाम् । 'पूजा नमस्यापचितिः सपर्यार्चार्हणाः समाः' इत्यमरः । विधाय कृत्वा । अवश्यकर्तव्यत्वात्कालोचितत्वाच्चेति भावः । हे आर्यशील सत्स्वभावसंपन्नेति भयभक्तिभ्यामामन्त्रणम् । कुशलमिति पाठः । इत्यप्राक्षीत्पृष्टवान् । 'ब्राह्मणं कुशलं पृच्छेत्क्षत्रबन्धुमनामयम्' इति स्मरणात् । दर्शनसमुच्चयार्थश्चशब्दः । 'प्रश्नोऽनुयोगः पृच्छा च' इत्यमरः ॥

ततः किमित्यत आह—

अथ दशरथवाणीं तामशृण्वन्प्रसत्त्या
भृगुपतिरिदमूचे प्रश्रितं रामभद्रम् ।
अवजिगमिषुरास्ते जीर्णचापात्तकीर्ते-
रविदितपरशोस्ते दोर्मदः कार्मुकेऽस्मिन् ॥ १११ ॥

अथेति । अथ कुशलप्रश्नानन्तरं भृगुपतिर्भार्गवरामः प्रसत्त्या प्रमादगुणसंपन्नाम् । श्राव्यामित्यर्थः । तां पूर्वोक्तां दशरथस्य वाणीमशृण्वन्ननादरादनाकर्णयन् प्रश्रितं ब्राह्मणोऽयमिति विनयप्रह्वं रामभद्रं प्रति इदं वचनमूचे उक्तवान् । किं तद्वचनमत आह—अविदितेति । जीर्णचापेन शिथिलहरचापारोपणेन हेतुना आत्तकीर्तेः संप्राप्तयशस इति सावहेलनवचनम् । तथा अविदितपरशोरज्ञातनिजायुधप्रभावस्येति भयोत्पादनवचनम् । येन परशुना त्रिःसप्तकृत्वः क्षत्रिया विदारिता इति भावः । ते तव दोर्मदो भुजदर्पोऽस्मिन्वैष्णवे कार्मुके । कर्मणे प्रभवतीति कार्मुकम् । 'कर्मण उकञ्' इति उकञ्प्रत्ययः । तस्मिन्नवजिगमिषुर्ज्ञातुमिच्छुरास्ते भवम् । गमेः सन्नन्तादुप्रत्ययः । शिथिलतरहरचापस्य किं नमनेन भञ्जनेन वा, मदीयचापारोपणेन त्वदीयभुजबलं ज्ञातुमिच्छामात्युक्तवानित्यर्थः । मालिनीवृत्तम् ॥

ततः श्रीरामः किमकार्षीदित्यत आह—

आदाय तत्सगुणमाशु विधाय तत्र
संधाय बाणमवधार्य तपोधनत्वम् ।
तर्ज्जीवितस्य दयमानमना मनीषी
संभृतघोरसमराद्विरराम रामः ॥ ११२ ॥

आदायेति । मनस ईषा मनीषा विवेकसंपन्नः । शकन्ध्वादित्वात्पररूपम् । व्रीह्यादित्वान्मत्वर्थे इनिः । रामस्तद्भार्गवकार्मुकमादाय गृहीत्वा आशु शीघ्रं सगुणं तस्य विधाय कृत्वा । 'मौर्वी ज्या शिञ्जिनी गुणः' इत्यमरः । तत्र कार्मुके बाणं शरं संधाय योजयित्वा । ततस्तपोधनत्वमवधार्य । अयं तपस्वी ब्राह्मणोऽवध्य इति निर्धार्येत्यर्थः । अत एव तज्जीवितस्य । भार्गवरामप्राणधारणं प्रतीत्यर्थः । 'कर्तृकर्मणोः कृति' इति कर्मणि षष्ठी । दयमानं तात्छील्येन दयातत्परं मनो यस्य स तथोक्तः

१ 'प्रसितम्' इति पाठः. २ 'अवधाय' इति पाठः. ३ 'तर्ज्जीवितार्य' इति पाठः.

सन्। सभूतघोरममरात्समुपस्थितदारुणरणाद्विरराम विरतोऽभूत्। 'जुगुप्साविराम-' इत्यादिना पञ्चमी। उच्चरीला चापारोपणायाडम्बरमेव कृतवान्। 'न ब्राह्मण हन्तव्य' इति न्यायेन युद्ध न कृतवानित्यर्थ। नहि युक्तायुक्तविचारतत्परा विवेकिन निजभुजबलमेव पश्यन्तीति भाव। वसन्ततिलकावृत्तम्।

किंच,

तावुभौ च भृगुवशसभवो चापदण्डजमदग्निसभवौ।
प्रह्वभावमवलम्ब्य केवल राघवार्पितगुणौ बभूवतु ॥ ११३ ॥

किंचेति चार्थे॥ **ताविति**। भृगुवशौ भृगुमुनिर्वेणु सभव कारण ययोस्तौ। तज्जन्यावित्यर्थ। यद्वा भृगुवशे शैलप्रपातजवेगो भृगुमुनिकुले च सभव उत्पत्तिर्ययोस्तौ। 'भृगुर्दैत्यगुरौ शर्भौ जमदग्निप्रपातयो' इति नानार्थरत्नमाला। तौ पूर्वोक्तावुभौ चापदण्डजमदग्निसभवौ धनुर्यष्टिजामदग्न्यौ केवलमत्यन्त प्रह्वभावमपरोपणताप्रयुक्त नम्रत्व विनयावनतत्व चावलम्ब्य राघवेणार्पितौ निक्षिप्तौ गुणौ मौर्वी साधुत्व च ययोस्तौ। यद्वा राघवेऽर्पितौ गुण पराक्रम सत्त्वगुणश्च याभ्या तौ बभूवतु। एकत्र स्वारोपस्य महापराक्रमसूचनात्, अन्यत्र विष्ण्ववतारत्वेन तत्र सत्त्वगुणसमर्पणाच्चेति भाव। अत्र चापदण्डजमदग्निसभवयो केवलप्रकृतयोरेव प्रह्वभावावलम्बनरूपसमानधर्मेणौपम्यस्य गम्यमानत्वात्केवलप्रकृतगोचरत्वात्तुल्ययोगितालंकार। 'प्रस्तुताना तथान्येषा केवल तुल्यधर्मत। औपम्य गम्यते यत्र सा मता तुल्ययोगिता॥' इति लक्षणात्। स चोक्तश्लेषादिना सकीर्यते। रथोद्धतावृत्तम्—'रान्नराविह रथोद्धता लगौ' इति लक्षणात्॥

युगपत्प्राप्तगुणयोश्चापभार्गवरामयो।
ऋजुता वक्रता प्राप वक्रतापि तथार्जवम्॥ ११४॥

युगपदिति। युगपदेकदा प्राप्तो गुणो मौर्वी साधुत्व च ययोस्तयोश्चापभार्गवरामयो। 'चापभार्गवयोस्तयो'[1] इति च पाठ। ऋजुता आर्जव वक्रता नम्रत्व प्राप। तथा वक्रता कौटिल्यमार्जवं प्राप। 'आप्नोतेर्लुङ्' इति पुषादित्वाच्च्लेरङा देश। सज्यत्वादृजुश्चापो नम्रोऽभवत्। तादृग्धनुर्नमनदक्षमिममव किं कर्तुं शक्नोमीत्यहंकार परित्यज्य साधुत्वग्रहणाद्वक्रो भार्गव ऋजुरासीदिति वाक्यार्थ। अत्र प्राप्तगुणपदार्थस्य विशेषणगत्या ऋजुतावक्रतयोरितरेतरभावप्राप्तिं प्रति हेतुत्वात्पदार्थहेतुक काव्यलिङ्गमलंकार। 'हेतोर्वाक्यपदार्थत्वे काव्यलिङ्गमुदाहृतम्' इति लक्षणात्। तथा धनुर्गुणप्राप्त्यनन्तरकालीनत्वेऽपि भार्गवगुणप्राप्ते युगपदित्येककालीनत्वोक्त्या तदसबन्धेऽपि सबन्धाभिधानादसबन्धे सबन्धरूपातिशयोक्ति। सा च स्वत सिद्ध कविप्रौढोक्तिसिद्धकार्यकारणपौर्वापर्यविपर्ययनिबन्धनेति रहस्यम्। तथा ऋजुता वक्रता चार्जव प्रापेति स्फुरतो विरोधस्योक्तरीत्या समाधानाद्विरोधाभासश्चेति सकर॥

ततस्तत्क्षणममोघेन राघव शरेण भार्गवस्य स्वर्गतिं[2] रुरोध।

---

१ 'भार्गवयोस्तयो' इति पाठ   २ 'स्वर्गगतिम्' इति पाठ

तत इति । ततस्तदनन्तर राघवन्नलक्ष्मण तस्मिन्नेव क्षणे । अत्र तयोर्न द्वितीया । अमोघेनाव्यर्थेन शरेण भार्गवस्य भृगुनन्दनस्य रामस्य स्वर्गति स्वर्लोक गमन रुरोध । बभञ्जेत्यर्थ । 'स्वरव्यय स्वर्गनाक–' इत्यमर । 'देशोपायगमे गति' इति वैजयन्ती ॥

स्थाने हि तत् ।

स्थाने हि तत् तद्गतिनिरोधन स्थाने हि युक्त खलु । 'युक्ते द्वे साम्प्रत स्थाने' इत्यमर ॥

तत्कथमित्यत आह—

> नूनं जनेन पुरुषे महति प्रयुक्त-
> माग पर तदनुरूपफलं प्रसूते ।
> कृत्वा रघूद्वहगते क्षणमन्तराय
> यद्भार्गव परगतेर्विहतिं प्रपेदे ॥ ११५ ॥

नूनमिति । जनेन महति पुरुषे महानुभावे । विषये प्रयुक्त कृतमागोऽपराध । 'आगोऽपराधो मन्तुश्च' इत्यमर । परमत्यन्त तस्यागसोऽनुरूपमनुगुण फल प्रसूते जनयति । ननमिति वस्तुविचारत्वान्नानमुत्प्रेक्षालङ्कार । कुत । यद्यस्मात्कारणा द्भार्गव । उद्वहतीत्युद्वह रघूणामुद्वहो रघूद्वहो रघुनन्दन । 'तस्यास्तु तोकापत्य च प्रसवोद्वहनन्दना ' इति कोश । 'नन्दिग्रहि–' इत्यादिना पचाद्यच । तस्य गतो विषये क्षण क्षणमात्रमन्तरायम् । निरोधमिति यावत् । कृत्वा परगते स्वर्लोकप्राप्तेविहतिं हानिं प्रपेदे प्राप । ऐहिकामुष्मिकगत्योरन्यतरविच्छेदे प्रष्टे सन्निहितलोकसञ्चारताप येणामुष्मिकगतिनिरोधमेवाङ्गीचकार भार्गव । अनन्यनिरोधमेव श्रीरामश्चकारेत्यथ । विशेषेण सामान्यसमर्थनरूपोऽर्थान्तरन्यासालङ्कार । 'सामान्यविशेषकार्यकारणभावाभ्या निर्दिष्टप्रकृतसमर्थनमर्थान्तरन्यास ' इति सर्वस्वसूत्रम् ॥

अथ सकान्तया जामदग्न्यशक्तिसपदा सपन्न पन्नगपरिवृढभोगभुजाभिरामं राममविरलमालिङ्ग्य मूर्ध्न्युपाघ्राय दशरथ परिखयेव परिसरे परिसरन्त्या सरयूसरितानुविद्धामयोध्या दारकान्सदारान्सादरमवलोकयन्तीना पौरपुरन्ध्रीणा नीरन्ध्रितगवाक्षै कटाक्षै सौन्दर्यरञ्छितताविच्छे पिच्छालपत्रायमाणधवलातपत्र प्रविवेश ।

अथेति । अत्र जामदग्न्यस्य परलोकगतिविहत्यनन्तर दशरथ सकान्तया प्रतिफलितया । जमदग्नेरपत्य पुमाञ्जामदग्न्य । 'गर्गादिभ्यो यञ्' । तस्य भार्गवरामस्य शक्तिसपदा सामर्थ्यसपत्त्या सपन्न समृद्धम् । अवतारादवतारान्तरसक्रमणनियमा-

१ 'अविरलपुलकम्' इति पाठ २ 'सपरिखेव' इति पाठ ३ 'नीरन्ध्र' इति पाठ । ४ 'ताविच्छैः' इति पाठ ५ 'पिच्छातपत्रा' इति पाठ

त्सप्रतिपन्नवैष्णवतेज परिपूर्णमित्यर्थ । परिवृहतीति परिवृढ प्रभु । बृंहेर्वा क्त प्रत्यय । ते 'प्रभौ परिवृढ' इति नकारहकारयोर्लोपो निष्ठातकारस्य ढत्व निपात्यते । पन्नगपरिवृढस्य भुजगेन्द्रस्य भोग कायस्तत्कल्पाभ्या भुजाभ्यामभि राम मनोहरम् । 'भोग सुखे स्त्र्यादिभृतावहेश्च फणकाययो' इत्यमर । रा श्रीरामभद्रमविरल गाढमालिङ्ग्याश्लिष्य तथा मूर्ध्नि शिरस्युपाघ्रायाघ्राण कृत्वा कृच्छ्रनिर्गन पुत्र पिता शिरसि जिघ्रतीति शास्त्राचारप्रसिद्धि । परिखया पद्मन जल्याकारेण निखातजलाधारदुर्गविशेषेणेवेत्युत्प्रेक्षा । परिसरे पर्यन्तभुवि । 'पर्य न्तभू परिसर' इत्यमर । परिसरन्त्या प्रवहन्त्या सरयूसरिता सरय्वाख्यया नद्या नुविद्धामावेष्टितामयोध्या निजराजधानी सदारान्सवधूकान्दारकान्श्रीरामादिकुमा रान्मादर सस्नेहमवलोकयन्तीना पौरपुरन्ध्रीणा सबन्धिभिस्तथा नीरन्ध्रितगवाक्षान रन्तरगवाक्षमार्गे । 'वातायन गवाक्ष' इत्यमर । सौन्दर्यवञ्चिततापिञ्छे नाभा त्यनिर्जिततमालकुसुमै । तत्सदृशैरित्यर्थ । अत एवोपमालकार । 'कालस्कन्ध स्तमाल स्यात्तापिञ्छ' इत्यमर । तापिञ्छस्य पुष्प तापिञ्छम् । 'पुष्पमूले' बहुलम्' इति उक् । कटाक्षै अपाङ्गावलोकनै । यद्वा । 'यद्गतागतविश्रान्तिवैचित्र्येण विवर्तनम् । तारकाया कलाभिज्ञास्त कटाक्ष प्रचक्षते ॥' इत्युक्तलक्षणै । पिञ्छातपत्र बर्हमयच्छत्र तद्वदाचरतीति पिञ्छातपत्रायमाणम् । 'पिञ्छबर्हे नपुसके' इत्यमर पिञ्छातपत्रशब्दादाचारस्य क्यङन्तात्लट शानजादेश । 'आने मुक्' इति मुगागम तथाभूत धवलातपत्र श्वेतच्छत्र यस्य स तथोक्त सन् । प्रविवेश प्रविष्टवान् । अत्रातपत्रस्य स्वधवलिमपरित्यागेन कटाक्षनीलिमस्वीकरणात्तोकैकमन्तद्गुणालकार । तेन चोक्तोपमानिरूढेन धवलातपत्रस्य पिञ्छातपत्रत्वमुत्प्रेक्ष्यत इति त्रयाणा सकर ॥

लज्जावशादविशदस्मरविक्रियाभि-
स्ताभिर्वधूभिरतिवेलमवाप्तसौख्यान् ।
इक्ष्वाकुनाथतनयान्प्रथमो रसाना
तारुण्ययोगचतुरश्चतुर सिषेवे ॥ ११६ ॥

लज्जेति । लज्जावशात् लज्जायत्तत्वाद्धेतो । त्रपापारतन्त्र्यादित्यर्थ । 'वश आयत्त ताया च' इत्यमर । अविशदा अस्फुटा स्मरविक्रिया मन्मथचेष्टा यासा ताभि । एतेन मुग्धावस्था सूच्यते । 'उदयद्यौवना मुग्धा लज्जाविजितमन्मथा' इति लक्ष णात् । ताभिर्वधूभि सीतादिभिर्नवोढाभि । 'वधूर्जायानवोढयो' इति विश्व । अतिवेलमत्यथमवाप्तसौख्यान्प्राप्तानन्दाश्चतुरश्चतु सख्याकानिक्ष्वाकुनाथस्य दशरथस्य तनयान्श्रीरामादीन्कुमारास्तारुण्ययोगे यौवनसगतिदशाया चतुरो निपुण । विनो दकर इति यावत् । 'योग सनहनोपायध्यानसगतियुक्तिषु' इत्यमर । रसाना नवाना प्रथम शृङ्गाररस सिषेवे सेवितवान् । सवधूकाना तरुणाना चतुर्णा राजकुमा राणा श्रीरामादीना सभोगशृङ्गार प्रवृत्त इत्यर्थ । नवरसास्त्वलकारशास्त्र उक्ता —

---

१ 'तत्र । लज्जा' इति पाठ

'शृङ्गारवीरकरुणारौद्रहास्यभयानकाः । बीभत्साद्भुतशान्ताख्या रसाः पूर्वैरुदाहृताः ॥' इति । तत्र शृङ्गारो द्विविधः—संभोगो विप्रलम्भश्चेति । तदुक्तं 'शृङ्गारतिलके'— 'संभोगो विप्रलम्भश्च द्विधा शृङ्गार इष्यते । संयुक्तयोस्तु संभोगो विप्रलम्भो वियुक्तयोः ॥ विप्रलम्भश्चतुर्धात्र वर्ण्यते रसकोविदैः । पूर्वानुरागमानाख्यप्रवासे करुणात्मना ॥ प्रागसंगतयोर्यूनोराद्यः स्यादुत्तरे त्रयः । स्युः प्राक्संगतयोरेव तत्र पूर्वानुरञ्जनम् ॥' इति । अत्र समवायिकारणेनालम्बनयोर्नायिकानायकयोः समागमजन्मा रतिस्थायी संभोगशृङ्गारः । रतिर्नाम संभोगविषय इच्छाविशेषः । तदुक्तम्—'यूनोरन्योन्यविषया स्थायिनीच्छा रतिः स्मृता' इति । संभोगश्च यूनोरन्योन्यानन्दजनकं दर्शनालिङ्गनादि कर्म । तदुक्तं भावप्रकाशे—'कामोपचारसंभूतं कामं स्त्रीपुंसयोः सुखम् । सुखमानन्दसंभेदं परस्परविमर्दजम् ॥ उपचारस्तयोरानन्दकारकं कर्म कथ्यते ॥' इति । तद्विषय इच्छाविशेषः स्पृहापरपर्यायः प्रमोदात्मकमनोवृत्तिविशेषो रतिरित्यर्थः । तदुक्तम्—'रूपनैश्वर्यसुखशौर्यशेषगुणयुक्तयोः । नवयौवनयोः श्लाघ्यप्रकृत्योः श्लिष्टरूपयोः ॥ नारीपुरुषयोस्तुल्यपरस्परविभावना । स्पृहाह्वया चित्तवृत्ती रतिरित्यभिधीयते ॥' इत्यलमतिप्रसङ्गेन । वसन्ततिलकावृत्तम् ॥

विद्ययेव त्रयीदृष्ट्या दर्भपत्राग्रधीः सुधीः ।
राजपुत्र्या तया रामः प्रपेदे प्रीतिमुत्तमाम् ॥ ११७ ॥

विद्ययेति । दर्भपत्राग्रधीः । निशितबुद्धिरिति यावत् । सुधीर्विद्वान् [कर्ता] । विशेषणद्वयमेतद्रामेऽपि योज्यम् । त्रयी त्रिवेदी । 'इति वेदास्त्रयस्त्रयी' इत्यमरः । तस्या दृष्टया पर्यालोचनेन या विद्या ज्ञानं तयेव रामस्तया राजपुत्र्या जानक्या । 'सुतोऽप्रातभोजमेहभ्यो दुहितुः पुत्रडन्यः' इति दुहितृशब्दस्य पुत्रडादेशः । उत्तमां प्रीतिं परमानन्दं प्रपेदे प्राप । उपमालंकारः ॥

अथ कविः काव्यवर्णनमाख्यानपूर्वकं काण्डसमाप्तिं कथयति—

इति श्रीविदर्भराजविरचिते चम्पूरामायणे बालकाण्डं समाप्तम् ।

इतीत्यादि । इतिशब्दः परिसमाप्तौ । विदर्भाणां जनपदानां राजा विदर्भराजो भोजस्तेन विरचिते प्रणीते इति कविनामकथनम् । 'गद्यपद्यात्मकं काव्यं चम्पूरित्यभिधीयते' इत्युक्तलक्षणं चम्पूः तथाभूतं रामस्यायनं चरितं वृत्तं चम्पूरामायणं तस्मिन्निति काव्यतन्नाम्नोः कथनम् । शिष्टं स्पष्टम् ॥

इति श्रीमत्परमयोगीन्द्रवृन्दमानसेन्दीवरसदोद्दामन्दानन्दलाभाभिनन्दितरघुनन्दनचरणारविन्दमकरन्दास्वादनकन्दलितसारस्वतेनाखण्डतपःप्रचण्डमुनिप्रकाण्डमण्डलेश्वरशाण्डिल्यमहामुनिगोत्रावनसस्य वचनान्वयसुधापारावारपारिजातस्य धन्वन्तर्यवतारान्तरस्यायुर्वेदप्रमुखनिखिलविद्यासारमर्मज्ञसार्वभौमस्य कोदण्डपण्डिततर्यस्य तनूजेन गङ्गाम्बिकागर्भरत्नाकरसुधाकरेण श्रीरामचन्द्रबुधेन्द्रेण विरचितायां चम्पूरामायणव्याख्यायां साहित्यमञ्जूषिकासमाख्यायां बालकाण्डं समाप्तम् ॥

रामचन्द्रार्यरचिता रामचन्द्रपदार्पिता ।
बालकाण्डस्य संपूर्णा व्याख्या मञ्जूषिकाभिधा ॥

अयोध्याकाण्डम् ।

गच्छता दशरथेन निर्वृतिं भूभुजामसुलभां भुजाबलात् ।
मातुलस्य नगरे युधाजितः स्थापितौ भरतलक्ष्मणानुजौ ॥१॥

गच्छतेति । भुजाबलाद्भिजभुजशक्तेः । 'बल शक्तौ बलासुरे' इति शाश्वतः । भुजशब्दष्टाबन्तोऽप्यस्ति । 'त्रेताया रघुनायकस्य महितैरयाता भुजाया यथा' इति प्रयोगश्च । भूभुजां राज्ञामसुलभां दुर्लभाम् । अनन्यसाधारणामिति भावः । निर्वृतिं सुखम् । 'निर्वाणं निर्वृतिः सुखम्' इति पर्यायः । गच्छता प्राप्तवता । अनुभवतेति यावत् । गुणवत्पुत्रलाभेन निजभुजबलस्य साफल्यसिद्धेरिति भावः । दशरथेन । भरतलक्ष्मणानुजौ भरतशत्रुघ्नौ । शत्रुघ्नस्य रामानुजत्वेऽपि नैयत्येन भरतानुजत्वम्, लक्ष्मणस्य च श्रीरामानुजत्वमित्युभयस्यापि स्वतः सिद्धत्वादिति भावः । युधाजितो युधाजिन्नाम्नो मातुलस्य मातृभ्रातुः । तयोरेवेति भावः । 'मातुर्भ्राता तु मातुलः' इत्यमरः । नगरे केकयस्य पुरे अश्वमेधपुरे वा स्थापितौ प्रतिष्ठापितौ । दौहित्रदिदृक्षोर्वृद्धस्य केकयस्याज्ञया तदानयनार्थमुपागतवति युधाजिति राजा तनयौ प्रेषितवानित्यर्थः । श्रीरामायणेऽयोध्याकाण्डप्रारम्भे 'गच्छता मातुलकुलम्' इत्याद्यपद्ये प्रथमतः प्रयुक्तं 'गच्छता' इति पदं वाल्मीकिना, तदेतद्भोजेनात्रापि मङ्गलाचारतया चमत्कारकारितया वा प्रयुक्तमित्यनुसंधेयम् । एवमुत्तरत्रापि तत्तत्काण्डाद्यपदं तत्तत्काण्डादौ प्रयुक्तमित्यवगन्तव्यम् । रथोद्धतावृत्तम्—'रान्नराविह रथोद्धता लगौ' इति लक्षणात् ।

तदनन्तरं राजा श्रीरामाभिषेकं कर्तुमुद्युक्तवानित्याह—

अथ दशरथः पुत्रं रामं स्वतस्त्रिजगत्पतिं
स्वविषयमहीमात्रे कर्तुं पतिं विदधे मतिम् ।
भुवनभरणे कल्पं कल्याणभूधरमादरा-
त्स्वगृहपटलीधुर्यस्तम्भं विधातुमना इव ॥ २ ॥

अथेति । अथ भरतशत्रुघ्नयोर्मातुलनगरप्रतिष्ठापनानन्तरं दशरथः स्वतः स्वभावादेव । त्रयाणां जगतां समाहारस्त्रिजगत् । 'तद्धितार्थ-' इत्यादिना द्विगुः । तस्य पतिं त्रिलोकाधीश्वरं पुत्रं निजभाग्योदयात्पुत्ररूपेणावतीर्णं रामम् । श्रीरामनामाङ्कितविष्णुमित्यर्थः । स्वविषया स्वस्य परिपाल्यत्वेन गोचरा या मही भूस्तन्मात्रे । तावन्मात्रामित्यर्थः । 'मात्रं कार्त्स्न्येऽवधारणे' इत्यमरः । पतिं कर्तुं मतिं विदधे । निर्धारितवानित्यर्थः । अर्थनिर्धारणं मतिरिति तज्ज्ञाः । कथंभूत इव । भुवनभरणे त्रिलोकोद्वहने । 'भुवनं सलिले लोके' इत्यजयः । कल्पं समर्थं कल्याणभूधरं स्वर्णाचलम् । 'कल्याणमक्षये स्वर्णे कल्याणं मङ्गलेऽपि च' इति विश्वः । आदराच्छ्लाघ्योऽयमित्यासक्तेः स्वगृहपटलीं निजगृहनिवहः । गौरादित्वान्ङीष् । तस्या धुरं वहतीति धुर्यो धुरंधरः । 'धुरो यड्ढकौ' इति यत्प्रत्ययः । स चासौ स्तम्भश्च तं विधातुमना इव कर्तुकाम इवेत्युत्प्रेक्षा । 'तुं काममनसोरपि' इति तुमुनो मकारलोपः । श्रीरामस्य

१ 'कल्यं' इत्युभयत्र पाठः

परिमितमहीपविकरणनिर्धारण सुमेरोर्गृहाधारदारुविशेषकरणनिर्धारणप्रायमिवेत्युत्प्रेक्षार्थ । तया च विशिष्टमतिविधानमेरुस्तम्भनिवानयोर्वाक्यार्थयोर्निर्दिष्टस्तासभवात्सादृश्यलक्षणायामसभवद्वस्तुसम्बन्धवाक्यार्थवृत्तिनिदर्शनामेदो व्यज्यन इत्यलङ्कारेणालङ्कारध्वनि । स चाय दृष्टान्तो ध्वनितो वाक्यभेदेन प्रतिबिम्बकरणाक्षेपे तस्योत्थानात् । अत्र तु वाक्यार्थे 'वाक्यार्थसमारोपाद्वाक्यैकवाक्यताया तथा भाव' इत्यलङ्कारसर्वस्वकार । हरिणीवृत्तम्—'भवति हरिणी न्सौ म्रौ स्लौ गो रसाम्बुधिविष्टपे' इति लक्षणात् ॥

तदनन्तरमसौ समन्त्र्य मन्त्रिभि सह पौरवृद्धान्वृद्धश्रव पुरोधस संमान्समाहूय समादिदेश ।

तदिति । तदनन्तर मतिविधानानन्तरम् । असौ दशरथो मन्त्रिभि । सुमन्त्रप्रमुखैरमात्यै सहेत्यर्थ । सहार्थविवक्षाया तृतीया । अतएव 'विनापि सहशब्देन भवति' इति काशिका । समन्त्र्य सम्यगालोच्य वृद्धश्रव पुरोधा पुरुकुलपुरोहितो बृहस्पतिस्त समान् । *विद्यावुल्यादिभिर्गुणैस्तत्कल्पानित्यर्थ* । उपमालकार । पुरे भवा पौरास्ते च ते वृद्धाश्च तान्वयोवृद्धान्विप्रा समाहूयामन्त्र्य समादिदेश । उक्तवानित्यर्थ ॥

समादेशप्रकारमेव विवृणोति—

विदितमेव हि भवता शिवतातिमेव मतिं दधाना सुपथा संचरमाणा प्राणिना दयमानमानसा मानधना यशः समार्जनजागरूका जनोपतापसमार्जनतत्परा परा निर्वृतिमुपेत्य देवभूयं गता सर्वे न पूर्वपुरुषा इति ।

विदितमिति । शिवतातिं शिवकरीम् । कल्याणीमेवेत्यर्थ । 'शिवतातिशिवकर' इत्यमर । मतिं बुद्धिं दधाना धारयन्त । न तु कदाचिदप्याघ्रातदुर्बुद्धिगन्धा । सुपथा नीतिशास्त्रोक्तमार्गेण सचरमाणा प्रवृत्तितत्परा । न तु पथवर्तिन । पथेत्यत्र 'पथो विभाषा' इति विकल्पात्समासान्तभाव । तृतीयाविधाने 'प्रकृत्यादिभ्य उपसख्यानम्' इति तृतीयापत्तिरित्याद्युक्त प्राक् । तथा प्राणिना दयमानमानसा । सकलभूतदयापूर्णचित्ता इत्यर्थ । न तु कठिनहृदया । प्राणिनामिति 'कर्तृकर्मणो कृति' इति कर्मणि षष्ठी । मानधना मानैकवित्ता । न तु यथाकथचित्प्राणपरायणा । यश समार्जनजागरूका कीर्तिसपादनसावधाना । न तु केवलार्थार्जनतत्परा । 'जागर्तेरूक' इत्यूकप्रत्यय । जनोपतापसमार्जनतत्परा निरुपधिपरदु खप्रहाणेच्छापरतन्त्रा । न तूपेक्षातत्परा । इत्यभूता नोऽस्माकम् । इदानींतनाभिप्रायसभावनया न इति बहुवचनम् । सर्वे निखिला पूर्वपुरुषा इक्ष्वाकुप्रभृतय पुरातननृपाला परा निर्वृतिं परमसुखमुपेत्य देवभूय देवत्वम् । भुवो भावे क्यप् । गता

---

१ 'समा पुरोहितान्' इति पाठ २ 'सुसचरमाणा' इति पाठ ३ 'अयश ससरणिसमार्जनजागरूका' इति पाठ ४ 'मानपरा' इति पाठ

प्राप्ता । इत्येतद्वृत्तं भवता विदितमेव । भवद्भिर्ज्ञातमेवेत्यर्थः । न तु मया ज्ञापनीयम् । तथापि वक्तव्यार्थसंगत्यर्थं ज्ञापितमित्येवकारार्थः । 'मतिबुद्धि–' इत्यादिना वर्तमानार्थे क्तः । 'क्तस्य च वर्तमाने' इति षष्ठी । विशेषणाभिप्रायगर्भत्वात्परिकरालंकारः । 'साभिप्रायविशेषणं परिकरः' इति लक्षणात् ॥

तस्मादस्माभिरपि तेषां मनीषामनुसरमाणैरेतावन्तं कालं परिपालिता किल सकला प्रजा ।

तस्मादिति । तस्मात्कारणात्तेषामस्मत्पूर्वपुरुषाणां संबन्धिनीं मनीषां बुद्धिम् । 'बुद्धिर्मनीषा धिषणा' इत्यमरः । 'सरणिम्' इति पाठे पद्धतिम् । मार्गमित्यर्थः । अनुसरमाणैरनुवर्तमानैः । 'अवश्यं पितुराचारः' इति न्यायेन पितृतातिबुद्धिधारणादिवैशिष्ट्येनैव प्रवर्तमानैरित्यर्थः । अत्रास्या मनीषाया अन्यत्रासंभवात्तत्सदृशीं मनीषामिति सादृश्याक्षेपादसंभवद्वस्तुरूपो निदर्शनालंकारः । अस्माभिरप्येतावन्तं कालम् । बहुकालमित्यर्थः । 'कालाध्वनोरत्यन्तसंयोगे' इति द्वितीया । सकला प्रजा परिपालिता किल । नीतिशास्त्रानुसारेण संरक्षिता खलु । 'वार्तासंभाव्ययोः किल' इत्यमरः ॥

न तु वार्तामात्रमेव, किन्तु भवन्तोऽप्यत्र प्रमाणमित्याह—

प्रमाणमत्र परिपालनक्रियामिमां मदीयामनुभवन्तो ननु भवन्त एव ।[2]

प्रमाणमिति । अत्रास्मिन्नर्थे इमां प्रवर्तमानां मदीयां परिपालनक्रियां प्रजासंरक्षणकृत्यमनुभवन्तः प्रत्यक्षमनुसंदधाना भवन्तो यूयमेव प्रमाणं ननु । साक्षिणः खल्वित्यर्थः । किं प्रमाणान्तरोपन्यासेनेत्येवकारार्थः । नन्वित्यामन्त्रणे वा ॥

अस्तु तर्हि, ततः किं तत्राह—[3]

भवतामभ्युपगमानां निगमानां प्रतीपगामिनीं पदवीं न प्रत्येति खलु लोकस्तदस्ति किंचिदभ्यर्थनीयम् ।[4]

भवतामिति । भवतामभ्युपगमानाम् । भवद्भिरङ्गीकृतानामित्यर्थः । 'अङ्गीकाराभ्युपगम–' इत्यमरः । निगमानां नीतिशास्त्राणां प्रतीपगामिनीं प्रतिकूलवर्तिनीं पदवीं मार्गं लोको जनः । कश्चिदपीति शेषः । न प्रत्येति नानुवर्तते खलु । युष्मदुपदिष्टनीतिमार्गमेवानुसरतीत्यर्थः । तस्मात्कारणात्किंचित्प्रयोजनमभ्यर्थनीयं याचनीयम् । द्रष्टव्यमिति यावत् । अस्ति ॥

किं तदभ्यर्थनीयमित्याह—

मम सुरनरगीतख्यातिभिर्हेतिभिर्वा
दिवि भुवि च समानप्रक्रमैर्विक्रमैर्वा ।

१ 'एतेषां सरणिमनु' इति पाठः २ 'क्रियामनुभवन्तो' इति पाठः ३ 'एवम्' इति पाठः ४ 'अभ्युपगतानां निगमानां वा' इति पाठः

नियतमपरिहार्या या जरा सा मदङ्गे
विकचकमलषण्डे चन्द्रिकेवाविरासीत् ॥ २ ॥

ममेति । सुरनरगीतख्यातिभिर्देवमानुषाभिष्टुतप्रतिष्ठैर्हेतिभिरायुधैर्वा । 'हेतिर्ज्वालाशुरायुधम्' इति वैजयन्ती । 'हेतिः शस्त्रेऽपि तत्स्त्रियो' इति केशवश्च । तथा दिवि भुवि च स्वर्गमर्त्यलोकयोः समानप्रक्रमैस्तुल्यप्रकारः । लोकद्वयेऽपि प्रतिहतप्रसारैरित्यर्थः । विक्रमैः पराक्रमैर्वा या जरा पलितादिरूपा जीर्णावस्था । 'पलितं जरसा शौक्ल्यं केशादौ विस्रसा जरा' इत्यमरः । नियता निश्चितमपरिहार्या परिहर्तुमशक्या । आयुधशक्त्या वा दुष्परिहरेत्यर्थः । सा जरा मदङ्गे मदीयशरीरे विकचकमलषण्डे प्रफुल्लाम्बुजकदम्बे चन्द्रिका कौमुदीवाविरासीत् प्रादुरभूत् । यथा चन्द्रिका कमलसंकोचम्लानतादिहेतुस्तथा मदीयाङ्गसंकोचादिहेतुर्जरा समुत्पन्नाऽभूदित्यर्थः । 'मृणालं बिसमब्जादिकदम्बे षण्डमस्त्रियाम्' इत्यमरः । 'चन्द्रिका कौमुदी ज्योत्स्ना' इति चामरः । उपमालङ्कारः । मालिनीवृत्तम् ॥

ततः किमित्यत आह—

तस्मात्समस्तक्षत्रवर्गगर्वपाटननैरिष्ठधारापरश्वधभरणभीषणनेपथ्यभार्गवभङ्गादपरिच्छिन्नतरशौर्यशालिनि सौजन्यभाजने जनानुरागनिलये निर्मत्सरे वत्सले वत्सेऽस्मिन्विश्वम्भराभारं चिरकालधार्यमाणमार्यैरनुमतः सन्नवतार्य विश्रान्तिसुखमनुभवितुमभिलषामीति ।

तस्मादिति । तस्माज्जराविर्भावाद्धेतोः समस्तक्षत्रवर्गस्य कार्तवीर्याद्यशेषक्षत्रियनिवहस्य गर्वपाटनेनाहङ्कारविदलनेन वरिष्ठोत्तरा । महत्तरेति यावत् । 'प्रियस्थिर–' इत्यादिनोरुशब्दस्य वरादेशः । तादृशी धारा यस्य स तथोक्तः परश्वधः कुठारस्तस्य भरणेन धारणेन भीषणो भयङ्करो वेषो नेपथ्यं यस्य स तथोक्तस्य भार्गवस्य जामदग्न्यस्य भङ्गेन गर्वनिर्वापणेनापरिच्छिन्नतरमतिगम्भीरं यच्छौर्यं तेन शालत आभीक्ष्ण्येनेति तथोक्ते । 'बहुलमाभीक्ष्ण्ये' इति णिनिः । सौजन्यभाजने सुजनत्वैकनिकेतने जनानुरागनिलये सकलप्राणिलोकप्रेमास्पदे निर्मत्सरे परोत्कर्षासहनं मत्सरस्तद्रहिते । अनसूय इत्यर्थः । वत्सले सर्वतः स्निग्धे । वत्सः स्नेहः सोऽस्यास्तीति वत्सलः । 'स्निग्धस्तु वत्सलः' इत्यमरः । 'वत्सांसाभ्यां कामबले' इति लच्प्रत्ययः । अस्मिन्वत्से एतादृशसकलसद्गुणसम्पन्ने श्रीरामे । चिरकालमारभ्य धार्यमाणमूह्यमानम् । विश्वं बिभर्तीति विश्वम्भरा । 'संज्ञायां भृतॄवृजि–' इत्यादिना खच्प्रत्यये मुमागमः । विश्वम्भराभारमशेषभूपरिपालनव्यापारमार्यैस्तत्रभवद्भिरनुमतस्तपोवनाश्रयार्थमनुज्ञातः सन् अवतार्य निवेश्य । निक्षिप्येत्यर्थः । विश्रान्तिसुखमखण्डविश्रामानन्दमनुभवितुमनुसन्धातुमभिलषामीच्छामीति । एवमादिदेशेति पूर्वेण सम्बन्धः ॥

---

१ 'खण्डे' इति पाठः । २ 'षड्धारा' इति पाठः । ३ 'भत्समे च' इति पाठः । ४ 'आर्यैरमात्यैः' इति पाठः ।

तत किं जातमित्यत आह—

तत प्रावृषेण्यपयोवाहव्यूहस्तनितनादाकर्णनसमुदीर्णनिरतिशयाह्लादसंसर्गनिरर्गलनिर्गलत्केकालापिन कलापिन इव जना प्रमदभवकलकलरवमुखरितहरिन्मुखा बभूवु ॥

तत इति । तत आदेशानन्तरं प्रावृषि भव प्रावृषेण्यो वार्षिक । 'प्रावृष एण्य' इति एण्यप्रत्यय । तादृशो य पयोवाहव्यूहो जलधरपटलस्तस्य स्तनितं गर्जितमेव नादो ध्वनि । 'स्तनितं गर्जितं मेघनिर्घोषे रसितादि च' इत्यमर । तस्याकर्णनेन श्रवणेन समुदीर्ण । समुत्पन्न इत्यर्थ । गौणार्थत्वादग्राम्यत्व प्रत्युतोत्कर्षावहमेव । यथाह दण्डी—'निष्ठ्यूतोद्गीर्णवान्तादिगौणवृत्तिव्यपाश्रयम् । अतिसुन्दरमन्यत्र ग्राम्य कक्षा विगाहते ॥' इति । तथाभूतो यो निरतिशयाह्लाद परमानन्दस्तस्य संसर्गेणावेशेन निरर्गलमप्रतिबन्ध यथा तथा निर्गलन्त्यो निर्गच्छन्त्यो या केका स्वाव्यक्ता आलपन्ति ताच्छील्येन कूजन्तीति तथोक्ता । के मूर्ध्नि कायति ध्वनयतीति विग्रह । 'केका वाणी मयूरस्य' इत्यमर । कलापिनो बर्हिणो मयूरा इवेत्युपमा । जना श्रोतार प्रमदभवो हर्षसमुत्पन्न । 'प्रमदसमदौ हर्षे' इत्यप्प्रत्ययान्तो निपात । य कलकलरव कोलाहलध्वनि । 'कोलाहल कलकल' इत्यमर । तेन मुखरितानि मुखरीकृतानि । वाचालीकृतानीत्यर्थ । 'तत्करोति—' इति ण्यन्तात्कर्मणि क्त । तानि हरितो दिङ्मुखानि दिगन्तराणि तान्येव मुखानि वदनानि येषा ते तथोक्ता बभूवुरिति श्लिष्टरूपकमुक्तोपमया सकीर्यते । श्रीरामाभिषेकवार्ताश्रवणजनितानन्दातिशयोल्लसितकोलाहलेनाशेषदिगन्तरालानि प्रतिध्वनिं चक्रुरित्यर्थ ॥

आनन्दबाष्पविसरो वदने प्रजाना-
मावीर्बभूव मकरन्द इवारविन्दे ।
रामस्य कान्तिमभिषेकदिने भवित्रीं
प्रक्षाल्य चक्षुरिव वीक्षितुमादरेण ॥ ४ ॥

आनन्देति । आनन्दबाष्पविसर आनन्दाश्रुपूर प्रजाना जनाना वदने मुखेऽरविन्दे पद्मे मकरन्द पुष्परस इवेत्युपमा । आविर्बभूव प्रादुरासीत् । 'मकरन्द पुष्परस' इत्यमर । किं कर्तुमिव । अभिषेकदिने पट्टाभिषेकदिवसे भवित्रीं भाविनां रामस्य कान्तिं शोभाविशेषम्, चक्षु नेत्राणीत्यर्थ, प्रक्षाल्य संशोध्यादरेण प्रेम्णा वीक्षितुं द्रष्टुमिवेति फलोत्प्रेक्षा । यथा लोके चक्षु प्रक्षालनपूर्वक द्रष्टव्य वस्तु पश्यन्ति तथात्रापि जना विशिष्टश्रीरामशरीरकान्तिं द्रष्टुकामाश्चक्षु प्रक्षालयितुमिवानन्दाश्रूणि प्रवर्तयामासुरित्यर्थ । उत्प्रेक्षा । उक्तालकारयोरन्योन्यनैरपेक्ष्यात्ससृष्टि । वसन्ततिलकावृत्तम् ।

राजापि तेषा सपत्स्यमानमहोत्सवोत्सुकजनसमर्दजनिष्यमाण

---

१ 'निनदाकर्णन' इति पाठ २ 'निरर्गलनिर्गलत्केका' इति पाठ ३ 'भरभव' इति पाठ ४ 'नयने' इति पाठ

रजोराजिपातपरिजिहीर्षयेव रोमाञ्चप्रपञ्चेन कञ्चुकिताङ्गाना प्रमाणातीता प्रीतिं प्रपन्नाना हर्षप्रकर्षेण द्विगुणीकृतमानन्दमन्तर्नियम्य सुमन्त्रप्रमुखान्मन्त्रिमुख्यानेवमाचख्यौ।

राजेति। राजा दशरथोऽपि सपत्समान प्रत्यासन्नतया सभविष्यमाणो यो महोत्सवो हर्षोत्पादकश्रीरामपट्टाभिषेकरूपव्यापार। उक्त च भावप्रकाशे—'उत्सवे हर्षमित्येव उत्सव परिकीर्तित' इति। तेनोत्सुका कालाक्षमत्वलक्षणौत्सुक्यसपन्ना। 'प्रसितोत्सुकाभ्या-' इत्यादिना तृतीयासमास। ये जनास्तेषा समर्देन सभ्रमेण जनिष्यमाण उत्पत्स्यमानो यो रजोराजिपातो धूलिनिकुरम्बपतन तस्य परिजिहीर्षया परिहरणेच्छयेवेति हेतूत्प्रेक्षा। 'उत्पन्नस्य प्रतीकारादनर्थस्योत्पत्तिप्रतिबन्ध एव वरम्' इति न्यायेन प्रागेव रज सश्लेषपरिहरणोपायचिकीर्षयेवेत्युत्प्रेक्षार्थम्। परिपूर्वात् हरतेर्मन्नन्तात्स्त्रियामप्रत्यये टाप्। रोमाञ्चप्रपञ्चेन रोमहर्षणव्याप्त्या 'रोमाञ्चो रोमहर्षणम्' इत्यमर, कञ्चुकितानि कञ्चुकवत्कृतानि। निर्मितानीत्यर्थ। तान्यङ्गानि येषा तेषाम्। कञ्चुकशब्दात् 'तत्करोति-' इति ण्यन्तात्कर्मणि क्त। तत प्रमाणातीता प्रीतिमपरिच्छिन्नानन्द प्रपन्नाना तेषा जनाना हर्षप्रकर्षेण। इष्टलाभजन्यो मन प्रसादो हर्षस्तस्य प्रकर्षेणातिशयेन हेतुना। द्वौ गुणावावृत्ती यस्य स द्विगुण। 'गुणस्त्वावृत्तिशब्दादिज्येन्द्रियामुख्यतन्तुषु' इति वैजयन्ती। द्विगुणीकृतो द्विरावृत्त। पूर्ववत्कर्मणि क्त। तमानन्दमिष्टानुष्ठानासुखभवजन्यसुखम्। राज्याभिषेकस्य प्रजाहर्षमूलत्वात्तदुपबृंहितानन्दातिरेकमित्यर्थ। अन्तर्नियम्यान्तरङ्गे निरुध्य। सुमन्त्रप्रमुखान्सुमन्त्रादीन्मन्त्रिमुख्यानमात्यप्रवरान्प्रति एव वक्ष्यमाणप्रकारेण आचख्यौ। उवाचेत्यर्थ। अत्र प्रतिहर्षानन्दशब्दाना वृत्तिभेदाद्विदोऽपनेय॥

आख्यानप्रकारमेवाह—

> **अस्माननाश्रिततपोवनभूमिभागा-**
> **नुन्मुच्य मार्गपरिपालनजागरूकान्।**
> **अम्लानमौग्ध्यमचिराद्धलस्य राम**
> **मेवंविध कथमुदेति जनानुराग॥५॥**

अस्मानिति। अनाश्रितोऽनधिष्ठितस्तपोवनभूमिभाग पुण्यारण्यभूप्रदेशो यैस्तात्त गोचाद्। अस्वीकृतवानप्रस्थाश्रमानित्यर्थ। किं च मार्गेण नीतिशास्त्रपद्धत्या परिपालने प्रजासरक्षणे जागरूकान्सावधानान्। विशेषणद्वयेनाप्यपरित्याज्यत्व सूच्यते। एवविधानप्यस्मान्। बहुवचनमत्रासभावनया अमात्याभिप्रायेण वा द्रष्टव्यम्। उन्मुच्य त्यक्त्वा। अम्लानमक्षीण मौग्ध्य मुग्धभावो यस्य तम्। अनतिप्रौढमित्यर्थ। निजगत्पते सकलकार्यधुरधरस्य श्रीरामस्य तत्त्वतोऽत्यन्तप्रौढिमसपन्नभावेऽप्यादरातिशयादित्थ निर्दिष्टमित्यनुसधेयम्। राममचिरात्क्षिप्रमेवात्वल्पब्द्याभिल। एवविध इत्थभूतप्रकार। अनिर्वाच्य इति यावत्। जनानुराग प्रजाभिलाषविशेष

---

१ 'त्वाद' इति पाठ

कथ कुतो चोदेत्युत्पद्यते । एतदाश्चर्यमित्यर्थ । मन प्रवृत्ते परतन्त्रा एव प्रजा न स्वस्ववपरतन्त्रा इति भाव । एतच्च 'अन्यत्र जयमन्विच्छेत्पुत्रादिच्छेत्पराभवम्' इति न्यायेन राज्ञोऽभिमतमेवेति रहस्यम् । वसन्ततिलकावृत्तम् ॥

तेऽपि नियमितनिजमनोरथाय दशरथाय सविनयमेव व्यज्ञिज्ञपन् ।

त इति । ते सुमन्त्रप्रमुखा मन्त्रिणोऽपि नियमितो निर्धारितो निज स्वकीय मनोरथ श्रीरामाभिषेककरणरूपो यस्य तस्मै । यद्वा नियमित प्रजानुरागस्य श्रीरा प्रवृत्तत्वात्स्ववशोचितो निजमनोरथो राज्याभिलाषो यस्य । दशरथाय सविनय सप्रश्र यथा तथा एव वक्ष्यमाणरीत्या व्यजिज्ञपन् विज्ञापयामासु ॥

विज्ञापनमेवाह—

> देवे स्थितेऽपि तनय तव रामभद्र
> लोक स्वय भजतु नाम किमत्र चित्रम् ।
> चन्द्र विना तदुपलम्भनहेतुभूत
> क्षीरोदमाश्रयति किं तृपितश्चकोर ॥ ६ ॥

देव इति । देवे राज्ञि त्वयि । 'देव सुरे घने राज्ञि' इति विश्व । स्थिते प्रजा परिपालनदक्षतया वर्तमाने सत्यपि लोको जनस्तव तनय रामभद्र स्वय चोदन विनैव भजतु सेवताम् । समाश्रयत्वित्यर्थ । नामेति सभावनायाम् । अत्रास्मिन्न किं चित्रमाश्चर्यम् । न किंचिदपीत्यर्थ । कुत एतदित्याशङ्क्य दृष्टान्तमाह—चन्द्र मिति । तृषित पिपासितश्चकोरश्चन्द्रिकापायी पक्षिविशेष । 'चकोरश्चन्द्रिकापायी इत्युक्तत्वात् । चन्द्र विना । चन्द्र विहायेत्यर्थ । 'पृथग्विना—' इत्यादिना विकल्प द्वितीया । तदुपलम्भनस्य चन्द्रोत्पत्तेर्हेतुभूत कारणभूत क्षीराण्युदकानि यस्य त क्षीरोद क्षीरसमुद्रम् । 'उदकस्योद सज्ञायाम्' इत्युदकशब्दस्योदादेश । आश्रयति सेवते किम् । नाश्रयत्येवेत्यर्थ । अत एव तत्र चित्रमिति वैधर्म्येण दृष्टान्तालकार 'बिम्बानुबिम्बन्यायेन निर्देशो धर्मधर्मिणो । दृष्टान्तालकृतिर्ज्ञेया भिन्नवाक्याथस श्रया ॥' इति विद्याचक्रवर्तिलक्षणात् । वृत्त पूर्ववत् ॥

तदनन्तर त्वरे तत्परस्तत्त्वविदा वरिष्ठस्य वसिष्ठस्य शासनाद भिषेकोपकरणाहरणाय सामात्य पौरवर्ग ।

तदनन्तरमिति । तदनन्तर राजमन्त्रिसभाषणानन्तरकाले तत्त्वविदामागमरह स्यवेत्तॄणा वरिष्ठस्य श्रेष्ठस्य वसिष्ठस्य महर्षे शासनादाज्ञावचनादभिषेकोपकरणाना पुण्यतीर्थपरिपूरितकनककलशभद्रासनच्छत्रचामरादिराज्याभिषेकसाधनानामाहरणाय ता न्याहर्तुमित्यथ । तत्पर आसक्त सन् । 'तत्परे प्रसितासक्तौ' इत्यमर । सामात्यो मन्त्रिसहित पौरवर्गो नागरिकसमूहस्त्वरे त्वरा चकार ॥

---

१ 'तत्वरे तत्त्वविदां' इति पाठ २ 'वरस्य' इति पाठ

अनन्तरवृत्तान्तमाह—

आहूय राम विनयाभिराममात्त प्रमोद प्रभुरेवमूचे ।
तवोत्तमाङ्गे मुकुट विधातुमह्नाय तिष्ये दिवसे यतिष्ये ॥ ७ ॥

आहूयेति । प्रभुर्दशरथो विनयेन प्रश्रयेणाभिराम रमणीय राममाहूयात्त प्र- मोद समुत्पन्नानन्द सन् एव वक्ष्यमाणप्रकारेण ऊचे उक्तवान् । तदेवाह—अह्नाय द्रुत तिष्ये । पुष्यनक्षत्र इत्यर्थ । 'पुष्ये तु सिध्यतिष्यौ' इत्यमर । 'पुष्य सर्वार्थ साधक ' इति शास्त्रात्सकलकार्यसिद्धिसाधकत्वेन प्रशस्तत्वादिति भाव । दिवसे । श्व एवेत्यर्थ । तथा रामायणे दशरथवचनम्—'श्व एव पुष्यो भविता श्वोऽभिषि च्यतु मे सुत ' इति । तवोत्तमाङ्गे शिरसि । 'उत्तमाङ्ग शिर शीर्षम्' इत्यमर । मुकुट महाराज्यलक्षण कनककोटीर विधातु निक्षेप्तु यतिष्ये यत्न करिष्ये । स्वाभा विककृत्रिमाभ्या जनितभेदेन द्विविधस्यापि विनयस्य त्वयि विद्यमानत्वाद्यौवराज्य त्वा करिष्यामीत्यर्थ । अत्र कामन्दक —'विनयप्रग्रहान्भूत्वे कुर्वीत नृपति सुतान् । अविनीतकुमार हि कुलमाशु विशीर्यते ॥ विनीतमौरस पुन यौवराज्येऽभिषेचयेत् ॥' इत्यूचे इति सबन्ध । उपजातिवृत्तम् ॥

अथ दशरथमनोरथ कौसल्यायै निवेद्य स्वभवनमुपागतस्य रामस्य भगवान्वसिष्ठ सजातकौतुक कौतुकमङ्गल निर्वर्तयामास ।

अथेति । अथानन्तर दशरथस्य मनोरथ मूर्धाभिषेककरणसकल्प कौसल्यायै निजजनन्यै निवेद्य विज्ञाप्य स्वभवन निजमन्दिरमुपागतस्य प्रविष्टस्य श्रीरामस्य भगवान्पूज्यो वसिष्ठ सजातकौतुक । इदानीं खल्वह कृतार्थ इत्यर्थ । यत श्रीरा माभिषेकप्रक्रियानुवर्तनतात्पर्येण सभवामीति समुत्पन्नहर्ष सन् कौतुक हस्तसूत्रबन्ध- नरूप मङ्गल मङ्गलाचार निर्वर्तयामास । चकारेत्यर्थ । क्षोणीपाणिग्रहोत्सवेऽवश्य- कर्तव्यत्वेन शास्त्रचोदितत्वादिति भाव । 'कौतुक मङ्गले हर्षे हस्तसूत्रे कुतूहले' इत्युभयत्रापि शाश्वत ॥

आपूरयन्मङ्गलतूर्यघोषैराशावशावल्लभकर्णतालान् ।
उज्जृम्भित कोऽपि गिरामभूमिरुन्मस्तक पौरजनप्रमोद ॥८॥

आपूरयन्निति । मङ्गलतूर्यघोषैर्मङ्गलार्थवाद्यध्वनिभिराशासु दिक्षु ये वशाना करिणीना वल्लभास्तेषा दिग्गजाना कर्णतालान्कर्णसघट्टनजनितध्वनीन् । 'वशा स्त्री करिणी वन्ध्या' इत्यमर । आपूरयन्विस्तारयन् । कोऽप्यभूतपूर्व । अत एव गिराम- भूमि वाचामगोचर । इयत्तयोदन्तया वक्तुमशक्य इत्यर्थ । उन्मस्तक उन्नतशिरा । महानित्यर्थ । अथवा उल्लङ्घितशिरस्क । अतिप्रभूत इत्यर्थ । पौरजनाना प्रमोद आनन्द उज्जृम्भित । उत्कटोऽभूदित्यर्थ । अत्र तूर्यघोषाणा दिग्गजकर्णतालपूरणा- सबन्धेऽपि तत्सबन्धाभिधानादसबन्धे सबन्धरूपातिशयोक्ति । इन्द्रवज्रावृत्तम् ।

तत्र,

तत्रेति । तत्र तस्मिन्प्रमोदोज्जृम्भणसमय इत्यर्थ ।

---

१ 'पौरजनातिमोद' इति पाठ

यामेवाहुर्निशिचरकुलोन्मूलने मूलहेतुं
यस्याश्चित्तं प्रकृतिकुटिल गात्रमित्रं बभूव।
अम्भोजिन्या शिशिरसरस कासरीवाच्छमम्भ
कैकेय्या सा हृदयमदयं[2] मन्थरा निर्ममन्थ ॥ ९ ॥

यामेवेति। या मन्थराम्। एवकारोऽन्यव्यवच्छेदार्थक। निशिचराणा रावणादिराक्षसाना कुलोन्मूलने वशनाशने गणविध्वसने वा। 'सजातीयगणे गेहे गोत्रेऽपि कथित कुलम्' इति विश्व। मूलहेतु आद्यकारणमाहुर्ब्रुवते। जना इति शेष 'ब्रुव पञ्चाना-' इत्यादिना णलादेशो ब्रुव आहादेशश्च। तद्दुर्बोधाद्विपरीतबुद्ध्या कैकेय्या वन प्रव्राजिते तत सीतापहरणे सति श्रीरामेण रावणादिसहारस्य प्रवृत्तत्वादिति भाव। तथा प्रकृत्या कुटिल स्वभावेन वक्रम्। 'प्रकृत्यादिभ्य उपसख्यानम्' इति तृतीयासमास। यस्या मन्थरायाश्चित्त गात्रमित्र तस्या एव शरीरसदृश बभूव यथा तद्गात्र स्वभाववक्र तथा चित्तमप्यासीदित्यर्थ। 'आकारसदृशी प्रज्ञा' इति वचनात्प्रायेण प्रज्ञाया आकारसदृशत्वनियमादिति भाव। सा मन्थरा मन्थराभिधाना कैकेयीगृहवासिनी। कासरी वनमहिषीव। 'उलायो महिषो वाहद्विषत्कासरसैरिभा' इत्यमर। 'जातेरस्त्रीविषयादयोपधात्' इति ङीष्। शिशिर च तत्सरस मधुरं चेति विशेषणयोरपि मिथोविशेषणविशेष्यभावविवक्षायाम् 'विशेषण विशेष्येण बहुलम्' इति समास। अच्छ निर्मलम्। एतद्विशेषणद्वय हृदयेऽपि योज्यम् अम्भोजिन्या सरस्या अम्भ इव कैकेय्या हृदयमदय दयारहित यथा तथा निर्ममन्थ आलोडयामास। तथा तन्मन श्रीरामाभिषेकविघातप्रवण स्यात्तथा निजचित्तगात्रमित्रैरेव वाक्यै प्रलोभयामासेत्यर्थ। मनोवाक्कायकर्मसु कुटिलायास्तस्या किं वक्तु नाटयितुमशक्यमिति भाव। पूर्णोपमालकार। मन्दाक्रान्तावृत्तम् ॥

अलघुचलितझञ्झावातनिष्पेषदोषा
दशनिरिव कठोर शीतलाम्भोदपङ्क्तौ।
अपहृतजनसौख्यान्मन्थराभेदवाक्या-
दपि भरतजनन्या हन्त दौर्जन्यमासीत् ॥ १० ॥

अलघ्विति। अलघ्वमन्द चलित प्रवृत्तो यो झञ्झावातो ध्वनिविशेष। सूक्ष्माम्बुवर्षमिश्रितो महामारुतस्तेन यो निष्पेष सघर्षण स एव दोषस्तस्माद्धेतो। 'झञ्झा ध्वनिविशेषे स्यादपि सूक्ष्माम्बुवर्षणे' इति नानार्थरत्नमाला। शीतलाम्भोदपङ्क्तौ शिशिरजलदपटले कठोरस्तीक्ष्णोऽशनिर्दम्भोलिरिव। अपहृत विध्वसित जनाना सौख्य श्रीरामाभिषेकमहोत्सवजनितानन्दो येन तस्मान्मन्थराया भेदवाक्यात् 'राजेदानीं श्रीराममभिषेक्तुमुद्युक्त, ततस्त्व श्रीरामस्य प्रव्राजन भरतस्याभिषेक च पूर्वदत्तवरद्वयेनाभ्यर्थय, अन्यथा महाननर्थ स्यात्' इत्युपजापवचनादित्यर्थ। 'भेदो पजापौ' इत्यमर। भरतजनन्या भरतस्य मातरि कैकेय्यामपि दौर्जन्य श्रीरामा

१ 'सरित' इति पाठ　२ 'सदयहृदय' इति पाठ

पेक्षविघातकत्वरूपमसाधुत्वमासीत् । प्रादुरभूदित्यर्थः । भरतजनन्यामित्यनेन भरते सौजन्यं सुप्रसिद्धमेव, तथा च तज्जनन्यामपि तथात्वमुपपद्यते । कारणगुणपूर्वकत्वात्कार्यगुणानाम् । अत सौजन्ययुक्तायामप्यस्या दौर्जन्यमासीदिति विरोधसूचकोऽयमपिशब्दः । एतेन मन्थराया वचनस्य तादृक्चित्तविपर्योत्पादकपाटवं सूच्यते । हन्तेति विषादे । 'हन्त हर्षेऽनुकम्पायां वाक्यारम्भविषादयोः' इत्यमरः । अलङ्कारस्तु पूर्ववत् । मालिनीवृत्तम् । तथा श्रीरामायणे कैकेयीं प्रति मन्थरावाक्यम्—'तव देवासुरैर्युद्धे सह राजर्षिभिः पतिः । अगच्छत्त्वामुपादाय देवराजस्य साह्यकृत् ॥' इत्यारभ्य 'तौ वरौ याच भर्तारं भरतस्याभिषेचनम् । प्रव्राजनं च रामस्य त्वं वर्षाणि चतुर्दश ॥' इत्यन्तम् ॥

ततः कैकेयी किमकरोदित्याशङ्कायामाह—

सैषा मन्थराभिधानपिशाचिकावेशपरवशनिजाशया पूर्वं दण्डके वैजयन्तपुरवास्तव्यशम्बरासुरसंगरसंगतवेदनापनोदनार्थमात्मने वितीर्णं वरद्वयं दशरथाय न्यवेदयत् ।

सेति । मन्थरेत्यभिधानं नाम यस्याः सा तथोक्ता या पिशाचिका महाभूतग्रहः । स्वार्थे कः । 'केऽणः' इति ह्रस्वः । तस्या आवेशेनावहेन । आक्रमणेनेति यावत् । परवशः । परतन्त्रः । विवेकशून्य इति यावत् । निजाशयः स्वकीयान्तःकरणं यस्याः सा तथोक्ता । सैषा कैकेयी पूर्वं पूर्वकाले दण्डके वने वैजयन्तमिति यत्पुरं तद्वास्तव्यस्तत्र वसन् । 'वसेस्तव्यत्कर्तरि णिच्च' इति कर्तरि तव्यत्प्रत्ययो वृद्धिश्च । यः शम्बरासुरः शम्बराख्यो महादैत्यस्तस्य संगरे युद्धे संगता प्राप्ता या वेदनासुरशस्त्रक्षतिजनितखेदः । खेदेऽपि वेदना' इत्यमरः । तदपनोदनं तन्निवारणमर्थः प्रयोजनं यस्य तत् । तत्संभावितमित्यर्थः । 'अर्थोऽभिधेयरैवस्तुप्रयोजननिवृत्तिषु' इत्यमरः । आत्मने स्वस्यै वितीर्णम् । तादृग्रणसङ्कटापसार्थं तत्रत्यबाधाया निवर्तितत्वात्पारितोषिकतया दत्तमित्यर्थः । वरयोर्द्वयम् । द्वौ वरावित्यर्थः । 'देवाद्वृते वरः श्रेष्ठे' इत्यमरः । वराय भर्त्रे दशरथाय । 'क्रियाग्रहणमपि कर्तव्यम्' इति संप्रदानत्वाच्चतुर्थी । न्यवेदयत् ज्ञापयामास । तथा रामायणे—'स्मर राजन्पुरावृत्तं तस्मिन्देवासुरे रणे । तत्र चाच्यावयच्छत्रुस्त्वां जीवितमन्तरा ॥ तत्र चापि मया देव यत्त्वं समभिरक्षितः । जाग्रत्या यतमानायास्ततो मे प्रददौ वरौ ॥ तौ तु दत्तौ वरौ देव निक्षेपं मृगयाम्यहम् । तवैव पृथिवीपाल सकाशे सत्यसंगर ॥' इति ॥

विज्ञापितस्य वरद्वयस्य विनियोगप्रकारमेवाह—

तयोरेकस्य संरम्भो भरतस्याभिषेचनम् ।
अन्यस्य वन्यवृत्त्यैव वने रामस्य वर्तनम् ॥ ११ ॥

तयोरिति । तयोर्वरयोर्मध्ये एकस्य संरम्भः । सप्रवृत्तिरिति यावत् । भरतस्याभिषेचनं राज्याभिषेकः । अन्यस्य वरस्य संरम्भो वन्यवृत्त्या मुनिवृत्त्या । जटावल्कल-

१ 'आवेशनिजाशया' इति पाठः २ 'अपोदनवेतनार्थम्' इति पाठः ३ 'वितीर्णवराय' इति पाठः

धारणकन्दमूलफलाशनरूपव्यापारेणेत्यर्थः । उपजापबुद्धिजनमन्त्रव्यन्तरव्यवच्छेदा मेवत्वार । रामस्य वने दण्डकावने वर्तनं वृत्तिः । अवस्थानमिति यावत् । पूर्वं साम न्येन दत्तौ वरौ विदाधी भरताभिषेकरामविवासनरूपेण दातव्याविति युक्तवतीत्यर्थः तथा च रामायणम्—'नव पञ्च च वर्षाणि दण्डकारण्यमाश्रितः । चीराजिनजटा धारी रामो भवतु तापसः । भरतो भजतामद्य यौवराज्यमकण्टकम् ॥' इति ॥

तदानीं किं जातमित्याह—

तस्मिन्क्षणे वरयुगं चिरतप्ततान्न-
नाराचवेधपरुषं श्रवसी विदार्य ।
सत्यप्रहाणचकितस्य नृपस्य काम-
मूरीचकार हृदये पुटपाकरीतिम् ॥ १० ॥

तस्मिन्निति । तस्मिन्क्षणे तत्काले । 'निर्व्यापारस्थितौ कालविशेषोत्सवयोः क्षण' इत्यमरः । चिरं चिरकालं तप्तोऽग्निसंतप्तः । अत एव ताम्रो रक्तवर्णो यः नाराचः शलाकाकारस्तीक्ष्णशस्त्रविशेषस्तस्य वेध इव सम्प्रहारस्तद्वत्परुषं कठोरम् । दु म मिति यावत् । वरयुगं कर्तृ । सत्यस्य सूनृतभाषितस्य प्रहाणं प्रच्युतिः । 'हृत्यच इति णत्वम् । तस्माच्चकितस्य भयसम्भ्रान्तस्य नृपस्य राज्ञो दशरथस्य श्रवसी विदा श्रोत्रे विभिद्य । बाह्येन्द्रियद्वारा अन्तरिन्द्रियस्यार्थग्राहकत्वादिति भावः । 'कर्णशब्दग्रह श्रोत्रं श्रुतिः स्त्री श्रवणं श्रवः' इत्यमरः । हृदये तस्यैव मानसे पुटपाकरीतिं मूषिक सपुटमध्ये सुवर्णादिकं निगूढं निक्षिप्याग्निना संतापनं पुटपाकस्तस्य रीतिम् । तत्स दृशीं परिपाटीमित्यर्थः । अत एव निदर्शना । काममत्यन्तमूरीचकार अङ्गीचकार 'प्रतिश्रुतस्याश्रवणेऽग्रहणे वा सत्यविलयो भवेत्' इति श्रुत्वा गृहीतत्वाच्च तप्तनाराच दु सह वरयुगद्वारभूतश्रवणविदाहपूर्वकं राज्ञोऽन्तरङ्गं प्रविश्य तं निरुच्छ्वसं तापय मासेत्यर्थः । 'ऊरीकृतमुररीकृतमङ्गीकृतमाश्रुतं प्रतिज्ञातम्' इत्यमरः । 'ऊर्यादिच्विडा चश्च' इति गतिसंज्ञायाम् 'कुगतिप्रादयः' इति समासः । वसन्ततिलकावृत्तम् ॥

तनयविरहवार्तामात्रसंतप्यमाना-
द्थ दशरथचित्ताच्चेतना निर्जगाम ।
दवहुतवहरोचिर्ज्वालया लेह्यमाना
झटिति गहनगुल्मादुज्जिहाना मृगीव ॥ ११ ॥

तनयेति । अथानन्तरं तनयविरहवार्तामात्रेण श्रीरामविरहवृत्तान्ताकर्णनेनै संतप्यमानाद्दह्यमानात् । विरह एव सति किं भविष्यति वा न ज्ञायत इति मात्रश ब्दार्थः । दशरथस्य चित्ताद्धृदयात् । 'ध्रुवमपायेऽपादानम्' इत्यपादानत्वात्पञ्चमी चेतना संज्ञा जीवनशक्तिर्दवहुतवहस्य वनवह्नेः रोचिर्ज्वालया दीप्तिशिखया रोचिष ज्वालया वा । 'वने च वनवह्नौ च दवो दाव इतीरितः' इति शाश्वतः । लेह्यमानात् आस्वाद्यमानादिति यावत् । गहनगुल्मात्काननकुञ्जादुज्जिहाना निर्गमनशीला 'ओहाङ् गतौ' इति धातोः शानच् । मृगी कुरङ्गीव । 'जातेरस्त्रीविषयादयोपधात

१ 'क्षणतः' इति पाठः २ 'तदनुतनयवार्ता' इति पाठः ३ 'लिह्यमानाद्' इति पाठः

न्ति ङीप्। यष्टिलजमा। 'प्राग्यष्टिलज्जसाह्वाय' इत्यमर। निर्जगाम निरगात्। श्रीरामविरहार्ता श्रुत्वातिमात्रपुत्रवत्सलो राजा सपदि मूर्च्छामगच्छदित्यर्थ। पूर्णोपमालङ्कार। मालिनीवृत्तम्॥

अथ दशरथ कथमपि लब्धसञ्ज कैकेयीमभाषत।

अथेति। अथ चेतनानिर्गमनानन्तर दशरथ कथमपि कृच्छ्रेण लब्धसञ्ज प्राप्तचेतन सन् कैकेयीं प्रतीद वचनमभाषत अवोचत॥

तत्प्रकारमेवाह—

राम काममुपाश्रयिष्यति वनं त्यक्त्वा धृत कौतुक
लोकस्त्यक्ष्यति कौतुक चिरधृत तस्याभिषेके कथम्।
धर्मापायभयेन वत्सविरह वेक्ष्यामि वक्ष्यामि कि
यावत्कल्पमकीर्तिरार्तिजननी जायेत जाये तव॥ १४॥

राम इति। रामो धृत राज्याभिषेकाङ्गत्वेनामुक्त कौतुक हस्तसूत्र त्यक्त्वा लीलयेव विसृज्य काममत्यन्तम्। अप्रतिवन्धमित्यर्थ। वनमुपाश्रयिष्यति प्रवेक्ष्यति। धर्माचारतत्परत्वादनायासेनेव प्रव्रजिष्यतीत्यर्थ। तथा लोको जनस्तस्य श्रीरामस्याभिषेके विषये चिरधृत चिरकालमारभ्य सम्भृत कौतुक हर्ष कथ कथचित्त्यक्ष्यति। दुस्त्यजमप्यतिकृच्छ्रेण विसृक्ष्यतीत्यर्थ। तथा धर्मस्याङ्गीकृतपरिपालनरूपसुकृतस्यापायाद्विनाशाद्भय तेन वत्सविरह रामवियोग वक्ष्यामि धारयिष्यामि। अहमिति शेष। 'वह प्रापणे' इत्यस्माद्धातोर्लृट्। किं प्रतिवचन वक्ष्याम्यालपिष्यामि। वक्तुमवकाशाभावादिति भाव। अत्र 'वद व्यक्तायां वाचि' इत्यस्माद्धातोर्लृट्। अथवा वक्ष्यामि वक्ष्यामीति वहनार्थे द्विरुक्तोऽय शब्द। पुन पुनर्धारयिष्यामीत्यर्थ। 'चापले द्वे भवत' इति द्विरुक्ति। 'सम्भ्रमेण प्रवृत्तिश्चापल्यम्' इति काशिका। अतिदु सहपुनर्विरहवेदनाजनितोद्वेगात्सम्भ्रम। किंतु हे जाये हे भार्ये, तव यावत्कल्पम्। कल्पान्तपर्यन्तमित्यर्थ। 'यावदवधारणे' इत्यव्ययीभाव। आर्तिजननी पीडाकरी। मममेदिनीति यावत्। 'आर्ति पीडाधनुष्कोट्यो' इत्यमर। अकीर्ति श्रीरामाभिषेकविघ्नाचरणजन्याऽपख्यातिर्जायेत प्रादुर्भवेत्। जनेर्लिङि लङ्। यथा तथा वास्माक निर्वाहो भविष्यति, जायात्वेन सभावितायास्तवैव महाननथ। 'सभावितस्य चाकीर्तिर्मरणादतिरिच्यते' इति गीताया भगवदुक्तत्वादिति भाव। वृत्त्यनुप्रास। शार्दूलविक्रीडित वृत्तम्॥

वत्स कठोरहृदये नयनाभिराम
राम विना न खलु तिष्ठति जीवितं मे।
धातुर्बलादुपयमस्त्वयि जातपूर्व
कैकेयि मामुपयमं नयतीति मन्ये॥ १५॥

वत्समिति। हे कठोरहृदये कठिनचित्ते, यत स्वप्नेऽपि दु सह श्रीरामविरह

१ 'द्रक्ष्यामि' इति पाठ

साक्षात्त्व बोधयसि, अतस्त्वद्धृदयस्य कठोरत्वं किं वक्तव्यमित्येतत्सम्बोधनम्। नयनाभिराम नेत्रानन्दकर वत्स बाल तनयम्। विरहासहिष्णुत्वद्योतनार्थमेतद्विशेषणद्वयम्। 'वत्सो ना कुटजे वर्षे तर्णके तनयादिके' इति वैजयन्ती। राम विना। रामं विहायेत्यर्थः। 'पृथग्विना-' इत्यादिना पञ्चम्यभावपक्षे द्वितीया। मे मम जीवितं जीवनं न तिष्ठति खलु। मुनिश्चितं मरिष्यामीत्यर्थः। अतः हे कैकेयि, अत्र यद्यपि भार्यानामग्रहणं शास्त्रनिषिद्धं तथापि भार्येयं चण्डीति व्यवहर्तुं युज्यत इत्येवमामन्त्रितमित्यवधेयम्। धातुर्बलाद्विधिबलात्त्वयि विषये पूर्वं जातो जानपूर्वं। 'सुप्सुपा' इति समासः। उपयमो विवाहः। यमसामीप्यं च ध्वन्यते। 'विवाहोपयमौ समौ' इत्यमरः। मा यमस्यान्तकस्य समीपं उपयमम्। 'अव्ययं विभक्ति-' इत्यादिनाव्ययीभावः। नयति प्रापयतीत्येव मन्ये बुध्यामि। उपयमस्योपयमप्रापकत्वं युक्तम्। अतो ममाप्येवं मरणमुपयुज्यत इत्यर्थः। लोके लक्षणवतीनां कन्यकानां परिणयो भर्तृजीवनाय भवति, ईदृग्वलक्षणदुर्भगायास्तव परिणयस्तु मम मरणाय भवतीति भावः। वसन्ततिलकावृत्तम्॥

तदनु निजमनोरथैकपरिपूरणे[1] कृतादरा कैकेयी सोपहासमवादीत्[2]।

तदन्विति। तदनु दशरथभाषणानन्तरं निजमनोरथैक्यस्य भरताभिषेचनरामप्रव्राजनरूपस्वाभिलाषस्यैव परिपूरणे निष्पादने। अत्र मनोरथैकशब्दयोः विवभागवत्-वन्नमासः। अथवा एकपरिपूरणे मुख्यपरिपूरणे। 'एके मुख्यान्यकेवलाः' इत्यमरः। कृतादरा विहितास्था कैकेयी सोपहासं सोल्लुण्ठनमवादीदुवाच। 'सोल्लुण्ठनं तु सोत्प्रासं सोपहासं समाश्रय' इति हलायुधः॥

उक्तप्रकारमेव परिष्करोति—

सत्यविप्लवमपत्यसंगतः सगतः भृशमपश्यतस्तव।
आश्रुतस्य विफलत्वमस्ति चेदा श्रुतस्य रचितोऽयमञ्जलिः॥ १६

सत्येति। अपत्यसगतः पुत्रमोहाद्धेतो। पञ्चम्यास्तसिः। सगतः प्राप्तः सत्यविप्लवं सत्यवाक्यप्रच्युतिं भृशमत्यन्तमपश्यतोऽनालोचयतः। ईषदप्यननुसन्दधत इत्यर्थः। तवाश्रुतस्य वरद्वयं दास्यामीति प्रतिज्ञातवचनस्य। 'अङ्गीकृतमाश्रुतं प्रतिज्ञातम्' इत्यमरः। विफलत्वं नैष्फल्यमस्ति चेत्। तत्प्रतिश्रुतं विफलं भवति यदीत्यर्थः। आ इत्युपहासे विसर्गान्तो निपातः। श्रुतस्य 'सत्यं वद, धर्मं चर, स्वाध्यायान्मा प्रमदः', 'अङ्गीकृतं सुकृतिनः परिपालयन्ति' इत्यादि धर्मशास्त्रस्य। 'श्रुतं शास्त्रावधृतयोः' इत्यमरः। अयमञ्जलिः प्रणामः। 'तौ युतावञ्जलिः पुमान्' इत्यमरः। रचितः विहितः। 'शासनाच्छास्त्रम्' इति व्युत्पत्त्या दुरध्वप्रवृत्तिप्रतिषेधकत्वेन प्रसिद्धं शास्त्रम् ईदृशात्वादृशस्यापि भवतो यथेव प्रवृत्तिः स्यात्तर्हि किंचित्करत्वात् नमस्करोमीत्यर्थः। 'तस्माच्छास्त्रं प्रमाणं ते कार्याकार्यव्यवस्थितौ' इत्यादि भगवद्वचनाच्छास्त्रमनुसरतां

१ 'पूरणकृतादरा' इति पाठः। २ 'सोपहासम्' इति पाठः।

त्वया प्रतिश्रुतनिर्वाहोऽवश्य कर्तव्य । नान्यथा श्रेय इति तात्पर्यम् । भक्तिश्रद्धादरबन्धुरान्त करणतया विधीयमानो नमस्कार प्रसिद्ध । तओपहासादावपि नमस्कार सभवति । तथा प्रयुक्त पूर्वे —'त्रिदुदृन्दतरङ्गिताग्रमरणि कर्ता शिरोविन्दुक कर्मेति क्रमशिक्षितान्वयस्त्ला ये केऽपि तेभ्योऽञ्जलि । ये तु ग्रन्थसहस्रशाणकपणत्रुट्यत्कलङ्कैगिरामुल्लासे कवयन्ति विह्वणस्विलेष्वेव सन्ह्यति ॥' इति । रथोद्धता वृत्तम्—'रान्नराविह रथोद्धता ल्गा' इति ल क्षणात् ॥

प्रतिश्रुतमवश्य कर्तव्यमिति पुरातनराजवृत्तान्त दृष्टान्तयति—

किं नागतस्ते श्रवसो सकाशमरिंदम सत्यगिरा पुरोग ।
श्येनामिषीभूतकपोतपोतजीवातवे शस्त्रनिकृत्तगात्र ॥ १७ ॥

किमित्यादिना । सत्यगिरा पुरोग सत्यसधाग्रगण्य । अत एवानामिषमामिष सपद्यमानामामिषीभूतम् । अभूततद्भावे च्वि । 'कुगतिप्रादय' इति समास । श्येनस्य श्येनभूमिकाधारिण इन्द्रस्यामिषीभूतो मासखण्डीभूत । 'पिशित तरस मास पल्ल क्रव्यमामिषम्' इत्यमर । यद्वा भोग्यवस्तुभूत । 'आमिष भोग्यवस्तुनि' इति केशव । य कपोतपोत कपोतडिम्भवेषधारी यम । 'पोत पाकोऽर्भको डिम्भ' इत्यमर । तस्य जीवातवे जीवनायधार्थम् । तमुपजीवयितुमित्यर्थ । 'जीवातुर्नाव गौषधम्' इत्यमर । 'तादर्थ्ये चतुर्थी वक्तव्या' । शस्त्रनिकृत्तगात्र खड्गविदलितशरीर । अरीन्दमयतीत्यरिंदम शिबिचक्रवर्त्यपरनामा त्वद्वश्यो महाराज । सञ्ज्ञाया भृतृवृजि—' इत्यादिना खच् । 'अरुर्द्विषत्—' इत्यादिना मुमागम । ते तव श्रवसो सकाश श्रोत्रपथ नागत किम् । त्वया न श्रुत इतित्यर्थ । श्रुतश्चेत्कथनेव वक्ष्यसीति भाव ।—पुरा किलेन्द्रयमौ शिबिसत्यसधताया विवदमानो तत्परीक्षार्थं श्येनकपोतौ भूत्वा तत्र सङ्केतपूर्वक श्येनेनोपद्रुततत्वमामनो नाट्यन्कपोतो यागदीक्षित शिबि शरण जगाम । सोऽपि श्येनेन 'मदामिषीभूतोऽय देय' इति पृष्ट शरणागतपरित्यागे दोषस्मरणात्तत्परिमाणस्वशरीरमासपिण्डदानेनैव मोचयितु काम कपोत तुलायामारोप्य स्वमासशकल्दाने कृतवेन भारायमाणकपोतविप्रलब्ध प्रतिज्ञाभङ्गभयादशेषशरीर निकृत्तवान्–इति पौराणिकी कथात्रानुसधेया । पठन्ति चानेम श्लोकम्–'कर्णस्त्वच शिबिर्मांस प्राणान् जीमूतवाहन । ददौ दधीचिरस्थीनि किमदेय महात्मनाम् ॥' वृत्तमुपजाति ॥

ननु 'बहूनामनुग्रहो न्याय्य' इति लोकप्रसिद्धि, एकेन दृष्टान्तेन किं चरितार्थतेत्याह—

किंच,

किंचेति । नैक एवाय दृष्टान्त, किंतु राजान्तरमपि विद्यत इत्यर्थ ।

तमेवाह—

अभ्यर्च्य कस्मैचिदुपार्थिताय वितीर्य विप्राय विलोचने स्वे ।
आपूरयत्कश्चिदलर्कसञ्ज्ञ प्राज्ञ प्रतिज्ञा प्रथितप्रभाव ॥ १८ ॥

अभ्यर्च्येति । प्रज्ञ एव प्राज्ञ । 'धीरो मनीषी ज्ञ प्राज्ञ' इत्यमर । प्रज्ञादि-

स्वात्स्वार्थेऽणप्रत्यय । अथवा प्रज्ञास्यास्तीति प्राज्ञ । 'प्रज्ञाश्रद्धार्चाभ्यो ण' इति णप्रत्यय । प्रथितप्रभाव प्रख्याततेजा । 'स प्रताप प्रभावश्च यत्तेज कोशदण्डजम्' इत्यमर । अलर्कसज्ञोऽलर्कनामा कश्चिद्राजा । 'सज्ञा नामनि गायत्र्या च नाया रवे स्त्रियाम्' इति विश्व । उपाश्रिताय नेत्रयाचनार्थमतिथिभावेन समुपमाश्रितायेत्यर्थ । कस्मैचिदज्ञातकुलगोत्राय न तु परिचिताय विशेष प्रापयति विप्राय ब्राह्मणाय वेदवेदाङ्गपारगाय । 'कर्मणा यमभिप्रैति स सम्प्रदानम्' इति सम्प्रदानत्वाच्चतुर्थी । अभ्यर्च्य पूजयित्वा । न त्ववज्ञायेत्यर्थ । अन्यथा 'असत्कृतमवज्ञात तत्तामसमुदाहृतम्' इति गीताया भगवदुक्तरीत्या प्रत्यापनीयता स्यादिति भाव । खे खरीये । 'खो ज्ञातावात्मनि ख निष्पात्मीये' इत्यमर । विलोचने नेत्रे द्वितीयाद्विवचनमेतत् । न तु यत्किंचिदित्यर्थ । वितीर्य दत्त्वा प्रतिज्ञा सत्यसधतामापूरयन् परिपूरयामास । समर्थितवानित्यर्थ । सत्यसधतानिर्वाहेण कीर्तिसपादनतत्परा राजानो नात्मक्लेश गणयन्तीति भाव । तव तु नवक्लेश, तस्मादाशुपरिपालनीयमिति श्लोकद्वयस्य तात्पर्यम् । वृत्त पूर्ववत् । 'शैब्य श्येनकपोता' स्वमास पक्षिणे ददौ । अलर्कश्चक्षुषी दत्त्वा जगाम गतिमुत्तमाम् ॥' तथा च—'सश्रुल शैब्य श्येनाय स्वा तनु जगतीपति । प्रदाय पक्षिणे राजा जगाम गतिमुत्तमाम् ॥ तथा ह्यलर्कस्तेजस्वी ब्राह्मणे वेदपारगे । याचमाने स्वके नेत्रे उद्धृत्याविमना ददौ ॥' इत्येतच्छ्लोकद्वयस्यापि मूलम् ॥

यद्येनमाश्रुतो न परिपाल्येत तर्हि सत्यसधसमानस्य गर्हणरूपानर्थ समापतेदित्याह—

> असुरसमरवेलाजातबाधावसाने
> वरयुगमदिशस्त्व प्रीतिपूर्व यया मे ।
> अशिथिलगुणबन्धा सत्यसधा नरेन्द्रा
> जललिपिरिति काम सगिरन्ता गिर ताम् ॥ १९ ॥

असुरेति । असुरसमरवेलाया शम्बरासुरयुद्धसमये जाता समुत्पन्ना या बाधा ऽसुरशस्त्रक्षतजनितवेदना तस्या अवसानेऽन्ते । सग्रामादन्यत्रापसरणेन तद्बाधाया निवर्तितत्वादिति भाव । त्व यया गिरा वाचा मे मह्य वरयोर्युग युगलम् । 'युग्म तु युगल युगम्' इत्यमर । प्रीतिपूर्व बाधानिवर्तनजनितपरितोषपूर्वक यथा तथाऽदिशो दत्तवानसि । पारितोषिकतया वरद्वय दास्यामीति या गिरमुक्तवानसीति भाव । ता गिरमशिथिलोऽविच्छिन्नो गुणबन्धो दानदाक्षिण्यादिगुणानुवृत्तिर्येषा ते सद्गुणसपादनदृढीकरणतत्परा इत्यर्थ । 'सधा विधौ प्रतिज्ञायाम्' इत्यमर । नरेन्द्रा राजान । 'नरेन्द्र पार्थिवे राज्ञि विषवैद्येऽपि च स्मृत' इति वैजयन्ती । ता गिर जललिपिरिति जलाक्षरविन्यासरूपेति । 'लिखिताक्षरविन्यासे लिपिर्लिबिरुभे स्त्रियौ' इत्यमर । काममत्यन्त सगिरन्ता आलपन्ताम् । सभावनाया लोट् । दशरथवचन जललिपिवदप्रतिष्ठितमिति सत्यसधकृत गर्हण सभविष्यतीत्यर्थ । सत्यसधनरेन्द्रविरचिताद्वाक्यप्रतिष्ठाभङ्गप्रयुक्तगर्हणादन्य को वाऽनर्थपदार्थोऽस्ति सभावितानामिति

भाव । जल्पिपे कम बेऽपि निपातेनाभिहितत्वान्न द्वितीयेत्युक्तम् । अत्र गिरो जल्लिपित्वरूपणाद्रूपकालङ्कार । मालिनीवृत्तम् ॥

कि बहुना,

कि बहुनेति । किंबहुना मन्मनोरथापरिपूरणे स्वस्या मरण निश्चितमित्याह—

सत्योद्या गिरमिह निर्वहस्व मा वा
सन्मान भुवि न सहेय राममातु ।
सस्थास्ये विषमुपभुज्य पश्यतस्ते
सनाह त्यजसि न चेत्प्रवर्तमानम् ॥ २० ॥

सत्येति । गिर वरद्वय दास्यामीत्येवरूपा वाच सत्येनोद्येति सत्योद्या यथार्थ वाच्याम् । 'वद सुपि क्यप्च' इति क्यप् । 'उपपदम्—' इति समास । इहेदानीं निर्वहस्व समर्थयस्व वा उत मा वा मा निर्वहस्व । सत्योद्या मृषोद्या वा कुरुष्वेत्यर्थ । नात्र ममाभिनिवेश इति भाव । किंतु भुवि लोके राममातु कौसल्याया सन्मान रानमातृत्वप्रयुक्तमत्कार न सहेय न क्षमिष्ये । सोढु न शक्नुयामित्यर्थ । सहेर्लिङ् । रामसन्मानस्य महत्त्वेऽपि सपत्नीसन्मानस्य दैन्यावहत्वेन तु महत्त्वादिति भाव । अत प्रवर्तमान सपद्यमान सनाह रामाभिषेकसभ्रम न त्यजसि चेत् न विसृजसि यदि ते तव पश्यत सत । पश्यन्त त्वामनादृत्येत्यर्थ । 'षष्ठी चानादरे' इति षष्ठी । विषमुपभुज्य गरलमभ्यवहृत्य । 'क्ष्वेडस्तु गरल विषम्' इत्यमर । सस्थास्ये मरिष्ये । हीनजीवनादपि मरणमेवेति भाव । 'सस्थाधारे स्थितौ मृतौ' इत्यमर । 'समवप्र विभ्य स्थ' इत्यात्मनेपदम् । अत्र रामायणश्लोक —'तत्प्रतिश्रुत्य धर्मेण न चेद्रा म्यसि मे वरम् । अद्यैव हि प्रहास्यामि जीवित त्वद्विमानिता ॥ अद्य हि विषमेव पीत्वापि हि तवाग्रत । पश्यतस्ते मरिष्यामि रामो यद्यभिषिच्यते ॥' इति । प्रहर्षिणीवृत्तम्—'म्नौ ज्रौ गस्त्रिदशयति प्रहर्षिणीयम्' इति लक्षणात् ॥

एववादिनीमेना भूयोऽपि भूपतिरवदत् ।

एवमिति । एववादिनीमेना कैकेयीं भूय पुनरपि भूपतिर्दशरथोऽवदत् उवाच ॥ तदेवाह—

अयि कठिनहृदये, किंमुन्मुक्तलोकमर्यादया दयापेतया त्वयेति ।

अयीति । कठिनहृदये कठिनचित्ते । पुन पुनरनुनयेऽपि मार्दवाभावाद्धृदयस्येद सबोधनम् । उन्मुक्ता परित्यक्ता लोकमर्यादा सतीपतिन्यायरूपा यया तया । समतिक्रान्तकुलवधूसमाचारयेत्यर्थ । दयापेतया दयाहीनया । क्रूरयेति यावत् । त्वया किम्, कुत्सितवचन वक्तुमनुचितमित्यर्थ । 'कुत्साप्रश्नवितर्केष्वाक्षेपे किंशब्द इष्यते' इति शाश्वत ॥

---

१ 'किमुक्त मुक्त' इति पाठ

अनर्यानिवाह—

नैवाभवस्त्वमिह शीलवतीषु गण्या
नैवाभजत्पितृमता गणना स राम ।
नैवापमात्मजसुखान्यहमप्यनार्ये
नैवापमम्बु भरतेन न मे प्रदेयम् ॥ २१ ॥

नेति । हे अनार्ये दु शीले, अत एव त्वमिह लोके शीलवतीषु सद्वृत्तिसम्पन्नासु साध्वीष्वित्यर्थ । 'शील स्वभावे सद्वृत्ते' इत्यमर । गण्या गणनीया नैवाभवं नैवासि । भुवो लङ । परोपतापेऽप्यामन श्रेयोऽभावेन 'भक्षितेऽपि लशुने न्याधिनिवृत्त' । 'व्रतभ्रंशे सुखाप्राप्ति' इत्यादिवदुभयभ्रष्टासीत्यर्थ । तथा स राम पितृमता जीवत्पितृकाणा राजन्याना मध्ये गणना संख्या नैवाभजत प्राप्नोत् पिशाचिक्येव त्वया कान्तस्य ममाकिञ्चित्करत्वात्पितृकर्तव्याभिषेकादिसम्मानाप्तेरिति भाव । तथाहमप्यात्मजैर्यानि सुखानि तानि नवापम् । वार्धके पुत्रकृतोपचारादिजनितसौख्यानि नेव प्राप्तवमित्यर्थ । रामप्रव्राजनेन महता स्वपूर्वकमरणस्यावश्यभावित्वादिति भाव । सर्वत्रैवकारोऽवधारणार्थक । आप्नोतेर्लुङ् । पुषादित्वाच्लेरङादेश । तथा भरतेन मे मह्यम् । निवाप पितृतर्पणम् । 'पितृदान निवाप स्यात्' इत्यमर । तस्य सबन्धि नैवापम् । सबन्धार्थेऽण् । अम्बूदक न प्रदेय न दातव्यम् । भरतस्यापि त्वेऽप्यनार्यायास्तव दुर्भगगर्भसंभूतत्वात् । 'सद्बीजान्यपि सस्यानि दुष्येयु क्षेत्रदोषत ' इति न्यायेनायोग्यतया ममौर्ध्वदैहिकक्रिया न कर्तव्येत्यर्थ । भवन्मरणभयाद्रामे प्रव्राजिते आत्मनोऽपि मरण सुनिश्चितमेवेति भाव । अत्र परेतस्य निवापोदकमिष्टमेव । तथापि न देयमिति निषेधितत्वादनिष्टविधेरिवेष्टनिषेधस्याप्यनुपपद्यमानतया आभासत्वेन निजमरणमाक्षिप्यत इत्याक्षेपालकार । उक्त च विद्यानाथेन—'समानार्थतयानिष्टविध्याभासोऽप्याक्षेप इत्युपगम्यते । यथा चेष्टनिषेधस्याप्यनुपपद्यमानतया आभासत्वम्, तथानिष्टविधेरप्यनुपपद्यमानतया आभासत्वम्' इति । रामाभिषेकविघातेऽपि पुत्रस्य राज्यलाभ स्यादिति लोभेन शीलवतीगण्यत्वाभावाद्यनर्थाङ्गीकारत्वेऽपि स्वस्य वैधव्य स्वपुत्रस्य पितृकर्माचरणानर्हत्व चेत्यैहिकामुष्मिकविरुद्धमनर्थद्वय स्यादिति वा मत्वा, अस्मादभिनिवेशाद्विरता भविष्यतीति मत्वाऽनेन राज्ञा भरतनिवापाम्बुदाननिषेधोपन्यासेन निजनिधन सूचितमिति परमरहस्यम् । अत्र रामायणश्लोक —'राम कारयितव्यो मे मृतस्य सलिलक्रियाम् । सपुत्रया त्वया नैव कर्तव्या सलिलक्रिया ॥' इति । यद्वा भरतेन नैवापमम्बु मे न प्रदेयमिति काकु । प्रदेयमेवेत्यर्थ । रामप्रव्रजनोत्तरक्षणमेव निजमरणस्यावश्यभावित्वात्तत्सान्निध्याभावेन भरत एव ममौर्ध्वदैहिकक्रियाचरणतत्परो भविष्यतीति भाव । वसन्ततिलकावृत्तम् ॥

---

१ 'अगमत्' इति पाठ

वक्तव्यान्तर विवृत इत्याह—

किं च,

वासस्त्वचा भवतु किंचन तारवीणां
छायाद्रुमाश्च भवनानि भवन्तु धन्या ।
कैकेयि तस्य शयनानि कथं भवेयु-
स्त्वच्चेतसोऽपि कठिनानि शिलातलानि ॥ २२ ॥

किं च। वास इति । हे कैकेयि, तस्य रामस्य । दिव्याम्बरधारिण इति भाव । तारवीणा तरुसबन्धिनीनाम् । सबन्धार्थेऽण् । 'टिड्ढाणञ्–' इत्यादिना ङीप् । त्वचा सबन्धि किंचन किंचित् । वल्कलादिकमित्यर्थ । 'त्वक्स्त्री वल्क वल्कलमस्त्रियाम्' इत्यमर । वासो वस्त्र भवतु । तथा धन्या श्रीरामस्य निवासत्वेन सफलजन्मानश्छायाप्रधाना द्रुमा वृक्षाश्छायाद्रुमा नमेरुतरव । शाकपार्थिवादित्वान्मध्यमपदलोपी समास । 'छायावृक्षो नमेरु स्यात्' इति शब्दार्णव । नीरन्ध्रद्रुमा वा भवनानि गृहाणि भवन्तु । दिव्यभवनसंचारिण इति भाव । किंतु त्वच्चेतसस्तव हृदयादपि कठिनानि कठोराणि । त्वच्चेत एवातिकठिन, ततोऽप्यतिकठिनत्वे तेषा योग्यता किं वक्तव्येति भाव । शिलातलानि शिलाप्रदेशा शयनानि शय्या कथ भवेयु । वल्कलच्छायाद्रुमैर्यथाकथंचिदेव यात्रा भविष्यति । किंतु शिरीषपुष्पाधिकसौकुमार्यसपन्नशरीरस्य हंसतूलिकातल्पस्वापोचितस्य कठिनतरशिलातलान्येव शयनानि भवितु नार्हन्तीत्यर्थ । एतदेव मम हृदय निकृन्ततीति भाव । वृत्त तु पूर्ववत्। रामस्य भावीनि शयनानि शिलातलानि त्वच्चेतसोऽपि कठिनानि कथ भवेयु । त्वच्चेतस कठिनतराणि नैव। किंतु त्वच्चेत शिलातल्समकठिनमिति ध्वन्यते ॥

एव भर्त्रा भर्त्सिताप्यार्द्रचित्ता नाभूदेषा मन्थराक्रान्तवृत्ति ।
राकाचन्द्रे राजमानेऽप्यबाधं वीरुच्छन्ना चन्द्रकान्तस्थलीव ॥ २३ ॥

एवमिति । एवमुक्तरीत्या भर्त्सिता तर्जिताप्येवेति भर्त्रा तेन प्राणेश्वरेण दशरथेन । 'भर्त्स्ताच्छाल्ये' इत्यङ् । भर्त्सितापवादितापि । 'भर्त्सन त्वपवादनम्' इत्यमर । मन्थरया पिशाचकल्पयाक्रान्ताच्छन्ना । निह्नुता इति यावत् । वृत्ति सद्वर्तन यस्या सा । 'वृत्तिर्वर्तनजीवने' इत्यमर । एषा कैकेयी राकाचन्द्रे पूर्णिमाचन्द्रे । 'पूर्ण राका निशाकरे' इत्यमर । अबाध मेघावरणादिप्रतिबन्धरहित यथा तथा राजमाने प्रकाशमाने सत्यपि वीरुच्छन्ना लताच्छादिता । 'लता प्रतानिनी वीरुत्' इत्यमर । चन्द्रकान्तस्थली चन्द्रकान्तमणिभूमिरिव । 'जानपद–' इत्यादिना अकृत्रिमार्थे ङीप् । आर्द्रचित्ता स्नेहार्द्रहृदया । रामाभिषेकविघाताभिनिवेशपराङ्मुखीति यावत् । नाभूत्नासीत् । नहि दुष्टाक्रान्ता प्रयत्नेनापि प्रकृतिं प्रतिपद्यन्त इति भाव । अत्र माङो नञर्थकत्वान्माङि लुङो नासीदर्थत्वावकाश ।

---

१ 'मा भूत्' इति पाठ. २ 'निशाया' इति पाठ.

अत्र सति भर्त्सितत्वकारणे चित्तस्यार्द्रीभावरूपकार्यानुदयाद्विशेषोक्तिरलङ्कारः । 'तत्सामग्र्यामनुत्पत्तिर्विशेषोक्तिर्निगद्यते' इति लक्षणात् । तथा मन्थरावान्तवृत्तित्व विशेषणगत्या चित्तार्द्रीभावाभाव प्रति हेतुत्वात्काव्यलिङ्गमलङ्कारः । तथा च चकमातस्थलीवेलत्र उपमेति त्रयाणामन्योन्यसापेक्षितत्वात्सङ्करः । शालिनीवृत्तम् 'शालिन्युक्ता म्तौ तगौ गोऽब्धिलोकैः' इति लक्षणात् ॥

तदनु मुहूर्तमात्रमपि राममुखावलोकनसुखमनुबुभूषुर्दशरथः कुमारमानयेति सुमन्त्रमादिदेश ।

तदन्विति । तदनु कैकेयीचित्तस्यानार्द्रीभावानन्तरम् । मुहूर्तमात्र क्षणमात्र घटिकाद्वयमपि वा । तदनन्तर श्रीरामविरहस्यावश्यभावित्वादिति भाव । एवं कैकेय्या अनिवार्यनिश्चयत्व अधर्मभीरो राज्ञो रामप्रव्रजनविनिश्चितत्व च सूच्यत्वगन्तव्यम् । 'मुहूर्तम परले स्याद्घटिकाद्वितयेऽपि च' इति विश्व । राममुखावलोकनेन यत्सुखमानन्दस्तदनुबुभूषुरनुभवितुमिच्छु । श्रीराम दिदृक्षु रित्यर्थ । भुव सन्नन्तात् 'सनाशंसभिक्ष उ' । दशरथ कुमार राममानय समीपमापयेति सुमन्त्र नाम मन्त्रिणमादिदेश आज्ञापयामास ॥

तेन सत्वर राजभवन प्रवेशितो राम कृतप्रणाम पितरमयथाभूतमुखविकासमाराद्वालक्ष्य चकितः किमिदमिति कैकेयीमन्वयुङ्क्त

तेनेति । तेन सुमन्त्रेण सत्वरमविलम्बितम् । राज्ञो विलम्बासहिष्णुत्वादिति भाव । 'सत्वर चपल तूर्णमविलम्बितमाशु च' इत्यमर । राजभवन दशरथगृह प्रवेशित सन् । विशेष्ये तास्कर्मणि क्त । राम कृतप्रणाम कृताभिवादन स अयथाभूत पृथग्भूत पूर्वापेक्षया विलक्षणो मुखविकासो वक्त्रश्रीर्यस्य त पितर दशरथ आरात् समीपे । 'आराद्दूरसमीपयो' इत्यमर । आलक्ष्य दृष्ट्वा चकितो भयभ्रान्त सन् । इद राज्ञो मुखविकासराहित्य किम् । कुतो वा जातमित्यर्थ । इति कैकेयीमन्वयुङ्क्त अपृच्छत् । 'प्रश्नोऽनुयोग पृच्छा च' इत्यमर ॥

सापि पापाशया प्रत्यवादीत् ।

सेति । तत पापाशया पापाभिप्राया । दु सहपेति यावत् । 'आशय स्यादभिप्राये मानसाधारयोरपि' इति विश्व । सा कैकेय्यपि प्रत्यवादीत्प्रत्युवाच । श्रीरामप्रश्नस्योत्तरं ददावित्यर्थ । ददेर्लुङि सिचि वृद्धि ॥

तदेव विवृणोति—

वत्स, प्रतिश्रुतवरद्वयनिर्वहणे निपुणेतरस्तातस्ते सम्प्रति सानुशयस्तनयवात्सल्यात्सत्यन्यत्यासत्रासाच्च गाढमगाधे शोकसागरे निमज्जतीति ।

वत्सेति । हे वत्स राम, ते तव तात पिता । 'तातस्तु जनक पिता' इत्यमर ।

---

१ 'अनुबुभूषु कुमारम्' इति पाठ २ 'प्रवेशितस्तत' इति पाठ ३ 'विलास' इति पाठ ४ 'चकितमति' इति पाठ ५ 'अगाधशोक' इति पाठ

सप्रतीदाना प्रतिश्रुत पूर्वं प्रतिज्ञात यद्वरद्वय तस्य निवर्हणे समर्थने। वरद्वय समनन्तर स्वयमेव परिहरिष्यति। निपुण प्रवीणम्सादितर। अममथ सन्निलय। 'प्रवीणे निपुणाभिज्ञविज्ञनिष्णातशिक्षिता' इत्यमर। अत एव सानुशय समन सताप सन्। 'रत्ने शन्देऽथानुशयो दीर्घद्वेषानुतापयो' इत्यमर। तनये त्वयि वात्सल्यात् स्नेहात्। 'श्रीमान्निरवस्तु वमल' इत्यमर। तत्रा सत्यन्त्यलाम भरताभिषेकाकरणप्रयुक्त-सत्यविपर्यासम्भ्रमात्तद्भयाच्च हेतोरगाधे गम्भीरे। दुस्तर इत्यथ। नोक्सागरे दु साणवे गाढ भृशम्। असभविनोन्मज्जनमित्यथ। 'प्रगाढ भृशकृच्छ्रयो इत्यमर। निमज्जति निमग्नो भवतीत्येव प्रत्यवादीदिति पूवण सम्बन्ध ॥

कि तद्वरद्वयमित्याशङ्कायामाह—

वरद्वय तावत्तव मुनिवृत्त्यैव वने वर्तनमवनेरवन भरतस्येति।

वरेति। वरद्वय वरयुगलम्। तावच्छब्दोऽवधारणार्थ। 'यावत्तावच्च साकल्ये-ऽवधौ मानेऽवधारणे' इत्यमर। तव भवते मुनिवृत्त्या तापसवृत्त्यव। एवकारो भेदबुद्धिजनकवृत्त्यन्तरव्यवच्छेदार्थ। वने दण्डकावने वर्तन चतुर्दशवत्सरावस्थानम्। तथा भरतस्यावनेरवन भूरक्षण च। 'अव रक्षणे'। कर्तरि ल्युट्। तव वनवास एको वर, भरतस्य भूपरिपालनमपर इत्यथ। इति वाक्यसमाप्तौ। अस्त्वा इति च प्रत्यवादीदिति सम्बन्ध। यद्वा इति वरद्वय तावद्वरद्वय खल्वित्यन्वय ॥

रामस्तदाकर्ण्य प्रमुदितहृदय कृताञ्जलिरेनां प्रति व्यजिज्ञपत्।

राम इति। रामस्तद्वरद्वयमाकर्ण्य सविशेष श्रुत्वा प्रमुदितहृदयो धीरोदात्ततया विकारमन्त सन्तम्य सतुष्टान्त करण सन्। धीरोदात्तलक्षण तु—'महासत्त्वोऽति-गम्भीर क्षमावानविकत्थन। सुवर्णाचलवद्धारो धीरोदात्त सुसमत ॥' इति। एतेन धैर्यमुक्तम्। 'सतसो निर्विकारत्व धैर्यं सत्स्वपि हेतुषु' इति रसिका। अत एव कृताञ्जलिविरचितकरसपुट। भक्तिविनयविधेयत्वलक्षणमेतत्। एना कैकेयी प्रति व्यजिज्ञपद्विज्ञापयामास ॥

तदेवाह—

भीतो भूभरत किमम्ब भरत किवा वनाद्यावना
त्रस्तोऽह सगरान्वयायककुदस्तात कुत शोचति।
दिव्याया सरितो नियोगकरणाल्लब्धीं प्रतिज्ञामिमा
मातोभ्यामभिपूरयिष्यति न चेत्पुत्रो कथ स्यादयम् ॥ २४ ॥

भीत इति। हे अम्ब मात। 'अम्बा माताऽथ बाला स्यात्' इत्यमर। 'अम्बाथनद्योर्ह्रस्व' इति ह्रस्व। अत्र सापत्नमातृत्वेऽपि साम्प्रतिकविरोधाचरणन त्परत्वेऽपि भर्तृप्रातिकूल्यपरायणत्वेऽपि स्वय निर्विकारत्वादेवमामन्त्रितवानितिवग न्तव्यम्। भरतस्त्वत्पुत्रो भूभरतो भूभारात्। न तु त्वया भूभारात्। 'पञ्चम्यासत्सि',

१ 'वन्यवृत्त्यैव' इति पाठ २ 'भरतस्य चेति' इति पाठ ३ 'एना व्यजिज्ञपत्' इति पाठ ४ 'इह पूरयिष्यति' इति पाठ

'भीत्रार्थाना भयहेतुः' इत्यपादानत्वात्पञ्चमी। भीतो भयविशेषान्न किम्। न त्रातः एवेत्यर्थः। तथाह राम। पावयतीति पावनात्पवित्रताहेतो। न तु नैरर्थक्यादकार। 'पूङ् पवने'। कर्तरि ल्युट्। वनात्तपोवनात्। पूर्ववत्पञ्चमी। त्रस्तो भीतः किम्। न त्रस्त एवेत्यर्थः। 'चतुर्दश दरत्रासो भीतिर्भीः साध्वसं भयम्' इत्यमरः। अत्र सगरस्य सगरचक्रवर्तिनोऽन्ववायस्य कुलस्य कुदः श्रेष्ठ। अथवा सागरान्वयादाग राज्ञा श्रेष्ठ। 'वंशोऽन्ववायः सन्तानः' इति वंशपर्यायेष्वमरः। 'ककुद्वत्ककुदो श्रेष्ठे नृपाङ्के राजलक्ष्मणि' इति विश्वप्रकाशः। अत्र सागरान्ववायग्रहणं सर्वेऽपि सगरकुलोद्भवा भगीरथादयो राजानो दुस्तरप्रतिज्ञापारावारपारीणा एव, अतस्तत्कुलश्रेष्ठस्यास्य प्रतिज्ञाकुल्यावतरणं कियदिति सूचनार्थमित्यवगन्तव्यम्। अतोऽस्मत्पिता मादृशपुत्र जनको दशरथः कुतो हेतोः शोचति खिद्यति। न कुतोऽपि शोचितव्यमित्यर्थः। शोककारणयोरुभयोरप्यन्यतरस्याभावादिति भावः। तदुक्तं इत्याशङ्क्याह—दिवि मम दिव्या तस्याः सरितो वियद्गङ्गाया निवापकरणात्पितृतर्पणाञ्जलिविधानात्। अस्मत्पूर्वमहाराजभगीरथकर्तृकादिति भावः। 'निवापः पितृतर्पणम्' इत्यमरः। त्वष्टी मत्याम्। न ततोऽप्यधिकं चेत्यर्थः। 'वोतो गुणवचनात्' इति ङीप्। इमा प्रतिज्ञा वरद्वयरूपाम्। अदसन्ततात्। आवाभ्यां स चाह चावाभ्यां साधनभूताभ्याम्। भरतेन मया चेत्यर्थः। 'त्यदादीनि सर्वैर्नित्यम्' इति सर्वग्रहणादत्यदादिना भरतेन सहास्मदस्तदादिन्वादेकशेषः। 'युवावौ द्विवचने' इत्यावादेशः। 'युष्मदस्मदोरनादेशे' इत्याकारोऽन्तादेशश्च। नाभिपूरयिष्यति चेन्न निर्वहिष्यति चेत्। कथं तुत पुत्रौ प्रशस्यपुत्रवान्। प्रशंसायामिनि। स्वाङ्गत्वेन्। न स्यादेव। पुन्नाम्नो नरकात्त्रायत इति व्युत्पत्त्या अनन्यसाधारणनिरयोद्धरणैकभूनाणां पुन्नाणामस्माकं जनने बहुक्लेशभागिनोऽस्य राज्ञोऽस्मत्पूर्वराजस्य निर्व्यूढप्रतिज्ञापेक्षया अन्यतराया अन्या निर्वहणाभावे कुतो वा न पुत्रशब्दवाच्यता। कुतो वाय पुत्रवान्स्यात्। तस्मादावाभ्यामेतदङ्गीकृते तातेनापि न शोचितव्यमित्यर्थः। शार्दूलविक्रीडितम्॥

वनभुवि तनुमात्रत्राणमाज्ञापितं मे
सकलभुवनभारः स्थापितो वत्समूर्ध्नि।
तदिह सुकरतायामावयोस्तर्कितायां
मयि पतति गरीयानम्ब ते पक्षपातः॥ २५॥

वनेति। हे अम्ब, मे मम वनभुवि कान्तारसीम्नि तनुमात्रस्य मानवदेहस्य कस्यैव त्राणं रक्षणम्। अल्पभारभरणमित्यर्थः। आज्ञापितमादिष्टम्। ममैतत्सुकरमिति भावः। किंतु वत्सो बालः। भारोद्वहनासमर्थ इति यावत्। तस्य भरतस्य स्वगर्भसभूतस्य मूर्ध्नि शिरसि सकलभुवनभारोऽशेषभूभारः गुरुतरत्वाद्दुर्वह इत्यर्थः स्थापितो निक्षिप्तः। 'भुवनं विष्टपे लोके सलिलेऽपि वियत्यपि' इति विश्वः। ततस्तस्मात्कारणादिहास्मिन्कार्यद्वये विषये। आवयोः। भरतस्य मम चेत्यर्थः। सुकरतायां सौकर्ये तर्कितायामालोचितायां सत्यां गरीयान्गुरुतरः। गुरुशब्दादीयसुनि 'प्रियस्थिर–' इत्यादिना गुरोर्गरादेशः। ते तव पक्षपातः आदरो मयि पतति

सरति । स्वतनये भरते सपत्नीनन्दने मयि चादरानादराभ्या सुखासुखसपादक राज्याभिषेकवनवासविधानार्थं प्रयत्न कृत, सोऽय विचार्यमाणे विपरीतो जात । तत्सदेतद्दुष्करणप्रवृत्तौ मर्कटभाव यायप्राय सुखार्थ चन्दनलेपे वातोद्रेकप्रसङ्गकस्य चाभूदित्यथ । अत एव विषमालकार —'विरुद्धकार्यस्योत्पत्तिर्यत्रानर्थस्य वा भवेत् । रूपघटना सा स्याद्विषमालङ्कृतिस्त्रिधा ॥' इति लक्षणात् । मालिनीवृत्तम् ।

आस्ता तावद्युक्तिरचना । सुनिश्चित वक्तव्यान्तरमस्तीत्याह—

कि च,

तात स्ववाचा व्यवहृत्य हृद्य वत्साभिषेकोत्सवमङ्गल मे ।
प्रणामसज्ञस्य मयार्पितस्य किं पूर्णपात्रस्य न पात्रमासीत् ॥ २६ ॥

किं चेति । तत्प्रकारमेवाह—**तात इति ।** तातोऽस्मत्पिता स्ववाचा स्वमुखोच्चारितेन नियोगवचनेनैव न भवद्वचने भरताभिषेकमभिनन्दयतो मम स्वस्य नेन चेत्किमु वक्तव्यमिति भाव । हृद्य मनोहर वत्सस्योभयोरप्युपलालनीयस्य भरतस्याभिषेको मूर्धाभिषेक स एवोत्सव । 'उत्सृते हर्षमित्येष उत्सव परिकीर्तित ' इत्युक्तलक्षण स एव मङ्गल कल्याण मे मह्य व्यवहृत्योक्त्वा । कथयित्वेति यावत् । 'व्याहार उक्तिर्लपितम्' इत्यमर । मयार्पितस्य दत्तस्य प्रणामसज्ञस्य नमस्काराख्यस्य पूर्णपात्रस्योत्सवादिषु देयवस्तुन पात्र योग्यो नासीत्किं न जात किमिति काकु । तातेन भरताभिषेक क्रियत इति वक्तव्यम् । मया चाङ्गीकारपूर्वक नमस्कर्तव्य चेत्तथ । सत्सस्य स्वस्य स्वमुखोच्चारणे न सकोच । ततो नि सकोच वदतीति तात्पर्यम् । 'उत्सवादिषु यद्देय पूर्णपात्र तदुच्यते' इत्यभियुक्ता । 'योग्यभाजनयो पात्रम्'इत्यमर । अत्र नासीत्किमिति काक्वा राज्ञो योग्यतापादनद्वारा रामस्य भरताङ्गीकरणमाक्षिप्यत इति गुणीभतव्यङ्ग्यम् । तदुक्तम्—'अगूढमपरस्याङ्ग वाच्यसिद्ध्यङ्गमस्फुटम् । सदिग्धतुल्यप्राधान्ये काक्वाक्षिप्तमसुन्दरम् ॥' इति । वृत्तमुपजाति ॥

तत्क्षणमशनिहत इव पर्वत , सर्वत परीतदवदहन इव वनस्पति दिवस्पतिपदभ्रशविधुर इव नहुष पपात नि सज्ञ पङ्क्तिरथ ।

तत्क्षण इति । तस्मिन्नेव क्षणे । रामस्य भरताभिषेकाङ्गीकारसमय इत्यर्थ । अत्यन्तसयोगे द्वितीया । पङ्क्तिरथो दशरथ । 'पङ्क्तिश्छन्दोऽपि दशमम्' इत्यमर । अशनिहतो वज्रविदारित पर्वत इव । सर्वत समन्तात्परीतदवदहनो व्याप्तदावाग्निवनस्पतिर्वृक्ष इव । 'वनस्पतिर्वृक्षमात्रे विना पुष्पं फलद्रुमे' इति विश्व । दिव स्वर्गस्य पतिर्दिवस्पतिरिन्द्र । 'शतमन्युर्दिवस्पति ' इतीन्द्रपर्यायेष्वमर । 'षष्ठ्या पतिपुत्र-' इत्यादिना अलुकि रुस्कादित्वाद्विसर्जनीयस्य सत्वम् । तस्य पदाद्भ्रशेन प्रच्युत्या विधुरो विश्लिष्ट । 'विधुर पद्यपेते स्यात्कष्टविश्लिष्टयोरपि' इति वैजयन्ती । नहुषो ययातिपितेव नि सज्ञो विचेतन सन् पपात । रामविरहा-

गहिरिणु वा मुमूर्च्छेत्यथ।—पुरा किल नहुष कुतश्चित्पुण्योदयात्स्वर्गे इन्द्रत्व प्रा तत्र निजाहङ्कारहुङ्कारप्रकोपितेन कुम्भसम्भवेन भुजङ्गो भवेति शप्त स्वर्गपदात्प्रच्यु भुवि पपात—इति पौराणिकी कथा। वक्ष्यति चारण्यकाण्डे। उपमालङ्कार ॥

तत, सा पितुर्निदेशमाचरेति राममादिदेश।

तत इति। ततस्तदनन्तर सा कैकेयी पितुर्दशरथस्य निदेशमाज्ञामाचर विधेहि राममादिदेश आज्ञापयामास ॥

ततो राम स्थिमर्यादित्यत आह—

स एष —

मातुराज्ञा वहन्मूर्ध्ना मालामिव महायशा।
वनाय रामो वव्राज जगतामवनाय च ॥ २७ ॥

स इति। योऽय कैकेय्याज्ञप्त स एष महायशा कीर्तिसम्पन्नो रामो मातु कैकेय्या आज्ञा वनवासाय व्रजेत्येवरूपशासन माला पुष्पस्रजमिव मूर्ध्ना वहन् शिरसा धारयन्नित्यादरोक्ति। वनाय। दण्डकावन प्रतीत्यर्थ। 'क्रियार्थोपपद-' इत्यादिना चतुर्थी। तथा जगतामवनाय जगद्रक्षणाय च वव्राज जगाम। वन प्रति गन्तुमैच्छदित्यर्थ। वनवासे दुष्टनिग्रहशिष्टपरिपालनाभ्या लोकनिर्वाहस्य जायमा नत्वाज्जगतामवनायेत्युक्तमित्यवगन्तव्यम्। उपमालङ्कार ॥

असौ समासाद्य सद्य कौसल्यासदनमभिषेकप्रतिबन्ध कैकेयी निर्बन्धमात्मनश्च वनवास प्रणामानन्तर तस्यै न्यवेदयत्।

असाविति। असौ राम सद्योऽविलम्बेन कौसल्यासदन निजमातृगृह समा साद्य प्रविश्याभिषेकस्य निजराज्याभिषेकस्य प्रतिबन्धमन्तरायभूत कैकेय्या निर्बन्ध सङ्कटम्। वरद्वयाख्यपाशेन राजान निर्बन्ध्य भरतस्याभिषेकप्रवर्तनरूपाभिनिवेश मित्यर्थ। तथा आत्मनो वनवास च प्रणामानन्तर नमस्कारानन्तरकाले तस्यै कौस ल्यायै न्यवेदयत्। कथितवानित्यर्थ ॥

सैतदाकर्ण्य विदीर्णहृदया विषदिग्धमुखशिलीमुखविद्धश्रवणयुगलेव सहसा निपत्य विललाप।

सैतदिति। सा कौसल्या एतद्रामवनवासवचनमाकर्ण्य श्रुत्वा विदीर्णहृदया विदलितान्तरङ्गा सती। तस्य वज्रप्रहारप्रायत्वादिति भाव। शिली शल्य मुखे यस्य शिलीमुखम्। विषदिग्ध विषरूषित मुखमग्रभागो यस्य स तथोक्त य शिली मुखो बाण। 'मुख स्यादग्रभागेऽपि', 'अलिबाणौ शिलीमुखौ' इत्युभयत्राप्यमर। तेन विद्ध सम्प्रहृत श्रवणयुगल कर्णयुग्म यस्या सा तथोक्तेवेत्युत्प्रेक्षा। तथा चैतद्व चनस्य विशिष्टबाणवदसन्तुदत्व सूच्यते। सहसा शीघ्रम्। 'स्वरादिपाठादव्यय

१ 'निदेशविचारमचिरम्', 'निदेशमविचारम्' इति पाठ २ 'समासाद्य कौसल्या' इति पाठ ३ 'एतत्' इति पाठ ४ 'भूम्या निपत्य' इति पाठ

त्वम्' इति शाकटायन । निपत्य भुवि पतित्वा । स्थातुमशक्यत्वादिति भाव । विलापः परिदेवनवती बभव । 'विलाप परिदेवनम्' इत्यमर ॥

तदेवाह—

रेखारथाङ्गसरसीरुहशङ्खचिह्ने
क्षेमङ्करे तव करे जगतां त्रयाणाम् ।
कान्तारकन्दखननं रचयेति नूनं-
मारब्धवान्प्रतिसरं भगवान्वसिष्ठः ॥ २८ ॥

रेखेति । रेखा एव रथाङ्गानि चक्राणि च सरसीरुहाणि च शङ्खाश्च । रथाङ्गाद्याकाररेखा इत्यर्थ । ते चिह्नानि यस्य तस्मिन् । सामुद्रिकशास्त्रोक्तमहाभाग्यसंपत्तिसूचकतया तादृग्लक्षणलक्षित इत्यर्थ । त्रयाणां जगतां भूर्भुवःस्वर्लोकानां स्वर्गमर्त्यपातालानां वा । उपलक्षणमेतत् । अशेषलोकानामित्यर्थ । क्षेमं करोतीति क्षेमङ्करे शुभकरे । 'क्षेमप्रियमद्रेऽण्च' इति खच् । 'अरुर्द्विषद्-' इत्यादिना मुमागम । तव करे हस्ते । 'बलिहस्तांशव करा ' इत्यमर । कान्तारे अरण्ये कन्दानामभ्यवहार्योचितानां मूलविशेषाणां खननमवदारणम् । 'कान्तार वर्त्म दुर्गमम्' इत्यमर । रचय विधेहि । जीवनोपायार्थमिति भाव । इति मत्वेति शेष । भगवान् । 'उत्पत्तिं च विनाशं च भूतानामागतिं गतिम् । वेत्ति विद्यामविद्यां च स वाच्यो भगवानिति ॥' इत्युक्तलक्षणो वसिष्ठ प्रतिसरं हस्तसूत्रमारब्धवान्निबद्धवान्नूनम् । अन्यथा कथमेवं भवेदिति भाव । 'ना चमूजघने हस्तसूत्रे प्रतिसरोऽस्त्रियाम्' इत्यमर । अत्र राज्याभिषेकाङ्गत्वेनामुक्तस्य प्रतिसरस्य कन्दखननार्थत्वेनो प्रेक्षितत्वादुत्प्रेक्षा । सा च नूनमिति व्यञ्जकसद्भावाद्वाच्या । 'यत्रान्यधर्मसंबन्धादन्यत्वेनोपकीर्तितम् । प्रकृतं हि भवेत्प्राज्ञास्तामुत्प्रेक्षां प्रचक्षते ॥' इति लक्षणात् ॥

अत्रान्तरे रामाभिषेकविघातमसहमानो निरूढाभिमानो लक्ष्मणस्तावदुच्चैरित्याह—

तत्र सौमित्रिरतिमात्रप्रवृद्धमन्यु शतमन्युसमानमेवमग्रजमकथयत् ।

तत्रेति । तत्र वासस्तनाविलापसमये । सुमित्राया अपत्यं सौमित्रिर्लक्ष्मण । 'बाह्वादिभ्यश्च' इतीञ्प्रत्यय । अतिमात्रप्रवृद्धमन्यु श्रीरामवनवासकथाया श्रोतुमशक्यत्वादत्यन्तप्रवृद्धकोप सन् शतमन्युसमानं भोगैश्वर्यादिसंपत्त्या इन्द्रतुल्यमित्युपमा । अग्रजं ज्येष्ठभ्रातरं श्रीरामं प्रत्येवं वक्ष्यमाणरीत्याऽकथयत् अवोचत् ॥

तत्प्रकारमेव विवृणोति—

आर्य, अकार्यमिदं लोकगर्हणार्हाया कैकेय्या वचसा रजसा जरसा च समाक्रान्तस्वान्ततया कृत्याकृत्यविवेकमूकस्य राज्ञ प्रज्ञाशैथिल्यात्कृतेन वचसा सत्यस्य राज्यमटवीपर्यटनं विधातुम् ।

१ 'न कार्यम्' इति पाठ २ 'लोकगर्हणायाया' इति पाठ ३ 'वचसा जरसा' इति पाठ

आर्येति । हे आर्य पूज्य, इदमेतदनार्यमयुक्तम् । तत्तत्त्रोपपद्यत इत्यर्थः । किमिदमित्यत आह—लोकेति । लोकगर्हणार्हया ईदृगनार्थकरणशीलत्वाल्लोकनिन्द्यया । 'कुत्सा निन्दा च गर्हणे' इत्यमरः । वैकेय्या वचसा विप्रलापेन रजसा रजोगुणेन च । 'रजो रजोगुणे चूर्णे परागार्तवयोरपि' इति शाश्वतः । जरसा वार्धक्यतया च । 'जराया जरसन्यतरस्याम्' इति जराशब्दस्य जरसादेशः । समाक्रान्तस्वान्ततया समभिभूतान्तःकरणतया हेतुना । 'स्वान्तं हृन्मानसं मनः' इत्यमरः । कृत्याकृत्यविवेकशून्यस्य कार्याकार्यविवेकशून्यस्य । उक्तत्रितयमध्ये एकैकमप्यनर्थाय भवति, मेलने तु किमु वक्तव्यमिति भावः । राज्ञः प्रज्ञाशैथिल्याद्बुद्धिमान्द्याद्धि सूतेन वचसा निर्गतं नानर्थस्वान्येन राज्यं प्रजापरिपालनात्मकं राजकृत्यं सत्यज्य विहाय । अटवीपर्यटनमरण्यसंचारं विधातुं कर्तुम् । अनार्यमिति पूर्वेण संबन्धः ॥

ननु भवतु यथा तथा वा, श्रेयस्कामेन पुंसा गुरुनिदेशोऽवश्यं वर्तव्य, अन्यनिषेधस्मरणादित्याशङ्क्य तत्र युक्तिं वक्ति—

किं तु, तुभ्यमनभ्यर्थमानाय प्रथममेव पित्रा प्रदत्ता ननु पृथिवी।

किं त्विति । किं तु । ततः किमुच्यते चेदित्यर्थः । अनभ्यर्थमानाय अयाचमानाय पुनः पुनर्याञ्चानिर्बन्धेनानुपद्रवकारिणे इत्यर्थः । अभ्यर्थमानायैव दत्तं पुनर्न ग्राह्यम् । अनभ्यर्थमानाय चेत्किमु वक्तव्यमिति भावः । 'अनेमेऽर्थयतेरर्थो याचेर्याञ्चावरो बने' इति वचनात् । तुभ्यं भवते । 'कर्मणा यमभिप्रैति स संप्रदानम्' इति संप्रदानत्वाच्चतुर्थी । पित्रा पृथिवी भुः प्रदत्ता ननु वितीर्णा खलु । अतः प्रगृहीताया पुनरग्रहणेन तद्वाप्रतिग्रहपरित्यागदोषः । तस्यापि नाथस्य दत्तापहरणदोषः । तस्मादुभयतारकत्वात्त्वया पुनरवश्यं पृथ्वी ग्राह्येति तात्पर्यम् ॥

ननु तथापि न ममाय धर्मः पुरुषार्थव्याहतिहेतुत्वादिति न मन्तव्यम् । 'क्षत्रियस्य परो धर्मः प्रजानामेव पालनम्' इति मनुवचनात् । वस्तुतो धर्ममार्गभ्रंशेऽपि सम्यक्प्रजापालनतत्परस्य पुरुषस्य मोक्षसाधकत्वादित्याह—

क्षत्रधर्मोऽपि धर्म्यात्पथ[1] प्रमाद्यापि[2] वर्णाश्रमरक्षणतः समीचीनः प्रायेण पुरुषं निःश्रेयसे नियोजयेत् ।

क्षत्रेति । समीचीनः समर्थः क्षत्रधर्मः क्षत्रियकुलाचारोऽपि । वस्तुस्वभावावधारणार्थकोऽयमपिशब्दः । धर्मादनपेतो धर्म्यः । 'धर्मपथ्यर्थन्यायादनपेते' इति यत्प्रत्ययः । तस्मात्पथो मार्गात् । 'जुगुप्साविराम–' इत्यादिना पञ्चमी । प्रमाद्यापि प्रमादं प्राप्यापि । धर्ममार्गानवहितो भूत्वापीत्यर्थः । वर्णा ब्राह्मणादयः, आश्रमा ब्रह्मचर्यादयः, तेषां रक्षणतः परिपालनाद्धेतोः प्रायेण भूम्ना । 'प्रायो भूम्न्यन्तगमने' इत्यमरः । पुरुषम् । नितरां श्रेयो निःश्रेयसम् । 'अचतुर–' इत्यादिना सूत्रेणान्प्रत्ययान्तो निपातितः । तस्मिन्नमरूपपुरुषार्थाध्यक्षे नियोजयेत्प्रवर्तयेत् । मोक्षाधिकारिणं कुर्यादित्यर्थः । कुतश्चित्कारणाद्धर्ममार्गप्रमादेन वैगुण्येऽपि स्वधर्मत्वात्सम्यक्प्रजापाल-

---

१ 'सन्मार्गात्' इति पाठः २ 'प्रमादोऽपि' इति पाठः

पालनात्मकस्य क्षत्रधर्मस्य मुनिजनोचिताटवीपर्यटनरूपपरधर्मानुष्ठानापेक्षया श्रेष्ठत्वाच्छ्रेयस्करत्व सभवति । 'श्रेयान्स्वधर्मो विगुण परधर्मात्स्वनुष्ठितात् । स्वधर्मे निधन श्रेय परधर्मो भयावह ॥' इति भगवद्वचनादिति भाव ॥

अथ देवबलाद्दृढनेनापि पौरुषस्य पुरुषार्थसमर्थनसामर्थ्यसभवात्क्षत्रधर्मनिर्वाहक पुरुषकार एव समाश्रयणीय इत्याह—

नियतं निर्यतिवलमतिलङ्घ्य पौरुषमेव धीरस्य पुरुषार्थान्समर्थयेत्।

नियतमिति । पुरुषस्य कर्म पौरुष पुरुषकार एव । 'पौरुष पुरुषस्योक्ते भावे कर्मणि तेजसि' इति विश्व । युवादित्वादण । अवधारणार्थेऽयमेवकार । नियत निश्चितं यथा तथा । नियतिबल दैवबलम् । 'नियतिर्नियमे दैवे' इति विश्व । अतिलङ्घ्य अतिक्रम्य । धीरस्य धैर्यशालिन पुस पुरुषार्थान्धर्मार्थकाममोक्षचतुर्विधपुरुषार्थान्समर्थयेन्निर्वहेत् । स्वशक्त्या पौरुषनिर्वाहस्यैव पुरुषार्थलाभो नान्यस्य । अत पुरुषकार एव समाश्रयणीय इति भाव ॥

इत्थ स्वमतमुपन्यस्य तस्य फलितमाह—

मा भूत्त्वत्पदपद्मयोररुणिमा कान्तारसचारत
पाणौ पाटलिमा मनाक्प्रसरतु ज्याकर्षणादेव मे।
कैकेयीपरिभूततातवचने नम्रो भवान्मा स भू-
त्किंचिन्मामकमार्य शौर्यजलधे नम्रं धनुर्वर्तताम् ॥ २९ ॥

मा भूदिति । हे आर्य पूज्य, शौर्यजलधे । अपारशौर्यसपन्नेत्यर्थ । त्वत्पदपद्मयोर्भवच्चरणारविन्दयो कान्तारसचारतोऽरण्यसचारादरुणिमा आरुण्यम् । लौहित्यमिति यावत् । 'वर्णदृढादिभ्य ष्यञ्च' इति चकारादिमनिच । मा भूत् मास्तु । 'माङि लुङ्' इत्याशिषि लुङ् । किंतु ज्याकर्षणान्मौर्व्याकर्षणात् । 'मौर्वी ज्या शिञ्जिनी गुण' इत्यमर । मे मम पाणौ हस्त एव पाटलिमा रक्तिमा । 'श्वेतरक्तस्तु पाटल' इत्यमर । पूर्ववदिमनिच् । मनागीषत्प्रसरतु प्रवर्तताम् । तथा भवान्कैकेय्या परिभूतस्य विमोहितस्य तातस्य पितुर्वचने विषये नम्र प्रह्व । विधेय इति यावत् । मा स भूत् । मा भूयादित्यर्थ । स्त्रैणवचनस्यानादरणीयत्वादिति भाव । 'स्मोत्तरे लङ च' इति चकारादाशीरर्थे लुङ् । 'न माङ्योगे' इत्यडागमप्रतिषेध । 'शेषे प्रथम' इति प्रथमपुरुषत्वम् । किंतु किंचिदीषन्मामकम् मदीयम् । 'तवकममकावेकवचने' इति ममकादेश । धनुर्नम्र सत् वर्तताम् । स्त्रापरतन्त्रस्य पितुर्वचननियन्त्रिततया कान्तारसचारतत्परो मा भव । किंतु मौर्व्याकर्षणपूर्वकं मदीय धनुरायम्य बाणप्रयोगेण कार्याकार्यविवेकविधुरममित्रभूत पितर हनिष्यामीत्यर्थ । तथा च रामायणे—'प्रोत्साहितोऽयं कस्या सतुष्टो यदि न पिता । अमित्रभूतो नि शङ्क वध्यता बध्यतामिति ॥' तथा स्मृतेश्च—'गुरोरप्यवलिप्तस्य कार्याकार्यमजानत । उत्पथप्रतिपन्नस्य कार्यं भवति

१ 'नियतिबल' इति पाठ २ 'पुरुषस्य धीरस्य' इति पाठ ३ 'धीनरनेद्' 'समर्पयेत्' इति पाठौ ४ 'किं वा' इति पाठ

शासनम् ॥' इति । लक्ष्मणो धीरोद्धतत्वादित्थमुक्तवानित्यनुसंधेयम् । लक्षणं तु—'दर्पोत्साश्चर्यभूयिष्ठश्चण्डवृत्तिर्विकत्थनः । मायावी सुलभक्रोधः स धीरोद्धत उच्यते ॥' इति । अत्र साम्यैकत्वेन प्राप्तयोः श्रीरामपादपद्महस्तारुणिमपाटलिम्नोः श्रीरामपादस्थारुणिमानं कठोरोक्त्या वर्णयित्वा पाणौ नियमनादेष परिसंख्यालंकारः । तथोत्तरार्धे श्रीरामधनुर्नम्रत्वयोः प्राप्तयोः श्रीरामनम्रत्वं वर्णयित्वा धनुषि नियमनादपर इति तयोर्वापेक्षितत्वात्संकरः । 'एकस्य वस्तुनः प्राप्तावनेकत्रैकदा यदा । एकत्र नियमः सा हि परिसंख्या निगद्यते ॥' इति लक्षणात् ॥

एवमाचक्षाणं लक्ष्मणं रामः सान्त्वयन्नेवावोचत् ।

एवमिति । एवमुक्तरीत्या आचक्षाणं वदन्तम् । 'वद व्यक्तायां वाचि' इत्यस्माद्धातोः शानच् । लक्ष्मणं रामः सान्त्वयन्सामवादैरुपलालयन्नेव । 'सामसान्त्वमुभे समे' इत्यमरः । अवोचत् ॥

तत्प्रकारमेवाह—

वत्स, सवितृवंशजातानां पितृनिदेश एव देशिकः सर्वकर्मसु ।

वत्सेति । हे वत्स, लक्ष्मणेत्यादरेणामन्त्रणम् । सवितृवंशजातानां सूर्यवंशोद्भवानां राज्ञां पितृनिदेशः पितृनियोग एव सर्वकर्मसु सकलकार्येषु देशिक आचार्यः । उपदेष्टेति यावत् । सूर्यवंशोद्भवाः सर्वे पितुराज्ञापरिपालनतत्परा एवेत्यर्थः । अतो नास्माकमिदं विरुद्धमिति भावः ॥

न केवलमस्माकमियं मर्यादा, किंतु पूर्वेषामन्येषामपीत्याह—

बहवः खलु पितृनिदेशगौरवाद्गोहत्यामपि मातृवधमपि तारुण्यविनिमयमपि कण्डुरैणुकेयपूरुप्रभृतयः कुर्वाणा निर्विचारमाचारवतामग्रण्या इति गण्यन्ते ।

बहव इति । कण्डुर्नाम महर्षिः । रेणुकाया अपत्यं रैणुकेयो जामदग्न्यो रामः । 'स्त्रीभ्यो ढक्' । पूरुर्ययातिनन्दनः । प्रभृतिग्रहणात्सगरपुत्रादयः । कण्डुश्च रैणुकेयश्च पूरुश्चेति द्वन्द्वः । ते प्रभृतिरादिर्येषां ते तथोक्ताः । बहवोऽनेके पूर्वे महात्मानः पितृनिदेशे पित्राज्ञाया गौरवादादरातिशयात् गोहत्यामपि । न तु यस्यकस्यचिज्जन्तोर्हत्याम् । 'हनस्त च' इति हन्तेर्भावे क्यप् । तकारश्चान्तादेशः । स्त्रीत्वं लोकात् । तथा मातृवधमपि । न तु यस्याः कस्याश्चित्स्त्रियो वधम् । तथा तारुण्यस्य यौवनस्य विनिमयो बुद्धिपूर्वकपरिवृत्तिस्तमपि । न तु यस्यकस्यचिद्वयसो विनिमयम् । अत्यन्तानुचितविनियोजक एव पितृनिदेशो न लङ्घनीयः, इयत्काल्वनवासविनियोजकस्तु किं वक्तव्यमित्यपिशब्दत्रयार्थः । निर्विचारं विचाररहितं यथा तथा धर्मशास्त्रनिषिद्धं गोहत्यादिमहापातकं कथंकारं कर्तुमुपयुक्तं स्यादिति शङ्काशून्यमित्यर्थः । कुर्वाणा आचरितवन्तः । करोतेस्ताच्छील्ये शानच् । तेनाचरणेनाचारवतां सदाचारसंपन्नानाम् । अग्रं नयन्तीत्यग्रण्यः श्रेष्ठाः । 'सत्सूद्विष—' इत्यादिना क्विप् । 'अग्र

१ 'वचन' इति पाठः २ 'मृकण्डु' इति पाठः ३ 'कुर्वाणास्तेऽपि' इति पाठः

आमाभ्यां नयतेर्णो वक्तव्य' इति णत्वम् । इत्येव गम्यन्ते सर्वायन्ते । प्रशस्यन्ते खल्वित्यर्थः । पितृनिदेशे गुरुत्ववतामीदृग्कार्यकरणमेव प्राशस्त्यहेतुरभूत्, किमुत वनवासादिकार्यकरणमिति भावः ॥

उक्तमर्थं निगमयति—

तस्मादवश्यं वश्य एव पितुरवगाहे गहनमिति।

तस्मादिति । यस्मात्पितृनियोगोऽवश्यमनुष्ठेयस्तस्मात्कारणादित्यर्थः । अवश्यं निश्चितं पितुर्वश्यो वशं गत एव सन् । न तु विमत इत्येवकारार्थः । 'वशं गतः' इति यत्प्रत्ययः । गहनमरण्यमवगाहे प्रविशेऽस्मीत्यवोचतेति पूर्वेण सम्बन्धः । अत्र रामायणम्—'ऋषिणा च पितुर्वाक्यं कुर्वता व्रतचारिणा । गौर्हता कण्डुना धर्मं जानतापि विपश्चिता ॥ जामदग्न्येन रामेण रेणुका जननी स्वयम् । कृत्ता परशुनारण्ये पितुर्वचनकारणात् ॥ अस्माकं तु कुले पूर्वं सगरस्याज्ञया पितुः । खनद्भिः सागरैर्भूमिमवाप्त सुमहान्वधः ॥' इति । पूरुस्तु न रामायणे सगृहीतः । तस्येय कथा महाभारतादौ रचिता—पूर्वं शुक्रशापवशादसमयप्राप्तं दुःसहजराभारविह्वलेन पित्रा ययातिना नियुक्तः पूरुः स्वतारुण्यं तस्मै दत्त्वा तज्जरां स्वयं गृहीतवानिति । अत्र गोहत्याद्युद्दिष्टक्रमेण कण्ड्वादीनामुद्देशात्क्रमापरनामा यथासंख्यालंकारः—'उद्दिष्टानां पदार्थानां पूर्वं पश्चाद्यथाक्रमम् । उद्देशो तु भवेद्यत्र तद्यथासंख्यमुच्यते ॥' इति लक्षणात् ॥

तत्र विस्तृतपुत्रवात्सल्या कौसल्या तेन सह गन्तुमभिलषन्ती कृतप्रणामेन रामेण सविनयमेवमभिहिता।

तत्रेति । तत्र तस्मिन्समये विस्तृतपुत्रवात्सल्या समधिकपुत्रस्नेहा कौसल्या तेन सह पुत्रेण साकं गन्तुम् । वनं प्रतीति शेषः । अभिलषन्ती कामयमाना सती । कृतप्रणामेन विहितनमस्कारेण रामेण सविनयं सप्रश्रयमेवं वक्ष्यमाणरीत्याभिहितोक्ता ॥

तत्प्रकारमेवाह—

> कान्तारभाजि मयि केकयराजपुत्र्या-
> कार्कश्यकन्दलितया ज्वलितस्य वाचा ॥
> तातस्य शोकदहनग्लपितं शरीरं
> मातस्त्वया न तु कदाचिदुपेक्षणीयम् ॥ ३० ॥

कान्तारेति । हे मातः, मयि कान्तारभाजि अरण्यं गते सति । केकयराजपुत्र्या क्षत्रियतनयाया । अतः क्षात्रं युक्तमेव करिष्यतीति भावः । कार्कश्येन क्रौर्येण । 'कर्कशं कठिनं क्रूरम्' इत्यमरः । कन्दलितयोत्पन्नया वाचा । शस्त्रधाराकल्पयेत्यर्थः । ज्वलितस्य विदारितस्य । पीडितस्येत्यर्थः । तातस्यास्मत्पितुः सबन्धि शोकदहनग्लपितं मद्विरहजनितशोकानलेन पीडितम् । संतप्तमिति यावत् । शरीरं त्वया कदाचित्क्षणमात्रमपि नोपेक्षणीयं नानादरणीयम् । तुरवधारणार्थकः । किंतु

तत्तत्कालोचितोपचारे सततं परितोषणीयमित्यर्थः। श्रमदानविदलनमेव तु सह्यम्, तत्रापि शीतानलसतापश्चेत्किमु वक्तव्यम्। नखव्रणोपरि मुसलाघातप्रायत्वादिति भावः। मयैकेनैव वनं प्रति गम्यते। पतिदेवतया त्वया तु तदुपचारतात्पर्येण त्र एव स्थातव्यमिति भावः। वसन्ततिलकावृत्तम्॥

ततः सा तनयस्य स्वस्त्ययनाय समस्तदेवताकीर्तनपुरःसरीमाशिषमाचचक्षे।

ततः इति। तदनन्तरं सा कौसल्या तनयस्य रामस्य स्वस्त्ययनाय। माङ्गल्यसम्पादनायेत्यर्थः। समस्तदेवताकीर्तनपुरःसरीमिन्द्रादिसकलदेवतास्तुतिपूर्विकाम्। 'पुरोऽग्रतोऽग्रेषु सर्तेः' इति टप्रत्यये 'टिड्ढाणञ्–' इत्यादिना ङीप्। आशिषमाचचक्ष उवाच। 'यन्मङ्गलं सहस्राक्षे सर्वदेवनमस्कृते। वृत्रनाशे समभवत्तत्ते भवतु मङ्गलम्॥' इत्याद्याशीर्वादं चकारेत्यर्थः॥

तदनु रामस्तामभिवन्द्य निष्क्रान्तः प्रक्रान्तनेपथ्यायाः सीतायाः प्रासादमाससाद।

तदन्विति। तदनु आशीरुक्त्यनन्तरं रामस्तां कौसल्यामभिवन्द्य नमस्कृत्य निष्क्रान्तः मातृगृहाद्विनिर्गतः सन् प्रक्रान्तमारब्धं नेपथ्यमभिषेकोचितवेषो यया तस्याः सीतायाः प्रासादं सदनमाससाद विवेश॥

ततः श्रीरामः किमकरोदित्याह—

कल्याणवादसुखिता सहसैव कान्ता
कान्तारचारकथया कलुषीचकार।
अम्भोदनादमुदिता विपिने मयूरीं
सन्त्रासयन्निव धनुर्ध्वनिना पुलिन्दः॥ ३१॥

कल्याणेति। कल्याणवादेन राज्याभिषेकमङ्गलकथनेन सुखिता सञ्जातसुखाम्। तारकादित्वादितच्। तां कान्तां प्रियतमां सीतां कान्तारचारकथयारण्यसञ्चारवार्तया विपिनेऽम्भोदनादेन जलदगर्जितेन मुदितामानन्दिताम्। सहसा अतिशयेन शालीनीं मयूरीं मयूराङ्गनाम्। पृषोदरादित्वात्साधु। 'जातेरस्त्रीविषयात्–' इति ङीप्। धनुर्ध्वनिना धनुष्टङ्कारेण पुलिन्दो व्याध इव सन्त्रासयन्भीषयन्सहसा सद्य एव कलुषीचकार सक्षोभयामास। कैकेयीवचननियन्त्रितेन राज्ञा नियुक्तोऽहं वनं प्रति गमिष्यामीत्येवंरूपवचनेन विमनीचकारेत्यर्थः। उपमालङ्कारः। न तु नीचोपमाशङ्का धर्मप्राधान्यकथनेनैव तथात्वोपपत्तेः। किंतु सन्नामनमात्र एव कविविश्रान्तिः। अन्यथाति प्रसङ्गादित्यलम्। इत्तं पूर्ववत्॥

ततः किमत आह—

अथमेनामनुगन्तुमुपक्रान्तामकथयत्।

---

१ 'तदनु' इति क्वचिन्न पठ्यते। २ 'उपगन्तुम्' इति पाठः।

अयमिति। अथ श्रीरामोऽनुगन्तुमनुसर्तुमुपक्रान्ता कृतादरा मैना सीता प्रत्य-क्थयदवोचत्॥

तदेवाह—

> प्रिये जनकनन्दिनि प्रकृतिपेशलामीदृशीं
> कथं ग्लपयितुं सहे तव शिरीषमृद्वीं तनूम्।
> गृहीतहरिणीगणत्रिकविसारिनानाशिरा-
> क्षतक्षरितशोणितारुणवृकानने कानने॥ ३२॥

प्रिय इति। प्रीणातीति प्रिया। 'इगुपध-' इत्यादिना कप्रत्ययः। अकारान्तत्वाट्टाप्। हे प्रिये जनकनन्दिनि जनकराजपुत्रि। 'कृत्यल्युटो बहुलम्' इति बहुलग्रहणसामर्थ्यान्नन्द्यादित्वाल्ल्युट्प्रत्ययः। टिड्ढाणञिति ङीप्। एतत्सम्बोधनद्वयं कान्तारसञ्चारानर्हतायोतनार्थम्। प्रकृत्या पेशलां चारुतराम्। 'चारौ दक्षे च पेशलः' इत्यमरः। अत एव शिरीषमृद्वीं शिरीषपुष्पवन्मृदुलामीदृशीमित्थंभूताम्। सुखोपचारोचितामित्यर्थः। तव तनूं शरीरम्। गृहीतं दष्टं यद्धरिणीगणानां त्रिकं कुरङ्गनिकुरम्बत्रिकप्रदेशः। वृकोऽहि जिघृक्षितजन्तोस्त्रिकप्रदेशमेव प्रथमं गृह्णातीति प्रसिद्धिः। 'पृष्ठवंशाधरे त्रिकम्' इत्यमरः। तत्र विसारिण्यो वि सरन्त्यो नानाशिरा नानाविधनाड्यः। 'नाडी तु धमनिः शिरा' इत्यमरः। ताभ्योऽश्रान्तमविच्छिन्नं यथा तथा। यद्वा तासां क्षतेभ्यो व्रणेभ्यः क्षरितं परिस्रुतं यच्छोणितमसृक्तेनारुणानि वृकाणामीहामृगाणामाननानि यस्मिंस्तस्मिन्। हिंस्रप्रचुरतयात्यन्तभयङ्कर इत्यर्थः। 'कोकस्त्वीहामृगो वृकः' इत्यमरः। काननेऽटव्यां ग्लपयितुं परिक्लेशयितुं कथं सहे कुतो वा मृष्ये। न कथंचिदपि सह इत्यर्थः। एवमकथयदिति पूर्वेण सबन्धः। पृथ्वीवृत्तम्। लक्षणं तूक्तम्॥

तदनु नानाविधप्रयत्नेनाप्यनुन्मिषदनुजिगमिषाशैथिल्याया मैथिल्या लक्ष्मणेऽप्यनवसितानुगमनव्यवसाये वासिष्ठाय सुयज्ञाय भूषणमशेषं नागसहस्रेण सह शत्रुंजयाह्वयं मातुलदत्तं मत्तहस्तिनमगस्त्यकौशिकाभ्यां च महार्घाणि रत्नानि वितीर्य तदनु निर्जरारिवीर्यमुषी धनुषी निरपायत्राणकर्मणी वर्मणी निर्मर्यादशिलीमुखरुतानुषङ्गौ निषङ्गौ निर्वर्तितवीरपाणौ कृपाणौ वरुणेन जनकसदसि दत्तमेतत्समस्तमायुधजातमादाय मामनुगच्छेति सौमित्रिमन्वग्रहीत्।

तदन्विति। तदनु तदनन्तरं मैथिल्या जानक्या नानाविधेन हितबुद्ध्या खलु वचोमयेन। तदभिधीयते—'सदा सुखं न जानामि दुःखमेव सदा वनम्' इत्यादिरामायणोक्तप्रकारेणापि प्रयत्नेन। बहुप्रकारैरप्युपकारैरित्यर्थः। अनुन्मिषदनुदय-

१ 'क्षति' इति पाठः २ 'प्रयत्नशतेन' इति पाठः ३ 'अतुलं मातुलदत्तं हस्तिनम्' इति पाठः ४ 'महार्हाणि च रत्नानि वितीर्य निर्जरारादि' इति पाठः ५ 'मवमादाय' इति पाठः

दनुजिगमिषाशैथिल्यमनुगमनेच्छादौर्बल्यं यस्यास्तस्याम् । अनिवृत्तानुसरणेच्छाया सत्यामित्यर्थः । तथा लक्ष्मणेऽप्यनवसितानुगमनव्यवसायेऽनिवर्तितानुयात्रोद्योगे सति अनवसितेत्यत्र 'षोऽन्तकर्मणि' इति धातोः कर्मकर्तरि क्तः । ततो नञ्समासः ततो वासिष्ठाय वसिष्ठपुत्राय । 'तस्यापत्यम्' इत्यण् । सुयज्ञाय सुयज्ञनाम्न आचार्या याशेषं भूषणं भूषणजातम् । कनकरत्नमयकेयूराङ्गदकुण्डलाद्यशेषभूषणानीत्यर्थः । शत्रु जयतीति शत्रुंजयः । 'संज्ञायां भृतॄवृजि-' इत्यादिना खच्प्रत्ययः । 'अरुर्द्विषत्- इत्यादिना मुमागमः । स इत्याह्वयो यस्य तम् । शत्रुंजयनाम्ना प्रसिद्धमित्यर्थः । मातु लेन दत्तं मत्तहस्तिनं मत्तेभं च नागसहस्रेण सह गजसहस्रेण साकम् । 'भद्रा भ्रादिगजा नागा' इति वैजयन्ती । वितीर्य दत्त्वा । तथागस्त्यकौशिकाभ्यां कुम्भ सम्भवविश्वामित्राभ्यां च महार्घाण्यमूल्यानि । 'मूल्ये पूजाविधावर्घः' इत्यमरः रत्नानि मणिकाञ्चनादीनि श्रेष्ठवस्तूनि च । 'रत्नं श्रेष्ठे मणावपि' इति विश्वः वितीर्य तदनु निर्जरारीणां देवद्विषां दैत्यानां वीर्यं प्रभावं सामर्थ्यं वा मुष्णतोऽप हरत इति तथोक्ते । 'अमरा निर्जरा देवाः', 'वीर्यं शुक्रे प्रभावे च तेजःसामर्थ्य योरपि' इत्यमरशाश्वतौ । धनुषी च निरपायं निरातङ्कं त्राणकर्म रक्षणं ययोस्ते तयोक्ते वर्मणी कञ्चुके । 'तनुत्रं वर्म दंशनम्' इत्यमरः । तथा निमर्यादा असंख्येया ये शिलीमुखा बाणास्तैः कृतोऽनुषङ्गोऽनुबन्धो ययोस्तौ । अक्षयसायकावित्यर्थः । निषङ्ग तूणीरौ च । 'तूणोपासङ्गतूणीरनिषङ्गा इषुधिर्द्वयोः' इत्यमरः । निर्वर्तितं निष्पादितं वीर पाणं रणसमाप्त्यनन्तरकर्तव्यमधुपानं याभ्यां तौ । शत्रुसंहारकावित्यर्थः । 'वीरपाणं तु यत्पानं वृत्ते भाविनि वा रणे' इत्यमरः । कृपाणौ खड्गौ चेत्येतत्समस्तम् । 'नपुंसकम नपुंसकेन-' इत्येकशेषः । जनकमदसि जनकयज्ञसभायां वरुणेन मे मह्यं दत्तमायुध जातमस्त्रकलापमादाय गृहीत्वा मामनुगच्छानुसरेति सौमित्रिं लक्ष्मणमन्वग्रहीदनुगृही तवान् । आनायितवानित्यर्थः । तथा च श्रीरामायणम्—'ये च राज्ञो ददौ दिव्ये महती वरुणः स्वयम् । जनकस्य महायज्ञे धनुषी ते प्रदर्शय ॥ उभे च कवचे दिव्ये तूणी चाक्षयसायकौ । आदित्याविव तौ चोभौ खड्गौ हेमपरिष्कृतौ ॥ सत्कृत्य निहितं सर्वमेतदाचार्यसद्मनि । स त्वमायुधमादाय क्षिप्रमाव्रज लक्ष्मण ॥' इति । अत्रैके व्याख्यातारः किंचिदाशङ्क्य समादधुः । तत्प्रकारस्तु—ननु जनकयज्ञे धनुरादिप्रदा नस्याश्रवणात्कथमप्रसिद्धे तदनुवादः क्रियते । सत्यमेतत् । भगवतो वाल्मीकेरियं शैली प्रस्तुतार्थप्रतिपादनापारवश्यायत्र वक्तव्यमर्थं तत्रानुक्त्वोत्तरत्र केनचिद्व्याजेन प्रसिद्धमनुवदतीति । तथा बालकाण्डे नाभिहितं मणिबन्धनम् 'मणिरत्नमिदं दत्तं वैदेह्याः श्वशुरेण मे' इति सुन्दरकाण्डेऽभिहितवान्, अयोध्याकाण्डे वक्तव्यं काकासुरवृत्ता न्तम् 'स पित्रा च परित्यक्तो य सुरैश्च महर्षिभिः' इत्यादि सुन्दरकाण्ड उक्तवानिति । अतस्तदनुसारिणा तत्रभवता भोजेनापि तथैवोक्तत्वान्न विरोध इति मन्तव्यम् ॥

ततः किमित्यत आह—

सीतापि निजाभरणजातं सुयज्ञपत्न्यै न्यदात् ।

---

१ 'गणम्' इति पाठः २ 'विदधे' इति पाठः

सीतापीति । चार्थोऽपिशब्द । निजाभरणजात रत्नकेयूराङ्गदरशनादिस्वकीयभूषणकलाप सुयज्ञस्य पत्न्यै भार्यायै न्यदात् दत्तवती। महाप्रभो श्रीरामस्याचार्यसभावन तत्पत्न्या सीतायास्तत्पत्नीसभावन च युक्तमित्यर्थ ॥

ततः सौमित्रिरपि स्वाधीनेन धनेन कंचित्कौसल्याश्रितमुपाध्यायमतोषयत् ।

तत इति । तत सोमित्रिर्लक्ष्मणोऽपि स्वाधीनेन स्वायत्तेन । 'अधीनो निघ्न आयत्त ' इत्यमर । धनेन रत्नकाञ्चनादिरूपेण द्रव्येण कौसल्याश्रितम् । कौसल्याया प्रत्येक पुरोहितमित्यर्थ । कंचित्तैत्तिरीयाचार्यमुपाध्याय ब्राह्मणमतोषयत् । स्वकीयद्रव्यप्रदानेन सभावयामासेत्यर्थ । एतेन सौमित्रेर्निजजनन्यपेक्षया कौसल्यायामेवात्यन्तादर सूच्यते ॥

तत्र सकुटुम्बाय त्रिजटाभिधानाय निर्धनाय द्विजातये स्वहस्तनिक्षिप्तदण्डपतितदेशावधिकं गोधनं कपिञ्जलादिभ्यो द्विजातिभ्यश्च रघुपतिर्वित्तानि विविधानि वितताार ।

तत्रेति । तत्र तस्मिन्समये रघुपति सकुटुम्बाय कुटुम्बसहिताय । पत्नीपुत्रसहितायेत्यर्थ । त्रिजट इत्यभिधान नामधेय यस्य तस्मै निर्धनायोञ्छवृत्तये कस्मैचिद्द्विजातये । स्वहस्तेन त्रिजटद्विजेन निक्षिप्त परिक्षिप्त । दण्डेन यावत्तावदवाप्स्यसीति ब्राह्मणाना गोग्रहणचापल्यप्रदर्शनार्थमुदीरितश्रीरामवचनवशात्प्रेरितो यो दण्डस्तस्य पतितदेश स एवावधिर्मर्यादा यस्य तथोक्तम् । तावद्देशस्थमित्यर्थ । गोधन गोव्रज च । 'गोकुल तु गोधन स्याद्गवा व्रजे' इत्यमर । तथा कपिञ्जलो नाम ब्राह्मण आदिर्येषा ते तथोक्तास्तेभ्यो द्विजातिभ्य कठकलापमाणवकादिभ्यो ब्राह्मणेभ्यश्च विविधानि नानारूपाणि वित्तानि गोरत्नाम्बरयानादीनि द्रव्याणि । 'द्रव्य वित्त स्वापतेयम्' इत्यमर । वितताार विश्राणितवान् । 'विश्राणन वितरणम्' इत्यमर ॥

ततस्ते पौरनारीणा निःश्वासझञ्झानिलचलदधरकिसलयानामस्रसलिलासारेण शोकपावकेन च वपूंषि मनासि च सिक्त्वा दग्ध्वा च निषिद्धपरिजनानुगमनतया प्रकाशितप्रवाससिद्धान्ता शुद्धान्तान्निश्चक्रमु ।

तत इति । ततो विश्राणनानन्तरम् । ते सीतारामलक्ष्मणा । निःश्वासैरेव झञ्झानिलै सध्वनिमहामारुतैश्चलन्ति वक्रमानान्यधरकिसलयान्योष्ठपल्लवा यासा तास्तथोक्तास्तासा पौरनारीणा वपूंषि मनासि च । अस्रसलिलासारेणाश्रुजलधारा-

१ 'सौमित्रिरपि स्वधनेन' इति पाठ २ 'त्रिजटाभिधाय द्विजातये' इति पाठ ३ 'स्वहस्ततलनिक्षिप्तदण्डदेशा' इति पाठ ४ 'वाम्पिल्यादिभ्यो' इति पाठ ५ 'विश्वासान्निश्वासझञ्झानिल' इति पाठ ६ 'अस्रु' इति पाठ ७ 'सिद्धान्ताद्' इति पाठ

सपातेन। 'अस्रमश्रुणि शोणिते' इति विश्व। शोकपावकेन शोकदहनेन सिक्त्वार्द्रीकृत्य दग्ध्वा सताप्य च। वपूष्यस्रसलिलासारेण सिक्त्वा मनासि शोकपावकेन दग्ध्वा चेति यथाक्रममन्वयाद्यथासख्यालकार। तथोद्वेल विषादमुत्पादितवन्त इत्यर्थ। निषिद्धपरिजनानुगमनतयैकान्तिकत्वाभिवारितभृत्यानुयानतया हेतुना प्रकाशित प्रकटीकृत प्रवासविद्वान्तो वनवासनिश्चयो यैस्तथोक्ता सन्त शुद्धान्तादन्त पुरान्निश्चक्रमुर्निर्जग्मु॥

तत्र,

सीता पुरा गगनचारिभिरप्यदृष्टा
मा भूदियं सकलमानवनेत्रपात्रम्।
इत्याकलय्य नियत पिदधे विधाता
बाष्पोदयेन[1] नयनानि शरीरभाजाम्॥ ३३॥

तत्रेति। तत्र निर्गमनसमये॥ **सीतेति**। सीता पुरा पूर्वं गगनचारिभिरपि खेचरैरपि। किमुतान्यैरिति भाव। अदृष्टाऽनवलोकिता। महाराजपरिग्रहत्वादिति भाव। इय सीता सकलमानवनेत्रपात्र समस्तजनदृग्गोचरा मा भून्मास्तु। 'माङि लुङ्' इत्यादिनाशीरर्थे लुङ्। 'न माङ्योगे' इत्यडागमप्रतिषेध। इत्येवमाकलय्य विचार्य विधत्त इति विधाता युक्तायुक्तसाधनतत्परो ब्रह्मा बाष्पोदयेनाश्रूत्पादनेन शरीरभाजा प्राणिना नयनानि नेत्राणि पिदध आच्छादितवान्। नियत निश्चितमित्युत्प्रेक्षायाम्। श्रीरामप्रवासमसहमाना मानवा सोद्वेग रुरुदुरित्यर्थ। 'अपिधानतिरोधानपिधानाच्छादनानि च' इत्यमर। 'वष्टि भागुरिरल्लोपमवाप्योरुपसर्गयो' इत्यपेरकारलोप॥

तत[2],

रुद्धापि यान्तमनुगच्छति मैथिली मा
वत्सो जहाति न कदाचन लक्ष्मणोऽपि।
इत्येतयोरनुगति प्रतिबोध्य गन्तु
भूयोऽपि राजभवन प्रविवेश राम॥ ३४॥

तत इति। ततस्तदनन्तरम्। **रुद्धेति**। मैथिली सीता रुद्धा बहुप्रयत्नेन निवारिताऽपि यान्त वन प्रति गच्छन्तम्। याते शतृप्रत्यय। मामनुगच्छत्यनुसरति। तथा वत्सोऽनुजो लक्ष्मणोऽपि कदाचन क्षणमात्रमपि मा न त्यजति। 'सोऽप्यनुगच्छतीत्यर्थ' इत्यनेन प्रकारेणैतयो सीतालक्ष्मणयोरनुगतिमनुयात्रा प्रतिबोध्य विज्ञाप्य। दशरथायेति शेष। गन्तु वन प्रति यातु रामो भूय पुनरपि राजसदन दशरथगृह प्रविवेश। सर्वत्र तदाज्ञाया एव प्राधान्यादिति भाव॥

तस्मिन्सुमन्त्रेण विज्ञाप्य प्रवर्तिते भूपतिर्भूताविष्ट इव विप्रलापिपत्य सदार सदारचितपरिदेवनो वनोत्कण्ठा स्वयमप्यकरोत्।

---

१ 'बाष्पोदकेन' इति पाठ। २ 'तत' इति क्वचिन्नास्ति। ३ दर्शिते दाशरथौ' इति पाठ।

तस्मिन्निति। तस्मिन्श्रीरामे सुमन्त्रेण मन्त्रिवृद्धेन निज्ञाप्य रामोऽय भवद्दर्शनार्थं समागत इति विज्ञापन कृत्वा। इत्थभूत व्यवहारस्य राजधर्मत्वादिति भाव। प्रदर्शिते दृग्गोचरीकृते सति भूपती राजा भूताविष्ट पिशाचाक्रान्त इव। 'भूत क्ष्मादौ पिशाच्यादौ न्याय्ये सत्योपमानयो' इति विश्व। विष्टरादासनात्। 'वृक्षासनयोर्विष्टर' इति निपातनात् 'ध्रुवमपायेऽपादानम्' इत्यपादानत्वात्पञ्चमी। निपत्य शोकवेगस्य सोढुमशक्यत्वान्मूर्च्छया भुवि पतित्वेत्यर्थ। सदा अविच्छिन्नम्। क्रियाविशेषणमेतत्। रचितपरिदेवन कृतविलाप सन्। सदार कौसल्यासहित स्वयमपि वनोत्कण्ठा वनवासोत्सुक्यम्। 'वनोत्कण्ठमतिम्' इति पाठे वनवासोत्सुका बुद्धिम्। अकरोत्॥

तदा सुमन्त्र कैकेयीमब्रवीत्।

तदेति। तदा तस्मिन्समये सुमन्त्र कैकेयीमब्रवीदवोचत्॥

तत्प्रकारमेवाह—

देवि, विरम रामाभिषेकसमुन्मिषिताह्लादाङ्कुराग्रहादाग्रहात्।

देवीति। हे देवि कैकेयि, *रामाभिषेकेण श्रीरामराज्याभिषेकोत्सवेन सम्यगनल्पे*केन च समुन्मिषित समुत्पन्नो य आह्लादाङ्कुर आनन्दकन्दल इति रूपकम्। तस्याग्रहात्प्रतिबन्धकादाग्रहादभिनिवेशात्। 'जुगुप्साविराम-' इत्यादिना पञ्चमी। विरम विरता भव। तादृगाग्रहं परित्यजेत्यर्थ। 'व्याङ्परिभ्य'—इति परस्मैपदम्॥

पुनरस्या दौ शील्यपरिहारार्थं तन्मातृगोचरमितिहासमाह—

पुरा खलु वरदप्रसादादवगतसकलप्राणिभाषणतया पर्यङ्कपर्यन्तपरिसरत्पिपीलिकालापे कृतहास तव पितर हसनकारणं पृष्ट्वा तद्विवरणं परत्र मरणकरमित्यवेत्यापि भूयसो निर्बन्धात्कुपितेन राज्ञावज्ञाताया मातुस्ते विधां मानुकुर्वाथा इति।

पुरेति। पुरा पूर्वकाले। खलुशब्दो वाक्यालङ्कारे। वरदस्य वरप्रदातु कस्यचिद्योगिन प्रसादादनुग्रहादवगतमवगतसकलप्राणिभाषणतया विज्ञातसकलजन्तुवचनतया हेतुना पर्यङ्कपर्यन्ते शयनसमीपे परिसरन्तीना प्रसर्पन्तीना पिपीलिकाना भूविवरसञ्चारिसूक्ष्मजन्तुविशेषाणामालापे भाषणे विषये कृतहास स्मिते अज्ञानन्तव समालपन्तीति हसितवन्त तव पितर केकयं हसनकारण हासहेतु पृष्ट्वा। केनापि हेतुनाय हसतीति जिज्ञासयानुयुज्येत्यर्थ। तद्विवरण हसनकारणकथन परत्र भर्तुर्मरणकारणमित्यवेत्य ज्ञात्वापि। तद्वचनादेवेति भाव। भूयसो बहुलात्। 'बहोर्लोपो भू च बहो' इति भूरादेशो बहोर्लोपश्च। निर्बन्धात्प्रयासकरणाद्धेतो कुपितेन क्रुद्धेन राज्ञा केकयेनावज्ञाताया अवमानितायास्ते तव मातुर्विधा प्रकारम्। 'विधा विधौ प्रकारे च' इत्यमर। मानुकुर्वाथा। मानुकुर्वन्नित्यर्थ। भर्तृप्रतिकूलाचरणेन मातृवद्विगर्हणीया मा भवेत्यर्थ। करोतेर्लिङि आथाङ्। इत्यब्रवीदिति पूर्वेण सम्बन्ध॥

---

१ 'विरम विरम' इति पाठ २ 'भगवतो वरप्रसादाद' इति पाठ ३ 'मरणहेतु' इति पाठ ४ 'मार्गं मा कुर्वाथा' इति पाठ

सुमन्त्रवचनं श्रुत्वा सा किमकार्षीदित्यत आह—

ततः,

कृतासमञ्जनिर्यासं सगरं केकयात्मजा।
निर्दर्शनत्वे निर्दिश्य निरवभ्रान्निजं पतिम् ॥ ३५ ॥

तत इति। केकयात्मजा कैकेयी। कृतो विहितोऽसमञ्जनाम्नः पुत्रस्य निर्यासः परित्यागो येन तम्। असमञ्जाख्यपुत्रत्यागिनमित्यर्थः। सगरं राजानं निदर्शनत्वे दृष्टान्तत्वे निर्दिश्य। सगरवत्त्वमपि पुत्रं परित्यजेति निरूप्येत्यर्थः। निजं पतिं स्वभर्तारं निरवभ्रान्निरुत्तरं चकारेत्यर्थः ॥

अत्रान्तरे कैकेयीवचनमसहमानः कश्चिदमात्यवृद्धः प्रत्यवोचदित्याह—

तत्र,

सिद्धार्थको महामात्यस्तत्परित्यागमब्रवीत्।
सरयूपातितानेकप्रजामरणकारणात् ॥ ३६ ॥

तत्रेति। तत्र कैकेयीनिर्बन्धवाक्यसमये सिद्धार्थकः सिद्धार्थकनामा महामात्यः सुमन्त्रादन्योऽमात्यप्रवरः अमा सह भवतीत्यमात्यः। शुभाशुभकार्येषु सदा सह वर्तत इत्यमात्यः। 'अव्ययात्त्यप्'। सरयूपातितानां सरयूनदीनिक्षिप्तानामनेकप्रजानां बहूनां नाना मरणमेव कारणं निमित्तं तस्मात्। तत्परित्यागं तस्यासमञ्जस्य त्यागं समवदत्। सकलसद्गुणाभिरामस्य तु परित्यागः कथं समञ्जस इति भावः ॥

इत्थं बहूपालम्भेऽप्यवार्यनिश्चयामवबुध्य राजा राममेवमुवाचेत्याह—

अथ दशरथेन रामः सपरिच्छद एव गच्छेति निर्दिष्टः केवलं खनित्रपिटकौ वल्कलयुगलं च प्रार्थयत।

अथेति। अथामात्योक्त्यनन्तरं दशरथेन रामः सपरिच्छदः सपरिवारः सन्नेव गच्छ व्रजेत्येवं निर्दिष्टो नियुक्तः सन्। परिच्छाद्यतेऽनेनेति परिच्छद इति विग्रहः। 'पुंसि संज्ञायां घः प्रायेण' इति घप्रत्ययः। 'छादेर्घेऽद्व्युपसर्गस्य' इति ह्रस्वः। खनित्रपिटकौ खनित्रमवदारणं खननसाधनम्। कुद्दालादिकमित्यर्थः। पिटकः कन्दमूलफलाद्याहरणयोग्यः कण्डोलः। तौ केवलं तावेव। 'खनित्रमवदारणे', 'कण्डोलपिटकाः' इत्यमरः। केवलशब्दस्त्ववधारणार्थकः। तथा वल्कलयुगलं वल्कलवस्त्रयुग्मं च। प्रार्थयत अयाचत। त्यक्तसदस्य मम परिच्छदेन कार्यं किम्, अपि तु मुनिजनोचितवल्कलखनित्रपिटकमात्रमेव दातव्यमिति प्रार्थितवानित्यर्थः ॥

अत्रान्तरे श्रीरामविवासनदीक्षिता कैकेयी विलम्बासहिष्णुतया द्रुततरं वल्कलादीन् जहारेत्याह—

सुखोचितानां सुव्यक्तदिव्यलावण्यसंपदाम्।
त्रयाणामपि कैकेयी वल्कलादीन्युपाहरत् ॥ ३७ ॥

---

१ 'निदर्शने' इति पाठः। २ 'पतिता' इति पाठः। ३ 'पिटके' इति पाठः।
४ 'वल्कलान्युदपाहरत्' इति पाठः।

सुखोचितानामिति । कैकेयी सुखोचितानां सुखार्हाणां सुव्यक्तं स्फुटं यथा तथा दिवि भवं दिव्यं श्रेष्ठम् । 'तत्र भवः' इति भवार्थे यत्प्रत्ययः । लावण्यं शरीरसौन्दर्यादि सम्पल्लक्ष्मीश्च येषां ते तथोक्तास्तेषाम् । सकलगुणसंपन्नानामित्यर्थः । त्रयाणां सीतारामलक्ष्मणानामपि । नैकस्यैव श्रीरामस्येत्यपिशब्दार्थः । वल्कलानि चीराण्युपाहरत् । परिदद्धमिति प्रादादिति भावः ॥

> **अथ रघुकुलनाथो मध्यमाम्बानियोगा-**
> **द्गुणवति परिधाने मङ्गलार्हे निराशः ।**
> **अधिकुचतटवल्गज्जानकीबाष्पसेका-**
> **दपगतखरभावं वल्कलं पर्यधत्त ॥ ३८ ॥**

अथेति । अथ वल्कलाहरणानन्तरं रघुकुलनाथो रघुवंशश्रेष्ठः श्रीरामः । मध्ये भवा मध्यमा । 'मध्यान्मः' इति मप्रत्ययः । सा च मा अम्बा च तस्या मध्यमाम्बायाः कैकेय्या नियोगादाज्ञावशात् । मङ्गलार्हे राज्याभिषेककल्याणोचिते गुणवति मार्दवादिगुणसंपन्ने तन्तुविनिर्मिते वा परिधानेऽंशुके । 'अन्तरीयोपसंव्यानपरिधानान्यधोंशुके' इत्यमरः । निराशो निःस्पृहः सन् । अधिकुचतटेऽधिकुचतटम् । विभक्त्यर्थेऽव्ययीभावः । तत्र वल्गन्तः स्रवन्तो ये जानकीबाष्पाः सीतानेत्राम्बूनि तेः सेकात् । कठिनतरकुचतटपतनोत्पतनाद्बाष्पबिन्दूनां तत्र संक्रमणादिति भावः । एतेन जानक्या भर्तुरत्यन्तमाक्षम्य वल्कलधारणासहिष्णुत्वं च सूच्यते । 'बाष्पो नेत्राम्बुनूमयोः' इत्यभिधानात् । अपगतः खरभावः कार्कश्यं यस्य तत्प्राप्तमार्दवम् । संधारणानुकूलमित्यर्थः । वल्कलं पर्यधत्त परिहृतवान् । अत्र केचित्—राज्ञः कैकेयी तृतीयैव महिषी । मध्यमाशब्दप्रयोगस्तु मध्यमाछन्दोवत्प्रसिद्धत्वात्, न तु मध्येभवत्वात् अर्जुनस्य कुन्तीसुतमध्यमप्रयोगवदिति वदन्ति । तदेतदविचाररमणीयम् । वत्र वध्यप्रयासत्वात्किंचिज्ज्यायामादिकप्रयोगाणामेव तादृक्समाधानत्वात् । किंतु स्वर्गपातालयोर्मध्येभवत्वाद्भूलोकस्य यथा मध्यमलोकप्रयोगस्तथा कौसल्यासुमित्रयोर्मध्येभवत्वान्मध्यमेयमिति युक्तमुत्पश्यामः । एतदभिप्रायेणैव सर्वतो भोजोऽपि मध्यनाम्ना नियोगादिति प्रयुक्तवानित्यलं प्रसक्तानुप्रसक्त्या । मालिनीवृत्तम् ॥

तत्र[1] चित्रीयन्ते सर्वे निर्विकारवदनलक्ष्मीकमिक्ष्वाकुकुलाध्यक्षमध्यक्षयन्तस्तेषामेव शोकशङ्कुकीलितमानसानामाननेषु पारम्पर्येण स्फुरद्विकारः ।

तत्रेति । तत्र तस्मिन्काले श्रीरामवल्कलधारणसमये । सर्वे अशेषा ये जनाश्चित्रीयन्ते आश्चर्यं कुर्वन्तः । 'नमोवरिवश्चित्रङः क्यच्' इत्यत्र 'चित्रङ आश्चर्य' इति क्यच् । निर्विकारा धीरोदात्तत्वान्निर्विकारा विकाररहिता प्रसन्ना लक्ष्मीर्मुखशोभा यस्य तम् । शैषिकः कप्रत्ययः । इक्ष्वाकुकुलाध्यक्षमिक्ष्वाकुकुलश्रेष्ठं श्रीरामम् । अध्यक्षं प्रत्यक्षं कुर्वन्तोऽध्यक्षयन्तः । पश्यन्त इत्यर्थः । अध्यक्षशब्दात्तत्करोतेर्ण्यन्ताच्छत्रादेशः । शोक एव शङ्कुस्तेन शोकशङ्कुना कीलितमानसानां विद्धहृदयानां तेषामेव

१ 'तत्र ये' इति पाठः   २ 'सकीलित' इति पाठः

जनानामाननेषु मुखेषु । 'मानसेषु' इति पाठे हृदयेषु । 'चित्तं तु चेतो हृदयं स्वान्तं हृन्मानसं मनः' इत्यमरः । पारम्पर्येणाविच्छेदेन । विकारो वक्त्रे वैकल्यं च अस्फुरत् । वल्कलवसानं श्रीरामं दृष्ट्वा सर्वे जना विवर्णवदना विक्लवमानसाश्च बभूवुरित्यर्थः । निर्विकारदर्शनेन विकारोत्पत्तिश्चित्रमिति भावः ॥

तदानीं सर्वसाधारण्याद्वसिष्ठस्योत्पन्नं विकारमन्यथा योजयति—

किं तु,

सवल्कले दाशरथौ विषादादामीलिताक्षो यदभूद्वसिष्ठः ।
तदेव जातकरणं महर्षेः काकुत्स्थयाथार्थ्यविलोकनस्य ॥ ३९ ॥

किं त्विति । तदेवाह—**सवल्कल इति ।** दाशरथौ श्रीरामे । 'अत इञ्' मत्वन्तरे । इमत्वविकारवासो वारिणि सतीत्यर्थः । विषादात्खेदाद्वसिष्ठ आमीलिताक्षो द्रष्टुमशक्तनयेषन्मीलितनयनः । 'बहुव्रीहौ सक्थ्यक्ष्णोः स्वाङ्गात्षच्' । अभूदिति यत्तन्मीलिताक्षत्वमेव महर्षेः ऋषिश्रेष्ठस्य वसिष्ठस्य । काकुत्स्थयाथार्थ्यविलोकनस्य श्रीरामतत्त्वदर्शनस्य । भावे क्तः । करणं साधनं जातम् । आमीलितनयनानामृषीणां तत्त्वावमर्शसंभवप्रसिद्धेः । महर्षेरमुष्यामीलितनयनत्वं तारकब्रह्मणः श्रीरामस्य तत्त्वावबोधकत्वेनोपकारकमभूदित्यर्थः । तत्त्वानुसंधानसमये सयमिनामर्धोन्मीलितनयनत्वं योगशास्त्रसिद्धम् । केवलनिमीलने निद्रा स्यात् केवलोन्मीलने विषयदर्शनेन चित्तविक्षेपः स्यादिति । अत्र विषादकृतमीलनस्य तत्त्वानुसंधानपरत्वेनोत्प्रेक्षणादुत्प्रेक्षा व्यञ्जकाप्रयोगाद्गम्या । वृत्तमुपजातिः ॥

अत एव न व्यथितोऽभूदित्याह—

अस्य पीताम्बरत्यागे किं जाता विक्रियाऽपुरा ।
इति प्रत्यग्दृशा श्रेष्ठो वसिष्ठो नातिविव्यथे ॥ ४० ॥

अस्येति । अस्य श्रीरामस्य पीताम्बरत्यागे काञ्चनाम्बरविसर्जने सति । पीताम्बरं त्यक्त्वा वल्कलं दधाने सतीत्यर्थः । अपुरा अपूर्वा । पीताम्बरधारणसमयेऽनुपलभ्यमानेत्यर्थः । पूर्वार्थवाचिनो निपातात्पुराशब्दान्नञ्समासः । विकारो विक्रिया जाता उत्पन्ना किम् । न जातैवेत्यर्थः । स्वतो निर्विक्रियाणामलंकारानलंकारयोः किंचित्करत्वादिति भावः । इत्यालोच्येति शेषः । प्रत्यग्दृशामन्तर्मुखानाम् । ज्ञानिनामित्यर्थः । श्रेष्ठः प्रशस्यः । 'प्रशस्यस्य श्रः' इति श्रादेशः । वसिष्ठो नातिविव्यथेऽत्यन्तव्यथां न प्राप । लौकिकानुवृत्त्या किंचिद्व्यथां प्रापेत्यतिशब्दार्थः । पीताम्बरं त्यक्त्वा वल्कलं धृतवतः श्रीरामस्य बाह्याभ्यन्तरविकाररहितत्वेन विशुद्धचित्स्वभावमनुसंधाय न शुशोचेत्यर्थः । उक्तं च ज्ञानवासिष्ठे—'यो नित्यमध्यात्ममयो नित्यमन्तर्मुखः सुखी । नित्यं चिदनुसंधानः स न शोकेन बाध्यते ॥' इति ॥

सोऽयं मैथिलीवल्कलधारणमरणदर्शनसारथिकुलगुरुः ।

स इति । सोऽयं अरुणसारथिकुलगुरुः । अरुणोऽनूरुः सारथिर्यस्यारुणसारथि

---

१ 'किंतु' इति नास्ति क्वचित्

सूर्ये। 'सूरसूतोऽरुणोऽनूरु' इत्यमरः। तस्य कुले वंशस्तस्य गुरुराचार्यो वसिष्ठः। मैथिलीवल्कलधारणमरण न्यवारयत्। अस्याः सुकुमार्या राजकुमार्या नेदृग्वसनधारणयोग्यमिति निवारितवानित्यर्थः। रुधेर्लङि 'रुधादिभ्यः श्नम्' इति श्नम्। 'श्नसोरल्लोपः' इत्यकारलोपे संयोगान्तलोपः। 'रषाभ्याम्' इत्यादिना णत्वम्। अत्र लक्ष्मणवल्कलधारणाकथनेऽपि श्रीरामस्य तद्धारणकथनात्सीतायाश्च तन्निषेधात्सोऽपि कृतवानित्येत्यनुसंधेयम्॥

तत्र प्रयाणाय प्रणिपतन्तीं स्नुषामाश्लिष्य प्रस्नुतपुत्रवात्सल्या कौसल्या बाष्पगद्गदमवदत्।

तत्रेति। तत्र तस्मिन्समये प्रयाणाय वनवासयात्रार्थं प्रणिपतन्तीं नमस्कुर्वाणां स्नुषां श्रीरामवधूं सीताम्। 'समाः स्नुषाजनीवध्वः' इत्यमरः। आश्लिष्यालिङ्ग्य। प्रस्नुतं समुत्पन्नं पुत्रे श्रीरामे इव वात्सल्यं स्नेहो यस्याः सा तथोक्ता। स्नुषायामपि सुतनिर्विशेषं स्नेहवतीत्यर्थः। कौसल्या बाष्पगद्गदमविस्पष्टं वचनमवदत् अवोचत्॥

तत्प्रकारमेव विवृणोति—

> **घर्मे निदाघकिरणस्य करैः कठोरे**
> **कान्तारमध्यपदवीषु नखंपचासु।**
> **त्वां वीक्ष्य सस्खुलपदां वनदेवताभि-**
> **र्निन्द्यिष्यते नियतमेव निमेषहानिः॥ ४१॥**

घर्म इति। घर्मे ग्रीष्मे। निदाघकिरणस्योष्णांशोः कठोरैस्तीक्ष्णैः करैः किरणैः। नखान्पचन्ति संतापयन्तीति नखंपचास्तासु। 'मितनखे च' इति खशि मुमागमः। कान्तारमध्यपदवीषु गहनान्तरालमार्गेषु सस्खुलपदां परिस्खलितपादविन्यासाम्। पदवीनामत्यन्तसंतप्तत्वात्परिक्लिष्टसंचारामित्यर्थः। त्वां वीक्ष्य दृष्ट्वा वनदेवताभिः। वनाभिमानिनीभिर्देवताभिरित्यर्थः। निमेषहानिः स्वकीयनिर्निमेषत्वं निन्द्यिष्यते गर्हिष्यते एव। निर्निमेषत्वादस्माभिरीदृङ्कुमारीपरिक्लेशाविच्छिन्नदर्शनजनितसंतापोऽनुभूयते। सनिमेषत्वे तु नैव स्यादिति कष्टं ब्रह्मणा किमेतत्कृतमित्युपालप्स्यन्त इत्यर्थः। नियतमित्युत्प्रेक्षायाम्। वसन्ततिलकावृत्तम्॥

अथ मैथिलीनाथः सलक्ष्मणः सप्रदक्षिणं राजानं जननीजनं च प्रणम्य प्रतिषिद्धप्रतिहारचक्रो निश्चक्राम।

अथेति। अथानन्तरं मैथिलीनाथः सीतापतिः श्रीरामः। मैथिलीग्रहणं तया च सहितः सन्निति सूचनार्थम्। सलक्ष्मणो लक्ष्मणसहितः सन्। सप्रदक्षिणम्। प्रदक्षिणप्रक्रमपूर्वकमित्यर्थः। राजानं दशरथम्। जनन्य एव जनस्तं च। कौसल्यादिजननीश्चेत्यर्थः। प्रणम्य नमस्कृत्य प्रतिषिद्धप्रतिहारचक्रो निवारितद्वास्थनिवहः सन्। अनुसरतो द्वारपालानिवारयन्नित्यर्थः। निश्चक्राम निर्जगाम। अन्तःपुरादिति शेषः। 'द्वारि द्वास्थे प्रतीहारः' इत्यमरः॥

---

१ 'आलिङ्ग्य कौसल्या गद्गदम्' इति पाठः २ 'निस्खुलपदम्' इति पाठः

तत किमित्यत आह—

रथोऽपि[1] दशरथाज्ञापरतन्त्रेण सुमन्त्रेण द्वारि समानीत ।

रथ इति। दशरथाज्ञापरतन्त्रेण । रामप्रयाणार्थं रथमानयेति दशरथनियुक्तेनेत्यर्थ सुमन्त्रेण रथो द्वारि द्वारप्रदेशे समानीत सप्रापित । 'स्त्री द्वार्द्वार प्रतीहार' इत्यमर ।

तदानीमौत्सुक्यात्प्रथम सीतैव रथमारुरोहेत्याह—

प्रारब्धयात्रस्य रघूद्वहस्य प्रागेव सीता रथमारुरोह ।
आनीलरथ्य रथमारुरुक्षोरह्न प्रभोरग्रसरी प्रभेव ॥ ४२ ॥

प्रारब्धेति । सीता प्रारब्धयात्रस्य प्रक्रान्तप्रयाणस्य । वन प्रति जिगमिषोरित्यर्थ । रघूद्वहस्य रघुनन्दनस्याग्रसरी सती । इद च वाक्यान्तरस्थमप्यन्वयमौकर्यार्थमत्रानुषञ्जनीयम् । अन्यथा 'अन्यारादितरर्ते–' इत्यादिना पञ्चमी स्यात् । प्रागप्रथममेव रथमारुरोहारूढवती । रथमिव । रथ वहतीति रथ्या 'तद्वहति रथयुग–' इति यत्प्रत्यय । आनीला ईषन्नीला । हरिद्वर्णा इत्यर्थ । रथ्या रथवोढारोऽश्वा यस्य त रथमारुरुक्षोरारोढुमिच्छो । रुहे सन्नन्तादुप्रत्यय । अह्न प्रभोरहर्पते सूर्यस्याग्रे सरतीत्यग्रसरी पुर सरी । 'पुरोऽग्रतोऽग्रेषु सर्ते' इति टप्रत्यय । टित्वान्ङीप् । प्रभा दीप्तिरिवेति श्रौती पूर्णोपमा । तया च सीतारामयोरत्यन्ताविनाभूतरूप वस्तु व्यज्यत इत्यलकारेण वस्तुध्वनि । इन्द्रवज्रावृत्तम् ॥

दाशरथी च रथमारुरुहतु ।

दाशरथी इति । दाशरथी रामलक्ष्मणौ च त रथमारुरुहतु रूढवन्तौ ॥

यथा यथा राघवराजधानी विहाय सीता विपिनोत्सुकाभूत् ।
तथा तथाऽजायत यातुकामा लङ्का विना राक्षसराजलक्ष्मी ॥ ४३ ॥

यथेति । सीता यथा यथा येन येन प्रकारेण । वीप्साया द्विर्भाव । राघवराजधानीमयोध्या विहाय त्यक्त्वा विपिनोत्सुका वनवासोत्कण्ठिताभूत् । तथा तथा तेन तेन प्रकारेण । पूर्ववद्विर्भाव । राक्षसराजलक्ष्मी रावणसाम्राज्यश्री । लङ्का विना । विहायेत्यर्थ । 'पृथग्विना–' इत्यादिना पाक्षिकद्वितीया । यातु कामो यस्या सा यातुकामा गन्तुमना । 'तु काममनसोरपि' इति तुमुनो मकारलोप । अजायत जाता । तद्वनवासमूलत्वात्तदपसरणस्येति भाव । वृत्तमुपजाति ॥

आबालवृद्धमनुगच्छति रामभद्र
मेषा पुरी तदिह मा खलु निर्गुणा स्याम् ।
इत्यादरादिव धरा बहुधा विदाय
धूलिच्छलान्निजतनुं तमनु प्रतस्थे ॥ ४४ ॥

आबालेति । एषा पुरी अयोध्या । बालाश्च वृद्धाश्च बालवृद्धास्तानभिव्याप्य-

१ 'अपि' इति नास्ति क्वचित्

बाल्यवृद्धम्। अभिविधावव्ययीभाव। रामभद्र प्रयान्त श्रीराममनुगन्छल्लनुसृत्य गच्छति तत्तस्मात्कारणादिह जगतीह निर्गुणाननुसरणाद्गुणहीना मा स्या खलु न भवेय किमिति काकु। सामेवेत्यर्थ। भक्त्या गौरवेण सद्धर्मेण वा महदनुसरणस्य कर्तव्यत्वादिति भाव। इति मत्वेति शेष। धरा भू। आदरात्प्रेमवशाच्चिजतनु स्वकीयमूर्ति धूलिच्छलद्रजोव्याजाद्बहुधा विधाय बहुप्रकार कृत्वा। तमनु। श्रीरामस्य पश्चादित्यर्थ। 'पश्चात्सादृश्ययोरनु' इत्यमर। 'अनुर्लक्षणे' इति कर्मप्रवचनीयत्वम्। 'कर्मप्रवचनीययुक्ते द्वितीया' इति द्वितीया। 'पुरत' इति पाठे तस्य पुरस्तात्प्रतस्थे जगामेति क्रियास्वरूपोत्प्रेक्षा वाच्या व्यञ्जकसद्भावात्। सा च धूलिच्छलादिति छलशब्देनामलत्वप्रतिपादनरूपापह्नवोज्जीवितेति सकर। 'समवप्रविभ्य स्थ' इत्यात्मनेपदम्। वसन्ततिलकावृत्तम्॥

नृपसुखविमुखेन स्वेन कान्तेन साकं
दुहितरि विधिपाकात्काननाय व्रजन्त्याम्।
अकुशलमिति मत्वा नूनमह्नाय धात्री
परिजनमुखबाष्प पांसुभि पर्यहार्षीत्॥ ४५॥

नृपेति। नृपसुखविमुखेन, राजभोगविरक्तेन स्वेन स्वकीयेन कान्तेन साकं प्राणनाथेन श्रीरामेण सह। 'जीवितेश प्राणनाथ कान्तो रमणवल्लभौ' इति प्रतापमार्तण्ड। दुहितरि स्वपुत्रिकाया विधिपाकाद्दैवविपर्यासात्काननाय वनाय। 'क्रियार्थोपपदस्य च कर्मणि स्थानिन' इति चतुर्थी। व्रजन्त्या गच्छन्त्या सत्याम्। धात्री वसुमती जननी च। 'धात्री जनन्यामलकीवसुमत्युपमातृषु' इति विश्वप्रकाश। अकुशलममङ्गलमिति मत्वा परिजनमुखेषु भृत्यजनवदनेषु यो बाष्पो नेत्राम्बुस्तमह्नाय द्राक्पांसुभि परागै पर्यहार्षीत् परिहृतवती। परिपूर्वाद्धरतेर्लुङि सिचि वृद्धि। नूनमित्युत्प्रेक्षायाम्। मालिनीवृत्तम्॥

रामानुसाररसनिर्गतपौरवर्गा
सस्थानमात्रगृहचत्वरराजमार्गा।
निर्मुक्तभोगभुजगत्वगिव क्षणेन
लघ्वी बभूव रघुपुंगवराजधानी॥ ४६॥

रामेति। रामस्यानुसरणे यो रसो रागस्तेन निर्गत पौरवर्ग पुरजननिवहो यस्या सा। 'गुणे रागे द्रवे रस' इत्यमर। अत एव सस्थानमात्रा अवस्थिता वावशिष्टा। न तु तत्तदनुगुणसभ्रमोज्जृम्भिता इत्यर्थ। ते गृहाश्चत्वराण्यङ्गणानि राजमार्गाश्च यस्या सा। 'अङ्गण चत्वराजिर' इत्यमर। रघुपुंगवाना राजधानी प्रधाननगरी। 'प्रधाननगरी राज्ञा राजधानीति कथ्यते' इति प्रतापमार्तण्ड। निर्मुक्तो भोग कायो यया सा तथोक्ता या भुजगत्वक्भुजङ्गनिर्मोकपट्टिका सेव क्षणेन लघ्वी नि सारा। शून्येति यावत्। बभूव। 'भोग सुखे स्त्र्यादिभृतावहेश्च फणकाययो' इत्यमर। उपमालकार। वसन्ततिलकावृत्तम्।

---

१ 'सह' इति पाठ

अथ दशरथः सान्तःपुरजनः पुरान्निर्गत्य गत्यन्तराभावात्तमेव रामं सुचिरमालोकयन्नालोकपथमतिक्रान्ते सुमन्त्राक्रान्तस्यन्दने रघुनन्दने स्यन्दमानबाष्पप्रवाहो मोहमुपगम्य भूम्यां पपात ।

अथेति । अथ श्रीरामनिर्गमनानन्तरं दशरथः सान्तःपुरजनः शावरोधवधूकः सन् । पुरादयोध्यानगरान्निर्गत्य । गम्यत इति गतिर्गन्तव्यदेशः । अन्या गतिर्गत्यन्तरम् । 'सुप्सुपा–' इति समासः । तस्याभावादसंभवात् । 'दृशोपायगमे गतिः' इति वैजयन्ती । तं राममेव सुचिरं बहुकालमालोकयन् । ततः सुमन्त्रेण सारथिना क्रान्तोऽधिष्ठितः स्यन्दनो रथो यस्य तस्मिन् । 'शताङ्गः स्यन्दनो रथः' इत्यमरः । रघुनन्दने । आलोकस्य पन्थाः दर्शनमार्गम् । 'आलोकौ दर्शनद्योतौ' इत्यमरः । 'ऋक्पू–' इत्यादिना समासान्तः । अतिक्रान्तेऽतीत्य गते सति । स्यन्दमानबाष्पप्रवाहो विगलदश्रुपूरः सन् । मोहं मूर्च्छामुपगम्य भूम्यां पपात ॥

ततः किं जातमित्यत आह—

ततः परिजनकृताश्वासाल्लब्धसंज्ञाय राज्ञे कौसल्यासदनमरोचत ।

तत इति । ततस्तदनन्तरं परिजनैः सेवकजनैः कृतो विहितो य आश्वासो मूर्च्छापगमोचितोपचारस्तस्माद्धेतोः लब्धसंज्ञाय पुनः प्राप्तचेतनाय राज्ञे दशरथाय 'रुच्यर्थानां प्रीयमाणः' इति चतुर्थी । कौसल्यायाः सदनं गृहमरोचत निवासार्हतयैष्ट । नून् । तद्गृहं प्रविवेशेत्यर्थः । एतेन राज्ञः पूर्वं कैकेयीगृहमेव नियतनिवास इति सूच्यते ।

ततः श्रीरामवृत्तान्तमाह—

अथ दाशरथिरहमहमिकया समूर्च्छन्महाजनौघदुरवगाहतया मन्दायमानस्यन्दनवेगः सकलजनविवेककोकनदं मुकुलयन्मोहतमसः तमसातटमुपागमत् । चरमगिरितटमपि[5] सहस्रदीधितिः ।

अथेति । दाशरथिः श्रीरामोऽपि । अन्योन्यं प्रति श्रेष्ठोऽहमित्यभिमानोऽहमहमिका । 'अहमहमिका तु सा स्यात्परस्परं यो भवत्यहंकारः' इत्यमरः । अहमिति विभक्तिप्रतिरूपकमव्ययं निपातितम् । तस्य वीप्सायां द्विरुक्तिः संज्ञायां कन्प्रत्ययः । तया । अहंप्रथमिकयेत्यर्थः । मूर्च्छन्समिलन् यो महाजनौघो बहुजनसंघस्तेन दुरवगाहतया दुष्प्रवेशतया मन्दायमानो मन्दीभवन् स्यन्दनवेगो यस्य स तथोक्तः सन् मोहस्तम इव मोह इव तम इत्युपमितसमासः । तेन मोहान्धकारेण । सकलजनानामशेषजनानां विवेकः कोकनदं रक्तोत्पलमिव स इव कोकनदम् । 'रक्तोत्पलं कोकनदम्' इत्यमरः । मुकुलयन् संकोचयन् । विशेषणमेतत्सूर्येऽपि योज्यम् । तमसा नाम नदी तस्यास्तटमुपागमत् प्राप । तथा सहस्रदीधितिः सूर्योऽपि चरमगिरितटमस्ताचलकूटम् । अगमदिति संबन्धः । अत्र प्रस्तुताप्रस्तुतयोर्दाशरथिसहस्रदीधित्यो-

---

१ 'अवलोकयन्' इति पाठः २ 'स्यन्दमानः' इति पाठः ३ 'अथ' इति नास्ति क्वचित्
४ 'दाशरथिरपि' इति पाठः ५ 'शिखरम्' इति पाठः

र्मुकुल्यन्निति समानधर्मेणौपम्यस्य गम्यत्वाद्दीपकम् । 'प्रस्तुताप्रस्तुताना च सामान्ये तुल्यधर्मत । औपम्य गम्यते यत्र दीपक तन्निगद्यते ॥' इति लक्षणात् । तच्चोपमया सकीर्यते ॥

आवि प्रलापमटवीं भजतो जनस्य
काकुत्स्थपादविरहासहमानसस्य ।
आस्तीर्णपर्णशयनान्यभवन्गृहाणि
मूलस्थलानि तमसातटभूरहाणाम् ॥ ४७ ॥

आविरिति । आवि प्रलापमाविर्भवत्परिदेवन यस्मिन्कर्मणि तद्यथा भवति तथा । अटवीं भजत प्रविशत । काकुत्स्थपादविरहस्य श्रीरामचरणारविन्दवियोगस्य न सहत इत्यसहिष्णु । पचाद्यच् । तन्मानस यस्य तस्य । आस्तीर्णान्यास्तृतानि यानि पर्णानि तान्येव शयनानि शय्या येषा तानि तमसातटभूरहाणा तमसानदीतीररुहतरूणा मूलस्थलानि मूलप्रदेशा गृहाणि मन्दिराण्यभवन् । तेषु विश्राम्यन्निरित्यर्थ । यद्यपि 'गृहा पुसि च भूम्न्येव' इत्यमर , तथापि नपुसकत्वे कविरेव प्रमाणम् । अत्र मूलस्थलेषु गृहत्वरूपणाद्रूपकालकार ॥

अथ निशीथे दाशरथि सुमन्त्रेण समन्त्र्य वञ्चितजनसहतिरतिविनतानन्दनेन स्यन्दनेन वेदश्रुतिगोमतीनिष्यन्दिकानामनदीत्रयपरिष्कृतामिक्ष्वाकवे मनुना दत्ता वसुमतीमतीत्य विविधवनगहनवीरुत्तृणपटलपिहितरथतुरगखुरमुद्रया पदव्या गङ्गातरङ्गसगतमूल गगनगङ्गालिङ्गितशृङ्ग शृङ्गवेरपुरलकारमिङ्गुदीपादपमुपागमत् ।

अथेति । अथानन्तर दाशरथि श्रीरामो निशीथेऽर्धरात्रे । 'अर्धरात्रनिशीथो द्वौ' इत्यमर । सुमन्त्रेण सह समन्त्र्य निद्राणानिमान्पौरान्विलोभ्य गमिष्यामीत्यालोच्य वञ्चितजनसहति प्रतारितानुगतपौरवर्ग सन् । विनतानन्दनमतिक्रान्तोऽतिविनतानन्दनस्तेन । वैनतेयाधिकजवेनेत्यर्थ । 'अत्यादय क्रान्ताद्यर्थे द्वितीयया' इति समास । स्यन्दनेन रथेन करणेन । वेदश्रुतिश्च गोमती च निष्यन्दिका चेति नामानि यस्य तत्तथोक्त यन्नदीत्रय तेन परिष्कृताम् । वेदश्रुतिगोमतीनिष्यन्दिकाख्याभिस्तिसृभिर्नदीभिर्भूषितामित्यर्थ । 'सम्पर्युपेभ्य करोतौ भूषणे' इति सुडागम । तथा इक्ष्वाकवे राज्ञे मनुना पित्रा वैवस्वतमनुना दत्ता वसुमतीं भूमिम् । कोसलदेशमित्यर्थ । अतीत्य आक्रम्य । एतेनास्य राज्यलक्ष्म्या तृणीकार सूच्यते । विविधानि नानाप्रकाराणि वनानि सचारयोग्यानि गहनानि दुष्प्रवेशान्यरण्यानि तेषु वीरुधा लताना तृणाना च पटलेन जालेन पिहिताच्छादिता । अनुपलभ्यमानेति यावत् । रथतुरगखुरमुद्रा रथाश्वखुरन्यासो यस्या तया पदव्या मार्गेण । तृतीयाविधाने प्रकृत्यादिभ्य उपसख्यानात्तृतीयोपपत्ति । गङ्गाया भूतलवाहिन्या मन्दाकिन्यास्तरङ्गैरूर्मिभि सगत मूल यस्य तम् । गङ्गातीररुहमित्यर्थ । एतेनात्यन्तपवित्रता सूच्यते । तथा गगनगङ्गयाकाशगङ्गयालिङ्गि-

१ 'गोमतीनिष्यन्दिनी' इति पाठ २ 'त्रद्धिवेर' इति पाठ

तमाश्लिष्ट शृङ्गमग्रभागो यस्य तम् । इत्यौन्नत्यातिशयोक्ति । शृङ्गवेरपुरस्य गुहनगरस्यालङ्कारभूतमाभरणभूतम् । शोभावहमित्यर्थ । इङ्गुदीपादप तापसतरुमुपागमत् । तन्मूलप्रदेशमशिश्रियदित्यर्थ । 'इङ्गुदी तापसतरु' इत्यमर ॥

तंत,

तत इति । ततस्तदनन्तरम् ॥

दृष्ट्वा राममनेकजन्मरचितैर्द्रष्टव्यं शुभै कर्मभि
श्रुत्वा मातृवरद्वयादुपगता वृत्ति च वैखानसीम् ।
अत्युज्जृम्भितहर्षशोकजनितैर्बाष्पैर्निषादाधिप
शीताशीतगुणान्वितैरविरलै सपृक्तवक्त्रोऽभवत् ॥ ४८ ॥

दृष्ट्वेति । निषादा वनगोचरजात्यन्तरास्तेषामधिपो राजा गुह । अनेकजन्मरचितै । जन्मान्तरसहस्राचरितैरित्यर्थ । शुभै कर्मभिर्व्रतनियमोपवासादिसत्कृत्यैर्द्रष्टव्यं साक्षात्करणीयम् । राम दृष्ट्वा । तथा मातु कैकेय्या वरद्वयात्पूर्वोक्ताद्वरयुग्माद्धेतोरुपगता प्राप्ताम् । वैखानसाना वानप्रस्थाना सबन्धिनीं वैखानसीम् 'तस्येदम्' इत्यण् । 'टिड्ढाणञ्–' इत्यादिना ङीप् । वृत्ति च । जटावल्कलधारणकन्दमूलाद्यशनवनवासव्यापार चेत्यर्थ । 'वैखानसो वनेवासी वानप्रस्थश्च तापस' इति यादव । श्रुत्वा । अत्युज्जृम्भिताभ्यामत्युत्कटाभ्या हर्षशोकाभ्यामानन्दविषादाभ्या जनितै । श्रीरामदर्शनाद्धर्ष, वनवासश्रवणाच्छोक इति विवेक । अत एव शीताशीतगुणाभ्या शीतोष्णगुणाभ्यामन्वितै समवेतै । हर्षजत्वाच्छीतगुणान्वितत्वम्, शोकजत्वादशीतगुणान्वितत्वमिति विवेक । अविरलै सान्द्रैर्बाष्पैरश्रुभि सपृक्तवक्त्र । परिक्लिन्नवदनोऽभवत् । श्रीरामदर्शनवनवासश्रवणजनितानन्दविषादाभ्या शीताशीतगुणान्वितान्यश्रूण्यवर्तयदित्यर्थ । अत एव यथासख्यमन्वयात्क्रमापरनामा यथासख्यालकार । शार्दूलविक्रीडित वृत्तम् ॥

सोऽय प्रियसुहृत्समासाद्य गुह कृताञ्जलिरञ्जसा रघुनाथमनुनाथितवान् ।

स इति । सोऽय प्रियसुहृत्प्रियमित्रम्, 'सुहृद्दुर्हृदौ मित्रामित्रयो' इति निपात । गुह समासाद्य समीपमागत्य कृताञ्जलिर्विरचितकरसपुट सन् । विनयलक्षणमेतत् । अञ्जसा याथार्थ्येन । न त्वौपचारिकत्वेनेत्यर्थ । 'तत्त्वे त्वद्धाञ्जसा द्वयम्' इत्यमर । रघुनाथ श्रीराममनुनाथितवान् याचितवान् । प्रार्थितवानित्यर्थ । 'नाथृ याच्ञायाम्' इति धातो क्तवतुप्रत्यय ॥

तत्प्रकारमेव विवरिष्यन्नादौ तावत्सविनयमाविष्करोति—

देव, पितृनियोगप्रवणान्त करणमपि भवन्त विज्ञापयितुर्मज्ञजानपदरीतिर्मारती मा मुखरयति ।

१ 'तत्र' इति पाठ २ 'प्रिय' इति नास्ति क्वचित् ३ 'विज्ञापयितुम्' इति पाठ ४ 'अज्ञात' इति पाठ

देवेति । हे देव स्वामिन्, पितृनियोगप्रवण पित्राज्ञापरतन्त्रमन्त करण यस्य त तथोक्तमपि । अनिवार्यनिश्चयमपीत्यर्थ । भवन्त प्रति विज्ञापयितु वक्तव्यार्थं कथयितुमज्ञानामविवेकिना जानपदाना जनपदवासिना प्रकृतीना रीति शैली यस्या सा तथोक्ता । पामरसाधारणीत्यर्थ । भारती सरस्वती मा मुखरयति । मुख वागस्यास्तीति मुखरो निरन्तरभाषी । 'नगेंमुखकुञ्जेभ्यो रो वक्तव्य' इति रप्रत्यय । 'दुर्मुखे मुखराबद्धमुखौ' इत्यमर । तत 'तत्करोति–' इति ण्यन्ताल्लट । मुखरीकरोति । व्याहारयतीत्यथ । अतो विज्ञापयामीति भाव ॥

सप्रति यद्विज्ञापनीय तदाह—

अस्त्येतदनिवार्यवीर्योद्भटभटदुर्गवर्गयुक्तमनुपक्रमोग्यजातमन्थरमन्थराहृदयतोदावहमस्मदीय राज्यम् ।

अस्तीति । अनिवार्यवीर्योद्भटा अनतिक्रमणीयपराक्रमोज्जृम्भिता भटा वीरा योधा यस्मिन्स तथोक्तो यो दुर्गवर्गो गिरिदुर्गादिगुप्तिस्थाननिवहस्तेन युक्त सगतम् । दुर्गेत्वन दु खेन गम्यतेऽत्रेति विग्रह । 'सुदुरोरधिकरणे च' इति गमेर्ड । इत्थभूतत्वेव च राज्ञामाश्रयणीयत्वादिति भाव । तथाह मनु —'धनुर्दुर्गं महीदुर्गमब्दुर्गं वार्क्षमेव च । नृदुर्गं गिरिदुर्गं च समाश्रित्य वसेन्नृप ॥' इति । तथानुपक्रमनपायि यद्भोग्यजात स्रक्चन्दनादिभोगार्हवस्तुविशेषसमृद्धिस्तेन मन्थर निर्भरम् । परिपूर्णमित्यर्थ । एवभूतस्यैवोपादेयत्वादिति भाव । तथा मन्थराया युष्मद्राज्याभिषेकविघातकारिण्या कैकेयीदास्या हृदयतोदावह मनोव्यथाकरम् । एतद्विघटने तस्या अनधिकारादिति भाव । अस्मदीयमस्मत्सबन्धि । 'त्यदादीनि च' इति वृद्धसज्ञाया वृद्धाच्छ । एतद्राज्यम् । अय देश इत्यर्थ । अस्ति वर्तते ॥

अस्तु, प्रस्तुते किं तत्राह—

तदेतदनिदप्रथमप्रवृत्त परिगृह्य किंचिदनुगृह्य च परिजनयोग्यभाग्यभाजनममु जनममुञ्चन्नेव तातादेश देशेऽस्मिन्विस्मयनीयानुभावमुनिवृन्द मन्दाकिनीसदर्शनेन मन्दायमानजननीजनवियोगदुर्दशश्च तुर्दशदशरथकथिता समा समापयतु भवानिति ।

तदिति । हे राम, भवान् । इद प्रथम यस्य तत् इदप्रथमम्, तन्न भवतीत्यनिदप्रथमम् । अनूतनमित्यर्थ । प्रवृत्त व्यापारो यस्य तत्तथोक्तम् । पूर्वं यदाकदाचित्पीडन्याहारानापरिपालितत्वादिति भाव । एतत्पूर्वोक्तप्रकारमेनद्राज्य । परिगृह्य स्वीकृत्य । तथा अमु जनम् । मामित्यथ । परिजनस्य भृत्यवर्गस्य योग्यमर्हं यद्भाग्य भागधेय तस्य भाजन पात्रम् । किंचिदीषत् । पूर्णानुग्रहस्थानर्हत्वादिति विनयोक्ति । अनुगृह्य । भृत्यत्वेन नियुज्येत्यर्थ । तथा तातादेशम् । मुनिवृत्त्या वनमाश्रयेत्येवरूप पितृनियोगमित्यर्थ । स्वयममुञ्चन्नपरित्यजन्नेव । विस्मयनीय आश्चर्यकरोऽनुभाव

१ 'रप्रकरणे खमुखकुञ्जेभ्य उपसख्यानम्' इति कौमु० २ 'भटवगदुर्गयुक्तम्' इति पाठ.
३ 'तदिदमनिदम्' इति पाठ ४ 'च' इति नास्ति क्वचित् ५ 'योग्यभाजनम्' इति पाठ'.
६ 'तातादेशेन' इति पाठ'

रूप सामर्थ्यं यस्य तत्तादृश मुनिवृन्द यस्मिंस्तस्मिन् । गङ्गातीरलेनात्यन्तपुण्यक्षेत्र-त्वान्निरन्तरमहातपोनिष्ठनिवहाधिष्ठित इत्यथ । एतेन सहवासयोग्यसपन्नतया निवा-सार्हता सूच्यते । अस्मिन्देशे जनपदे । मन्दाकिनीसदर्शनेन हेतुना मन्दायमाना मन्दीभवन्ती जननीजनविरहदुर्दशा मातृवर्गविश्लेषजनितविषादो यस्य स तथोक्त् सन् । लोकजननीत्वाद्गङ्गाया इति भाव । एतेन मातृणामत्यन्तपवित्रता सूच्यते । दशरथेन कथिता निर्दिष्टाश्चतुर्दशसख्याका समा वत्सरान्समापयत्वतिवाहयतु । इत्यनुनाथितवानिति पूर्वेण सबन्ध । सपूर्वादाप्नोतेर्णिचि प्रार्थनाया लोट् । शेषे प्रथम । 'सवत्सरो वत्सरोऽब्दो हायनोऽस्त्री शरत्समा ' इत्यमर ॥

तस्मिन्नित्थं प्रार्थनाभाजि सख्यौ प्रत्याचख्यो रामभद्र प्रियोक्त्या। मातुर्वाक्याद्वल्कलेनावृत मे गात्र क्षात्रप्रक्रिया नार्हतीति ॥ ४९ ॥

तस्मिन्निति । सख्यौ मित्रे तस्मिन्गुह इत्थमनेन प्रकारेण प्रार्थनाभाजि प्रार्थना कुर्वति सति रामभद्र प्रियोक्त्या प्रियवचनेन । अन्यथा तस्य मन क्लेश स्यादिति भाव । प्रत्याचख्यौ प्रत्याख्यातवान् । तत्प्रार्थना निराकृतवानित्यर्थ । किमिति । मातुर्वाक्यात्कैकेयीनियोगवचनात् । अत्र मातृग्रहण पितुर्निर्दोषत्वप्रकाशनार्थम् । वल्कलेनावृतम् । मुनिवेषधारीत्यथ । मे मम गात्र शरीरम् । क्षात्रप्रक्रिया क्षत्रियो-चितप्रकारम् । राजवेषमित्यथ । प्रहीतुमिति शेष । नार्हति । योग्य न भवतीत्यथ । 'गृहीत न परित्यजेत्' इति न्यायाद्गृहीतपरित्यागस्यानुचितत्वादिति भाव । ? प्रत्याचख्याविति पूर्वेण सबन्ध । शालिनीवृतम् ॥

ततस्तु तदनुरोधेन रोधस्तरोरधस्तात्सुमन्त्रनियन्त्रितरथ्ये दाशर-थ्योरातिथ्य समधुपर्कं कर्तुमिव मन्दमन्दमरविन्दवृन्दस्यन्दमानम करन्दबिन्दुसदोहवाहिनि वाहिनीतरङ्गमरुति वाति काननगमनाव-स्था काकुत्स्थस्य प्रेक्षितुमक्षमायामिव क्ष्माभृति चरमे तिरोहितायाम् भद्रामधिदेवताया सध्या चरमा राम समाप्य तस्या तरुमूलभुवि लक्ष्मणकल्पित पर्णतल्पमभजत् ।

तत इति । तत प्रत्याख्यानानन्तर तदनुरोधेन गुहानुवर्तनेन रोधस्तरो । गङ्गानदीतटरुहस्य कस्यचिद्वृक्षस्येत्यर्थ । अधस्तादध प्रदेशे सुमन्त्रे नियन्त्रितरथ्ये नियमितरथाश्वे सति दाशरथ्यो रामलक्ष्मणयो । मधुपर्का मधुगुडादिमधुरपदार्थ-मिश्रित पूजाना देयद्रव्य तेन सह समधुपर्कम् । आतिथ्यमतिथिसत्कार कर्तुमिवेति फलोत्प्रेक्षा । अरविन्दवृन्दादब्जषण्डात्स्यन्दमान प्रस्रवन्त मकरन्दबिन्दुसदोह पुष्प-रसशीकरनिकुरुम्ब वहतीति तथोक्ते वाहिनीतरङ्गमरुति गङ्गालहरीमारुते मन्दमन्द मन्दप्रकारम् । 'प्रकारे गुणवचनस्य' इति द्विर्भाव । कर्मधारयसद्भावात्सुपो लुक् । एतेन शैत्यमान्द्यसौरभ्यसपत्तिरुक्ता । वाति प्रसरति सति । वाते शतृप्रत्यय । 'वहति' इति पाठे वहति प्रवर्तमाने सति । तदा काकुत्स्थस्य श्रीरामस्य । अनेकवचनग्रहण तस्यैव

१ रथ्ययो ' इति पाठ

प्राधान्यादित्यवगन्तव्यम् । काननगमनावस्थामरण्ययात्रादुर्दशां प्रक्षितुं द्रष्टुमक्षमाया-मसहमानायामिवेत्युत्प्रेक्षा । अह्नामधिदेवतायाम् । अह्नः पतौ चरमे क्ष्माभृल्लक्षाचले । 'अस्तस्तु चरमक्ष्माभृत्' इत्यमरः । तिरोहितायामन्तर्हितायां सत्याम् । सूर्येऽस्तं गते सतीत्यर्थः । रामश्चरमां पश्चिमां सन्ध्यामुपास्य । सायंसन्ध्यावन्दनं कृत्वेत्यर्थः । तस्याः पूर्वोक्तायाः तरुमूलभुवोऽङ्गुदीवृक्षाधःप्रदेशे लक्ष्मणेन कल्पितं रचितं पर्णतल्पं पर्णमयं शय्याम् । 'तल्पं शय्याट्टदारेषु' इत्यमरः । अभजत्प्रापत् । तत्र सविवेशेत्यर्थः । अत्र सकललोकवन्द्यमानचरणारविन्दस्यापि भगवतः श्रीरामस्य सन्ध्यावन्दनाचरणं लोके सम्प्रदायप्रवर्तनार्थमित्यवगन्तव्यम् । तदुक्तं भगवता गीतासु—'यद्यदाचरति श्रेष्ठस्तत्तदेवेतरो जनः । स यत्प्रमाणं कुरुते लोकस्तदनुवर्तते ॥' इति । अथवा 'अहरहः सन्ध्यामुपासीत' इत्यादिसकलशास्त्राभिज्ञस्य समस्तधर्माचरणतत्परस्य लीलाविग्रहधारिणः श्रीरामस्यायुरारोग्यादिसकलश्रेयःप्रदत्वात्सन्ध्यावन्दनं युक्तमेवेति द्रष्टव्यम् । तथा च महाभारते—'पितामहः पितॄन्सृष्ट्वा मूर्तिं तामुत्ससर्ज ह । सा प्रातः सायमागत्य सन्ध्यारूपेण वर्तते । एतां सन्ध्यां यतात्मानो ये तु दीर्घमुपासते । दीर्घायुषो भविष्यन्ति नीरुजः पाण्डुनन्दन ॥' इति ॥

रामे विदेहसुतया तरुमूलसञ्ज्ञ-
मन्तःपुरं विशति लक्ष्मणसौविदल्लम् ।
निध्याय तं नियमितामितबाष्पवृष्टि-
र्निद्रां निरस्य निषसाद निषादनाथः ॥ ५० ॥

राम इति । रामे विदेहसुतया वैदेह्या । सहेत्यर्थः । अत्र सहार्थाप्रयोगेऽपि तदर्थगम्यतायाम् 'वृद्धो यूना-' इति सूत्रादेव प्रयोगात्सहार्थानामप्रयोगेऽपि 'सहयुक्तेऽप्रधाने' इति सहार्थे तृतीया । लक्ष्मण एव सौविदल्लः कञ्चुकी दौवारिको यस्य तत् । सौमित्रिकृतसंरक्षणमित्यर्थः । 'सौविदल्लाः कञ्चुकिनः' इत्यमरः । तरुमूलं वृक्षाधःप्रदेश इति सञ्ज्ञा यस्य तम् । तद्रूपमित्यर्थः । अन्तःपुरं शुद्धान्तं विशति प्रविष्टवति सति । निषादनाथो गुहस्तं तथाभूतं भूतलशायिनं श्रीरामं निध्याय दृष्ट्वा । 'निर्वर्णनं तु निध्यानं दर्शनालोकनेक्षणम्' इत्यमरः । नियमितान्तर्निरुद्धामितबाष्पवृष्टिरविच्छिन्नाश्रुसम्पातो येन स तथोक्तः सन् । श्रीरामदुर्दशादर्शनेन क्वचित्कालं कृतरोदन इत्यर्थः । निद्रां निरस्य त्यक्त्वा निषसाद । लक्ष्मणसल्लापतात्पर्येण जाग्रदेव तत्रोपविष्टवानित्यर्थः । वसन्ततिलकावृत्तम् ॥

व्यतीतायां विभावर्यामर्यम्णि मरीचिमालाहारिणि पूर्वोर्वीधरमूर्ध्नि विरचितजटाबन्धौ सह सीतया दाशरथी भागीरथीकच्छमगच्छताम् ।

[2] **व्यतीतायामिति ।** विभावर्यां रजन्याम् । 'विभावरीतमस्विन्यौ रजनी यामिनी तमी' इत्यमरः । व्यतीतायां प्रभातायां सत्याम् । पूर्वोर्वीधरमूर्ध्न्युदयाचलशिखरे । 'उदयः पूर्वपर्वतः' इत्यमरः । अर्यम्णि सूर्ये मरीचिमालाहारिणि तेजःपुञ्जधारिणि । अभ्युदिते सतीत्यर्थः । दाशरथी रामलक्ष्मणौ । विरचितौ विहितौ जटानां बन्धो

१ 'अयममरीचिवीचिमाला' इति पाठः । २ 'जटाबन्धौ दाशरथी' इति पाठः ।

वटवृक्षक्षीरैर्ग्रथन याभ्या तौ। सीतया सह भागीरथीकच्छ गङ्गातीरमगच्छता प्राप्तवन्तौ। 'जलप्रायमनूप स्यात्पुसि कच्छस्तथाविध' इत्यमर ॥

तत्र राम प्रहृष्टचेता सीतामाचष्ट।

तत्रेति। तत्र भागीरथीकच्छे राम प्रहृष्टचेतास्तद्दर्शनेनात्यन्तसतुष्टान्त करण[१] सन्। सीतामाचष्ट अवोचत् ॥

तदेवाह—

मेध्याश्वमार्गपरिमार्गणसंभवस्य
दिव्यौषधिं कपिलकोपमहाज्वरस्य।
तातानुतर्पणपचेलिमभागधेया
भागीरथीं भगवतीं शरणं भजाम ॥ ५१ ॥

मेध्येति। मेध्य पवित्र। यद्वा 'प्रजापतिरश्वमसृजत यो मेधायालभ्यते। आशासानामेधपतिभ्या मेधम्' इत्यादि श्रुतौ दर्शनान्मेधशब्दो यागवचन। यथा 'त्वमेव पितृमेध' इतिवत्। 'मेध क्रतौ धिया मेधा' इति विश्वश्च। तथा च मेधे साधु मेध्य। 'तत्र साधु' इति यत्प्रत्यय। अथवा मेधार्हो मेध्य। 'तदर्हम्' इति यत्प्रत्यय। स चासावश्वश्च। अश्वमेधीयाश्व इत्यर्थ। तस्य मार्गपरिमार्गणे वर्त्मान्वेषणे सभव उत्पत्तिर्यस्य तस्य कपिलकोपमहाज्वरस्य कपिलमुनिक्रोधरूपमहामयस्य दिव्यौषधिमसाधारणौषधीभूताम्। तदुपशान्तिकरीमित्यर्थ। तथा तातानुतर्पण[?] स्वपूर्वपितृसतर्पणेन पचेलिम परिपक्व भागधेय भाग्य यस्यास्ताम्। परोपकाराचरणोपयोगितयैव जन्मसाफल्यसभवादिति भाव। पचेलिमेत्यत्र 'कर्मकर्तरि केलिमर्वाच्य' इति केलिमर्प्रत्यय। भगवतीं पूज्या भागीरथीं गङ्गा शरण भजाम प्राप्नुम। यतोऽसत्कुलमहत्तरेण भगीरथेनेन्द्रपरिमुषिताश्वमेधीयाश्वान्वेषणसमये कपिलान लदग्धाना पितृणा स्वर्लोकप्रापणायावतारिता कार्यसिद्धिं कृतवती, अतो भागीरथी नाम्नैव व्यवह्रियते। तस्मादस्माकमपि शरणागताना कार्यसिद्धिं करिष्यतीति तद्भजन युक्तमेवेति भाव। स्पष्टोऽत्र रूपकालकार। वसन्ततिलकावृत्तम् ॥

तदनन्तरं रामः सान्त्ववचननिवारितसुमन्त्रः ससौमित्रिर्मङ्गलानि प्रार्थयमानया तया मैथिल्या सह गुहेनानीतां नावमारुरोह।

तदनन्तरमिति। तदनन्तर भागीरथीभजनानन्तर राम सान्त्ववचनै प्रियोक्तिभिरेव निवारित। त्व पुनरयोध्या प्रति याहीति निवर्तित सुमन्त्रो येन स तथोक्त। अत्र सान्त्वग्रहण तन्मन खेदनिरासार्थमित्यवगन्तव्यम्। ससौमित्रि सलक्ष्मण सन्। मङ्गलानि। 'पुत्रो दशरथस्याय महाराजस्य धीमत। निदेश पालयत्वेन गङ्गे त्वदभिरक्षित ॥' इत्यादिश्रीरामायणोक्तकल्याणानीत्यर्थ। प्रार्थयमानया[२] याचमानया। 'याच्ञायामभियाने च प्रार्थना कथ्यते बुधै।' इत्यभिधानात्। तया प्रसुतया मैथिल्या सह जानक्या साकम्। गुहेन आनीताम्। भृत्यद्वारा प्रापितामित्यर्थ। नाव तरीमारुरोहाधिष्ठितवान्। 'स्त्रिया नौस्तरणिस्तरि' इत्यमर ॥

---

१ दुर्नयस्य' इति पाठ २ केलिमर प्रसरयानम्

स एष निषिध्य निषादाधिपतेरनुगमनमपि तूर्णमेव वि[1]तीर्णसुरसरित्पूरः संपूर्णसस्ये वत्साभिधाने जनपदे कृतपदश्च[2]ललक्ष्यवेधनचतुरश्चतुरो मृगान्निहत्य कुत्रचिद्वनस्पतिमूले निशामनैषीत्।

स इति। यो नावमारुरोह स एष रामो निषादाधिपतेर्गुहस्यापि। सुमन्त्रानुसरणनिषेधसमुच्चयार्थकोऽयमपिशब्दः। अनुगमनमनुसरणं निषिध्य त्वया सम्यग्भक्तिः प्रदर्शिता, अतस्त्वमत्रैव चरेति निवार्य। तूर्णं क्षिप्रमेव। विलम्बेऽन्तरायः स्यादिति भयादिति भावः। वितीर्णसुरसरित्पूरो विलङ्घितगङ्गाप्रवाहः सन्। 'निस्तीर्ण' इति च पाठः। संपूर्णसस्ये। व्रीह्यादिसकलसस्यसमृद्ध इत्यर्थः। वत्स इत्यभिधानमाख्या यस्य तस्मिञ्जनपदे देशे। 'नीवृज्जनपदो देशविषयौ' इत्यमरः। कृतपदः। प्रविष्ट इत्यर्थः। चलल्लक्ष्यवेधनचतुरश्चञ्चलशरव्यसंप्रहारनिपुणः। अत एव चतुरश्चतुःसंख्याकान्मृगान्वराहादीन् निहत्य प्रहृत्य। क्षत्रधर्मत्वेनानिषिद्धत्वादिति भावः। कुत्रचित्कस्मिंश्चिद्वनस्पतिमूले वृक्षाधःप्रदेशे निशां रात्रिमनैषीत् व्यगमयत्। 'मत्स्याभिधाने' इति प्रामादिकः पाठः। उक्तं च श्रीरामायणे—'तत्र समृद्धाञ्शुभसस्यशालिनः क्षणेन वत्सान्मुदितानुपागमन्। तौ तत्र हत्वा चतुरो महामृगान्वराहमृश्यं पृषतं महारुरुम्॥' इत्यादि॥

अन्येद्युर्वन्येन पथा प्रयातास्ते प्र[3]यागे प्र[4]तायमानहोमधूमप्राग्भारं भर[5]द्वाजाश्रमं श्रयन्तश्चाभिवन्द्य तममन्दहर्षं म[6]हर्षिमनेनादिष्टवर्त्मना वैकर्तनीपूरोपप्लवं प्लवेन वैणवेन निस्तीर्य शमधनजनसंनिधानशमित[7]शात्रवसकलमत्सरचरित्र[8]विचित्रं चित्रकूटाचलं[9] अभजन्[10]।

अन्येद्युरिति। अन्येद्युः अन्यस्मिन्दिने। 'सद्यः—' इत्यादिना निपातितमव्ययम्। 'अद्यात्राह्यथ पूर्वेऽह्नीत्यादौ पूर्वोत्तरापरात्। तथाधरान्यान्यतरेतरात्पूर्वेद्युरादयः॥' इत्यमरः। ते सीतारामलक्ष्मणाः। वने भवो वन्यस्तेन पथारण्यवर्त्मना प्रयाताः प्रस्थिताः सन्तः प्रयागे प्रयागाख्ये पुण्यक्षेत्रे प्रतायमानो व्याप्नुवानः। तनोतेर्यकि लटः शानचि मुगागमः। 'तनोतेर्यकि' इत्यनुनासिकस्य वैकल्पिकोऽकारः। होमधूमप्राग्भारो होमधूमसमूहो यस्मिंस्तम्। हव्यगन्धिधूमानुमेयमित्यर्थः। प्राग्भारशब्दः समूहे रूढः। भरद्वाजाश्रमं भरद्वाजाख्यमहर्षेस्तपोवनं श्रयन्त आश्रयन्तः सन्तः। अमन्दहर्षं निजागमनादमन्दो हर्ष आनन्दो यस्य तं महर्षिमृषिश्रेष्ठं तं भरद्वाजमभिवन्द्य नमस्कृत्य च। रामः स्वयं तारकब्रह्मापि क्षत्रियरूपेणावतीर्णत्वात्। 'यद्यदाचरति श्रेष्ठः' इत्यादिस्मरणाच्च नियममर्यादां प्रवर्तितवानिति सूचितम्। अनेन महर्षिणादिष्टं यद्वर्त्म चित्रकूटमार्गस्तेन। विकर्तनस्य सूर्यस्यापत्यं स्त्री वैकर्तनी यमुना नदी। 'तस्यापत्यम्' इत्यण्। 'टिड्ढाणञ्—' इत्यादिना ङीप्। तस्याः पूरः प्रवाहः

१ 'अवतीर्णसरित्पार' इति पाठः २ 'चलल्लक्ष्य' इति पाठः ३ 'प्रभाते' इति पाठः ४ 'प्रतीयमान प्राग्भार' इति पाठः ५ 'भारद्वाजाश्रममाश्रयन्त' इति पाठः ६ 'महर्षिजनेन' इति पाठः ७ 'शात्रवमत्सरचारित्रम्' इति पाठः ८ 'चरित्र विचित्रम्' 'सत्त्वचारित्र' इति पाठौ ९ 'चित्रकूटमचलम्' इति पाठः १० 'अभजन्त' इति पाठः

एवोपप्लव आपत्तम् । मार्गनिरोधकत्वादिति भावः । 'कालिन्दी सूर्यतनया यमुना शमनस्वसा' इत्यमरः । वैणवेन वेणुमयेन प्लवेनोडुपेन । 'उडुपं तु प्लवः कोलः' इत्यमरः । निस्तीर्य तीर्त्वा । शमो वैराग्यादिना निर्विकारचित्तत्वं स एव धनं येषां ते शमधना महर्षयस्त एव जनास्तेषां सविधानेन सान्निध्येन शमितान्यवाणि प्रशान्त-वैराणि यानि सत्त्वमत्त्वानि गोव्याघ्रादिसमस्तजन्तवस्तेषां चरितेनान्योन्यसाहचर्य-रूपेण विचित्रमाश्चर्यकरम् । निर्वैरदेशत्वाच्चिवासार्हमित्यर्थः । चित्रकूटं नामाचलं पर्वतमभ्यग्रा प्रापुः ॥

अनुजरचितपर्णागारहृद्यासु माद्य-
त्परभृतगलचञ्चत्पञ्चमैरञ्चितासु ।
जनकदुहितृयोगाज्ज्ञातसाकेतसौख्य-
श्चिरमरमत रामश्चित्रकूटस्थलीषु ॥ ५२ ॥

अनुजेति । अनुजरचितपर्णागारहृद्यासु सौमित्रिनिर्मितपर्णशालामनोहरासु । तथा माद्यत्परभृतानां मत्तकोकिलानां गलेषु कण्ठकुहरेषु चञ्चन्तः प्रसरन्तो ये पञ्चमाः स्वरविशेषास्तैः । 'पिकः कूजति पञ्चमम्' इत्यभिधानात् । 'वनप्रियः परभृतः कोकिलः पिकः' इत्यमरः । अञ्चितासु मनोहरासु 'अञ्चु पूजायाम्' इति इडागमः । चित्रकूटस्य स्थलीष्वकृत्रिमभूमिषु । 'जानपद-' इत्यादिना कृत्रिमार्थे ङीष् । रामो जनकदुहितृयोगाज्जानकीसागत्यादेतो । 'योगः सन्नहनोपाय(ध्या)नसंगतियुक्तिषु' इत्यमरः । ज्ञातसुखः साकेतेऽयोध्यायां यत्सौख्यमानन्दस्तत्सदृशं सौख्यं यस्य स तथोक्तः सन्निति निदर्शनालंकारः । चिरं बहुकालम्, अरमतारंस्त । 'साकेतः स्यादयोध्याया कोसलानन्दिनी तथा' इति यादवः ॥

अथ मा वनवासनैरस्यादपि नाम रामः समाह्वयेदिति प्रत्याशया परतन्त्रः सुमन्त्रः कानिचिदहानि गुहसकाशे नीत्वा निराशस्ततः प्रतिनिवृत्तो निवृत्तोत्सवामयोध्यामासाद्य निर्दाशरथिरयं समागत इति शोकातिरेकातुरपौरजनजनितदीनक्रन्दमन्दीभूतनेमिघोषोपादवरुद्ध रथाद्दशरथं प्रयाणोन्मुखप्राणं प्राणंसीत् ।

अथेति । अथ चित्रकूटगमनानन्तरं वनवासे क्लेशभूयिष्ठे वनसंचारे नैरस्यादपि नाम । अस्मत्सहवासानुरागाभावेऽपीत्यपिशब्दार्थः । नामेति संभावनायाम् । 'नाम प्राकाश्यसंभाव्यकुत्साभ्युपगमेषु च' इति विश्वः । रामो मा समाह्वयेदाकारयेदित्येवंभूतया प्रत्याशया प्रत्याशङ्कया परतन्त्रः पराधीनः । तादृगाशावद्धः सन्नित्यर्थः । सुमन्त्रो गुहसकाशे गुहनिकटे कानिचिदहानि । द्वित्राणि दिना-

१ 'कुल' इति पाठः २ 'रञ्जितासु' इति पाठः ३ 'नैरस्याद्' इति पाठः ४ 'नाम' इति नास्ति क्वचित् ५ 'प्रत्याशयो' इति पाठः ६ 'निर्दाशरथिः सारथिरिति शोकातिरेकात्पौर' इति पाठः ७ 'नेमी' इति पाठः

नीत्यर्थ । तथाच रामायणम्—'तत सायाह्नमनये तृतीयेऽहनि सारथि' इति । नीत्वा गमयित्वा ततस्तदनन्तर निराग । दृढप्रतिज्ञस्य कुतो नैरस्य कुत पुनराह्वानमित्याशारहित सन् । प्रतिनिवृत्त प्रत्यावृत्त । निवृत्तोत्सवाम् । निरानन्दामित्यर्थ । अयोध्यामासाद्य प्राप्य । निर्दाशरथिर्दाशरथिरहित पुनरय समागत इति हेतोर्य शोकातिरेको विषादातिशयस्तेनातुरैर्विह्वले पौरजनैर्जनित उत्पादितो यो दीनाक्रन्द आर्तघोषस्तेन मन्दीभूतोऽन्तर्हितो नेमिघोषश्चक्रधाराध्वनिर्यस्य तस्मादित्याक्रन्दातिशयोक्ति । 'चक्रधारा प्रधिर्नेमि' इत्यमर । रथादवरुह्य । प्रयाणोन्मुखा उत्क्रमणोद्युक्ता प्राणा यस्य तम् । पुत्रवियोगवेदनासहिष्णुत्वेनासन्नमरणमित्यर्थ । दशरथ प्राणसीत्प्रणतवान् । नमेर्लुङ् । 'यमरमनमाता सक्च' इति सगागम । चकारादिडागमश्च । 'इट इटि' इति सिचो लुक् । 'नेटि' इति प्रतिषेधाद्वृद्ध्यभाव । 'अड्भ्यामव्यवायेऽपि' इति णत्वम् ॥

एतद्दर्शनेन निसञ्ज्ञो दशरथ कौसल्यासुमित्राभ्या समाश्वासित. कथं प्रयात रामेण कथ कथित मैथिल्या किंवृत्त सौमित्रिरिति मुहुर्मुहुरश्रुकुण्ठितकण्ठ सुमन्त्रमन्वयुङ्क्त ।

एतदिति । एतद्दर्शनेन । सुमन्त्रस्य केवलस्यालोकनेनेत्यथ । निसञ्ज्ञो विचेतन । मूर्च्छित इति यावत् । अथ कौसल्यासुमित्राभ्याम् । कैकेय्या अनभिमत 'तेषा बहिर्भूतत्वादिति भाव । समाश्वासित । यथा ससज्ञ स्यात्तथोपलालित सन्निलय । दशरथ । रामेण क्थ केन प्रकारेण प्रयात प्रस्थितम् । भावे क्त । न तु दु खेन प्रयात निमिलथ । तथा मैथिल्या कथ कया रीत्या कथितमुक्तम् । न तु निर्वेदेन कथित मिमिलथ । तथा सौमित्रि किंवृत्त कथभूतव्यापार । अनुवर्तनतत्परो वा उत न वेत्यर्थ । इत्येव मुहुर्मुहु पुन पुन । वीप्सायां द्विरुक्ति । अश्रुकुण्ठितकण्ठो बाष्पगद्गदवचन सन् । सुमन्त्रमन्वयुङ्क्त अपृच्छत् । 'प्रश्नोऽनुयोगपृच्छा च' इत्यमर ॥

सोऽपि राज्ञे व्यजिज्ञपत् ।

स इति । स सुमन्त्रोऽपि राज्ञे दशरथाय व्यजिज्ञपत् विज्ञापितवान् ॥

तत्प्रकारमेवाह—

देव, कथं ब्रवीमि । कठिनहृदयोऽहम् ।

देवेति । हे देव राजन्, कथ कुतो वा ब्रवीमि कथयामि । प्रत्युत्तरमिति शेष । कुत । यतोऽह कठिनहृदयो निर्दयचित्त । अरण्ये राम विहाय पुनरागतत्वात्तस्य तादृशयानाक्थनव्यालोलरसनत्वाचेति भाव ॥

एवमात्मान विनिन्द्य सप्रति प्रश्नत्रयस्य क्रमेणोत्तरमाह—

सेवारसानुगतपौरमनोरथस्य
दूरे रथस्य च सुतौ तव वर्तमानौ ।

१ 'पारे' इति पाठ

भूत्वा विदेहदुहितुर्नवसौविदल्लौ
भागीरथीतटवने पथिकावभूताम् ॥ ५३ ॥

सेवेति । हे देव, तव सुतौ त्वत्पुत्रौ रामलक्ष्मणौ सेवारसेन भजनानुरागेणानुगता अनुसृता ये पौरा पुरवासिनो जनास्तेषा मनोरथस्यानुवर्तनरूपाभिलाषस्य तथा रथस्य स्यन्दनस्य च दूरे विप्रकर्षे वर्तमानौ । तमसातीरे निद्राणाना पौराणा निद्राप्रत्वाच्च वनवासतत्पराणामस्माक विमनेन रथेनेति परित्यक्तत्वाच्चेति भाव । भागीरथीतटे यद्वन तत्र विदेहदुहितुर्वैदेह्या नवसौविदल्लौ नूतनकञ्चुकिनौ भूत्वा । तत्परिरक्षणतत्परौ सभूयेत्यर्थ । एतत्सौविदल्लस्येद प्रथमत्वाज्जागरूकत्वद्योतनाय त्वान्वत्व द्रष्टव्यम् । पन्थान गच्छत इति पथिकौ । पादचारिणाविति यावत् । 'पथ ष्कन्' इति ष्कन्प्रत्यय । अभूताम् । अत्र पूर्वार्धे मनोरथरथयो र्केवल्यप्रकृतयोर्दूरीभूतत्वतुल्यधर्मेणौपम्यस्य गम्यमानत्वात्केवलप्रकृतगोचरा तुल्ययोगिता । उत्तरार्धे तु दाशरथ्योर्नवसौविदल्लत्वरूपणाद्रूपकालकार इत्यनयोरन्योन्यनैरपेक्ष्यात् ससृष्टि । वसन्ततिलकावृत्तम् ॥

वक्तव्यान्तरमप्यस्तीत्याह—

कि च,

देव त्वत्तनयस्य कुन्तलभर क्षीरैः स्वधेनूद्भवै
सेक्तुं नालमरुन्धतीपतिरभूत्तस्याभिषेकोत्सवे ।
सिक्तो हन्त स एष मैथिलसुतावाष्पोदकोत्पादकै-
र्न्यग्रोधक्षरितैर्जटा रचयितु क्षीरैर्निपादाहृतै ॥ ५४ ॥

कि चेति । तदेवाह—**देवेति** । हे देव, अरुन्धतीपतिर्वसिष्ठोऽभिषेकोत्सवे राज्याभिषेकमहोत्सवे तस्य त्वत्तनयस्य युष्मत्पुत्रस्य रामस्य कुन्तलभर चिकुरनिकुरम्बम् । 'चिकुर कुन्तलो वाल' इत्यमर । स्वधेनूद्भवै स्वस्य या धेनु कामधेनुस्तदुद्भवैस्तत्सभूतै । अत्यन्तश्लाघ्यैरित्यर्थ । क्षीरै सेक्तुमार्द्रीकर्तुम् । तदानीं गोक्षाराभिषेकस्य शास्त्रविहितत्वादिति भाव । शक्तो नाभूत् । कवर्ण्यापत्तिभयादिति भाव । अलमिति 'पर्याप्तिवचनेष्वलमर्थेषु' इत्यनेन तुमुन् । 'अल भूषणपर्याप्तिशक्तिवारणवाचकम्' इत्यमर । स एप कुन्तलभरो मैथिलसुताया सीताया वाष्पोदकोत्पादकैरश्रुजलोत्पत्तिहेतुभिर्निपादाहृतैर्गुहपरिजनानीतैर्न्यग्रोधक्षरितैर्वटवृक्षोद्भव । 'न्यग्रोधो बहुपाद्वट' इत्यमर । क्षीरैर्जटा रचयितु प्रथयितु सिक्त आर्द्रीकृत । हन्तेति खेदे । अत्रारुन्धतीपते कामधेनुक्षीराभिषेकशक्तत्वेऽपि तदशक्तत्वोक्ते सवन्धेऽसबन्धरूपातिशयोक्ति । तया च कुन्तलभरस्य तादृशमाणीयत्व व्यज्यत इत्यलकारेण वस्तुध्वनि । शार्दूलविक्रीडित वृत्तम् ॥

तस्या विदेहदुहितु पदयोर्नखेपु
लाक्षा विनाप्यरुणिमा सहसा बभूव ।

---

१ 'किं तु' इति पाठ

वन्ये पथि प्रियतमेन सह व्रजन्त्या
वैवर्ण्यमाविरभवन्न कदापि वक्त्रे ॥ ५५ ॥

तस्या इति। वन्ये पथि कान्तारमार्गे प्रियतमेन भर्त्रा श्रीरामेण सह व्रजन्त्या गच्छन्त्यास्तस्या विदेहदुहितुर्वैदेह्याः पदयोश्चरणयोर्नखेषु लाक्षा विनापि। अलक्तकद्रव्याभावेऽपीत्यर्थः। 'पृथग्विना-' इत्यादिना द्वितीया। अरुणिमा लौहित्यम्। 'वर्णदृढादिभ्यः ष्यञ्च' इति चकारादिमनिच्। सहसा शीघ्रं बभूव प्रादुर्बभूव। पल्लवकोमलत्वाच्चरणनखेष्वारुण्यमरण्यसंचारेणाविरभूदित्यर्थः। वक्त्रे मुखे तु कदापि कदाचिदपि वैवर्ण्यं कान्तिहैन्यं नाविरभवत्र प्रादुरभूत्। पूर्ववदेव वक्त्रमशोभतेत्यर्थः। प्रियतमसाहचर्यादिति भावः। तद्वचनं तु किमपि न श्रुतमिति वाक्यशेषः। अत्र लाक्षारूपकारणं विनाप्यरुणिमाख्यकार्योत्पत्तिकथनाद्विभावनालंकारः। तथा कान्तारसंचाररूपकारणसद्भावेऽपि वैवर्ण्यरूपकार्यानुत्पत्तिकथनाद्विशेषोक्तिरित्यनयोः परस्परनैरपेक्ष्यात्संसृष्टिः स्पष्टा। वसन्ततिलकावृत्तम् ॥

सीतापते किसलयैः परिकल्प्य तल्पं
संचार्य सत्त्वदमनाय निशासु दृष्टिम्।
धन्वी तदङ्घ्रिभजनादिव पुण्यलभ्या-
दस्वप्न एव वनवर्त्मनि लक्ष्मणोऽभूत् ॥ ५६ ॥

सीतेति। धन्वी धनुर्धरः। व्रीह्यादित्वादिनिः। लक्ष्मणो वनवर्त्मनि कान्तारमार्गे निशासु रात्रिषु सीतापतेः। सीतासमेतस्य श्रीरामस्येत्यर्थः। किसलयैः पल्लवैस्तल्पं शय्यां परिकल्प्य निर्माय। सुखशयनार्थमिति भावः। तथा सत्त्वदमनाय। दुष्टजन्तूद्दमयितुमित्यर्थः। 'सत्त्वमस्त्री तु जन्तुषु' इत्यमरः। दृष्टिं संचार्य दिक्षु प्रसार्य। पुण्यलभ्यात्पुण्यैर्नैतोपवासादिसुकृतविशेषैर्लभ्यात्प्राप्यात्तदङ्घ्रिभजनात्तस्य श्रीरामस्याङ्घ्रिभजनाच्चरणसेवाया इवेति हेतूत्प्रेक्षा। अस्वप्नो निर्निद्रः। जागरूक एवेति यावत्। देवश्चेति गम्यते। एवकारः क्षणमात्रनिद्रासंबन्धमपि व्यवच्छिनत्ति। अभूत् जातः। महात्मनस्तत्रभवतः श्रीरामस्य पादसेवाया देवभूयप्रापकत्वादिति भावः। अस्वप्न इत्यत्र अभिप्रायः प्रस्तुतैकगोचरत्वादेव विषयशब्दशक्तिमूलो ध्वनिः। स चोत्प्रेक्षानिर्वाहकत्वाद्वाच्यसिद्ध्यङ्गम् ॥

एवं सुमन्त्रनिवेदितपुत्रचरित्रश्चरमगिरिशिखरजुषि निगमवपुषि ज्योतिषि हृदयलग्नशोकशल्या कौसल्या समाश्वास्य[१] नरपतिरित्थमकथयत्।

एवमिति। एवमुक्तरीत्या सुमन्त्रेण निवेदितं विज्ञापितं पुत्रयोः रामलक्ष्मणयोश्चरित्रं व्यापारो यस्य स तथोक्तः। सुमन्त्रमुखादाकर्णितपुत्रद्वयवृत्तान्त इत्यर्थः। नरपतिर्दशरथो निगमवपुषि त्रयीतनौ ज्योतिषि सूर्ये चरमगिरिशिखरजुषि अस्ताचलकूटभाजि। अस्तंगते सतीत्यर्थः। हृदयलग्नः शोक एव शल्यं शङ्कुर्यस्यास्ताम्।

१ 'आश्वास्य' इति पाठः

दुरन्तशोकाक्रान्तास्त स्मरणमित्यर्थ । कौसल्या समाश्वास्य तत्कालोचितैर्वचनैरपलापेन वक्ष्यमाणरीत्यास्ययदवोचत् ॥

तत्प्रकारमेवाह—

पुरा खलु सरयूरोधसि विविधतरुनिवहपिहितदिवस्पतौ मृगया[१] स्पृहया कमपि समयमगमम् ।

पुरेति । पुरा पूर्वकाले । खलुशब्दो वाक्यालकारे । विविधतरुनिवहेन नाना विधवृक्षसन्दोहेन पिहितदिवस्पतौ छादितसूर्ये । सूर्यतेजसोऽप्यनवकाशप्रद इति तरूणा सान्द्रत्वातिशयोक्ति । सरयूरोधसि सरयूनदीतीरे मृगयास्पृहया खेटेच्छया कमपि समयम् । कस्मिंश्चित्काल इत्यर्थ । 'समया शपथाचारकालसिद्धान्तसविद' इत्यमर । 'काला ध्वनोरत्यन्तसयोगे' इति द्वितीया । अगमम् अगच्छम् ॥

तत किमत आह—

तत्र,

तत्रेति । तत्र सरयूरोधसि ॥

तोयादानसमाद्‌पुष्करगजभ्रान्त्या तपस्वी मया
विद्ध कश्चन शब्दवेधनविदा पाथ सैरय्यां[३] हरन् ।
तत्पित्रोर्जरदन्धयोरनुमृतिं कर्तुं चितिं[४] चिन्वतो
शापो मय्यपतद्भवानपि सुतप्रेम्णा प्रणश्येदिति ॥५७॥

तोयेति । तोयादानेनोदकग्रहणेन समाद सन्निहित पुष्कर शुण्डाग्र यस्य स तथोक्तो यो गज स इति भ्रान्त्या भ्रमेण । 'पुष्कर करिहस्ताग्रे वाद्यभाण्डमुखे जले' इत्यमर । शब्दवेधनविदा शब्दानुसारेण । लक्ष्यसप्रहाराभिज्ञेनेत्यर्थ । मया सरय्वा नद्या पाथ उदकम् । 'कबन्धमुदक पाथ ' इत्यमर । हरन्पिपतर्थ कमण्डलुना सशब्द सगृह्णन्कश्चन तपस्वी मुनिपुत्र शरेण विद्ध सप्रहत । तत किमत आह—

तदिति । जरन्तौ जराजीर्णौ तौ च तौ अन्धौ च तयो । 'जराजीर्णा जरन्नपि' इत्यमर । विशेषणयोरपि मिथोविशेषणविशेष्यभावविवक्षायाम् 'विशेषण विशेष्येण बहुलम्' इति समास । अत एवानुमृतिं पुनमनुमृत्य मरण कर्तुं चितिमिमिदींधनाष्ट सचय चिन्वतो प्रार्थयतो । न चात्रात्मघातदोष । 'अनुष्ठानासमर्थस्य वानप्रस्थस्य जीर्यत । भृग्वग्निजलसपातैर्मरण प्रविधीयते ॥' इति स्मरणात् । तस्य तपस्विन पित्रोर्मातापित्रो । 'पिता मात्रा' इत्येकशेष । शापो मयि अपतत् पपात । अगर्जिताशनिवदिति भाव । किमिति । भवास्त्वमपि सुतप्रेम्णा पुत्रस्नेहेन प्रणश्येत् म्रियादिति । 'शेषे प्रथम' इति प्रथम । शार्दूलविक्रीडित वृत्तम् ॥

शरविद्धस्तपस्वी किं जात इत्यत आह—

अह वैश्यस्य शूद्राया जातस्तस्मान्न सभवेत् ।
ब्रह्महत्येति मामुक्त्वा स्वर्गतो दुर्गतो मुनि ॥ ५८ ॥

---

१ 'विवस्वति वेलसति मृगया ' इति पाठ २ ' निदान ' इति पाठ ३ 'सरय्वा हरन्' इति पाठ ४ 'चिता' इति पाठ

अहमिति। अहं वैश्यस्य वणिजः शूद्रायां शूद्रजातीयाङ्गनायाम्। 'शूद्रा तज्जाति-रङ्गना' इत्यमरः। 'शूद्रा चामहत्पूर्वा जातिः' इत्युक्त्वात्र ङीप्। जातः करणः। न तावद्द्विजोऽप्यस्मात्स्यः। 'वैश्यात्करणः शूद्रायाम्' इति याज्ञवल्क्यः। 'शूद्राविशोस्तु करणः' इत्यमरश्च। तस्मात्कारणाद्ब्रह्महत्या न संभवेत्। अतो ब्रह्महत्येति भावः। इति मां प्रत्युक्त्वा दुर्गतः शरप्रहारदुःखस्याक्रान्तो मुनिः स्वर्गतः स्वर्लोकं गतः। 'स्वरव्ययं स्वर्गनाकत्रिदिवत्रिदशालयाः' इत्यमरः। तथा च श्रीरामायणे—'ब्रह्महत्याकृतं पापं हृदयादपनीयताम्। न द्विजातिरहं राजन् मा भूत्ते मनसो व्यथा॥ शूद्रायामस्मि वैश्येन जातो जानपदाधिप॥' इति॥

तदवश्यं वश्य एवास्मि मृत्योरिति स्मृतिपथगतराम एव निरराम।

तदिति। तत्तस्मान्मुनिशापकारणादवश्यं निश्चितं मृत्योरन्तकस्य वश्यो वशं गत एवास्मि। नात्र संदेह इत्येवकारार्थः। इत्युक्त्वेति शेषः। स्मृतिपथगतः स्मरणगोचरो रामो यस्य स तथोक्तः सन्नेव। राममनुशोचन्नेवेत्यर्थः। निरराम निर्वचनोऽभूत्। कण्ठगतप्राणोऽभूदित्यर्थः। 'व्याङ्परिभ्यो रमः' इति परस्मैपदम्॥

मुनिशापकृतोत्पत्तिर्विपत्तिर्निष्प्रतिक्रिया।
ततो दशरथायाशु दिदेश दशमीं दशाम्[२]॥ ५९॥

मुनीति। ततो विरामानन्तरं मुनिशापेनोक्तरूपेण कृतोत्पत्तिर्यस्याः सा तथोक्ता। मुनिशापजनितेत्यर्थः। निष्प्रतिक्रिया प्रतिक्रियारहिता। उपायान्तरैरपरिहार्येत्यर्थः। विपत्तिरापत्। दशरथाय। दशानां पूरणी दशमी। 'तस्य पूरणे डट्' इति डट्। 'नान्तादसंख्यादेर्मट्' इति डटो मडागमः। 'टिड्ढाणञ्—' इत्यादिना ङीप्। तां दशमीं दशां मरणावस्थां दिदेश दत्तवती। अमोघमुनिशापानुसारेणैवायं ममारेत्यर्थः। मन्मथावस्थाख्यस्या दशमत्वादित्थं निर्देशः। तदुक्तम्—'दृङ्मनःसङ्गसंकल्पो जागरः कृशता रतिः। ह्रीत्यागोन्मादमूर्च्छान्ता इत्यनङ्गदशा दश॥' इति दशरूपके॥

नानान्तस्त्रिदिवं[३] परैः सुमनसां कान्ता न वन्दीकृता
नाकीर्णं पुरुहूतशासनधरैः साकेतबाह्याङ्गणम्।
नादिष्टा[४] सचिवाश्च भूतलपरित्राणाय यद्यप्यसौ
नाकं शोकवशादगाद्दशरथो नास्था वहन्वाहने॥ ६०॥

नेति। अत्र यद्यपीति पदं सर्वत्रानुबध्यते। यद्यपि विचार्यमाणे परैः शत्रुभिस्त्रिदिवं स्वर्गो नाकान्तो नास्कन्दितः। तथा यद्यपि सुमनसां देवानाम्। 'सुमनाः पुष्पमालत्यो स्त्री देवबुधयोः पुमान्' इति वैजयन्ती। कान्ता न वन्दीकृता नोपगृहीता। शत्रुभिरिति शेषः। 'प्रग्रहोपग्रहौ वन्द्याम्' इत्यमरः। तथा यद्यपि पुरुहूतशासनधरैरिन्द्राज्ञाकरैर्दूतैः साकेतबाह्याङ्गणमयोध्यापुरबहिश्चत्वरम्।

---

१ 'नरपतिः शुचिमागतः' इति पाठः। २ एतदनन्तरम् 'किं बहुना' इति क्वचित्। ३ 'नाक्रान्तं त्रिदिवम्' इति पाठः। ४ 'नादिष्टाः' इति पाठः।

'स्यात्साकेतमयोध्यायाम्' इत्यमर । नाकीर्णं न सङ्कीर्णम् । इन्द्राज्ञया निजाहाजार्थं मार्गनैर्देवदूतैर्न सङ्कुलमित्यर्थ । तथा यद्यपि भूतलपरित्राणाय भूमण्डलसंरक्षणार्थं सचिवा मन्त्रिणो नादिष्टा नाशास्ता । राज्ञो देशान्तरगमने भूभारस्य सचिवेषु निक्षिप्तत्वादिति भाव । तथापीति शेषः । असौ दशरथ शोकस्तनशात्पुत्रविरहजनितशोकायत्तत्वा- द्धेतो । 'वश आयत्ततायां च' इत्यमर । वाहने रथ आस्थामादर न वहन् गृह्णन्नेव । वाहनं विहायैवेत्यर्थ । नाकं स्वर्गम् । 'आकाशे त्रिदिवे नाक' इत्य मर । अगात् प्राप । पूर्वं त्रिदिवस्य परात्मादिनिमित्तसमये तत्र गच्छति । इदानीं तु तादृङ्निमित्ताभावेऽपि तन्नागादित्याश्चर्यमित्यर्थ । अत एव विभावनालङ्कार । पुत्रशोकातुरतया स्थूलशरीरं विहाय सूक्ष्मशरीरेण स्वर्लोकं जगामेति तात्पर्यम् । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥

अथ दशरथप्रशंसामांसलै कैकेयीनिन्दाकन्दलितै रामगुणकीर्तनगुणितैरवरोधवधूजनपरिदेवनारवैर्मुखरितेषु दिङ्मुखेषु ।

अथेति । अथ राज्ञ स्वर्गमनानन्तर दशरथस्य प्रशंसया । 'महाराजोऽय सत्यसंध स्वर्लोकं गत' इत्याद्युपश्लोकेन मांसलै प्रचुरे । तद्भूयिष्ठैरित्यर्थ । सिध्मा- दित्वान्मत्वर्थीयो लच्प्रत्यय । कैकेय्या निन्दया 'पापिष्ठयानया रामे प्रव्राजिते तद्विरहशोकातुरो राजा कालधर्मं गत' इत्यादिगर्हणेन कन्दलितै समुद्भूते रामस्य गुणकीर्तनेन 'गुर्वाज्ञापरतन्त्र सत्यधर्मपरायणोऽय मुनिव्रतचारी वनं गत' इत्यादि- सद्गुणवर्णनेन गुणितैरावर्तितैरवरोधवधूजनपरिदेवनारवैरन्त पुरस्त्रीजनविलापारवैर्दि- ङ्मुखेषु हरिदन्तरालेषु । वदनेषु चेति गम्यते । मुखरितेषु वाचालितेषु । प्रतिध्वनितेषु सत्स्वित्यर्थ ॥

तत किं जातमित्यत आह—

> **अभूदराजकम्लानसद्गणं गगनाङ्गणम् ।**
> **आलोक्येव तदा शान्तमशेषं च महीतलम् ॥ ६१ ॥**

अभूदिति । तदा तस्मिन्समये । न विद्यते राजा चन्द्रो यस्य स तथोक्त । कृष्णपक्षरात्रित्वाच्चन्द्ररहित इत्यर्थ । शैषिक कप्रत्यय । अत एव म्लानस्तेजोहीन सद्गणो नक्षत्रमण्डलं यस्य तत्तथोक्त गगनाङ्गण नभ स्थलमालोक्य दृष्ट्वेवेत्युत्प्रेक्षा । अशेषं कृत्स्न महीतलं भूमण्डलं च । अराजको दशरथरहित । अत एव म्लान सद्गण साधुजननिवहो यस्य तत्तथोक्त सच्छान्तं स्तिमितमभूत् । 'वा दान्त-' इत्यादिना निपात । चन्द्ररहितेन गगन यथा तेजोहीननक्षत्रक भवति, तथा दशरथमहाराजराहित्येन भूतलमपि खिन्नसाधुजनमभूदित्यर्थ । 'राजा प्रभौ नृपे चन्द्रे क्षत्रे क्षत्रियशक्रयो' इति विश्व । 'सत्सत्ये विदुषि श्रेष्ठे साधौ भवति च त्रिषु । सत्क्रीबमृक्षे' इति नानार्थरत्नमालायाम् । अत्रोत्प्रेक्षाश्लेषयो सापेक्ष त्वात्सङ्कर ॥

---

१ "नद्विगुणितै' इति पाठ"

तत प्रभाते वसिष्ठवचसा सचिवास्तैलद्रोण्यां निक्षिप्य क्षितिपतेस्तनु क्षिप्रमेव भरतमकथितदशरथकथा एव आनयतेति दूतान्केकयेषु प्रेषयामासु ।

तत इति । तत परिदेवनानन्तर प्रभाते प्रात काले सचिवा मन्त्रिण । 'मन्त्री धीसचिवोऽमात्य' इत्यमर । वसिष्ठस्य वचसा भरतागमनपर्यन्तमेतच्छरीर रक्षन्त्विति नियोगवचनेन क्षितिपते परेतस्य दशरथस्य तनु कलेवर तैलद्रोण्या तैलपूरितकाष्ठाम्बुवाहिन्या निक्षिप्य । उच्छूनत्वादिना वैरूप्याभावार्थमिति भाव । 'द्रोणी काष्ठाम्बुवाहिनी' इत्यमर । अकथितदशरथकथा अनिवेदितदशरथवृत्तान्ता सन्त एव । अन्यथा कार्यविघातापत्तेरिति भाव । भरत क्षिप्रमविलम्बितमेवानयत प्रापयतेति । आदिश्येति शेष । दूतान् सदेशहारिण केकयेषु देशेषु प्रेषयामासु प्रहितवन्त । 'स्यात्सदेशहरो दूत' इत्यमर ॥

तेऽपि जितपवनजवनैर्वाजिसकोचितपथास्तुरगपतिपुरे दु स्वप्नदूयमानमानस भरतमभिवन्द्य गुरुनियोग व्यजिज्ञपन् ।

तेऽपीति । तेऽपि दूताश्च जितपवना पवनाधिकवेगा जवना जवशीलाश्च । 'जुचङ्क्रम्य-' इत्यादिना युच् । ये वाजिनोऽश्वास्ते सकोचित सकोच प्रापित इव पन्था येषा ते तथोक्ता सन्त । तादृगश्ववेगवशात्सकुचितत्वेन प्रतीयमानमार्गदैर्घ्या इत्यर्थ । तुरगपतेरश्वपते केकयस्य पुरे पत्तने दु स्वप्नेन स्वपितुर्दुरवस्थाशसिस्वप्नेन दूयमान परितप्यमान मानस यस्य त तादृश भरतमभिवन्द्य नमस्कृत्य गुरोर्वसिष्ठस्य नियोग शीघ्रमागन्तव्यमित्येवरूपामाज्ञा व्यजिज्ञपन्विज्ञापयामासु ॥

सोऽय मातामहेन युधाजिता चानुज्ञात कतिपयैरेव दिनैरनिमित्तसपातेन सातङ्क साकेतमाससाद ।

सोऽयमिति । सोऽय भरतो मातामहेन मातु पित्रा केकयेन युधाजिता मातुलेन चानुज्ञात कतिपयरेव दिने कैश्चिदेवाहोभि । मातुलगृहनिर्गमनदिनमारभ्याष्टमे दिन इत्यर्थ । तथा रामायणे—'अद्य मे सप्तमी रात्रिश्च्युतस्यार्यकवेश्मन' इति कैकेयीं प्रति भरतवचनम् । अनिमित्तसपातेन दुर्निमित्तपरम्परया सातङ्कसभयसभ्रन सन् साकेतमयोध्यामाससाद प्राप ॥

अतिचकितमति पुरैव पश्यन्पुरमयथापुरचारपौरवर्गम् ।
न्यविशत भरत परीतदूत पितृभवन पितृकाननादनूनम् ॥ ६२ ॥

अतीति । परीतदूत परिवेष्टितदूतो भरत । पुराभावमनतिक्रम्य यथापुर

१ 'सचिवा' इति नास्ति क्वचित् २ 'नरपतिं निक्षिप्य क्षिप्रमेव' इति पाठ ३ 'रथमेव' इति पाठ ४ 'जवनहय' इति पाठ ५ 'दु स्वप्नदूयमान' 'दुस्वप्नदर्शनदून' इति पाठौ. ६ 'निदेशम्' इति पाठ ७ 'अनिमित्तसभूतस्वान्ताङ्क' इति पाठ. ८ 'पितृभवने पितृकाननादनूने' इति पाठ

यथापूर्वम्। यथार्थेऽव्ययीभावः। 'स नपुंसकम्' इति नपुंसकत्वम्। 'ह्रस्वो नपुंसके प्रातिपदिकस्य' इति ह्रस्वत्वम्। तत्र भवतीत्ययथापुरम्। ततश्चारशब्देन 'सुप्सुपा-' इति समासः। अयथापुरश्चारः प्रचारः परिपाटी यस्य स तथोक्तः। पौराणां चारः आचारः प्रवृत्तिर्यस्य तस्मिन्स तथोक्तम्। श्रीरामवनवासराजविपत्तिभ्यां विषण्णजनसङ्कुलमित्यर्थः। पुरमयोध्यां पुरो निकट एव पश्यन्नवलोकयन्। 'स्यात्पुरस्तात्' चिरातीते निकटागामिके पुरा' इत्यमरः। अत एवातिचकितमतिरत्यन्तभयसम्भ्रान्तान्तःकरणः सन्। पितृवाननाच्छ्मशानादनूनमन्यून भूतानोशभूयिष्ठत्वात्तत्कल्पम्। पितुर्दशरथस्य भवनं गृहं न्यविशत प्रविष्टवान्। 'श्मशानं स्यात्पितृवनम्' इत्यमरः। पुष्पिताग्रावृत्तम्। 'अयुजि नयुगरेफतो यकारो युजि च नजौ जरगाश्च पुष्पिताग्रा' इति लक्षणात्॥

स पितरमनवेक्ष्य तत्र मातुः सदनगतः प्रणिपत्य तामपृच्छत्।
क नु मम गतवान्पितेति सैषा परुषतरं भरताय वाचमूचे॥ ६३॥

स इति। स भरतस्तत्र भवने पितरं दशरथमनवेक्ष्यादृष्ट्वा मातुः कैकेय्याः सदनगतो गृहं प्रविष्टः सन्, तां मातरं प्रणिपत्य गुरुजनादरतत्परत्वान्नमस्कृत्य मम पिता दशरथः क नु कुत्र गतवानित्यपृच्छत्पृष्टवान्। अथ सैषा कैकेयी भरताय। भरतं प्रतीत्यर्थः। 'क्रियाग्रहणमपि कर्तव्यम्' इति सम्प्रदानत्वाच्चतुर्थी। परुषतरम् अत्यन्तकर्णकठोरं यथा तथा वाचमूचे उक्तवती। वृत्तं पूर्ववत्॥

तत्प्रकारमेवाह—

वनचर इव साकं मैथिलीलक्ष्मणाभ्यां
पितृविधिमभिरोद्धुं प्रस्थितो रामभद्रः।
तदनु तव पिताभूत्कालधर्मानुयात-
स्त्वमनुभव यथेच्छं निःसपत्नां धरित्रीम्॥ ६४॥

वनचर इति। रामभद्रो मैथिलीलक्ष्मणाभ्यां साकं पितृविधिं पितृनियोगमभिरोद्धुमनुवर्तितुं वनचरो मुनिरिव प्रस्थितो गतः। मुनिवेषधारी सन् वनं गच्छेति पित्राज्ञप्तः सन् अरण्यं गत इत्यर्थः। तदनु तदनन्तरमसौ तव पिता दशरथः कालधर्मं मरणमनुयातोऽनुगतः। मृत इत्यर्थः। 'स्यात्पञ्चता कालधर्मः' इत्यादि मृतिपर्यायेष्वमरः। अतस्त्वं निःसपत्नां निष्कण्टकां धरित्रीं यथेच्छं स्वच्छन्दमनुभव। परिपालयेत्यर्थः। मालिनीवृत्तम्॥

मयूरीव महानागं केकया केकयात्मजा।
भारत्या भरतं चक्रे परिक्षुभितमानसम्॥ ६५॥

मयूरीति। केकयात्मजा कैकेयी भारत्या उक्तरूपया वाचा भरतम्। मयूरी बर्हिणी। 'जातेरस्त्रीविषयादयोपधात्' इति ङीष्। केकया स्ववाण्या। 'केका वाणी मयूरस्य' इत्यमरः। महानागं महाभुजङ्गमिव परिक्षुभितमानसं क्षुब्धहृदयं चक्रे।

'मयूरो बर्हिणो बर्हो नीलकण्ठो भुजङ्गभुक्' इत्यभिधानात् । मयूर्यास्तद्विरोधित्वादिति भाव । पूर्णोपमालङ्कार ॥

तदनु भरतश्चिरतर विलप्य विलुप्यमानविवेक कैकेयीमकथयत् ।

तदन्विति । तदनु कैकेयीवचनानन्तर भरतश्चिरतर बहुकाल विलप्य । पितृभ्रात्रुद्देशेन परिदेवन कृत्वेत्यर्थ । विलुप्यमानो लोप प्राप्नुवन्विवेको यस्य स तथोक्त । पितृमरणभ्रातृप्रव्रजनश्रवणलुप्तबुद्धिस्फुरणतया कर्तव्याकर्तव्यविचारविधुर इत्यर्थ । कैकेयीमकथयत् अवोचत् ॥

तदेव विवृणोति—

परिणतिपरुषाणा पाप्मना संनिपाता-
न हि भवसि चतुर्णां सा त्वमस्माकमम्बा ।
तदिह तनयवत्य सल्पिप्यन्ति कामं
श्रुतिपुटरचितानैस्त्वा सवित्रीमकीर्ते ॥ ६६ ॥

परिणतीति । हे कैकेयि, परिणतिपरुषाणा पर्यन्तदुर्दशानुबन्धकाना पाप्मनामेवविधपापानाम् । 'अस्त्री पङ्क पुमान्पाप्मा' इत्यमर । संनिपातात्सङ्घाद्धेतो । सा तथाभूता त्व चतुर्णां श्रीरामादीनामस्माक अम्बा माता न भवसि हि न जायसे खलु । ईदृक् पापिष्ठा त्वमस्माकमम्बा भवितु नार्हसीत्यर्थ । तत्तस्मात्कारणात् । इहास्मिँल्लोके तनयवत्य पुत्रवत्य स्त्रिय । तथाभूतानामेव परिज्ञानसभवादिति भाव । त्वा श्रुतिपुटयो श्रोत्रगोलकयो रचिता विहितार्ति पीडा यया सा तथोक्ता तस्या । श्रोतॄणामत्यन्तखेदकारिण्या इत्यर्थ । अकीर्तेरुक्तीन सवित्रीमम्बा काममत्यन्त सल्पिप्यन्ति । पापाचारेय किमेवदकृत्यमकरोत् । यतो दुर्निवारापकीर्तिमूलमभूदिलन्योन्यसभाषण करिष्यन्तीत्यर्थ । 'सल्पापो भाषण मिथ' इत्यमर । 'सभावितस्य चाकीर्तिर्मरणादतिरिच्यते' इति भगवद्वचनादिति भाव । अत्र कैकेय्या निजमातृत्वमपद्धुत्याकीर्तिमातृत्वस्यारोपादपह्नवभेद । एतदादिश्लोकचतुष्टय मालिनीवृत्तम् ॥

तदनु तन्मुखादाकृष्टदृष्टिरनुजमिदमवादीत् ।

तदन्विति । तदनु तदनन्तर तन्मुखात् कैकेयीवदनादाकृष्टाऽपसारिता दृष्टिर्यस्य स तथोक्त । ईदृगपकारकारिण्या मुख किमवलोकनीयमिति जुगुप्सया तदपनीतचक्षु सन्नित्यर्थ । अनुज शत्रुघ्न प्रतीद वचनमवादीत् अवोचत् ॥

तदेव विवृणोति—

अनिरलमिनवशं दग्धुमाश्रित्य ताप
जनमनसि किरन्त्या हन्त सत्या भवत्याम् ।
अनुसवनमपापैर्देवता पूज्यमाना
वहति कथमिदानीमाश्रयाशाभिधानम् ॥ ६७ ॥

---

१ 'अविरलम्' इति पाठ

अविरलमिति । भातीति भवत्या पूज्यायाम् । 'भातेर्डवतु' इत्यौणादिको डवतुप्रत्ययः । 'उगितश्च' इति ङीप् । सत्यां साध्व्याम् । अन्या कैकेय्यामिति सोल्लुण्ठनोक्तिः । 'सती साध्वी पतिव्रता' इत्यमरः । अविरलम् । सान्द्रद्वन्द्वमिति यावत् । 'अविकलम्' इति पाठे वैकल्यरहितम् । अश्वतमित्यर्थः । इनवंशः सूर्यवंशः वेणुवंशश्च गम्यते । दग्धुं नाशयितुं भस्मीकर्तुं च । आश्रित्याधिष्ठाय । जनानां मनसि हृदये तापं सतापमौष्ण्यं च किरन्त्या विक्षिपन्त्याम् । प्रवर्तयन्त्या सत्यामित्यर्थः । वंशविनाशकारिण्यास्तस्याः सज्जनमनःसतापहेतुत्वादिति भावः । सवनेष्वनुसवनम् । प्रातरादिसवनत्रयेऽपीत्यर्थः । विभक्त्यर्थेऽव्ययीभावः । अपायैः मुहुर्विनिर्यन्त्यानै पूज्यमाना देवता । पावक इत्यर्थः । इदानीमास्मिन्नवसरे आश्रयं काष्ठमुल्लादिकम् अतीत्याश्रयाशः स इत्यभिधानं नामधेयं कथं वहति प्राप्नोति । न वोढव्यमित्यर्थः । सति प्रतिपक्षे स्वप्रतिष्ठाया अनिर्वाहकत्वादिति भावः । 'आश्रयाशो बृहद्भानुः कृशानुः पावकोऽनलः' इत्यमरः । हन्त अप्रस्तुतात्मप्रशंस्येय प्रत्युर्ति सपादितवतीति खेद इत्यर्थः । अत्रोपमेयस्याधिक्यकथनापेक्षयोपमानस्य पावकस्याश्रयाशाभिधानवाहनाक्षेपादप्रतीपालंकारः । 'यत्रोपमानस्याक्षेपः कैमर्थ्येन वच्यते । यद्वोपमेयभावोऽन्यः प्रतीपं स्यादलंकृतिः ॥' इति लक्षणात् ॥

पुनर्पीडनमतिदुःसहदुःखकारणमिति दर्शयितुमितिहासमाह—

> अविरतकृपितान्तं वत्समालोक्य धेनो-
> रपि समजनि शताना मातुरस्रं बभूव ।
> तदिह तनयशोकं सतरेदेकपुत्रा
> कथय कथमिदानीं कोसलेन्द्रस्य पुत्री ॥ ६८ ॥

अविरतेति । अविरताविच्छिन्ना । मध्याह्नपर्यन्तामिति यावत् । तया कर्षणेन तान्तं ग्लानं खिन्नं वत्सं । तनयौ । बलीवर्दाविदर्थः । जातावेकवचनं स्ववश्यत्वाद्वत्सत्वेन निर्देशः । 'वत्सो ना कुटजे वर्षे शणके तनयादिके' इति यन्ती । आलोक्य दृष्ट्वा । समं तुल्यं जायन्त इति समजाः पुनास्तेषां शतानां मातुः । अनेकपुत्रजनन्या अपीत्यर्थः । धेनोः कामधेनोः । गगनस्थाया इति शेषः । अस्रमश्रु बभूव । तनयक्लेशजनितशोकवशाद्रुदितवतीत्यर्थः । 'रोदनं चास्रमश्रु च' इत्यमरः । ततस्तस्मात्कारणादेकः श्रीरामः पुत्रो यस्याः सा तयोकैकपुत्रा कोसलेन्द्रस्य पुत्री कौसल्या । इहास्मिन्नेव इदानीं तनयशोकं पुत्रविरहजनितशोकम् । अतिदुस्तरमिति भावः । कथं केनोपायेन सतरेत् तरितुं शक्नुयात् । न केनापि सतरेदेवेत्यर्थः । कथय ब्रूहीति विषादाभिनयवचनम् । बहुपुत्रसपन्नापि स्वर्लोकनिवासिन्यपि कामधेनुरपि साधारणात्मजस्यापि वत्सस्य क्लेशमसहमाना शोचितवती । एवंभूता कौसल्या शोचिष्यतीति किमु वक्तव्यमित्यर्थः । तथा श्रीरामायणम्—'यस्याः पुत्रसहस्राणि सापि शोचति कामधुक् । किं पुनर्या विना रामं कौसल्या वर्तयिष्यति ॥ एकपुत्रा च साध्वी च विवत्सेयं त्वया कृता ॥' इति । अत्र कामधेन्वपेक्षयाशाया

---

१ 'कृषितार्थम्' इति पाठः २ 'तनुजं' इति पाठः

कौसल्याया' शोकसंतारणादाकल्पस्य कैमुत्यन्यायेन कथितत्वादर्थापत्तिरलंकारः । 'एकस्य वस्तुनो भावाद्यत्र वस्त्वन्यथा भवेत् । कैमुत्यन्यायतः सा स्यादर्थापत्तिरलंक्रिया ॥' इति लक्षणात् ॥

अपिबदियममन्त्रे कालयोगान्नरेन्द्रे
वरयुगरसनाभ्यां प्राणवायुं तदीयम् ।
अपनगरममुष्या वर्तनं युक्तरूपं
पितृवनवसुमत्यां क्वापि वल्मीकवल्याम् ॥ ६९ ॥

अपिबदिति । इयं कैकेयी भुजगी च प्रतीयते । नरेन्द्रे राज्ञि दशरथे विषवैद्ये च । 'नरेन्द्रो वार्तिके राज्ञि विषवैद्ये च कथ्यते' इति विश्वः । कालयोगात् कालवशात् । न विद्यते मन्त्र उपायचिन्तनं भुजगस्तम्भनमन्त्रश्च यस्य तस्मिन्नमन्त्रे । पूर्वं मन्त्रसंपन्नत्वेऽपि कालवशात्तद्विहीने सतीत्यर्थः । वरयुगमेव रसने ताभ्यां तदीयं नरेन्द्रसंबन्धिनम् । 'त्यदादीनि च' इति वृद्धसंज्ञायां 'वृद्धाच्छः' इति छप्रत्ययः । प्राणवायुमपिबत् पीतवती । वरयुगापदेशेन नरेन्द्रं निहतवतीत्यर्थः । 'पाघ्राध्मा—' इत्यादिना पिबादेशः । अतोऽमुष्याः कैकेय्याः । नगरादपक्रान्तं अपनगरम् । अयोध्यानगरं वर्जयित्वेत्यर्थः । 'अपपरिबहिरञ्चवः पञ्चम्या' इत्यव्ययीभावसमासः । 'अव्ययीभावश्च' इति नपुंसकत्वम् । वल्मीकवत्याः भुजगीनिवासोचितवामलूरप्रचुरायाम् । 'वामलूरश्च नाकुश्च वल्मीकं पुंनपुंसकम्' इत्यमरः । क्वापि कस्यांचित्पितृवनवसुमत्यां श्मशानभुवि वर्तनमवस्थानं युक्तरूपं प्राशस्त्येन युक्तम् । 'प्रशंसायां रूपप्' । ईदृक्क्रूरसमाचारेयं नगरान्निर्वासनीयेत्यर्थः । अत्र वरयुगे रसनात्वरूपणात्कैकेय्या भुजगीत्वप्रतीतेः श्लेषसंकीर्णैकदेशवर्तिं सावयवरूपकम् । यथा पूर्ववाक्यार्थस्योत्तरवाक्यार्थं प्रति हेतुत्वाद्वाक्यार्थहेतुकं काव्यलिङ्गमिलनयोरङ्गाङ्गिभावेन संकरः ॥

एषा निकृष्टमतिरात्मगुणोचितेषु
वंशेषु सत्सु बहुधा पिशिताशनानाम् ।
माकन्दशालिनि वने विषवल्लरीव
हा हन्त केकयकुले कथमाविरासीत् ॥ ७० ॥

एषेति । निकृष्टमतिर्नीचबुद्धिरेषा कैकेयी आत्मगुणोचितेषु निजदुर्गुणानुगुणेषु पिशिताशनानां राक्षसानां वंशेषु बहुधा बहुप्रकारेण सत्सु विद्यमानेषु सत्सु । माकन्दैश्चूतवृक्षैः शालतेऽभीक्ष्णमिति माकन्दशाली । 'बहुलमाभीक्ष्ण्ये' इति णिनिः । तस्मिन्वने उद्याने विषवल्लरी विषमञ्जरीव । 'वल्लरी मञ्जरी समे' इत्यमरः । केकयस्य राज्ञः कुले । सकललोकश्लाघ्ये महाराजवंश इत्यर्थः । कथं कुतः आविरासीदुदिताभूत् । तादृङ्महाराजकुलेऽस्या उत्पत्तिरनुचितेत्यर्थः । उपमालंकारः । वसन्ततिलकावृत्तम् ॥

जननीतिविहीना मे जननीति स धर्मवित् ।
निरयान्निरयाद्धीरो निरयादिव सानुजः ॥ ७१ ॥

जननीतीति । वीरो देयदानादिषु वीर्यशाली धर्मविद्धर्मज्ञः स भरतो मे मम

जननी माता जनाना नीत्या मर्यादया विहीनेति। उक्तेति शेष । सानुग । सतानुम सचिलर्थ । निरयात् । रलयोरभेदान्निलयात्। कैकेयीगृहान्निरयाच्चर कादिव। 'स्याञ्चारकस्तु नरको निरयो दुर्गति स्त्रियाम्' इत्यमर । निरयात् निरगात्। नि पूर्वादयगताविति धातोर्लङ् । उपमानुप्रासयो संसृष्टि ॥

तत्र सामात्य समुपेत्य पत्युश्चिताधिरोहणमभिलपन्तीं कौसल्या भरत शपथशतैर्निवार्य वसिष्ठादिष्टेन पथा दशरथाय सदा याग शीलाय यायजूकाभिप्रेत प्रेतकृत्यमकरोत्।

तत्रेति। तत्र तस्मिन्समये भरत सामात्य समन्त्रिवर्ग सन् समुपेत्य समीपमागत्य। कौसल्याया इति शेष । पत्युर्भर्तुर्दशरथस्य चिताधिरोहणमनुगमनमभिलपन्तीं कामयमानाम्। 'आर्तार्ते मुदिते हृष्टा प्रोषिते मलिना कृशा । मृते म्रियेत या नारी सा स्त्री ज्ञेया पतिव्रता ॥' इति स्मृत्वा तस्य पतिव्रताधमत्वादिति भाव । कौसल्या शपथशतै । 'कृता शास्त्रानुगा बुद्धिर्मा भूत्तस्य कदाचन । सत्य सध सतां श्रेष्ठो यस्यार्योऽनुमते गत ॥' इत्यादिश्रीरामायणोक्तानेकशपथैरित्यर्थ । निवार्य चिताधिरोहणाभिनिवेशान्निवर्त्य । वसिष्ठेन निजकुलाचार्येण महर्षिणादिष्टेन पथान्त्येष्टिमार्गेण सदा यागशीलाय दशरथाय। यायजूकोऽश्वमेधादिबहुयज्ञकर्ता। 'इज्याशीलो यायजूक ' इत्यमर । 'यजजपदशां यङ ' इति यजतेर्यङन्तादूकप्रत्यय । तस्याभिप्रेतमभिमत प्रेतकृत्य दहनादिमृतसंस्कारमकरोत्। 'मृत प्रेत परासु ' इति वैजयन्ती ॥

तत किं जातमित्यत आह—

ताते पितृवन याते यातु भ्रातृवन तथा।
भरत प्रार्थयामास प्राञ्जलि प्रकृती कृती ॥ ७२ ॥

तात इति। कृतमनेन इति कृती कुशल । इतकृत्य इत्यर्थ । 'इष्टादिभ्यश्च' इतीन्प्रत्यय । भरतस्ताते पितरि दशरथे पितृवन श्मशान याते गते सति । परलोकगामिनि सतीत्यर्थ । तथा तेन प्रकारेण स्वय भ्रातृवनम्। श्रीरामाधिष्ठित दण्डकावनमित्यर्थ । यातु गन्तु प्राञ्जलि कृताञ्जलि सन्। 'कुगतिप्रादय ' इति समास । प्रकृतीरमात्यान्। 'प्रकृति सहजे योनावमात्ये परमात्मनि' इति विश्व । प्रार्थयामास याचितवान् ॥

तदनन्तरवृत्तान्तमाह—

अथ ताभ्यां सुमित्राकौसल्याभ्यामन्त पुरजनेन च साकमनुनीतो भरतो भवनमभजत।

अथेति। भरतोऽनुनीतो वसिष्ठसुमन्त्रादिभि प्रार्थित सन्। ताभ्यां मातृभ्यां

१ 'तत ' इति पाठ २ 'समुपेत्य' इति नास्ति क्वचित् ३ 'चितारोहणम्' इति पाठ ४ 'अधिष्ठितेन' इति पाठ ५ 'सदा यागशीलाय' इति नास्ति क्वचित् ६ 'प्रेतकृत्यम शेषम्' इति पाठ ७ 'अथ' इति नास्ति क्वचित् ८ 'सह भरत ' इति पाठ

प्रसिद्धाभ्या कौसल्यासुमित्राभ्याम्। कैकेय्या अनादराभिभूतत्वादिति भाव । तथान्त पुरजनेनान्येन राजावरोधववूजनेन च साक भवन गृहमभजत प्रविवेश ॥

अथ यथाविधिविहितौर्ध्वदैहिकं गमितचतुर्दशदिवस दिवसकरकुलहितेन पुरोहितेन नगरवृद्धै सार्धममात्या समुपेत्य मुकुटस्य भरणाय प्रार्थयामासु ।

अथेति। अथ गृहप्रवेशानन्तरम्। विधिमनतिक्रम्य यथाविधि यथाशास्त्रम्। 'यथासादृश्ये' इत्यव्ययीभाव । ऊर्ध्वदेहोद्भवमौर्ध्वदैहिक परलोकक्रियाम्। 'मृतार्थं तदहर्दान त्रिषु स्यादौर्ध्वदैहिकम्' इत्यमर । 'ऊर्ध्वदेहाच्च' इति वक्तव्याट्ठक्। अनुशतिकादेराकृतिगणत्वादुभयपदवृद्धि । विहितमाचरितमौर्ध्वदैहिक येन त तथोक्तम्। गमिता नीताश्चतुर्दशसख्याका दिवसा येन त भरतम्। अमा सह वसन्तीत्यमात्या मन्त्रिण । 'अव्ययात्त्यप्' । दिवसकरकुलहितेन पुरोहितेन वसिष्ठेन तथा नगरे पट्टणे ये वृद्धा ज्ञानवृद्धा वयोवृद्धास्तैश्च सार्धं समुपेत्य समीपमागत्य मुकुटस्य राजचिह्नस्य कोटीरस्य भरणाय प्रार्थयामासुर्याचितवन्त । मूर्धाभिषिक्तो भूत्वा भुव परिपालयेत्यनुनीतवन्त इत्यर्थ । ननु 'क्षत्रियस्य षोडशाहानि' इति षोडशाहाशौचसद्भावात्कथ चतुर्दशदिवसमित्युच्यत इति चेत्सत्यम्। 'क्षत्रियस्तु दशाहेन स्वकर्मनिरत शुचि' इत्यादिविशेषशास्त्रानुसारेण दशाहेनाशौचनिवृत्तौ द्वादशेऽहनि श्राद्ध कृतवानिति मन्तव्यम्। चतुर्दशदिवसमिति तु वास्तवत्वादविरोध । तथा च रामायणे—'ततो दशाहेऽपि गते कृतशौचो नृपात्मज । द्वादशेऽहनि सप्राप्ते श्राद्धकर्माण्यकारयत् ॥' तथा—'तत प्रभातसमये दिवसेऽथ चतुर्दशे । समेत्य राजकर्तारो भरत वाक्यमब्रुवन् ॥' इति। 'तत प्रभातसमये दिवसेऽथ त्रयोदशे । विललाप महाबाहुर्भरत शोकमूर्च्छित ॥' इति त्रयोदशेऽह्नि भरतस्य शोकविह्वलत्वेन प्रमाधयितुमयुक्तत्वात् 'दिवसेऽथ चतुर्दशे' इति श्रीरामायण उक्तम्। अत्र तु गमितचतुर्दशदिवसमित्यनेन चतुर्दशस्याप्यह्नो गमितत्वात्पञ्चदशेऽह्न्यायातम्। तथा च श्रीरामायणविरोध इति चेत्, तर्हि यद्यपि विरोधो दुर्वार , तथापि यथाकथचित्पाल्यन्यायेन चतुर्दशदिवस एव परिणमयितव्यम्। यद्वा गमित इत्यत्र वर्तमानार्थकप्रत्यये क्रियमाणे गमितो गम्यमान । नीयमान इति यावत्। चतुर्दशदिवसो येन तमिति चतुर्दशदिवस एव पर्यवस्यति तदा न कोऽपि विरोध इत्यलमतिप्रसङ्गेन ॥

ततस्तान्निर्बंध्नत सोऽयं प्रत्यवादीत्।

तत इति। तत प्रार्थनानन्तर निर्बध्नतो मुकुटभरणार्थं निर्बन्ध कुर्वतस्तानमात्यान् प्रत्यवादीत् उवाच ॥

तदेवाह—

बहुभिरिह किमुक्तैस्त्यक्तसौमित्रिवृत्ति-
मुकुटमपि वहेय युष्मदाज्ञा हि पूज्या।

---

१ 'दिनकरनगरवृद्धै' इति पाठ २ 'मुकुटाभरणाय भरत प्रार्थयामासु' इति पाठ
३ वृद्धि' इति पाठ ४ 'अथ' इति पाठ

मम परमवकाशः पर्णशालानुकूल
कश्चिदपि विपुलाया नास्ति चेद्दण्डकायाम् ॥ ७३ ॥

बहुभिरिति। इहेदानीं बहुभिरनेकैः उक्तैरुक्तिभिः। भावे क्तः। किम्।? किंचिदपीत्यर्थः। वृथा कालक्षेपावहत्वादिति भावः। किंतु लक्ष्मा विशुद्धा लक्ष्मणस्य वृत्तिर्वर्तनं श्रीरामकैंकर्यरूपं येन स तथोक्तः सन्। मुकुटमपि वहेय धारयेयम्। राज्याधिपत्यमङ्गीकुर्यामित्यर्थः। अपिशब्दः समावनायाम्। कुतः। युष्माकमार्याणां भवतामाज्ञा नियोगः पूज्या हि माननीया खलु। अवश्यकर्तव्येत्यर्थः। कथं चेद्विपुलाया विस्तृताया दण्डकाया कश्चित्कुत्रचिदपि मम पर्णशालानुकूलं पर्णशालानिर्माणानुगुणः। तावन्मात्रः इत्यर्थः। अवकाशोऽन्तरं परमत्यन्तं नास्ति चेत्। तथा वहेयमिति सबन्धः। अतो लक्ष्मणवच्छ्रीरामकैंकर्यतत्परेणैव मया भूयते किं मुकुटभरणादरेणेति तात्पर्यम् ॥

इत्युक्त्वा श्रीरामसेवोत्सुकमना निश्चक्राम।

इतीति। इत्यनेन प्रकारेणोक्त्वा श्रीरामसेवोत्सुकं श्रीरामकैंकर्योत्कण्ठितं मनश्चित्तं यस्य स तथोक्तः सन्निश्चक्राम निर्जगाम। गृहादिति शेषः ॥

तत्र,

तत्रेति। तत्र तस्मिन्भरतनिर्गमनसमये ॥

अनुपधि रचयित्वा सत्पथे पांसुलत्वं
सुजननयनसौख्यप्रातिकूल्यं च कृत्वा।
नरपतिगृहमध्यात्तूर्णमुद्घूर्णमाना
कुटिलगतिरुदस्थान्मन्थरा नाम वात्या ॥ ७४ ॥

अनुपधीति। अनुपधि अकपटम्। अगूढमिति यावत्। क्रियाविशेषणमेतत्। 'कपटोऽस्त्री व्याजदम्भोपधयः' इत्यमरः। सत्पथे श्रीरामाभिषेकाचरणरूपसाधुमार्गे। अन्यत्र सतां नक्षत्राणां पन्थास्तस्मिन्नाकाशे। 'ऋक्पू–' इत्यादिना समासान्तः। पांसवो दोषा अस्याः सन्तीति पांसुला। 'स्वैरिणी पांसुला च स्यात्' इत्यमरः। सिध्मादित्वाल्लच्प्रत्ययः। तस्या भावस्तत्त्वम्। तद्विघातकारणरूपदोषकारित्वमित्यर्थः। 'त्वतलोर्गुणवचनस्य' इति पुंवद्भावो वक्तव्यः। अन्यत्र पांसवः। परागा अस्य सन्तीति पांसुलत्वम्। रचयित्वा प्रकटयित्वा साधु च। अत एव सुजननयनसौख्यप्रातिकूल्यं च सज्जननेत्रोत्सवविघातम्, अन्यत्र सुष्ठुजनानां नयनसौख्यस्य नेत्रसुखस्थितेः प्रातिकूल्यं विरोधं च कृत्वा। उद्घूर्णमाना परिभ्रममाणा। एकत्रोन्मत्तत्वात्, अन्यत्र स्वभरणाच्चेति भावः। कुटिलगतिर्वक्रगतिः। एकत्र कुब्जत्वात्, अन्यत्र ताडनचङ्क्रमणशीलत्वाच्चेति भावः। मन्थरा नाम मन्थरेति प्रसिद्धा वात्या वातसहतिः। 'पाशादिभ्यो यः' इति यत्प्रत्ययः। नरपतिगृहमध्यात् राजभवनान्तरात्। तूर्णं क्षिप्रं उदस्थादुत्थितवती। निर्गतवतीत्यर्थः। 'उदोऽनूर्ध्वकर्मणि' इत्येतस्य प्रत्युदाहरण

१ 'राम' इति पाठः २ 'अनवधि' इति पाठः ३ 'भुवन' इति पाठः

मेतत्। अत्र प्रकृताप्रकृतगत श्लेषालङ्कार । 'प्रकृताप्रकृतोभयगतमुक्त चेच्छब्द-मानसाधर्म्यम्। श्लेषोऽय श्लिष्टत्व सर्वत्रायद्वयेनान्त्य ॥' इति लक्षणात् ॥

केशहस्तं स्वहस्तेन गृहीत्वा तद्वधोद्यतम्।
कौसल्या वारयामास क्रुद्धं रामानुजानुजम् ॥ ७१ ॥

केशहस्तमिति । ततस्तदनन्तर क्रुद्ध तद्दर्शनात्कोपोद्रिक्तमत एव स्वहस्तेन निजकरेण केशहस्त मन्थराकेशकलापम्। 'पाश पक्षश्च हस्तश्च कलापार्था कचात्परे' इत्यमर । गृहीत्वा तस्या मन्थराया वधे उद्यतमुद्युक्तम्। ईदृक्पापिष्ठाया वधे न स्त्रीहत्यादोष प्रसज्येतेति तद्विध्वसने विहिताग्रहमित्यर्थ । रामानुजस्य भरतस्य लक्ष्मणस्य वानुज शत्रुघ्न कौसल्या वारयामास । किमनेन क्षुद्रदासीनिग्रहेणेति तन्निर्बन्धाभिनिवेशान्निवारितवतीत्यर्थ । एतेनास्या साध्वीजनोचितदयासौशील्यादि-गुणसपत्ति सूचितेति मन्तव्यम् ॥

तत्र[1] सान्त पुर एव पुरान्निर्गत्य शिल्पिवर्गसमीकृतसरणिर्भरत पुरत[2] प्रसृतनरगजरथतुरगचरणक्षुण्णक्षोणीतलसमुत्कीर्णेन रेणुनिकुरम्बेण जम्बालयन्नम्बरगङ्गा गङ्गा च सुमन्त्रभणितगुणनिवहगुहानुमत्या निस्तीर्य दूरादेवाश्रमद्वारे[3] निवेशितबलभारो भरद्वाजाभिवन्दनमकरोत्।

तत्रेति । तत्र तस्मिन्समये भरत सान्त पुर एव कौसल्याद्यन्त पुरस्त्रीसहित सन्नेव शिल्पिवर्गेण खनकवर्धकीतक्षतक्षकीप्रमुखशिल्पिनिवहेन समीकृता गर्तपाषाण-गुल्मादिनिरसनेन ऋजूकृता सरणिर्मार्गो यस्य स तथोक्त सन्। पुरत पुरस्तात्प्रसृताना प्रवृत्ताना नराणा गजाना रथाना तुरगाणा च चरणै पदै क्षुण्णमवदारित यत्क्षोणीतल तस्मात्समुत्कीर्णेन समुत्थितेन रेणुनिकुरम्बेण पांसुभरेणाम्बरगङ्गामाकाशगङ्गा जम्बालयञ्जम्बालवतीं कुर्वन्। पङ्किलयन्नित्यसबन्धे सबन्धरूपातिशयोक्ति । 'निषद्वरस्तु जम्बाल पङ्कोऽस्त्री शादकर्दमौ' इत्यमर । जम्बालशब्दात् 'तत्करोति–' इति ण्यन्ताल्लट शत्रादेश । तथा सुमन्त्रेण भणितो वर्णितो गुणनिवह सौशील्यसौहार्दादिसद्गुणसपत्तिर्यस्य तथोक्तस्य गुहस्य निषादनाथस्यानुमत्याङ्गीकारेण गङ्गा भूतलवाहिनीं च निस्तीर्य तीर्त्वा। अस्माभि क्रियमाणमतिथिसत्कार परिगृह्य पुनर्गन्तव्यमिति प्रार्थ्यमान गुह सान्त्ववचनै प्रसाद्य। तदनुमत्या तेन सहैव गङ्गा सतीर्येत्यर्थ । दूरादूरत एव विप्रकृष्टदेश एव। महर्षेरमर्यादभयादिति भाव । 'दूरान्तिकार्थेभ्यो द्वितीया च' इति चकारात्पञ्चमी । आश्रमद्वारे तपोवनप्रतिहार-प्रदेशे निवेशितबलभार सस्थापितसेनानिवह सन्। महर्ष्याश्रमपीडाभयात्क्रोशादेव स्थापितसैन्य इत्यर्थ । तथा श्रीरामायणम्—'भरद्वाजाश्रम दृष्ट्वा क्रोशादेव नरर्षभ । बल सर्वमवस्थाप्य जगाम सपुरोहित ॥' इति । अथ भरद्वाजस्य मुनेरभिवन्दन पादवन्दनमकरोत् ॥

---

१ 'तत' इति पाठः। २ पुरत' इति नास्ति क्वचित् ३ द्वारि' इति पाठ

सोऽयं प्रीतमना मुनिर्भरद्वाजो भरतं जननीजनमपि प्रत्येकमालोक्य सेनामप्याहूय यथोचितमातिथ्यमकुरुत ।

स इति । सोऽय मुनिर्मननशीलो भरद्वाज प्रीतमनास्तदागमनात्सतुष्टान्त करण सन् । भरत जननीजनमपि कौसल्यादिभरतमातृजन च प्रत्येक विविक्तमालोक्य । दयादृष्ट्या अनुगृह्येत्यर्थ । सेना भरतचमूमप्याहूय आनीयतामित सेनेति भरतमाज्ञाप्य । तद्भृत्यमुखेनाकारयित्वेत्यर्थ । यथोचित यथार्हमातिथ्यमतिथिसत्कारमकुरुत कृतवान् ॥

तत्प्रकारमेव वर्णयति—

तथातिथ्य चक्रे भरतबलभाजा तनुभृतां
भरद्वाज सोऽयं भ्रुकुटिभटकल्पाखिलसुर ।
तपस्तप्त्वा घोर दिवि सुमनसस्तत्फलभुजो
यथा तेषा तोष क्षणमभिलषेयुर्मुनिकृतम् ॥ ७६ ॥

तथेति । भ्रुकुट्या भ्रूभङ्गमात्रेणैव हेतुना । ईषदसमाप्ता भटा भटकल्पा । किंकरप्राया इति यावत् । 'ईषदसमाप्तौ कल्पब्देश्यदेशीयर' इति कल्पप्प्रत्यय । तेऽखिलसुरा अखिलदेवा यस्य स तथोक्त । लोकत्रयेऽप्यस्यासाध्य न किंचिदस्तीति भाव । अत एव सोऽय भरद्वाज । भरतस्य बलभाजा चमूचराणाम् । 'भज सेवायाम्' 'भजो ण्वि' । तनुभृता शरीरिणा तथा तेन प्रकारेणातिथ्यमभ्यञ्जनस्नानवासोगन्धमाल्यालंकारमृष्टान्नपानाद्यतिथिसत्कार चक्रे चकार । 'अतिथेर्ञ्य' इति तादर्थ्ये ञ्यप्रत्यय । कथ चकारेत्यत आह—घोर दुष्कर तपो व्रतोपवासादिरूप तप्त्वा कृत्वा सुमनसो देवा सन्त । अत एव दिवि स्वर्गे तत्फलभुजस्तस्य तपस फलभुजो रम्भासंभोगादिफलभोक्तार पुरुषा मुनिकृत भरद्वाजेन विहित तेषा भरतचमूचराणा तोषमानन्द क्षण क्षणमात्र यथाभिलषेयु । क्षणमात्रमपीदृक्परितोषोऽस्माक संभवेयदि तर्हि कृतार्था भवेमेति यथा वाञ्छेयुस्तथा चकारेत्यर्थ । सर्वेऽपि चमूचरा मुनिकृतातिथ्यवशात्स्वर्गसुखादप्यधिक सुखमनुबभूवुरित्यर्थ । अत्र स्वर्गिणा तत्परितोषणाभिलाषणासंबन्धेऽपि तत्संबन्धोक्तेरतिशयोक्तिभेद । शिखरिणी वृत्तम् । 'रसै रुद्रैश्छिन्ना यमनसभलाग शिखरिणी' इति लक्षणात् ॥

इति तद्दिनं दिनशतकल्पं तत्र नीत्वा मुनेर्निदेशेन सर्वे चित्रकूटवनोद्देशमविशन् ।

इतीति । इत्यनेन प्रकारेण । तद्दिन मुनिदर्शनदिन दिनशतकल्पम् । श्रीरामदर्शनौत्सुक्याद्बहुदिनतुल्यमित्यर्थ । तत्र भरद्वाजाश्रमे नीत्वा गमयित्वा । अथ मुनेर्निदेशेन भरद्वाजाज्ञया सर्वे भरतादयश्चित्रकूटस्य पर्वतस्य वनोद्देश वनप्रदेशमविशन् प्रविष्टवन्त ॥

१ 'मुनिभरत तज्जननी' इति पाठ २ 'अप्याहूय' इति पाठ ३ 'कल्या' (=कल्यया) इति पाठ ४ 'दिन दिन' इति पाठ ५ 'सर्वेऽपि' इति पाठ

तत्र सन्यस्तसैन्यस्तत इतो गुहेन सह राममन्विष्यन्हव्यगन्धिना गन्धवहेन धूम[1]गन्धेन च दूरादेव विभाव्यमान[2]मचलमृगगणमदृश्यरूपाभिर्वनदेवताभिरवकीर्यमाणवलिकुसुम[3]मशेषपिशिताशनपिशाचोच्चाटनमन्त्रायमाणलक्ष्मणचापघोषश्रवणसमुचितसामीप्यप्रदेशं नूतनपरिकल्पितपर्णशालावास्तव्यवैखानसकुटुम्बि[4]निविरीसभूभागमनोकहशाखावलम्बमानवल्कलाजिनम[5]मर्मरतर[6]शाखापचितैरभिनवपल्लवभङ्गशबलैरम्बरचरपतिपूतनागणकरकिसलयविमुक्तैरविरले कुसुमनिकरैरभ्यर्च्यमानजानकीनिवासतरमूलवेदिकमालक्ष्यमाणखड्गकार्मुकनिषङ्गमतिथिजनसपर्यापर्युत्सुकसौमित्रिसमाहृतकन्दमूलफलकल्पितैकदेशमविनाभूतजनकदुहितृचरणनलिनविन्यासमपहसितसाकेतरामणीयकं रामाश्रमं भरत ससम्भ्रममभजत ।

तत्रेति । भरतस्तत्र वनोद्देश एव सन्यस्तसैन्यस्त्यक्तानीक सन् । श्रीराममनस्यन्यथाप्रतीत्यनुदयार्थमिति भाव । *तथा गुहेन सह गहनमार्गवेदिना निषादाधि*पेन साकं तत इत प्रदेशे राममन्विष्यन्मृगयन् । हूयत इति हव्यमाज्यादि तद्गन्धोऽस्यास्तीति तथोक्तेन हव्यगन्धिना गन्धवहेन वायुना धूमगन्धेन होमधूमसौरभ्येण च दूराद्विप्रकृष्टदेश एव विभाव्यमानमनुमीयमानमचला निर्भयदेशत्वादपसरयमाना मृगगणा हरिणादिमृगयूथा यस्मिंस्तम् । अदृश्यरूपाभिरन्तर्हिताकाराभिर्वनदेवताभिर्वनाभिमानिनीभिर्देवताभिरवकीर्यमाणानि विक्षिप्यमाणानि बलिकुसुमानि पूजोपहारपुष्पाणि यस्मिंस्तम् । वनदेवतानामप्यर्चनीयमित्यर्थं । 'करोपहारयो पुंसि बलि' इत्यमर । अशेषा समस्ता ये पिशिताशना क्रव्यादास्त एव पिशाचा भूतग्रहविशेषास्तेषामुच्चाटनमन्त्रवदाचरन्नुच्चाटनमन्त्रायमाणो यो लक्ष्मणचापघोष सौमित्रिधनुष्टङ्कारस्तच्छ्रवणस्य तदाकर्णनस्य समुचितो योग्य सामीप्यप्रदेश प्रान्तभूमिर्यस्य तम् । निरन्तरलक्ष्मणचापघोषघुमघुमायमानसमीपदेशमित्यर्थं । नूतनपरिकल्पिता श्रीरामसहवासेन कृतार्थत्वं सपादयितु प्रत्यग्र निर्मिता पर्णशालास्तासु वसन्तीति वास्तव्या वसन्त । 'वसेस्तव्यत्कर्तरि णिच्च' इति कर्तरि तव्यत्प्रत्ययो वृद्धिश्च । वैखानसास्तपोविशेषलब्धसज्ञास्तापसविशेषा । यद्वा ब्रह्मणो नखजाता वैखानसा । 'ये नखास्ते वखानसा' इति श्रुते । यद्वा विखनसमुनिना प्रोक्त सूत्रमधिकृत्य तन्मार्गानुसारिणो वैखानसा । नूतनपरिकल्पितपर्णशालावास्तव्याश्च ते वैखानसकुटुम्बिनो वानप्रस्थसासारिकाश्च तैर्निविरीसो निबिडो भूभागो भूप्रदेशो यस्य तम् । 'निबिड निविरीस च दृढ बाढ प्रचक्षते' इति वैजयन्ती । 'नेर्बिडज्बिरीसचौ' इति निशब्दाद्बिरीसच्प्रत्यय । 'निबिडित' इति पाठे स्पष्टोऽर्थं । अनोक-

---

१ 'होमधूमेन' इति पाठ २ 'अचपलमृग' इति पाठ ३ अशेषित' इति पाठ' ४ 'नीनिबिडित' इति पाठ ५ 'अमु तरु' इति पाठ ६ 'शाखारचितै अम्बर' इति पाठ ७ 'सेना' इति पाठ ८ 'इव नवपल्लवभङ्गशबलै' इति पाठ ९ 'साकेतम्' इति पाठ

हाना वृक्षाणा शाखास्ववलम्बमानानि समानानि सस्थानकानि वल्कलानि चीरवसनान्यजिनानि कृष्णाजिनानि च यस्मिंस्तम्। तथामरतरुशाखाभ्य कल्पवृक्षशाखाभ्योऽपचितैर्लूनैरभिनवपल्लवभङ्गशबलैर्वाल्प्रवालशकलमिश्रणकर्बुरवर्णै। 'चित्र किर्मीरकल्माषशबलैताश्च कर्बुरे' इत्यमर। अम्बरचरपते सिद्धगन्धर्वादिखेचराधीश्वरस्येन्द्रस्य य पृतनागण सैन्यनिवहस्तस्य करकिसलयविमुक्तै पाणिपल्लवविकीर्णैरविरलै सान्द्रै कुसुमनिर्भरै पुष्पनिकुरुम्बैरभ्यर्च्यमाना सपूज्यमाना जानकीनिवासतरुमूलवेदिका सीतानिकेतनवृक्षाध प्रदेशवितर्दिका यस्मिंस्तम्। 'स्याद्वितर्दिस्तु वेदिका' इत्यमर। आलक्ष्यमाण परिदृश्यमान खड्गकार्मुकनिषङ्ग यस्मिंस्तम्। अतिथिजनाना सपर्याया पर्युत्सुकेन प्रोत्साहेन सौमित्रिणा समाहृतैरानीतै कन्दमूलफलै कल्पित समृद्ध एकदेशो यस्य तम्। कन्दा वर्तुलमूलपिण्डा मूलानि दीर्घाकाराणि इति विवेक। अविनाभूता निरन्तरानुवृत्ता जनकदुहितृचरणनलिनविन्यासा जानकीपादपद्ममुद्रा यस्मिंस्तम्। अपहसित परिहसितम्। धिक्कृतमिति यावत्। साकेतरामणीयकमयोध्यापुरसौभाग्य येन तम्। 'योपधाद्गुरूपोत्तमाद्वुञ्' रामाश्रम। श्रीरामनिवासस्थान सभ्रमेण सतोषजनितवेगेन सहित यस्मिन्कर्मणि तद्यथा भवति तथा ससभ्रममभजत प्राप। अत्र साकेतरामणीयकस्यापहसितत्वासबन्धेऽपि तत्सबन्धोक्तेरतिशयोक्तिरियमिति ॥

अथावासं शान्तेरकृतसुकृतानामसुलभं
नवाम्भोदश्याम नलिननयन वल्कलधरम्।
जटाजूटापीडं भुजगपतिभोगोपमभुजं
ददर्श श्रीमन्त विपिनभुवि सीतासहचरम् ॥ ७७ ॥

अथेति। अथाश्रमभजनानन्तरं शान्तेरावास शमैकनिकेतनम्। अकृतसुकृत नामनाचरितपुण्यकर्मणा जनानामसुलभ दुष्प्रापम्। नवाम्भोदश्याम नीलमेघकोमलाङ्गम्। नलिननयन पुण्डरीकाक्षम्। वल्कलधर वल्कलवस्त्रधारिणम्। जटाजूट एवापीड शेखरो यस्य तम्। 'शिखास्वापीडशेखरौ' इत्यमर। भुजगपतेरादिशेषस्य भोग काय स एवोपमा सादृश्य ययोस्तौ तादृशौ भुजौ यस्य तम्। वृत्तायतपीवरबाहुमित्यर्थ। श्रीमन्त सहजशोभासपन्नम्। नित्ययोगे मतुप्। सीतासहचर जानकीसमेत श्रीराम विपिनभुवि कान्तारसीम्नि ददर्श। एतदादि शिखरिणी वृत्तम् ॥

ततस्तस्योपान्ते जनकयजनाधीनजननां
ववन्दे वैदेहीं रजनिकररेखामिव नवाम्।
अरण्यानां पुण्यात्पदकमलमुद्रापरिचया-
दयोध्यासध्रीचीमविकलमवस्थां विदधतीम् ॥ ७८ ॥

तत इति। तत श्रीरामदर्शनान्तर तस्य श्रीरामस्योपान्ते पार्श्वदेशे नवा नूतना रजनिकररेखा चन्द्रकलामिव स्थितामित्युत्प्रेक्षा। भूलोकगतायाश्चन्द्रकलाया अप्रसिद्धत्वान्नोपमा। जनकस्य राज्ञो यजनाधीन यज्ञायत्त जनन जन्म यस्यास्ताम्।

हल्मुखदृष्टजनकयत्नक्षेत्रसमुत्पन्नामित्यर्थ । 'अधीनो निघ्न आयत्त' इत्यमर । तथा पुण्यात्पवित्रात्पदकमलमुद्रापरिचयाच्चिन्नपादपद्मविन्यासस्थानादेतो । अरण्याना विपिनानाम् । 'अटव्यरण्य विपिनम्' इत्यमर । अविकल दृढ यथा तथा । अयोध्या-सध्रीचीमयोध्यासहचरीम् । तत्सदृशीमित्यर्थ । अत एवोपमालकार । अवस्था दशा विदधतीम् । सपादयन्तीमित्यर्थ । यत्र निजसचारस्तस्यैवायोध्यापुरसनय-चारित्वादिति भाव । दधते शतरि 'उगितश्च' इति ङीप् । 'नाभ्यस्ताच्छतु' इति नुमभाव । वैदेहीं जानकीं ववन्दे नमश्चकार। श्रीरामस्य दर्शन सीतायाश्च वन्दनमिति नैतच्चोद्यमुद्भावनीयम् । श्रीरामापेक्षयापि तत्पत्न्या परमपवित्रताया तस्यामेवात्यन्तादरसभवादिति भाव । सध्रीचीत्यत्र सहाञ्चतीति सध्राची। 'ऋत्विक्-' इत्यादिना क्विन्प्रत्यय । 'सहस्य सध्रि' इति सहशब्दस्य सध्र्यादेश । 'अनिदिना-' इत्यादिना नकारलोप । 'अच' इत्यकारलोपे 'चौ' इति दीर्घ । अञ्चते 'उगितश्च' इति ङीप् । उक्तालकारयो परस्परनैरपेक्ष्यात्ससृष्टि ॥

स्वत सिद्धं यस्मिन्नितरदुरवाप विजयते
सुमित्रापुत्रत्वादपि जगति रामानुजपदम् ।
यदीयाक्षिद्वन्द्वप्रतिनिधि भवेदम्बुजयुग
निशीथे निर्निद्र यदि तमपि साक्षादकृत स ॥ ७९ ॥

स्वत सिद्धमिति । इतरदुरवाप अनन्तरदुष्प्रापम् । भिन्नोदरदुर्लभमित्यर्थ । रामानुज इति पद शब्दो यस्मिँल्लक्ष्मणे । सुमित्रापुत्रत्वात् । सापत्नमातृजनितत्वेन भिन्नोदरत्वादपीत्यथ । कौसल्यागर्भसभूतत्वाभावेऽपीत्यपिशब्दार्थ । तथात्वे रामा-नुजपद स्वत सिद्धत्वाविवाद एवेति भाव । यद्वा सुमित्राया आपुत्रत्वादीषत्पुत्र-त्वादस्य सुमित्रागर्भसभूतत्वमात्रेणैव । पुत्रत्वाभफलस्य तु कौसल्यागामित्वादिति भाव । अत्रापिरवधारणार्थक । अथवा सुमित्रमकृत्रिमसुहृत् । आपुत्रमीषत्पुत्र । पुत्रकल्प इत्यर्थ । 'पितृसमो ज्येष्ठ' इति न्यायस्यात्रैव प्रसिद्धत्वादिति भाव । सुमित्रश्चासौ आपुत्रश्चेति विशेषणसमास । तस्य भावस्तत्त्वात् । अन्यस्यैतादृशत्वा-भावादित्यपिशब्दार्थ । यद्वा सुमित्रापुत्रत्वात्सुमित्रापुत्रत्व विहायेत्यर्थ । 'ल्यब्लोपे कर्मण्यधिकरणे च' इति पञ्चमी । अत्रापिरेवकारार्थक । स्वत सिद्ध निसर्गसिद्ध सत् जगति लोके विजयते सर्वोत्कर्षेण वर्तते। 'पुण्यैर्यशो लभ्यते' इति न्यायादिति भाव । 'विपराभ्या जे' इत्यात्मनेपदम् । तथा अम्बुजयुगमरविन्दयुग्मम् । कर्तृ । निशीथे-ऽर्धरात्रे । 'अर्धरात्रनिशीथौ द्वौ' इत्यमर । निर्निद्र यदि प्रफुल्ल चेत् । यस्य लक्ष्मणस्य सबन्धि यदीयम् । तच्च तदक्षिद्वन्द्व नेत्रयुगल च तस्य प्रतिनिधिरुपमान भवेत्स्यात् । नास्योपमान किंचित्पश्याम इति भाव । एतेन लक्ष्मणस्य सर्वत्र निद्राराहित्य सूच्य-ते । त लक्ष्मणमपि भरत साक्षादक्ष्ण प्रत्यक्षीचकार । अपश्यदित्यथ । करोतेर्लुङि सिच क्ङित्त्वान्न गुण । 'ह्रस्वादङ्गात्' इति सलोप । अत्राम्बुजयुगस्य निर्निद्रनिशीथ त्वासबन्धेऽपि तत्सभावनया सबन्धकथनादतिशयोक्ति । तदेतत् 'पुष्प प्रवालोपहित यदि स्यात्' इत्याद्युदाहृतालकारसर्वस्वकार स्पष्टीचकार ॥

तदनन्तरं मरुपथे पृथुतरग्रीष्मोष्मणि दैवात्कृतोपलम्भमम्भोरुहतटाकं सुधासारपूरितापं भूरितापः सतृष्ण इव कृष्णसारः संरभससमुपेत्य पादयोर्निपत्य चिरं रुदन्दशरथकथां कथयित्वा मैथिलीसहिताय सलक्ष्मणाय रामाय शोकमूर्च्छां प्रायच्छत् ।

तदनन्तरमिति । अत्र रामं भरत इति च पदद्वयमध्याहर्तव्यम् । तदनन्तरं श्रीरामसीतालक्ष्मणदर्शनानन्तरम् । पृथुतरोऽत्यन्तबहुलो ग्रीष्मोष्मा ग्रीष्मर्तुजनितसतापो यस्मिंस्तस्मिन् । दु सहसतापकारिणीत्यर्थः । मरुपथे ऊषरस्थलवत्मनि । निर्जलदेश इति यावत् । 'ऋक्पू –' इत्यादिना समासान्तः । दैवाद्भाग्यवशात् । 'दैवं दिष्टं भागधेयं भाग्यम्' इत्यमरः । कृतोपलम्भम् । उपलब्धं प्राप्तमित्यर्थः । सुधाया अमृतस्य सार इव सार उत्कृष्टांशो यासा ता पूरिता परिपूर्णाश्च । कर्तरि क्तः । आपो यस्मिंस्तम् । अमृतप्रायपय परिपूर्णमित्यर्थः । 'ऋक्पू –' इत्यादिना समासान्तः । अम्भोरुहतटाक पद्मसरोविशेषम् । भूरितापो बहुलसतापः । अत एव सतृष्ण पिपासातुर कृष्णसारो हरिणविशेष इवेत्युपमा । भरत सरभस सवेग यथा तथा । 'रभसो वेगहर्षयो ' इत्यमरः । रामं समुपेत्य प्राप्य पादयोर्निपत्य चिरं रुदन्रोदनं कुर्वन्दशरथस्य कथा परलोकयात्रारूपा वार्ता कथयित्वा मैथिलीसहिताय सलक्ष्मणाय च रामाय शोकेन या मूर्च्छा ता प्रायच्छत् दत्तवान् । भरतमुखाद्दशरथपरलोकयात्रा श्रुत्वा सीतारामलक्ष्मणा शोकवशान्मूर्च्छां प्रापुरित्यर्थः । 'प्राघ्राध्मा–' इत्यादिना दाणो यच्छादेशः ॥

ततः किमित्यत आह—

वेलोल्लङ्घनमेतेषां शोकोदन्वति तन्वति ।
अगस्त्यायितमेतस्मिन्वसिष्ठेनात्मवेदिना ॥ ८० ॥

वेलेति । एतेषा श्रीरामादीना सबन्धिन्येतस्मिन्पूर्वोक्ते । शोक उदन्वानिवेत्युपमितसमासः । अगस्त्यायितमित्युपमालिङ्गात् । तस्मिन् शोकोदन्वति दु खसागरे । 'उदन्वानुदधौ च' इति निपातनात्साधु । वेलोल्लङ्घनं कूलातिवर्तनं मर्यादातिक्रमणं च । 'अब्ध्यम्बुविकृतौ वेला कालमर्यादयोरपि' इत्यमरः । तन्वति कुर्वति । उद्वेले सतीत्यर्थः । आत्मवेदिना आत्मतत्त्वज्ञेन । शोकापनयनोपदेशेनेत्यर्थः । वसिष्ठेन महर्षिणा । अगस्त्येनेवाचरितमगस्त्यायितम् । कुम्भसभवोऽम्भोधिमिव वसिष्ठस्तदीयशोकसरम्भं शमितवानित्यर्थः । 'कर्तुः क्यङ् सलोपश्च' इति क्यङ् । 'अकृत्सार्वधातुकयोर्दीर्घः' इति दीर्घः । ततो भावे क्तः । उपमालकारः ॥

ततः प्रतिपद्य सज्ञामनुज्ञया गुरोरमरसरिति विरचितसमुचितनिवापकृत्य प्रणिपत्य रामं प्रतिनिवर्तयितुं भरतः प्रावर्तत ।

१ 'प्रतिनिवर्त्य' इति पाठः २ 'धारा' इति पाठः ३ 'सरभससमुपेत्य' इति पाठः
४ 'निपत्य पादयोश्चिरतरं' इति पाठः ५ 'कथामपि' इति पाठः ६ एतत्पूर्वं 'जननीजनोऽपि तत्र निपत्य सुचिरमरोदीत्' इति क्वचित् ७ 'प्रपद्य' इति पाठः ८ 'राममसकृत्प्रवर्तयितुम्' इति पाठः ९ 'प्राश्रयत्' इति पाठः

तत इति। ततस्तदनन्तर सज्ञा चेतना प्रतिपद्य प्राप्य। प्रतिबुध्येत्यर्थ। 'सज्ञा नामनि गायत्र्या चेतनाया रविस्त्रियाम्' इति विश्व। गुरोरनुज्ञया वसिष्ठनिर्देशेनामरसरिति गङ्गाया विरचितमारचित समुचित न्याय्य तत्कालोचित वा निवापकृत्य पितृतर्पणकर्म येन तम्। 'इद भुङ्क्ष्व महाराज प्रीतो यदशना वयम्। यदन्न पुरुषो भुङ्क्ते तदन्नास्तस्य देवता ॥' इति श्रीरामायणोक्तरीत्या तदानीं सभवद्भि पदार्थैर्निर्वर्तितपितृयज्ञमित्यर्थ। राम प्रणिपत्य नमस्कृत्य भरत प्रतिनिवर्तयितु वनवासात्प्रत्यावर्तयितु प्रावर्तत प्रवृत्तोऽभूत्। श्रीराम प्रतिनिवर्तनार्थं विज्ञापयितुमुपाक्रमतेत्यर्थ ॥

तत्प्रकारमेव विवृणोति—

विकर्तनकुलस्य यदनुकूलं गुणगणस्य यदनुगुणं यशोरूपस्य यदनुरूपं समाचारस्य यत्समुचित प्राचीनभाग्यस्य यद्योग्य लोकगर्हणाय यदनर्हं श्रुतस्य वा यत्सदृशं तादृशमाशय प्रकाशयन्ती भरतोपज्ञा विज्ञापना।

विकर्तनेति। तत्रानुकूलादिशब्दाना प्रायशस्मानवदेकार्थकत्वम्। तथापि किंचिद्व्याख्यायते—विकर्तनकुलस्यार्कवशस्य। 'विकर्तनार्कमार्तण्ड—' इत्यमर। यद्यादृगिति सर्वत्र यच्छब्दार्थ। अनुकूल समतम्। गुणगणस्य विद्याविनयादिसपत्तेर्यदनुगुणमनुवृत्तम्। यशोरूपस्य प्रशस्तयशस। 'प्रशसाया रूपप्'। 'प्रशसावचनैश्च' इति समास। यदनुरूपमर्हम्। समाचारस्य सम्यगाचारस्य यत्समुचित न्याय्यम्। प्राचीनभाग्यस्य पुरातनपुण्यस्य यद्योग्य युक्तम्। लोकगर्हणाय लोकापवादाय यदनर्हमयोग्यम्। लोकनिन्दानिवर्तक यादृगित्यर्थ। श्रुतस्य शास्त्रस्य यत्सदृश समानम्। अविरुद्धमित्यर्थ। 'श्रुत शास्त्रावधृतयो' इत्यमर। तादृश तादृक्प्रकारमेव। विधेयप्राधान्यात्पुलिङ्गनिर्देश। आशयमभिप्रायम्। 'आशय स्यादभिप्राये मानमाधारयोरपि' इति विश्व। प्रकाशयन्ती प्रकटयन्ती विज्ञापना प्रार्थना भरतस्य। उपज्ञायत इत्युपज्ञा। भरतेनैवादौ ज्ञातेत्यर्थ। 'आतश्चोपसर्गे' इति कर्मण्यङ्प्रत्यय। कर्तरि षष्ठ्या समासे 'उपज्ञोपक्रमम्—' इत्यादिना नपुसकत्वेऽपि विधेयप्राधान्यात्स्त्रीलिङ्गता। 'उपज्ञोपक्रमाणाश्च तदादित्वप्रकाशनम्' इत्यमर। महाकुलीनत्वादिगुणसपन्नस्य यथा युक्त स्यात्तथा भरतो विज्ञापितवानिति फलितार्थ। श्रीरामप्रतिनिवर्तनार्थमनन्यसाधारणीं विज्ञापना कृतवानिति तात्पर्यम् ॥

तत किं जातमित्यत आह—

तत्क्षणं क्षणप्रभाभङ्गुरलक्ष्मीसमावेशलक्ष्मणि क्षोणीपतिशतधृतोज्झिते मुकुटे विघटिताशं सादर प्रणिपत्य मा पादुकाभ्या परिष्कुरुतं

---

१ गर्हणीयाय' इति पाठ   २ 'राम प्रणिपत्य सादरम्' इति पाठ

युवामिति रघुवरचरणौ स्वयमेव प्रार्थ्य प्रतिश्रयितुं स्थण्डिलशायिचरणमिव बभार भरतस्योत्तमाङ्गम्।

तत्क्षणमिति। तस्मिन्नेव क्षणे तत्क्षणम्। 'अत्यन्तसंयोगे द्वितीया'। क्षण प्रभा द्युतिर्यस्या सा क्षणप्रभा विद्युत्तद्वद्भङ्गुरा भङ्गशीला। अतिचञ्चलेत्यर्थ। भासमिदो घुरच्'। तस्या लक्ष्म्या राज्यश्रिय समावेशस्य सम्प्राप्तेर्लक्ष्मणि चिह्ने। तथा क्षोणीपतिशतैरनेकक्षोणीपतिभिर्धृत च तदुज्झित च त्यक्त चेति स्नातानुलिप्तव त्पूर्वकालसमास। तस्मिन्। विशेषणद्वयेनापि हेयत्व सूच्यते। मुकुटे कोटीरे विघ टिताश त्यक्तस्पृह भरतस्योत्तमाङ्ग शिर। 'उत्तमाङ्ग शिर शीर्षम्' इत्यमर। अत एव सादर सगौरव प्रणिपत्य नमस्कृत्य युवा पादुकाभ्या भवदीयाभ्या परिष्कुरुत मामलकुरुतम्। नहि मे तद्व्यतिरेकेण मुकुटमलकार इति भाव। 'सम्पर्युपेभ्य करोतौ भूषणे' इति सुट्। करोतेर्लोण्मध्यमपुरुषद्विवचनम्। इत्येव रघुवरचरणौ रघु नायकपादौ स्वयमेवोत्तमाङ्गमेव प्रार्थ्य याचयित्वा प्रतिश्रयितु निजप्रार्थनामङ्गीकर्तुम्। 'अङ्गीकाराभ्युपगमप्रतिश्रवसमाधय' इत्यमर। स्थण्डिले भूतले शेते व्रत वशादिति स्थण्डिलशायी। 'य स्थण्डिले व्रतवशाच्छेते स्थण्डिलशाय्यसौ' इत्यमर। 'स्थण्डिलाच्छयितरि व्रते' इति णिनि। तस्य यच्चरणमाचरण स्थण्डिलशायित्वम् तद्बभारेवेत्युत्प्रेक्षा। यथा कश्चिद्व्रती स्वेष्टदेवताया यावदनुग्रहमध शयने व्रतनियमादितात्पर्येणावतिष्ठते, तथा भरतस्योत्तमाङ्गमपि श्रीरामचरणनिकटे पादुकादानरूपानुग्रहपर्यन्त निपत्यातिष्ठदित्युत्प्रेक्षार्थ॥

तत श्रीराम किमकरोदित्यत आह—

त्वया मया च कर्तव्य सत्यवाच पितुर्विधि।
इति प्रत्यादिशद्रामो भारतीमपि भारतीम्॥ ८१॥

त्वयेति। सत्यवाच सत्यवचनस्य पितुर्दशरथस्य विधि। चतुर्दशवत्सरावधिकभूपरिपालनवनवासयोग इत्यर्थ। त्वया मया च। पुत्राभ्यामावाभ्यामित्यर्थ। कर्तव्योऽवश्य विधेय। अन्यथा दोषप्रसरणादिति भाव। इत्युक्त्वेति शेष। भारतीं भरतसम्बन्धिनीमपि भारतीं प्रार्थनावाच राम प्रत्यादिशत् प्रत्याख्यातवान्, पुत्रस्य पित्राज्ञोल्लङ्घनमनुचितमतोऽवश्य मया नियतकाल वन वस्तव्यम्, त्वया च प्रजापरिपालनतत्परेण भवितव्यमिति निराकृतवानित्यर्थ। तादृग्विनयादिमङ्गुणसम्पन्नस्य भरतस्यैव प्रार्थना प्रत्याख्यातवान्। किमुतान्यस्येति किं वक्तव्यमस्य सत्यप्रतिज्ञापरिपालकत्वमपीत्यपिशब्दार्थ॥

अथ किं तत्राह—

तत्र जाबालिप्रार्थनायामपि व्यर्थायाम्।

तत्रेति। तत्र तस्मिन्समये॥ **जाबालीति**। अत्र रामायणम्-'आश्वासयन्त

---

१ चरणद्वयम्' इति पाठ २ 'परिचरितु' इति पाठ ३ चरितम्' इति पाठ
४ एतत्पूर्वम् 'तथाहि' इति क्वचित् ५ 'कर्तव्यम्' इति पाठ ६ 'पितुर्वच' इति पाठ'
७ 'तत्र' इति नास्ति क्वचित्

भरत जाबालिर्ब्राह्मणोत्तम । उवाच राम धर्मज्ञ धर्मापेतमिद वच ॥ साधु राघव माभत्ते बुद्धिरेव निरर्थका । प्राकृतस्य नरस्येव ह्यार्यबुद्धेस्तपस्विन ॥ क कस्य पुरुषो बन्धु किमाप्य कस्य केनचित् । यदेको जायते जन्तुरेक एव विनश्यति ॥ तस्मा-न्माता पिता चेति राम सज्येत यो नर । उन्मत्त इति विज्ञेयो नास्ति कश्चिद्धि कस्यचित् ॥' इत्येवभूताया जाबालेर्महर्षे प्रार्थनाया याच्ञायामपि व्यर्थायामनङ्गीकृताया सत्याम् । जाबालिवचनेऽपि निराकृते सतीत्यर्थ । महर्षेरपि वचन नाङ्गीकृतम् । किमुतान्यस्येत्यपिशब्दार्थ । भरतप्रार्थनानङ्गीकारसमुच्चयार्थको वा ॥

भरतस्तदनु प्रार्थ्य लेभे लाभविदा वर ।
काकुत्स्थपादुकाकार मेहार्घं[1] मुकुटद्वयम् ॥ ८२ ॥

भरत इति। तदनु जाबालिप्रार्थनानन्तरम् । लाभविदामभिमतफलप्राप्तिव्यव-हारपरिज्ञातॄणाम् । विदेर्ज्ञानार्थात्सम्पदादित्वात्क्विप् । वर श्रेष्ठ । 'देवाद्वृते वर श्रेष्ठे' इत्यमर । भरत प्रार्थ्य 'अधिरूह्यार्यपादाभ्या पादुके हेमभूषिते । एते हि सर्वलोकस्य योगक्षेम विधास्यत ॥' इति रामायणोक्तरीत्या याचयित्वा । काकुत्स्थस्य श्रीरामस्य पादुकाकार महार्घममूल्यम् । 'मूल्ये पूजाविधावर्घ' इत्यमर । मुकुटद्वय कोटीरयुगल लेभे प्राप । किमेतेनापकर्षावहेन राजलक्षणकोटीरेणेति परिहृत्योत्कर्षावह मत्तकालङ्कारोत्तम पादुकाद्वय स्वीकृतवानित्यर्थ । धर्मिष्ठे ज्येष्ठे परित्यज्य राज्यपरि-पालनमप्रज्यमिति मत्वा तदीयपादुकाद्वयपुरस्कारेण राज्य कर्तु तद्वय सगृहीतवानिति भाव । अत्र लाभविद्वरपदार्थस्य विशेषणगत्या मुकुटद्वयप्राप्तिपदार्थहेतुत्वात्पदार्थहेतुक काव्यलिङ्गमलङ्कार । 'हेतोर्वाक्यपदार्थत्वे काव्यलिङ्गमुदाहृतम्' इति लक्षणात् ॥

अनन्तरवृत्तान्तमाह—

स एष सानुज प्रायादयोध्या भ्रातृशासनात् ।
अटवीं पितृसदेशाद्ययौ राम सलक्ष्मण ॥ ८३ ॥

स इति। स एष भरत सानुज सशत्रुघ्न सन् भ्रातृशासनाच्छ्रीरामनियोगा-दयोध्या प्रायात् प्राप । तथा राम सलक्ष्मण सन् पितृसदेशात्पितृशासनादटवीं दण्डकारण्य ययौ । यथा श्रीरामस्य पित्राज्ञा परिपालनत्वेन गरिष्ठा तथा भरतस्य भ्रात्राज्ञेत्यर्थ । एतेन भरतस्य पित्राज्ञापेक्षयापि भ्रात्राज्ञैव गरीयसीति सूच्यते ॥

विलङ्घ्य विविधान्देशान्भरतो धृतवल्कल ।
विषय स्वमुपाश्रित्य[2] विषये विमुखोऽभवत् ॥ ८४ ॥

विलङ्घ्येति। भरतो धृतवल्कल सन् । ज्येष्ठे धर्मिष्ठे वल्कलधारिणि सति मम समीचीनवस्त्रधारणमनुचितमिति परिधृतवल्कलवसन इत्यर्थ । विविधान्नाना-विधान्देशान् । भरद्वाजाश्रमादिप्रदेशाञ्जनपदान्वा । विलङ्घ्य अतिक्रम्य । तत स्व स्वकीय विषय कोसलदेशमुपाश्रित्य विषये राजार्हे भोगे विमुखो निरास्थोऽभवत् ।

---

१ 'महघम्' इति पाठ   २ 'समुपाश्रित्य' इति पाठ

आनृव कन्दमूलफलाहारेण शरीरयात्रातत्परोऽभूदित्यर्थ । अत्राय ध्वनि —भरतो नाम कश्चन मुनिर्विविधास्तिर्यङ्मनुष्यादिरूपेण बहुप्रकारान् । दिश्यन्त इति देशान् शरीराणि विलङ्घ्य । तत्तत्कर्मानुसारेण तत्तच्छरीरोपाध्यवच्छिन्नतया यावत्कर्मानुभव स्थित्वा तत्तत्कर्मक्षये तानि सर्वाण्यतिक्रम्येत्यर्थ । धृतवल्कलश्चरमशरीरावच्छिन्नदशाया वैराग्याद्वल्कलधारी सन् । स स्वहृदयाकाशान्तस्थविषय ज्ञेयतया निर्दिष्ट चिदानन्दात्मक ब्रह्मोपासित्वा श्रुतश्चिद्वाग्योदयाद्वागोचर कृत्वा विषये तुच्छे सांसारिकसुखे विमुखो विरक्तोऽभवत् । अत्राभिधाया प्रकृतार्थनियन्त्रणादप्रकृत मुनिगोचरशब्दमूलोऽय ध्वनिरिति सक्षेप ॥

ततश्चायं यावदार्यस्य प्रत्यागमन तावदयोध्या नाध्यास्ये । तस्मिन्नवधिमतिक्रम्य चिरायति यदि सद्य एवाश्रयाशमाश्रित्यापि प्राणा न्नन्दयिष्यामीति नन्दिग्रामसज्ञमाश्रममशिश्रयत् ।

तत इति । ततस्तदनन्तरमय भरत । यावद्यावत्पर्यन्तमार्यस्य श्रीरामस्य प्रत्यागमन तावत्तावत्पर्यन्तमयोध्या नगरीं नाध्यास्ये नाधितिष्ठामि । 'अधिशीङ्स्थासा कर्म' इति कर्मत्वम् । सति वनवासिनि ज्येष्ठे तत्र राज्य कर्तुमनर्हत्वादिति भाव । तथा तस्मिञ्श्रीरामेऽवधिं चतुर्दशवत्सरात्मकमर्यादामतिक्रम्योल्लङ्घ्य चिरयति यदि । शीघ्र नायाति चेदित्यर्थ । सद्योऽविलम्बेनैवाश्रयमश्नातीत्याश्रयाशमग्निमाश्रित्यापि प्राणान्नन्दयिष्यामि सतोषयिष्यामि । तदनन्तरविरहव्यथाभिप्रवेशादप्यन्तर्महत्त्वादिति भाव । प्राणपरितोषकोपशान्तरासन्ताभावसूचकोऽयमपि शब्द । इति प्रतिज्ञायेति शेष । नन्दिग्राम इति सज्ञा नामधेय यस्य तमाश्रमं निवासमशिश्रयदाश्रितवान् । तत्रार्यपादुकयो राज्याभिषेक कृत्वा तत्परतन्त्रतया राज्य परिपालयन्नातिष्ठदित्यर्थ । श्रयतेर्लुङि 'णिश्रिद्रुस्रुभ्य कर्तरि चङ्' इति चङ् 'चङि' इति द्वित्वम् । ननु 'असुर्या नाम ते लोका अन्धेन तमसावृता । तांस्ते प्रेत्याभिगच्छन्ति ये के चात्महनो जना ॥' इति श्रुतेरात्महननस्य महानर्थश्रवणाद्धर्मशास्त्ररहस्याभिज्ञोऽय भरत कथमाश्रयाशाश्रयणरूपप्रतिज्ञा कृतवानिति चेत् सत्यमेव कथयति भगवती श्रुति । तथाप्यातुरस्य भरतस्यात्यन्तसौभ्रात्रप्रदर्शनार्थ कृत्वादित्थ प्रतिज्ञेति वेदितव्यम् ॥

दाशरथिरपि शमधनजनकथितनिशिचरगणरचितकदनपरिहरणाय गहनजठरमवजगाहे ।

दाशरथिरिति । दाशरथि श्रीरामोऽपि शमधनजनैर्महर्षिभि कथित निवेदित निशिचरगणरचित राक्षसनिवहकृत यत्कदनमाश्रमोपप्लवरूप तस्य परिहरणाय निरसनार्थम् । महोपद्रवकारिराक्षससहरणेन महर्षीन्स्वस्थान्कर्तुमित्यर्थ । गहननठर कान्तारान्तरालमवजगाहे प्रविवेश ॥

---

१ 'यदि' इति नास्ति क्वचित् २ 'प्राणानपि निर्दिध्यामीति' इति पाठ ३ 'रचित' इति नास्ति क्वचित्

विस्तीर्णाक्षैर्विपिनहरिणैर्वीतभीतिप्ररोहै-
र्दर्भग्रासेऽप्यकृतरुचिभिः सस्पृहं वीक्ष्यमाणः ।
रामः प्राप्य प्रकृतिमहितं स्थानमत्रेर्महर्षे-
र्जग्राहास्य प्रमुदितधियः प्रेमपर्यां सपर्याम् ॥ ८५ ॥

विस्तीर्णेति । रामो वीतोऽपगतो भीतिप्ररोहो भयाविर्भावो येषां ते । प्रसन्नत्वादिगुणदर्शनजनितविस्रम्भादनुपरभयैरित्यर्थः । अत एव विस्तीर्णान्यत्सुकत्या-द्विस्तारितान्यक्षीणि येषां तैः । 'बहुव्रीहौ सक्थ्यक्ष्णोः स्वाङ्गात्षच्' । तथा दर्भाणां ग्रासे कवलेऽप्यकृतरुचिभिरविहितादरैः । श्रीरामदिव्यमूर्तिदर्शनव्यामुग्धान्तःकरणतया-न्नायमन्यासक्तिरहितैरित्यर्थः । विपिनहरिणैररण्यमृगविशेषैः सस्पृहं साभिलाषं यथा तथा वीक्ष्यमाणोऽवलोक्यमानः सन् । श्रुतिभवपद्मभवप्रमुखानामप्यगोचरो भगवान्सीतालक्ष्मणोपेतः श्रीरामः पञ्चपारिगङ्गाप्रवाहवदस्माकं पुरतः प्रादुरासीदिति सकलजगन्मोहनदिव्यमङ्गलविग्रहदर्शनानन्दविच्छेदभयेन निमेषरहितनर्विशिष्टमृगा-दिभिरपि सविस्मयं परिदृश्यमान इत्यर्थः । तिरश्चामेवायं विलोकनीयः, किमुतान्येषामिति भावः । प्रकृत्या स्वभावेन महितं पूज्यमत्रेरित्रिनाम्नो महर्षेः स्थानं प्राप्य प्रमुदितधियोऽस्य महर्षेः सबन्धिनीं प्रेमपर्यां प्रीतिपूर्विकां सपर्यामतिथिपूजां जग्राह स्वीकृतवान् । यथार्हातिथिसत्काराचरणतत्परेण महर्षिणा यावदुत्साहं सभाविता पूजा गृहीतवानित्यर्थः । 'पूजा नमस्यापचितिः सपर्यार्चार्हणाः समाः' इत्यमरः । सकललोकपूज्यस्याप्यस्य भगवतो रघुनन्दनस्य महर्षिपूज्यत्वं युक्तमेवेति भावः ॥

ततः किमत आह—

सीतामप्यनसूयाभिधानास्य पत्नी स्वभूषणैरतोषयत् ।

सीतामिति । अनसूयेत्यभिधानमाख्या यस्याः सा तथोक्ता तस्य महर्षेरत्रेः पत्नी भार्या सीतां श्रीरामधर्मपत्नीमपि स्वभूषणैः स्वकीयालङ्कारैरतोषयदमोदयत् । वस्त्रमाल्यादिदानेन सभावयामासेत्यर्थः । साध्वीमणेः साध्वीमणितोषणं युक्तमिति भावः । तथा रामायणम्—'इदं दिव्यं वरं मूल्यं वस्त्रमाभरणानि च । अङ्गरागं च वैदेहि महार्हं च विलेपनम् ॥ मया दत्तमिदं सीते तव गात्राणि शोभय ॥' इति ॥

खण्डनाय वसुधावधूमनःपुण्डरीकतुहिनत्विषां द्विषाम् ।
दण्डकाननमवाप राघवश्चण्डभानुरिव मेघमण्डलम् ॥ ८६ ॥

इति विदर्भराजविरचिते चम्पूरामायणेऽयोध्याकाण्डः समाप्तः ।

खण्डनायेति । राघवो रघुवंशोद्भवः श्रीरामः वसुधाया वधूर्भार्या । तत्त्वतस्तस्य श्रीमहाविष्णुत्वेन भूपतित्वादिति भावः । तस्या मन एव पुण्डरीकं सिताम्भोजम् । 'पुण्डरीकं सिताम्भोजम्' इत्यमरः । तस्य तुहिनत्विषां हिमकराणाम् । चन्द्राणामिति यावत् । चन्द्रवत्तद्विकासनिरसनहेतुभूतानामित्यर्थः । अधर्माचरणतत्परत्वेन मनःसंतापकारित्वादिति भावः । न चानेकचन्द्रग्रहणं दोषाय । विशेष्य-

बाहुल्येनोपचरितत्वादित्युक्तं विद्यानाथेन—'प्रोद्यन्मुक्तौघताराप्रकरपरिवृतनस्त्वं मुखचन्द्रा' इति । द्विधा राक्षसानां खण्डनाय संहरणार्थम् । वस्तुतः स्वयं दुष्टराक्षसशिक्षणार्थमवतीर्णत्वात्तेषां चावश्यमुपलालनीयायाः वसुधारूपनिजभार्याया मानभोगमानिरसनकृत्यकारि वाचेति भावः । चण्डभानुः सूर्यो मेघमण्डलमभ्रवृन्दमिव दण्डकावनमवाप । तत्समीपं जगामेत्यर्थः । रूपकोपमयोः संसृष्टिः स्पष्टा । शब्दानुप्रासस्तु चमत्कारकारितया सम्प्रदायशुद्धिद्योतकतया च श्रीरामायणायोध्याकाण्डान्तिमश्लोकतुरीयपादान्तिमोपमामनाप्य ते प्रयुक्तानिरसनुसंधेयम् । तथा च श्रीरामायणम्—'इतीव तौ प्राञ्जलिमिस्तपस्विभिर्द्विजैः कृतस्वस्त्ययनः परंतपः । वनं सभार्यः प्रविवेश राघवः सलक्ष्मणः सूर्य इवाभ्रमण्डलम् ॥' इति । रथोद्धता वृत्तम् । 'रान्नराविह रथोद्धता लगौ' इति लक्षणात् ॥

इति श्रीमत्परमयोगीन्द्रवृन्दमानसेन्दिन्दिरसंदोहमन्दानन्दलाभाभिनन्दितरघुनन्दनचरणारविन्दमकरन्दास्वादनकन्दलितमारस्यवेनासम्भृतप्रचण्डमुनिप्रकाण्डमण्डलेश्वरशाण्डिल्यमहामुनिगोत्रावतंसस्य वचनान्वयसुधापारावारपारीणतस्य धन्वन्तर्यवतारान्तरस्यायुर्वेदप्रमुखनिखिलविद्यासारसर्वज्ञसार्वभौमस्य कौण्डोपण्डितवर्यस्य तनूजेन गङ्गाम्बिकागर्भरत्नाकरसुधाकरेण श्रीरामचन्द्रबुधेन्द्रेण विरचितायां चम्पूरामायणव्याख्यायां साहित्यमञ्जूषिकासमाख्यायामयोध्याकाण्डः समाप्तः ॥

रामचन्द्रार्यरचिता रामचन्द्रपदार्पिता ।
अयोध्याकाण्डस्य व्याख्या पूर्णा मञ्जूषिकाभिधा ॥

अरण्यकाण्डम् ।

प्रविश्य विपिनं महत्तदनु मैथिलीवल्लभो
महाबलसमन्वितश्चलितनीलशैलच्छविः ।
निशाचरदवानलप्रशमनं विधातुं शरै-
श्चचार सशरासनः सुरपथे तडित्वानिव ॥ १ ॥

प्रविश्येति । तदनु दण्डकावनसमीपप्राप्त्यनन्तरं महाबलसमन्वितः । अप्रमेयपराक्रमशालीत्यर्थः । एतेनाविराधादितया सकलराक्षसशिक्षणदक्षत्वं सूच्यते । अन्यत्र महाबलो वायुस्तेन समन्वितः । तत्प्रेरित इत्यर्थः । चलितस्य सचलतो नीलशैलस्येन्द्रनीलाचलस्य च्छविरिव च्छविर्यस्य स तथोक्तः । सामान्यमेतत् । एतेनालन्ताश्चर्यकरत्वं महोन्नत्यं च सूच्यते । मैथिलीवल्लभः सीतापतिः श्रीरामो महद्विपुलं विपिनं दण्डकारण्यं प्रविश्य शरैर्बाणैर्नारेश्च । 'शरो दध्याद्यग्रसारे बाणे काण्डे तृणान्तरे । शरं तु नीरे' इति नानार्थरत्नमाला । निशाचरा राक्षसा दवानला वनवह्नय इवेत्युपमितसमासः । तडित्वानिवेति स्पष्टोपमालिङ्गात् । तेषां प्रशमनं विनाशनमुपशमनं च विधातुं कर्तुं सशरासनो धनुर्धरः सन् । अन्यत्र सेन्द्रचापः । सुरपथे आकाशे । 'ऋक्पू-' इत्यादिना समासान्तः । तडितोऽस्य सन्तीति तडित्वान्मेघ इव । 'तसौ मत्वर्थे' इति भसंज्ञाया पदकार्यं (दकारः ?) न भवति । किंतु झयो मतुपो यकारस्य वकारः । 'तसौ मत्वर्थे' इति भसंज्ञायामेकसंज्ञाधिकारेणापदत्वान्न जश्त्वम् । चचार । विजहारेत्यर्थः । अत्रोत्तरार्धे श्लेषानुप्राणितोऽयमुपमालंकारः स्पष्टः । चलितनीलशैलेत्यत्र नीलशैलस्य चलनासंभवादियमभूतोपमेत्याचार्यदण्डिप्रभृतयो बभणुः । अत एवाप्रसिद्धस्योपमानत्वायोगादुत्प्रेक्षेत्याधुनिकालंकारिकाः सर्वे वर्णयन्ति । पक्षच्छेदात्पूर्वं यदि विवक्षा तदैवोपमेत्यलम् । पृथ्वीवृत्तम् । लक्षणमुक्तम् । अत्र श्रीरामायणारण्यकाण्डाद्यपद्याद्यपदं प्रयुक्तमित्यवगन्तव्यम् । तच्च 'प्रविश्य तु महारण्यम्' इति ॥

तदनु[1] कण्डूलवरशुण्डालकपोलकषणविरमितामितविटपसालषण्ड[2]-निर्यातनिर्यासगन्धानध्यासितगन्धान्विदधानैराहुतिगन्धैरनुमीयमानान-[3][4][5]विनाभूतजलाशयानाश्रमभागानभितश्चरतोरातिथ्यशमितमार्गश्रमयो[6]रामलक्ष्मणयोरध्वानं[7] रुरोध[8] विराधाभिधानो यातुधानः ।

तदन्वित्ति । कण्डूर्नाम नखाद्युल्लेखनापनेयस्त्वग्रोगविशेषः । सा एषामस्तीति कण्डूलाः । सिध्मादित्वाल्लच् । शुण्डास्तुण्डा एषां सन्तीति शुण्डालाः । 'प्राणिस्थादातो

---

१ 'तत' इति पाठः २ 'कण्डूलायनयनपटुशुण्डाल' इति पाठः ३ 'मितानमितविकटविटप' इति पाठः ४ 'आहुति' इति पाठः ५ 'गन्धैर्धूमस्तोमै' इति पाठः ६ 'शमित', 'प्रशमित' इति पाठौ ७ 'दाशरथ्यो' इति पाठः ८ 'तरसा रुरोध', 'सहसा रुरोध' इति पाठौ

लन्यतरस्याम्' इति मत्वर्थीयो लच्प्रत्यय । रेफान्तपक्षे 'कुटीशमीशुण्डाभ्यो र' इति रप्रत्यय । कण्डूला ये वरशुण्डालकपोला मत्तेभगण्डस्थलानि तेषा कषणेन सघर्षणेन विघमिता विशकलीकृता अमिता असख्याताश्च विटपा शाखा यस्य स तथोक्त । 'विटप पल्लवे षिड्गे विस्तारे स्तम्भशाखयो' इति विश्व । तादृशो य सालषण्ड सर्जतरुनिवहस्तस्मान्निर्यातो निर्गतो निर्यासगन्धो मज्जाविशेषामोदो येषा ते तथोक्ता नप्याप्तगन्धान्पुन स्वीकृतामोदान्। अभिभूतामोदानिति गम्यते। विदधानै । निर्यासगन्धविधुरत्वेऽपि पुन स्वाभिव्याप्त्या बहुलतरगन्धसपन्नान्कुर्वाणैरित्यर्थ । 'मार्गे तु सर्जनिर्यासधूपनम सल्यसवर'। 'आप्तगन्धोऽभिभूत स्यात्' इति चामर आहुतिगन्धैर्हूयमानहविरामोदर्हेतुभि । 'गन्धो गन्धक आमोदे लेशे सबन्धगर्वयो' इति विश्व । अनुमीयमानानभ्यूह्यमानान् । दूरादेवेति शेष । इमे कण्याश्रमा भवितुमर्हन्ति आहुतिगन्धवत्त्वात्सप्रतिपन्नाश्रमवदित्यनुमितिविषयीक्रियमाणानित्यर्थ । अविनाभूता सर्वत प्रतिपन्ना जलाशया ह्रदा येषु तान्। श्रमहारिण इत्यर्थ । आश्रमभागानभितस्तपोवनाना समन्तात्। 'अभित परित –' इत्यादिना द्वितीया। चरतो सचारतत्परयोरातिथ्येन मुनिविरचितातिथिसत्कारेण। 'अतिथेर्ञ्य' इति ञ्यप्रत्यय। शमित शान्ति गमितो मार्गश्रमोऽध्वगमनप्रयुक्तखेदो ययोस्तयो । 'श्रम खेदेऽध्वरत्यादे' इति लक्षणम्। रामलक्ष्मणयोर्दाशरथ्योरध्वान मार्गम्। विराध इत्यभिधान नाम यस्य स तथोक्तो यातुधानो राक्षसो रुरोध निरुद्धवान्। 'यातुधान पुण्यजनो नैर्ऋतो यातुरक्षसी' इत्यमर ॥

स एष रोषभीषणवेषस्त्रिशिखशिखरावतंसितविविधमृगशवशतहृदय शतह्रदातनय सीतामपजहार। व्याजहार च दाशरथी।

स इति। रोषेण सहकार्मर्षेण भीषणो भयकरो वेषो यस्य स तथोक्त । नन्द्यादित्वाल्ल्युट्। त्रिशिखस्त्रिशिखा त्रिशूलाग्रेणावतसितानि प्रोतानि विविधमृगशवशतहृदयानि शतसख्याकसिंहादिनानाविधमृगमृतशरीरवक्ष प्रदेशा यस्य स तथोक्त सन्, भक्षणार्थं शूलाग्रप्रोतसिंहाद्यनेकमृगनिवह इत्यर्थ । तथा रामायणम्—'त्रीन्सिंहाश्चतुरो व्याघ्रान्द्वौ वृकौ पृषता दश। सविषाण वसादिग्ध गजस्य च शिरो महत् ॥ अवसज्यायसे शूले विनदन्त महास्वनम्' इति । शतह्रदायास्तनय स एष सोऽयविराध । सीतामपजहार अपहृतवान्। दाशरथी रामलक्ष्मणो प्रति व्याजहार उवाच। 'व्याहार उक्तिर्लपितम्' इत्यमर ॥

व्याहारप्रकारमेवाह—

कौ युवा युवानौ, कुतस्त्यौ, वामाचारवर्त्म[4]प्रतिभाति वामाचार । चीर वपुषि, जटा शिरसि, करे च चण्डकोदण्ड । कायमाकल्प[3], कचन कल्पलताकल्पेयमनल्पाभरणा तरुणीति।

१ 'भीषणत्रिलोकी' इति पाठ २ 'शिखरावतसित' इति पाठ ३ 'शत' इति पाठ
४ 'प्रतिभाति मे' इति पाठ

काविति। युवानौ तरुणौ युवां भवन्तौ कौ। कस्मिन्वंशे जाताविलर्थः। कुतः कस्माद्देशादागतौ कुतस्त्यौ। 'अव्ययात्त्यप्'। वां युवयोः। 'युष्मदस्मदोः षष्ठीचतुर्थीद्वितीयास्थयोर्वान्नावौ' इति वामादेशः। आचारः प्रवृत्तिर्वामाचारवद्वामाचारवत्। अतिरम्याचारवदिति परमार्थः। 'वामस्तु वक्रे रम्ये स्यात्सव्ये वामस्थितेऽपि च' इति शब्दार्णवे। 'तेन तुल्यं क्रिया चेद्वतिः' इति वतिप्रत्ययः। प्रतिभाति परिस्फुरति। कुतः। वपुषि देहे चीरं वल्कलम्। शिरसि जटा। करे च चण्डः प्रकाशमानः कोदण्डो धनुर्यस्य स तथोक्तः। अयं परिदृश्यमान आकल्पो जटावल्कलदारचापासिधारणरूपो वेषः। 'आकल्पवेषौ नेपथ्यम्' इत्यभिधानात्। क। कल्पलताकल्पा कल्पवल्लीसदृशी। सकलमनोरथपूरणीत्यर्थः। 'ईषदसमाप्तौ कल्पब्देश्यदेशीयरः' इति कल्पप्प्रत्ययः। अनन्याभरणा सकलाभरणभूषितेयमेषा तरुणी सुन्दरी। कचन मुनिवेषधारणश्रीमाहचर्ययोरत्यन्तविरुद्धत्वादिति भावः। इति व्याजहारेति सबन्धः॥

दाशरथिरपि कथितनिजान्वयो विराधाङ्के वेपमानां विदेहदुहितरं विलोक्य सकोपं सौमित्रिणा साकं रक्षोवक्षसि शिलीमुखान्निचखान।

दाशरथिरिति। दाशरथिः श्रीरामोऽपि कथित उक्तो निजान्वयो निजवंशो येन स तथोक्तः सन्। इक्ष्वाकुवंशप्रभववादिनिजकथा कथयित्वेत्यर्थः। विराधस्याङ्के। कटिप्रदेश इति यावत्। वेपमानां भयसम्भ्रान्ततया कम्पमानां विदेहदुहितरं[1] वैदेहीं विलोक्य। अत एव सकोपं सामर्षं सन्सौमित्रिणा साकं लक्ष्मणेन सह रक्षोवक्षसि विराधोरःस्थले। शिलाः शस्यं मुखे येषां ते शिलीमुखा बाणास्तान्निचखान निखातितवान्। सप्तभिर्बाणैः रक्षोवक्षो विदारयामासेत्यर्थः। 'धनुषा ज्यागुणवता सप्तबाणान्मुमोच ह' इति श्रीरामायणे। 'अलिबाणौ शिलीमुखौ' इत्यमरः॥

ततः किं तत्राह—

[3]विशिखे विशिखे तस्मिन्विधातृवरवर्मणि।
सीता विक्षिप्य चिक्षेप शूलं रक्षो रघूद्वहे॥ २॥

विशिख इति। विधातृवरो ब्रह्मवर एव वर्म कञ्चुकं यस्य तस्मिन्। अभेद्यत्वचइत्यर्थः। 'तनुत्रं वर्म दंशनम्' इत्यमरः। अत एव तस्मिन्विराधे विषये विशिखे। रामबाणेष्वित्यर्थः। जातावेकवचनम्। अत एव शिलीमुखानिति न बहुवचनविरोधः। विगता शिखा अग्राणि यस्य तस्मिन्। अकिंचित्करेषु सत्स्वित्यर्थः। रक्षो विराधः। सीतां विक्षिप्य विहाय रघूद्वहे रघुनायके विषये शूलं चिक्षेप प्रयुयोज॥

तदनु शूलमखण्डयदञ्जसा शितशिखं रघुनायकसायकः।
नियतमेव विराधविरोधिना हृदयशूलमपि त्रिदिवौकसाम्॥ ३॥

तदन्विति। तदनु तदनन्तरं रघुनायकस्य सायको बाणः शितशिखः तीक्ष्णाग्र

---

१ 'विदेहराजं' इति पाठः. २ 'निजपानं' इति पाठः. ३ 'एतत्पूर्वम् 'ततः' इति पाठः क्वचित्. ४ 'तत' इति पाठः. ५ 'निक्षिप्य' इति पाठः.

शल विराधप्रयुक्त त्रिशम्मञ्जसा शीघ्रमखण्डयदच्छिनत् । तथा विराधविरोधिनाम् । विराधोपद्रुतानामित्यर्थ । त्रिदिव स्वर्ग ओक स्थान येषा तेषा देवाना नियत नित्यानुस्यूतम् । एवकारस्त्वयोगव्यवच्छेदार्थक । हृदयशल्य हृच्छूलमप्यखण्डयत् । श्रीरामबाणखण्डित विराधशल्य निरीक्ष्य देवा विगतशल्या स्वस्था बभूवुरित्यर्थ । अत्र द्वयो शल्यो प्रकृतयोरेव खण्डनक्रियारूपसाम्यादौपम्यस्य गम्यमानत्वात्केवलप्रकृत गोचरा तुल्ययोगिता । द्रुतविलम्बितम् । 'द्रुतविलम्बितमाह नभौ भरौ' इति लक्षणात् ॥

विराधोऽपि क्रुधा सरभसमभिपत्य स्कन्धे निधाय रामलक्ष्मणौ गतिनिरोधापराधपरिहाराय हिमकराहिमकरौ प्रस्थे वहन्विन्ध्य इव प्रतस्थे ।

विराध इति । विराधोऽपि क्रुधा शल्यखण्डनजनितक्रोधेन सरभस सवेगम् । 'रभसो वेगहर्षयो ' इति विश्व । अभिपत्याभ्युपगम्य । गतिनिरोधापराधपरिहाराय निजागमनप्रतिबन्धनिरासनार्थं रामलक्ष्मणौ स्कन्धे । असयोरित्यर्थ । निधायारोप्य हिमकराहिमकरौ चन्द्रसूर्यौ प्रस्थे सान्वौ । 'स्नु प्रस्थ सानुरस्त्रियाम्' इत्यमर । वहन्धारयमाणो विन्ध्यो विन्ध्याचल इव प्रतस्थे चचाल । 'समवप्रविभ्य स्थ' इत्यात्मनेपदम् । अत्र विन्ध्यस्य मेरुस्पर्धया चन्द्रसूर्यगतिनिरोधकत्वसभवेऽपि प्रस्थानासभवादुत्प्रेक्षा ॥

रामस्तत्र विराधवधोद्युक्त सौमित्रिमेवमभिदधे ।

राम इति । तत्र तस्मिन्समये रामो विराधस्य वधे हिंसायामुद्युक्त सन्नद्ध सौमित्रिमभिदध उवाच ॥

तदेवाह—

या तु न पदवी सैषा यातुनश्चास्य लक्ष्मण ।
यातुकाम तथैवेदं यातु काम न हन्यताम् ॥ ८ ॥

येति । हे लक्ष्मण, या तु येव । तुशब्दस्त्ववधारणार्थक । नोऽस्माक सम्बन्धिनी पदवी मार्ग । अस्मज्जिगमिषिता पदवीत्यर्थ । सैषैवास्य यातुनो राक्षसस्य पदवी । 'नैर्ऋतो यातुराक्षसौ' इत्यमर । अस्त्वेव । कि तत्राह—इद रक्षस्तया पदव्यैव । यातु कामो यस्य तथातुकाम गन्तुकामम् । 'तु काममनसोरपि' इति तुमुनो मकारलोप । अत यथेन्द्र यातु गच्छतु । यातेर्लोट् । न हन्यता न वध्यताम् । दुर्गमेऽस्मिन्कान्तारमार्गेऽस्मद्वहनतत्परत्वेनोपकारत्वादय न हन्तव्य इत्यर्थ । नह्यस्माभिरस्माच्छु-द्ररक्ष कीटकल्पितव्यम् । किंतु कतिपययोजनवहनेन सुख गत्वानन्तरममु निहन्म । अतो यथेन्द्र गच्छत्वित्यर्थ । एतेनास्यात्यन्तधैर्यसपत्ति सूच्यते । 'मनसो निर्विकारत्व धैर्य सत्स्वपि हेतुषु' इति रसिका । अत्र श्रीरामस्य कान्तारसुखसचारे काकतालीयन्याये नान्यस्याथस्य रक्षोवहनस्य कारणत्वकथनात्समाधिरलकार । 'कारणान्तरयोगात्कार्यस्य सुकरत्व समाधि ' इति सूत्रम् ॥

---

१ 'परिहरणायैव' इति पाठ २ 'मिहिरहिमकरौ' इति पाठ ३ 'सैव' इति पाठ

अयि कवलय मामम् विमुञ्चेत्यतिकरुणं रुदतीमवेक्ष्य सीताम् ।
अरमरचयतामुभावसिभ्या पिशितभुजं भुजभारहीनमेनम् ॥ ७ ॥

अयीति । अयि हे राक्षस, मा कवलय भक्षय । अमू रामलक्ष्मणौ विमुञ्च त्यज । 'शे मुचादीनाम्' इति नुम् । इत्युक्त्वेति शेषः । स्वापेक्षयापि तयोरत्यन्तप्रेमातिशयवत्त्व सूचनादिति भावः । अतिकरुणमतिदीनं रुदतीं रोदनं कुर्वाणां सीतामवेक्ष्य दृष्ट्वा । उभौ रामलक्ष्मणौ । अरं क्षिप्रम् । 'लघु क्षिप्रमरं द्रुतम्' इत्यमरः । असिभ्यां खड्गाभ्यामेनं पिशितभुजं क्रव्यादं विराधम् । भुजावेव भारस्तेन हीनं रहितं अरचयताम् अकुरुताम् । लक्ष्मणः सव्यबाहुं रामो दक्षिणं च चिच्छेदेत्यर्थः । तथा श्रीरामायणम्—'तस्य रौद्रस्य सौमित्रिः सव्यं बाहुं बभञ्ज ह । रामोऽपि दक्षिणं बाहुं तरसा तस्य रक्षसः ॥' इति । पुष्पिताग्रा वृत्तम् । 'अयुजि नयुगरेफतो यकारो युजि च नजौ जरगाश्च पुष्पिताग्रा' इति लक्षणात् ॥

ततस्तीक्ष्णतरप्रहरणगवाक्षितवक्षसा रक्षसा न परित्यक्तेषु प्राणेषु पराक्रमाविषयपराक्रमौ प्राक्रमेतामेतौ तदङ्गगलितरुधिरधारासेकेन खननक्षमायां काननक्षमायां राक्षसशवोचितमवटमतिविशङ्कटमुत्पादयितुम् ।

तत इति । ततो भुजच्छेदानन्तरं तीक्ष्णतरप्रहरणेन गाढतरप्रहारेण गवाक्षवत्कृतं गवाक्षितं छिद्रितम् । 'तत्करोति–' इति ण्यन्तात्कर्मणि क्तः । वक्ष उरःस्थलं यस्य तेन तथोक्तेन । शैषिकस्य कपो वक्षआदिकत्वान्न कप् । तेन रक्षसा विराधेन प्राणेषु न परित्यक्तेषु सत्सु । तस्मिन्न मृते सतीत्यर्थः । नञर्थस्य नशब्दस्य 'सुप्सुपा' इति समासः । एतौ रामलक्ष्मणौ पराक्रमस्य भुजबलस्याविषयोऽगोचरः पराक्रमः काठिन्यं यस्याः सा तस्याम् । अशक्यायामित्यर्थः । तथा तस्य विराधस्याङ्गेभ्योऽवयवेभ्यो गलितया परिस्रवन्त्या रुधिरधारया रक्तप्रवाहेण यः सेकः आर्द्रत्वं तेन खननक्षमायामवदारणयोग्यायां काननक्षमायां कान्तारस्थल्याम् । 'क्षितिक्षान्त्योः क्षमा युक्ते क्षमं शक्ते हिते त्रिषु' इत्यमरः । राक्षसशवस्य राक्षसकुणपस्योचितमनुरूपम् । 'यादृशस्तादृशी गतिः' इति वचनादिति भावः । राक्षसानां प्रेतानां गर्तप्रक्षेपणस्य धर्मत्वादिति भावः । तेनैवोक्तं श्रीरामायणे श्रीरामं प्रति—'रक्षसां गतसत्त्वानामेष धर्मः सनातनः । अवटे ये निधीयन्ते तेषां लोकाः सनातनाः ॥' इति । अतिविशङ्कटमत्यन्तविशालम् । 'विशङ्कटं पृथु बृहद्विशालं पृथुलं महत्' इत्यमरः । अवटं गर्तम् । 'गर्तावटौ भुवि श्वभ्रे' इत्यमरः । उत्पादयितुं रचयितुं प्राक्रमेतामुपक्रान्तवन्तौ ॥

तत्क्षणमेव क्षणदाचरोऽपि सञ्जातप्रत्यभिज्ञो रामाय व्यजिज्ञपत् ।

तत्क्षणमेवेति । तत्क्षणमेव तस्मिन्नेव क्षणे । गर्तरचनासमय एवेत्यर्थः ।

---

१ 'क्षुरप्रप्रहरण' इति पाठः   २ 'विकटमवटम्' इति पाठः   ३ 'प्रत्यभिज्ञः सन्नाम' इति पाठः

'अत्यन्तसंयोगे द्वितीया'। क्षणदाचरो विराधोऽपि सजाता स्मृत्यारूढा प्रत्यभिज्ञा पूर्वानुभूतस्ववृत्तान्तपरामर्शो यस्य तथोक्तः सन्। रामाय व्यजिज्ञपद्विज्ञापयामास। निजवृत्तान्तमिति शेषः। 'क्रियाग्रहणमपि कर्तव्यम्' इति सम्प्रदानत्वाच्चतुर्थी॥

तत्प्रकारमेव विवृणोति—

आत्मनो गन्धर्वकुलसंभवं रम्भापरिरम्भणारम्भसंभ्रमं तच्छ्रवणकुपितवैश्रवणदत्तां रक्षोरूपिणीं शापव्यापदं तस्यास्तथाविधमवसानं च।

आत्मन इति। आत्मनः स्वस्येति सर्वत्र संबध्यते। गन्धर्वाणां देवयोनिविशेषाणां देवगायकानां कुले वंशे संभवमुत्पत्तिम्। तथा रम्भाया वैश्रवणस्नुषाया परिरम्भणारम्भसंरम्भमालिङ्गनोद्योगसंभ्रमं च। तथा तच्छ्रवणेन रम्भापरिरम्भणारम्भसंरम्भाकर्णनेन कुपितः क्रुद्धो वैश्रवणः कुबेरस्तेनैव दत्तामतिसृष्टाम्। विश्रवसोऽपत्यं वैश्रवण इति विग्रहः। 'तस्यापत्यम्' इत्यण्। 'विश्रवसो विश्रवणरवणौ' इति प्रवृत्तेर्विश्रवणादेशः। 'किंनरेशो वैश्रवणः' इत्यमरः। रक्षोरूपिणीम्। राक्षसरूपदायिनीमित्यर्थः। शापव्यापदं शापरूपमहाविपत्तिं च। तस्याः शापव्यापदस्तथाविधं तादृक्प्रकारम्। वनवाससंचारतत्परेण रामेण श्वभ्रप्रक्षेपणरूपमित्यर्थः॥ अवसानमन्तं च। व्यजिज्ञपदिति संबन्धः। अत्रेदं रामायणवचनम्—'अभिशापादहं घोरां प्रविष्टो राक्षसीं तनुम्। तुम्बुरुर्नाम गन्धर्वः शप्तो वैश्रवणेन ह॥ प्रसाद्यमानश्च मया सोऽब्रवीन्मां महायशाः। यदा दाशरथी रामस्त्वां वधिष्यति संयुगे॥ तदा प्रकृतिमापन्नो भवान्स्वर्गं गमिष्यति। इति वैश्रवणो राजा रम्भासक्तमुवाच ह॥' इति॥

रक्षोवधः प्रकृत इत्ययमेव शंसे-
त्स्वर्गाय गायकपदं गमितो विराधः।
नागालयाय वपुरस्य वदेदितीव
श्वभ्रे तदक्षिपदिषुप्रहतं स रामः॥ ६॥

रक्ष इति। रक्षोवधो राक्षससंहारः प्रकृतः प्रक्रान्तः। रामेणेति शेषः। इति। एतद्वचनमित्यर्थः। गायकपदं गन्धर्वस्थानं गमितः प्रापितोऽयं विराध एव स्वर्गाय। स्वर्गलोकस्थेभ्य इत्यर्थः। शंसेत्। स्वर्गलोकगतममुं दृष्ट्वा देवाः प्रक्रान्तो राक्षसवध इति जानीयुरित्यर्थः। तथास्य विराधस्य वपुर्मृतशरीरं कर्तृ नागालयाय। पातालोकवासिभ्य इत्यर्थः। 'अधोभुवनपातालं बलिसद्म रसातलम्। नागलोकः' इत्यमरः। रक्षोवधः प्रवृत्त इति वदेत्कथयेत्। भूलोके तु प्रसिद्धमेवेति भावः। इति। मत्वेति शेषः। स रामः इषुभिर्बाणैः प्रहतं प्रकर्षेण हतं तद्विराधवपुः श्वभ्रे गर्तेऽक्षिपत्। क्षिप्तवानित्युत्प्रेक्षा। पातालपर्यन्तगम्भीरे गर्ते तद्वपुर्निपातितवानित्यर्थः॥

१ 'परिरम्भ' इति पाठः २ 'प्रवृत्त' इति पाठः

तदनु नाकलोकभजनाय पुरहूतेन समाहूतस्य भगवतः शरभङ्गस्याश्रमपदं रघुपतिरभजत ।

तदन्विति । तदनु विराधवधानन्तरं रघुपतिः श्रीरामो नाकलोकभजनाय स्वर्लोकनिवासार्थं पुरहूतेनेन्द्रेण समाहूतस्य । तावत्कं तपःफलितम्, अतः स्वर्लोकं भजेत्याकारितस्येत्यर्थः । समस्तमुनिजनममभिलषणीयमानिध्येनेन्द्रेण स्वयं समाहूतत्वात्किं तस्य माहात्म्यं कथनीयमिति भावः । भगवतः पूज्यस्य शरभङ्गस्य शरभङ्गनाम्नो मुनेराश्रमपदं तपोवनस्थानमभजत प्राप ॥

तत्र,

दशशतनयनेऽपि वीक्ष्यमाणे दशरथपुत्रसिषेविषैव जाता ।
मनसिजशरभङ्गकारिवृत्तेर्मनसि मुनेः शरभङ्गनामभाजः ॥ ७ ॥

तत्रेति । तत्र तस्मिन् ॥ **दशेति ।** दश शतानि नयनानि यस्य तस्मिन्सहस्राक्षे वीक्ष्यमाणे दृश्यमाने सत्यपि । अत्यन्तदर्शने देवेन्द्रे दृष्टे सत्यपीत्यपिशब्दार्थः । मनसिजशराणां मन्मथबाणानां भङ्गं करोतीति तद्भङ्गकारिणी वृत्तिर्वर्तनं यस्य तस्य । जितेन्द्रियस्येत्यर्थः । भङ्गकारीत्यत्र 'स्त्रियाः पुंवत्' इत्यादिना पुंवद्भावः । शरभङ्ग इति नाम भजतीति तथोक्तस्य मुनेः । 'निवृत्तः सर्वतत्त्वज्ञः कामक्रोधादिवर्जितः । ध्यानस्थो निष्क्रियो दान्तस्तुल्यमृत्काञ्चनो मुनिः ॥' इत्युक्तलक्षणस्य शरभङ्गमुनेर्मनसि दशरथपुत्रसिषेविषैव श्रीरामभजनेच्छैव । सेवतेः सन्नन्तास्त्रियामप्रत्यये टाप् । जाता समुत्पन्ना । निरतिशयनिर्भरनिजानन्दस्वरूपस्य भक्तजनपारिजातस्य भगवतः श्रीरामस्य भजनानन्दं विहाय स्वर्लोके न किमपि भोक्तव्यमस्ति, अतस्तत्सेवां कृत्वा स्वर्लोकमागमिष्यामीतीन्द्रं प्रेषितवानित्यर्थः । अत एवेन्द्रवाक्यमुल्लङ्घ्यापि श्रीरामभजनमस्य युक्तमिति भावः । पुष्पिताग्रा वृत्तम् ॥

स मुनिराश्रमस्थं काकुत्स्थमातिथ्येन समाराध्य तत्सानिध्याच्छुद्धां मन्त्रपूतामाहुतिमिवात्मतनुमतनूष्मणि तनूनपाति पातयित्वा शाश्वतं पदं समाश्रितवान् ।

स इति । स मुनिः शरभङ्गः । आश्रमे तिष्ठतीत्याश्रमस्थम् । निजभाग्यवशादाश्रमं प्रत्यागतमित्यर्थः । 'सुपि स्थः' इति कप्रत्ययः । काकुत्स्थं ककुत्स्थान्वयेऽवतीर्णं श्रीराममातिथ्येनातिथिसत्कारेण समाराध्य सम्यक्पूजयित्वा । तस्य श्रीरामस्य सानिध्यात् । सन्निधानेन शुद्धां पवित्रामात्मतनुं निजशरीरं मन्त्रेण स्वाहाकारादिना मन्त्रवादेन पूतां पवित्रामाहुतिमाज्याहुतिमिवेत्युपमा । अतनुरमन्द ऊष्मा यस्य तस्मिन् । जाज्वल्यमान इत्यर्थः । तनूनपाति जातवेदसि । 'जातवेदास्तनूनपात्' इत्यमरः । पातयित्वा निक्षिप्य । शाश्वतं पदं ब्रह्मस्थानं समाश्रितवान् । मुक्तोऽभूदित्यर्थः । 'आत्मा वा अरे द्रष्टव्यः श्रोतव्यो मन्तव्यो निदिध्यासितव्यः' इत्यादिश्रुत्या परमात्मश्रीरामदर्शनस्य मोक्षहेतुत्वान्मुक्तिर्युक्तैवेति भावः । 'वृद्ध

---

१ 'आहूतिम्' इति पाठः २ 'आत्मनस्तनुं' इति पाठः

शोचन्नियाल्लुप्त प्रत्याख्यातभिषक्क्रिय । आत्मानं घातयेद्यस्तु भृग्वग्न्यनशनाम्बुभि ॥'
इति वचनाच्छरभङ्गस्य न्याय्य एवाग्निप्रवेश इति मन्तव्यम् ॥

ततस्तीक्ष्णतपस सुतीक्ष्णस्य निदेशेन देशात्तस्मादुच्चलित सलिल-निधिपानसभावितजीवनभावशङ्कया शरणाश्रयणाय लम्बमाननीलाम्बुदकुटुम्बसदेहावहेन नानानोकहनिवहेन पिहिताभोगमगस्त्याश्रम रामं ससभ्रममासमाद । अकथयच्च मैथिलीम् ।

तत इति । तत शरभङ्गमोक्षानन्तर रामस्तीक्ष्ण निशित तपो व्रतोपवासादिरूप यस्य तथोक्तस्य सुतीक्ष्णस्य मुनेर्निदेशेनाज्ञया । एतेन सुतीक्ष्णसदर्शनमपि कृतमिति सूचितम् । तस्माद्देशात्सुतीक्ष्णाश्रमप्रदेशात् 'पञ्चमी विभक्ते' इति पञ्चमी । उच्चलित प्रस्थित सन् । सलिलनिधिपानेन समुद्रचमनेन सभाविता सप्रतिपन्ना या जीवनाभाव शङ्का जीवनस्योदकस्य । जीविकायाश्चेति गम्यते । अभावशङ्काऽभावोत्प्रेक्षा तया हेतुना । शरणाश्रयणाय । शरण गन्तुमित्यर्थ । लम्बमान स्रसमान यन्नीलाम्बुदकुटुम्ब नीलमेघनिकुरुम्बम् । तदिति सदेहावहेन सशयप्रदेन नानानोकहनिवहेन नानाविधवृक्षषण्डेन पिहिताभोगमाच्छादितदेशविस्तारम् । 'वष्टि भागुरिरल्लोपमवाप्योरुपसर्गयो' इत्यपेरकारलोप । 'अपिधानतिरोधानपिधानाच्छादनानि च' इत्यमर । अगस्त्यमुनेराश्रम ससभ्रममासमाद प्राप ॥ **अकथयदिति ।** मैथिलीं प्रत्यक्ष्यमाणवाक्य । मनोविनोदाय समारण्यायितम कथयितुमारब्धवानिति भाव । अत्रानोकहनिवहविशिष्टनीलाम्बुदसदेहत्वस्योत्प्रेक्षणात्सदेहोज्जीविनी गुणनिमित्ता जातिस्वरूपोत्प्रेक्षेति सकर । सदेहशब्दस्य भ्रान्तिपरत्वेन भ्रान्तिमदलकार इति विवेक ॥

कथनप्रकारमेवाह चतुर्भि —

तस्येदमाश्रमपदं सरसीरुहाक्षि
सख्याविहीनमहिमैकनिकेतनस्य ।
भर्ता समस्तसरिता कुपितस्य यस्य
हस्तारविन्दमकरन्ददशामवाप ॥ ८ ॥

तस्येत्यादिना । हे सरसीरुहाक्षि पद्मलोचने मैथिलि, इदमेतत्परिदृश्यमान सख्याविहीनमहिमैकनिकेतनस्यागणनीयमाहात्म्यमुख्यनिलयस्य तस्य मुनेराश्रमपदमाश्रमस्थानम् । यत्तदोर्नित्यसबन्धात्तच्छब्दस्य यच्छब्दापेक्षायामाह—समस्तसरिता भर्ता समुद्र कुपितस्य क्रुद्धस्य यस्य मुनेरगस्त्यस्य हस्त एवारविन्द तत्र मकरन्ददशा पुष्परसावस्थामवाप । ईदृङ्माहात्म्यसपन्नोऽय मुनिरिति भाव । रूपकालकार । तथा परिच्छिन्ने मुनिहस्तेऽपरिच्छिन्नसमुद्रस्याधेयत्वकथनादधिकप्रभेदोऽलकार । 'आधाराधेययोरानुरूप्याभावेऽधिको मत' इति लक्षणात् ॥ वसन्ततिलकावृत्तम् ॥

---

१ 'सुतीक्ष्ण' इति पाठ २ 'निदेशात्' इति पाठ ३ 'राम ससभ्रमम्' इति नास्ति क्वचित् ४ 'सरसीरुहाक्षी' इति पाठ

इह समदगजेन्द्रैर्न्यस्तहस्तातिभारा-
त्त्वयि नियमितशाखः सल्लकीवृक्ष एषः ।
अभिनयति निकामं संगतोच्छ्रायहानि-
र्मुनिवरकरपाताद्भुग्नविन्ध्याद्रिमुद्राम् ॥ ९ ॥

इहेति । इहास्मिन्पथ्याश्रममार्गे समदगजेन्द्रेण मत्तमहामतङ्गजेन न्यस्तो विश्रमार्थं पल्लवभक्षणार्थं वा निक्षिप्तो यो हस्तो निजशुण्डः स एवातिभारो भारातिशयस्तस्माद्धेतोः । नियमितशाखो भुग्नशाखः । अत एव निकाममत्यन्तं संगता प्राप्ता उच्छ्रायहानिरौन्नत्यभङ्गो यस्य स तथोक्तः । उत्कृष्टः श्रायः उच्छ्रायः । घनन्तेनोपसर्गस्य समानोपपदत्वाद्धञ्प्रत्ययः । 'श्रिणीभुवोऽनुपसर्गे' इति नियमात् । एषोऽग्रे परिदृश्यमानः । सल्लकी चासौ वृक्षश्चेति विशेषणसमासः । गजभक्ष्यास्यवृक्षविशेषः । अत्र वृक्षशब्दस्य सामान्यवाचकत्वान्न पौनरुक्त्यं चूतवृक्ष इत्यादिवत् । 'गन्धिनी गजभक्ष्या तु सुवहा सुरभी रसा । महेरणा कुन्दुरुकी सल्लकी ह्लादिनीति च ॥' इत्यमरः । *'सल्लकी स्याद्गजप्रिया' इति हलायुधश्च । मुनिवरस्यागस्त्यस्य महामुने*करपाताद्धस्तेन नियमनाद्धेतोः । भुग्नस्यावनतस्य विन्ध्याद्रेर्मुद्रां परिपाटीमभिनयति नाटयत्यनुकरोति । प्रकटयतीत्यर्थः । एतन्मुनिनियमितविन्ध्याद्रिमुद्रानुकरणमेतन्मुन्याश्रमस्थवृक्षस्य युक्तमिति भावः । पुरा किल मेरुस्पर्धया प्रवर्धमानः सूर्यमार्गविरोधी विन्ध्याचलः निदेवाभ्यर्थितोऽगस्त्यः स्वहस्तेन नियमितवानिति पौराणिकी कथा । अत्राभिनयते सादृश्यपर्यवसानादुपमा । तथा मुद्रामिव मुद्रां तत्सदृशीं मुद्रामिति सादृश्यस्यापेक्षादसंभवद्वस्तुसंबन्धरूपो निदर्शनालंकार इत्यनयोः संसृष्टिः । मालिनीवृत्तम् ॥

तस्मिन्महापथधिया वदनं विगाह्य
निर्गन्तुमक्षमतया जठरे लुठद्भिः ।
वन्यैर्गजैरजगराः पिशिताशनेभ्यो
वातापिदानवदशामुपदेशयन्ति ॥ १० ॥

तस्मिन्निति । तस्मिन्नाश्रमेऽजगराः शयुरित्यपरनामानो महान्तः सर्पविशेषाः । कर्तारः । 'शयुर्वाहस स्यादजगरे' इत्यमरः । महापथधिया महामार्ग इति भ्रान्त्या । अत एव भ्रान्तिमदलंकारः । वदनं निजवक्त्रकुहरं विगाह्य प्रविश्य । निर्गन्तु पुनरागन्तुमक्षमतयासमर्थतया । संकटत्वादिति भावः । जठरे कुक्षिगोलके लुठद्भिर्वर्तमानैर्वनेभवैर्वन्यैर्गजैः पिशिताशनेभ्यः क्रव्यादेभ्यः । वातापिदानवदशां वातापिनामकदानवावस्थामुपदेशयन्त्युपदेशं कारयन्ति । उपमा । उपपूर्वाद्दिशतेर्ण्यन्ताल्लट् । पूर्वमेमुष्य महात्मनोऽगस्त्यस्योदरे वातापिनामा दानव एवमेव परिलुठञ्जीर्णोऽभूत् । अतो युष्माभिः क्रतवाचरणेन भवितव्यमिति बोधयन्तीत्यर्थः । अत्रोक्तार्थासंबन्धेऽपि तत्संबन्धकथनादतिशयोक्तिभेदः । स च पूर्वोक्तभ्रान्तिमता सापेक्षितत्वात्संकीर्यते ।

१ 'विनमित' पाठः २ 'अस्मिन्' इति पाठः

अत्र श्रीरामायणवचनम्—'अगस्त्योऽपि तथा देवै प्रार्थितोऽथ महर्षिभि । अनुभूय किल श्राद्धे भक्षित स महासुर ॥' इति । वसन्ततिलकावृत्तम् ॥

आश्चर्यान्तरमपि विद्यत इत्याह—

किंच,

चुलुकगतसमुद्रास्वादने कुम्भयोने
रितरकरनिरस्ता मक्षिकोत्सारिरीत्या ।
गगनगतिविहीना ये घना पल्वलान्ते
विपिनमहिषवेषै केवल ते वलन्ते ॥ ११ ॥

किंचेति । चुलुकेति । ये घना मेघाश्चुलुकगतसमुद्रस्य दक्षिणकरतलस्थसागर स्यास्वादने । पानसमय इत्यर्थ । मक्षिकोत्सारिरीत्या मक्षिकानिराकरणप्रक्रियया कुम्भयोनेरगस्त्यस्य । 'अगस्त्य कुम्भसभव ' इत्यमर । इतरकरेण सव्यहस्तेन निरस्ता निराकृता । जाता इति शेष । ते घना गगनगतिविहीना निराकरणजनि तदौर्बल्यान्नभोमार्गसचरणसामर्थ्यरहिता सन्त । पल्वला तेऽ पसरोमध्ये । 'वेशन्त पल्वल चाल्पसर ' इत्यमर । विपिनमहिषवेषैररण्यलुलायभूमिकाभि केवलमलन्त वलन्ते सचलन्ते । वन्यमहिषव्याजेन परिलुठन्तीत्यर्थ । अत्र वेषशब्देन महिषत्वम् पह्नुत्य विशिष्टघनत्वप्रतिपादनात्सापह्नवोत्प्रेक्षा व्यञ्जकाप्रयोगाद्गम्या । मालिनीवृत्तम् ॥

एव विपिनविलोकनविस्मितमतिस्तदुटजनिकटमासाद्य राम शिष्यै[१] प्रवेशित सकललोकवन्द्यमानचरणारविन्दमरविन्दसभवमिव वृन्दारकैर्मुनिवृन्दारकैश्च परिवृत कोपहुकारनिरहकाराय नहुषाय भुजगभावदूपिताय दत्तभुजगभावाय खगगतिनिरोधकैल्यवैपुल्ययो दुरवगाहमहावनयोविन्ध्यशैलसिन्धुराजयोर्गाधतागाधतातस्करकरो-दरसुदरजातवेदोविरचितवातापिदानवावलेपलोप लोपामुद्रावल्लभ सकलसरिद्वल्लभनि शोषीकरणवाडव वाडवप्रशस्तमपास्तसमस्ताश मप्युपगतदक्षिणाश धूपैकतानजन्मानमपि कुम्भजन्मान भगवन्तम गस्त्यमपश्यत् ।

एवमिति । एवमुक्तप्रकारेण विपिनविलोकनेन तपोवनदर्शनेन विस्मिता विस्मय प्राप्ता मतिर्यस्य स तथोक्तो रामस्तस्यागस्त्यस्य मुनेरुटजनिकट पर्णशालाभ्यर्णम् । 'पर्णशालोटजोऽस्त्रियाम्' इत्यमर । आसाद्य प्राप्य । शिष्यैर्मुन्यन्तेवासिभि श्रीरामोऽय मुनिसदर्शनाकाङ्क्षितया समागतस्तस्मै निवेदयन्त्विति लक्ष्मणवाक्येन मुनये निवेद्य तदनुमत्या पुनरागतैरित्यर्थ । प्रवेशितो मुनिसमीप प्रापित सन् । सकल-

१ 'तत्र' इति पाठ २ 'चुलक' इति पाठ ३ 'अरविन्दभवमिव वृन्दारकवृन्दै' इति पाठ ४ दत्तभुजङ्गमाय मतिनिरोध' इति पाठ ५ 'कल्प' इति पाठ ६ 'उदरजातजातवेदो जिनवातापि' इति पाठ ७ 'लेप' इति पाठ ८ 'ब्राह्मणश्रेष्ठम्' इति पाठ

लोकेनाशेषभुवनस्थजनेन वन्द्यमाने नमस्क्रियमाणे चरणारविन्दे पादपद्मे यस्य तम्। 'लोकस्तु भुवने जने' इत्यमरः। वृन्दारकैर्देवैस्तथा मुनिवृन्दारकैर्मुनिमुख्यैश्च परिवृत परिवेष्टितम्। सकलमुनिसेव्यमित्यर्थः। 'वृन्दारका देवतानि पुंसि वा देवता स्त्रियाम्', 'वृन्दारकौ रूपिमुख्यौ' इत्युभयत्राप्यमरः। अत एवारविन्दसंभवं ब्रह्माणमिव स्थितमित्युपमा। तथा कोपहुंकारेण निजरोषजनितहुंकारेण निर्गतोऽहंकारो यस्य तस्मै। भुजगभावेन शचीविटभावेन दूषितायावलिप्ताय नहुषाय ययातिजनकाय राज्ञे दत्तो भुजगभावः सर्पत्वं येन तस्मै। 'भुजङ्गो विटसर्पयोः' इत्युभयत्राप्यभिधानात्। पुरा किल नहुषो राजा कुतश्चित्पुण्यवशात्सशरीरः स्वर्गं प्राप्य तत्रेन्द्रः सन् शचीचारणार्थं यानमधिरुह्य गच्छन्साहंकारं सर्पं सर्पेति भगवन्तमाक्षिप्य कोपहुंकारकारिणा तेन सर्पो भवेति शप्त इति पौराणिकाः कथां कथयन्ति। खे गच्छन्तीति खगाः पक्षिणस्तेषामपि गतिनिरोधे गमनप्रतिबन्धे कल्यं समर्थं वैपुल्यं विशालत्वं ययोस्तयोर्दुरवगाहं दुष्प्रवेशं महावनं महाकाननमगाधजलं च ययोस्तयोः। 'वने सलिलकानने' इत्युभयत्राप्यमरः। विन्ध्यशैलसिन्धुराजयोर्विन्ध्याचलसमुद्रयोः सबन्धिन्यौ ये गाधतागाधते औन्नत्यगाम्भीर्ये तयोस्तस्करमवलेपकं करोदरं करो हस्त उदरं कुक्षिश्च यस्य तं तथोक्तम्। करतलनियमितविन्ध्यत्वात्कुक्षिनिक्षिप्तसमुद्रत्वाच्चेति भावः। असाधारणसामर्थ्यैकनिकेतनमित्यर्थः। अत्र विन्ध्यस्य गाधता समुद्रस्यागाधतेति च यथाक्रममन्वयाद्वनेत्यत्र श्लेषसंसृष्टो यथासंख्योऽलंकारः। तथोदरजातेनेद्धेन जाठराग्निना विरचितो निहितो वातापिदानवावलेपलोपो वातापिनामकदानवगर्वनिवारणं येन तं तथोक्तम्। 'अवलेपस्तु गर्वे स्याल्लेपने दूषणेऽपि च' इति विश्वः। लोपामुद्राया वल्लभं दयितम्। 'मैत्रावरुणिरस्यैव लोपामुद्रा सधर्मिणी' इत्यमरः। 'वल्लभो दयितेऽध्यक्षे' इति विश्वः। सकलानामशेषाणां सरितां नदीनां वल्लभः पतिः समुद्रस्तस्य निःशेषीकरणे निरवशेषतापादने वाडवं वडवानलम्। पूर्वं निजोदरस्य सामर्थ्यवर्णनम्, इदानीं स्वस्येति न पौनरुक्त्यम्। अत्र मुनौ वाडवत्वरूपणाद्रूपकम्। तेन प्रसिद्धवडवानलस्यैतच्छोषणमितिपूर्ववद्रूपं वस्तु व्यज्यते। वाडवप्रशस्तं ब्राह्मणोत्तमम्। 'वाडवो वडवानले', 'आश्रमोऽस्त्री द्विजात्यग्रजन्मभूदेववाडवाः' इति चामरः। अपास्तसमस्ताशं निरस्ताशेषतृष्णमभ्युपगतदक्षिणाशं प्राप्तदक्षिणास्पदत्वात्वितृष्णमिति विरोधः, अधिष्ठितयाम्यदिशमिति परिहाराद्विरोधाभासोऽलंकारः। 'आशा दिगन्तिृष्णयोः' इत्युभयत्रापि वैजयन्ती। उक्तं च ब्रह्माण्डपुराणे—'अगस्त्यो दक्षिणामाशामाश्रित्य नभसि स्थितः। वरुणस्यात्मजो योगी विन्ध्यवातापिमर्दनः ॥' इति। तथा वृषैकतानं सुकृतैकायनं जन्म यस्य तम्। सकलधर्मैकनिकेतनावतारतया महानुभावमित्यर्थः। वृषभायत्तजन्मानमिति च प्रतीयते। तथापि कुम्भजन्मानं क्षुद्रकुम्भोद्भवमिति विरोधः। उवशीदर्शनाप्रस्कन्नस्य मित्रावरुणतेजसः कुम्भे निक्षिप्तत्वात्तत्संभवत्वेनास्य वस्तुगत्या परिहारात्पूर्ववदलंकारः। माहात्म्ये तावन्नोत्पत्तिस्थानं प्रयोजकमिति भावः। भगवन्तं षड्गुणैश्वर्यसंपन्नमगस्त्यमपश्यन्। 'सुकृते वृषभे वृषः', 'एकतानोऽनन्यवृत्तिरेकाग्रैकायनावपि' इति चामरः ॥

तत श्रीराम स्मिकार्यादित्याशङ्क्याह—

प्रभामिवार्कीं तमसा निहन्त्रीं ब्राह्मीं दधान नियमेन लक्ष्मीम् ।
तपोनिधिं शौर्यनिधि प्रसन्न स्वनाम सकीर्त्य ननाम राम ॥ १२॥

प्रभामिति । आर्कीमर्कसंबन्धिनीं प्रभा दीप्तिमिव तमसामज्ञानजनितमोहानामन्धकाराणा च निहन्त्रीं विध्वसकारिणीम् । 'कर्तृकर्मणो कृति' इति कर्मणि षष्ठी । ब्राह्मीं लक्ष्मीं ब्रह्मतेजो नियमेन नैयत्येन निष्ठापारतन्त्र्येण समित्कुशाद्यागन्तुकसाधननिष्पाद्यकर्मविशेषेण वा हेतुना । दधान धारयन्तम् । 'नियमस्तु स यत्कर्म नित्यमागन्तुसाधनम्' इत्यमर । तपसो व्रतोपवासादिसहितमेध्याशनरूपस्य निधिं निधानमगस्त्य शौर्यनिधिर्महाशौर्यसपन्न । प्रसन्नो निर्मलान्त करण इति च । विशेषणद्वयेन दुष्टनिग्रहशिष्टानुग्रहसामर्थ्योक्ति । राम स्वनाम सकीर्त्य ननाम । 'श्रीरामवर्माह भो अभिवादये' इति निजनामोच्चारणपूर्वं नमश्चकारेत्यर्थ । ज्यायसा नमस्कारे तथा शास्त्राचारादिति भाव । 'अभिवादात्पर विप्रो ज्यायासमभिवादयन् । असौनामाहमस्मीति स्व नाम परिकीर्तयेत् ॥' इति मनुस्मरणात् । अत्र श्लेषसकीर्णोपमा । वृत्तमुपजाति ॥

तत परमहर्षेण महर्षिणा प्रणीताभिराशीर्भि सह सुरशासनशरासन सरसिजासनास्त्र सौनामणं तूणीरयुग्म रुक्ममयकोश खड्ग च प्रतिगृह्य तदाज्ञया गोदावरीतटनिकटप्रकटिता पञ्चवटीमसेवत ।

तत इति । ततो नमस्कारानन्तरम् । राम इत्यध्याहार । परमहर्षेण । साक्षात्परब्रह्मरूपोऽय श्रीरामो मद्दर्शनापदेशेनागत्य स्वय प्रत्यक्षोऽभूत्तत्तनमस्कारश्चाभूदित्युपन्नमन्दानन्दतुन्दिलान्त करणेनेत्यर्थ । महर्षिणाऽगस्त्येन । प्रणीताभि स्वय महर्षित्वात्तस्य च प्रन्नीता राजपुत्रत्वाच्च विरचिताभिराशीर्भि सहाशीर्वादै साकम् । सुरशासनशरासन वैष्णवचापम् । सरसिजासनास्त्र ब्रह्मास्त्रम् । सुनाम्न इद सौनामणमैन्द्र तूणीरयुग्ममक्षयसायकतूणयुगलम् । तथा रुक्ममयकोश हिरण्मयपिधान खड्ग च प्रतिगृह्य स्वीकृत्य । 'कोशोऽस्त्री कुड्मले खड्गपिधानेऽर्थौघदिव्ययो ' इत्यमर । तदाज्ञया तस्यागस्त्यस्य निदेशेन गोदावर्यास्तटनिकटे रोध समीपे प्रकटिता प्रसिद्धाम् । पञ्चाना वटाना समाहार पञ्चवटी ताम् । तदुपलक्षितत्वात्तदाख्यया प्रख्यात कंचिदाश्रममित्यर्थ । असेवत निवासार्थमभजत । पञ्चवटीत्यत्र 'तद्धितार्थ-' इत्यादिना समास । 'सख्यापूर्वो द्विगु ' इति द्विगुसज्ञा । 'अकारान्तोत्तरपदो द्विगु स्त्रियामिष्ट ' इति स्त्रीत्वम् । 'द्विगो ' इति ङीप् ॥

तत्र विस्तृतपक्षद्वन्द्वमप्यप्रतिद्वन्द्व शौर्यावस्थाप्रत्ययं कृतापरोक्षमिव तार्क्ष्यं महामहीध्रकल्पं गृध्रराजमद्राक्षीत् ॥

तत्रेति । तत्र पञ्चवट्या श्रीरामो विस्तृत विशाल पक्षद्वन्द्व गरुद्युग्म यस्य तम् ।

---

१ 'प्रपन्न' इति पाठ   २ 'प्रगृह्य' इति पाठ   ३ 'न-प्रकटिता' इति पाठ   ४ 'अप्रतिद्वन्द्वशौर्य' इति पाठ   ५ 'प्रत्ययाय' इति पाठ

'पक्षः पार्श्वगरुत्साध्यमहायबलभित्तिषु' इति यादवः । अप्रतिद्वन्द्वमविद्यमानप्रतिभटम् । जगदेकवीरमित्यर्थः । अत्र शौर्याख्याया महाशौर्यमर्यादाया प्रत्ययमधीनम् । लोकोत्तरशौर्यसीमानमित्यर्थः । 'प्रत्ययोऽधीनशपथज्ञानविश्वासहेतुषु' इत्यमरः । 'अप्रतिद्वन्द्वशौर्यावस्थप्रत्ययम्' इति पाठेऽप्रतिद्वन्द्वाया निरुपमाया शौर्यावस्थाया प्रत्ययः कृतमपरोऽसमपरोक्षता येन तं प्रत्यक्षं तार्क्ष्यं गरुडमिव स्थितमित्युपमा । 'गरुत्मान्गरुडस्तार्क्ष्यः' इत्यमरः । मह्यां धरतीति महीध्रः । मूलविभुजादित्वात्कप्रत्ययः । यथाह वामनः —'महीध्रादयो मूलविभुजादा तथा दर्शनात्' इति । महामहीध्रः कल्पः महापर्वतमन्निभम् । ईषदसमाप्तौ कल्पप्प्रत्ययः । गृध्राणां राजानं गृध्रराजं जटायुषम् । 'राजाहःसखिभ्यष्टच्' इति टच् । अद्राक्षीदपश्यत् । दृशेर्लुङि सिचि वृद्धिः ॥

पानेन हीनजलमब्धिमपास्य नूनं
मैनाक एष मुनिमाश्रयतीति जाताम् ।
शङ्कामिमां रघुपतेः कथितात्मवंशः-
स्त्वत्तातमित्रमहमित्यहरज्जटायुः ॥ १३ ॥

पानेनेति । एषोऽयं मैनाकः पर्वतः । सिद्धवत्कृतनिर्देशोऽत्र तथा प्रतीयमानत्वादित्यवगन्तव्यम् । पानेन मुनिकर्तृकपानक्रियया हेतुना हीनजलं जलरहितम् । स्थलप्रायमित्यर्थः । अब्धिं समुद्रमपास्य त्यक्त्वा । पूर्वं पक्षच्छेदोद्यतपुरंदरभयात्तत्र निलीयमानत्वादिति भावः । यथाह कालिदासः —'मैनाकमम्भोनिधिरिवद्धसौख्यम्' इति । मुनिमगस्त्यम् । आश्रयत्यनुसरति । स्वाश्रयभङ्गकारिण स्वस्याश्रयणीयत्वादिति भावः । नूनमित्युत्प्रेक्षायाम् । इत्येवंप्रकारेण जातामुत्पन्नामिमां रघुपतेः श्रीरामस्य शङ्कां वितर्कम् । 'शङ्का वितर्कभययोः' इति शाश्वतः । जटायुः कथितात्मवंशो विनताया कश्यपाज्जातस्यारुणस्य गरुडाग्रजस्य तनयोऽहं श्येनीगर्भसंभवः संपातेरनुज इत्याद्युपवर्णिततिनिजवंशवृत्तान्तः सन् । अहं त्वत्तातस्य दशरथस्य मित्रं सुहृत् । 'मित्रं सुहृदि मित्रोऽर्के' इति विश्वः । इत्युक्त्वेति शेषः । अहरत्परिहृतवान् । श्रीराममुक्तसंदेहरहितमकार्षीदित्यर्थः । तथा रामायणम्—'द्वौ पुत्रौ विनतायास्तु गरुडोऽरुण एव च । तस्माज्जातोऽहमरुणात्संपातिश्च ममाग्रजः । जटायुरिति मां विद्धि श्येनीपुत्रमरिंदम ॥' इति । अत्र कविसमतासादृश्यान्महोन्नते जटायुषि मैनाकसंदेहो दयातस्य च तेनैव परिहृतत्वान्निश्चयान्तः संदेहालंकारः । अत्र शङ्काशब्दस्य भ्रान्तिपरत्वे भ्रान्तिमदलंकारः । स चोत्प्रेक्षयाङ्गेन संकीर्यते । वसन्ततिलका वृत्तम् ॥

रामस्तु दशरथमिव तं पश्यन् काश्यपसंभूतं संपातेरनुजमनुजरचितपर्णशालः पञ्चवट्यां कंचित्कालं गमयामास ।

राम इति । रामस्तु रामोऽपि काश्यपसंभूतम् । काश्यपपौत्रमित्यर्थः । संपातेरनुजं तं जटायुषं दशरथमिव पश्यन्पितुरतिसुहृत्त्वात्तमिव बहुमन्यमानः सन् ।

१ 'काश्यपकुलसंभूतम्' इति पाठः

अनुजरचितपर्णशालो लक्ष्मणनिर्मितोटज सन्। पञ्चवट्या कश्चित्समय कियन्त काल गमयामास यापयामास ॥

अथ शूर्पणखागमन वक्तु तत्कालोद्दीपक हेमन्त वर्णयति—

अथ कदाचिदुपचीयमानमनोभववैभव पाककपिशकलममञ्जरी[1] पुञ्जपिञ्जरीभूतकेदारप्रपञ्च पञ्चबाणरणप्रयाणोचितवीरपाणवत्पत्र पुटपात्रदृश्यावश्यायबिन्दुसंदोहश्चन्द्रातपे निरानन्दता चन्दनानुलेपने निर्लोलुपता चन्द्रशालाया निराशता चन्द्रोपलस्थले निरास्थता वातायनसेवने निरुत्सुकता वापीकूपोपकण्ठे निरुत्कण्ठता वासरावसानेऽनादरता वारिविहारे निराकाङ्क्षतामुत्पलमालायामुपेक्ष्यतामु पवनभजनेऽप्युद्विग्नता च जनानां जनयन्गम्भीराभोगगर्भगृहस्य च घनेष्टकारचितभित्तेः श्लक्ष्णतिरस्करिणीपटलस्य च शशोदररोममृदु कम्बलस्य च कालागरुधूमस्य च काश्मीराङ्गरागस्य च निर्धूमाङ्गार भरितहसन्तिकायन्त्रस्य च सुभगंकर रेणुँकणायमानतुषारधूलिधूसरवासर सरसीरुहदावपावकस्तुहिनवणितलासिकाधरदलदूरीकृतदशकुल प्रक्षीणतारुण्यपण्याङ्गनाङ्गवत्प्रयातसौभाग्यप्रपासंनिवेशस्तालवृन्तविश्रान्तिकालः कामिनीस्तनभरगिरिदुर्गसीम्नि निर्भयनिलीननिदाघभावो दिवाभीतव्रातस्याप्यनतिभयंकरदिवाकरश्चकोरनिकरस्याप्यनतिक्षेमंकरसुधाकर कादम्बकदम्बस्याप्यनतिप्रिय कैरकमलाकर कृतकरयुगलस्वस्तिकाबन्धनतया नीहारातङ्कशङ्कया हृदयकमलमिव गोपायन्तमश्रान्तदन्तवीणाव्यापारवेपमानाधरपुटतया शीतिकापिशाचिकानिर्हरणाय निपुण मन्त्रजपमिव कुर्वन्तमविरलपुलकपालीककम्रलितकलेवरतया सकरुणविधिवितीर्णरोमकम्बलकृताङ्गरक्षमिव भिक्षामटन्त दुर्गतवर्गं निर्घृणा कदाचिदपि कमला नालोकितवतीति तस्यै सासूय इव तदीयावासतामरसे सपत्रकोशविनाशयन्गगनमतङ्गजकरपुष्करोत्थितशीकरनिकराकारैरतिपरुषसरशरतापप्रतप्तगगनाङ्गनाङ्गस्वेदसदृक्षैरक्षीणहिमप्रकरैरध्वगान्तकरणानि सीमन्तयन्हेमन्तसमय समुदजृम्भत ॥

१ 'कलमम न मञ्जरा' इति पाठ २ 'पञ्चबाणप्रयाणो' इति पाठ ३ 'चन्द्रकान्तस्थले' इति पाठ ४ 'निरादरताम्' इति पाठ ५ 'च' इति नास्ति क्वचित् ६ 'घनेष्टिकारचितभित्तिश्लक्ष्ण' इति पाठ ७ 'करेणुकरनिकरवल्भकणायमान' इति पाठ ८ 'गहरनदाव' 'वनदाव' इति पाठौ ९ 'लासिकाधरदूरीकृतवशकुल' इति पाठ १० 'वर' इति पाठ ११ 'निशाकर' इति पाठ १२ 'प्रीतिकर' इति पाठ १३ "करयुगकृत" इति पाठ १४ 'नीहारान्तक' इति पाठ १५ 'नालोकयतीति' इति पाठ १६ 'तामरसकोश नाशयन्नङ्गजमतगज' इति पाठ १७ 'शशिकर' इति पाठ १८ "जातताप" इति पाठ १९ 'स्वेदबिन्दु' इति पाठ २० 'अक्षीणमहिमहिमप्रसारै' इति पाठ

अयेत्यादिना। अथ पञ्चवट्या कियत्कालयापनानन्तरम् । कदाचित्कस्मिंश्चित्समये। शरत्कालावसान इत्यर्थः । हेमन्तसमयः समुपजृम्भतेत्यन्वयः । कीदृशो हेमन्तसमयः दृत्याकाङ्क्षाया तमेव विशिनष्टि—उपचीयमानः प्रवर्धमानः । चिनोतेः कर्मणि शानच्। मनोभववैभवो मन्मथप्रभावः कामोत्सवो वा यस्मिन्स तयोक्तः । उद्दीपकत्वादिति भावः । पाकेन पक्वावस्थया कपिशाः पिशङ्गाः ये या कलमपञ्जर्यः शालिविशेषकणिशगुच्छास्तासां पुञ्जः कदम्बकैः पिञ्जरीभूतः केदारप्रपञ्चो व्रीहिक्षेत्रविस्तारो यस्मिन्स तथोक्तः । तत्र तेषां पचेलिमत्वसम्भवत्वादिति भावः । अपिञ्जरः पिञ्जरः सम्पद्यमानः पिञ्जरीभूतः । अभूततद्भावे च्विः । 'अस्य च्वौ' इति दीर्घः । 'कुगतिप्रादयः' इति समासः । 'शालयः कल्माषाश्च', 'कणिशं सस्यमञ्जरी' इति चामरः । पञ्चबाणस्य मारमहावीरस्य रणप्रयाणे जैत्रयात्राप्रारम्भे उचितमनुरूपं यद्वीरपाणं वीराणामवश्यकर्तव्यं मधुपानम्। तेषां तदाचारादिति भावः । 'वीरपाणं तु यत्पानं वृत्ते भाविनि वा रणे' इत्यमरः । 'तेन तुल्यं तद्वति' तद्धितगतार्थी उपमा। 'तेन तुल्यं क्रिया चेद्वतिः' इति वतिप्रत्ययः । 'तद्धितश्चासर्वविभक्तिः' इत्यव्ययसंज्ञा। पत्रपुटानि तरुपलाशसम्पुटानि तान्येव पात्राणि चषकाः इति रूपकम्। तेषु दृश्यः सलक्ष्यमाणोऽवश्यायबिन्दुसन्दोहो नीहारशीकरनिकुरुम्बो यस्मिन्स तथोक्तः । 'अवश्यायस्तु नीहारस्तुषारस्तुहिनं हिमम्' इत्यमरः । तथा चन्द्रातपे चन्द्रिकायां निरानन्दता प्रीतिराहित्यं चन्दनानुलेपने पटीरचर्चायां निर्लोलुपता निरपेक्षतताम् । चन्द्रशालायां शिरोगृहे । 'चन्द्रशाला शिरोगृहम्' इत्यमरः । निराशतामभिलाषराहित्यम् । चन्द्रोपलस्थले चन्द्रकान्तमणिकुट्टिमे । 'उपलः प्रस्तरे मणौ' इति विश्वः । निरास्थतामासक्तिरहितत्वम् । वातायनसेवने गवाक्षमार्गानुवर्तने। 'वातायनं गवाक्षः स्यात्' इत्यमरः । निरनुरक्तामपरितोषताम्। वापीनां दीर्घिकाणां कूपानामुदपानानां चोपकण्ठेऽन्तिकसञ्चारे निरुत्कण्ठतां निरुल्लासताम् । वासरावसाने सायङ्कालेऽनादरतामतत्परताम्। वारिविहारे जलक्रीडायां निराकाङ्क्षतां निःस्पृहत्वम् । उत्पलमालायां कुवलयदामस्वपेक्ष्यतामुदासीनताम् । उपवनभवनं उद्यानवनसेवनेऽप्युद्विग्नतां निरुत्साहताम्। जनानां जनयन्नुत्पादयन्। कालान्तरोपयोगिनां चन्द्रातपादिशीतलोपचाराणां तदानीमनुपयुक्तवेनानपेक्षत्वात्तेषु निरानन्दत्वादिजनकं इत्यर्थः । अत्र चन्द्रातपनिरानन्दत्वादीनां केवलप्रकृतानामेवोत्पादनक्रियारूपधर्मसम्बन्धेनौपम्यस्य गम्यमानत्वात्केवलप्रकृतगोचरा तुल्ययोगिता। तदुक्तम्—'प्रस्तुतानां तथान्येषां केवलं तुल्यधर्मतः । औपम्यं गम्यते यत्र सा स्मृता तुल्ययोगिता ॥' इति लक्षणात् । तथा—गम्भीरस्तुषारवातादिदुष्प्रवेशगाम्भीर्ययुक्तः आभोगो विस्तारो यस्य तथोक्तः यद्गर्भगृहमावासागारम् । 'गर्भागारं वासगृहम्' इत्यमरः । तस्य च घनं नीरन्ध्रं यथा तथा इष्टकाभी रचिता या भित्तिः कुड्यम्। तस्याश्च शीतबाधानिवर्तकत्वेनोपयोगित्वादिति भावः । 'भित्तिः स्त्री कुड्यमेडूकम्' इत्यमरः । 'इष्टकेषीकामालानां चिततूलभारिषु' इति ह्रस्वः । अश्लक्ष्णोऽतनुः सुघटित इति यावत्। तस्य तिरस्करिणीपटलस्य प्रतिसीराजिकरस्य। 'श्लक्ष्णं दभ्रं कृशं तनु', 'प्रतिसीरा जवनिका स्यात्तिरस्करिणी च सा' इति चामरः । 'निरसोऽ

न्यतरस्याम्' इति नत्वम् । शशस्य मृगविशेषस्योदरे कुक्षिप्रदेशे यानि रोमाणि
कोमलतनूरुहाणि तन्निर्मित यन्मृदुकम्बलम् । अथवा तद्वन्मृदु यत्कम्बल सुखस
स्पर्शकम्बल तस्य च । 'शीत नेव विशीर्यते प्रियतमैरालिङ्गन कम्बलम्' इति
चारुचर्यावचनादिति भाव । कालागरुधूमस्य कृष्णागरुधूमस्य च । काश्मीराङ्गराग
कुङ्कुमविलेपनस्य । 'काश्मीरपङ्केन कृतप्रलेपो हैमन्तकालाशु निहन्ति दोषान्' इति
तस्य दोषनिवर्तकत्वेन तदानीमपेक्षितत्वादिति भाव । 'कुङ्कुम घुसृण पुष्प शोण
लोहितचन्दनम् । काश्मीरजन्म विद्धि कालेय जाङ्गल स्मृतम् ॥' इति हलायुध
निर्धूमाङ्गारैर्धूमरहिताङ्गारैर्भरित पूर्ण हसन्तिकायन्त्रमङ्गारशकटीरूपयन्त्र तस्य च
'अङ्गारधानिकाङ्गारशकट्यपि हसन्त्यपि' इत्यमर । निर्धूमग्रहण नेनयोरनुद्वेजकत्व
धर्मित्यवगन्तव्यम् । सुभग कुर्वन्त्यनेन सुभगकरो भाग्यकर । गर्भागारादीन
शेत्यक्लेशनिवर्तकत्वेनोपयोगि वाततज्जन्मसत्तासाफल्यसपादक इत्यर्थ । 'आढ्यसुभ
गस्थूलपलितनग्नान्धप्रियेषु च्व्यर्थेष्वच्वौ कृञ करणे ख्युन्' इति ख्युप्रत्यय
'अरुर्द्विषद्-' इत्यादिना मुमागम । अत्रापि पूर्ववद्गर्भगृहादीना प्रकृतानामे
सौभाग्यलाभरूपधर्मसबन्धेनौपम्यस्य गम्यमानत्वात्केवलप्रकृतगोचरा तुल्ययोगिता
तया रेणुकणायमाना रेणुकणवदाचरन्त । अतिसूक्ष्माकारा इत्यर्थ । आचारक्यङ
न्तात्कर्तरि शानजादेश । तादृशा ये तुषारा नीहारास्त एव धूल्य परागा इति
रूपकम् । ताभिर्धूसरा धूम्रा वासरा दिवसा यस्य स तथोक्त । सखीरहित
दानपावको दावाग्नि तुषारतुषानलेन तद्भस्मकरत्वादिति भाव । 'वने च वनवह्नौ
च दवो दावश्च कथ्यते' इति शाश्वत । तुहिनेन व्रणितानि व्रणवत्कृतानि
स्फुटितानीत्यर्थ । व्रणशब्दात्करोतेर्ण्यन्तात्कर्मणि क्त । तादृशानि यानि लास्ि
काना पण्यस्त्रीणामधरदलान्यधरोष्ठपल्लवानि तेषा दूरीकृत दूरतोऽपास्त दशाङ्ग
दत्तकृतक्रिया यस्मिन्स तथोक्त । क्षत स्फुटितानां दशाकृत्यासहत्वादिति भाव
'वशाकृत्य-' इति पाठे दूरीकृत दूरत परिहृत वशाकृत्य वेणुनादक्रिया यस्मिन्
स्फुटितानामधराणा वेणुपूरणासमर्थत्वादिति भाव । कुलवधूजनाधरपुटाना दशाङ्ग
त्वाल्लासिकाग्रहण द्रष्टव्यम् । 'नर्तकीलासिके समे' इत्यमर । प्रक्षीणतार
ण्यपण्याङ्गनाङ्गवद्वृद्धवेश्यावयववदित्युपमा । प्रयातसौभाग्योऽपगतरामणीयक प्रपास
न्निवेश पानीयशालिकासस्थान यस्मिन्स तथोक्त । विटाना पान्थाना चानपेक्षित
त्वात्प्रसाधनाभावेन वृद्धपण्याङ्गनाङ्गाना प्रपासन्निवेशाना चापगतरामणीयक द्रष्ट
व्यम् । 'प्रपा पानीयशालिका' इत्यमर । घनर्थे कविधानम् । तालवृन्ताना व्यज
नाना विश्रान्तिकाले विश्रमसमय । ग्रीष्मर्ताविव तस्तो व्याधूननजनितानन्दसभवा
दिति भाव । 'व्यजन तालवृन्तकम्' इत्यमर । कामिनीना तरुणीना स्तनभर
कुचभार एव गिरिदुर्गसीमा गिरिदुर्गस्थान तत्र निर्भय निरातङ्क यथा तथा निलीन
निगूढतया प्रवर्तमानो निदाघभाव ऊष्मत्व यस्मिन्स तथोक्त । तदानी कामि
नीकुचभरेष्वत्यन्तौष्ण्यस्य विद्यमानत्वात् । इयमुत्प्रेक्षागम्या रूपकसकीर्णा । एतेन
हेमन्तनिदाघयोर्नेतृजेतव्यभावो व्यज्यते । 'निदाघो ग्रीष्मकाले स्यादुष्णस्वेदाम्बु
नोरपि' । 'भाव सत्तास्वभावाभिप्रायचेष्टात्मजन्मसु' इति विश्वप्रकाशमरौ ।

दिवाभीतव्रातस्य दिवा अहनि भयशीलस्य घूकनिकरस्यापि । 'दिवान्ध कौशिको घूक' इत्यमर । अनतिभयकर । मन्दप्रकाशशालादीपद्वयकर सूर्यो यस्मिन्स । 'मेघर्तिभयेषु कृञ' इति खचि 'अरुर्द्विषद्–' इत्यादिना मुमागम । चकोरनिकरस्यापि चन्द्रिकापायिपक्षिविशेषनिवहस्यापि । 'चकोरश्चन्द्रिकापायी' इत्यभिधानात्। अनतिक्षेमकरो नीहारावरणेन मन्दरश्मित्वादीषत्तृप्तिकर सुधाकरश्चन्द्रो यस्मिन्स । 'क्षेमप्रियमद्रेऽण्च' इति खचि मुमागम । कादम्बकदम्बस्यापि कलहंसनिकुरम्बस्यापि । 'कादम्ब कलहस स्यात्' इत्यमर । अनतिप्रियकरा पद्मोन्मेषमान्द्याद्दीषत्प्रियजनका कमलाकरा सरासि यस्मिन्स । प्रियकरेत्यत्र पूर्ववत्खचप्रत्ययमुमागमौ । तथा करयुगलस्य हस्तयुग्मस्य स्वस्तिक स्वस्तिकाकार सन्निवेशविशेषो व्यत्यस्तस्थापकस्वस्तिकशब्दार्थस्तद्रूपो यो बन्ध स कृत शीतबाधानिवर्तकवसनकम्बलाद्याच्छादनाभावादुरसि विरचितो येन स तथोक्त । शीतबाधया व्यत्यस्तहस्ताच्छादितोरस्थल इत्यर्थ । तस्य भावस्तत्ता तया हेतुना । नीहारातङ्का तुहिनोपद्रवा या शङ्का भीतिस्तया । 'शङ्का वितर्कभययो' इति यादव । हृदयकमल हृत्पद्म गोपायन्त रक्षन्तमिवेत्युत्प्रेक्षा । 'गुपूधूपविच्छिपणिपनिभ्य आय' इत्यायप्रत्यय । दन्ता एव वीणा वल्लकी वाद्यविशेष । शैत्यजनितकम्पवशेन ध्वननशीलत्वादश्रान्त निरन्तर यो दन्तवीणाव्यापारस्थलनरपतिक्रियाविशेषस्तेन वेपमानाधरपुटतया कम्पमानाधरोष्ठतया हेतुना शीतिमाया शैत्यबाधाया पिशाचिकायाश्च निर्हरणाय ता निराकर्तुम्। उच्चाटयितु चेत्यर्थ । निपुण समर्थं मन्त्रजप मन्त्रोच्चारण कुर्वन्तमिति वेत्युत्प्रेक्षा । अविरलपुलकपाल्या सान्द्ररोमाञ्चप्रपञ्चेन कवलित ग्रस्तम् । आच्छादितमिति यावत्। कलेवर शरीर यस्य तत्तया हेतुना। सकरुणेन दयालुना विधिना ब्रह्मणा वितीर्णं दत्त यद्रोमकम्बल तनूरुहरूपकम्बल तेन कृताङ्गरक्ष विरचिताङ्गसगोपनमिव स्थितमित्युत्प्रेक्षाणा विसृणा ससृष्टि । भिक्षामटन्त भिक्षाचरणतत्पर दुर्गतवर्गं दरिद्रसमूहम्। 'दरिद्रो दुर्गतोऽपि स' इत्यमर । निर्घृणा निष्करुणा । 'कारुण्य करुणा घृणा' इत्यमर । कमल लीलापद्ममस्या अस्तीति कमला लक्ष्मी । अर्शआद्यच्प्रत्यय । 'लक्ष्मी पद्मालया पद्मा कमला श्रीर्हरिप्रिया' इत्यमर । नालोकिनवती न दृष्टवती । करुणाकटाक्षवीक्षणेन तस्य धन्यता नापादितवतीत्यर्थ । नञर्थस्य नशब्दस्य सुप्सुपेति समास । अथवा आलोकिनवती न भवतीत्यर्थ । 'अस्तिर्भवन्तीपरोऽप्रयुज्यमानोऽप्यस्ति' इति भाष्यकारवचनाद्भवन्तीति लट पूर्वाचार्याणा सज्ञा । इति मन्येति शेष । तस्यै कमलायै । तस्या कमलाया इत्यर्थ । 'क्रुधद्रुहेर्ष्यासूयार्थाना य प्रति कोप' इति चतुर्थी । सासूय सेर्ष्य सविवेत्युत्प्रेक्षा । सपत्नकोशा सपर्णकुड्मला, समाहताधारा च । 'पत्र वाहनपर्णयो', 'कोशोऽस्त्री कुड्मले खड्गपिधानेऽर्थौघदिव्ययो' इति विश्व । तस्या इद तदीय कमलासबन्धि । यदावासतामरस निवासपङ्केरुहम् । 'पङ्केरुह तामरसम्' इत्यमर । तद्विनाशयन्निव मयन् । तन्म्लाया कमलाया प्रतीकारस्य दुष्करत्वेन तदीयावासतामरसप्रतीकारकथनात्प्रत्यनीकालकार । तदुक्तम्—
'बलिन प्रतिपक्षस्य प्रतीकारे सुदुष्करे । यस्तदीयतिरस्कार प्रत्यनीक तदुच्यते ॥'
इति । सा चोक्तोत्प्रेक्षोज्जीवितेति सकर । सपत्नकोशमिति श्लेषस्तु विशेष । तथा

गगनमेव मतङ्गज कुञ्जर । 'मतङ्गजो गजो नाग कुञ्जरो वारण करी' इत्यमर । तस्य करपुष्करेण हस्ताग्रेणोत्क्षिप्त उत्क्षिप्तो य शीकरनिकरो जलबिन्दुसन्दोहस्तद्वत् कारैस्तद्रूपै । इति रूपकसंकीर्णताद्रूप्योत्प्रेक्षागम्या । 'पुष्करं करिहस्ताग्रे वाद्यभाण्ड मुखे जले' इत्यमर । अत्र पुष्करशब्देनैव करप्रतीते पुन करग्रहण करलब्धवर्णो-त्तंसादिवद्द्रष्टव्यम् । अतिपरुषसरशरतापेनालन्तकठोरमन्मथबाणक्षतसज्वरेण प्रतप्त सतप्त यद्गगनमेवाङ्गना तस्या अङ्ग शरीर तस्मात्स्रवन्तस्स्रवमाणो य खेदो घर्माम्बुकण गणस्तत्सदृक्षैस्तत्सदृशैरित्युत्प्रेक्षा । अभूतोपमा । गगनस्याङ्गखेदयोरप्रसिद्धत्वादित्युक्त 'प्राक् सदृशे क्स' इति क्सादेश । अमूर्तस्य गगनस्येव सरशरसतापत किमुतान्यस्येत्याश्चर्यमिति भाव । अक्षीणहिमप्रकरैरविच्छिन्नतुषारासारैरध्वगान्त करणानि पान्थहृदयानि सीमन्तयन्विदारयन् । हेमन्तसमयो हेमन्तकाल समुदजृम्भत विजृम्भितोऽभूत् ॥

यत्र कान्ता न पश्यन्ति क्रान्ता विरहवह्निना ।
निशावसानवेला च वेला च व्यसनाम्बुधे ॥ १४ ॥

यत्रेति । यत्र यस्मिन् हेमन्ते विरहवह्निना प्रियवियोगाग्निना क्रान्ता निपीडिता कान्ता स्त्रियो निशावसानवेला रजनीविरामकाल व्यसनाम्बुधेर्दु खसागरस्य वेला कूल च न पश्यन्ति । दु सहविरहवेदनावशात्तयोस्तथानवधिकत्वेन प्रतीयमानत्वादिति भाव । 'अब्ध्यम्बुविकृतौ वेला कालमर्यादयोरपि' इत्यमर । अत्र वेलयोरुभयोरपि प्रकृतयोरेवादर्शनक्रियारूपधर्मसाम्येनौपम्यस्य गम्यमानत्वात्केवलप्रकृतगोचरा तुल्य-योगिता ॥

तत्र पर्णशालामध्यमध्यासीन लक्ष्मणाग्रजमुपससाद शूर्पणखा ।

तत्रेति । तत्र हेमन्ते । शूर्पं शोणितभाजनम् । 'नखि विद्रूपणे' इति धातो । शूर्पेण शोणितभाजनेन यज्ञादिसत्क्रिया नखीयति दूषयतीति शूर्पणखा । यद्वा शूर्पा-काराणि नखानि यस्या सा शूर्पणखा नाम राक्षसी रावणस्वसा । 'पूर्वपदात्सज्ञाया-मग' इति णत्वम् । 'नखमुखात्सज्ञायाम्' इति न ङीष् । पर्णशालामध्यम् । तन्मध्य इत्यर्थ । 'अधिशीङ्स्थासा कर्म' इति कर्मत्वम् । अध्यासीनमधिष्ठितम् । 'ईदास' इतीकार । लक्ष्मणाग्रज रामुपससाद प्राप । कामातुरतयेति भाव । भाविकार्यकरणदक्षत्वाल्लक्ष्मणग्रहण द्रष्टव्यम् ॥

तस्मिन्नुज्जृम्भितोष्णस्तनतटदयिताहीनसहारकाले
काले प्रालेयधाराकवचितगगनाभोगदिक्चक्रवाले ।
कामान्धा राक्षसी सा पतिमतिमतनोन्मैथिलीप्राणनाथे
लक्ष्मीलीलारविन्दे नवपिशितधिय तन्वती दृयेनिकेव ॥१५॥[1]

तस्मिन्निति । प्रलयादागत प्रालेयम् । 'तत आगत' इत्यण् । 'केकयमित्रयु-प्रलयाना यादेरिय' इति यशब्दस्येयादेश । प्रालेयधाराभिर्नीहारासारै कवचित

---

१ 'उपससर्प' इति पाठ

आवेष्टितो गगनाभोगो गगनविस्तारो दिक्चक्रवालं दिङ्मण्डलं च येन तस्मिंस्तथोक्ते । 'चक्रवालं तु मण्डलम्' इत्यमरः । अत एवोज्जृम्भितोष्णः प्रवृद्धोष्मा स्तनतटः कुचमण्डलं यासां ताभिर्दयिताभिर्वधूभिर्हीना विहीना वियुक्ता । विरहिण इत्यर्थः । तेषां संहारकाले प्रलयकाले । अथवा तेषां संहारे संहरणक्रियायाः काले कृतान्तरूपे । 'कृतान्तानेहसौ कालः' इत्यमरः । 'हसन्तीं च हमन्तीं च हसन्तीं वामलोचनाम् । हेमन्ते ये न सेवन्ते ते नरा दैववञ्चिताः ॥' इति वचनाद्विरहिजनमारक इत्यर्थः । तस्मिन्काले हेमन्तसमये । कामेनान्धा विवेकदृष्टिशून्येत्यर्थः । सा पूर्वोक्ता राक्षसी शूर्पणखा । 'जातेरस्त्रीविषयादयोपधात्' इति ङीप् । लक्ष्म्या लीलारविन्दे विहारपद्मे, लीलया करधृतकमले वा । नवपिशितधियं नूतनमांसबुद्धिं तन्वती कुर्वती । तादृग्भ्रान्तिं प्राप्नुवतीत्यर्थः । 'पिशितं तरसं मांसम्' इत्यमरः । नवग्रहणं जिघृक्षोत्पादनार्थमित्यवगन्तव्यम् । श्येनिकेव श्येनाङ्गनेव । वर्तमानेति शेषः । श्येनो गृध्रजातीयः कपिञ्जलादिक्षुद्रखगग्राही पक्षिविशेषः । 'जातेरस्त्री–' इत्यादिना ङीप् । ततः स्वार्थे कः । 'केणः' इति ह्रस्वः । मैथिलीप्राणनाथे सीतावल्लभे श्रीरामे । एतेनास्य संभोगार्थं स्त्र्यन्तरालन्ताभावः सूच्यते । पतिमर्तिं पतिरयं मे भूयादिति बुद्धिमतनोदकरोत् । पतित्वेनाङ्गीकृतेत्यर्थः । श्येनिका लीलारविन्दे मांसबुद्धिमिव शूर्पणखा श्रीरामे प्रियतमबुद्धिं चकारेत्यर्थः । अथवा राक्षसी श्येनिका लक्ष्मीलीलारविन्दे पिशितधियमिव मैथिलीप्राणनाथे पतिमर्तिं तन्वती निदधाना सती अतनोत् । वरणमिति शेषः । त्वं मे पतिर्भवेति श्रीराममवृणोदित्यर्थः । उपमालंकारः । स चारविन्दे श्येनिकाया पिशितभ्रान्त्युदयकथनाद्भ्रान्तिमताङ्गेन संकीर्यते । स्रग्धरावृत्तम् । लक्षणं तूक्तम् ॥

ततस्तेन जानकीजानिरिति जानीहि जनमिमं ममानुजमतिमनुजबलमबालमबलावियुक्तं युक्तमाश्रयितुं तवेति रामेण प्रत्याख्याता सौमित्रिमुपेत्य यथामनीषितमभाषत ।

तत इति । ततः पतिवेन वरणानन्तरम् । इममेनं जनम् । मामित्यर्थः । तस्याखण्डितमहिमातिशयद्योतनार्थमिदंशब्देन निर्देशः । जानकी जनकमहाराजपुत्री जाया यस्य जानकीजानिः सीतापतिः । 'जायाया निङ्' इति निङादेशः । ईदृक्सौभाग्यशालिनी महाकुलप्रसूतेयं संनिहिता मम भार्या, निसर्गतोऽहं चैकपत्नीव्रतशील, तस्मान्मम त्वद्वरणमयुक्तमिति भावः । इति जानीहि । जानकीपतिमवबुध्यस्वेति प्रातीतिकोऽर्थः । परमार्थस्तु दशरथनन्दनरूपेण जननाज्जनम् । दुष्टनिग्रहशिष्टपरिपालनार्थं रावणुनस्त्वेनावतीर्ण इत्यर्थः । इमं मा जानीहि । सीतारूपिण्या लक्ष्म्याः पतिः श्रीमहाविष्णुः । तथा च राक्षससंहर्तुर्विष्णोर्न राक्षसीवरणं युक्तमिति भावः । इति जानीहि । ततः किमित्याशङ्काह—'गुरुणापि समं हास्यं कर्तव्यं कुटिलं विना' इत्यादिन्यायेन । भ्रातृविषयमपि परिहासं प्रयोजयन् रामो लक्ष्मणविषयत्वेन प्रवृत्त्याभासप्रत्यायकैस्तात्पर्येण निवृत्तिप्रतिपादकैः शिष्टशब्दैः, प्रलोभनार्थमुत्तरमनुभाषते—

---

१ 'जनममुम्' इति पाठः   २ 'बलमबला' इति पाठः

ममेत्यादिना । ममानुज सोदरम् । ननु य वचन । सौशील्यसौन्दर्यादिभिमत्तुल्य मित्यर्थ । मनुजानतिक्रान्तमतिमनुजम् । 'अत्यादय क्रान्ताद्यर्थे द्वितीयया' इति समास । तद्भुजबल यस्य तम् । अमानुषबाहुपराक्रमशालिनमित्यर्थ । अबाल तरुणम् । रतिक्षममिति यावत् । अबलावियुक्तमनूढभार्यममन्निहितभार्य वा । भार्यापेक्षिणमित्यर्थ । सा च त्वमेव भविष्यसीति भाव । ईदृश लक्ष्मणमाश्रयितु भार्यात्वेनानुवर्तितु तव युक्तमनुरूपमिति परिहासानुकूल प्रातीतिकोऽर्थ । अन्तरा शयस्तु—ममानुज धर्मशील्लादिना मत्सम ब्रह्मचारिणमित्यथ । अतिमनुज पुरु षोत्तमो विष्णुरिति यावत् । तस्येव भुजबल यस्य तम् । विष्णुतुल्यपराक्रममित्यथ बालोऽविवेकी न भवतीत्यबालस्तम् । विवेकिनमित्यर्थ । अबलावियुक्त परदारपरि ग्रहादिशून्यम् । एकपत्नीव्रतमित्यथ । आश्रयितु युक्तमिति काकु । न युक्तमित्यर्थ इत्यनेन प्रकारेण रामेण प्रत्याख्याता प्रत्युक्ता निराकृता वा सा शूर्पणखा सौमित्रि मुपेत्य । तात्पर्यानभिज्ञतया श्रीरामवचन स्वानुकूल्यमेव मन्वाना मन्दबुद्धिरिय लक्ष्मणसमीप गत्वेत्यथ । मनीषितमनतिक्रम्य यथामनीषितम् । यावदभिलाष मित्यथ । अभाषत मा परिगृहाणेत्यवोचत । 'यथासादृश्ये' इत्यव्ययीभाव । 'यथा सादृश्यवीप्साधपदार्थानतिवृत्तिषु' इत्यभिधानात् ॥

तत कि जातमित्यत आह—

तेनापि भद्रे ! तस्यार्यस्य दासोऽहं दासभार्यापदमनार्य नन्वार्या कुलजातायास्तस्मात्तमेव भजेथा ।

तेनेति । भद्रे हे कल्याणि, आर्यस्य श्रेष्ठस्य तस्य श्रीरामस्य यस्त्वया प्रथमवृत त्वस्याह दासो भृत्य । अत कुलजाताया सत्कुलप्रसूताया । आर्याया इति यावत् । नार्या वध्वा । 'नारी सीमन्तिनी वधू' इत्यमर । दासभार्यापद भृत्यभार्यास्था नम् । तथाभूतत्वमित्यथ । 'पद व्यवसितत्राणस्थानलक्ष्माङ्घ्रिवस्तुषु' इत्यमर । अनार्य नन्वयुक्त खलु । दासभार्या भूत्वा दासीभाव गन्तुमसाम्प्रतमित्यर्थ । तस्मात्कार णात्तमार्य श्रीराममेव भजेथा प्राप्नुया । आर्याया आर्यभजन युक्तमित्यक्षरार्थ । वा स्तवार्थस्तु विरुद्धलक्षणया अपहवेन हे अमङ्गले कुत्सवासरे । अमङ्गले मङ्गलशब्दप्रयो गवत्,। 'अभद्रे जाते सर्वभद्र जातम्' इत्यादिप्रयोगवद्द्रष्टव्यम् । आर्यस्य श्रेष्ठस्य श्रीरामस्य भार्या त्वमेव भविष्यसीति भाव । ईदृश लक्ष्मणमाश्रयितु भार्यात्वेनानु वर्तितु तव युक्तमनुरूपमिति परिहासानुकूल प्रातीतिकोऽर्थ । सर्वभुवनसार्वभौमस्य तस्य प्रसिद्धस्य श्रीरामस्य श्रीमहाविष्णुरूपिणोऽह दासो भक्त । श्रीविष्णुरूपश्रीराम भक्तत्वेनात्यन्तपावन इत्यथ । अत कुलकान्ताया भवत्या नार्या दासस्य श्रीविष्णु भक्तस्य भार्याया यत्पद तद्वरणमयुक्तम् । शून्यान्दोलिकारोहणवाञ्छितवदित्यर्थ । तस्मात्त विष्णुरूप राममेव भजेथा शरण गच्छे । यत ईदृगपकारिणी त्व मुक्ता भविष्यसीत्यर्थ ॥

---

१ 'कुलसभूताया' इति पाठ २ 'दन्तदन तरम् किंच' इत्यधिक क्वचित्

अक्रूरसत्त्वा भयानककाननसचाराचतुरा विहाय वैदेहीं तत्रभवतीमेवासौ परिग्रहीष्यतीति लक्ष्मणेनाभिहिता वीतमति सा तदीयं वचनमनुमतमन्वनुत।

अक्रूरेति। अथ 'गुणानपि मम हास्यम्' इत्यादिन्यायेन लक्ष्मण श्रीरामे सीतामपि परिहास प्रयुङ्क्ते। किंतु अक्रूरसत्त्वामदृढचित्तामत एव भयानके भयङ्करे कानने सचाराचतुरा सचारणाशक्ताम्। यद्वा सचारेणाचतुरा विह्वलाम्। वनवास प्रतिबन्धभूतामित्यथ। वैदेहीं विदेहराजपुत्रीम्। न तु सदेहराजपुत्रीम्। अत एव कृशाङ्गामित्यर्थ। 'अनुदरा कन्या, अलवणा यवागू' इत्यादिभाष्यकारवचनादीषदर्थवाचिनञ्नकोऽय विशब्द। निपातनान्वयानामनेकार्थत्वाद्विदेहशब्दोऽय राजविशेषण राजपुत्रीविशेषण वा। त्व तु नोक्तनयविशेषणविशिष्टेति भाव। ईदृशीं सीतामपहाय त्यक्त्वा। तत्रभवतीं त्वामेव। पूज्यामित्यर्थ। 'इतराभ्योऽपि दृश्यते' इति प्रातिपदिकात्त्रप्रत्यय। 'सुप्सुपा' इति समास। 'उगितश्च' इति ङीप्। 'निपु तत्रभवान्पूज्यस्तत्रैवानभवानपि' इति यादव। असौ श्रीराम परिग्रहीष्यति स्वीकरिष्यतीति प्रातीतिकोऽर्थ। वस्तुतस्तु अक्रूरसत्त्वा प्रसन्नहृदया विशिष्टकाननसचारेणा चतुरा पीडिताम्। सुकुमारीमित्यर्थ। यद्वा तत्सचारमीरुमित्यथ। भीरुत्वमेव कुलस्त्रीधर्मत्वादिति भाव। विदेहराजपुत्रा जनकमहाराजकन्यका महाकुलप्रसूता विशिष्टदेहराजपुत्रीम्। अतएव तत्रभवतीं बहुमाननीया सीताम्। एतादृग्सत्कुलगुणसपन्नत्वेनापरित्यागार्हामित्यर्थ। विहाय कठोरहृदया कुलधर्मपरित्यागेनातितायिनया काननस्वैरसचारतत्परा राक्षसीत्वेनाकुलजातां विकृताकारा च। अत एव तत्रभवर्ती निरङ्कुशत्वादपूज्या परित्यागार्हां त्वा परिग्रहीष्यतीति काकु। न परिग्रहीष्यत्येवेत्यथ। इत्येवप्रकारेण तेन लक्ष्मणेनाभिहिता प्रत्युक्ता सती। वीतमति परिहासानभिज्ञतया नष्टबुद्धि सा शूर्पणखा तदीय लक्ष्मणोक्त वचनमनुमत मनुकूलममनुत अमन्यत। नत्र वीतमतिपदारम्य विशेषणगत्या मननशब्दार्थं प्रति हेतुत्वात्पदार्थहेतुक काव्यलिङ्गमलकार॥

तत सा किमकरोदित्यत आह—

दशरथात्मजयुग्मनिरीक्षणक्षणसमाकुलबुद्धिरियं दधौ।
उभयकूलसमस्थितशाद्वलभ्रमगतागतखिन्नगवीदशाम्॥ १६॥

दशरथेति। दशरथात्मजयुग्मस्य रामलक्ष्मणयोर्निरीक्षणक्षणेन दर्शनोत्सवेन समाकुला ससभ्रमा बुद्धिर्यस्या सा। अनयो कतर भजामीति दोलायमानमानसेत्यर्थ। 'निर्व्यापारस्थितौ कालविशेषोत्सवयो क्षण' इत्यमर। इय शूर्पणखा। उभे च ते कूले च उभयकूले। अत्र 'उभादुदात्तो नित्यम्' इति पृथक्सूत्रग्रहणादेव नित्यत्वे सिद्धे पुनर्नित्यग्रहणसामर्थ्याद्वृत्तिविषय उभशब्दस्थान उभयशब्दप्रयोग एव

¹ 'अरमत्त' इति पाठ २ 'विहित हितमिति तदीय' इति पाठ ३ 'वचनममनुत' इति पाठ ४ 'समुत्थित' इति पाठ

म्बोधात्सीताग्रहणेच्छया-युद्धेच्छ तीमित्यथ । 'तु काममनसोरपि' इति तुमुनो मकार लोप । असुलभो दुर्लभो यो विषय श्रीरामसभोगरूपार्थस्तस्य प्रार्थनाया तत्प्राप्तियाच्ञायामुद्दामो बहुल कामोऽभिलाषो यस्यास्ताम् । मूर्खतयालन्तालभ्यलाभाकाङ्क्षिणीमित्यथ । 'कामोऽभिलाषस्तर्षश्च' इत्यमर । अत एवानार्या दुर्बुद्धिमती ता पूर्वोक्ता-दशमुखभगिनी रावणानुजा सौमित्रिर्लक्ष्मण । शस्त्र पाणौ यस्य स शस्त्रपाणि खड्ग हस्त सन् । 'सप्तम्युपमान–' इत्यादिना बहुव्रीहि । 'प्रहरणार्थेभ्य पर निष्ठा सप्तम्यौ भवत' इति वक्तव्यात्पाणिशब्दस्य परनिपात । निवार्य निरस्य । अलभ्यवस्तुवाञ्छाविशेष काम , तदभावान्मन प्रज्वलन क्रोध , तदाश्रमगनामहमधिकोऽहमधिक इत्यन्योन्य प्रति योऽभिमानोऽसावहमहमिका । 'अहमहमिका तु सा स्यात्परस्पर या भवत्यहकार' इत्यमर । अहमिति विभक्तिप्रतिरूपकमव्यय निपातितम् । तस्य वीप्साया द्विरुक्ति । सज्ञाया कन्प्रत्यय पृषोदरादित्वादिति सुभूतिचन्द्र । तया अहमहमिकया हेतुना प्रेङ्खता परिलुठताम् । नासाविवरयो सकुचितत्वेन सङ्कटत्वादिति भाव । आयताना दीर्घाणाम् । तस्या शूर्पणखाया श्वासानिलाना नि श्वासमारुताना तरसा बलेन रहसा वा । 'तरसी बलरहसी' इत्यभिधानात् । मार्गस्य विस्तारकृत विस्तारनियामकुरुत कृतवान् । सकुचितमार्गे तद्विस्तारकृत्यस्य युक्तत्वादिति भाव । श्रीरामाज्ञया खड्गेन तन्नासिका चिच्छेदेत्यथ । तस्यास्तथैव प्रायश्चित्तत्वादिति भाव । एतेन कर्णच्छेदोऽपि लक्ष्यते । तथा च श्रीरामायणम्—'इत्युक्त्वा लक्ष्मणस्तस्या क्रुद्धो रामस्य पश्यत । उद्धृत्य खड्ग चिच्छेद कर्णनासे महाबल ॥' इति । अत्र नासिकाच्छेदनरूपकारणप्रस्तुतेनैव मार्गनिस्तारकरूपस्वकार्येण गम्यत इति पर्यायोक्तिरलकार । 'कारण गम्यते यत्र प्रस्तुतात्कार्यवर्णनात् । प्रस्तुतत्वेन सबन्ध तत्पर्यायोक्तिरिष्यते ॥' इति लक्षणात् ॥

ततस्तस्या निकृत्तकर्णनासिकाया कनीयस्या परिभव वदने वचने च दृष्ट्वा श्रुत्वा च जनस्थानवर्ती समरमुखमुखर खरश्चतुर्दशसहस्रसंख्याकशाख चतुर्दशाध्यक्षरक्षित रक्षोबल रामलक्ष्मणौ जिघृक्षु प्रेषयामास ।

तत इति । ततस्तदनन्तरम् । जनस्थान नाम दण्डकारण्यमध्यप्रदेशस्तत्र वर्तितु शीलमस्यास्तीति जनस्थानवर्ती । तदधिप इत्यथ । ताच्छील्ये णिनिप्रत्यय । समरमुखे रणाग्रे मुखर सिंहनादाडम्बरतत्पर । रणशूर इत्यर्थ । खरो नाम राक्षसाधिपति । निकृत्त छिन्न कर्णनासिक यस्यास्तस्यास्तथाभूताया कनीयस्या अनुजायास्तस्या शूर्पणखाया परिभव कर्णनासिकाच्छेदनरूप भङ्ग वदने वचने च दृष्ट्वा श्रुत्वा च । वदने दृष्ट्वा वचने श्रुत्वा इति यथाक्रममन्वयाद्यथासख्यालकार । तदनन्तरमेव शूर्पणखया तत्समीप गत्वा प्रत्यक्ष स्वमुखभङ्ग प्रदर्श्य श्रीरामलक्ष्मणकृताया कथितत्वादिति भाव । वचन इत्यत्र अपादाने वक्तव्येऽप्यधिकरणविवक्षाया सप्तमी । रामलक्ष्मणौ जिघृक्षुर्ग्रहीतुमिच्छु सन् । ग्रहे सन्नन्तादुप्रत्यय । चतुर्दश-

१ सहस्रसख्य' इति पाठ

सहस्रसंख्याकाः शाखा व्यूहा यस्य तत्तथोक्तम्। स्वयं चतुर्दशसहस्रसंख्याकराक्षसाधिपतित्वादेकैकसहस्रकाधिपतिभिः स्थितमित्यर्थः। अत एव चतुर्दशाध्यक्षैश्चतुर्दशसंख्याकसेनानायकैः रक्षितं परिपालितम्। एकैकव्यूहस्यैकैकनायकेन भाव्यत्वादिति भावः। रक्षोबलं राक्षससैन्यं प्रेरयामास प्रहितवान्॥

अथ दाशरथिर्निरीक्ष्य दिक्षु रक्षोगणमुपसर्पन्तमपसर्पभूतया[1] शूर्पणखया दर्शितसरणि[2]र्मरणिरिव[3] मन्थनात्पूर्व[4]मनाविष्कृततेजःप्रसरः[5] सीतारक्षणे लक्ष्मणमादिश्य यातुधानवधं तथाविधं[6] मकरोत्।

अथेति। अथानन्तरं दाशरथिः श्रीरामः। अपसर्पभूतया। चररामयावस्थानप्रापयेत्यर्थः। 'अपसर्पश्चरः स्पशः'। 'युक्ते क्ष्मादावृते भूतं प्राण्यतीते समे त्रिषु' इति चामरः। शूर्पणखया दर्शिता निवेदिता सरणिर्मार्गो यस्य तम्। अत एवोपसर्पन्तं समीपं प्रत्यागच्छन्तं रक्षोगणं राक्षससैन्यं निरीक्ष्य। मन्थनात्पूर्वमरणिरग्निनिर्मन्थनदार्विव। 'यूपाग्रं तर्मं निर्मन्थ्यदारुणि त्वरणिर्द्वयोः' इत्यमरः। अनाविष्कृतोऽप्रकटितस्तेजःप्रसरः प्रभावस्फूर्तिरनलप्रकाशश्च यस्य सः। निर्मन्थनदारुस्थवह्निरिव निगूढप्रताप इत्यर्थः। श्लेषसंकीर्णेयमुपमा। 'तेजोऽनले प्रभावेऽह्नि ज्योतिष्यर्चिषि रेतसि' इति वैजयन्ती। लक्ष्मणं सीतारक्षणे आदिश्याज्ञाप्य। स्वयमसहायः सन् क्षात्रस्य सम्यक् वधूना रक्षणीयत्वाच्चेति भावः। तथाविधं तादृक्प्रकारं यातुधानवधं राक्षससंहारमकरोत्। 'यातुधानः पुण्यजनः' इत्यमरः॥

कीदृग्विधं राक्षसवधमकरोदित्यत आह—

यथा[7] तपोधननिधनकरकरनिकुरम्बमिदं परुषभाषणस्पृहयालुता[8]लुजातमिदं परदारनिरीक्षणनिरपत्रपनेत्रवृन्दमिदं तापसावसथचार[9]णचतुरं चरणयुगलमिदमिति निशिततर[10]निजशर[11]शकलीकृतनिशिचरशरीरावयवा[12]नाहृत्याहृत्य प्रत्युदङ्मुखं दर्शयद्भि[13]स्तपोधनाध्वशुद्धिं विधध्वमिति गृध्रराजनिदेशादिव देशान्तरादापतद्भिः[14] कङ्कैः[15]काकप्राचीकप्रायैः पतद्भि[16]रनवकाशमभूदाकाशम्।

यथेति। यथा येन प्रकारेणेदमेतत्तपोधननिधनं मुनिहिंसां करोतीति तथोक्तं करनिकुरम्बं हस्तकदम्बकम्। 'निकुरम्बं कदम्बकम्' इत्यमरः। इदं परुषभाषणाय कठोरवचनाय स्पृहयालु स्पृहापरम्। स्पृहयतेरदन्ताच्चुरादिणिचि 'स्पृहिगृहि—'

---

१ 'भूतया तया' इति पाठः। २ निदर्शित इति पाठः। ३ 'अरणिमिव' इति पाठः। ४ 'प्राक्' इति पाठः। ५ 'प्रसरं' इति पाठः। ६ 'अननुत' इति पाठः। ७ यथा' इति नास्ति क्वचित्। ८ 'तालुजालमिदं' इति पाठः। ९ 'तापसावसथचारणचतुरं चरणयुगलमिदं' इति नास्ति क्वचित्। १० 'निज' इति नास्ति क्वचित्। ११ 'शरशतशकलित' इति पाठः। १२ 'निशिचरावयवान्' इति पाठः। १३ 'दर्शयद्भिः' इति पाठः। १४ 'आपतद्भिः पतद्भिः' इति पाठः। १५ 'काक' इति नास्ति क्वचित्। १६ 'पतद्भिः' इति नास्ति क्वचित्।

इत्यादिनाक्तुन्प्रत्ययः । अतो लोपस्य स्थानिवत्त्वान्न लघूपधगुणः । तालुनान काकुत् निवह् । 'तालु तु काकुदम्' इत्यमरः । इतः परदाराणां परस्त्रीणां निरीक्षणे सस्पृहा वलोकने निरपत्रपं निर्लज्जम् । 'लज्जा सापत्रपान्यतः' इत्यमरः । नेत्रद्वन्द्वं नयनसमूहः । इदं तापसावसथेषु तपस्विनिवासेषु चारणे सञ्चारे चतुरं निपुणं चरणयुगलम् । इत्येवंप्रकारेण निशितैर्नरैस्तीक्ष्णैर्निजशरैः स्वकीयबाणैः शकलीकृतानि खण्डितानि यानि निशिचरशरीराणि राक्षसकलेवराणि तेषामवयवान्पूर्वोक्तकरप्रमुखान्प्रत्याहृत्य प्रत्युद्य प्रतिपर्णशालम् 'अव्ययं विभक्ति–' इत्यादिना वीप्सायामव्ययीभावः । 'पर्णशालोटजोऽस्त्रियाम्' इत्यमरः । प्रदर्शयद्भिः प्रत्यक्षीकुर्वद्भिः । तेषामानन्दार्थमिति भावः । व्यञ्जकाभावाद्गम्योत्प्रेक्षा । तपोवनाध्वशुद्धिमाश्रममार्गशोधनं विधध्वं राक्षसशवभक्षणेन कुरुध्वमित्येवंभूताद्गृध्रराजस्य जटायुषो निदेशाद्दाशावचनादिवेति हेतूत्प्रेक्षा । अन्यो देशो देशान्तरम् । तस्मात्तद्विषयस्य इत्यर्थः । 'सुप्सुपा–' इति समासः । 'नीवृज्जनपदो देशविषयौ' इत्यमरः । आपतद्भिरागच्छद्भिः कङ्कनाकप्राचीरप्रायैः । कङ्का लोहपृष्ठापरनामकाः पक्षिविशेषाः । 'लोहपृष्ठस्तु कङ्कः स्यात्' इत्यमरः । 'कङ्को गृध्रो लोहपृष्ठ' इति वैजयन्ती च । काका ध्वाङ्क्षाः प्राचीराः मांसभुजः पक्षिविशेषाः, तत्प्रायैस्तद्भूयिष्ठैस्तद्रूपैर्वा । 'प्रायो भूम्न्यन्तगमने मृत्यौ तुल्यबाहुल्ययोरपि च' इत्येकाक्षरः । प्राचीरशब्दः पक्षिवाचको निघण्टुान्तरेषु मृग्यः । यद्वा 'प्राचिकोत्तमा पिपीलिका' इति स्त्रीलिङ्गविशेषेऽप्यमरः । तत्र मधुमक्षिका प्राचिका इति तद्व्याख्यातारः । तथा कङ्ककाकाः प्राचिका इव नीरन्ध्रत्वसाम्यात्तत्प्रायैस्तत्प्रचुरैः पतद्भिरण्डजैः । 'पतत्रिपत्रिपतगपतत्पत्ररथाण्डजाः' इत्यमरः । आकाशमन्तरिक्षमनवकाशमवकाशरहितम् । नीरन्ध्रमिति यावत् । अभूत् । तथाविधं यातुधानवधमकरोदिति सम्बन्धः ॥

तैतो[1] निकृत्तशिरसि त्रिशिरसि विस्रगन्धिना शरीरच्युतवसास्रोतसा प्रेत्यापि क्रियमाणाश्रमदूषणे दूषणे चँ[2] रोषभीषणवीक्षणखरः खरो राघवमाहवायाह्वयत ॥

तत इति । ततो राक्षसबलवधानन्तरं त्रिशिरसि त्रिशिरोनामराक्षससेनानायके निकृत्तं रामबाणच्छिन्नं शिरो यस्य तस्मिंस्तथोक्ते सति । तथा दूषणे दूषणाख्यसेनापतौ प्रेत्य मृत्वापि । जीवनदशायां किं वक्तव्यमिति भावः । विस्रगन्धोऽस्यास्तीति विस्रगन्धिनामगन्धिना 'विस्रं स्यादामगन्धि यत्' इत्यमरः । 'अत इनिठनौ' इति मत्वर्थीय इनिप्रत्ययः । अथवा विस्रमामगन्धिवस्तु तस्येव गन्धो यस्य तत्तथोक्तेन त्वुपमानपूर्वपदो बहुव्रीहिः । 'उपमानाच्च' इति गन्धस्येकारोऽन्तादेशः । शरीराच्छरविदलितनिजगात्रात्स्रुतेन स्रवता वसास्रोतसा हृन्मेदःप्रवाहेण । 'हृन्मेदस्तु वपा वसा' इत्यमरः । क्रियमाणमाश्रमदूषणं तपोवनबीभत्सं येन तस्मिंस्तथोक्ते । तस्मिन्नपि निहते सतीत्यर्थः । रोषभीषणाभ्यां कोपावेशभयकराभ्यां वीक्षणाभ्यां नेत्राभ्यां खरस्तीक्ष्णः । दुर्दर्श इत्यर्थः । 'तिग्मं तीक्ष्णं खरं तद्वत्' इत्यमरः । खरो राक्षस

१ 'तत्र' इति पाठः. २ 'च' इति नास्ति क्वचित्.

आह्वायाह्वार्थम् । योद्धुमित्यर्थः । राघव श्रीराममाह्वयन् स्पर्धयाहूतवान् । निहतैरेभी राक्षसैः का श्लाघा । मा जित्वा खलु तव कृतकृत्यतेत्यात्मनोऽसहायशूरत्वगर्वोदाकारितवानित्यर्थः । ह्वयतेर्लुङि 'स्पर्धायामाङः' इत्यात्मनेपदम् । 'लिपिसिचिह्वश्च', 'आत्मनेपदेष्वन्यतरस्याम्' इति च्लेरङादेशः । तत्राय परमार्थः स्फुरति । तत्प्रकारमेवाह—श्रीरामोऽय साक्षाद्विष्ण्ववतारः । तदेतेन निहतानां निश्चिता ननु परमपदप्राप्तिः । एव च सत्येतावतो राक्षसानिहत्य हतशेषमेकमसुं किं हनिष्यामीति यद्युपेक्षेत तदेतन्ममानिष्टं स्यात् । तस्मात् 'आहूतो न निवर्तेत द्यूतादपि रणादपि' इति क्षत्रियधर्मत्वेनाह्वाने सति पुनर्न निवर्तेत, तथा च ममेष्टसिद्धिः स्यादिति मत्वा आहूतवानिति ॥

तत्र विपश्चिद्भिरप्यनिश्चीयमानजयापजयमनिमेषैरप्यननुसंधीयमानशरसंधानमोक्षमभूदभूतपूर्वं द्वन्द्वयुद्धम् ।

तत्रेति । तत्र तस्मिन्समये विपश्चितो विद्वांसः । सदिग्धार्थनिर्धारका इति यावत् । तैरपि । किमुतान्यैरिति भावः । अनिश्चीयमानावनिर्धार्यमाणौ जयापजयावन्यतरविषयौ यस्मिंस्तत्तथोक्तम् । अत्योन्यतुल्यबलतया निर्धारयितुमशक्यत्वादिति भावः । न विद्यते निमेषो येषां तैरनिमेषैः । सुरैरिति यावत् । तैरपि । किमुतान्यैः सनिमेषैरिति भावः । अननुसंधीयमानावविभाव्यमानौ शराणां रामखरभाषणेना संधानमोक्षौ सधायोत्सर्जनविसर्गौ यस्मिंस्तत्तथोक्तम् । तथा क्षिप्रहस्तत्वादिति भावः । पूर्वं भूतं भूतपूर्वम् । 'सुप्सुपा' इति समासः । ततो नञ्समासः । निरुपममित्यर्थः । द्वन्द्वस्यासहायशूरयोर्द्वन्द्वं युद्धमभूत् । श्रीरामखरयोरिति भावः । अत्र जयपराजययोर्निश्चयसबन्धेऽपि तथा शरसंधानमोक्षयोरनुसंधीयमानत्वसबन्धेऽप्यसबन्धाभिधानादसबन्धेऽसबन्धरूपातिशयोक्तयोश्च परस्परनैरपेक्ष्यात्ससृष्टिः ॥

ततः खरो गृहीतकोदण्डः सकृदनुभूयमाननमनोन्नमनायासः समरसमापनचतुरः चतुराननास्त्रसंधानदशार्हं दाशार्हशरासनं ग्राहयितुकाम इव रामहस्तात्प्राक्तनं चापं शरैरपजहार ।

तत इति । ततो द्वन्द्वयुद्धानन्तरं गृहीतकोदण्डश्चापपाणिः खरः सकृदेकवारमनुभूयमानोऽनुभवगोचरीक्रियमाणो नमनोन्नमनायासो ज्याकर्षणप्रयासः शरसंधानमोक्षप्रयासो वा येन स तथोक्तः सन् । असकृच्छरसंधानमोक्षप्रयासेऽपि क्षिप्रहस्तत्वात्तथाभूत इव प्रतीयमान इति वेगातिशयोक्तिः । समरसमापने रणसमाप्तिकरणे चतुरः निपुणः । क्षिप्रमेव रिपुमारकत्वादिति भावः । चतुराननास्त्रसंधानदशार्हं ब्रह्मास्त्रसंधानक्रियायोग्यम् । तेनैव स्वशिरश्छेत्स्यमानत्वादिति भावः । दशार्हस्य संबन्धि दाशार्हं वैष्णवं पूर्वमगस्त्यदत्तं शरासनं चापं ग्राहयितुं ग्रहणं कारयितुं कामो यस्य स तथोक्त इवेति फलोत्प्रेक्षा । रामेणेति शेषः । उत्तरत्र तस्यैव ग्रही-

१ 'अनिमिषैः' इति पाठः २ 'तत्र' इति पाठः ३ 'स्वसङ्कट' इति पाठः ४ 'चतुरः' इति पाठः ५ 'संधानार्हं' इति पाठः

ध्यमाणत्वादिति भाव । अर्हेऽर्थे तात्तुमुन् । तन 'तु काममनसोरपि' इति तुमुनो मकारलोप । रामहस्तात्सकाशात् । प्राक्तन पुरातनम् । पूर्वं धृतमित्यर्थ । 'सायचिर-' इत्यादिना ट्युप्रत्ययस्तुडागमश्च । चाप शरैरपजहारापहृतवान् । निजहस्तलाघव प्रदर्शयन्श्रीरामचाप मुष्टिप्रदेशेऽखण्डयदित्यर्थ । त ाच रामायणे—'ततोऽस्य सशरं चाप मुष्टिदेशे महात्मन । खरश्चिच्छेद रामस्य दर्शयन्हस्तलाघवम् ॥' इति ॥

सोऽपि कोपपावकेन पावकितानन कुम्भसभवदत्तं धनुराधत्त।

स इति । स श्रीरामोऽपि कोपपावकेन चापखण्डनजनितरोषाग्निना पावकवत्कृत पावकितम् । शोणीकृतमित्यर्थ । 'तत्करोति-' इति ण्यन्तात्कर्मणि क्त । तदानन यस्य स तथोक्त सन् । कुम्भसभवदत्तमगस्त्यमुनिदत्त धनुर्वैष्णव चापमाधत्त गृहीतवान् । 'अगस्त्य कुम्भसभव' इत्यमर ॥

खरपरुषे शरासने गृहीते खरकिरणान्वयशेखरेण तेन ।
खररघुवरयो रण समाप्त खरनखरायुधयोरिव क्षणेन ॥ २० ॥

खरेति । खरकिरणान्वयशेखरेण सूर्यवंशावतंसेन । यद्वा खरकिरणान्वयाना सूर्यवंशजराजन्याना शेखरेण शिखामणिना । 'शिखास्वापीडशेखरौ' इत्यमर । तेन श्रीरामेण खराणि निबिडानि परुषि पर्वाणि यस्य तस्मिन् । दुष्प्रधर्षण इत्यथ । 'ग्रन्थिर्ना पर्वपरुषी' इत्यमर । शरासने वैष्णवधनुषि गृहीते स्वाकृते सति । खरघुवरयो खरासुरश्रीरामयो खरनखरायुधयो रासभसिंहयोरिव । 'रासभा गर्दभा खरा' इत्यमर । क्षणेनाल्पकालेन रण समरम् । 'अस्त्रिया समरानीकरणा' इत्यमर । समाप्तम् । अभूदिति शेष । गर्दभसिंहयोर्यावदन्तर तावत्खरराघवयोरपी त्युपमार्थ । श्रीरामेण वैष्णवधनुर्गृहीत्वा तत्रेन्द्रदत्तमहास्त्रसंधानेन क्षिप्रमेव खरवधोऽपि कृत इत्यर्थ । स च प्रकृतप्रकृतेनैव खरकार्येण गम्यत इति पर्यायोक्तमुको पमया सृज्यते । इन्द्रशरेण खरवधे रामायणवचनम्—'धनुर्दत्त मघवता सुरज्येष्ठेन धीमता । सदधे च स धर्मात्मा मुमोच च खर प्रति ॥ स वृत्र इव वज्रेण फेनेन नमुचिर्यथा । बलो वेन्द्राशनिहतो निपपात हता खर ॥' इति । केचित्तु खरनखरायुधयोरित्यत्र 'कुक्कुटश्चरणायुध' इत्यभिधानात्तीक्ष्णकुक्कुटयोरिवेति कथयन्ति तदल न्तारमणीयम् । श्रीरामे हीनोपमादिदोषप्रसङ्गात् इत्यलम् ॥

खरवधपरिशुद्धे दण्डकारण्यभागे
मुनिभिरभिहितानामाशिषा तादृशीनाम् ।
स्वयमचरमपात्रं स्वैर्गुणैर्मन्यमानो
तदनु मनुकुलेन्दु सानुज शौर्यराशि ॥ २१ ॥

खरेति । दण्डकारण्यभागे दण्डकावनप्रदेशे खरवधेन खरासुरसहारेण परिशुद्धे परिपूते । निर्बाधे सतीत्यर्थ । अत एव मुनिभिस्तद्विषयवासिभिस्तापसैरभिहिताना निर्वाधस्थितिलाभजनितानन्दातिरेकेणोक्ताना तादृशीना तथाविधानाम् । अमोघानामित्यर्थ । आशिषा स्वस्तिवचसाम् । 'स्वस्त्याशी क्षेमपुण्यादौ' इत्यमर । मन्थरा

१ 'पावकधावकितानन' इति पाठ

कैकेयीदासी । स्वै स्वकीयैर्गुणैः कैकेयीदुर्मन्त्रबोधनश्रीरामराज्याभिषेकविघातुकत्व वनवासप्रेरकत्वादिभिः स्वयमचरमपात्रमायभाजनमभूत् । 'दैवानुकूल्ये किं नाम न शिवाय प्रवर्तते' इति न्यायेन देवानुकूल्येऽगुणमपि सगुणं भवति, यतो विरुद्धा-ऽऽस्पदतत्परापि मन्थरा मुन्याशीर्वादानामपात्रं नाभूत्, किंतु प्रथमपात्रमित्येतच्चित्र-मित्यर्थः । तस्या एवोक्तरीत्या मुनिविरोधिराक्षसनाशनिदानत्वादिति भावः । 'योग्य भाजनयोः पात्रम्' इत्यमरः । तदनु तदनन्तरं शार्यराशिः । अतिशौर्यशालीत्यर्थः । सानुजः सलक्ष्मणः । मनुकुले दुर्वंशस्वजनमनुसृताज्ञाह्लादकरः श्रीरामः खेर्गुणैः शौर्यौ-दार्यमुनिजनक्षेमकरत्वादिभिरचरमपात्रमभूदिति संबन्धः । मन्थरामूलैनाय समागता-न्माकं निरुपद्रवं चकारेति सानन्दं मुनयः श्रीरामस्याशिषः प्रयुञ्जते स्मेत्यर्थः । अत्र शौर्यराशिरिति शौर्यतद्वतोरभेदोक्तेर्भेदेऽभेदरूपातिशयोक्तिः । तथा मन्थराया अचरम-पात्रवासनान्येऽपि तत्संबन्धोक्तेरसंबन्धे संबन्धरूपातिशयोक्तिरित्यनयोः संसृष्टिः ॥

ननु साक्षाद्राक्षसहन्तारं सकलसद्गुणाभिरामं विहाय अमान्याया मन्थराया कथं मुनिजनाशीर्वादाचरमपात्रमिति कविरापङ्क्य नैतावद्राक्षससंहारे एवेयं मूलम्, किंतु त्रिलोकीकण्टकरावणादिसंहारेऽपि चेति मनसि कृत्वा तदुक्तमेवेत्याह—

तथाहि—

> **प्राग्मन्थरेति महिषीति वरद्वयीति**
> **धर्मव्ययव्यथितभूपतिभारतीति ।**
> **काकुत्स्थकाननकथेति च सन्ति संज्ञा**
> **पौलस्त्यहीनभुवनत्रयभाग्यपङ्क्तेः ॥ २२ ॥**

तथाहीति । तदेव विवृणोति ॥ **प्रागिति** । प्राक्प्रथमं मन्थरेति । ततो महिषी कैकेयीति । तदनु वरद्वयी पूर्वदत्तवरद्वयमिति । अनन्तरं धर्मव्ययव्यथितस्य धर्मच्युतिनिपीडितस्य भूपतेर्दशरथस्य भारती रामवनवासप्रेरकवाक्यमिति । काकुत्स्थकाननकथा श्रीरामवनवासवार्तेति च । एवं पूर्वस्योत्तरोत्तरप्रेरकत्वेन प्रसिद्धा मन्थरादय इत्यर्थः । पौलस्त्येन लोककण्टकेन रावणेन हीनं रहितं यद्भुवनत्रयं त्रैलोक्यं तस्य भाग्यपङ्क्तेर्निर्वाधस्थितिहेतुभूतभागधेयश्रेण्याः संज्ञा नामधेयानि वर्तन्ते । अतो मन्थराया अचरमपात्रत्वं युक्तमिति भावः । वसन्ततिलकावृत्तम् ॥

अथ शूर्पणखाया लङ्कागमनवृत्तान्तमाह—

अथ शूर्पणखा लङ्कामपि जनस्थानमिव विजनस्थानं काकुत्स्थेन कारयितुं दशकण्ठोपकण्ठे कुल्येव निपत्य रामलक्ष्मणयोर्याथातथ्यं वैदेह्या देहसौन्दर्यं खरप्रमुखैः साकमनीकस्य चतुर्दशसहस्रसंख्या-कस्य पञ्चताकरणकारणभूतामात्मावज्ञां च विज्ञापयामास ।

अथेति । अथ खरप्रमुखराक्षससंहारानन्तरं शूर्पणखा लङ्कापुरं रावणराजधानी-मपि जनस्थानं खरासुरदेशमिव विजनं जनरहितं स्थानं यस्य तत्तथोक्तम् । शून्यमित्यर्थः । काकुत्स्थेन श्रीरामेण कारयितुम् । विध्वंसयितुमित्यर्थः । अत एव

१ 'मीन' इति पाठः २ 'सस्यस' इति पाठः

फलोत्प्रेक्षागम्योपमयाद्येन सङ्कीर्णा । सीताहरणोपदेशादिना तथा भविष्यमाणत्वादिति भाव । करोतेर्ण्यन्तात्तुमुन् । 'हृक्रोरन्यतरस्याम्' इत्यणि कर्तुं कर्मत्वविकल्पात् 'कर्तृकरणयोस्तृतीया' इति तृतीया । दशकण्ठोपकण्ठे रावणसमीपे कृत्येव मरणाधि देवतेव । 'कृत्या क्रियादेवतयोस्त्रिषु भेद्ये धनादिभि' इत्यमर । 'क्यङ् च' इति चकारात्क्यङ् । निपत्य भुवि पतित्वा । रामलक्ष्मणयोर्याथातथ्यम् । यथातथाभाव मनतिक्रम्य यथातथम् । यथारूपमिति यावत् । 'यथार्थं तु यथातथम्' इत्यमर यथार्थेऽव्ययीभाव । 'स नपुंसकम्' इति नपुंसकत्वम् । 'हस्वो नपुंसके प्रातिपदिकस्य' इति ह्रस्वत्वम् । तस्य भावो याथातथ्यम् । ब्राह्मणादित्वाद्भावे ष्यञ्प्रत्यय ञित्वादादिवृद्धि । 'दीर्घबाहुर्विशालाक्षश्चीरकृष्णाजिनाम्बर । कन्दर्पसमरूपश्च रामं दशरथात्मज ॥' इत्यादि श्रीरामलक्ष्मणतत्त्वस्वरूपमित्यर्थ । तथा वैदेह्या देहसौन्दर्यम् । अन्यूनानतिरिक्तावयवसंनिवेशप्रयुक्तजगन्मोहनदिव्यमङ्गलविग्रहरामणीयक मित्यर्थ । तदुक्तम्—'अङ्गप्रत्यङ्गकाना य संनिवेशो यथोचितम् । सुश्लिष्टसंधिबन्ध यत्सौन्दर्यमिति चोच्यते ॥' इति । तथा खरप्रमुखै साकं खरदूषणत्रिशिर प्रभृतिभि सह । 'साकं सत्रा समं सह' इत्यमर । चतुरधिका दश चतुर्दश सहस्राणि यस्य सा तथोक्ता संख्या यस्य तत्तथोक्तस्य । अनीकस्य राक्षससैन्यस्य । 'अनीकं तु रणे सैन्ये' इति विश्व । पञ्चताकरणे मरणस्यापि कारणभूता मारणत्वेन पर्यवसिताम् 'स्यात्पञ्चता कालधर्मो दिष्टान्त प्रलयोऽत्यय । अन्तो नाशो द्वयोर्मृत्युर्मरणं निधनोऽस्त्रियाम् ॥' इत्यमर । आत्मावज्ञा कर्णनासिकाच्छेदनरूपनिजावमानना च विज्ञापयामास विज्ञापितवती । सीतारामकथाकथनेन रावणस्य कामक्रोधावुद्दापयामासेत्यर्थ 'रीढावमाननावज्ञा' इत्यमर ॥

ततो रावण किं कृतवानित्यत आह—

स दण्डकाया कृतदण्डकाया स्वसारमेना प्रथितस्वसार ।
निशाम्य रामस्य निशम्य वृत्तं चक्रे रुष राक्षसचक्रवर्ती ॥ २३ ॥

स इति । प्रथित सकललोकप्रख्यात स्वसार स्वकीयभुजबल यस्य स तथोक्त । 'सारो बले स्थिरांशे च' इत्यमर । राक्षसचक्रवर्ती राक्षससार्वभौम स रावणो दण्डकाया दण्डकारण्ये कृतो लक्ष्मणविरचितो दण्ड कर्णनासिकाच्छेदनरूपशासनं यस्य स तथोक्त कायो देहो यस्यास्तामिति बहुव्रीहिगर्भितबहुव्रीहि । 'दण्डोऽस्त्री शासने राज्ञ हिंसाया लगुडेऽपि च । मर्यादाया सैन्यभेदे' इति वैजयन्ती 'कायो देह क्लीबपुंसो' इत्यमर । एना स्वसारं भगिनीं शूर्पणखां निशाम्य दृष्ट्वा 'शमोऽदर्शने' इत्यत्र शमोऽदर्शनार्थेऽमित्वाद्ध्रस्वादेशाभाव । तथा रामस्य वृत्तं पूर्वोक्तरूपचरितं निशम्य श्रुत्वा । तत्सुग्रादेवेति शेष । 'निशमयतीति श्रवणे तथा निशिमयत्यपि' इति भट्टमल्ल । अत्र निशाम्येतीदं रूपमन्यथा निशामय्येति स्यात् अत एवाह वामन —'निशाम्यनिशमय्यशब्दौ प्रकृतिभेदात्' इति । रुषं चक्रे । मत्परात्मानभिज्ञतया वनगोचरोऽयं राम कियत्कार्यं कृतवानिति चुकोपेत्यर्थ । वृत्तमुपजाति ॥

ततः प्रस्थाप्य जनस्थाने राक्षसानष्टौ नेष्टनीतिरयं ताटकेयं हाटकमृगं पुरस्कृत्य सीताह्वां हरिणीं ग्रहीतुं तस्यावसथमाससाद।

तत इति। ततो रोषानन्तरं जनस्थाने खरालयेऽष्टराक्षसान्प्रस्थाप्य तत्परिपालनार्थं प्रेषयित्वा नष्टनीतिर्हतनयः। अमार्गवर्तीत्यर्थः। अयं रावणः। ताटकाया अपत्यं ताटकेयो मारीचः। 'स्त्रीभ्यो ढक्' इति ढक्येयादेशः। तद्रूपो हाटकमृगो मायाकल्पितहिरण्मयहरिणः। 'हिरण्यं हेम हाटकम्' इत्यमरः। हाटकस्य हाटकमयो वा मृगो हाटकमृग इति विग्रहः। पष्ठ्या विवक्षितार्थलाभे सति मयडादिग्रहणाभानेऽप्यदोषः। तं पुरस्कृत्य पुरोधाय सीताह्वां सीताभिधानां हरिणीं मृगीं ग्रहीतुम्। विचार्येति शेषः। यथा लोके लुब्धकः कंचन मृगं पुरस्कृत्य वनं गत्वा तद्विप्रलब्धं मृगान्तरं ग्रहीतुमिच्छति तद्वदित्यर्थः। तस्य मारीचस्यावसथं स्थानमाससादाविवेश। 'स्थानावसथवास्तु च' इत्यमरः। अत्र जनस्थानं प्रति राक्षसप्रेरणं सीतापहरणात्पूर्वमुक्तम्। श्रीरामायणे तु तदनन्तरम्। इत्येवं पौर्वापर्यविपर्ययनिबन्धनो विरोधः पुराणान्तरात्समाधेयः। ताटकेयं हाटकमृगमित्यत्र रूपकशङ्का न कार्या। तस्य रूपहेतुत्वान्मारीचे तु हाटकमृगस्यारोपस्यासिद्धेरनारोप्यमाणत्वादिति॥

मारीचोऽप्याकर्णितरावणमतः प्रयत्नशतैरप्यनिवार्यमाणे तस्मिन्सुमृत्युमेव बहुमन्यमानो गत्यन्तराभावात्तदभ्यर्थनामङ्गीकृत्य जातरूपमयमृगरूपं गृहीत्वा सीतां वञ्चयितुं पञ्चवटीमवगाहत।

मारीच इति। मारीचोऽप्याकर्णितं श्रुतं रावणस्य मतं सीतापहरणस्य चिकीर्षितं येन स तथोक्तः सन्। तस्मिन्रावणे प्रयत्नशतैरपि। 'अपि रामो न संक्रुद्धः कुर्याल्लोकानराक्षसान्। अपि ते जीवितान्ताय नोत्पन्ना जनकात्मजा॥' इत्यादिश्रीरामायणोक्तबहुप्रयत्नैरित्यर्थः। अनिवार्यमाणे निवारयितुमशक्ये सति। तद्विनाशकालस्य प्रत्यासन्नत्वादिति भावः। सुबाहु सुबाहुनामानं स्वभ्रातरमेव। यो हि विश्वामित्राध्वरे श्रीरामेण निहत इति भावः। बहु भूयिष्ठं मन्यमानः। सुबाहुवत्पूर्वमेवात्मनो मरणं इदानीमेतादृशनिर्बन्धो न स्यात्, अतः स एव धन्य इत्यवबुध्यमान इत्यर्थः। गत्यन्तराभावात्तद्विपरीतबुद्धिनिवर्तनं आत्मनो विमोचने वोपायान्तराभावात्। 'दैवोपायगमे गतिः' इति वैजयन्ती। अभ्यर्थनामङ्गीकृत्य ततो जातरूपमयं काञ्चनविकारं। विकारार्थे मयट्। यो मृगस्तद्रूपं तदाकारं गृहीत्वा स्वीकृत्य। राक्षसानां कामरूपत्वान्मायाकनकमृगभूमिकां धृत्वेत्यर्थः। 'चामीकरं जातरूपं महारजतकाञ्चने' इत्यमरः। सीतां वञ्चयितुं प्रलोभयितुं पञ्चवटीमवगाहतावेवात्। प्रविवेशेत्यर्थः॥

दशमुखोऽपि जलधरपथस्थापितरथो दाशरथिनिग्रहे कृतास्थस्तस्थौ।

---

१ 'नष्टनीति' इति पाठः । २ 'सीताह्वया' इति पाठः । ३ 'मति' इति पाठः । ४ 'तस्मिन्रावणे' इति पाठः । ५ 'अभ्युपेत्य' इति पाठः । ६ 'अगाहत' इति पाठः ।

मनोवल्लभे। प्राणेश्वर इति यावत्। श्रीरामे प्रेम्णा स्नेहेन हेतुना। 'प्रेमा ना प्रियता हार्दं प्रेम स्नेह' इत्यमर। विदीर्णहृदया विदलितान्तरङ्गा। अत एव कर्तव्याकर्तव्य विधेयाविधेय कृत्यमनानानानवबुध्यमाना। इतिकर्तव्यताशून्या सतीत्यर्थ। 'ज्ञा अवबोधने' इत्यस्माच्छानच्। 'ज्ञाजनोर्जा' इति जादेश। भ्रातर श्रीराम जानीहि परामृशेत्येवप्रकारेण सौमित्रिमादिदेश। राक्षसेभ्यो रामस्य विपत्तिमाशङ्क्येत्यमाज्ञापयामासेत्यर्थ। तथा रामायणम्—'आर्तस्वर तु त भर्तुर्विज्ञाय सदृश वने। उवाच वचन सीता गच्छ जानीहि राघवम्॥' इत्यादि॥

ततश्चार्ये, न कार्यमिदमादिष्टम्। दिष्टदोषान्मिथ्याप्रतीति परि भवति भवतीं परम्।

तत इति। ततश्च निदेशानन्तर च। हे आर्ये पूज्ये जानकि, इदमादिष्टमयमादेश। भावे क्त। न कार्यं न कर्तव्यम्। भ्रातरं जानीहीत्येवमाज्ञप्तु न युक्त मित्यर्थ। कुत। दिष्टदोषात्कालविपर्यासात्। 'कालो दिष्टोऽप्यनेहापि' इत्यमर। अथवा दिष्टदोषाद्दैवप्रातिकूल्यात्। 'दैव दिष्ट भागधेयम्' इत्यमर। मिथ्याप्रतीति विपर्ययज्ञानम्। अरामस्वनिन्यार्तस्वरे तत्स्वन्धित्वेन भ्रान्तिरित्यर्थ। भवतीं त्वा परमधिक परिभवति तिरस्करोति। लोके चाकचक्यदोषाच्छुक्तौ रजतभ्रान्तिप्रतिपत्तिवत् तथापि अतस्मिंस्तद्ग्रहणमुत्पन्नमभूत्। अत पर भ्रान्तासीत्यर्थ॥

ननु त्वयाप्ययमार्तस्वर प्रत्यक्षमनुभूत। स च रामस्य विपत्तिमन्तरा नोपपद्यते। अत कथ मम भ्रान्तत्वमित्याशङ्क्य नैतद्विश्वसितु योग्यमित्याह—

त्रिभुवनैकधनुर्धरस्य शौर्यराशेरार्यस्य क श्रद्दधीत कौणपघुणनिमित्ता विपत्तिमिति प्रणिपत्य प्रत्याचक्षाण लक्ष्मण हृदयतोदकारिण्या वाण्या मोहविह्वला सा वह्वतर्जयत्।

त्रिभुवनेति। त्रयाणा भुवनाना समाहारस्त्रिभुवनम्। 'तद्धितार्थ–' इत्यादिना समाहारसमास। 'पात्रादिभ्य प्रतिषेधो वक्तव्य' इति स्त्रीलिङ्गताप्रतिषेध। 'पात्राद्यदन्तैरेकार्थो द्विगुर्लक्ष्यानुसारत' इत्यमर। तत्रैकधनुर्धरस्य जगदेकधानुष्कस्येत्यनेनास्त्रसंपन्नत्वोक्ति। शौर्यराशेर्महाशौर्यसंपन्नस्येति शारीरबलसंपन्नत्वोक्ति। एवविधस्यार्यस्य महात्मन श्रीरामस्य कौणपा राक्षसास्ते घुणा कीटविशेषा इव तन्निमित्ता तन्मूलाम्। यद्वा मृगभूमिस्या प्रच्छन्नमप्यमु निजबुद्ध्या राक्षस निश्चित्याह—कौणपो राक्षसो मारीच स घुणस्तन्निमित्ता तन्मूलाम्। 'राक्षस कौणप क्रव्यात्' इत्यमर। विपत्तिं प्राणसङ्कट को विवेकी श्रद्दधीत विश्वसेत्। न श्रद्दधीतैवेत्यर्थ। 'पन्नगासुरगन्धर्वदेवदानवराक्षसै। अशक्यस्तव वैदेहि भर्ता जेतु न सशय॥' इति श्रीरामायणेऽप्युक्तत्वादिति भाव। 'श्रदन्तरोरुपसर्गवद्वृत्तिर्वाच्या' इति श्रच्छब्दस्य पूर्वनिपात। इत्येवप्रकारेण प्रणिपत्य नम-

१ 'आर्येण कार्यं' इति पाठ २ 'परामवति' इति पाठ ३ 'रामार्यस्य' इति पाठ ४ 'कौणप' इति पाठ ५ 'लक्ष्मण' इति नास्ति कचित्

स्कूल प्रलाचक्षाण प्रलाल्पन्त लक्ष्मण हृदयतोदकारिण्या मनोव्यथोत्पादिकया ग्राम्या वाचा । 'अनार्यकरणारम्भ नृशंस कुलपांसन । अहं तव प्रियं मन्ये रामस्य व्यसनं महत् ॥' इत्याद्यारभ्य 'न लहं राघवादन्य पदापि पुरुषं स्पृशे' इत्यन्तया श्रीरामायणोक्तप्रकारेणेत्यर्थ । मोहेन प्रियविपत्त्याशङ्काजनितचित्तवैक्लव्येन विह्वला विह्वा सती सा जानकी बहु भूयिष्ठमतर्जयदभर्त्सयत् । अनिन्दयदिति यावत् । तर्जयते परस्मैपद कविप्रयोगात्सिद्धम् । तर्जयतेरनुदात्तत्वेऽपि तस्यानुदात्तत्वक्षिप्तो ङित्करणेनानुदात्तनिमित्तस्यात्मनेपदस्यानित्यत्वज्ञापनात्परस्मैपदमिति । अत एव 'तर्जयति भर्त्सयति च इत्यपि दृश्यते' इति भट्टमल्ल ॥

तामेता सीतावाणीमसहमानो लक्ष्मण पुनरुवाचेत्याह—

भूयोऽपि लक्ष्मण प्रजावतीं परुषभाषिणीमेवमभाषत ।

भूय इति । भूय पुनरपि लक्ष्मण परुषभाषिणीं कणकठोरालापिनीं प्रजावतीं भ्रातृभार्यां सीतामेव वक्ष्यमाणरीत्याऽभापतावोचत । 'प्रजावती भ्रातृजाया' इत्यमर ॥

लक्ष्मणवाक्यमेव विवृणोति—

सुमुखि ! मम सुमित्रा सत्यमम्बा यदासी-
त्तदभजमवितर्कं मातृसपर्कसौख्यम् ।
अहह निधिविपाकाद्याहरन्ती दुरुक्तिं
त्वमसि विपिनमध्ये मध्यमाम्बा हि जाता ॥ २७ ॥

सुमुखीति । हे सुमुखि मधुरभाषिणि जानकि, 'स्वाङ्गात्–' इत्यादिना ङीष् । यत् यस्मात्कारणात्त्व मम सत्य यथार्थम् । अकपटमिति यावत् । सुमित्रा सुमित्रारूपिण्यम्बा मातासीरभू । सुवचनोपलालनादिना निजजननी जातासीरित्यर्थ । तत्तस्मात्कारणादवितर्कं नि शङ्क मातृसपर्केण मातृसान्निध्येन यत्सौख्यमानन्दस्तदभज प्राप्तवम् । अन्वभूवमित्यर्थ । एतावत्पर्यन्तमिति शेष । मातृत्वे तव सत्यत्वात्सौख्यानुभवस्य युक्तत्वादिति भाव । सपदीदानीं तु विधिविपाकाद्दैवप्रातिकूल्याद्धेतो । 'विधिर्विधाने दैवेऽपि' इत्यमर । विपिनमध्येऽरण्यमध्ये त्व दुरुक्तिं कर्णकठोरवचन व्याहरन्ती आल्पन्ती सती । 'व्याहार उक्तिर्लपितम्' इत्यमर । मध्यमाम्बा कैकेय्यपि जातासि । न केवल सुवचनेन सुमित्रैव, किंतु दुर्वचनेन कैकेय्यपि जातेति कुलोभयथापि त्व ममाम्बैव भवसि । अत पुत्रे मयि काप्यन्यशङ्का न कार्येति भाव । मध्यमाम्बाशब्दो व्याख्यात । मालिनीवृत्तम् ॥

इत्युक्त्वा भ्रातृसमीपगामिनि लक्ष्मणे तत्क्षणमेव रन्ध्रान्वेषी दशकन्धर स्यन्दनं विहाय विहाय स्थलादवतीर्य निजान्त करणेऽप्यमान्त रागं बहि प्रकटयन्निव कपटसन्यासिवेष पर्णशालाभ्यर्णमासदत् ।

१ 'परुषभाषिणीं प्रजावतीं' इति पाठ २ 'ऽभ्नीत्' इति पाठ ३ 'भ्रातृजाया भ्रातृ' इति पाठ' ४ 'धृतकाषायपटसन्यासवेष' इति पाठ ५ 'पर्णशालामासाद' इति पाठ ।

इतीति। इत्येवमुक्त्वा लक्ष्मणे भ्रातृसमीपं श्रीरामनिकटं प्रतिगच्छतीति तद्गामिनि सति। तत्क्षणमेव तस्मिन्नेव क्षणे। विलम्बे कार्यविघातादिति भावः। अत्यन्तसंयोगे द्वितीया। रन्ध्रमपहरणोचितसमयमन्विष्यत्याकाङ्क्षत इति रन्ध्रान्वेषी। दशकन्धरो रावणः स्यन्दनं रथाङ्गम्। 'रथाङ्गं स्यन्दनो रथः' इत्यमरः। विहायस्थलं। विहाय स्थलादाकाशमण्डलादवतीर्यावरुह्य। 'पुस्याकाशविहायसी', इत्यमरः। निजान्तःकरणे निजमानसेऽप्यमान्तम्। अत्युत्कटत्वान्निर्गच्छन्तमित्यर्थः। रागमनुरागं लौहित्यं च। 'रागोऽनुरक्तौ मात्सर्ये क्लेशादौ लोहितादिषु' इति विश्वः। बहिर्बाह्येऽपि प्रकटयन्प्रकाशयन्निव स्थित इत्युत्प्रेक्षा। सा च रागयोः श्लेषभित्तिकाभेदाध्यवसायमूलातिशयोक्त्यनुप्राणितत्वात्संकरः। कपटसंन्यासिवेषो मायाभिक्षुवेषधारी सन्। सद्य एव तस्या अनुद्वेगार्थमिति भावः। पर्णशालाभ्यर्णं सीतानिवासपर्णशालोपकण्ठमासदत्प्राप। सदेर्लुङि पुषादित्वाच्च्लेरङादेशः। 'उपकण्ठान्तिकाभ्यर्णाभ्यग्रा अप्यभितोऽव्ययम्' इत्यमरः॥

रामाश्रमाद्विगतलक्ष्मणसंनिधाना-
त्सीतां जहार चपलः पिशिताशनेन्द्रः।
मालां नवोत्पलमयीं पललभ्रमेण
देवालयादिव निरस्तजनादलर्कः॥ २८॥

रामेति। चपलश्चञ्चलः। अनियतचित्त इत्यर्थः। पिशिताशनेन्द्रो राक्षसचक्रवर्ती रावणो विगतं लक्ष्मणस्य संनिधानं सांनिध्यं यस्य तस्मात्। लक्ष्मणरहितादित्यर्थः। रामाश्रमाच्छ्रीरामनिवासात्। 'ध्रुवमपायेऽपादानम्' इत्यपादानत्वात्पञ्चमी। सीतां जहारापहृतवान्। साधारणधर्मभ्रान्त्येति भावः। कथमिव। निरस्तजनादर्चकादिजनशून्याद्देवालयाद्देवतायतनात्। पूर्ववत्पञ्चमी। नवोत्पलमयीं नूतनेन्दीवरविकाराम्। तद्ग्रथितामित्यर्थः। नवग्रहणमम्लानतायोतनार्थम्। विकारार्थे मयटि ङीप्। मालां स्रजं पललभ्रमेण सकालखण्डभ्रान्त्या। अन्यथा पललशब्दस्य केवलमासपरत्वे तस्य रक्तवर्णत्वेन नीलोत्पलमालाया तद्भ्रान्त्यनुदयात्। अलर्कः सापस्मारशुनक इवेत्युपमा। अलर्कस्य मालापहरणे यो लाभः स एव सीतापहर्तुः रावणस्यापीत्युपमाथः। 'शुनको भषकः श्वा स्यादलर्कस्तु स योगितः' इत्यमरः। अत्र कश्चिद्रहस्योपदेशः कथितः श्रीरामायणव्याख्यातृभिः—यद्यपि लक्ष्मीरूपा सीता, विष्णुरूपरामस्य मृगान्वेषणसमये राम एव तिरोहिता, तथापि तस्मिन्समये देवैः स्वकार्यार्थं श्रीरामानुमत्या मायया निर्मिता सीता तत्र स्थापिता, तां रावणो जहारेति। अन्यथा रामस्य वियोगाङ्गीकारेण क्षणमात्रमपि विश्लेषाभावप्रतिपादकं 'विष्णोरेषानपायिनी' इति वाक्यमप्रमाणं स्यात्। ननु क्षणमात्रविश्लेषस्यानङ्गीकारे विवाहात्पूर्वं संबन्धाभावः कथमिति चेन्न। सर्वदा स्वस्मिन्विद्यमानाया एव सीताया लोकव्यवहारमनुसरञ्जनकस्य गृहे आविर्भावं परिकल्प्य विवाहादिलीला-

१ 'नवोत्पल' इति पाठः

करणात् । अन्वेषणविलापनाद्यनुकरणमात्रं तच्च स्त्रीसन्निनामियमवस्थेति प्रख्यापनार्थम् । अत एवोक्तं श्रीभागवते—'स्त्रीसन्निनामिति गतिं प्रथयंश्चचार' इति । रावणकुम्भकर्णयोः पूर्वं वरप्रदानादेव स्वरूप्यत्वे सिद्धे यद्यपि प्रकारान्तरेणापि तयोर्वधः संभवति तथापि मायारूपसीतां कल्पयित्वा तदपहरणापराधेन रावणहननादिकप्रवर्तनेन लोकं पवित्रीकर्तुं परदारापहर्तुरेव विनाश इति ज्ञापनार्थं चेत्यलमतिविस्तरेण । वसन्ततिलकावृत्तम् ॥

ततः किं जातमित्यत आह—

हा नाथ ! क्व चिरायसीति बहुशो व्याक्रुश्य बाष्पाविलं
चक्षुर्दिक्षु विमुञ्चती दशरथस्याद्यामवेक्ष्य स्नुषाम् ।
रे रे राक्षस मा वधूं प्ररुदतीं मुञ्चेति गृध्राधिपो
रुद्ध्वाध्वानमनल्पकोपमकरोदग्रेवणं रावणम् ॥ २९ ॥

हेति । हेति खेदे । नाथ प्राणेश्वर श्रीराम, क्व कुत्र चिरायसि विलम्बसे । येनेतादृश्यवस्था सम्प्राप्तेति भावः । इत्यनेन प्रकारेण बहुशो बहुवारम् । 'बह्वल्पार्थाच्छस्कारकादन्यतरस्याम्' इति शस्प्रत्ययः । व्याक्रुश्योच्चैराक्रन्द्य बाष्पाविलमश्रुकलुषं चक्षुर्दिक्षु दिगन्तरेषु विमुञ्चतीं प्रसारयन्तीम् । श्रीरामागमनाशयेनेति भावः । [१]आद्यस्याद्यां स्नुषां ज्येष्ठपुत्रकलत्रत्वाज्ज्येष्ठस्नुषामवेक्ष्य दृष्ट्वा । रे रे इति प्रकृते भर्त्सने चापलाद्द्विरुक्तोऽयं शब्दो हीनसंबोधनवाची । 'हीनसंबोधने तु रे' इत्यमरः । 'चापले द्वे भवतः' इति द्विरुक्तिः । 'संभ्रमेण प्रवृत्तिश्चापल्यम्' इति काशिकोपदेशाच्च संभ्रमः । तत्र 'स्वरितमाम्रेडिते—' इत्यादिना प्राप्तस्य प्लुतस्य स्वरः प्लुतः । 'साहसमनिच्छता विभाषा वक्तव्या' इति पाक्षिकः प्रतिषेधः । 'शास्त्रत्यागः साहसम्' इति हरदत्तः । राक्षसेति तस्य नामाप्युच्चरितुमनुचितमित्यामन्त्रितमिति मन्तव्यम् । सीतापहरणसाहसं मा कुर्वित्यर्थः । प्ररुदतीं प्रकर्षेण क्रोशन्तीं वधूं स्नुषां मुञ्च त्यज । 'मा [२]प्रतिरुध' इति वा पाठः । तत्पक्षे निरोधं मा कुर्वित्यर्थः । 'समाः स्नुषाजनीवध्वः' इत्यमरः । अत्र दशरथस्यात्मप्रियसुहृत्त्वात्भ्रातृत्वात्तत्स्नुषाया अपि स्वस्नुषात्वाद्वधूग्रहणं द्रष्टव्यम् । इति । उक्त्वेति शेषः । गृध्राधिपो जटायुः । अग्रेवणं वनपुरोभागे इत्यर्थः । 'वनं पुरगामिश्रकासिध्रकाशारिकाकोटराग्रेभ्यः' इति वननकारस्य णत्वम् । अध्वानं मार्गं रुद्ध्वा निरुध्य रावणं प्रत्यनल्पकोपमधिककोपमकरोत् । अनुचितकारिणं रावणं विजित्य सीतां मोचयितुमुद्युक्तवानित्यर्थः । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥

समभूत्समये तस्मिन्समरः समरंहसोः ।
मिथोमथनसंक्रुद्धगृध्रराक्षसराजयोः ॥ ३० ॥

समभूदिति । तस्मिन्समये सीताहरणकाले समरंहसोस्तुल्यवेगयोः । अत

१ 'रावण' इति पाठः २ 'प्रतिरुधामुञ्चेति' इति पाठः

एवं मिथोमथनेन परस्परप्रहारेण सक्रुद्धौ सम्यक्कुपितौ यौ गृध्रराक्षसराजौ जटायु-रावणौ तयोः समरं युद्धं समभूत्। सम्यक्प्रवृत्तमित्यर्थः॥

ततः किं तत्राह—

दशमुखरथमाशु ध्वस्तरथ्यं विसूतं
शिथिलितरवरूथं शीर्णचक्रं स चक्रे।
गरुदभिहतशक्तिप्रासबाणासखड्ग
त्रिशिखविशिखतूणीपाशकुन्तः शकुन्तः॥ २१॥

दशमुखेति। स शकुन्तः पक्षी जटायुः। 'शकुन्तपक्षिशकुनि-' इत्यमरः। शक्त्य आयुधविशेषाः। प्रास्यन्त इति प्रासाः कुन्तापरपर्यायाः क्षेपणीया आयुधविशेषाः। तदुक्तं वृत्तिकारेण—'अकर्तरि च कारके सञ्ज्ञायाम्' इत्यनः प्रास्यन्त इति प्रासा इति। बाणा इषवोऽस्यन्तेऽनेनेति बाणासः कार्मुकम्। 'कर्मण्यण्'। 'धनुश्चापौ धन्वशरासनकोदण्डकार्मुकम्। इष्वासः' इत्यमरः। खड्गश्चन्द्रहासः। 'खड्गे तु निस्त्रिंशचन्द्रहासासिरिष्टयः' इत्यमरः। त्रिशिखं त्रिशूलम्। विशिखा बाणाः। 'पृषत्कबाणविशिखाः' इत्यमरः। तूण्यौ तूणीरौ। 'तूणोपासङ्गतूणीरनि-षङ्गा इषुधिर्द्वयोः। तूण्याम्' इत्यमरः। पाशा रज्ज्वपरपर्याया आकर्षणसाधनायुधविशेषाः। कुन्ताः प्रासाः प्रसिद्धाः। 'प्रासस्तु कुन्तः' इत्यमरः। एवं रावण-प्रयुक्ता आयुधविशेषा गरुद्भ्यां पक्षाभ्याममिहताः पराहता यस्य स तथोक्तः सन्। 'गरुत्पक्षच्छदाः पत्रम्' इत्यमरः। दशमुखरथं रावणस्यन्दनमाशु क्षिप्रं ध्वस्ता विनाशिता रथ्या रथवोढारोऽश्वा यस्य तम्। 'रथ्यो वोढा रथस्य यः' इत्यमरः। 'तद्वहति रथयुगप्रासङ्गम्' इति यत्प्रत्ययः। विगतः सूतः सारथिर्यस्य विसूतम्। 'सूतः क्षत्ता च सारथिः' इत्यमरः। शिथिलितरोऽत्यन्तविश्लिष्टो वरूथो रथगुप्तिर्यस्य तम्। 'रथगुप्तिर्वरूथो ना' इत्यमरः। शीर्णे विच्छिन्ने चक्रे रथाङ्गे यस्य तम्। तथोक्तं चक्रे कृतवान्। सीताविमोचनाभिनिवेशतया यावच्छक्ति बीभत्सं चकारेत्यर्थः। मालिनीवृत्तम्॥

ततः किं तत्राह—

राक्षसासिक्षतः क्षिप्रं पपात पततां वरः।
मैथिलीपक्षपातेन पक्षपातमवाप्य सः॥ २२॥

राक्षसेति। स पतता वरोऽण्डजमण्डलेश्वरो जटायुर्मैथिल्याः पक्षपातेनासक्ति-विशेषेण हेतुना। राक्षसासिक्षतो रावणचन्द्रहासविदलितः सन्। पक्षपातं गरुद्भङ्ग-मवाप्य क्षिप्रं पपात। पक्षपाततत्पराणां पक्षपातप्राप्तिर्युक्तैवेति भावः। असि-निर्भिन्नपक्षो भुवि न्यपतदित्यर्थः। 'पक्षः पार्श्वगरुत्साध्यसहायबलभित्तिषु' इति वैजयन्ती। तथा रामायणम्—'स च्छिन्नपक्षः सहसा रक्षसा रौद्रकर्मणा। निपपात हतो गृध्रो धरण्यामल्पजीवितः॥' इति॥

---

१ 'बाणासि' इति पाठः २ 'अवाप' इति पाठः

तत्क्षणमन्यरथाधिरूढेन रावणेन भूयोऽपि नीयमाना जानकी शृङ्गसगतप्लवगपञ्चके पञ्चचूड इव क्ष्माधरकुमारे कस्मिंश्चित्सुग्रीवसात्कृतदशग्रीवप्रतापानलसदृशं वालिविनाशपिशुनं महोल्कापातप्रतिमं रामसाहाय्यकप्रोत्साहनाय पुत्रमभिपतत्पतङ्गबिम्बशङ्कावहं कनकपिशङ्गकौशेयमयोत्तरीयान्तरितमाभरणजालमपातयत्।

तत्क्षणमिति। तत्क्षण तस्मिन्नेव क्षणे। जटायुनिपातानन्तरक्षण इत्यर्थ। अन्यरथाधिरूढेन रथान्तराधिष्ठितेन। पूर्वरथस्य जटायुषा विध्वस्तत्वादिति भाव। रावणेन भूय पुनरपि नीयमानापह्रियमाणा जानकी शृङ्गसगत शिखरोपविष्ट प्लवगाना सुग्रीवादिकपीना पञ्चक यस्य तस्मिन्नित्यर्थोक्ति। 'कपिप्लवगप्लवगशाखामृगवलीमुखा' इत्यमर। अत एव पञ्च चूडा शिखा यस्य तस्मिन्। 'शिखा चूडा केशपाश' इत्यमर। क्ष्माधरकुमारे राजकुमार इव स्थित इत्युत्प्रेक्षा। राजकुमारस्य पञ्चचूडत्वासभवाद्युपनयनकालीनत्वविवक्षा, तदोपमवेति विवेक। कस्मिंश्चित्क्ष्माधरे पर्वते। ऋष्यमूक इत्यर्थ। सुग्रीवसात्कृतो ब्रह्मणा सुग्रीवाधीन कृत। 'देये त्रा च' इत्यत्र चकारात्सातिप्रत्यय। तथाभूतो यो दशग्रीवप्रतापानलो रावणप्रतापाग्निस्तत्सदृश तत्तुल्यम्। अत्र रावणप्रतापानलस्य सुग्रीवसात्कृतत्वेन स्वत सिद्धत्वसदेहादुपमोत्प्रेक्षयो सदेह सकर। वालिविनाशस्य पिशुन सूचको यो महोल्कापातस्तत्प्रतिम तत्सदृशमित्यादि पूर्ववत्सदेहात्सकर। उत्तरत्र एतत्प्रत्यक्षीकरणतत्परसुग्रीवप्रत्यायितेन श्रीरामेण तथा करिष्यमाणत्वादिति भाव। 'कर्णेजप सूचक स्यात्पिशुन' इत्यमर। रामस्य यत्साहाय्यक सहायकर्म। 'योपधाद्गुरूपोत्तमाद्वुञ्'। तत्र प्रोत्साहनाय प्रेरणार्थं पुत्र सुग्रीव प्रत्यभिपतत्तोऽभ्यागच्छत पतङ्गस्य सूर्यस्य यद्बिम्ब मण्डलम्। 'पतङ्गौ पक्षिसूर्यौ च' इत्यमर। तच्छङ्कावह तत्सदेहजनक तद्भ्रान्तिजनक वा। अतस्तावेवालकारौ। तथा पतङ्गबिम्बस्य पतनासभवात् अभूतोपमोत्प्रेक्षा वा मतभेदादित्युक्त तदेतदुज्जीवितमुक्ताल्कारद्वयमिति सकर। कनकेन कनकवद्वा पिशङ्ग कपिश यत्कौशेयम्। 'कौशेय कृमिकोशोत्थम्' इत्यमर। तन्मय तद्रूप यदुत्तरीय सव्यान तेनान्तरित निबद्धम्। 'सव्यानमुत्तरीय च' इत्यमर। आभरणजाल हारनूपुराद्याभरणकलापमपातयत्। रावणेन नीयमाना मामिमे वानरा श्रीरामाय कथयेयुरिति मत्वा पातयामासेत्यर्थ॥

तत्पतनमपि स्वतेज पतनमिव नालक्षयल्लङ्कालंकारभूतामशोकवनिका मैथिलीमनयदनयाभिज्ञो दशग्रीव।

तदिति। तत्पतनमपि तस्याभरणजालस्य पतनमपि स्वतेज पतनमिव निजप्रतापनिपातमिव नालक्षयन् पर्यालोचयन्। 'न कलयन्' इति पाठेऽप्ययमेवार्थ।

---

१ 'ऋष्यमूकशृङ्ग' इति पाठ २ 'पञ्चचूडाधर इव' इति पाठ ३ 'क्ष्माधरे' इति पाठ
४ 'कपिशकौशेय' इति पाठ ५ 'भारम्' इति पाठ ६ 'न पश्यन्' इति पाठ
७ 'अनयज्ञो' इति पाठ

वामान्धलादिति भाव । नञर्थस्य नशब्दस्य 'सुप्सुपा–' इति समास । नयाभिज्ञो नीतिनिपुण । 'प्रवीणे निपुणाभिज्ञविज्ञनिष्णातशिक्षिता' इत्यमर । स न भवतीत्यनयाभिज्ञ । दुर्विनीत इत्यर्थ । 'अनयज्ञ' इति पाठे नय जानातीति नयज्ञ र न भवतीत्यनयज्ञ । अत्र 'आतोऽनुपसर्गे क' इति कप्रत्यय । न तु 'इगुपध-इत्यादिना कप्रत्यय । अत एवाह भगवान्कात्यायन —'अकारादनुपसर्गात्कर्मोपपदे भवति' इति 'प्रतिषेधे च' इति वार्तिकव्याख्याने भाष्यकारेणार्थज्ञशब्दमुदाहृत्याप्यर्थस्य समर्थनात्ततो नञ्समास । अनयज्ञ । नीतिशास्त्राचारशून्य इत्यर्थ । दशग्रीवे रावणो मैथिलीं सीता लङ्काया अलकारभूता लङ्कालंकारभूतामलंकारोपमिताम् तत्प्रायामित्यर्थ । 'भूत क्ष्मादौ पिशाचादौ न्याय्ये सत्योपमानयो' इति विश्व अशोकवनिका निजविहारोचितोद्यानवनिकामनयत् । तत्र निक्षिप्तवानित्यर्थ । दुहा दिलान्नयतेर्द्विकर्मकत्वम् । अत्र रामायणम्—'ह्रियमाणा तु वैदेही क्वचिन्नाथमपश्यती । ददर्श गिरिशृङ्गस्थान्पञ्च वानरयूथपान् ॥ तेषा मध्ये विशालाक्षी कौशेयं कनकप्रभम् । उत्तरीयं वरारोहा शुभान्याभरणानि च ॥ मुमोच यदि रामाय शंसेयुरिति भामिनी । वस्त्रमुत्सृज्य तन्मध्ये विनिक्षिप्तं सभूषणम् । सम्भ्रान्तस्तु दशग्रीवस्तत्कर्म च न बुद्धवान् ॥' इत्यादि ॥

अशोकवनिका लेभे राक्षसीपरिवेष्टिताम् ।
सीता मारुतिवालाग्निस्तम्भनार्हामिवौषधिम् ॥ ३३ ॥

अशोकेति । अशोकवनिका कर्त्री राक्षसीभिर्निगूढत्वेन सगोपनार्थं रावणनियुक्तराक्षसस्त्रीभि परिवेष्टिता परिवृता सीताम् । मरुतस्यापत्य पुमान्मारुतिर्हनूमान् 'अत इञ्' इतीञ् । तस्य वाले लाङ्गूले योऽग्नि सुन्दरकाण्डे वक्ष्यमाणरूपस्तस्य स्तम्भने निरोधनेऽर्हा योग्याम् । शक्तामित्यर्थ । ओषधिं लताविशेषमिव । लेभे प्रापेवेत्युत्प्रेक्षा । सीतान्वेषणसमये लङ्का प्रविष्टो हनूमान्सीतामालोक्य निजागमनज्ञापनार्थमशोकवनिका भङ्क्त्वा पितृनियुक्तेनेन्द्रजिता निरुध्यानीतो वाले वस्त्रैः सवेष्टयाग्निना प्रज्वालितो वैदेहीनिवासतयैकामशोकवनिकामन्तरेण कृत्स्ना लङ्का ददाहेति सुन्दरकाण्डे वक्ष्यति ॥

अनन्तरवृत्तान्तमाह—

काकुत्स्थोऽप्यथ रक्षसामधिपतेर्वाग्वागुरावेष्टिते
कृत्वा हाटकताटकेयहरिणे शार्दूलविक्रीडितम् ।
आगच्छन्ननुजेन तत्र गदितामाकर्ण्य वार्ता तत
सीतासंगमलालसस्तदुटज राम प्रतस्थे द्रुतम् ॥ ३४ ॥

काकुत्स्थ इति । काकुत्स्थो रघुनायकोऽपि रक्षसामधिपते रावणस्य वाक्प्रेरणवचन सैव वागुरा मृगबन्धिनी । रज्जुनिर्मितजालविशेष इति यावत् । तया आवेष्टिते आवृते । नियमित इत्यर्थ । 'वागुरा मृगबन्धिनी' इत्यमर । हाटकस्य विकारो हाटकमयो यस्ताटकेयो मारीचस्तस्मिन्नेव हरिणे मृगे । शार्दूलविक्रीडित शार्दूले व्याघ्र । 'शार्दूलद्वीपिनौ व्याघ्रे' इत्यमर । तस्य विक्रीडितवद्विक्रीडित

कृत्वा। शार्दूलवत् स निहत इत्यर्थः। अथानन्तरमागच्छत्। तत्रागमनमप्येऽनुजेन लक्ष्मणेन गदितामुक्तां वार्ताम्। दीनाक्रन्दश्रवणविषण्णसीतानिष्ठुरवचनप्रेरितोऽहमागतोऽस्मीत्येवंरूपवृत्तान्तमित्यर्थः। 'वार्ता प्रवृत्तिर्वृत्तान्तः' इत्यमरः। आकर्ण्य श्रुत्वा तत्तदनन्तरं सीतायाः सगमे समागमे लालसोऽत्यन्ताभिलाषः सन्। विजने वने तद्विपत्तेरवश्यभावित्वादिति भावः। तदुटजं तस्याः सीताया उटजं पर्णशालां प्रति। तद् इति वा च्छेदः। रामो द्रुतं शीघ्रं प्रत्यर्थे चचाल। अत्र भिन्नवाक्यस्थत्वात्काकुत्स्थरामशब्दयोर्न पौनरुक्त्यम्। यद्वा काकुत्स्थः ककुत्स्थवंशोद्भव इति विशेषणत्वेन वा योजना। अत्र चाक्ताटकेययोर्वाग्गुराहरिणरूपणेन काकुत्स्थे मृगयुत्वप्रतीतेरेकदेशवर्तिरूपकम्। तच्च शार्दूलविक्रीडितमित्यत्र तत्सदृशं विक्रीडितमिति सादृश्याक्षेपादसंभवद्वस्तुसंबन्धरूपनिदर्शनया सापेक्षितत्वात्संकीर्यते। शार्दूलविक्रीडितमित्यत्रापि वृत्तस्य शार्दूलविक्रीडितत्वात्श्लेषचातुर्यमनुसंधेयम्। 'सूर्याश्वैर्मसजस्तताः सगुरवः शार्दूलविक्रीडितम्' इति लक्षणात्॥

अथ कथं स्यादिति बाष्पगर्भमालोक्यमानो वनदेवताभिः।
विलोकयन्केवलपर्णशालां विनष्टचेता विललाप रामः॥ ३५॥

अथेति। अथ श्रीरामः कथं कथंभूतः स्याद्भवेत्। प्रियतमारहितपर्णशाला दृष्टेति शेषः। इति मत्वेत्यर्थः। बाष्पाण्यश्रूणि गर्भे यस्मिन्कर्मणि तद्यथा भवति तथा वनदेवताभिरालोक्यमानो दृश्यमानः सन्। तासामपि शोचनीय इति भावः। रामः केवलां सीतारहितत्वेन शून्यां पर्णशालामुटजं विलोकयन्। अत एव विनष्टचेता भग्नोत्साहः सन्। विललाप परिदेवयामास। 'विलापः परिदेवनम्' इत्यमरः। 'महारमगुरुदेवानामश्रुपातः क्षितौ यदि। देशभ्रंशो महद्दुःखं मरणं च भवेद्ध्रुवम्॥' इति क्षितौ देवताश्रुपातनिषेधदर्शनाच्छ्रीरामस्य क्षिप्रमेव महद्दुःखप्राप्तिसूचनार्थं बाष्पगर्भमित्युक्तम्। वृत्तमुपजातिः॥

विलापप्रकारमेवाह पञ्चभिः—

हा कष्टमत्र नहि सा किमिदं प्रवृत्त-
मालोकयामि चटुलामिह पादमुद्राम्।
मा वीक्ष्य नूनमगृहीतमृगं सुहूर्त-
मन्तर्हिता तरुषु रोषवतीव सीता॥ ३६॥

हा कष्टमिति। हेति खेदे। कष्टं कृच्छ्रम्। प्राप्तमिति शेषः। कुतः। अत्रास्यां पर्णशालायां सा सीता नहि नास्ति खलु। 'अस्तिर्भवन्तीपरोऽप्रयुज्यमानोऽप्यस्ति' इति भाष्यकारवचनाद्भवतीति लट् पूर्वाचार्याणां संज्ञा। इदमेतत्सीताभावरूपं कार्यं किं प्रवृत्तम्। केन कारणेन संजातमित्यर्थः। तथेहास्मिन्प्रदेशे चटुलां पादमुद्राम्। विकलितान्पादविन्यासानित्यर्थः। आलोकयामि पश्यामि। स्मितादित्यर्थः। इत्येवमुक्त्वा स्वयं कथंचिदन्यथोत्प्रेक्षते—मामिति। अगृहीतमृगमनाहृतहिरण्मयहरिणं

१ 'विलीनचेता' इति पाठः

मा वीक्ष्य सीता रोषवती कुपितेव । वस्तुतस्तु न तथा । परमप्रेमास्पदे मयि रोषाभावादिति भाव । तस्तु वृक्षेषु मुहूर्तं क्षणमात्र घटिकाद्वितय वा । 'मुहूर्तमल्पश्स्याद्घटिकाद्वितयेऽपि च' इति विश्व । अन्तर्हितान्तर्धानं गता । नूनमित्युत्प्रेक्षा लोके हि कान्ता कान्ते स्वाभिमतार्थासम्प्रहीतारि सति रोषविडम्बनया कुत्रचिद्गूढतया कंचित्काल रमयन्ति तद्वदित्यर्थ । वसन्ततिलकावृत्तम् ॥

एव सामान्याकारेण विलप्य सप्रति सीतामामन्त्र्य विलपति—

त्वदभिलषितपूर्त्या वञ्चित पञ्चवट्या
मचरमचरमोऽहं मोहभाजा प्रजानाम् ।
तदिह सरलबुद्धे ! नैप रोपस्य काल
सुमुखि ! मम मुखं किं सोढसीतावियोगम् ॥ ३७ ॥

त्वदिति । हे सरलबुद्धे ऋजुबुद्धे सुमुखि सुन्दरानने जानकीति सबोधनद्व नैव विप्रलम्भस्त्वया कर्तुं नोचित इति सूच्यते । त्वदभिलषितपूर्त्या तवाभिलषिमरण्येऽपि सहसचाररूपो मनोरथ । चित्रमृगाहरणरूपो मनोरथो वा । तस्य पूपूरणेन हेतुना वञ्चितो विप्रलब्ध प्रतारित । व्यामोहित इति यावत् । अह मोभाजाम् । स्त्रैणानामित्यर्थ । प्रजाना जनानाम् । 'प्रजा स्यात्सततौ जने' इत्यमरचरमोऽन्तिमो न भवतीत्यचरम आद्य । अग्रेसर सञ्जित्यर्थ । पञ्चवट्यामसचरितवानस्मि । एतावत्पर्यन्त त्वत्साहचर्यात्त्वन्मनोरथपरिपूरणतत्परतया व्यवतवानसीत्यर्थ । तत्तस्मात्कारणादिह महारण्ये रोषस्यैव कालो न । रोप कर्तुमसमयो न भवतीत्यर्थ । सत्यपि रोषहेतावीदृग्वनवासखस्कटे मन समाधायानुकूलं नैव वर्तितव्यत्वादिति भाव । अस्तु वाय रोषकाल । मम विरहासहिष्णुत्वाद्वा त्वंकर्तुमयुक्तमित्याह—हे सुमुखि, मम मुख च यस्त्वत्सहवासेनैव सोल्लासमिति भाव सोढ क्षान्त सीतायास्तव वियोगो विरहो येन तत्तथोक्त किं सीताविरहमहिभवति किमु । न भवत्येवेत्यर्थ । अत सर्वथा रोप परित्यज्य सन्निधेयमिति भाव अत्र सीतेत्यन्यापदेशग्रहणमखण्डितप्रेमास्पदत्वद्योतनार्थम् । मालिनीवृत्तम् ॥

तथाप्यपूर्वमृगाहरणे यदि तवाभिलाषस्तदानेन तुच्छेन मायामृगेण किम् इतोऽप्यत्यन्त श्लाघ्यमानेष्यामीत्याह—

यद्यस्ति कौतुकमपूर्वमृगे मृगाक्षि !
चान्द्रं हरामि हरिणं मम सन्निधेहि ।
यावन्न मुञ्चसि मया हृतमेणमेनं
तावद्दधातु तव वक्त्रतुला मृगाङ्क ॥ ३८ ॥

यदीति । हे मृगाक्षि कुरङ्गनयने जानकि, अपूर्वमृगेऽसाधारणमृगे कौतुकुतूहलम् । अभिलाष इति यावत् । 'कौतूहल कौतुक च उत्सुकं च कुतूहलम्' इत्यमर । अस्ति यदि वर्तते चेत् । तवेति शेष । तर्हि चन्द्रस्याय चान्द्र । चन्द्रनि

---

[1] 'पूल' इति पाठ

इत्यर्थ । 'तस्येदम्' इत्यण्। त हरिण हराम्यानयामि । यद्वा हरिष्यामीत्यर्थ । वर्तमानसामीप्ये वर्तमानप्रत्यय । अतो मम सन्निधेहि सन्निहिता भव । मत्समीप प्रत्यागच्छेत्यर्थ । अतो मया हृतमानीतमेन चान्द्रमेण हरिण यावद्यावत्पर्यन्त न मुञ्चसि न त्यजसि। कौतुकादिति भाव । तावन्मृगोऽङ्कश्चिह्न यस्य मृगाङ्कश्चन्द्रस्तव वक्त्रेण निष्कलङ्केन त्वदीयवदनेन तुला सादृश्य दधातु धारयतु। सभावनाया लोट्। तदनन्तरमिदानीं वा वक्त्रसादृश्यधारणकथैव नास्तीत्यर्थ । अत्र तुला दधातिति सभावितायापमानया चोपमानादुपमेयस्याधिक्यप्रतिपादनरूपो व्यतिरेको व्यज्यत इत्यलङ्कारेणालङ्कारध्वनि । लोकोत्तरलावण्यसपन्नभवन्मुखावलोकनाभावे मम कथ निर्वाह इति फलितार्थ । वक्त्रतुलामिलन 'तुल्यार्थैरतुलोपमाभ्याम्' इत्यत्रासादृश्यपर्यायस्यैव तुलाशब्दस्य प्रतिषेधादत्र सादृश्यवाचित्वात्तद्योगेऽपि तृतीयासमास । वसन्ततिलकावृत्तम्॥

इत्थ विलपेऽप्यसन्निहितायास्तस्या गतिं निश्चिनोति—

सप्राणा चेज्जनकतनया किं न तिष्ठेत मह्यं
हिंस्रै सत्त्वैर्न खलु निहता रक्तसिक्ता न पृथ्वी।
गोदावर्यां पुलिनविहृतिं रामशून्या न कुर्या-
द्युक्त नक्तचरकवलनात्सस्थिता सर्वथा सा॥ ३९॥

सप्राणेति। जनकस्य तनया जानकी। विशिष्टपितृजन्यत्वात्परमसाध्वीत्यर्थ । सप्राणा चेत्सजीविता यदि। मह्यम्। अत्यन्तविरहासहिष्णव इति भाव । न तिष्ठेत स्वात्मान प्रकाशयन्ती न वर्तेत किम्। वर्तेतैवेत्यर्थ । अतो न प्राणसहितेति। तिष्ठतेलिटि 'प्रकाशनस्थेयाख्ययोश्च' इत्यात्मनेपदम्। तर्हि व्याघ्रादिभिर्भक्षिता किम्। नेत्याह—हिंस्र सत्त्वैर्व्याघ्रादिघातुकजन्तुभि । 'शरारुर्घातुको हिंस' इत्य मर । न निहता खलु न हिंसिता खलु। कुत । पृथ्वी भू रक्तसिक्ता रुधिरक्लिन्ना न भवतीत्यर्थ । तथा चेद्रक्तसिक्ता भवेदेवेति शेष । तर्हि गोदावरीतीरे विहर्तु गतवती किम्। तथाभूतापि न भवतीत्याह—गोदावर्याम्। लक्षणया गोदावरीतीर इत्यर्थ । 'गोदावर्या' इति षष्ठ्यन्तपाठे तस्या पुलिनेषु सैकतेषु विहृतिं विहारम्। 'तोयोत्थित तत्पुलिन सैकत सिक्तामयम्' इत्यमर । रामेण प्रियतमेन मया शून्या विरहिता सती न कुर्यान्न विदध्यात्। युक्तम्। प्रियतमविरहितविहारस्य पतिव्रतानामधर्मत्वादिति भाव । किंतु सा जानकी सर्वथा सर्वप्रकारेण। 'प्रकारवचने थाल्'। नक्तचरकवलनाद्राक्षसकर्तृकभक्षणाद्धेतो सस्थिता नष्टा। युक्तम्। एतद्विचारण सगतमित्यर्थ । 'सस्था स्थितौ व्यवस्थाया नाशे' इति विश्व । अत्रैव बहुधा सदिह्य निश्चयपर्यवसानकथनान्निश्चयान्त सदेहालकार । मन्दाक्रान्ता॥

लोकान्तरप्रणयिन श्वशुर प्रणन्तु
मात्रप्तकालमतिलङ्घ्य यदि प्रयासि।

---

१ 'किल विहता' इति पाठ २ 'भूमि' इति पाठ ३ 'गोदावर्या' इति पाठ

विज्ञाप्य मामपि समाह्वय साध्वि ! तस्मै
सौमित्रिरेव भरते निदधातु राज्यम् ॥ ४० ॥

लोकान्तरेति । हे जानकि, लोकान्तरप्रणयिन स्वर्गस्थ श्वशुरं पत्यु पित दशरथ प्रणन्तु नमस्कर्तुम् । 'उपसर्गादसमासेऽपि णोपदेशस्य' इति णत्वम् । आज्ञ मथतुर्दशवत्सरात्मकतया नियुक्तो य कालस्तमविलङ्घयोल्लङ्घ्य । तावन्त कालमया पयित्वैवेत्यर्थ । तदानीं साग्रैव वर्षस्यावशिष्टत्वादिति भाव । 'अविलङ्घ्य' इति पाठे स्पष्टार्थ । प्रयासि यदि गच्छसि चेत् । यद्यपि परमपतिव्रतायास्तव मा पति मुत्सृज्य पुरस्ताद्गमनमनुचितम्, तथापि श्वशुरप्रणामौत्सुक्येन गच्छसि चेदित्यर्थ तर्हि हे साध्वि पतिव्रते । अतो मद्विरह न सहिष्यसीति भाव । 'सती साध्वी पतिव्रता' इत्यमर । तस्मै श्वशुराय विज्ञाप्य प्रियवियुक्ताह स्थातु न शक्नोमीति निवेद्य मामपि समाह्वयाकारय । प्रवेशयेत्यर्थ । 'हूतिराकारणाह्वानम्' इत्यमर । त्वद्विनाशलादात्मनोऽपि विनाशो निश्चित इति भाव । तर्हि राज्यस्य का गतिरित्याह- सौमित्रिर्लक्ष्मण एव भरते राज्य निदधातु निक्षिपतु । स्वलेक्यान्नातत्परेण श्रीरा मेणाह कर्तव्यताया नियुक्त इति भरत मदाज्ञापरिपालनतत्पर साम्राज्येऽभिषेक्ष्यतीति भाव । वसन्ततिलकावृत्तम् ॥

कवेर्वाक्यम्—

इत्थ विलप्य दयिता विपिने विचिन्व-
न्रामो न तत्र धृतिमाप्न च लक्ष्मणोऽपि ।
तादृग्विधामपि कथा कथयन्स्ववाचा
वल्मीकजन्ममुनिरेव कठोरचेता ॥ ४१ ॥

इत्थमिति । इत्थमनेन प्रकारेण विलप्य परिदेवन कृत्वा रामस्तत्र तस्मिन्वि- पिनेऽरण्ये दयिता प्रेयसा सीता विचिन्व-मृगयन्धृतिमान्धैर्यवानाभूत् । किंतु सीता विरहवेदनया विपण्णहृदयोऽभूदित्यर्थ । तथा लक्ष्मणश्च धृतिमाचाहि । नाभूदित्ये- त्यर्थ । तद्गु तस्यैतद्गु तत्वादिति भाव । किंतु तादृशी विधा प्रकारो यस्यास्ताम् । इत्थमिति वक्तु श्रोतु वाशक्यामित्यर्थ । तथाभूतामपि कथा श्रीरामविलापप्रकार- वाक्यप्रबन्ध स्ववाचा निजकण्ठोक्त्या कथयन्पुन पुनर्नगयन् कठोरचेता कठिनहृ- दय । निर्दय इति यावत् । वल्मीकाज्जन्म यस्य स तथोक्त । स चासौ मुनिश्च स एव वाल्मीकिरेव धृतिमानभूत् । सकललोकानन्दकरसमस्तसद्गुणाभिरामस्य तत्रभवत श्रीरामस्य तादृग्विषादवेळव्याभिव्यञ्जकविलापकथाकथनादनिर्विण्णचित्ततया स एवाति धैर्यसपन्नोऽभूदित्यर्थ । पेलवचित्तानामस्माक स्थ धृतिमत्त्वमिति भाव । वृत्त पूर्ववत् ॥

तत प्रारभमाणप्रयाणान्प्राणानवष्टभ्य जटायुस्ततं इत क्रियमाण सीतान्वेषण सलक्ष्मण राममालक्षयन्नवोचत ॥

१ 'दशाम्' इति पाठ २ 'तत्र' इति पाठ ३ 'तत इत' इति क्वचिन्नास्ति

तत इति। ततस्तदनन्तरं प्रारभमाणमुपक्रम्यमाणं प्रयाणं परलोकयात्रा येषां तान्। उत्क्रमणशीलानित्यर्थः । प्राणान्जटायुरवष्टभ्य सस्तभ्य । निरुध्येत्यर्थः । श्रीरामाय वार्ताकथनार्थमिति भाव । तत इत प्रदेशेषु क्रियमाणसीतान्वेषणम् । सीतामन्विष्यन्तमित्यर्थः । सलक्ष्मण सौमित्रिसहित राममालक्षयन्पश्यन्नेवमवोचत उक्तवान् । ब्रूञो वचेर्वा लुङि 'वच उम्' इत्युमागमे गुण ॥

किमित्यवोचदेत्यत आह—

आयुष्मन्[१] मा खड्गविक्षतपक्षतिं क्षितितले निक्षिप्य क्षिप्रमपजहार मैथिलीं रावण इति ॥

आयुष्मन्निति। हे आयुष्मन्। प्रशसाया मतुप्। सकललोकहिताचरणतत्परतया सकलजीवनेत्यर्थ । खड्गविक्षतपक्षतिं चन्द्रहासविदलितपक्ष्ममूलम्। 'स्त्री पक्षति पक्षमूलम्' इत्यमर । मा क्षितितले निक्षिप्य । परिश्रान्त मा पक्षविच्छेदपूर्वक भूमौ पातयित्वेत्यर्थ । रावण क्षिप्र द्रुत मैथिलीं जानकीमपजहारापहृतवान् इत्यवोच देति पूर्वेण सबन्ध । तथा च रामायणम्—'परिश्रान्तस्य मे पक्षौ छित्त्वा खड्गेन रावण । सीतामादाय वैदेहीमुत्पपात विहायसम् ॥' इति ॥

तत किं जात तत्राह—

स्वयमपि शरभङ्गस्वीकृतां भङ्गहीना
सपदि गतिमजात सद्धतायुर्जटायु ॥
नयनसलिलमिश्र रामहस्तेन दत्तं
दशरथदुरवाप प्राप नैवापमम्भ ॥ ४२ ॥

स्वयमिति। जटायु सपदि सद्य एव । श्रीरामस्य सीतापहरणवार्ताकथन समय एवेत्यर्थ । सद्धतायुस्त्यक्तजीवित सन् । स्वयमपि शरभङ्गेण मुनिना स्वीकृता प्राप्ता भङ्गहीनामक्षताम् । शाश्वतीमित्यर्थ । गतिं वैकुण्ठ स्थानमवाप्त प्राप्त सन् । निजभाग्योदयेन परब्रह्मरूपस्य श्रीरामस्य दिव्यमङ्गलविग्रहसाक्षात्कारान्छरभङ्गवन्मुक्त सन्नित्यर्थ । नयनसलिलमिश्र बाष्पोदकमिश्रितम् । पितृसखित्वेन तस्य पितृवद्रोदनार्हत्वादिति भाव । रामहस्तेन दत्त दशरथस्य दुरवाप दुर्लभम् । असांनिध्यादिति भाव । नैवाप पितृतर्पणसबन्धि । 'पितृदान निवाप स्यात्' इत्यमर । अम्भ प्राप । पितृनिर्विशेष तस्यौर्ध्वदेहिक रामश्चकारेत्यर्थ । उक्त च रामायणे—'ततो गोदावरीं गत्वा नदीं नरवरात्मजौ । उदक चक्रतुस्तस्मै गृध्रराजाय तावुभौ ॥' इति । ननु तिरश्चा कर्मानधिकारादग्निसस्कारानर्हत्वाच्चोत्तमलोकाभावेन कथमस्य मुक्तियुक्तत्वमिति चेन्न । 'मया त्व समनुज्ञात शाश्वतीं मुक्तिमाप्नुहि' इति श्रीरामायणोक्तत्वादस्त्येवास्य मुक्ति । तदुक्त नृसिंहपुराणे—'मत्कृते मरण यस्मात्त्वया प्राप्त द्विजोत्तम । तस्मान्मम प्रसादेन विष्णुलोकमवाप्स्यसि ॥' इति । 'सुग्रीवो हनुमानृक्षो गजो गृध्रो वणिक्पथ ' इति मुक्तमध्यपरिगणनाज्जटायुषो मुक्तिप्राप्ति सिद्धेत्यवगम्यत इत्युपरम्यते । मालिनीवृत्तम् ॥

---

१ 'क्षिप्रतरम्' इति पाठ

। अथ दक्षिणारण्यानीं प्रति प्रस्थिते काकुत्स्थे राक्षसी काचिदयोमुखीनाम सौमित्रिमभिभूय तदीयेन शस्त्रेण शूर्पणखासिद्धिमभजत् ॥

अथेति । अथ जटायुमुक्त्यनन्तरम् । काकुत्स्थे श्रीरामे । महदरण्यमरण्यानी 'महारण्यमरण्यानी' इत्यमर । 'इन्द्रवरुण–' इत्यादिना ङीप् । आनुगागमश्च दक्षिणा दक्षिणदिगवस्थिता सा च साऽरण्यानी च । ता प्रति प्रस्थिते चलिते सति । जटायुषा तद्दिग्वस्थितेन रावणेन सीतापहरणस्योक्तत्वादिति भाव । अयोमुखीनामायोमुखीतिनाम्ना प्रसिद्धा काचिद्राक्षसी सौमित्रिं लक्ष्मणमभिभूय 'एहि रस्यावहे' इत्युक्त्वा 'समालम्बिनलक्ष्मणाम्' इत्याद्युक्तप्रकारेणाक्षिप्य तदीयेन सौमित्रिसम्बन्धिना शस्त्रेण खड्गेन शूर्पणखाया रावणभगिन्या या सिद्धिर्मुखभङ्गरूपानिष्पत्तिस्तत्सदृशीं सिद्धिमिति निदर्शना । अलभत प्राप । शूर्पणखेव लक्ष्मणखड्गनिकृत्तकर्णनासिका बभूवेत्यर्थ । उपलक्षणमेतत् । विकृतस्तना च बभूव । तथा चोक्त श्रीरामायणे—'एवमुक्तस्तु कुपित खड्गमुद्यम्य लक्ष्मण । कर्णनासे स्तनौ तस्या विचकर्तारिसूदन ॥' इति ॥

तत क्रौञ्चारण्यसरण्या प्रयातावेतौ महर्षे स्थूलशिरस शापात्कोणपता प्रपन्न पन्नगपतिभोगभीषणाभ्या भुजाभ्या कबन्ध यथार्थनामा कवन्ध ॥

तत इति । ततोऽयोमुखीकर्णनासिकास्तनच्छेदानन्तरम् । क्रौञ्चारण्यस्य सरण्या मार्गेण । 'अयन वर्त्म मार्गाध्वपन्थान पदवी सृति । सरणि' इत्यमर । अत्र तृतीयोपपत्तिर्व्याख्याता । प्रयातौ प्रस्थितावेतौ रामलक्ष्मणौ कर्म । स्थूलशिरस इत्याम्नो महर्षेर्ऋषिश्रेष्ठस्य शापात्कोणपता राक्षसत्व प्रपन्न प्राप्तो यथार्थनामा द अभिधान कबन्धो राक्षस पन्नगपते कुण्डलीश्वरस्य भोग कायस्तद्वद्भीषणाभ्या भयकराभ्या भुजाभ्या बबन्ध । रुरोधेत्यर्थ । वस्तुतस्तु श्रीरामस्य साक्षाद्विष्णो शेषाङ्कशायित्वाल्लक्ष्मणस्य शेषावतारत्वाच्च तयोर्नाय बन्धो न तु स्वहेतुश्चेति ज्ञाप किंतु पन्नगपतिभोगभीषणाभ्यामिति भुजविशेषणमुक्तमित्यनुसधेयम् । कबन्ध इत्यत्र विरुद्धलक्षणया कस्य शिरसो बन्धोऽस्यास्तीति कबन्ध इति विग्रह । अपमूर्धकलेवरमित्यर्थ । 'कबन्ध सलिले प्रोक्तमपमूर्धकलेवरम्', 'कबन्धोऽस्त्री क्रियायुक्तमपमूर्धकलेवरम्' इति विश्वामरौ । प्रकृतेऽपीन्द्रवज्राभिघाताद्दशोविभुग्नशिरस्कतया कबन्धत्वाद्यथार्थनामत्वमस्येति भाव । तथा च रामायणे लक्ष्मण प्रति कबन्धवाक्यम्—'पुरा मम महाबाहो महाबलपराक्रम । रूपमासीन्ममाचिन्त्य त्रिषु लोकेषु विश्रुतम् ॥ तत स्थूलशिरा नाम महर्षि कुपितो मया । विचिन्वन्विविध वन्य रूपेणानेन धर्षित ॥ तेनाहमुक्त प्रेक्ष्यैव घोरशापाभिधायिना । एतदेव नृशस ते रूपमस्त्वतिगर्हितम् ॥ इन्द्रकोपादिद रूप प्राप्तमेव रणाजिरे ॥' इति ॥

---

१ 'प्रति' इति नास्ति क्वचित् २ 'तदनु' इति पाठ

तदनन्तरमनश्रुपात्रेषु राक्षसीनेत्रेषु संदोत्पादिततरवारिभ्या रामलक्ष्मणयोस्तरवारिभ्या कबन्धबाहुयुगलं कदलीलावमलूयत ॥

तदनन्तरमिति । तदनन्तर तिरोधानानन्तरम् । अनश्रुपात्रेष्वनाप्पयोग्येषु । निजभर्तृमहिम्ना कदापि शोकाद्युपहल्लभावादनाघ्राताश्रुगन्धेष्वित्यर्थ । 'योग्यभाजनयो पात्रम्' इत्यमर । राक्षसीनेत्रेषु राक्षसाङ्गनानयनेषु । सदा सर्वदोत्पादितनराण्यतिशयेनोत्पादितानि । 'द्विवचनविभज्य–' इत्यादिना तरप्प्रत्यय । तानि वारीणि बाष्पोदकानि याभ्या तौ ताभ्याम् । राक्षसखण्डनेन शोकोत्पादकत्वान्निरन्तरराक्षसीनेत्रजलोत्पादकाभ्यामित्यर्थ । रामलक्ष्मणयोस्तरवारिभ्या खड्गाभ्याम् । 'तरवारिर्मण्डलाग्र खड्गकौक्षेयकौ समौ' इत्यमर । कबन्धबाहुयुगल कदलीमिव लूत्वा कदलीलावमलूयत अच्छियत । कदलीखण्डमिवानायासेनाच्छ्यतेत्यर्थ । 'कदलीलाववत्' इत्यपपाठ । 'उपमाने कर्मणि च' इति णमुल्प्रत्यय । 'कषादिषु यथाविध्यनुप्रयोग' इति लूञोऽनुप्रयोग । निर्गन्धतुपितौ श्रीरामलक्ष्मणौ निजासिभ्या कबन्धस्य दक्षिणसव्यबाहू विच्छिदतुरित्यर्थ । अत्र करणयोरपि तरवार्यो कर्तृत्वव्यपदेशान्योरखण्डिततत्वद्योतनार्थम् । तथा च रामायणम्—'दक्षिणो दक्षिण बाहुमसक्तमसिना तत । चिच्छेद रामो वेगेन सव्य वीरस्तु लक्ष्मण ॥' इति ॥

तदनु दनुकबन्धेनादरादर्थितौ तौ
गिरितटभुवि देह देहतुस्तस्य भीमम् ।
अकथयदथ शापापायतुष्ट स रामं
तपनतनयमैत्र्या मैथिलीं प्राप्नुहीति ॥ ४३ ॥

तदन्विति । तदनु बाहुच्छेदानन्तर दनुवंशोद्भवत्वाद्दनु स चासौ कबन्धश्चेति विशेषणसमास । यद्वा दनुरित्यस्य पूर्वनाम । तथा श्रीरामायणेऽरण्यकाण्डे–'एवमुक्तस्तु रामेण वाक्य दनुरनुत्तमम्' इति । 'दनो सकाशात्तत्त्वेन प्रभाव ते महात्मन' इति शबरी प्रति वाक्य च । तथा 'दनुर्नाम श्रिय पुत्र शापाद्राक्षसता गत' इति किष्किन्धाकाण्डे चोक्तवान् तथाच । दनुनामा चासौ कबन्धश्च दनुकबन्ध इति शाकपार्थिवादित्वान्मध्यमपदलोपी समास । शाकपार्थिवादिराकृतिगण । तेन दनुकबन्धेनादराद्गौरवादर्थितौ । 'मित्र चैवोपदेक्ष्यामि युवाभ्या सस्कृतोऽग्निना' इति याचितौ तौ रामलक्ष्मणौ गिरितटभुवि गिरिप्रदरसीम्नि । 'गिरिप्रदरमारोप्य पावक निसमर्जतु' इति रामायणात् । भीम भयकर तस्य कबन्धस्य देह कलेवर देहतुर्भस्मीचक्रतु । 'दह भस्मीकरणे' इति धातोर्लिट् । 'अत एकहल्मध्येऽनादेशादेर्लिटि' इत्येत्वाभ्यासलोपौ । अथ दहनानन्तरम् । शापापायेन मुनिप्रयुक्तशापावगमेन तुष्टस्तोष गत सन् । कबन्धो राम प्रत्यकथयदवोचत् । किमिति । तपनतनयमैत्र्या सुग्रीवस्नेहेन मैथिलीं सीता प्राप्नुहि लभस्वेति । उक्त च श्रीरामायणे—'श्रूयता राम वक्ष्यामि सुग्रीवो नाम वानर' इत्यारभ्य 'स ते सहायो मित्र च सीताया परिमार्गणे'

१ 'सदोत्पादितवारिभ्या तरवारिभ्या रामलक्ष्मणयो' इति पाठ २ 'लावमेव' इति पाठ.

इत्यन्तेन । मैत्र्येत्यत्र ब्राह्मणादित्वात् 'गुणवचन–' इत्यादिना ष्यञ्प्रत्ययः । 'षिद्गौरादिभ्यश्च' इति ङीष् । स च 'मातरि षिच्च' इति षित्त्वादेव सिद्धे मातामहशब्दस्य गौरादिपाठेनानित्यत्वज्ञापनाद्वैकल्पिकः । अत एवाह वामनः –'ष्यञः षित्करणादीकारो बहुलम्' इति । 'स्त्रीनपुंसकयोर्भावक्रिययोः ष्यञ्क्वचिच्च वुञ् । औचित्यमौचिती मैत्री मैत्र्यं वुञ्प्रागुदाहृतम् ॥' इत्यमरः । मालिनीवृत्तम् ॥

तस्मिन्नृष्यमूकमार्गमुपदिश्य स्वर्गं गते मतङ्गाश्रमवासिन्या तपस्विन्या[1] शबर्या कृतां सपर्यां परिगृह्य रामस्तदनुज्ञया[2] मनोज्ञविविधविहगकूजितं मृगगणविहरणमनोहरं[3] गहनपदमवगाह्य व्याकोशकुशेशयपरिचयकषायैर्वनदेवतालतादोलानुकूलैः कूलायतलीलापरवशवशावल्लभमदाम्बुचुम्बिभिः शम्बराराति[4]शरधिसदृशतटरहसहकारशिखरविसरदासवासारशीकरशेखरैर्विविधलतालासिकालास्योपदेशदेशिकायमानैः कायमानसमानाभोगलतागृहकेलिलुब्धलुब्धकपुरन्ध्रीशिथिलधम्मिल्लमल्लिकागन्धमांसलैर्मल्लिकाक्षपक्षविक्षोभक्षोदीभूतपाथःपाथेयैस्तटवनपवनैरनुकम्प्यमानः पम्पामभजत् ॥

इति श्रीमद्विदर्भराजविरचिते चम्पूरामायणे
श्रीमदरण्यकाण्डः समाप्तः ॥

तस्मिन्निति । तस्मिन्कबन्धे ऋष्यमूकमार्गं सुग्रीवाधिष्ठितऋष्यमूकाख्यपर्वतवर्त्मापदिश्य निवेद्य स्वर्गं गते सति मतङ्गस्य महर्षेराश्रमे वसति ताच्छील्येनेति मतङ्गाश्रमवासिन्या । 'ताच्छील्ये णिनिः' । तपस्विन्या व्रतोपवासादितपोनिष्ठया । 'अस्मायामेधास्रजो विनिः' इति विनिप्रत्ययः । शबर्या शबरस्त्रिया मतङ्गशिष्यया कयाचिद्विरक्तरमण्या कृतां विहितां सपर्यामर्घ्यपाद्यादिरूपपूजाम् । 'पूजा नमस्यापचितिः सपर्यार्चार्हणाः समाः' इत्यमरः । रामः परिगृह्य स्वीकृत्य । निरन्तरभक्तिपरतन्त्रत्वाच्छबर्यास्तद्विरचिताया अपि पूजाया महात्मनो भक्तवत्सलस्य श्रीरामस्य ग्राह्यत्वादिति भावः । ततस्तदनुज्ञया तस्याः शबर्या नियोगेन मनोज्ञानि मनोहराणि विविधान्यनेकप्रकाराणि विहगकूजितानि शुकसारिकादिपक्षिरुतानि यस्मिंस्तत्तथोक्तं मृगगणानां हरिणचमरदुर्वारमृगयूथानां विहरणेन स्वैरसंचारेण मनोहरं हृदयानन्दकरं गहनपदमरण्यस्थानमवगाह्य प्रविश्य । अथ व्याकोशकुशेशयपरिचयेन सफुल्लकमलपरिशीलनेन कषायैः सौरभ्यसंपन्नैः । 'प्रफुल्लोत्फुल्लसंफुल्लव्याकोशविकचस्फुटाः' 'सहस्रपत्रं कमलं शतपत्रं कुशेशयम्' इति चामरः । 'रागद्रव्ये कषायोऽस्त्री निर्यासे सौरभे रसे' इति यादवः । वनदेवतानां या लतादोला लतारूपप्रेङ्खोलिकास्तासामनुकूलैरनुगुणैः । स्वप्रयत्नं विनैव ततस्तच्चालनहेतुत्वादिति भावः । कूले पम्पारोधस्यायतलीलापरवशा अविच्छिन्नक्रीडापरतन्त्राः । तिर्यग्दन्तप्रहाररूपव्यापारतत्पर

---

१ 'तपस्विन्या' इति नास्ति क्वचित् २ 'रामः परिगृह्य' इति पाठः ३ 'मनोज्ञकूजितविहगमृग' इति पाठः ४ 'विहार' इति पाठः ५ 'तटसहकार' इति पाठः

इत्यर्थ । ये वशाना करिणीना वल्भा मत्तमतङ्गजास्तेषा मदाम्बु दानोदक चुम्बन्त्य-वगाहन्तीति तथोक्ते । मदगन्धसम्बन्धबन्धुरैरित्यर्थ । 'वशा स्त्री करिणी वन्ध्या' इत्य-मर । शम्बरारातिशरविसदृशानि पञ्चबाणतूणीरसरूपाणीत्युपमा । यानि तटरहस-हैकारशिखराणि तीररहातिमोरभरसालप्रमञ्जर्य । अत्र शिखरशब्देन तद्गतमञ्जर्यो लक्ष्यन्ते । 'शिखर शैलवृक्षाग्रशिखापुलककोटिषु' इति विश्व । तेभ्यो विसरन्स्रस-मानो य आसन्नासारो मकरन्दधारासपातस्तस्य शीकरकणा एव शेखरा अवतसा येषा तन्वयोक्त । मान्दमकरन्दबिन्दुसदोहसुन्दरैरित्यर्थ । 'आम्रश्चूतो रसालोऽसौ सहकारोऽतिसौरभ', 'शीकरोऽम्बुकणा स्मृता' इति चामर । विविधा नानाप्र-कारा लता मल्लिकामालत्यादिसवक्त्रास्ता एव लासिका नर्तक्य इति रूपकम् । तासा लास्योपदेशे नाट्यक्रियासशिक्षणे देशिका गुरव इवाचरन्तो देशिकायमानास्तै । नाट्यविद्याचार्या इव तासा नर्तनप्रवर्तकैरित्यर्थ । आचारक्यजन्तात्कर्तरि शानजा-देश । अत्र विचित्रलताचलनेन मारुताना देशिकायमानत्वोत्प्रेक्षणाक्रियानिमित्ता जातिस्वरूपोत्प्रेक्षा । 'नर्तकीलासिके समे', 'ताण्डव नटन नाट्य लास्य नृत्य च नर्तने' इति चामर । काय मिन मान प्रमाण यस्य स कायमानोऽङ्गणादौ स्तम्भादिनिर्मित-पुरुषप्रमाणोन्नतो मण्डपविशेषस्तत्समानस्तत्सदृश आभोगो विस्तारो येषा तेषु लतागृहेषु लतावितानमयनिकेतनेषु केलिलुब्धाना क्रीडाग्रभूना लुब्धकपुरन्ध्रीणा पुलिन्दसुन्द-रीणा ये शिथिलधम्मिल्ला विश्लथकचभारास्तेषु या मल्लिकास्तृणशून्यकुसुमानि तासा गन्धेन सौरभ्येण मासले परिपूर्णे । 'कवरी केशवेशोऽथ धम्मिल्ल सयता कचा' इत्यमर । 'मन्री तु मृतपान्नतृणशून्ययो' इति रत्नमालायाम् । मल्लिकाक्षा मलिनचञ्चु-चरणा हसविशेषा । 'राजहसास्तु ते चञ्चुचरणैर्लोहितै सिता । मलिनमल्लिकाक्षा' इत्यमर । तेषा पक्षविक्षेपेण गरुदभिघातेन क्षोदीभूत चूर्णीभूतम् । नीहाराकारेण नम्लीकृतमित्यर्थ । तादृश यत्पाथ उदक तदेव पाथेय कवल येषा तै । तत्सदृक्ष-तैरित्यर्थ । 'कबन्धमुदक पाथ' इत्यमर । 'क्षोदीभूतम्' इत्यत्र अक्षोद क्षोद सपद्यमानीकृत क्षोदीभूत इति विग्रह । अभूततद्भावे च्वि । 'कुगतिप्रादय' इति समास । पाथेयमित्यत्र पथि साधु पाथेयम् । 'पथ्यतिथिवसतिस्वपतेर्ढञ्' इति ढञ्प्र-त्यय । एव शैलमान्द्यसौरभ्यसपन्नैस्तटवनपवनैस्तीरकान्तारमारुतैरनुकम्प्यमानो दोधू-यमान सन् । विरहिणा वेदनोद्दीपकत्वादिति भाव । पम्पा नाम पुष्करिणीमभजत । तत्तीर प्रापेत्यर्थ ॥

इति श्रीमत्परमयोगीन्द्रवृन्दमानसेन्दीवरसदोहानन्दानन्दलाभाभिवन्दितरघुनन्दन-चरणारविन्दमकरन्दास्वादनकन्दलितसारस्वतेनाखण्डतप प्रचण्डमुनिप्रकाण्डमण्डलेश्वर-शाण्डिल्यमहामुनिगोत्रावतसस्य वचनामृतसुधापारावारपारिजातस्य धन्वन्तर्यवतारा-न्तरस्यायुर्वेदप्रमुखनिखिलविद्यासारसर्वज्ञसार्वभौमस्य कोण्टोपण्डितवर्यस्य तनूजेन गङ्गाम्बिकागर्भरत्नाकरसुधाकरेण श्रीरामचन्द्रबुधेन्द्रेण विरचिताया चम्पूरामायणव्या-ख्याया साहित्यमञ्जूषिकासमाख्यायामरण्यकाण्ड समाप्त ॥

रामचन्द्रार्यरचिता रामचन्द्रपदार्पिता ।
अरण्यकाण्डव्याख्याऽसौ पूर्णा मञ्जूषिकाभिधा ॥

किष्किन्धाकाण्डम् ।

अथ किष्किन्धाकाण्डो व्याख्यायते—

स तां सता बुद्धिमिव प्रसन्नां पम्पां वियोगज्वरजातकम्पः । विलोकयँल्लोकनिविष्टकीर्तिरार्तिं रघूणां प्रवरः प्रपेदे ॥ १ ॥

स तामिति । स विराधखरत्रिशिरोदूषणकबन्धवादीनामयत्नसहरणेन प्रसिपराक्रमयुक्तः । अत एव लोकनिविष्टकीर्तिर्जगद्विख्यातयशाः सप्रश्नो रघूणां प्रवरः रघुनायकः सतां साधूनां बुद्धिं चित्तवृत्तिमिव प्रसन्नां निर्मलाम् । एकत्र स्वाभाव्यादन्यत्र रागाद्यनुपहतत्वाच्चेति भावः । तां चिकीर्षितरावणवधोपयोगिसुग्रीवाधिष्ठितामृष्यमूकसमीपवर्तिनीं पम्पां विलोकयन्पश्यन् । अत एव वियोगेन सीताविरहशोकातिशयेन यो ज्वरः संतापः । इन्द्रियक्षोभ इति यावत् । तेन जातः उत्पन्नः कम्पो गात्रवेपथुर्यस्य स तथोक्तः सन् । आर्तिं मदनपीडां प्रपेदे प्राप । तस्याः प्रसन्नत्वेऽपि विरहिणामुद्दीपकत्वात्परामयव्यथामनुबभूवेत्यर्थः । 'आर्तिः पीडा धनुष्कोट्यो' इत्यमरः । अत्र बुद्धिमिवेत्येकं पदम् । इवेन सह नित्यसमासो विभक्त्यलोपः । 'पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं च' इति वक्तव्यात् । अत एव समासगा श्रौती पूर्णोपमा । वृत्तमुपजातिः । अत्रादौ 'स तां पुष्करिणीं गत्वा पद्मोत्पलझषाकुलाम् । रामः सौमित्रिसहितो विललापाकुलेन्द्रियः ॥' इति श्रीरामायणकिष्किन्धाकाण्डपद्यादिमपदप्रयोगेण चातुर्यं दर्शितं कविनेत्यनुसंधेयम् ॥

ततस्तस्यास्तटवने नानानोकहनिवहपरिष्कृते निभृतेतरभ्रमणपरभृतव्रातचञ्चूमयविपञ्चीसमुदञ्चितपञ्चमाञ्चिता सततताकुञ्चितपञ्चशरशरासनवञ्चितपथिकजनसंचारप्रपञ्चा प्रमदचञ्चलचञ्चरीककुलकुञ्चितमाधवी माधवी भूतिरदृजृम्भत ॥

तत इति । ततस्तदनन्तरं नानाविधानामनोकहानां चूतचाम्पेयादितरुविशेषाणां निवहेन निकुरम्बेण परिष्कृते भूषिते । 'सम्परिभ्यां करोतौ भूषणे' इति सुडागमः । तस्याः पम्पायास्तटवने परिसरवर्तिकानने निभृतेतरमनिभृतमतिचपलं भ्रमणमोदक्रयप्रयुक्तसंभ्रमो यस्य तथोक्तो यः परभृतव्रातः पिकनिकरः । 'वनप्रियः परभृतः कोकिलः पिक इत्यपि' इत्यमरः । तस्य चञ्चूमयी त्रोटीरूपा । चञ्चूशब्देन कण्ठोऽलक्ष्यते । तत्रैव स्वराविर्भावात् । 'चञ्चुस्त्रोटिरुभे स्त्रियाम्' इत्यमरः । ताद्रूप्ये मयट् । 'स्त्रियाः पुंवत्–' इत्यादिना पुंवद्भावः । तादृशी या विपञ्ची वीणा । 'विपञ्ची वल्लकी वीणा' इति वैजयन्ती । 'वीणा तु वल्लकी । विपञ्ची' इत्यमरश्च । तस्याः सकाशात् समुदञ्चिता समुत्पन्ना ये पञ्चमाख्याः स्वरविशेषाः । 'पिकः कूजति पञ्चमम्' इत्यभिधानात् । तैरञ्चिता मनोज्ञा । 'अञ्चु पूजायाम्' इतीडागमः । तथा सततं निरन्तर-

---

१ 'परिभ्रमण' इति पाठः   २ 'शरासनशरासारवञ्चितसंचरपथिकप्रपञ्चा' इति पाठः

मातुलिङ्ग मरसयानार्थमवनमित पञ्चारारामन मन्मथकार्मुकं येन वञ्चितो निवारित पथिकजनाना विरहिणा -सञ्चारप्रपञ्चो यातायातप्रचारो यस्या सा। तथा प्रमद मकरन्दलाभप्रमत्त यच्चञ्चरीककुल रोलम्बनिकुरुम्ब तेन कबुरिता कर्बुरवकृता। उवेष्टिता इलर्थ। 'तत्करोति-' इति ण्यन्तात्कर्मणि क्त। ता माधव्योऽतिमुक्तलता यस्या सा। 'इन्दिन्दिरश्चञ्चरीको रोलम्बो बम्भरश्च स', 'अतिमुक्त पुण्ड्रक स्याद्वासन्ती माधवी लता' इति चामर। यद्वा मधोर्वसन्तस्येय माधवी। 'मधुर्वसन्ते चैत्रेऽपि' इति विश्व। 'तस्येदम्' इत्यण्। 'टिड्ढाणञ्' इत्यादिना ङीप्। भृति सपन् उदजृम्भनोज्जृम्भितवती। 'भृतिर्भसानि सपदि' इत्यमर॥

यत्र कान्तैर्वियुक्ताना युक्तानामपि सुभ्रुवाम्।
दोलाकर्म वितन्वन्ति मनासि च वपूंषि च॥ २॥

यत्रेति। यत्र यस्मिन्वसन्तसमये कान्त प्रियतमैर्वियुक्ताना कान्तैर्युक्तानामपि सुभ्रुवा सुन्दरीणा मनासि हृदयानि च वपूंषि शरीराणि च दोलाकर्म दोलालीला वितन्वन्ति कुर्वन्ति। विरहिणा मनासि प्रियवियोगवेदनया दोलायमानानि भवन्ति। प्रियसङ्गताना वपूंषि तु वसन्तोत्सवे प्रिय साक दोलाखेलनलाभात्ताहशखेलनजनितसुखमनुभवन्तीलर्थः। अत एव यथाक्रममन्वयात्क्रमापरनामा यथासख्यालकार। तथा मनसा वपुषा वर्ण्यतया प्रकृतानामेव दोलाकर्मवितन्वनक्रियारूपधर्मसबन्धेनौपम्यस्य गम्यमानत्वात्केवलप्रकृतगोचरा तुल्ययोगितेय चोक्तालकारेणाङ्गेन सकीर्यते॥

करतलैरपचायमथेक्षणैरपचय च वनेषु जनेषु च।
सुमनसां मनसामपि यद्दिने विरचयन्ति विलोलविलोचना ३

करतलैरिति। यद्दिने। यस्य वसन्तस्य दिनेष्वित्यर्थ। विलोलविलोचनाश्चञ्चलाक्ष्य करतलैर्निजहस्तप्रदेशैर्वनेषूद्यानवनेषु। सुमनसा पुष्पाणाम्। 'स्त्रिय सुमनस पुष्पम्' इत्यमर। अपचीयत इत्यपचाय ल्वनम्। 'उपसर्गाद्धुन्'। अथेति वाक्यारम्भे। ईक्षणैर्दृष्टिभिर्जनेषु मनसाम्। अपचीयत इत्यपचयनमपहारम्। आकर्षणमिति यावत्। 'अपहारस्त्वपचय' इत्यमर। विरचयन्ति वितन्वन्ति। अलकारौ पूर्ववदूह्यौ। द्रुतविलम्बितवृत्तम्। 'द्रुतविलम्बितमाह नभौ भरौ' इति लक्षणात्॥

तस्मिन्नसमशरसमरसमये पम्पा समया पर्यटन्पर्याकुलहृदयो हृदयदयिता हृदि लक्षयंल्लक्ष्मणमिदमभाषत॥

तस्मिन्निति। तस्मिन्नसमशरसमरसमये पञ्चबाणरणप्रस्तावे। वसन्तसमय इत्यर्थ। पम्पा समया पम्पाया समीपे। 'समयानिकषाशब्दौ सामीप्येऽप्यव्यये मतौ' इति हलायुध। 'अभित परित समयानिकषाहाप्रतियोगेष्वपि दृश्यते' इति द्वितीया। पर्यटन् सचरन्। पर्याकुलहृदयो व्याकुलान्त करण श्रारामो हृदयदयिता सीता हृदि लक्षयन्निरन्तरभावनया हृदये विलोकयन्। लक्ष्मण प्रतीदमनेन प्रकारेणाभाषतावोचत्॥

---

१ 'रपचाय' इति पाठ २ 'सनन्नाद' इति पाठ

तत्प्रकारमेवाह—

आधौ सिद्धौषधिरिव हिता केलिकाले वयस्या
पत्नी त्रेतायजनसमये क्षत्रियाण्येव युद्धे ।
शिष्या देवद्विजपितृसमाराधने बन्धुरार्तौ
सीता सा मे शिशिरितमहाकानने क्वा न जाता ॥ ४ ॥

आधाविति । अत्र यत्तदोर्नित्यसम्बन्धादुत्तरवाक्ये तच्छब्दस्य विद्यमानत्वाद्यच्छब्दोऽध्याहार्यः । या सीता मे ममाधौ मानसव्यथायां सत्याम् । 'पुंस्याधिर्मानसी व्यथा' इत्यमरः । आधिग्रहणेन तज्जन्यशारीरामयो लक्ष्यते । सिद्धौषधिरिव सञ्जीविन्याद्यौषधिविशेष इव । हिता पथ्या । आरोग्यकरीत्यर्थः । तादात्विकोपचाराचरणहितोपदेशादिनाधिं निरस्य तज्जनितव्याधेरपि निवर्तकत्वादिति भावः । तदुक्तं ज्ञानवासिष्ठे—'आधिजा व्याधयस्तत्र द्रव्यमन्त्रशुभकर्म । चिकित्सनादिशास्त्रोक्तैर्नश्यन्ति त्वं च वेत्सि तत् ॥' इति । केलिकाले क्रीडासमये वयस्या सखी । अनपायिनीत्यर्थः । 'आलिः सखी वयस्या च' इत्यमरः । तथा त्रेतायजनसमये त्रेताया आहवनीयाद्यग्नित्रयस्य यजनसमये हविरादिद्रव्यदानपूजाकाले । 'त्रेता त्वग्नित्रये युगे' इत्यमरः । त्रेताशब्दो व्याख्यातो बालकाण्डे 'त्रयस्त्रेताग्नितेजसः' इत्यत्र । पत्नी सहधर्मिणी । पत्युरनया यज्ञं सम्बध्यत इति पत्नीति विग्रहः । 'पत्नी पाणिगृहीती च द्वितीया सहधर्मिणी' इत्यमरः । युद्धे क्षत्रियाण्येव क्षत्रियकुलोद्भवेव । क्षात्रयुक्तधर्मोपदेशतत्परैवेत्यर्थः । पलायनाद्युपदेशव्यवच्छेदकोऽयमेवकारः । 'अर्यक्षत्रियाभ्यां च' इति स्वार्थे ङीप् । आनुगागमश्च । तथा देवानामिष्टदेवानाम्, द्विजानां वसिष्ठादिब्राह्मणानाम्, पितृणां दशरथकौसल्यादीनां च समाराधने पूजायां विषये शिष्या अन्तेवासिनी । भयभक्तिश्रद्धापूर्वकसमुचितोपचारकरणतत्परेत्यर्थः । 'छात्रान्तेवासिनौ शिष्ये' इत्यमरः । तथा आर्तौ आगन्तुकपीडायां सत्यां बन्धुः प्रियसुहृत् । हितोपायोपदेशादिना तन्निरसननिपुणेत्यर्थः । जातेति सर्वत्रानुषज्यते । सा सीता मे मम शिशिरितं स्वसाहचर्येण पूर्वं शिशिरीकृतं यन्महाकाननं महारण्यं तस्मिन्क्वा न जाता कापि नाभूत् । आध्यादिषु पूर्वं तत्तदानुगुण्येन तथा तथा जाता, इदानीं त्वस्मिन्महारण्ये न कापि जातेति महत्कष्टमापन्नमित्यर्थः । ईदृग्गुणगणशालिन्याः सीताया विरहे कथं मम निर्वाह इति भावः । सिद्धौषधिरिवेत्युपमा स्पष्टा । अनयोः रूपकस्मिलनयोः संसृष्टिः । मन्दाक्रान्तावृत्तम् ॥

मलयगिरिचरोऽयं मन्मथाधोरणाज्ञा-
मथितपथिकवर्गो मारुतव्यालहस्ती[1] ।
विरचयति मदीये शैत्यसौरभ्यमान्द्यै-
स्त्रिविधमदसमृद्धो मानसे वप्रलीलाम् ॥ ५ ॥

---

१ 'व्यालहस्ती' इति पाठः । २ "मान्द्यत्रिविध" इति पाठः, स एव समीचीन इति भाति ।

मलयेति । मलयगिरिचरो मलयाचलवर्ती । एकन दाक्षिणात्यत्वादन्यत्र तद्भवत्वाच्चेति भाव । तदुक्तम्—'हिमवद्विन्ध्यमलया गजाना प्रभवा नगा' इति । तथा मन्मथ एवाधोरणो हस्तिपकस्तस्यानया नियोगेन मथितो व्याकुलितो मर्दितः पथिकवर्गः पान्थनिवहो येन स तथोक्त । एकत्रोद्दीपकत्वादन्यत्र निरङ्कुशत्वाच्चेति भाव । 'आधोरणा हस्तिपका हस्त्यारोहा निषादिन' इत्यमर । अयं प्रवर्तमानो मारुत एव व्यालहस्ती दुष्टगज । 'व्यालो दुष्टगजे सर्पे' इत्यभिधानात् । व्यालशब्देनैव हस्तिप्रतीतौ पुनर्हस्तिग्रहणं करिकलभकर्णावतंसादिवद् द्रष्टव्यम् । शैत्यसौरभ्यमान्द्यैस्त्रिविधस्त्रिप्रकारो यो मदो दानोदकं परप्रहरणहेतुभूतदर्पो वा तेन समृद्ध सपूर्ण सन् । शैत्यादिगुणत्रितयरूपमदोन्मत्त इत्यर्थ । मदीये मानसे वप्रलीलामुत्खातकेलिं विरचयति तनोति । अत्यन्तवैकल्यापादकवेदनोत्पादनेन मन्मनोविदारणं करोतीत्यर्थ । 'उत्खातकेलि शृङ्गाद्यैर्वप्रक्रीडा निगद्यते' इति शब्दार्णवे । हस्तिमात्रस्यैव वप्रक्रीडा तु महा । तस्य तु पुनराधोरणाश्रितत्व दुष्टत्व त्रिविधमदसमृद्धत्व च यदि तदा किमु वक्तव्यमिति भाव । मारुते शैत्यादिगुणवर्णनं कविनमयसिद्धत्वादिति द्रष्टव्यम् । अत्र मारुते व्यालहस्तित्वरूपणान्मन्मथस्याधोरणरूपणं गम्यत इत्येकदेशवर्ति सावयवरूपकम् । मालिनीवृत्तम् ॥

ततो दु सहविरहकृशानुभावं कृशानुभावं भावसधुक्षणविचक्षणलक्ष्मणवचनधार्यमाणधैर्यं राघवमग्रत सुग्रीवो विलोक्य वालिप्रहितापसर्पधिया सुदूरमपससर्प ॥

तत इति । ततो मीवर्णनानन्तरं दु सह सोढुमशक्यो यो विरहकृशानोर्विरहानलस्य भावश्चेष्टा । व्यापार इति यावत् । तेन कृश क्षीणोऽनुभाव सामर्थ्यं चित्तस्वास्थ्यं यस्य त तथोक्तम् । 'कृशानु पावकोऽनल' इत्यमर । अनुगतो भावोऽनुभाव इति घञन्तेन प्रादिसमास । न तूपसृष्टाद्घञ्प्रत्यय । 'श्रिणीभुवोऽनुपसर्गे' इत्यनुपसर्गाद्भवतेर्घञ्विधानात् । अत एव काशिकायाम्—'कथ प्रभावो राज्ञ प्रकृष्टो भाव इति प्रादिसमास' इति चोद्यपरिहारौ । भावसधुक्षण स्वभावानुसधानम् । पुन प्रकृतिप्रापणमिति यावत् । धुक्षेर्ल्युट् । तत्र विचक्षणानि निपुणानि लक्ष्मणवचनानि तैर्धार्यमाण धारणविषयीक्रियमाण धैर्यं चित्तस्थैर्यं येन त तथोक्तम् । 'सस्तम्भ राम भद्र ते मा शुच पुरुषर्षभ । नेदृशाना मतिर्मन्दा भवत्यकलुषात्मनाम् ॥' इति श्रीरामायणे लक्ष्मणोक्तवचनाश्वसितधैर्यमित्यर्थ । 'भाव सत्तास्वभावाभिप्रायचेष्टात्मजन्मसु' इत्यमर । राघव श्रीराममग्रत पुरोभागे सुग्रीवो विलोक्य दृष्ट्वा वालिना प्रहितो रामाद्यागमनपरिज्ञानाय प्रेषितो योऽपसर्पो गूढचार स इति धिया । तद्भ्रान्त्येत्यर्थ । 'अपसर्पश्चर स्पश । चारश्च गूढपुरुष' इत्यमर । सुदूरमतिविप्रकृष्टम्, अपससर्पापसृतवान् । पूर्वाधिष्ठितस्थल परित्यज्य स्थलान्तर जगामेत्यर्थ ॥

---

१ 'प्रवन्' इति पाठ २ 'भावम्' इति नास्ति क्वचित् ३ 'प्रणिहिता' इति पाठ

स तु समन्त्र्य मन्त्रिभिस्तयोराशयमवजिगमिषुः प्रभञ्जनात्मजं प्राहिणोत् ॥

स इति । स तु सोऽपि सुग्रीवः । षाड्गुण्यचिन्तनं मन्त्रः स एषामस्तीति मन्त्रिणः । तैरमात्यैः सह । 'मन्त्री धीसचिवोऽमात्यः' इत्यमरः । अत्र सहादिशब्दप्रयोगेऽपि तदर्थगम्यतायां 'वृद्धो यूना' इति ज्ञापनात्तृतीया । समन्त्र्य सम्यग्विचार्य तयो रामलक्ष्मणयोराशयमभिप्रायमवजिगमिषुरवगन्तुमिच्छुः । जिज्ञासुः सन्नित्यर्थः । अवपूर्वाद्गमे सन्नन्तादुप्रत्ययः । प्रभञ्जनात्मजं पवमानतनयं हनूमन्तं प्राहिणोत्प्रेषितवान् तत्समीपमिति शेषः । तस्यैव महाबुद्धिसंपन्नत्वेन दूत्ये प्रेषणीयत्वादिति भावः ॥

सोऽपि श्रीरामं प्रति जगामेत्याह—

तपनपवनयोर्यः प्राप्तवान्पुत्रभावं
शतमखकृतपालिर्विद्यया जन्मना च ।
स तु दशमुखकीर्तिस्तोमसोमस्य पक्ष-
श्चरम इव तनूमान्प्राप रामं हनूमान् ॥ ६ ॥

तपनेति । यो हनूमान्विद्यया सकलशास्त्राभ्यासेन जन्मनोत्पत्त्या च हेतुना तपनपवनयोः सूर्यपवमानयोः पुत्रभावं पुत्रत्वं प्राप्तवान् गतवान् । 'मार्तण्डस्त्वब्रवीत्तत्र भगवांस्तिमिरापहः । तेजसोऽस्य मदीयस्य ददामि शतिकां कलाम् ॥ यदा तु शास्त्राण्यध्येतुं शक्तिरस्य भविष्यति । तदास्य शास्त्रं दास्यामि येन वाग्मी भविष्यति ॥ भविता न हि तेष्वस्य कश्चित्तुल्यो विपश्चिताम् ॥' इत्युत्तरकाण्डे भगवतः सूर्याल्लब्धवरत्वकथनात्तत्सकाशात्सकलशास्त्राध्ययनेन सूर्यपुत्रत्वं प्राप्तवान् । शिष्यस्योपाध्यायपुत्रत्वं चोक्तं श्रीरामायणे वालिनं प्रति श्रीरामवाक्यम्—'ज्येष्ठभ्राता पिता वापि यश्च विद्यां प्रयच्छति । त्रयस्ते पितरो ज्ञेया धर्म्ये च पथि वर्तिनः ॥' इति । 'धर्मश्चेदत्र कारणम्' इति पाठान्तरम् । 'जनिता चोपनेता च यश्च विद्यां प्रयच्छति । अन्नदाता भयत्राता पञ्चैते पितरः स्मृताः ॥' इति । तथा 'तत्र राजा प्रशस्तः केसरी नाम वै पिता । तस्य भार्या बभूवैषा ह्यञ्जनेति परिश्रुता ॥ जनयामास तस्यां वै वायुरात्मजमुत्तमम् ॥' इति तत्रैवोक्तत्वाज्जन्मना वायुपुत्रत्वं च प्राप्तवानित्यनुसंधेयम् । अत एव यथासंख्यमन्वयाद्यथासंख्यालंकारः । तथा शतमखेनेन्द्रेण कृता विहिता पालिरङ्को वामहनुभङ्गरूपो यस्य स तथोक्तः । बाल्ये क्षुधार्तस्य फलमोहात्सूर्यं ग्रहीतुकामस्यास्येन्द्रवज्राभिघातेन गिरिपतनस्येन हनुभङ्गस्य जातत्वादिति भावः । 'पालिः स्त्र्यश्र्यङ्कपङ्क्तिषु' इत्यमरः । एतेन बाल्य एवेन्द्रवज्रप्रहारसहनशक्तस्यास्य किं वक्तव्यं शक्तिसंपन्नत्वमिति सूच्यते । तथा चोक्तगुणविशिष्टतयास्यैव दूतत्वं युक्तमित्यवगम्यते । यथाह कामन्दकः—'प्रगल्भः स्मृतिमान्वाग्मी शस्त्रे शास्त्रे च निष्ठितः । अभ्यस्तकर्मा नृपतेर्दूतो भवितुमर्हति ॥' इति । दशमुखस्य रावणस्य कीर्तिस्तोम-

---

१ 'अवजिगमिषुराञ्जनेयं प्रभञ्जनसनाभम्' इति पाठः २ 'वाणी' इति पाठः

यशोमण्डल स एव सौमथ्रत्नस्य तनूमान्मूर्तिमान्। 'त्रिशा मूर्तिस्तनुस्तनू' इत्यमर। चरम पक्ष कृष्णपक्ष इवेत्युत्प्रेक्षा। कालक्रमेणास्य तत्क्षयकर्तृत्वादिति भाव। स तु सोऽपि हनूमान्। 'रादीना च' इति दीर्घ। राम प्राप। उक्ता-क्षरयो ससृष्टि। मालिनीवृत्तम्॥

स एव स्वीकृतभिक्षुवेष सविनयमेतावाबभाषे॥

स इति। स्वीकृतभिक्षुवेष स्वीकृतसन्यासिवेष स एव हनूमान्। चाराणा तथैवाचारादिति भाव। 'भिक्षुरूप ततो भेजे चारबुद्धितया कपि' इति श्रीमद्रा-मायणे। सविनय सप्रश्रयम्। एतौ रामलक्ष्मणावाबभाष उवाच। अत्र महापुण्यस्य परमभागवताग्रगण्यस्य हनूमतोऽपि रूपान्तरस्वीकरणे किमुतातिक्रूरस्य दुर्विनीतस्य रावणस्य सीतापहरणसमय इत्यनुसधेयम्।

भाषणप्रकारमेवाह—

भवन्तौ कान्ताकारौ कान्तार कथमिदमवातरतम्॥

भवन्ताविति। कान्ताकारौ मनोहररूपौ। 'कान्त मनोहर रुच्यम्' इत्यमर। भवन्तौ, इदमेतत्। दुष्प्रवेशमित्यर्थ। कान्तार काननम्। 'गहन कानन वनम्। कान्तारम्' इत्यमर। कथ केन हेतुनावातरतमवतीर्णवन्तौ। प्रविष्टवन्तावित्यर्थ॥

विचित्रतरजिष्णुकोदण्डमण्डितावपि दिनस्यास्य सुदिनत्वाद्भवन्तौ न जीमूतौ॥

विचित्रतरेति। किच विचित्रतराभ्यामत्यन्ताश्चर्यकराभ्या जिष्णुकोदण्डाभ्या जैत्रचापाभ्याम्, तथा विचित्रतरेण नानावर्णसपूर्णत्वादतिचित्रेण जिष्णुकोदण्डेने-न्द्रधनुषा च मण्डितौ। 'मडि भूषायाम्' इति धातो कर्मणि क्त। 'जिष्णु शक्रे धनजये। जैत्रे च' इति विश्व। तथाप्यस्य दिनस्य सुदिनत्वाद्युष्मद्दर्शनात्, मेघच्छन्न त्वाभावेन च सुदिनत्वाद्धेतो। भवन्तौ युवा जीमूता मेघा न भवत इत्यर्थ। तथा चेत्। 'मेघच्छन्नेऽह्नि दुर्दिनम्' इत्यभिधानाद्दुर्दिनत्वमेव स्यादिति भाव। 'जीमूतौ मेघपर्वतौ' इत्यमर। जीमूतशब्दो व्याख्यात॥

जटावल्कल्युतावपि जङ्गमत्वाद्भवन्तौ न कल्पवृक्षौ॥

जटेति। किच जटाव कल्कैर्ग्रथितकचवल्कलत्वमने शिखाभिश्च युतौ सहिता-वपि। 'शाखाशाले शिफाजटे', 'त्वक्स्त्री वल्क वल्कलमस्त्रियाम्' इति चामर। जङ्-गमत्वात्सचारशीलत्वाद्भवन्तौ कल्पवृक्षौ न भवत। तथात्वे स्थावरत्व स्यादिति भाव॥

तमोपहालोककलितावपि यौगपद्यभास्वरसानिध्याद्भवन्तौ न पुष्पवन्तौ॥

---

१ 'भिक्षुक' इति पाठ २ 'भवन्तौ क्तरौ' इति पाठ ३ 'कलितौ' इति पाठ
४ 'भास्वर (वेन) सानिध्यात्' इति पाठ

तमोपहेति। किंच तमोपहालोकेनाज्ञाननिरासस्दर्शनेन तद्भ्रान्तिविध्वंसक्यो तत्तेन कलितौ युक्तौ। 'राहौ ध्वान्ते गुणे तम', 'आलोकौ दर्शनोद्योतौ' इति चामर। तथापि यौगपद्यभास्वरयोर्युगपत्प्रकाशनशीलयोर्युवयो सान्निध्यात्सन्निधा नाद्वेतो। भवन्तौ पुष्पवन्तौ दिवाकरनिशाकरौ न भवत। तथात्वे यौगपद्यभा- स्वरसान्निध्यमेव न स्यादिति भाव। अत्र को युवामिति वाक्यशेष। 'शेषभा- सपिमकसो वरच' इति वरच्। पुष्प विकासोऽनयोरस्तीति पुष्पवन्ताविति विग्रह। 'एकयोक्त्या पुष्पवन्तौ दिवाकरनिशाकरौ' इत्यमर। अत्र स्थानत्रयेऽपि श्लेषभङ्ग्या जीमूतत्वादिना सदिह्य सुदिनादिहेतुभिर्निषेधेऽपि निश्चयपर्यवसानाभावाच्छ्लेषमा हितविरोधानुप्राणितगुद्धविषय संदेहालङ्कार। 'विषयो विषयी यत्र सादृश्यात्त्वि- समतौ। संदेहगोचरौ स्याता संदेहालङ्कृतिस्त्रिधा॥' इति लक्षणात्॥

कुशस्तम्भेऽपि सभूतं सौरभ्यमिव भासते।
तपोवेषेऽपि सौन्दर्यं युवयोर्युवयोगिनो ॥ ७॥

कुशेति। कुशस्तम्भे दर्भखण्डे। अपिशब्दो विरोधसूचक। तत्र यदाकदापि सौरभ्यानुदयादिति भाव। सभूत समुत्पन्न सौरभ्यमामोद इव। तपोवेषे। जटाव- ल्कलधारणरूपतपस्विवेषसमुचितवेषेऽपीत्यर्थ। युवानौ च तो योगिनौ च तयो- र्युवयोगिनोस्तरुणतपस्विनोर्युवयोर्भवतो सौन्दर्यं रामणीयकं भासते प्रकाशते। भवतोरिव तपस्विषु सौन्दर्यावभासन न कुत्रचिदपि दृष्टचरम्। अतो युवामपूर्वौ तपस्विनाविलाशय। अत्र कुशस्तम्भस्य पवित्रत्वादिधर्मे प्रशस्तत्वेऽपि हेत्र इव तस्य कदापि सौरभ्यासंभवादभूतोपमेयम्। तया च परमपवित्रत्वनिरुपमसौन्दर्य- सपन्नत्वादिवस्तु व्यज्यते॥

अथ महता निकटे कपटमनुचितमिति मत्वा स्वाशय प्रकाशयन्नाह—

युष्मद्वार्तासुधास्वादलुब्धयो श्रोत्रयो सुखम्।
स्वयमेव ग्रहीतु मे जिह्वा प्रह्वा प्रवर्तते ॥ ८॥

युष्मदिति। युष्मद्वार्ता युष्मद्वृत्तात सैव सुधामृत तस्यास्वादे लुब्धयोर्गृध्नो। युष्मत्सुखाद्भवदीयवार्ताकर्णनलोलुपयोरित्यर्थ। श्रोत्रयोर्मदीयकर्णयो सुखमानन्द त्मेव मे मम जिह्वा रसना। 'रसज्ञा रसना जिह्वा' इत्यमर। स्वयमेव ग्रहीतुमनुभवितु प्रह्वा नम्रा सती प्रवर्तते। युष्मन्मुखाद्भवदीयवार्तामनाकर्ण्यैव महत्त्वदर्शनजनित- प्रभाववशादहमेव त्वा वक्तु प्रवृत्तोऽस्मीत्यर्थ॥

कश्चिदस्ति समस्तवानरपति सुग्रीव इति॥

कश्चिदिति। सुग्रीव इति नाम्ना प्रसिद्ध कश्चित्समस्तवानरपति सर्वेष्वपीश्व- रोऽस्ति वर्तते॥

अस्तु, तत किं तत्राह—

तेन भ्रातृभयादृष्यमूकमुपाश्रितेन युवाभ्या सम सख्यमिच्छता

१ 'सह' इति पाठ

प्रेषितं हनूमदभिधानं[1] भिक्षुरूपच्छन्नं[2] वानरमिमं[3] जनमाञ्जनेयं प्रभञ्जनसजात जानीतमिति ॥

तेनेति । भ्रातुर्वालिनो भयाद्धेतोर्ऋष्यमूक ऋष्यमूकाख्य गिरिमुपाश्रितेनाधिष्ठितेन । मतङ्गशापात्तस्य तत्रागन्तुमशक्यत्वादिति भाव । अत एव युवाभ्या सम भवद्भ्या साक सख्य मैत्रामिच्छता काङ्क्षता तेन सुग्रीवेण प्रेषित वृत्तान्तपरिज्ञानार्थं प्रहितम् । अत एव भिक्षुरूपेण सन्यासिवेषेण छन्न गुप्तमिममेन जनमाञ्जनेयमञ्जना गर्भसभूतम् । 'स्त्रीभ्यो ढक्' । प्रभञ्जनाद्बीजनिषेक्तु पवनात्सजात समुत्पन्नम् । 'नभस्वद्वातपवनपवमानप्रभञ्जना ' इत्यमर । हनूमानित्यभिधान यस्य त तथोक्त हनूमदभिधान वानर जानीतमवधारयतमित्यावभाष इति सबन्ध ॥

ततस्तदीय वचनमाकर्ण्य कर्णयुगलसुधावर्षि देवर्षिप्रतिमो दाशरथिस्तमुपाश्लिष्य[4] तद्दर्शितेन पथा विरचितभुवनसौख्य सख्यं तपनतनयेन साकमग्निसाक्षिकमकरोत् ॥

तत इति । ततस्तदनन्तरम् । कर्णयुगलसुधावर्षि । स्वाभिलषितार्थवेदकत्वाच्छ्रवणानन्दकरमित्यर्थ । तदीय हनूमत्सबन्धि वचनमाकर्ण्य । देवर्षिप्रतिम स्वमाहात्म्याद्देवर्षिसदृश । महानुभाव इत्यर्थ । दाशरथि श्रीराम । सानुज इति शेष । त हनूमन्तमुपाश्लिष्य । आरुह्येत्यर्थ । 'पृष्ठमारोप्य तौ वीरौ जगाम कपिकुञ्जर ' इति श्रीरामायणवचनादिति भाव । तद्दर्शितेन हनूमन्निर्दिष्टेन पथा मार्गेण । गत्वेति शेष । तपनतनयेन साक सुग्रीवेण सह विरचितभुवनसौख्यमुत्पादितनिखिललोकानन्दम् । तस्य सकललोककण्टकरावणसहारमूलत्वादिति भाव । सख्य मैत्रीम् । 'सख्युर्य ' इति यप्रत्यय । अग्नि साक्षी साक्षाद्द्रष्टा यस्मिन्कर्मणि तद्यथा तथा अग्निसाक्षिकमकरोत् । 'साक्षाद्द्रष्टरि सज्ञायाम्' इति साक्षाच्छब्दादिनिप्रत्यय । तत शेषिक कप्रत्यय । 'स्वरक्षणेऽप्यशक्तस्य को हेतु पररक्षणे' इति न्यायेनान्योन्यारक्षिर्न जाता । अवश्यभाविन कार्यस्य ब्रह्मणापि निवर्तयितुमशक्यत्वादिति भाव । तथा च रामायणम्—'ततोऽग्निं दीप्यमान तौ चक्रतुश्च प्रदक्षिणम् । सुग्रीवो राघवश्चैव वयस्यत्वमुपागतौ ॥' इति ॥

योग वितन्वति हनूमति राघवस्य
वैवस्वतेन हरिणा समवर्तिना च ।
मेने निर्घटयितु कपिमिन्द्रपुत्र[5]
वैवस्वतेन हरिणा समवर्तिना च ॥ ९ ॥

योगमिति । हनूमत्याञ्जनेये राघवस्य विवस्वत सूर्यस्यापत्येन वैवस्वतेन । 'तस्यापत्यम्' इत्यण् । सम वर्तितु शीलमस्यास्तीति समवर्तिना । सर्वदापि साम्येनैव वर्तनशीलेनेत्यर्थ । ताच्छील्ये णिनि । हरिणा कपिना सुग्रीवेण योग सगति

१ 'हनुमदभिधान दधानम्' इति पाठ २ 'प्रतिच्छन्नम्' इति पाठ ३ 'जनम्' इति नास्ति क्वचित् ४ 'तमुपाश्लिष्य' इति क्वचिन्नास्ति ५ 'हरिम्' इति पाठ

वितन्वति कुर्वति सति। 'योग सनहनोपायध्यानसगतियुक्तिषु' इत्यमर । विधिर्दैवं च। 'विधिविधाने दैवेऽपि' इत्यमर । इन्द्रसुन कपिम्। वालिनमित्यर्थ । वैवस्त तेन सूर्यतनयेन सुग्रीवेण । प्राणिना धर्माधर्मप्रवर्तनशीलेनेत्यर्थ । हरिणा यमेन घटयितुं मेने। श्रीरामसुग्रीवसख्यान्मृत्यु प्रत्यासन्नो वालिन इति परितार्थ 'श्राद्धदेवो वैवस्वतोऽन्तक', 'समवर्ती परेतराट्', 'यमानिलेन्द्रचन्द्रार्कविष्णुसिंहा शुवाजिषु। शुकाहिकपिभेकेषु हरिर्ना कपिले त्रिषु॥' इति चामर । अत्र विधेरी दृश्यमानसम्बन्धेऽपि तत्सम्बन्धस्यनादतिशयोक्तिभेद । तथा द्वितीयपादस्य चतुर्थे यमकमस्तदृष्टयमर शब्दालंकार । वसन्ततिलकावृत्तम्॥

ततस्तत्क्षणसमुद्भूतविसम्भाय प्रतिश्रुतवालिवधाय कथितनिजमन्मथदशाय दाशरथये सुग्रीवो दशग्रीवनीयमानसीतापातितानि कानिचिदाभरणान्यदर्शयत्॥

तत इति। तदनन्तरम्। तत्क्षणसमुद्भूत सख्यकरणक्षण एव सजात विसम्भो विश्वासो यस्य तस्मै। तत्सख्यस्य सद्य एव प्रत्ययजनकत्वादिति भाव । 'समौ विस्रम्भविश्वासौ' इत्यमर । प्रतिश्रुत प्रतिज्ञातो वालिवधो येन तस्मै। मद्द्वेषिण वालिन हत्वा तारया सह तद्राज्य तुभ्य दास्यामीति कृतप्रतिज्ञायेत्यर्थ 'अङ्गीकृतमाश्रुत प्रतिज्ञातम्' इत्यमर । कथिता उक्ता निजा स्वीया मन्मथदशा सीताविरहप्रयुक्तमन्मथावस्था येन तस्मै। चिरतमवियोगेनाहमेव विपण्णो जात तत्त्वयाप्यस्य तदन्वेषणार्थ प्रयत्न कर्तव्य इत्यावेदितात्मीयवेदनायेत्यर्थ । 'दशा वर्तिवयस्थयोरम्' इति विश्व । दाशरथये श्रीरामाय। सुग्रीव । दशग्रीवेण रावणेन नीयमानया ह्रियमाणया सीतया पातितानि त्यक्तानि कानिचित्कियन्त्याभरणानि भूषण न्यदर्शयद्दर्शितवान॥

प्रत्यर्पितानां कपिपुंगवेन रामः स्वकान्ताधृतभूषणानाम्।
संस्कारहान्यां परिधूसराणां प्रक्षालनं बाष्पजलैश्चकार॥ १०॥

प्रत्यर्पितानामिति। राम कपिपुगवेन कपिश्रेष्ठेन सुग्रीवेण प्रत्यर्पितानाम्। तथा सस्कारहान्या अज्ञातेन शोधनाभावात्परिधूसराणा परितो मलिनाना स्वकान्ताधृतभूषणाना बाष्पजलैर्निजनेत्राम्बुभि प्रक्षालन परिशोधनम् । निर्मलभावमिति यावत्। चकार। तानीमानि खलु तदीयानि भूषणानीति पुन पुन पश्यन्नश्रूणि मुमोचेत्यर्थ । अत्र क्षालनकरणासम्बन्धेऽपि तत्सम्बन्धोक्तेरतिशयोक्ति। तथा च तस्य तादृशी प्रियतमाविषयप्रेमातिभूमिरिति वस्तु व्यज्यते। इन्द्रवज्रावृत्तम्॥

तत सौमित्रिभणितनिर्बन्धसंधुक्षितधैर्येण रामेणानुयुक्तो वालिवैरकारणं भानुसूनुरित्थमकथयत्॥

तत इति। ततो भूषणदर्शनजनितशोकानन्तर सौमित्रिभणितैर्महामनस्तव नैव शोकलालसत्व युक्तमित्याद्युपलालनवाक्यैर्यो निर्बन्धस्तेन सधुक्षित सदीपित धैर्य

१ 'तत्क्षण' इति पाठ २ 'मन्मथ' इति नास्ति क्वचित् ३ 'हान्याः' इति पाठ

यस्य तेन । लक्ष्मणवाक्यवशात्पुन प्रकृतिमापन्नेनेत्यर्थ । रामेण । भानुसूनु सुग्रीव । वालिवैरकारणमनुयुक्त पृष्ट सन् । अनुपूर्वाद्युजे कर्मणि क्त । 'प्रश्नोऽनुयोग पृच्छा च' इत्यमर । अत एव दुहादित्वाद्द्विकर्मकत्वम् । इत्थमकथयत् कथयामास ॥

—तत्प्रकारमेव विवृणोति—

पुरा खलु निखिलरिपुकुलतिमिरनिचयमरीचिमालिनं वालिनं मायावी नाम दानव कश्चन दुन्दुभेर्भ्राता युद्धाय रुद्ध्वा तद्बलचलित-धृतिरुरगनगरकुहरमगाहत ॥

पुरेति । पुरा पूर्वकाले । खलुशब्दो वाक्यालङ्कारे । निखिलरिपुकुलमशेषशत्रु-मण्डलमेव तिमिरनिचयोऽन्धकारपटल तस्य मरीचिमालिन सूर्यम् । सकलशत्रु-कुलसंहारिणमित्यर्थ । वालिनम् । दुन्दुभेर्भ्राता ज्येष्ठ । मायावीति यथार्थनाम्ना प्रसिद्ध । 'अस्मायामेधास्रजो विनि' इति मत्वर्थीयो विनिप्रत्यय । कश्चन कोऽपि दानव । युद्धाय युद्ध कर्तुम् । रुद्ध्वा निरुध्य । तस्य वालिनो बलेन पराक्रमेण चलिता भ्रष्टा धृतिर्धैर्यं यस्य स तथोक्त सन् उरगनगरकुहर पातालगुहामगाहत प्राविशत् ॥

तदनु गुहा गाहमानेन मानशालिना हेममालिना वालिना विल मुखपालनाय निहितस्तस्योत्थानवेला परिपालयन्नहं चिरकाले व्यतीते फेनस्त्यानं माससंवृतमसृक्पूरमवेक्ष्य भ्राता मे निहत इति निश्चिनवम् ॥

तदन्विति । तदनु तदनन्तर गुहा दानवप्रविष्टकुहर गाहमानेन प्रविशता । कुत । मानशालिना परविदारणाभिमानधनेन । ननु यथाकथंचिज्जीवनतत्परेणे-त्यर्थ । हेममाला इन्द्रदत्तकनकमालिकाऽस्यास्तीति हेममालिना । व्रीह्यादित्वादिनि । वालिना । बिलमुखपालनाय गुहाद्वारसंरक्षणाय । दानवान्तराप्रवेशायेत्यर्थ । निहितो नियुक्त । अहमिति शेष । तस्य वालिन उत्थानवेला पुनरागमनसमय परिपालयन् । तदा चिरकाले व्यतीते । साग्रसंवत्सरेऽतीते सतीत्यर्थ । 'तस्य प्रविष्टस्य बिल साग्र संवत्सरो गत' इति रामायणात् । तत फेनेन सूक्ष्मतरबुद्बुद-मण्डलेन स्त्यान घनीभूत यन्मास पिशित तेन विसृत व्याप्तमसृक्पूर रक्तप्रवाह मवेक्ष्य दृष्ट्वा मे मम भ्राता वाली निहत इति निश्चिनवं निरधारयम् । तादृगसृ-ग्दर्शनेन तथा भ्रान्तोऽस्मीत्यर्थ ॥

तदनु विपुलोपलपटलपिहितबिलमुखस्तस्मै दत्त्वा स्वयमुदश्रुरु-द्धकं नैवापमवाप शोकान्ध किष्किन्धाम् ॥

---

१ 'चलित' इति पाठ　२ 'अवगाहत' इति पाठ　३ 'गुहाम्' इति नास्ति क्वचित्
४ 'हेममालिना' इति नास्ति क्वचित्　५ 'प्रतिपालयन्' इति पाठ　६ 'अप्यतीते' इति पाठ
७ "नि सृत" इति पाठ　८ 'निरचीनव' इति पाठ　९ एतदनन्तरम् 'सकलीमुखबल' इत्यधिक क्वचित्

तदन्विति । तदनु निर्धारणानन्तरं विपुलोपलपटलेन विस्तृतशिलाफलकेन महत्तरशिलानिकरेण वा । पिहितमाच्छादितं विलमुखं गुहाद्वारं येन स तथोक्तः सन् । दानवस्य पुनर्निर्गमनाभावार्थमिति भावः । 'अपिधानतिरोधानपिधानाच्छादनानि च' इत्यमरः । 'वष्टि भागुरिरल्लोपमवाप्योरुपसर्गयोः' इत्यपेरकारलोपः । स्वयमुदश्रुरुद्गतबाष्पः सन् । तस्मै वालिने नैवापमुदकं पितृतर्पणजलं दत्त्वा । शोकेन भ्रातृनिधनजनितविषादेनान्धः इतिकर्तव्यतामूढः सन् । किष्किन्धां वालिपालितनगरीमवाप प्राप्तवम् । प्रविष्टवानस्मीत्यर्थः ॥

अथ विदितवृत्तान्तैरमात्यैरभिषेचिते मयि वाली मायाविनं निहत्य खरतरभुजपरिघविघट्टितबिलवदनपिधानस्तरसा रसातलात्पुरं प्रविष्टोऽतीव रुष्टः प्रभ्रष्टाशयं बहुशः प्रणिपतन्तं प्रतिपादितयाथातथ्यममुं जनं निरागसमपि नगरान्निरकासयत् ॥

अथेति । अथानन्तरं विदितौ विज्ञापितौ वृत्तान्तौ वालिविनाशरूपवार्ता येषां तैरमात्यैर्मन्त्रिभिर्मय्यभिषेचिते राज्याभिषिक्ते सति । स वाली मायाविनं दानवं निहत्य संहृत्य खरतराभ्यामतिशयेन कठिनाभ्यां भुजपरिघाभ्यां निजभुजार्गलाभ्यां विघट्टितं विदारितं बिलवदनपिधानं गुहाद्वाराच्छादनशिलाफलकं यस्य स तथोक्तः सन् । तरसा रहसा रसातलात्पातालात्पुरं किष्किन्धानगरीं प्रविष्टस्सन् दारिद्र्य बिलमध्येऽथ दानवेन निहतः स्यादिति तन्मुखमाच्छाद्य स्वयमजानन्निवागत्य राज्यसुखमनुभवत्येष द्रोहीत्यन्तरोषाक्रान्तचित्तः सन्नित्यर्थः । प्रभ्रष्टाशयमेतद्दर्शनाद्विनष्टबुद्धिम् । इतिकर्तव्यताशून्यमित्यर्थः । अत एव बहुशो बहुवारं प्रणिपतन्तम् । अज्ञानादेव कृतम्, अतो मदपराधं क्षमस्वेति पुनः पुनः पादयोर्निपतन्तमित्यर्थः । तथा प्रतिपादितं सम्यक्कथितं याथातथ्यं याथार्थ्यं येन तं तथोक्तम् । रक्तप्रवाहदर्शनेन त्वदीयनिधनमाशङ्क्य दानवोऽयं पुनर्निर्गमनाक्षमतया बिलमध्ये म्रियतामिति तन्मुखमाच्छाद्यागतोऽस्मि, न तु द्रोहेणेति कथितवस्तुगतिमित्यर्थः । याथातथ्यमरण्यकाण्डे व्याख्यातम् । 'रामलक्ष्मणयोर्याथातथ्यम्' इत्यत्र । निरागसं वस्तुतो निरपराधमपि । 'आगोऽपराधो मन्तुश्च' इत्यमरः । अमुं जनम् । मामित्यर्थः । नगरात्किष्किन्धानगरात् । निरकासयन्निष्कासितवान् । 'निरासयत्' इति पाठेऽप्ययमेवार्थः ॥

तदनु तदनुधावनात्कान्दिशीकस्य मम पर्वतेऽस्मिन्नकुतोभयसञ्चारकारणमाकर्ण्यताम् ॥

तदन्विति । तदनु निष्कासनानन्तरं तदनुधावनात्तस्य वालिनः कर्तुः अनुधावनादनुसृत्य धावनात् । 'भीत्रार्थानां भयहेतुः' इत्यपादानत्वात्पञ्चमी । कान्दिशीकस्य भयद्रुतस्य । 'कान्दिशीको भयद्रुतः' इत्यमरः । ममास्मिन्पर्वते ऋष्यमूके । नास्ति कुतो भयमत्रेत्यकुतोभयं । वालिभयशङ्काशून्य इत्यर्थः । मयूरव्यंसका-

---

१ 'वाली' इति नास्ति क्वचित् २ 'प्रशयं' इति पाठः ३ 'याथातथ्यं मां नगरान्निरागसमपि' इति पाठः

दिषु 'अचोब्रनीचोच्चपराचोचावचावाचाकुतोभयात्' इति तत्पुरुषे निपातनात्साधु । स चासौ सचारश्च तस्य कारणं हेतुमाकर्ण्यतां श्रूयताम् ॥

तदेव विवृणोति—

पुरैकदा वालिनमतनुभुजबलमखिलकुलाचलचलनचतुरं चतुरर्णवलङ्घनजङ्घालं दुन्दुभिर्नाम वृन्दारकारिर्लुलायकायः परिभूय समरे समतिष्ठत ॥

पुरेति । पुरा पूर्वकाले । एकदा एकस्मिन्दिने । अतनुभुजबलमनल्पबाहुपराक्रमशालिनम् । अत एवाखिलकुलाचलानां महेन्द्रादिसप्तकुलपर्वतानां चलने विलोलतापादने चतुरम् । अतिशक्तमित्यर्थः । 'महेन्द्रो मलयः सह्यः शुक्तिमानृक्षपर्वतः । विन्ध्यश्च पारियात्रश्च सप्तैते कुलपर्वताः ॥' इत्यादि विष्णुपुराणवचनम् । तथा चतुर्णामर्णवानां लङ्घनमनिक्रमणमिति युत्तरपदसमासः । तत्र जङ्घालं जङ्घावेगवन्तम् । अतिजवमित्यर्थः । 'जङ्घालोऽतिजवस्तुल्यौ' इत्यमरः । 'प्राणिस्थादातो लजन्यतरस्याम्' इति मत्वर्थीयो लच्प्रत्ययः । वालिनं लुलायकायो महिषाकृतिः । 'लुलायो महिषो वाहद्विषत्' इत्यमरः । दुन्दुभिर्नाम दुन्दुभिरिति प्रसिद्धो वृन्दारकारिः सुररिपुः । कश्चिद्दानव इत्यर्थः । परिभूय तिरस्कृत्य । 'अनादरः परिभवः परीभावस्तिरस्क्रिया' इत्यमरः । समरे युधि समतिष्ठत सम्थितः मृतः । वालिना निहतोऽभूदित्यर्थः । 'संस्थाचारे स्थितौ मृतौ' इत्यमरः । सपूर्वात्तिष्ठतेर्मरणार्थाल्लुङ् । 'समवप्रविभ्यः स्थः' इत्यात्मनेपदम् ॥

तदनु निहतस्य तस्य शरीरं वाली बलावलेपेन सकललोकविलयविलोलललितातुलबलपवनचलितलघुतूललीलया मतङ्गाश्रमक्षितौ क्षिप्रमक्षिपत् ॥

तदन्विति । तदनु निहतस्य मृतस्य तस्य दुन्दुभेः शरीरं वाली बलावलेपेन निजभुजबलगर्वेण हेतुना । 'अवलेपस्तु गर्वे स्याल्लेपने दूषणेऽपि च' इति विश्वः । सकललोकविलये जगत्प्रलये विलोलो विशेषेण चञ्चलः । 'लोलश्चलसतृष्णयोः' इत्यमरः । ललितो विकसितः । व्यापनशील इति यावत् । 'लल विकासे' इति धातोः कर्तरि क्तः । अतुलबलो निरुपमशक्तिश्च यः पवनः । प्रलयकालप्रचण्डमारुत इत्यर्थः । तेन चलितमुद्धूतं यल्लघुतूलं तस्य लीलया तत्सदृशतयेति निदर्शना । मतङ्गस्य महर्षेराश्रमक्षितौ तपोवनसीम्नि । क्षिप्रं द्रुतमक्षिपत् प्रेरयामास । निपातयामासेत्यर्थः ॥

तत्र वालिकरलुञ्चननिष्पतद्दुन्दुभिप्रभवरक्तबिन्दुभिः ।
पाटलं तदभवन्मुनेर्वनं तस्य वक्त्रमपि रोषपाटलम् ॥ ११ ॥

---

१ 'अतुल' इति पाठः २ 'तदनु' इति नास्ति क्वचित् ३ 'शव बाहुबलावलेपेन वाली सकल' इति पाठः ४ 'विलोलदनिलचलित' इति पाठः ५ 'प्रसृत' इति पाठः ६ 'रोषदूषितम्', 'रोषरूषितम्' इति पाठौ

तत्रेति । तत्र तस्मिन्क्षेपणसमये वालिना कराभ्यां नुन्न प्रेरिते । 'नुदविद-' इत्यादिना निष्ठातकारस्य नकारः । अत एव निपतन्निर्गच्छन्यो दुन्दुभिर्दुन्दुभिका यस्य प्रभवैर्मद्युत्पन्नैः रक्तबिन्दुभिः शोणितपृषतैः मुनेर्मतङ्गस्य सबन्धि तत्पसिञ्च वन तपोवनं पाटलं रक्तवर्णमभूत् । तथा तस्य मुनेर्मुखं वदनमपि रोषेण निज पोवनमलिनीकरणजनितकोपेन रुधिरमलिप्तं सत्पाटलमभवत् । कोऽय मदीयत पोवनस्य कालुष्यमापादितवानिति मुनिर्भृशमाग्रहाविष्टोऽभूदित्यर्थः । अत्र मुनिवन रक्तयो प्रकृतयोरेव पाटलितत्वसबन्धाद्वौपम्यस्य गम्यत्वाच्च केवलप्रकृतगोच तुल्ययोगिता । रथोद्धतावृत्तम् ॥

ततो मतङ्गशापबलाद्वालिवर्ज्यमृष्यमूकं विमृश्यासिन्विस्मृत पुरनिवाससुखे मयि सुचिरं निवसति सति ॥

तत इति । ततस्तदनन्तरं मतङ्गस्य वालिनेव तत्कृतमिति निश्चतपोबलेन विज्ञ तवतो मतङ्गमहामुनेः शापबलात् । 'इहानेनाप्रवेष्टव्यं प्रविष्टस्य वधो भवे इत्येवरूपरामायणोक्तशापवशादित्यर्थः । ऋष्यमूकमवालिवर्ज्यम् । वालिन प्रवे मशक्यमित्यर्थः । विमृश्यालोच्य । असिन्नृष्यमूके मयि पुरनिवासेन पट्टणनिवासे यत्सुखं जातं तद्विस्मृतं येन तस्मिन्तथोक्त इति विधेयविशेषणम् । राज्यसुखा प्यधिकसुखानुभवितरीत्यर्थः । सुचिरं बहुकालं निवसति वर्तमाने सति ॥

> अयमसुखयदेव देव ! धीमान्हनूमा-
> न्रिपुरिति भवतोऽपि त्रस्तमस्तौजसं माम् ।
> दवहुतवहधूमस्तोम इत्यम्बुवाहा
> चकितमिव मयूरं मारुतो वारिशीतः ॥ १२ ॥

अयमिति । हे देव स्वामिन्, ऊहापोहार्थविज्ञानेन तत्त्वनिर्धारणं धीः । नित्यमस्यास्तीति धीमान् । 'नित्ययोगे मतुप्' । अयमिति हस्तनिर्देशः । हनूमान् रिपुर्वालिप्रहितोऽयं यः कश्चन शत्रुरिति । मत्वेति शेषः । भवतस्त्वत्तोऽपि । मत्स स्यार्थे ममागतादपीत्यपिशब्दार्थः । त्रस्तं भीतमस्तौजसं नष्टतेजस्कं मामेवमनेन प्रकारेण । युष्मत्प्रभृतिपरामर्शपूर्वकसख्यानुसंधानरूपेणेत्यर्थः । असुखयदतोषयत् कथमिव । वारिशीतः सलिलस्पर्शशीतो मारुतो वायुर्दवहुतवहस्य दावानलस्य धूमस्तोमो धूमपटलमिति मत्वा । अम्बुवाहाञ्जलधरान् । आत्मोल्लासकरादेवेति भावः । चकितं भयसंभ्रान्तम् । मह्यामतिशयेन रौतीति मयूरं बर्हिणमिव । 'मयूरो बर्हिणो बर्ही' इत्यमरः । पृषोदरादित्वात्साधु । अत्र श्रौती पूर्णोपमा । सा चाम्बु वाहे धूमस्तोमभ्रमाद्भ्रान्तिमताङ्गिन सकीर्यते । मालिनी वृत्तम् ॥

श्रुत्वाऽथ राम शोकोदग्रा सुग्रीवगिरम्, 'यद्येवं महाभाग ! म मैपी । मम शिलीमुख एव वलीमुखस्य तस्यासून्कालक्षेपमपास्

१ 'सुचिरं निवसति सति मयि' इति पाठ

पास्यति' इत्युक्त्वा तत्प्रत्ययार्थं पादाङ्गुष्ठेन प्रेरितदुन्दुभिकलेवरभ[1]-रस्त कर्मणाप्यतृप्तस्य[2] सुग्रीवस्य प्रार्थनया सप्त[3]भुवनस्तम्भसंभावनया किल सप्तधा धा[4]म्ना प्रवर्ध्यमानपरिणाहारोहान्सप्तसालान[5]विधेयया-तुधानकुल[6]वधविधायकेन सायकेन निर्व्याध ॥

श्रुत्वेति । अथानन्तर राम शोकोदग्रा शोकसंकुला सुग्रीवगिर श्रुत्वा । हे महाभाग प्लवगमण्डलसार्वभौम, यद्येवम् । त्वदुक्तप्रकार एव निश्चितश्चेदित्यर्थ । मा भैर्षीर्भयपरवशो मा भू । कुत । मम शिलीमुख एव । 'अलिबाणौ शिली-मुखौ' इत्यमर । तस्य वलीमुखस्य कपेर्वालिन । 'कपिप्लवङ्गप्लवगशाखामृगवली-मुखा ' इत्यमर । असून्प्राणान् । 'पुंसि भूम्न्यसव प्राणा ' इत्यमर । कालक्षेप कालविलम्बमपास्य त्यक्त्वा । क्षिप्रमेवेत्यर्थ । पास्यति हरिष्यति । इत्येवमुक्त्वा तत्प्रत्ययार्थं विश्वासोत्पादनार्थम् । 'प्रत्ययोऽधीनशपथज्ञानविश्वासहेतुषु' इत्यमर । पादाङ्गुष्ठेन प्रेरितो दशयोजनपर्यन्त क्षिप्तो दुन्दुभिकलेवरमेव भरो येन स तथोक्त सन् । पूर्वं वाली निजभुजाभ्या यावद्बलमुत्क्रम्येद कलेवरमुत्क्षिप्तवान्, तदेतत्पा दाङ्गुष्ठेन निक्षिप्त चेत्तस्मादप्यधिकबलोऽयमिति मयि विश्वासोऽस्य भवेदित्याशयेन तथा कृतवानित्यर्थ । ततस्तत्कर्मणा पादाङ्गुष्ठेन दुन्दुभिकलेवरप्रेरणरूपकृत्येनाप्य-तृप्तस्य । पूर्वं मेदोमांसादिनातिभारवदिदमिदानी तु केवलास्थिप्रायम्, अत एव तत्प्रेरणेन कथ मम विश्वासो भवेदित्यसंतुष्टस्येत्यर्थ । सुग्रीवस्य प्रार्थनया याच्ञ-या हेतुना । सप्ताना भुवनाना लोकाना स्तम्भसंभावनयाधारस्तम्भकरणेच्छया । स्थित्यलोके । वस्तुतस्तु स्वभाव एवेति भाव । अत एवोत्प्रेक्षा । सप्तधा सप्त प्रकारे । 'प्रकारवचने थाल्' । धाम्ना ब्रह्मणा प्रवर्ध्यमानानुपचीयमानौ परिणाहारोहौ विशालत्वोच्छ्रायौ येषा तान् । अतिविशालानत्युन्नताश्चेति भाव । 'परिणाहो विशालता', 'नगाद्यारोह उच्छ्राय ' इति चामर । सप्त सप्तसंख्याकान्सालान्सर्जकत-रूनविधेययातुधानकुलवधविधायकेन दुर्विनीतराक्षसकुलगर्वविनाशकेन सायकेन बाणेन विव्याध । बिभेदेत्यर्थ ॥

सोऽयं सायको निकटगिरिकटकमपि पाटयामास ।

स इति । सोऽयं सायक । येन सालान्बिभेद सोऽयमित्यर्थ । निकटगिरि कटक समीपस्थपर्वतनितम्बमपि पाटयामास । 'कटकोऽस्त्री नितम्बोऽद्रे ' इत्यमर । दुन्दुभिकायप्रेरणमात्रेणाय मां न विश्वसितवान्, किंतु निजवानरस्वाभाव्येन मत्प्र-भाव नानुमन्तुं शक्नुवन्नेव सप्तसालनिर्भेदन याचितवान्, तथाच तावन्मात्रभेदने मम कियदल्पलाघवमित्यभिनिवेशवता श्रीरामेण तस्य तथा प्रयुक्तत्वादिति भाव । तथा च श्रीरामायणम्—'स विसृष्टो बलवता बाण स्वर्णपरिष्कृत । भित्त्वा सालान्गिरिप्रस्थ सप्त भूमिं विवेश ह ॥' इति ॥

---

१ '-भर ' इति नास्ति क्वचित्   २ 'तस्य सुग्रीवस्य' इति पाठ   ३ ' भुवनभवन ' इति पाठ   ४ ' धाम्ना वर्धमान ' इति पाठ   ५ ' णाहरोहान्सप्तसालानप्यविधेय ' इति पाठ   ६ 'विविधवध ' इति पाठ

निर्भिन्नसालकटकोऽसि यथा तथा त्वं
पौलस्त्यसालकटकं युधि पाटयेति ।
ऊचे शिलादलनजातरवेण नूनं
तस्मै वलीमुखवराय शिलीमुखः सः ॥ १२ ॥

निर्भिन्नेति । यथा येन प्रकारेणाहं निर्भिन्ना विदारिता सालकटका सालगिरिनितम्बा येन स तथोक्तोऽसि । तथा तेन प्रकारेण त्वं पौलस्त्यस्य रावणस्य सालकटकं पुरप्राकारनितम्बप्रदेशम् । 'प्राकारवृक्षयोः सालः सालः सर्जतरुः स्मृतः' 'कटकं वलये सानौ राजधानीनितम्बयोः' इत्युभयत्रापि विश्वः । युधि युद्धे पाटय विदारय । इत्येवंप्रकारेण स शिलीमुखो रामबाणः शिलादलनजातरवेण पाषाणविदारणजनितध्वनिना तस्मै वलीमुखवराय सुग्रीवाय ऊचे उक्तवान् । नूनमित्युत्प्रेक्षायाम् । तादृग्रामबाणसामर्थ्यं निरीक्ष्य सुग्रीवो वालिनं निहनिष्यत्ययमिति विश्वसितवानित्यर्थः । वसन्ततिलकावृत्तम् ।

ततस्तत्प्रत्ययादाहूतेन[1] पुरुहूततनयेन[2] सार्धं तस्य तलातलयुद्धे[3] प्रवृद्धे सुजनदुर्जनयोर्भेदं[4] रूपतोऽपि विवेक्तुमक्षमतया सदसि[5] वाचंयमतामुपेत इव वाग्मी तयोरप्येकवेषकर्मणोर्भेदमनवगच्छन्नमुक्तशरोऽभूद्दाशरथिः ।

तत इति । ततः सालविदारणानन्तरं तत्प्रत्ययात्सालविदलनरूपविश्वासादाहूतेन युद्धायसमाकारितेन पुरुहूततनयेन सार्धं वालिना सह तस्य सुग्रीवस्य । तलैश्च तलैश्च प्रहृत्येदं युद्धं प्रवृत्तमिति तलातलम् । 'तत्र तेनेदमिति सरूपे' इति समासः 'अन्येषामपि दृश्यते' इति दीर्घः । समासान्तविधेरनित्यत्वात् 'इच्कर्मव्यतिहारे' इति नेत्वम् । तच्च तद्युद्धं च तस्मिन् । मुष्टियुद्ध इत्यर्थः । प्रवृद्धे बहुले सति । सुजनदुर्जनयोर्भेदमन्तरं रूपत आकृतिवशाद्विवेक्तुं विविच्य वक्तुमक्षमतयाऽसमर्थतया हेतुना सदसि सभायाम् । वाचं यच्छतीति वाचंयमो मौनी । 'तपस्वी तापसः पारिकाङ्क्षी वाचंयमो मुनिः' इत्यमरः । 'वाचि यमो व्रते' इति खच्प्रत्ययः । 'वाचंयमपुरंदरौ च' इति निपातनान्मुमागमः । तस्य भावस्तत्ता ताम् । निर्वचस्त्वमित्यर्थः । उपेतः प्राप्तः । वाचोऽस्य सन्तीति वाग्मी वावदूकः । 'वाचोयुक्तिपटुर्वाग्मी वावदूकोऽतिवक्तरि' इत्यमरः । "वाचो ग्मिनिः" इति ग्मिनिप्रत्ययः । स इवेत्युपमा । दाशरथिः श्रीरामः । तयोर्वालिसुग्रीवयोरपि सवर्णिधनोर्वेषकर्मणोर्गोत्रहाराद्याभरणजनितशोभाचेष्टितयोर्भेदमन्तरमनवगच्छन्नजानन् । अमुक्तशरोऽप्रयुक्तबाणोऽभूत् । यथा वाग्मी तुल्यरूपत्वात्सुजनदुर्जनयोर्भेदमजानन्नयमेव इति वक्तुं न शक्नोति, तथा श्रीरामोऽपि तयोस्तुल्यवेषकर्मत्वात्तत्स्वरूपभेदमजानानो मूलघातभयाच्छरं प्रयोक्तुमशक्नुवंस्तूष्णीमुदास्ते स्मेत्यर्थः ॥

---

१ 'प्रत्याहूतेन' इति पाठः २ 'तनुजेन' इति पाठः ३ 'तलातलियुद्धे प्रवृत्ते सति सज्जन' इति पाठः ४ 'सज्जन' इति पाठः ५ 'मनसि विचारयन्सदसि' इति पाठः

ततः किमित्यत आह—

सुग्रीवस्तु वालिबलासहतया लब्धदैन्यो वदान्य इव राममार्गणापातमार्गे चक्षुर्विक्षिपन्नपगतधृतिः सुदूरमपासरत् ॥

सुग्रीव इति । सुग्रीवस्तु । तुशब्दोऽप्यर्थकः । न सहत इत्यसहः । पचाद्यच् । वालिबलस्य वालिपराक्रमस्यासहतयाक्षमतया लब्धदैन्यः प्राप्तदीनभावः । विह्वल सन्नित्यर्थः । वदान्यो बहुप्रदः इव । 'स्युर्वदान्यस्थूललक्ष्यदानशौण्डा बहुप्रदे' इत्यमरः । राममार्गणापातमार्गे श्रीरामसायकागमनमार्गे । अर्थिजनागमनमार्गे चेति श्लेषसकीर्णयमुपमा । 'मार्गणौ सायकार्थिनौ' इति निघण्टुः । चक्षुर्विक्षिपन्दृष्टिं प्रसारयन् । तदागमनाशयेनेति भावः । ततोऽपगतधृतिर्निरस्तधैर्यः सन् । सुदूरमतिविप्रकृष्टदेशमपासरदपसृतवान् । पलायितवानित्यर्थः ॥

ततः किमत आह—

तमेनमृष्यमूके मूकत्वत्रपया निषण्णं विषण्णहृदयं दयालुरालोक्य त्रैलोक्यैकधन्वी रामस्तद्भेदमवगन्तुकामः काममभिज्ञानमालां सुग्रीवग्रीवायां बाणनिवारणनिपुणां सिद्धौषधिमिव बध्वा भूयोऽपि वालिनमाह्वयाह्वयेति तमादिदेश ॥

तमिति । त्रपया पराजितलज्जया हेतुना ऋष्यमूके ऋष्यमूकगिरौ भाषणश्रवणाशिक्षितो मूकस्तेन तुल्यं तद्वत् । निवचा इवेत्यर्थः । 'मूकस्तु वक्तुं श्रोतुमशिक्षिते' इत्यमरः । 'तेन तुल्यं क्रिया चेद्वतिः' इति वतिप्रत्ययः । निषण्णमुपविष्टं विषण्णहृदयं विषादाक्रान्तचित्तम् । 'विषादश्चेतसो भङ्ग उपायाभावचिन्तनं' इति लक्षणात् । तमेनं सुग्रीवमालोक्य विलोक्य दयालुः कारुणिकः । परदुःखप्रहाणेच्छुरित्यर्थः । 'स्याद्दयालुः कारुणिकः' इत्यमरः । तथा त्रयो लोकास्त्रैलोक्यम् । चातुर्वर्ण्यादित्वात्स्वार्थे ष्यञ्प्रत्ययः । तत्रैकधन्वी । जगदेकधानुष्क इत्यर्थः । 'धन्वी धनुष्मान्धानुष्कः' इत्यमरः । व्रीह्यादित्वादिनिः । विशेषणद्वयेनाप्यस्य कार्यनिर्वहणदक्षत्वं सूच्यते । स रामस्तद्भेदं वालिसुग्रीवयोर्भेदमन्तरमवगन्तुकामो ज्ञातुमिच्छुः सन् । 'तुं काममनसोरपि' इति तुमुनो मकारलोपः । काममपि काचित् । अभिज्ञायत इत्यभिज्ञानं लक्षणं तथाभूता च सा माला च तामभिज्ञानमालाम् । भेदप्रत्यायकगजपुष्पमालामित्यर्थः । गजपुष्पी नागपुष्पीनाम लता । उक्तं च श्रीरामायणे— 'ततो गिरितटे जातामुत्पाट्य कुसुमायिताम् । लक्ष्मणो गजपुष्पीं तां तस्य कण्ठे व्यसर्जयत् ॥' इति । न चैव श्रीरामस्यात्र कर्तृत्वविरोधः प्रयोजककर्तरि तथाभोपचारादिति । सुग्रीवग्रीवायां बाणनिवारणे शरनिपातनिवर्तने निपुणां समर्थां सिद्धौषधिमिवेत्युत्प्रेक्षा । बध्वासज्य भूयः पुनरपि वालिनमाह्वयाह्वय कर्तुमाह्वयाकारयेति तं सुग्रीवमादिदेशाज्ञप्तवान् ॥

---

१ 'सहननया' इति पाठः २ 'राम' इति नास्ति क्वचित् ३ 'सदा चक्षुः' इति पाठः ४ 'अतिदूरम्' इति पाठः ५ 'हृदयातुः' इति पाठः

पुनरप्यवाप्य किष्किन्धा पर्जन्य इव गर्जति तस्मिन्सुत्रामपुत्रस्ता राभिहिता हितोक्तिमतिक्रम्य दुरतिक्रमतया नियते समारब्धस मरो दाशरथेर्निशिततरशरशकलितनिजविशालवक्ष स्थल, क्षितितले निपपात ॥

पुनरिति । तस्मिन्सुग्रीवे पुनर्भूयोऽपि किष्किन्धामवाप्य पर्जन्यो मेघ इव गर्जति गर्जन कुर्वति सति । सुत्रामपुत्रो वाली तारया निजभार्ययाभिहितामुक्त हितोक्तिं हितवचनम् । 'ससहायमह मन्ये सुग्रीव तमुपागतम् । अवष्टब्धमहायश्च यमाश्रित्य स गर्जति ॥' इत्यादि श्रीरामायणोक्तरूपामित्यर्थ । अतिक्रम्योल्लङ्घ्य नियतेर्दैवस्य । 'नियतिर्नियमे दैवे' इति शाश्वत । दुरतिक्रमतया दुर्विलङ्घ्यत्वय हेतुना । अतिक्रमणस्य कर्तुमशक्यत्वेत्यर्थ । समारब्धसमर प्रक्रान्तयुद्ध सन् । तथा दाशरथे श्रीरामस्य निशिततरोऽतितीक्ष्ण स चासौ शरश्च तेन शकलित विदलित निज स्वीय विशाल पृथुल वक्ष स्थलमुर प्रदेशो यस्य स तथोक्त सन् क्षितितले भुवि निपपात । न्यपतदित्यर्थ ॥

अथ विदितवृत्तान्ता सततताश्रुनिष्यन्दकलुषिततरतारा तार नगरान्निर्गत्य वारिवारितं वारणयूथपतिमिव निर्भयनिरीक्ष्यमाण सुग्रीवमुद्गतग्रीवमुत्थातुमक्षमतया क्ष्मातलार्पितकूर्परयुगलं गलदसृ क्प्रसरशारशरीर शरासनशिखरन्यस्तहस्तेन सनिकर्षस्थितेन काकु त्स्थेन कृतसलापमपेताडम्बरमिवाम्बुनिधिमस्तोन्मुखमिव मयू खमालिन वालिनमालिङ्ग्य साङ्कोत्तसिततदुत्तमाङ्गा रघुनाथमित्थ मकथयत् ॥

अथेति । अथ पतनानन्तरम् । विदितो विज्ञापितो वृत्तान्तो वालिवधरूपवार्ता यस्या सा तथोक्ता । अत एव सतताश्रुनिष्यन्देन निरन्तरबाष्पसपातेन कलुषिततरे अत्यन्तदूषिते तारे कनीनिके यस्या सा । 'तारकाक्ष्ण कनीनिका' इत्यमर । तारा वालिपत्नी नगरादन्त पुरान्निर्गत्य वार्या गजबन्धनस्थाने । 'वारी तु गजब न्धिनी' इत्यमर । वारित निबद्ध वारणयूथपतिम् । गजयूथनाथमिव स्थितमित्यर्थ उपमालकार । 'यूथनाथस्तु यूथप' इत्यमर । अत एव निर्भय भयरहित यथ तथा निरीक्ष्यमाणोऽवलोक्यमान सुग्रीवो यस्य तम् । उद्गतग्रीवमात्मप्रहर्तृप्रती क्षणार्थमुन्नमितकन्धरम् तथाप्युत्थातुमक्षमसमथम् । दृढप्रहारखेदजनेन्द्रियपाटवा भावादिति भाव । अत एव क्ष्मातलेऽर्पित निक्षिप्त कूर्परयुगल कफोणिप्रदेशयुग्म यस्य त तथोक्तम् । तदवष्टम्भेन स्थितमित्यर्थ । 'स्यात्कफोणिस्तु कूर्पर' इत्यमर -

१ 'दाशरथिशरशकलीकृतवक्ष स्थल' इति पाठ २ 'सहसा पपात' इति पाठ ३ 'सतत' इति नास्ति क्वचित् ४ 'कलुषितारा तारान्तरात्' इति पाठ ५ 'सुग्री निर्भयनिरीक्ष्यमाण' इति पाठ ६ 'गलगलदसृक्पूर' इति पाठ ७ 'निन्यस्त' इति पाठ ८ 'अम्बुधिम्' इति पाठ

त्वदस्त्रप्रसरेण स्यन्दमानशोणिताभिव्याप्तया शार कृष्णरक्तसितवर्णयुक्त शरीर स्य तम्। 'कृष्णरक्तसिते शार' इति यादव.। अथवा शार सपृक्त शरीरं यस्य म्। 'शरभ करभ शार सपृक्त खचित समा' इति हलायुध । तथा शराग्रशिखरे चापकोट्या न्यस्तौ निक्षिप्तौ हस्तौ यस्य तेन तथोक्तेन। धानुष्काणा माधाचारादिति भाव । सनिकर्षस्थितेन समीपवर्तिना काकुत्स्थेन श्रीरामेण सह तसलाप विहितसभाषणम्। 'पराङ्मुखवध कृत्वा कोऽनु प्राप्तस्त्वया गुण । .दह युद्धसरब्धस्त्वत्कृते निधन गत ॥' इत्यादि रामायणोक्तसभाषणतत्परमित्यर्थ । 'सलापो भाषण मिथ' इत्यमर । तथापेताडम्बरमपगतसरम्भम्। कल्लोलाद्यभावेन स्तिमितमित्यर्थ । 'आडम्बरोऽस्त्री सरम्भ' इत्यमर । आडम्बरशब्दो व्याख्यात 'अम्बुरुहडम्बरचौर्यनिघ्नम्-' इत्यत्र । अम्बुनिधि समुद्रमिव । तथाऽस्तोन्मुखम्। अस्त गच्छन्तमित्यर्थ । मयूखमालिन सूर्यमिव स्थितमित्युपमाद्वयम्। वालिनमालिङ्ग्याश्लिष्य स्वाङ्कोत्सङ्गित निजोत्सङ्गनिक्षिप्त तस्य वालिन उत्तमाङ्ग शिरो यस्या सा तथोक्ता सती। 'उत्सङ्गचिह्नयोरङ्क', 'उत्तमाङ्ग शिर शीर्षम्' इति चामर । रघुनाथ श्रीराम प्रतीत्य वक्ष्यमाणप्रकारेणाकथयदवोचत् ॥

तत्प्रकारमेवाह श्लोकषट्केन—

कारुण्य निरवधि यत्तव प्रसिद्ध
शीताशो सहजमिवार्तिहारि शैत्यम् ॥
तत्सर्वं मनुकुलनाथ! रम्यकीर्ते!
मत्पापात्कथय कथ त्वया निरस्तम् ॥ १४ ॥

कारुण्यमिति। हे मनुकुलनाथ मनुवशनायक। महाकुलीनेत्यर्थ । तादृशस्यापि मनुवशस्य त्वयैव सनाथत्वम्। अतस्त्वन्माहात्म्य कि वर्णनीयमिति भाव । तथा हे रम्यकीर्ते रमणीयकीर्तिसपन्न श्रीराम, शीताशोश्चन्द्रस्य सहज नैसर्गिक मार्तिहारि परोपतापशान्तिकरम्। विशेषणद्वयमेतत्कारुण्येऽपि योज्यम्। शैत्य शिशिरत्वमिव तव निरवधि निर्मर्यादम्। इयत्तावच्छिन्नपरिमाणशून्यमित्यर्थ । यत्कारुण्य करुणा। स्वार्थे ष्यञ्। प्रसिद्ध लोकविख्यातम्। अभूदिति शेष । 'कारुण्य करुणा घृणा' इत्यमर । सर्वं समग्र तत्कारुण्य मत्पापान्मदीयदुष्कृताद्धेतो। पतिविपत्तेः पत्न्याद्युरवदुष्टहेतुकत्वादिति भाव । त्वया कथ कुत निरस्त त्यक्तम्। कथयाभिधेहि। निरपराधोऽयं मत्प्राणेश्वरस्त्वयाऽकारुणिकेनेव कथ निष्कारण निहत इति भाव । प्रहर्षिणीवृत्तम् ॥

एव सापराध्येनोपालभ्य सप्रति स्वस्या अप्युपहतिं प्रार्थयते—

एवविधे प्रियतमेऽप्यनपेतजीवा
मा राक्षसीति रघुपुगव! साधु बुद्ध्वा।
बाण विमुञ्च मयि सप्रति ताटकारे!
श्रेयो भवेद्दयितसगमकारिणस्ते ॥ १५ ॥

एवविध इति। हे ताटकारे ताटकान्तक, रघुपुङ्गव रघुश्रेष्ठ श्रीराम, प्रियतमे

प्राणेश्वरे। एवंविध इदंप्रकारे। मृते सत्यपीत्यर्थः। अनपेतजीवामनिर्गतप्राणां मा राक्षसीति राक्षसीप्रायेति साधु सम्यग्बुद्ध्वा ज्ञात्वा। प्रियतमविपत्तिसहनजन्य राक्षसीलक्षणत्वादिति भावः। मयुक्तप्रकारेण राक्षस्या सम्प्रतीदानीं बाणं विमुञ्च। मां प्रहरेत्यर्थः। ताटकान्तकस्य तव राक्षसीसंहरणमुचितमेवेति भावः। ननु ताटकासंहनने परोपद्रवशान्तिरूपं फलं लब्धम्। त्वत्प्रहरणात्किं फलमित्यत आह—श्रेय इति। दयितेन सह सगमं करोतीति दयितसगमकारिणा। प्राणेश्वरेण मां योजयत इत्यर्थः। ते तव महच्छ्रेयो महानभ्युदयः पुण्यं वा। भविष्यतीति शेषः। 'मृते प्रियेण या नारी सा विज्ञेया पतिव्रता' इति स्मरणान्ममायं धर्म एव। तथा च तादृशधर्मप्रवर्तकस्य तव सुकृतं किं वर्णनीयमिति भावः। 'स्याद्धर्ममस्त्रियां पुण्यश्रेयसी सुकृतं वृषः' इत्यमरः। एतदारभ्य श्लोकचतुष्टयपर्यन्तं वसन्ततिलकावृत्तम्॥

ननु तथापि हिंसा मह्यं न रोचत इत्याशङ्क्य तत्रोपपत्तिमाह—

साधारणी क्षितिभुजां मृगयेति पूर्वं
मुक्ता त्वयैव जनसंसदि सत्यवादिन्!।
शाखामृगीं तदिह मारय मां शरेण
को नाम राम! मृगयुर्दयते मृगीणाम्॥ १६॥

साधारणीति। हे सत्यवादिन् यथार्थभाषणशील। अतस्त्वया सत्यमेव सर्वथा परिपालनीयमिति भावः। तच्छील्ये णिनिः। क्षितिभुजां राज्ञां मृगयाखेटः 'आच्छोदनं मृगव्यं स्यादाखेटो मृगया स्त्रियाम्' इत्यमरः। साधारणी सकलसमता। 'मृगयाधाय न भूभृतां मताम्' इति तस्या न्याय्यत्वादिति भावः। 'अमीन्द्रसाधारणादन्यतरस्याम्' इति विकल्पात्पक्षे ङाप्। इत्येवं पूर्वं पुरा त्वयैव त्वन्मुखेनैव जनसंसदि जनसमाजे। न त्वसाक्षिकमित्यर्थः। उक्ता। 'यान्ति राजर्षयश्चात्र मृगयां धर्मकोविदाः' इति कथितेत्यर्थः। तत्तस्मात्कारणादिहेदानीं शाखामृगीं वानरीम्। 'जातेरस्त्रीविषयादयोपधात्' इति ङीप्। मां शरेण बाणेन मारय विदारय। प्राणैर्वियोजयेत्यर्थः। युक्तं चैतदित्यर्थान्तरं न्यस्यति—हे राम, को नाम को वा। मृगान्यातीति मृगयुर्मृगसंहरणशीलः। 'मृगय्वादयश्च' इत्यौणादिकः कुप्रत्ययान्तो निपातः। मृगीणां मृगाङ्गनानां दयते दयां कुरुते। दयया मृगाङ्गनाः को वा मृगयुरुपेक्षत इत्यर्थः। अतस्त्वं सत्यवचनानुसारेणावश्यं मां प्रहरेति भावः। दयाक्रिया प्रति कर्मत्वेऽपि 'अनुकरोति भगवतो नारायणस्य' 'तस्य वानुकरोति' इत्यादिवत्सम्बन्धमात्रविवक्षायां मृगीणामिति षष्ठी न विरुध्यते। यथाह भारविः—'सा लक्ष्मीमुपकुरुते यया परेषाम्' इति। तथा श्रीहर्षेण च—'साधूनामुपकर्तुं लक्ष्मीं द्रष्टुं विहायसा गन्तुम्। सकुतूहलितस्य मनश्चलितं चरितं महात्मनां श्रोतुम्' इति।'

सम्प्रति वालिप्रहरणप्रयुक्ताभिमानोऽपि न कार्य इत्याह—

संत्रस्य पूर्वममुतस्तव बन्धुरेष
भेजे यथाद्रिमकुतोभयमृष्यमूकम्।

---

१ 'क्षितिभृतान्' इति पाठः २ 'उक्तम्' इति पाठः

भर्ता ममायमपि राम शरैरमेद्य
प्राप्तो मदीयहृदयच्छलमद्रिदुर्गम् ॥ १७ ॥

सत्रस्येति । हे राम, एषोऽयं तव बन्धु सुहृत्सुग्रीव । पूर्वममुतोऽमुष्माद्वालिन । 'भीत्रार्थाना भयहेतु' इत्यपादानत्वात्पञ्चम्यास्तसि । सत्रस्य सत्रास प्राप्य यथा येन प्रकारेण । नास्ति कुतोऽपि भयमनेनेत्यकुतोभयम् । वालिभयशङ्काशून्यमित्यथ । मयूरव्यंसकादिषु निपातनात्साधुरित्युक्तम् । ऋष्यमूकमद्रिम् । गिरिदुर्गमित्यर्थ । भेजे प्राप । तथायं मम भर्ता प्राणेश्वरो वाल्यपि अमुतोऽमुष्मात्त्वत्त सुग्रीवाद्वा । सत्रस्य शरैस्त्वत्सत्त्वाणैरमेद्य भेत्तुमशक्यमिति काठिन्यातिशयोक्ति । अकुतोभयमित्यथ । मदीयहृदय मामकमानसमिति छल कपट यस्य तत्तथोक्तमद्रिदुर्गं प्राप्त प्रविष्ट । अतो मद्धृदयप्रहरणे तद्गतस्यापि प्रहरणसभवात्तवायमभिमानो युज्यत इति भाव । मृतोऽपि मद्धृदयादनपेतो म प्राणेश्वर इति फलितार्थ । अत्र छलशब्देन हृदयमपह्नुत्याद्रिदुर्गत्वेनासत्यत्वप्रतिपादनादपह्नवालकार । 'छगादिशब्दैरसत्यत्वप्रतिपादनमपह्नव' इति सर्वस्वसूत्रम् ॥

किंच तत्प्रहरणाभावे तव धन्विन्वप्रसिद्धिरपि न सिध्येदित्याह—

नाहं सुकेतुतनया न च सप्तसाली
वाली न च त्रिभुवनप्रथितप्रभाव ।
तारास्मि वज्रहृदया विशिखैरमेद्या
धन्वी कथं भवसि राघव मामविद्ध्वा ॥ १८ ॥

नेति । अहं सुकेतुतनया ताटका न । न भवामीत्यथ । 'यक्ष सुकेतुर्द्रुहिणप्रसादाल्लेभे सुता कामपि ताटकाख्याम्' इत्युक्त बालकाण्डे । तथा सप्ताना सालाना समाहार सप्तसाली । सालतरुश्रेणिश्च न न भवामि । अत्र पञ्चवटीवत्प्रक्रिया । तथा त्रिभुवनप्रथितप्रभाव । सकललोकविख्यातप्रतापशालीत्यथ । वाली च न न भवामि । यद्येव तर्हि त्वयाहमपि प्रहृता स्यामिति भाव । अत्र वालिनो विशेषेणोपादानान्नायुक्तग्रहणदोष । तस्य महत्त्वप्रतिपादनाय स्वभावोक्त्यर्थत्वात् । तदुक्त रसाकरे—'ध्वन्यत्वादे रसोत्कर्षे भावोक्तौ दोषवारणे । विशेषण विशेष्यस्य नास्त्ययुक्तगुणग्रह ॥' इति गुणो विशेषणम् । किंतु वज्रहृदया वज्रवत्कठोरहृदया अत एव विशिखैर्बाणैरमेद्या भेत्तुमशक्या तारास्मि । अत हे राघव, मामेतादृशीमविद्ध्वा असहृत्य धन्वी धानुष्क कथ भवसि । न भवस्येवेत्यर्थ । वेध्यवेधने क समर्थो भवेत् । अतो मामवेध्यां विद्ध्वा आत्मनो धन्वित्वप्रथा दृढीकुरुष्वेत्यर्थ ॥

इत्थमुपालम्भेऽपि तूष्णीं तिष्ठन्तमुद्वीक्ष्योत्प्रेक्षते—

क्षितिपतितनयाना हन्त गर्भेश्वराणा
किमु निरवधि मौग्ध्य शौर्यवज्जन्मसिद्धम् ।

१ 'सत्यम्' इति पाठ

मम हृदि निरपाये वर्तमाने कपीन्द्रे
रघुवर! यदमुष्मै तिष्ठसे चापपाणि ॥ १९ ॥

क्षितिपतीति। गर्भेश्वराणां गर्भमारभ्येश्वराणाम्। जन्मप्रभृत्यैश्वर्यसम्पन्नानामित्यर्थः। क्षितिपतितनयानां राजकुमाराणां निरवधि निमर्यादम्। महत्तरमित्यर्थः। मौग्ध्यं विचारमूढत्वम्। 'मुग्धः सुन्दरमूढयोः' इति विश्वः। शौर्येण तुल्यं शौर्यवदित्युपमा। 'तेन तुल्यं क्रिया चेद्वतिः' इति वतिप्रत्ययः। जन्मसिद्धं किमु स्वभावसिद्धं किम्। हन्तेति विषादे। 'हन्त हर्षेऽनुकम्पायां वाक्यारम्भविषादयोः' इत्यमरः। कुतः। यस्मात्कारणात्। हे रघुवर रघुनायक, निरपाये निरातङ्के। इति हृदयविशेषणं कपीन्द्रविशेषणं वा। मम हृदि हृदयदेशे कपीन्द्रे वालिनि वर्तमाने तिष्ठति सति। अमुष्मै कपीन्द्राय चापः पाणौ यस्य स चापपाणिः सन्। पुनः पुनः प्रहर्तुमिति भावः। 'सप्तम्युपमान-' इत्यादिना बहुव्रीहिः। 'प्रहरणार्थेभ्यः परे निष्ठासप्तम्यौ भवतः' इति वक्तव्यात्पाणिशब्दस्योत्तरनिपातः। तिष्ठसे। आत्मानं प्रकाशयन्वर्तसे इत्यर्थः। तत्सादृश्यसाधने प्रवृत्तत्वात्तवापि राजपुत्रस्य शौर्यवन्मौग्ध्यमाजन्मसिद्धमिति भावः। सर्वथा मदीयहृदयविदारणं कर्तव्यमिति प्रलापवाक्यसमुदायार्थः। तिष्ठतेर्लट्। 'प्रकाशनस्थेयाख्ययोश्च' इत्यात्मनेपदम्। अत्र स्वाभाविकश्रीरामावस्थानस्य निजहृदयस्थवालिप्रहरणत्वेनोत्प्रेक्षणादुत्प्रेक्षालंकारः। मालिनीवृत्तम्॥

एवं विलपन्त्या हारायिताश्रुधारायास्ताराया परिदेवनरवैर्बाष्पाम्बुकणाभ्युक्षणैरक्षीणैर्निश्वासानिलैश्च कृताश्वास इव लब्धसंज्ञो वाली निजनन्दनं रघुनन्दने समर्प्याङ्गदमङ्गसङ्गिनीं काञ्चन काञ्चनस्रजं शोकावनतग्रीवाय सुग्रीवाय दत्त्वा निजभुजबलप्रशान्तासुरोऽयं प्रशान्तासुरभूत्॥

एवमिति। एवमुक्तप्रकारेण विलपन्त्या परिदेवयन्त्या हारा इवाचरन्त्यो हारायिता अश्रुधारा बाष्पसंपाता यस्यास्तस्याः। सप्रलापं रुदन्त्या इत्यर्थः। ताराया सबन्धिभिरक्षीणैरविच्छिन्नैरिति सर्वत्र संबध्यते। परिदेवनरवैर्विलापाक्रन्दैर्बाष्पाम्बुकणाभ्युक्षणैरश्रुबिन्दुसेकैर्निश्वासानिलैर्निश्वासमारुतैश्च। मूर्च्छितोज्जीवितोपचारप्रायैरिति भावः। कृताश्वासः पुनरुज्जीवित इवेत्युत्प्रेक्षा। लब्धसंज्ञ उत्पन्नविवेकशाली वाली निजनन्दनमात्मजमङ्गदं रघुनन्दने श्रीरामाय। अधिकरणविवक्षायां सप्तमी। समर्प्य। बालोऽयं त्वया रक्षणीय इति तदधीनं कृत्वेत्यर्थः। तथा च रामायणम्—'बालश्चाकृतबुद्धिश्च एकपुत्रश्च मे प्रियः। तारेयो राम भवता रक्षणीयो महाबलः॥ सुग्रीवे चाङ्गदे चैव निधत्स्व मतिमुत्तमाम्॥' इति। तथाऽङ्गसङ्गिनीं कण्ठप्रालम्बिनीं काञ्चन कामपि काञ्चनस्रजं हेममालाम्। इन्द्रदत्तामित्यर्थः। शोकावनतग्रीवाय

---

१ 'अक्षीणश्वासानिलै' इति पाठः २ 'इक्ष्वाकुनन्दने' इति पाठः ३ 'मालाम्' इति पाठः ४ 'अयम्' इति नास्ति क्वचित्

भ्रातृनिधनकारित्वप्रयुक्तशोकावनतकन्धराय सुग्रीवाय दत्वा । तत्कन्धरायामासज्येत्यर्थ । 'इमा च मालामाधत्स्व दिव्या सुग्रीव काञ्चनीम्' इत्यादि रामायणे । निजभुजबलेन स्वकीयबाहुपराक्रमेण प्रशान्ता विनिहता असुरा यस्य तथोक्त । महावीर इत्यर्थ । अथ वाली प्रशान्तासुरुत्क्रान्तप्राणोऽभूत् । मृतोऽभवदित्यर्थ ॥

तत्र हा सकलभुवनबहुमतबाहुबले गोलभगन्धर्वसिन्धुरपञ्चताकरणपञ्चानन दशमुखभुजभुजङ्गभोगनिरोधाहितुण्डिकायितवालवलय वालिन्, कथं गतोऽसीति बाष्पाविलमुखा वलीमुखास्तस्य रामाज्ञया यथाभिप्रेतं प्रेतकृत्यं सर्वं निर्वर्तयामासु ॥

तत्रेति । तत्र तस्मिन्वालिमरणसमये । हेति खेदे । 'अहहेत्यद्भुते खेदे' इत्यमर । सकलभुवनबहुमतबाहुबल अशेषलोकश्लाघनीयभुजशक्तिसपन्न । तथा गोलभनामा यो गन्धर्वो देवयोनिविशेष स एव सिन्धुरो गजस्तस्य पञ्चताकरणपञ्चानन निधनविधानसिंह इति श्लिष्टपरम्परितरूपकम् । तद्विनाशकेत्यर्थ । 'सिंहो मृगेन्द्र पञ्चास्य' इत्यमर । तथा दशमुखभुजा रावणबाहव एव भुजङ्गभोगा सर्पकाया । 'भोग सुखे स्त्र्यादिभृतावहेश्च फणकाययो' इत्यमर । तेषा निरोधे नियन्त्रणे अहितुण्डिको व्यालग्राही तद्वदाचरितमहितुण्डिकायित वालवलय लाङ्गूलमण्डल यस्य स तथोक्तेति सबोधनत्रयम् । अत्र रूपकोपमयो सकर । 'विषवैद्यो जाङ्गलिको व्यालग्राह्यहितुण्डिक' इत्यमर । कथ गतोऽसि एतादृशवीर्यसपन्न कुतो मृतोऽसीति बाष्पाविलमुखा अश्रुपरिवृताननाः वलीमुखा वानरा रामाज्ञया तस्य वालिन । अभिप्रेतमनतिक्रम्य यथाभिप्रेतम् । यथार्हमित्यर्थ । प्रेतकृत्य दहनादिप्रेतसस्कार सर्व निर्वर्तयामासु । चक्रुरित्यर्थ ॥

ततो जाम्बवत्प्रमुखा वलीमुखगणा दाशरथिनिदेशात्सुग्रीवं काञ्चनकलशोदकैरभ्यषिञ्चन् ॥

तत इति । ततस्तदनन्तर जाम्बवत्प्रमुखा जाम्बवदादयो वलीमुखगणा वानरसङ्घा दाशरथिनिदेशाच्छ्रीरामाज्ञावचनात्सुग्रीव काञ्चनकलशोदकै शातकुम्भसभृततीर्थजलैरभ्यषिञ्चन् । वानरसाम्राज्याभिषिक्त चक्रुरित्यर्थ ॥

अभिषिक्ते तु सुग्रीवे रामश्यामपयोमुचा ।
अभिषेक्तुं स्थिता मेघास्तन्महीं महिषीमिव ॥ २० ॥

अभिषिक्त इति। सुग्रीवे । तुशब्दोऽवधारणार्थक । सुग्रीव एवेत्यर्थ । 'तु स्याद्भेदेऽवधारणे' इत्यमर । राम एव श्यामपयोमुक् नीलमेघस्तेनाभिषिक्ते सति । मेघा जलदास्तन्महीं तस्य सुग्रीवस्य महीं महिषीं राज्ञीमिव । अभिषेक्तुं स्थिता प्रवृत्ता । श्रीरामजलदेन केवलसुग्रीवाभिषेके कृते जलदाना तन्महिष्यभिषेकप्रवृत्तिर्युक्तैवेति भाव । वर्षासमय सप्राप्त इति फलितार्थ । रूपकोत्प्रेक्षयो सकर ॥

---

१ 'वलनलशल्मायितावहितवल्लवितगन्धर्व' इति पाठ २ "निरोधासाहि' इति पाठ: ३ 'विलय कथ' इति पाठ ४ 'सर्वे' इति पाठ ५ 'तत' इत्यादि 'अभ्यषिञ्चन्' इत्यन्त क्वचिन्नास्ति

आर्यायान्वेषणा कार्या शरदीत्युक्तसंविदा ।
कपीन्द्रेणार्थितो रामः किष्किन्धावर्तनं प्रति ॥ २१ ॥

आर्येति । आर्य स्वामिन् श्रीराम, शरदि शरत्काले । आर्याया सीताया अन्वेषणा गवेषणा कार्या कर्तव्या । तदानीं कार्यसौकर्यादिति भावः । इत्येवमुक्तसंविदा विज्ञप्तप्रतिज्ञानेन । 'संविदागू प्रतिज्ञानम्' इत्यमरः । कपीन्द्रेण सुग्रीवेण कारुणिकः श्रीरामः किष्किन्धावर्तनं प्रति किष्किन्धाप्रवेशमुद्दिश्यार्थितो याचितः ॥

ततः किं तत्राह—

न योग्या नगरप्राप्तिरित्युक्तवति राघवे ।
सुग्रीवप्रार्थनाप्यासीद्भरतप्रार्थनासमा ॥ २२ ॥

नेति । नगरप्राप्तिः पट्टणप्रवेशः योग्या अर्हा न भवति । पितृनिदेशपरिपालनार्थं वनवासिनो मम पट्टणप्रवेशानर्हत्वादिति भावः । तथा च श्रीरामायणम्—
'चतुर्दश समाः सौम्य ग्रामं वा यदि वा पुरम् । न प्रवेक्ष्यामि हनुमन् पितुर्निर्देशपालकः ॥' इति इत्येवं राघवे उक्तवति सति । सुग्रीवप्रार्थनापि भरतप्रार्थनया समा सदृश्यभूत् । यथा भरतप्रार्थनया श्रीरामोऽयोध्यां न प्रविष्टवान्, तथा सुग्रीवप्रार्थनया किष्किन्धामपि न प्रविष्टवानित्यर्थः । उपमालंकारः । तथाच भरतस्य सुग्रीवौपम्यं श्रीरामस्य दृढव्रतत्वं च गम्यते ॥

अथ वर्षर्तुं वर्णयति—

दत्तार्जुनविकासेन धार्तराष्ट्रान्निरस्यता ।
तेन जीमूतकालेन देवकीनन्दनायितम् ॥ २३ ॥

दत्तेति । दत्तोऽर्जुनविकासः पार्थमानसोल्लासः । अन्यत्र ककुभतरुपुष्पविकसनं च येन तथोक्तेन । 'अर्जुनः ककुभे पार्थे कार्तवीर्यमयूरयोः' इत्यमरः । धार्तराष्ट्रान् नीलचञ्चुचरणहंसविशेषान् । अन्यत्र धृतराष्ट्रापत्यानि दुर्योधनादीन् । निरस्यता निराकुर्वता । 'राजहंसास्तु ते चञ्चुचरणैर्लोहितैः सिताः । मलिनैर्मल्लिकाक्षास्ते धार्तराष्ट्राः सितेतरैः ॥' इत्यमरः । तेन प्रक्रान्तेन प्रसिद्धेन वा । जीमूतकालेन वर्षासमयेन देवकीनन्दनेन श्रीकृष्णेनेवाचरितं देवकीनन्दनायितम् । उक्तरीत्या श्रीकृष्णकल्पो वर्षासमयः प्रवृत्त इत्यर्थः । 'कर्तुः क्यङ् सलोपश्च' । 'अकृत्सार्वधातुकयोर्दीर्घः' इति दीर्घः । अतो भावे क्तः । जीमूतशब्दो व्याख्यातः । श्लिष्टविशेषणेयमुपमा श्लेषो वा मतभेदात् ॥

अस्माकं रूपलक्ष्मीमसकृदपहसत्यात्मकान्त्या तदास्ता
भर्तारं नः सुरेन्द्रं किमपि न गणयन्वालिनं प्राग्जघान ।
इत्थं मत्वैव वैरं झटिति घनघटा राघवस्याहवोत्था-
माशामाशाश्च रुद्ध्वा स्तनितमिषमहासिंहनादान्वितेनु ॥ २४ ॥

अस्माकमिति । अस्माकं रूपलक्ष्मीमाकारशोभामात्मकान्त्या निजदेहभासा

---

१ 'तत्र-आस्माकीम्' इति पाठः २ 'नादं ततान' इति पाठः

इन्द्रनीलसच्छायेति भाव । अमन्द्रद्रुवारमपहसत्प्रहास करोति तदपहसन्मौखा तिष्ठतु । किंतु नोऽस्माकं भर्तारं स्वामिन सुरेन्द्र देवराज किमपि किंचिदपि न गणयन् । न ल्क्षीकुर्वन्निति भाव । नञर्थस्य नशब्दस्य सुप्सुपेति समास- । वालिनम् । तत्पुत्रमिति भाव । द्राक् द्रुतम् । अविचार्येत्यर्थ । जघान हिंसितवान् । 'द्राक् मङ्क्षु सपदि द्रुतम्' इत्यमर । इत्यमनेन प्रकारेण वैर विरोध मत्वा झटिति शीघ्र घनघटा मेघवृन्दानि आहवोत्था युद्धसमुत्थिता राघवस्याशा वाञ्छाम् । उत्साहमिति यावत् । आशा दिशश्च । 'आशा दिगतितृष्णयो' इति रत्नमाला । रुद्धा निरुध्य । वर्षासमये जनयानाया अनुपयुक्तत्वादिति भाव । स्तनितमिषेण गर्जितव्याजेन महासिंहनादान्वितेनुश्चक्रु इति सापह्नवोत्प्रेक्षा । स्रग्धरावृत्तम् । लक्षण तूक्तम् ॥

तत्र तस्मिन्समये—

उपचितजीवनधारा सत्पथभाजो निरस्तसंतापा ।
भूपा इव नवमेघा पौरस्त्यमहाबलाकुलिता ॥ २५ ॥

उपचितेति । उपचितजीवनधारा प्रवृद्धोदकसपाता । अन्यत्र उपचिता जीवनधारा दानोदकधारा येषां ते तथोक्ता । निरन्तरदानशीला । 'सर्वाण्युदकपूर्वाणि दानानि' इत्युदकधारापूर्वकत्वात्सर्वेषा दानानामिति भाव । अथवा उपचिता धर्माचरणादिना वर्धिता जीवनधारा आयुर्दैर्घ्यं येषां ते तथोक्ता । तथा सत्पथभाज आकाशमार्गसचारिण । अन्यत्र सन्मार्गवर्तिन । निरस्तसंतापा निर्वासितपरितापा । अन्यत्र निरस्ताश्रितजनसंपरितापा । तथा पौरस्त्यमहाबलाकुलिता पौरस्त्य पूर्वदिग्भव प्राच्य । अग्रत उत्पन्न इत्यर्थ । 'दक्षिणापश्चात्पुरसस्त्यक्' इति त्यक्प्रत्यय । तादृशो यो महाबलो वायुस्तेनाकुलिता उद्धता । अन्यत्र रल्योरभेदात्पौलस्त्यस्य रावणस्य महाबलेन प्रभूतबाहुपराक्रमेणाकुलिता विह्वलीकृता । नवमेघा नूतनजलधरा । दिव्याकाशे भूपा राजान इव जाता इति शेष । श्लेषसकीर्णेयमुपमा । आर्यावृत्तम् ॥

तेन किल रघुपतिरतिमात्रप्रवृद्धमन्यु शतमन्युशरासनशारतरतारापथा घनरवमुखरितहरिन्मुखाभोगा कदम्बवनपवनाकम्पनिराडम्बरकादम्बकुटुम्बामम्बुदकवलिताम्बरा शिलीन्ध्रसगन्धबन्धुरवसुधरा विकचकुटजनिचयस्वचितमहारण्या प्रावृषेण्या प्रक्रिया प्रेक्षमाणो लक्ष्मणमिदमभाषत ॥

तेनेति । तेन जीमूतकालेन हेतुना । किलेति सभावनायाम् । सभावितेन जीमूतकालेनेत्यर्थ । 'वार्तासभाव्ययो किल' इत्यमर । रघुपति श्रीरामोऽतिमात्र निर्भरं प्रवृद्धो वृद्धिं गतो मन्यु शोको यस्य तथोक्त सन् । उज्जीवकत्वाज्जैत्रयात्राप्रतिबन्धकत्वाच्च क्रुद्ध सन्नित्यर्थ । 'मन्युर्दैन्ये क्रतौ क्रुधि' इत्यमर । शतम-

१ 'घनतरघनरव' इति पाठ २ 'कम्पन' इति पाठ

न्युशरासनेनेन्द्रधनुषा शारतरोऽत्यन्तशबलवर्णस्तारापथ आकाशो यस्या तां तथो क्ताम् । घनरवैर्घनगर्जितैर्मुखरिता प्रतिध्वनिता दरीन्मुखाभोगा दिगन्तकुहरा यस्या ता तथोक्ताम् । कदम्बवनपवनाकम्पेन नीपवनवायुसचारेण निराडम्बराणि विहारा टम्बरविधुराणि कादम्बकुटुम्बानि कलहसमिथुनानि यस्यास्ताम् । 'तूल च नीपप्रिय कदम्बाश्च हरिप्रिये', 'कादम्ब कलहस स्यात्' इति चामर । अम्बुदकदम्बे मेघवृन्देन कवलित निगीर्णम् । आच्छादितमिति यावत् । अम्बरमाकाश यस्य ताम् । शिलीन्ध्रप्रसवचयेन कन्दलीकुसुमसगत्या बन्धुरा मनोहरा वसुधरा भूर्यस्य ताम् । वसूनि धारयतीति वसुधरा । 'सज्ञाया भृतृवृजि-' इत्यादिना खच्प्रत्यये मुमागम । 'कन्दल्या च शिलीन्ध्र स्यात्' इति शब्दार्णवे । विकचकुटजनिचयैर्विकसितगिरिमल्लिकाकुसुमनिकुरम्बै क्वचिता यान्छादितानि महारण्यानि यस्या ताम् 'कुटजो गिरिमल्लिका' इति हलायुध । प्रावृषि भवा प्रावृषेण्याम् । 'प्रावृष एण्य इति एण्यप्रत्यय । प्रक्रिया परिपाटीं प्रेक्षमाण सन् लक्ष्मणमिद वक्ष्यमाणवचन मभाषतावोचत् ॥

तत्प्रकारमेव विवृणोति । अयमित्यादिश्लोकपङ्क्तेन—

अय काल कालप्रमथनगलाभैरभिनवै-
रहंयूना यूनामपहरति धैर्यं जलधरै ।
सराधारा धारापरिचितजडा वान्ति सहसा
नभस्वन्त स्वन्त कथमिव वियोग परिणमेत् ॥ २६ ॥

अयमिति । अय वर्तमान कालो वर्षासमय कालप्रमथनगलाभै मृत्युजयकण्ठसच्छायै । वारिपूरितत्वादतिनीलैरित्यर्थ । 'कालो मृत्यौ महाकाये समये यमकृष्णयो' इति विश्व । कुत । अभिनवैर्नूतनैर्जलधरै करणे । अहंयूनामहकारिणाम् । तारुण्यमदगर्वेणाजेयम यानामित्यर्थ । 'अहंयु स्यादहकारी' इत्यमर । 'अहशुभमोर्युस्' इति युस्प्रत्यय । यूना तरुणाना धैर्यं धीरत्वम् । निर्विकारचित्तत्वमिति यावत् । अपहरति विलोपयति । तरुणीप्रवणान्त करणान्करोतीत्यर्थ । 'मनसो निर्विकारत्व धैर्यं सत्स्वपि हेतुषु' इति रसिका । तथा सराधारा । मन्मथोद्दीपका इत्यर्थ । धारापरिचयजडा वारिप्रपर्कशीतला । नभस्वन्त प्रावृड्वाता । 'नभस्वद्वातपवनपवमानप्रभञ्जना' इत्यमर । सहसा अकस्मात् । अतिवेगेनेत्यर्थ । 'सहसेत्याकस्मिकाविमर्शयो' इति गणव्याख्याने । 'खरादिपाठादव्ययत्वम्' इति शाकटायन । वान्ति प्रसरन्ति । अत स्वन्त सुखरूप । अतिदृढ इति यावत् । 'अन्तोऽस्त्र्यपि सिते मृत्यौ स्वरूपे निश्चयेऽन्तिके' इति वैजयन्ती । अथवा स्वन्तो दुरन्त । क्षयोन्मुख इति यावत् । वियोगो विरहखेद । कथमिव कुतो वा । इवशब्दो वाक्यालकारे । परिणमेत्परिपाक गच्छेत् । अतिक्रान्तो भवेदिति यावत् । न परिणमेदेवेत्यर्थ । सत्यामुद्दीपनसामग्र्या तस्य दुस्तरत्वादिति भाव । छेकानुप्रासोऽलकार । 'भवेद

---

१ 'परिचय' इति पाठ

व्यवधानेन द्वयोर्व्यञ्जनयुग्मयोः । आवृत्तिर्यत्र स बुधैश्छेकानुप्रास इष्यते ॥' इति लक्षणात् । शिखरिणीवृत्तम् ॥

महासमरसूचकं प्रतिदिशं मनोजन्मनो
मयूरगलकाहलीकलकलं समुज्जृम्भते ।
पयोदमलिने दिने परुषविप्रयोगव्यथा
नरेषु वनितासु वा दधति हन्त के का इति ॥ २७ ॥

महासमरेति । प्रतिदिशं दिशि दिशि मनोजन्मनो मन्मथस्य । जगदेकवीरस्येति भावः । महासमरसूचको महारणज्ञापको मयूरगलकाहलीकलकलो मयूरगला नीलकण्ठकण्ठा एव काहल्यो वाद्यविशेषास्तासां कलकलः कोलाहलः । केकारवाडम्बर इति यावत् । समुज्जृम्भते विजृम्भितो भवति । 'काहलं भृशशुष्कयोः । वाद्यभाण्डविशेषे तु काहलिः काहलः कलः ॥' इति विश्वः । 'कोलाहलः कलकलः' इत्यमरश्च । किमिति समुज्जृम्भित इत्यत आह—पयोदमलिने दिने । वार्षिकवासरेष्वित्यर्थः । परुषविप्रयोगव्यथा दुःसहविरहवेदना नरेषु पुरुषेषु मध्ये वनितासु स्त्रीषु वा मध्ये के नराः का वा वनिता दधति धारयन्ति । हन्तेति विषादे । तेषां तासां च सहारकालस्य सम्प्राप्तत्वाद्विषाद इत्यर्थः । इत्येव समुज्जृम्भत इति सम्बन्धः । के मूर्ध्नि का इति कूजतीति केका मयूरवाणी । यथाहामरसिंहः—'केका वाणी मयूरस्य' इति । तादृशीं वाणीं पदशो विभज्य नरवनितावाचकत्वेनोत्प्रेक्षणादुत्प्रेक्षालंकारः । स च नरेषु के वनितासु का इति च यथाक्रममन्वयाद्यथासंख्यालंकारेणाङ्गेन संकीर्यते । पृथ्वीवृत्तम् ॥

अम्भोधरोदरविनिर्गतवारिधारा-
संमर्दमांसलसमीरसमीर्यमाणैः ।
आमोदवीचिनिचयैः कुटजप्रसूनै-
राकाशमेतदवकाशविहीनमासीत् ॥ २८ ॥

अम्भोधरेति । अम्भोधरोदरेभ्यो जलधरगर्भगह्वरेभ्यो विनिर्गता विनिःसृता या वारिधारास्ताभिः सह संमर्दे संग्रामकरणे मांसलो बलवान् । वारिधाराविमर्दकतया प्रवृत्त इत्यर्थः । मांसं बलमस्यास्तीति मांसल इति विग्रहः । सिध्मादित्वान्मत्वर्थीयो लच्प्रत्ययः । 'बलवान्मांसलोंऽसलः' इति वृत्तिकारः । 'बलवान्मांसलोंऽसलः' इत्यमरश्च । तेन समीरेण वायुना समीर्यमाणैरामोदवीचीनां गन्धपरम्पराणां निचयः समुदायो येषां तैः । अविच्छिन्नगन्धबन्धुरैरित्यर्थः । 'आमोदो गन्धहर्षयोः' इति विश्वः । कुटजप्रसूनैर्गिरिमल्लिकाकुसुमैः । 'अथोऽस्य कुटजः शक्रो वत्सको गिरिमल्लिका' इत्यमरः । एतत्परिदृश्यमानमिव स्थितमाकाशं नभोऽवकाशविहीनं नीरन्ध्रमासीत् । अनाकाशस्याप्यवकाशविहीनत्वासम्बन्धेऽपि तत्सम्बन्धकथनादतिशयोक्तिभेदः । वसन्ततिलकावृत्तम् ॥

घनश्यामलपत्रस्य व्योमन्यग्रोधशाखिनः ।
प्ररोहा इव लक्ष्यन्ते वारिधारा धरां गताः ॥ २९ ॥

घनेति। धरा भुवं गता प्राप्ता वारिधारा रोधोन्तराले दण्डायमानतया प्रवृत्ता उदकधारा घना मेघा एव श्यामलपत्राणि नीलपलाशानि यस्य तस्य। अन्यत्र घनवच्छ्यामलानि अथवा घनानि सान्द्राणि श्यामलानि च पत्राणि यस्य तत्तथोक्तस्य व्योम्न आकाशस्यैव न्यग्रोधशाखिनो वटवृक्षस्य। 'न्यग्रोधो बहुपाद्वट' इत्यमरः। प्ररोहा जटा इव लक्ष्यन्ते दृश्यन्ते। तथा वारिधाराणां प्रवृत्तत्वात्प्ररोहत्वोत्प्रेक्षारूपकसंकरः। अत्र इवशब्द उत्प्रेक्षायाम्। 'इवेतीपदर्थोपमोत्प्रेक्षावाक्यालंकारेषु' इति गणव्याख्याने॥

अम्भः पूरसुसंपूर्णास्तटस्थतरुपुष्पिणी।
नदी[1] पश्येह सौमित्रे प्रवृद्धाश्च दिने दिने॥ ३०॥

अम्भ इति। हे सौमित्रे लक्ष्मण, इह प्रावृट्काले अम्भःपूरेण पयःप्रवाहेण सुष्ठु संपूर्णा सुसंपूर्णा। तटे तिष्ठन्तीति तटस्थाना तीररुहाणां तरूणां कदम्बकुटजादिवृक्षाणां पुष्पाण्यासु सन्तीति तटस्थतरुपुष्पिणी। वायुवशाभिपतितपुष्पव्याप्ता इत्यर्थः। तथा दिने दिने प्रतिदिनम्। वीप्सायां द्विर्भावः। प्रवृद्धा प्रवृद्धिं गता नदीश्च पश्य। अत्राय ध्वनिः—अम्भःपूरसुसंपूर्णा। मदनरसातिरेकवतीत्यर्थः। तटशब्देनात्र निकटं प्रतीयते। तटस्था निकटस्था। अनपायिन इति यावत्। ते तरवस्तरवस्थिता प्रिया यासां तास्तथोक्ताः। अत एव पुष्पिणी विलासवतीरिति बहुव्रीहिगर्भितविशेषणसमासः। अत प्रवृद्धा केलिलाभाद्वृद्धिं गता नदी स्त्रिय ५.२

अम्भोधिपाने सलिलेन साकमापीतमौर्वाग्निशिखाकलापम्।
ततोदरा वारिधरा वमन्ति विद्युल्लतोन्मेषमिषेण नूनम्॥ ३१॥

अम्भोधीति। अम्भोधिपाने समुद्रजलपानसमये सलिलेन साकमापीतं निपीतमौर्वाग्निशिखाकलापं वडवानलज्वालाजालं कर्म। 'और्वस्तु वाडवो वडवानल' इत्यमरः। वारिधरा मेघास्ततोदरा सततकुक्षिस्थितहृदया सन्तः। विद्युल्लतोन्मेषमिषेण तडिल्लतास्फुरणव्याजेन वमन्त्युद्गिरन्ति। बहिर्निर्गमयन्तीत्यर्थः। अत्र लालादिनिरसनवाचिना वमनशब्देनोपचाराद्बहिर्निर्गमनमात्रमुच्यत इति चारुवाविचारः। तदुक्तं दण्डिना—'निष्ठ्यूतोद्गीर्णवान्तादिगौणवृत्तिव्यपाश्रयम्। अतिसुन्दरमन्यत्र ग्राम्यकक्षां विगाहते॥' इति। नूनमित्युत्प्रेक्षायाम्। सा च मिषशब्देन विद्युल्लतोन्मेषमपह्नुत्य सत्यत्वप्रतिपादनात्सापह्नवोत्प्रेक्षेति संकरः॥

अथ जैत्रयात्रोपयोगी शरत्काल संप्राप्त इति वक्तुं वर्षापगमं वर्णयति—

इत्थं प्रवृत्तेषु घनदिनेषु दाशरथिना कथमपि नीतेषु तदाकारकान्ति गमितमिव शनैः शनैर्मेघमण्डलं पाण्डुरमभूत्॥

इत्थमिति। इत्थमुक्तप्रकारेण प्रवृत्तेषु घनदिनेषु मेघाकुलितदिवसेषु। वर्षे कवासरेष्वित्यर्थः। दाशरथिना श्रीरामेण कथमपि गरीयसा प्रयत्नेन। अत्यन्त-

१ अयं श्लोकः क्वचित् दृश्यते। २ 'कान्तिविजितमिव' इति पाठः

प्रयासेनेत्यर्थ । नीतेषु गमितेषु सत्सु । अत एव तदाकारकान्तिं तस्य श्रीरामस्याकारकान्तिं शरीरशोभाम् । विरहजनितपाण्डुरप्रभामित्यर्थ । गमित प्रापितमिवेत्युत्प्रेक्षा । 'संसर्गजा दोषगुणा भवन्ति' इति न्यायादिति भाव । शनै शनैर्दिनक्रमेण । वीप्सायां द्विर्भाव । मेघमण्डल पाण्डुर धवलवर्णमभवत् । 'वलक्षो धवलोऽर्जुन । हरिण पाण्डुर पाण्डु' इत्यमर ॥

तस्य चापव्यापारवेलाया न सनिधातव्यमित्यन्तरिक्षादन्तर्हितं किल पाकशासनशरासनम् ॥

तस्येति । तदा तस्य श्रीरामस्य चापव्यापारवेलाया शरासनोद्योगकाले न सनिधातव्य सनिधौ न स्थातव्यम् । न प्रत्यक्षे भवितव्यमिति यावत् । मद्व्यापारकाले स्वव्यापारस्यानुचितत्वादिति भाव । इति किल । इति मत्वेत्यर्थ । किलेत्यलीके । वस्तुतस्तु न तथेति भाव । एवमुत्तरत्रापि व्याख्येयम् । अत एवोत्प्रेक्षा । अन्तरिक्षादाकाशात्तत्सकाशात्पाकशासनशरासनमिन्द्रधनुरन्तर्हितमपगतम् । अदृश्यतागतमित्यर्थ ॥

रघुपतिचापघोषसमयो भवितेति किल
व्युपरतमुद्भट घनघटाजनितं स्तनितम् ।
श्वसितमरुद्भिरस्य विजित किल शान्तिमगा
त्परिचितकेतकीकुटजनीपवन पवन ॥ ३२ ॥

रघुपतीति । रघुपतिचापघोषस्य श्रीरामधनुष्टङ्कारस्य समय कालो भविता भविष्यति । प्रत्यासन्न इत्यर्थ । भुवो लुट् । इति किल । एव मत्वेत्युत्प्रेक्षा । उद्भट समुज्जृम्भित घनघटाजनित मेघवृन्दसमुद्भूत स्तनित गर्जित व्युपरत विनिवृत्तम् । प्रशान्तमभूदित्यर्थ । तथास्य विरहिण । श्रीरामस्य श्वसितमरुद्भिर्निश्वासमारुतै । अविच्छिन्नतया प्रवर्तमानैरिति शेष । विजित किल निर्जित इवेत्युत्प्रेक्षा । परिचितानि परिशीलितानि केतकीकुटजनीपवनानि केतकीना कुटजाना गिरिमल्लिकाना नीपाना कदम्बाना च वनानि येन स तथोक्त । पवनो वायुश्च शान्तिमगादुपरतोऽभूत् । वृत्त नर्कुटकम् । "हयदशभिर्नजौ भजजला गुरु नर्कुटकम् ॥"

तापोपशान्तिनटनात्कृतलोकहर्षा
वर्षानटी गगनरङ्गतलात्प्रयाता ।
अम्भोदवाद्यमचिरेण शशाम सर्व
निर्वापिताश्च सहसैव तडित्प्रदीपा ॥ ३३ ॥

तापेति । वर्षा प्रावृडेव नटी नर्तकी । 'स्त्रिया प्रावृट् स्त्रिया भूम्नि वर्षा' इत्यमर । तापोपशान्ति सतापोपशमनमेव नटन नाट्य तस्माद्धेतो । 'ताण्डव नटन नाट्यम्' इत्यमर । कृत उत्पादितो लोकाना जनाना प्रेक्षकाणा च हर्ष आनन्दो यया सा तथोक्ता सती । रज्यन्तेऽस्मिन्नटा इति रङ्गो नाट्यस्थानम् ।

---

१ 'चापस्य' इति पाठ २ 'अन्तरिक्षान्तरात्' इति पाठ ३ 'भिया व्युपरत' इति पाठ ४ 'अत्र' इति पाठ

'रङ्गौ तु स्थानरागौ च' इति वैजयन्ती। तस्य तल प्रदेश । गगनमेव रङ्गतल तस्मात्प्रयातापगता। अभूदिति शेष । तथा सकलमशेषमम्भोदं एव वाद्य वाणावेणुमृदङ्गादि। सर्वाण्यप्यम्भोदवाद्यानीत्यर्थ । अचिरेण सहसा शमान शान्ति जगाम। तथा तडितो विद्युत एव प्रदीपा दीपज्वालाश्च सहसा क्षिप्रमेव निर्वापिता प्रशान्ता इत्यर्थ । एव समस्तवस्तुवर्ति सावयवरूपकम्। वस्तुतस्तु रूपकोपमयो साधकबाधकप्रमाणाभावात्सन्देहालङ्कार । वसन्ततिलकावृत्तम्॥

क्रमेण वाहिनीजातं सकलं भाविनीं वानरवाहिनीपूर्तिमसहमान मिव तनिमानमभजत॥

क्रमेणेति। सकलमशेष वाहिनीजात नदीव्यूह कर्तृ। सर्वा अपि नद्य इत्यर्थ भाविनीं भविष्यन्तीम्। 'भविष्यति गम्यादय' इति भविष्यदर्थे णिनि । वानरवाहिनीपूर्ति कपिसेनानदीपूरणमसहमानमनुभूयमानमिवेत्युत्प्रेक्षा । वाहिनीजातम्य वाहिन्यन्तरपूरणासहन युक्तमेवेति भाव । क्रमेण दिनक्रमेण तनिमान तनुत्वमभजत। 'सेनानद्योश्च वाहिनी' इति वैजयन्ती॥

तथा दुर्दिनापाये लङ्कायामपि राजहंसनि शङ्कसञ्चारो भविष्यतीति मत्वा किल भूम्यामपि समजनि राजहंसनि शङ्कसञ्चार ॥

तथेति। तथा दुर्दिनाना मेघच्छन्नदिवसाना रावणरूपान्तरदुष्टदिवसाना चापायेऽपगमे सति। एकत्र शरदागमवशात्, अन्यत्र श्रीरामविक्रान्तिवशाच्चेति भाव । 'मेघच्छन्नेऽह्नि दुर्दिनम्' इत्यमर । लङ्कायां रावणपुर्यामपि। शरत्सञ्चारयोग्यायामपीति भाव । राजहसयोश्चन्द्रसूर्ययो । तथा राजहसाना श्रीरामादिराजश्रेष्ठाना कलहसाना चेति गम्यते। नि शङ्कसचारो निर्भयप्रवृत्तिर्निरातङ्कविहारश्च। 'राजा प्रभौ नृपे चन्द्रे यक्षे क्षत्रियशक्रयो', 'भानुर्हंस सहस्राशु' इति विश्वप्रकाशामरौ। 'राजहसो नृपश्रेष्ठे कादम्बकलहसयो' इत्यन्यत्र विश्व । भविष्यतीति मत्वा। किलेत्युत्प्रेक्षा। भूम्यामपि राजहसनि शङ्कसचार कलहसनिरातङ्कविहारो राजश्रेष्ठनिराधारजैत्रयात्रा च समजनि सजात । जने कर्तरि लुङ्। 'दीपजन–' इत्यादिना च्लेश्चिणादेश ॥

एव प्रोषितायामपि प्रोषितजनशेमुषीमुषि प्रावृषि।

एवमिति। एवमुक्तप्रकारेण प्रोषितजनाना प्रवासिनराणाम्। विरहिणामिति यावत्। शेमुषीं प्रज्ञां धैर्यं मुष्णाति विलोपयतीति प्रोषितजनशेमुषीमुषि। 'मुष स्तेये' क्विप्। 'बुद्धिर्मनीषा धिषणा धी प्रज्ञा शेमुषी मति ' इत्यमर । प्रावृषि वर्षर्तौ प्रोषितायामपगतायां सत्यामपि॥

तत किं तत्राह—

कामक्षिप्तपृषत्कभिन्नहृदयच्छिद्रप्रणालीगल-
न्मैत्रीसारलघौ प्रतिश्रवभर निर्वोढुमप्यक्षमे।

---

१ 'तथा' इति नास्ति क्वचित्, 'तदा' इति पाठ- २ 'समभविष्यति' इति पाठ-
३ 'प्रतिश्रुतगिरम्' इति पाठ

सुग्रीवे चिरंसंस्थिता शमयितु रागान्धता तादृशीं
किष्किन्धा द्रुतमाप कोपकलुषो रामाज्ञया लक्ष्मण ॥ ३४ ॥

कामेति । कामक्षिप्ता मन्मथप्रयुक्ता ये पृषत्का बाणा । 'पृषत्कबाणविशिखा अजिह्मगखगाशुगा' इत्यमर । तैर्भिन्न विदारित यद्धृदय चित्त वक्षश्च । 'हृदय जीविते चित्ते वक्षस्याकावभावयो' इति शब्दार्णव । तस्य छिद्र रन्ध्रमेव प्रणाली जलनिर्गमनमार्ग । 'प्रणाल पयस पदव्याम्' इत्यमर । तया गलन्निर्गच्छन्मैत्री-सार सख्यस्थिरांशो यस्य स तथोक्त । अत एव लघौ नि सारे क्षुद्रे च । अवि-च्छिन्नमासकेलिपरतन्त्रतया विस्मृतसख्यसबन्ध इत्यर्थ । मैत्री व्याख्याता । 'सारो बले स्थिरांशे च' इत्यमर । अतश्च प्रतिश्रव सीतान्वेषणाङ्गीकार स एव भरस्त-मपि । किमुतान्यदिति भाव । 'अङ्गीकाराभ्युपगमप्रतिश्रवसमाधय' इत्यमर । निर्वोढु समापयितुमक्षमेऽशक्ते सुग्रीवे चिरसंस्थिता चिरकालमारभ्य वर्तमाना तादृशी-मनिर्वाच्या रागेण स्त्रीसभोगासक्त्या यान्धताऽविवेकिता ता शमयितु निर्वापयितुम् । स्त्रीलम्पटता निर्वर्त्य प्रस्तुतकार्ये प्रवर्तयितुमित्यर्थ । कोपकलुषो रोषाक्रान्तविक्षिप्त-हृदयो लक्ष्मणो रामाज्ञया किष्किन्धा द्रुतमाप प्राप । शार्दूलविक्रीडित वृत्तम् ॥

तत सौमित्रिरतिरुष्ट प्रविष्ट इत्यङ्गदेन विज्ञापितोऽप्यनङ्गसगर-श्रमगतपरिश्रमादजातजागर सुग्रीवस्तद्दर्शनत्राससंचलितसकलप्लवंग-बलकिलकिलायितेन प्रबुद्ध सचिवयो प्लक्षप्रभावनाम्नो प्रभावेण प्रकृतिं प्रपेदे ॥

तत इति । तत सौमित्रिर्लक्ष्मणोऽतिरुष्टोऽत्यन्तरोषाविष्ट सन् प्रविष्ट किष्किन्धा प्रत्यागत इत्यङ्गदेन विज्ञापितोऽपि । अनङ्गसगरसगमपरिश्रमादतिरणसप्राप्तखेदाद्धेतो । 'श्रम खेदोऽध्वरत्यादे' इति लक्षणात् । अजातजागरोऽनुत्पन्नप्रबोध सुग्रीव-स्तस्य रोषावेशवतो लक्ष्मणस्य दर्शनाद्यस्त्रास साध्वस तेन सचलिताना सभ्रान्ताना सकलाना समस्ताना प्लवगबलाना वानरसेनाना किलकिलायितेन किलकिलध्वन्या-चरणेन हेतुना । किलेत्यनुकरणशब्द । प्रबुद्धो बोध प्राप्त सन् । प्लक्ष प्रभावश्चेति नामनी ययोस्तयो सचिवयोर्मन्त्रिणो प्रभावेणोद्वेगनिवर्तकवचनसामर्थ्येन प्रकृतिं पूर्वावस्था प्रपेदे प्राप । तथा च रामायणम्—'सोऽय रोषपरीताक्षो द्वारि तिष्ठति वीर्यवान् । वानरान्वानरपते चक्षुषा प्रदहन्निव ॥ तस्य मूर्ध्ना प्रणम्य त्व सपुत्र सह बन्धुभि । गच्छ शीघ्र महाभाग रोषो ह्यस्य निवर्त्यताम् ॥' इति ॥

तस्मिन्सुग्रीवे राघवरोपस्य कारण निरूपयति सति सद्य एव मुखरितहरिन्मुखोऽभूल्लक्ष्मणस्य ज्याघोष ॥

---

१ 'सक्रिवान्' इति पाठ २ 'तत्र' इति पाठ ३ 'अतीव रुष्ट' इति पाठ ४ 'जात-त्राससकुलित' इति पाठ ५ 'कुल' इति पाठ ६ 'ततस्तस्मिन्' इति पाठ ७ 'सद्य एव' इति नास्ति क्वचित् ८ 'दिङ्मुख' इति पाठ ९ 'लक्ष्मणज्याघोष' इति पाठ

तस्मिन्निति । तस्मिंस्तथा प्रकृतिमापन्ने सुग्रीवे राघवस्य प्राणप्रियसखलक्ष्मणस्य श्रीरामस्य वा रोषनत्य कारण निरूपयति । 'न मे दुर्व्याहृतं किंचिन्नापि मे दुरनुष्ठितम् । लक्ष्मणो राघवभ्राता क्रुद्धः किमिति चिन्तये ॥' इत्यादि रामायणोक्तरीत्या पर्यालोचयति सतीत्यर्थः । मुखरितहरिन्मुख प्रतिनादितदिगन्तरालो ज्या-ज्याघोषो गुणध्वनिरभूत् । निजागमनज्ञापनार्थं लक्ष्मणो धनुष्टङ्कार चकारेत्यर्थः ॥

तत्रासनं द्रुतमपास्य पतिः कपीनां
तत्रास नम्रवदनो घनचापघोषात् ।
सतोषमोक्षमिव भूरि भजन्भुजंग-
सतापनाशपिशुनात्तरुणाभ्रघोषात् ॥ ३५ ॥

तत्रेति । तत्र तस्मिन्समये कपीनां पतिः सुग्रीवो द्रुतं शीघ्रमासनं सिंहासनमपास्य त्यक्त्वा । आसनादुत्थायेत्यर्थः । घनचापघोषान्महाकार्मुकध्वनेर्नम्रवदनोऽवनतानन सन् तत्रास बिभाय । कथमिव । सतापनाशपिशुनाद्ग्रीष्मादिजनितसज्वरोपशान्तिसूचकादिति विशेषण चापघोषेऽपि योज्यम् । तरुणाभ्रघोषान्नूतनमेघगर्जिताद्भूयिष्ठं यथा तथा सतोषमोक्षमानन्दविघात भजन्प्राप्नुवन्निति विशेषण सुग्रीवेऽपि योज्यम् । भुजङ्ग सर्प इव । 'सर्पे पृदाकुर्भुजगो भुजङ्ग' इत्यमरः । अत्र तरुणाभ्रघोषस्य नीलकण्ठोल्लासस्तत्वात्तिषा च 'नीलकण्ठो भुजङ्गभुक्' इत्यभिधानाद्भुजगभुक्त्वाच्च भुजङ्गत्रासहेतुत्वमवगन्तव्यम् । उपमालंकार । वसन्ततिलकावृत्तम् ॥

तत्र प्रतिश्रुतकार्यप्रोत्साहनाय कुपितेन भ्रात्रा प्रेषितं इति मारुतिना धार्यमाणधैर्यं सुग्रीवं सौमित्रिं सान्त्वयितुं तारां प्रेषितवान् ।

तत्रेति । तत्र विश्रामनसमये प्रतिश्रुतं प्रतिज्ञातं यत्कार्यं सीतान्वेषणरूपं तस्य । 'अङ्गीकृतमाश्रुत प्रतिज्ञातम्' इत्यमरः । प्रोत्साहनाय प्रवर्तनाय । कुपितेन विलम्बादुष्टेन भ्रात्रा रामेणैव लक्ष्मण प्रेषित प्रहित । इत्युक्त्वेति शेषः । मारुतिना हनूमता धार्यमाणं धारणविषयीक्रियमाणं धैर्यं यस्य तथोक्त । मारुतिवचनात्पुनर्लब्धधैर्यं सन्नित्यर्थः । सुग्रीव सौमित्रिं सान्त्वयितुं सामवचनैरुपलालयितुम् । 'सामसान्त्वमुभे समे' इत्यमरः । तारां निजवधूं प्रेषितवान् । प्रथमस्वस्यैव दर्शने पुनः कोपोद्बोधो भविष्यति, स्त्रीदर्शने तु नैवमिति मत्वा तां प्रहितवानित्यर्थः । तथा रामायणम्—'त्वद्दर्शनविमुक्तात्मा न स कोपं करिष्यति । न हि स्त्रीषु महात्मानः क्वचित्कुर्वन्ति दारुणम् ॥' इत्यादि ॥

द्रागवारुणीभजननिह्नुतराजतेजो
निष्क्रान्ततारमुपशान्ततमोविकारम् ।
पूर्वाशया विशति सत्पथभाजि मित्रे
तस्य निशान्तसममस्य निशान्तमासीत् ॥ ३६ ॥

द्रागिति । द्रागञ्जसा वारुणीभजनेन सुरासेवनेन निह्नुतमाच्छादितं राज्ञः प्रभो

१ 'पोषम्' इति पाठः २ 'संतोष' इति पाठः ३ 'तत' इति पाठः ४ 'कार्यस्य' इति पाठः ५ 'प्रणयदुष्टितेन' इति पाठः ६ 'प्रेषित एव इति' इति पाठः

सुग्रीवस्य तेज प्रतापो यस्य तत्तथोक्तम्, अन्यत्र वारुणीभजनेन प्रतीचीसगत्या निह्नुतमन्तर्हितं राजतेश्चन्द्रप्रकाशो यस्मिंस्तत् । 'सुरा प्रत्यक्च वारुणी' इत्यमर । 'राजा प्रभौ नृपे चन्द्रे' इति विश्वप्रकाश । निष्क्रान्ता निर्गता तारा सुग्रीवपत्नी यस्मात्तत् तथोक्तम्, अन्यत्रापगतनक्षत्रम् । उपशान्तो निवृत्तस्तमोविकारो मोहविक्रिया, अन्यत्रान्धकारव्याप्तिर्यस्मिंस्तत्तथोक्तम् । अस्य सुग्रीवस्य निशान्ते गृहे कर्तृ । 'निशान्त गृहशान्तयो' इति विश्व । सपथभाजि सन्मार्गवर्तिन्याकाशमार्गसंचारिणि च मित्रे सुहृदि लक्ष्मणे अर्के च । 'मित्र सुहृदि मित्रोऽर्के' इति विश्व । पूर्वाशाया पूर्वप्रतिनाथकाङ्क्षया हेतुना पूर्वदिशा च विशति प्रविशति सति । सत्य यथार्थम् । अत एवोत्प्रेक्षा । निशाया रजन्या अन्तोऽवसान तत्सम तत्तुल्यम् । प्रभातकल्पमित्यर्थ । आसीत् । श्लिष्टविशेषणेयमुपमा ॥

सा तु रामा रामानुजमासाद्य चैनमवोचत ॥

सेति । सा तु सैव रामा 'सुन्दरी रमणी रामा' इत्यमर । 'यत्नाद्दतिस्तत्र गुणा' इति न्यायात्त्रिजगुणसंपदा लक्ष्मणप्रसादनपाटवातिशयद्योतनार्थं रामेत्युक्तमित्यनुगन्तव्यम् । रामानुज लक्ष्मणम् । रामवद्गुणग्राहित्वप्रकटनार्थमित्थं निर्देश । आसाद्य प्राप्य । एन रामानुज प्रत्यवोचत उक्तवती च ॥

तत्प्रकारमेवाह—

> प्राचीन व्यसनं सुरेन्द्रतनयाज्जातं वने भ्राम्यत
> सुग्रीवस्य निराकृत खररिपोर्बाणेन सालच्छिदा ।
> अद्यास्य व्यसन तु पञ्चविशिखादासीदुपेन्द्रात्मजा-
> त्सौमित्रे ! तदपि प्रशान्तमभवज्ज्याघोषमात्रेण ते ॥ ३७ ॥

प्राचीनमिति । सुरेन्द्रतनयाद्वालिनो जातमुत्पन्नम् । अत एव वनेऽरण्ये भ्राम्यत सचरत । 'वा भ्राश–' इत्यादिना श्यन्प्रत्यय । सुग्रीवस्य प्राचीन पुरातन व्यसन विपत् । 'व्यसन विपदि भ्रंशे दोषे कामजकोपजे' इत्यमर । खररिपो खरासुरान्तकस्य श्रीरामस्य सबन्धिना सालच्छिदा सप्तसालविदारिणा बाणेन निराकृत निरस्तम् । वालिन निहत्य तद्व्यसन निराकृतमित्यर्थ । अथ इदानीं तु । इन्द्रमुपगत उपेन्द्र इन्द्रानुजो विष्णुस्तस्यात्मजात्तनयात् । प्रद्युम्नरूपेणावतीर्णत्वादिति भाव । पञ्च अरविन्दादयो विशिखा बाणा यस्य तस्मान्मन्मथात् । महावीरादिति भाव । अस्यपूर्वविलक्षण व्यसनम् । स्त्रीव्यसनमित्यर्थं । आसीत् । हे सौमित्रे ! तद्व्यसनमपि ज्याघोषमात्रेण गुणध्वनिमात्रेण प्रशान्त निवृत्तमभवत् । इन्द्रपुत्रकृतव्यसन लक्ष्मात्रा निरस्तम् । इन्द्रानुजपुत्रकृतव्यसन तु त्वया निरस्तमिति क्रमोऽर्थयुक्त इति भाव । भवदीयचापघोषश्रवणोत्तरक्षण एव निवृत्तकामतन्त्र सुग्रीवो युष्मत्कार्यनिर्वाहपरतन्त्रतया वर्तते । अतस्त्वया महाराजपुत्रेण न कोपितव्यमिति फलितार्थ । अत्र श्रीरामस्य शरेण व्यसननिरासस्त्वमस्य तु चापघोषमात्रेणैवेति व्यतिरेको व्यज्यते । शार्दूलविक्रीडित वृत्तम् ॥

---

१ 'चैवमवोचत्' इति पाठ

तदनन्तर तारासान्त्ववचनप्रशान्तकोपेन सौमित्रिणा साक तप नतनय सविनयमाश्रित्य दाशरथिं प्राञ्जलिर्व्यजिज्ञपत् ॥

तदनन्तरमिति । तदनन्तर ताराया सान्त्ववचनेनोक्तरूपसामवाक्येन हेतुना प्रशान्तकोपेन निवृत्तरोषेण सौमित्रिणा साक लक्ष्मणेन सह तपनतनय सुग्रीव सविनय भयभक्तिप्रयुक्तविनयसहित यथा तथा दाशरथिं श्रीराममाश्रित्या-धिगम्य प्राञ्जलि कृताञ्जलि सन् । व्यजिज्ञपत् विज्ञापयामास ॥

देव! कपिबलमखिलकुलाचलनिलयमनिलतनयेनाहूतं पुरुहूत इव पुलोमजापहारिणमनुह्रादं रावणं रणे निर्हनिष्यसीति ॥

देवेति । हे देव स्वामिन् श्रीराम! अखिलकुलाचलनिलय महेन्द्राद्यशेषकुलप र्वतनिकेतन कपिबलमनिलतनयेन हनूमताहूतम् । अत पुलोमजा शचीमपहरतीति पुलोमजापहारिणम् । 'पुलोमजा शचीन्द्राणी' इत्यमर । अनुह्राद नाम दानव पुरुहूत इन्द्र इवेत्युपमा । रावणम् । सीतापहारिणमिति शेष । रणे निहनिष्यति *विनाशयिष्यसीति व्यजिज्ञपदिति सबन्ध । अत्रेन्द्रेणेप्सिता पौलोमीं तत्पितु पुलो-* मनाम्नोऽनुमत्यानुह्रादो जहार । इन्द्रस्त्वनुमन्तार पुलोमानमपहर्तारमनुह्राद च निहत्य ततस्ता प्रत्यानीतवानिति पौराणिकी कथात्रानुसन्धेया ॥

तत ,

तत इति । ततस्तदनन्तरम् ॥

ककुभि कुलिशपाणेर्मैथिलीं ता विचेतुं
विनतमथ दिशाया मारुतिं प्रेतभर्तुः ।
वरुणदिशि सुषेण यक्षराजाञ्चिताया
हरिति शतबलिं च प्राहिणोद्वानरेन्द्र ॥ ३८ ॥

ककुभीति । वानरेन्द्र सुग्रीवस्तामपहृता मैथिलीं सीता विचेतुमन्वेष्टु कु शपाणेरिन्द्रस्य ककुभि केन सूर्येण कुभ्नाति द्योतयतीति ककुप् तस्याम् । प्राच्या त्यर्थ । विनत विनताख्य वानरसेनाधिपतिम् । अथेति वाक्यारम्भे, अनन्तर प्रेतभर्तुर्यमस्य दिशायाम् । दक्षिणस्या दिशीत्यर्थ । 'आप चैव हलन्ताना यथा व निशा दिशा' इति वचनात् टाप् । मारुतिं हनूमन्त च । अत्र युवराजस्याङ्गदस्य प्रा न्येऽपि कार्यसाधकत्वान्मारुतिग्रहणमिति मन्तव्यम् । तथा वरुणस्य दिशि प्रती सुषेण खस्य श्वशुरम् । तथा च रामायणम्—'अथ प्रस्थाप्य च हरीन्सुग्रीवो दक्षि दिशम् । अब्रवीन्मेघसकाश सुषेण नाम वानरम् ॥ ताराया पितरं राजा श्व भीमविक्रमम् ॥' इति । तथा यक्षराजाञ्चिताया कुबेराधिष्ठिताया हरिति । उत्तर दिशीत्यर्थ । शतबलिं शतबलिनामान वानरनायक च प्राहिणोत् प्रेषयामास । मा नीवृत्तम् ॥

---

१ 'सान्त्वनप्रशान्त' इति पाठ २ 'रखिलमखिल' इति पाठ ' हारिण वा भिधानम्' इति पाठ ४ 'हनिष्यतीति' इति पाठ

तदनु दिनेषु केषुचिद्गतेषु मासातिपातनासहो नियतमुदग्रदण्ड' सुग्रीव इति सत्वरमितरदिगन्तरप्रेषितेषु प्रतिनिवृत्तेषु प्लवङ्गवलेषु पितृपतिहरिति प्रेषिता मारुतिजाम्बवदङ्गदनलनीलप्रभृतयोऽप्यलब्धसीतोपलब्धयस्तनयनाशकुपितकण्डुशापनि शेषितचराचरमपरिचितचारप्रान्तर कान्तार क्रान्त्वा कान्तारे कस्मिंश्चिदसुरमेकं निरीक्ष्य रक्ष पतिरिति बुद्ध्वा युद्धसनद्धा बभूवु ॥

तदन्विति। तदनु वानरप्रेषणानन्तर केषुचिद्दिनेषु गतेष्वतिक्रान्तेषु सत्सु। मासातिपातनस्य मासातिक्रमणस्यासहोऽसहिष्णु। प्रेषणसमये रामायणश्लोक —'ऊर्ध्वं मासान् वस्तव्य वसन्वध्यो भवेन्मम' इत्येकमासमात्रस्य वधे कृतत्वादिति भाव। पचाद्यच्। कुत। नियत निश्चितमुदग्रदण्डश्चण्डशासन। 'दण्डोऽस्त्री शासने राज्ञ' इति वैजयन्ती। सुग्रीव इति मत्वा। इतरदिगन्तरप्रेषितेषु दक्षिणदिग्व्यतिरिक्तदिक्त्रयप्रहितेषु प्लवगबलेषु विनतप्रमुखवानरसैन्येषु सत्वर तूर्णं प्रतिनिवृत्तेष्वनधिगतसीतावृत्तान्ततया प्रत्यागतेषु सत्सु पितृपतिहरिति दक्षिणस्या दिशि प्रेषिता मारुतिजाम्बवदङ्गदनलनील प्रभृतयो येषा ते तथोक्ता। प्रभृतिग्रहणाद्गजगवाक्षगवयादयोऽपि गृह्यन्ते। तेऽपि वानरोत्तमा अलब्धसीतोपलब्धयोऽप्राप्तमैथिलीलाभा सन्त। तनयनाशेन निजपुत्रनिधनेन कुपितस्य क्रुद्धस्य कण्डुनाम्नो महर्षे शापेन नि शेषिता विध्वसिताश्चराचरा जङ्गमस्थावरा मृगपक्षिवृक्षगुल्मादयो यस्मिंस्तत्तथोक्तम्। तथा च रामायणम्—'कण्डुर्नाम महाभाग सत्यवादी तपोधन। महर्षि परमामर्षी नियमैर्दुष्प्रधर्षण ॥ तस्य तस्मिन्वने पुत्रो बालको दशवार्षिक। प्रणष्टो जीवितान्ताय क्रुद्धस्तत्र महामुनि ॥ तेन धर्मात्मना शप्त कृत्स्नं तत्र महद्वनम्। अशरण्य दुराधर्षं मृगपक्षिविवर्जितम् ॥' इति। परिचितचार प्रवृत्तप्राणिसचार तच्च तत्प्रान्तर निकटप्रदेशश्च तन्न विद्यते यस्मिंस्तत्तथोक्तम्। अत्यन्तदुर्गममित्यर्थ। 'प्रान्तर दूरशून्योऽध्वा' इत्यमर। तत्कान्तार विपिन क्रान्त्वातिक्रम्य कस्मिंश्चित्कान्तारे कुत्सितारण्य एकमसुर निरीक्ष्य रक्ष पती रावण इति बुद्ध्वा ज्ञात्वा युद्धसनद्धा समरसनाहवन्तो बभूवु ॥

निशिचरपतिरित्यवेत्य रोषादशनिनिपातनिभेन ताडनेन।
असुरहितममु प्रहृत्य दैत्यं सुरहितमेव चकार वालिसूनु ॥ ३९ ॥

निशिचरेति। वालिसूनुरङ्गदो निशिचरपती रावण इत्यवेत्य ज्ञात्वा। तमिति शेष। रोषात्सीतापहरणरूपाकुलकरणजनितकोपाद्धेतोरशनिनिपातनिभेन दम्भोलिप्रहारसदृशेन ताडनेन मुष्टिघातेन। असुरेभ्यो हितमसुरहितम्। 'चतुर्थी तदर्थ-' इत्यादिना समास। सुराणामहित चामु दैत्य प्रहृत्य निगृह्य सुरहितमेव चकारेति विरोध। स चासुरहितमचेतन प्रहृत्य सुराणा हित सुख चकारेति परिहाराच्छेषा-

१ 'इतरेषु' इति पाठ २ 'निवृत्तेषु' इति पाठ ३ 'कण्व' इति पाठ ४ 'अपरचितचारप्रान्तर' इति पाठ ५ 'वीता' इति पाठ ६ 'बुद्धा युद्धाय सनद्धा' इति पाठ ७ 'अवेक्ष्य' इति पाठ ८ 'पुत्र' इति पाठ

नुप्राणितो विरोधाभासोऽलङ्कार । 'आभासत्वे विरोधस्य विरोधाभास इष्यते' इति लक्षणात् । पुष्पिताग्रावृत्तम् ॥

ततस्तारेयवचनात्तत इतो विचित्य निकटगिरिसानुशया सानुशया सलिलाशया जलचरपतङ्गपतनोत्पतनानुमीयमानपल्वलोपशयं किमपि कुहरमवगाह्य क्वचन काञ्चनमयं मयमायानिर्मितं हितैतपोभङ्गायै सुराङ्गनायै हेमायै द्रुहिणेन वितीर्णं मेरुसावर्णिदुहित्रा स्वयंप्रभया कृतावन वनोद्देशमविशन् ॥

तत इति । ततस्तदनन्तर ताराया अपत्य तारेयोऽङ्गद । 'स्त्रीभ्यो ढक्' । तस्य वचनान्नियोगवाक्याद्धेतो । तत इत तत्र तत्र विचित्यान्विष्य निकटगिरिसानुषु समीपस्थगिरिप्रस्थेषु शेरत इति तथोक्ता सानुशया । गहनसचारानितश्रमातिरेकात्तत्र तत्र सविशन्तीत्यर्थ । 'अधिकरणे शेते' इत्यच्प्रत्यय । अत एव सानुशया सपतापा । 'भवेदनुशयो द्वेषे पश्चात्तापानुबन्धयो' इति विश्व । वानरा सलिलेप्साशया वाञ्छया । पिपासयेत्यर्थ । जलचरपतङ्गाना हसकारण्डवादिनलवर्तिपक्षिविशेषाणा पतनोत्पतनै प्रडीनोड्डीनगतिविशेषैरनुमीयमानमभ्यूह्यमान यत् पल्वल सरस्तस्योपशयमाश्रयम् । अन्त स्थकासारमित्यर्थ । किमपि किञ्चित्कुहर भूविवरगर्भमवगाह्य प्रविश्य । क्वचन क्वापि काञ्चनमय हिरण्मय मयस्यासुरशिल्पिनो मायया विचित्रशक्तया निर्मित रचितम् । तथा विहिततपोभङ्गायै कृततपोविघ्नाय, तस्मिन्नेव वने पूर्वं हेमया मयतपोभङ्गस्य विहितत्वादिति भाव । हेमायै हेमाख्यायै सुराङ्गनायै अप्सरसे द्रुहिणेन नृत्यगीतसतोषितेन विधात्रा वितीर्णं दत्त स्वयप्रभय तदाख्यया मेरुसावर्णिदुहित्रा पुत्रिकया कृतावन विहितरक्षण वनोद्देश वनप्रदेशमविशन् प्रविष्टवन्त । हेमाया प्रियसखीत्वा मेरुसावर्णिदुहित्रे सा वन दत्तवतीत्यनुसधेयम् । उक्त च रामायणे—'दुहिता मेरुसावर्णेरह तस्या स्वयप्रभा । इद रक्षामि भवन हेमाया वानरोत्तमा ॥ मम प्रियसखी हेमा नृत्तगीतविशारदा । तया दत्तवरा चास्मि रक्षामि भवनोत्तमम् ॥' इति ॥

तत कृतातिथ्याया स्वयंप्रभाया प्रभावेण बिलादुत्तीर्णाना समयातिपातादापतिष्यति सुग्रीवदण्ड इति विकृतिमुपेत्य संगतमनोगदेनाङ्गदेन पवनतनयवचनप्रत्ययप्रत्यानीतप्रकृतिना सह प्रायोपवेशमुपेयुषा प्लवंगपुगवाना परिदेवनकथाप्रसङ्गे जटायुषो निधन निशम्य विन्ध्यरन्ध्राद्विहितस्वरात संपातिर्नाम गृध्रस्तानेवमवादीत् ॥

तत इति । तत प्रवेशानन्तर कृतातिथ्याया । अतिथिसत्कारेणोपचरितवत्या इत्यर्थ । स्वयप्रभाया प्रभावेण सामर्थ्येन बिलादुत्तीर्णाना निर्गताना समयाति

---

१ 'उपशल्यम्' इति पाठ २ 'बिलकुहरम्' इति पाठ ३ 'विहिताशानभोभाग विहित' इति पाठ ४ 'पातेन पतिष्यति' इति पाठ ५ 'प्रलयानीत' इति पाठ ६ 'प्रसगेन' इति पाठ ७ 'गृध्रराज' इति पाठ

पातात् अवधिकालातिक्रमणाद्धेतो । दण्ड्यन्ते निगृह्यन्तेऽनेनेति दण्ड शिक्षा । सुग्रीवस्य कर्तुं दण्ड आपतिष्यति । कालातिक्रमणेनासाध्यदण्डशासन सुग्रीवो दण्डयिष्यतीत्यर्थ । इति मत्वा विकृतिं विकारम् । प्रकृतिवैक्लव्यमिति यावत् । उपेत्य सुगतमनोगदेन सञातमनोव्याधिना । 'रोगव्याधिगदामया' इत्यमर । अथ पवनतनयस्य हनूमतो वचन तत्कालोचितवाक्य तत्प्रत्ययेन तद्विश्वासेन प्रत्यानीता पुन समाहिता प्रकृति पूर्वावस्था येन स तथोक्तेनाङ्गदेन सह । प्रायोपवेशो नाम दक्षिणाग्रेषु दर्भेषु स्थण्डिले मरणार्थं सकल्प्योपवेशनम् । 'प्रायो भृग्वन्तगमने' इत्यमर । तमुपेयुषा प्राप्तवताम् । 'उपेयिवाननाश्वाननूचानश्च' इति क्वसुप्रत्ययान्तो निपात । उदग्रसुग्रीवदण्डापेक्षया मरणमेव वरमिति मुमूर्षतामित्यर्थ । उक्त च रामायणे—'उपस्पृश्योदक विन्ध्ये प्राङ्मुखा समुपाविशन । दक्षिणाग्रेषु दर्भेषु उदक्तीरे समाश्रिता ॥ मुमूर्षवो हरिश्रेष्ठा एतत्क्षममिति स्म ह ॥' इति । प्लवगपुगवाना जाम्बवदादिवानरश्रेष्ठाना परिदेवनकथाप्रसङ्गे—'रामस्य वनवास च क्षय दशरथस्य च । जनस्थानवध चैव वध चैव जटायुष ॥' इत्यादिविलापगोष्ठीप्रस्तावे जटायुषो निधन मरण निशम्य श्रुत्वा विन्ध्यरन्ध्राद्विन्ध्यपर्वतकन्दराद्विहितसपात कृतनिर्गम । तत्परामर्शार्थं विनिष्क्रान्त इत्यर्थ । सपातिर्नाम गृध्रो जटायुभ्राता तान् वानरान् । एव वक्ष्यमाणप्रकारेण अवादीदवोचत् । तथा च रामायणम्— सपातिर्नाम नाम्ना तु चिरजीवी विहगम । भ्राता जटायुष श्रीमान्प्रख्यातवलपौरुष ॥ कन्दरादभिनिष्क्रम्य स विन्ध्यस्य महागिरे । उपविष्टा हरीन्दृष्ट्वा हृष्टात्मा गिरमब्रवीत् ॥' इति ॥

तदेवाह—

> **के यूयमक्षतबलेऽप्यभिधाय पापं**
> **वत्से जटायुषि मम श्रवसी दहन्त ।**
> **तस्मात्पुरा किरणदाहितपक्षयुग्म**
> **तिग्मांशुमुष्णवचसा शिशिरीकुरुध्वे ॥ ४० ॥**

क इति । अक्षतबलेऽप्रतिहतपराक्रमेऽपि वत्सेऽनुजे जटायुषि पाप निधनमभिधायोक्त्वा मम श्रवसी कर्णौ । 'कर्णशब्दग्रहौ श्रोत्र श्रुति स्त्री श्रवण श्रव' इत्यमर । दहन्तो भस्मीकुर्वन्त यूय के । तस्मात् श्रवोदहनाद्धेतो । पुरा पूर्वम् । सूर्यमण्डल प्रत्युद्गमनकाल इत्यर्थ । किरणैर्निजगभस्तिभिर्दाहित दग्ध पक्षयुग्म गरुद्युगल येन तम् । तिग्मांशु चण्डभानुम् । उष्णवचसा । ततोऽप्यतितीक्ष्णवचनेनेत्यर्थ । शिशिरीकुरुध्वे शिशिरीकुरुथ । पक्षदहनजनितदु खादप्यतिरिच्यते युष्मद्वचनजनितदु खमिति भाव । सपाते सूर्यकिरणदग्धपक्षतया विन्ध्यपतनादिकथा श्रीरामायणेऽनुसधेया । अथ तिग्मांशो शिशिरीकरणासबन्धेऽपि तत्सबन्धाभिधानादतिशयोक्तिभेद । वसन्ततिलकावृत्तम् ॥

---

१ 'अक्षयबले' इति पाठ

ततस्तै प्रस्तावितप्रवृत्ति संपाति प्रोषितायुषे जटायुषे निवापा- ञ्जलिं निर्वर्त्य पुरा कदाचिदामिषान्वेषणाय प्रेषितेन सुपार्श्वनाम्ना समाम्नाते महेन्द्रमहीध्ररन्ध्रविनिर्गतदशवदननीयमानजानकीपरिदे- वनं जानान सूक्ष्मचक्षु पुनरेवमवोचत् ॥

तत इति । ततस्तदनन्तरं तैर्वानरै प्रस्तावितप्रवृत्तिरादिमारभ्य कथितवृत्तान्त । 'वार्ता प्रवृत्तिर्वृत्तान्त ' इत्यमर । संपाति प्रोषितायुषे मृताय जटायुषे निवापाञ्जलिं तर्पणाञ्जलिं निर्वर्त्य । कृत्वेत्यर्थ । 'निवाप पितृतर्पणम्' इत्यमर । पुरा पूर्वं कदाचित्कस्मिंश्चित्समय आमिषान्वेषणाय भक्ष्यविचयनाय । आहारानयनार्थमित्यर्थ । प्रेषितेन प्रहितेन सुपार्श्वनाम्ना निजसुतेन स्वतनयेन समाम्नाते कथिते महेन्द्रमहाध्रस्य महेन्द्राख्यकुलपर्वतस्य । महीध्रशब्दो व्याख्यात आरण्यकाण्डे 'महीध्रकल्प ध्वरराजम्' इत्यत्र । रन्ध्राद्बिलाद्विनिर्गतेन दशवदनेन रावणेन नीयमानाया अपह्रियमाणाया जानक्या परिदेवनं विलापं जानानोऽनुध्यमान । मानसानुसंदधान इत्यर्थ । 'ज्ञा अवबोधने' इत्यस्माच्छानच् । सूक्ष्मचक्षु सूक्ष्मदृष्टि । पूर्वोत्तरानुसंधानचतुराल इत्यर्थ । संपाति पुनरप्येवमवोचत् ॥

तदेवाह—

अलं कातर्येण। लङ्काभिधाना यातुधानराजधानीमधिवसति सी[ता] दशवदननीता तत्र गच्छन्तु भवन्त ॥

अलमिति । कातर्येण भयविह्वलत्वेनालम् । कातर्यं न कर्तव्यमित्यर्थ । 'अलं भूषणपर्याप्तिशक्तिवारणवाचकम्' इत्यमर । कुत इति । दशवदननीता रावणापहृता सीता लङ्काभिधाना यातुधानराजधानीं राक्षसनगरीमधिवसत्यधितिष्ठति । तत्रास्त इत्यर्थ । 'उपान्वध्याङ्वस ' इति कर्मत्वम् । ततस्तत्र लङ्का प्रतीत्यर्थ । भवन्तो गच्छन्तु । 'शेषे प्रथम ' इति प्रथम ॥

किंच,

तस्मिन्नर्थे पद्यान्तरं वियत इत्याह—**किंचेति** ॥

तदेव विवृणोति—

दिवाकरप्लोषभवां मदार्तिं निशाकरो नाम मुनिर्निरस्यन् ।
जगाद च कार्यमहार्यधैर्या ! क्षणेन ता द्रक्ष्यथ रामपत्नीम् ॥४१॥

दिवाकरेति । दिवाकरेण सूर्येण य प्लोष पतद्दाहस्तस्माद्भवतीति तथोक्ता मदार्तिं मत्पीडाम् । संतापमिति यावत् । निशाकरो नाम निशाकर इति नाम्ना प्रसिद्ध, चन्द्रश्च प्रतीयते । मुनिरतीतानागतदर्शी निरस्यन् । यदा सीतान्वेषणार्थं वानरा आगच्छेयुस्तदा तव पक्षद्वयं पुन प्ररूढं भवेदित्यादिवचनप्रत्ययैर्निराकुर्वन् । दिवाकरकृतसंतापस्य निशाकरनिवर्तनं युक्तमेवेति भाव । हे अहार्यधैर्या अपरि

१ 'प्रस्तावितवृत्तान्त', 'प्रस्ताविनवृत्तान्त ' इति पाठौ २ 'प्रेषितेन निजसुतेन' इति पाठ
३ 'ममार्तिं' इति पाठ ४ 'राजपत्नीम्' इति पाठ

हार्यधैर्यसपन्ना वानरा । अतो धैर्यत्यागो युष्माक न युक्त इति भाव । वो युष्माक कार्यं जगादोवाच । तथा च रामायणम्—'एष्यन्ति प्रेषितास्तत्र रामदूता प्लवगमा । आश्वेया राममहिषी त्वया तेभ्यो विहगम ॥' इति । तत्तस्मात्कारणाद्रामपत्नी सीता क्षणेनाल्पकालेन द्रक्ष्यथ प्रेक्ष्यथ । मत्वचसो मुनेर्वचन नानृत भविष्यतीति भाव । उपेन्द्रवज्रावृत्तम् ॥

इति ब्रुवाणं कृतसौहृदं त संपातिमापृच्छ्य परापरज्ञम्।
प्रवृद्धहर्षा प्रथितप्रभावा प्रतस्थिरे वानरयूथनाथा ॥ ४२ ॥

इतीति । इत्यनेन प्रकारेण ब्रुवाण कथयन्त कृतसौहृद विरचितसख्य परापरज्ञम् । पूर्वोत्तरपर्यालोचनचतुरमित्यर्थ । त प्रसिद्ध सपातिमापृच्छ्य वय साधयाम इति पृष्ट्वा प्रथितप्रभावा प्रख्यातबलपौरुषा वानरयूथनाथा अङ्गदादिवानरश्रेष्ठा प्रवृद्धहर्षा जानकीवृत्तान्तश्रवणलाभादमन्दानन्दभरिता सन्त प्रतस्थिरे प्रस्थिता । 'समवप्रविभ्य स्थ' इत्यात्मनेपदम् । वृत्तमुपजाति ॥

पर्याप्तप्रमदमुपेयुषा कपीना
पन्थान दशमुखमार्गमार्गणाय ।
पाथेयीकृतकपिराजशासनाना
पाथोधिर्नयनपथातिथिर्बभूव ॥ ४३ ॥

पर्याप्तेति । पर्याप्त परिपूर्ण प्रमदो हर्षो यस्मात्तम् । परिपूर्णानन्दकरमित्यर्थ । 'प्रमदसमदौ हर्षे' इति निपातनात्साधु । पन्थान सपातिकथितमार्गमुपेयुषा प्राप्तवताम् । लब्धप्रवृत्तितया सन्तुष्टान्त करणानामित्यर्थ । तथा दशमुखमार्गमार्गणाय रावणपदव्यन्वेषणार्थ पाथेयीकृत सबलीकृत कपिराजशासन सुग्रीवाज्ञा यैस्तेषाम् । तीक्ष्णदण्डोऽय सुग्रीव इति तदाज्ञाजीवनेन रावणगत्यन्वेषिणामित्यर्थ । 'पाथेय सबल मतम्' इति यादव । कपीना वानराणा पाथोधि समुद्र नयनपथातिथिर्नेत्रमार्गगोचरो बभूव । अत्र कपिराजशासने पाथेयत्वरूपणाद्रूपकालकार । प्रहर्षिणीवृत्तम् ॥

सुत्रामपुत्रारिशिलीमुखाना स्मृत्वा गणस्तत्र वलीमुखानाम्।
अपामपारस्य निधेश्च पश्चादवाङ्मुखो वक्तुमवाङ्मुखोऽभूत् ॥४४॥

सुत्रामेति । वलीमुखाना गणो वानरयूथ सुत्रामपुत्रारेर्वालिमथनस्य श्रीरामस्य शिलीमुखाना बाणानाम् । अमोघानामिति भाव । अपारस्य दुस्तरस्यापा निधे समुद्रस्य च स्मृत्वा । अमोघान् श्रीरामबाणान् दुस्तर वारिधिं च मनसानुसधायेत्यर्थ । उभयत्रापि 'अधीगर्थदयेशा कर्मणि' इति षष्ठी । सा च शेषाधिकाराच्छेषत्वविवक्षायामेव । कर्मत्वविवक्षाया तु द्वितीया भवतीति वेदितव्यम् । पश्चात् स्मरणानन्तरम् । अवाङ्मुखोऽवनतवदन सन् । वक्तुमाशय कथयितुम् । न विद्यन्ते वाचो मुखेषु यस्य सोऽवाङ्मुखोऽभूत् मूकोऽभूत् । श्रीरामबाणानाममोघत्व पाथोनिधेर्दुस्तरत्व चानुसधाय किमत्र कर्तव्यमस्माभिरिति कर्तव्यतामौढ्येन निरुत्तरोऽभूदित्यर्थ । वृत्तमुपजाति ॥

---

१ 'परावरज्ञम्' इति पाठ २ 'पर्याप्तम्' इति पाठ ३ 'पान्थानाम्' इति पाठ
४ 'पश्यन्' इति पाठ

तदनु वानरसेनामेनामवार्यमाणकातर्यामित्थमवददङ्गद ॥

तदन्विति । तदनु तदनन्तरमवार्यमाणमपरिहार्यमाण कातर्यं भयविभ्रान्तत्व यस्यास्तामेना वानरसेना प्रति अङ्गद इत्थ वक्ष्यमाणरीत्यावददवोचत् ॥

तत्प्रकारमेवाह—

किमिति भजथ मौनं वानरा! मानहीना,
सगररचितकुल्योल्लङ्घने कुण्ठिताशा ।
अकलशभवलेह्य दु शमं वाडवाद्यै-
रनवधिमयशोब्धिं किं समर्थास्तरीतुम् ॥ ४५ ॥

किमिति । हे मानहीना अभिमानशून्या वानरा । प्राणसङ्कटेऽपि मानो न परित्याज्य इति बोधयितुमेवमामन्त्रितमिति द्रष्टव्यम् । सगररचितकुल्योल्लङ्घने सगरनिखातकुल्यप्रायसागरतरणे कुण्ठिताशा भग्नोत्साहा सन्त । किमिति कस्माद्धेतोमान निरुत्तरता भजथ प्राप्नुथ । न चैतद्युक्तमिति भाव । कुत । कलशभवलेह्यमगस्त्यास्वाद्य न भवतीत्यकलशभवलेह्यम् । किंच वाडवाद्यैर्वडवानलप्रभृतिभि । आद्यशब्दाद्दरत्नानलादिभिरिति च गृह्यते । 'वाडवो वडवानल' इत्यमर । दु शम शमयितुमशक्यम् । 'ईषद्दु —' इत्यादिना खल्प्रत्यय । अनवधिममर्यादम् । शतरह्स्रादियोजनपरिमाणरहितमित्यर्थ । प्रसिद्धसागरस्तु नैवभूत इति भाव । अयशोब्धिमपकीर्तिसागरं तरीतुमुल्लङ्घयितुम् । 'वृतो वा' इति दीर्घ । समर्था शक्ता किम् । न समर्था एवेत्यर्थ । सागरमिम पुनर यदि न लङ्घयेयुस्तर्हि दुस्तरो दुष्कीर्तिसागर प्रसक्तो भवेत् । तथा च गीतायाम्—'सभावितस्य चाकीर्तिर्मरणादतिरिच्यते' इति न्यायान्महाननर्थ स्यात् । तस्मात्तत्रैव सागरोल्लङ्घन एव पुनरुत्साह कर्तव्य इति भाव । अत्र प्रसिद्धसागरादुपमानादुपमेयस्यायश सागरस्याधिक्यकथनाद्व्यतिरेकालकार । मालिनीवृत्तम् ॥

तत पारावारस्य पारीणतायामात्मशक्तेरियत्ता प्रत्येकं कथयत्सु वानरयूथपेषु निर्दिश्याञ्जनेय प्रभञ्जनसंजात जाम्बवानभिहितवान् ।

तत इति । ततोऽङ्गदवचनानन्तर वानरयूथपेषु गजगवयगवाक्षादिवानरयूथनाथेषु । 'यूथनाथस्तु यूथप ' इत्यमर । पारावारस्य समुद्रस्य पारीणतायां पारगतत्वे । समुद्रपारोल्लङ्घन इत्यर्थ । 'समुद्रोऽब्धिरकूपार पारावार ' इत्यमर । प्रत्येकम् । एकैकस्मिन्नित्यर्थ । विभक्त्यर्थेऽव्ययीभाव । आत्मशक्तेः स्वसामर्थ्यस्येयत्तामेतावत्ताम् । दशविंशतित्रिंशदादियोजनोल्लङ्घनविषया स्वस्वशक्तिमित्यर्थ । तथा च रामायणे—'आवभाषे गजस्तत्र प्लवेयं दशयोजनम्' इत्यादि कथयत्सु सत्सु जाम्बवान्प्रभञ्जनसघात पवनतनयम् । पितृवदप्रत्यन्तवनद्योतनार्थमेतद्विशेषणम् ।

---

१ 'अकथयद्' इति पाठ २ 'कूपोल्लङ्घने' इति पाठ ३ 'वाडवाग्रे' इति पाठ ४ 'पारावारपारीणतायाम्' इति पाठ ५ 'वानर' इति नास्ति क्वचित् ६ 'सभवम्' इति पाठ ७ 'इत्थमभिहितवान्' इति पाठ

आञ्जनेयमञ्जनागर्भसंभूतं हनूमन्तम्। क्षेत्रातिशयद्योतनार्थमेतत्। निर्दिश्याभिहितवान्। ननु 'भूतले सागरे वापि शैलेषूपवनेषु च। पातालस्यापि वा मध्ये सममाच्छिद्यते गतिः॥' इति पूर्वं सुग्रीवसंनिधौ गजादिवानरयूथपैः स्वस्वशक्तेः प्रत्यापितत्वात्, इदानीं 'दशैव दशयोजनम्' इत्यादिना पुनः किमर्थं स्वस्वप्लवनशक्तिन्यूनतामुक्तवन्त इति चेत्—सत्यम्, अधिकशक्तियुक्ता अप्येते रावणाधिष्ठितलङ्काप्रवेशसीतान्वेषणं दुष्करमिति मत्वा तादृशकार्यसाधकस्य महाधीरस्य हनूमतः प्रोत्साहनार्थं तथोक्तवन्त इति सर्वं समञ्जसम्॥

उक्तप्रकारमेवाह—

हे वीरा यूथनाथाः! परिणतिपरुषः कार्यं आसीद्विषादः
कस्मादस्माकमेतज्जलनिधितरणे शक्तिरेतावतीति।
स्मृत्वा राज्ञः प्रतिज्ञामयमनिलसुतो लङ्घनायोन्मुखश्चे-
द्धेदः प्रादुर्भवेत्किं कथयत पयसामास्पदे गोष्पदे वा॥ ४६॥

हे वीरा इति। हे वीराः शूराः, यूथनाथा यूथश्रेष्ठाः, यूयं चाहं च वयं तेषामस्माकम्। 'त्यदादीनि सर्वैर्नित्यम्' इत्येकशेषः। एतस्य जलधेस्तरणे लङ्घने शक्तिः सामर्थ्यमेतावतीयती। दशयोजनादिमानविषयेत्यर्थः। इत्येवंप्रकारेण परिणतिपरुषः फलकालविरसो विषादश्चेतोभङ्गः। खेद इति यावत्। 'विषादश्चेतसो भङ्ग उपायाभावचिन्तनैः' इति लक्षणात्। कस्माद्धेतोः कार्यः कर्तव्य आसीत्। नाय कर्तव्य इत्यर्थः। अथवा कार्ये कृतवस्तुनि विषये परिणतिपरुष इत्यादि योजना। कुतः। अयमेष इति हस्तनिर्देशः। अनिलसुतो हनूमान्। अनिलवदेव तरस्वीति भावः। राज्ञः सुग्रीवस्य प्रतिज्ञाम् 'ऊर्ध्वं मासान्न वस्तव्यं वसन्वध्यो भविष्यति' इत्येवंरूपाम्, अथवा 'यश्च मासान्निवृत्तोऽग्रे दृष्टा सीतेति वक्ष्यति। मत्तुल्यविभवो भोगैः सुखं स विहरिष्यति॥' इत्येवंरूपां वा प्रतिज्ञावाचं स्मृत्वा। लङ्घनाय समुद्रतरणायोन्मुखोऽभिमुखश्चेत्। उद्युक्तः स्याद्यदीत्यर्थः। तर्हि पयसामास्पदे सागरे। 'आस्पदं प्रतिष्ठायाम्' इति निपातनात्सुडागमः। गोष्पदे गोपादन्यासे वा। भेदोऽन्तरं प्रादुर्भवेदुत्पद्येत किम्। न प्रादुर्भवेदेवेत्यर्थः। कथयत। यद्यत्र प्रत्युक्तिर्विद्यते तर्हि कथयतेत्यर्थः। महात्मनोऽस्य यदि तितीर्षा स्यात्तदा गोष्पदमिव सागरोऽपि सुतर इति भावः। अत्र सागरगोष्पदयोर्भेदसंबन्धेऽप्यसंबन्धाभिधानात्संबन्धेऽसंबन्धरूपातिशयोक्तिः। स्रग्धरावृत्तम्॥

उदपतदुपभोक्तुं मण्डलं चण्डभानोः
परिणतफलबुद्ध्या बालभावेऽपि सोऽयम्[1]।
तदनु कुलिशपातक्षुण्णगण्डाय तस्मै
वरमदिशदमेयं वायुतस्यै विधाता॥ ४७॥

उदपतदिति। स प्रसिद्धोऽयं हनूमान् बालभावेऽपि बाल्येऽपि परिणतफलबुद्ध्या

---

[1] 'कोऽयम्' इति पाठः

परिपक्वफलभ्रान्त्या चण्डभानो सूर्यस्य मण्डलमुपभोक्तुमभ्यवहर्तुमुदपतदुत्पतितवान् तदनु उत्पतनानन्तरं कुलिशपातेनेन्द्रप्रयुक्तवज्राभिघातेन क्षुण्णगण्डाय भग्नहनु प्रदेशाय तस्मै हनुमते विधाता ब्रह्मा वायोस्तत्पितुस्तुष्ट्यै परितोषार्थम् । तदानं तनयप्रहरणकोपाद्वायुना स्वसंचारसंकोचेन त्रैलोक्यसंतापस्य विहितत्वादिति भाव । अमेयमसन्दं वरं काङ्क्षितकल्पायुरक्षय्यत्वमजेयत्वं ब्रह्मास्त्रनारायणास्त्रपाशुपतास्त्र मुखैरिभिरभेद्यत्वं चादिशद्दत्तवान् । 'देवाद्वृते वरं श्रेष्ठे' इत्यमरः । बाल्य एव वर्तु योजनोत्पतनदक्षस्यामुष्य वीरस्येदानीं कियदेतच्छतयोजनविस्तीर्णार्णवलङ्घनमिति भाव । तथा च रामायणम्—'प्रसादिते च पवने ब्रह्मा तुभ्यं वरं ददौ । अशस्त्र वध्यतां तात समरे सत्यविक्रमम् ॥' इति । अत्र वाक्ये नभोलङ्घनजङ्घालस्येदानी सागरतरणं कियदिति दण्डापूपिकयार्थान्तरस्यापादनादर्थापत्तिरलंकार । 'दण्डापू पिकयार्थान्तरार्थपतनमर्थापत्ति ' इति सर्वस्वसूत्रम् । मालिनी वृत्तम् ॥

इत्थं जाम्बवता परापरविदा संधुक्षितप्राभव
कृत्वा वृद्धिमुपेयुषा स्ववपुषा त्रैविक्रमं प्रक्रमम् ।
आरुह्याद्रितटं यथोचितमसौ समान्य सैन्याधिपा
नासन्नानथ संननाह तरितुं वारानिधिं मारुति ॥ ४८ ॥

इति श्रीविदर्भराजविरचिते चम्पूरामायणे किष्किन्धाकाण्ड समाप्त

इत्थमिति । इत्थमुक्तप्रकारेण परापरविदा । पूर्वोत्तरकार्यपर्यालोचनचतुरे त्यर्थ । जाम्बवता संधुक्षित समुपोद्बोधित प्राभवं सामर्थ्यं यस्य स तथोक्त असौ मारुति । त्रयो विक्रमा यस्य त्रिविक्रमो बलिमथनवामनरूपो विष्णुस्तस्ये त्रैविक्रम प्रक्रम प्रतापम् । तादृगभिवृद्धिमित्यर्थ । अत एव निदर्शनालंकार । उपेयु प्राप्तवता स्ववपुषा निजशरीरेण वृद्धिं कृत्वा । प्रवृद्धशरीर सन्नित्यर्थ । अद्रितटं मं न्द्रशैलसानुमारुह्य । आसन्नानन्तिकसमीपस्थान्सैन्याधिपानङ्गदजाम्बवदादिसेनाधिपतीन् यथोचितं यथार्हं समान्य बहूकृत्य । अथानन्तरं वारानिधिं समुद्रं तरितुं लङ्घितुम् विकल्पान दीर्घ । संननाह सनाहं कृतवान् । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥

इति श्रीमत्परमयोगीन्द्रवृन्दमानसेन्दीवरसंदोहामन्दानन्दलाभाभिवन्दितरघुनन्द नचरणारविन्दमकरन्दास्वादनस्पन्दलितसारस्वतेनाखण्डतपःप्रचण्डमुनिप्रकाण्डमण्डरे श्वरशाण्डिल्यमहामुनिगोत्रावतंसस्य पद्यान्नयसुधापारावारपारिजातस्य धन्वन्तरिवत् रान्तरस्यायुर्वेदप्रमुखनिखिलविद्यासारसर्वज्ञसार्वभौमस्य कोण्टोपण्टितवर्यस्य तनूजे गङ्गाम्बिकागर्भरत्नाकरसुधाकरेण रामचन्द्रबुधेन्द्रेण विरचितायां चम्पूरामायणव्या ख्यायां साहित्यमञ्जूषिकासमाख्यायां किष्किन्धाकाण्डं समाप्तम् ॥

रामचन्द्रार्यरचिता रामचन्द्रपदार्पिता ।
किष्किन्धाकाण्डस्य व्याख्या पूर्णा मञ्जूषिकाभिधा ॥

---

१ 'परावर' इति पाठ २ सेनाधिपान्' इति पाठ

सुन्दरकाण्डम् ।

ततो हनूमान्दशकण्ठनीतां सीतां विचेतुं पथि चारणानाम् ।
महेन्द्रशैलस्य खगेन्द्रवेग प्रस्थादुदस्थात्प्रथमानवेगे[1] ॥ १ ॥

तत इति । तत सनाह्वानन्तर खगेन्द्रस्य गरुडस्य वेगो जवो यस्य स तथोक्त इत्युपमा । अत एव प्रथमान पृथुतरो वेगो यस्य स तथोक्त । 'प्रथमान पृथुप्रथम्' इत्यभिधानात् । हनूमान् । दशकण्ठनीता रावणेन हृता सीता विचेतुमन्वेष्टु चारणाना सिद्धचारणगन्धर्वादीना पथि सुरवर्त्मनि । गन्तुमिति शेष । महेन्द्रशैलस्य प्रस्थात् सानुप्रदेशात् । 'स्नु प्रस्थ सानुरस्त्रियाम्' इत्यमर । उदस्थादुत्थितवान् । उत्पूर्वात् 'ष्ठा गतिनिवृत्तौ' इति धातोर्लुङ् । 'उदोऽनूर्ध्वकर्मणि' इत्यस्य प्रत्युदाहरणमेतत् । 'ततो रावणनीताया सीताया शत्रुकर्शन । इयेष पदमन्वेष्टु चारणाचरिते पथि ॥' इति श्रीरामायणसुन्दरकाण्डाद्यपद्यमनानुसृत्याय कविना चमत्कृतमित्यनुसन्धेयम् । वृत्तमुपजाति ॥

तदानीमुदन्वदुल्लङ्घनदृढतरनिहितचरणनिष्पीडनं सोढुमक्षम क्ष्माभृद्देष नि शेषनि सरन्निर्झरौघतया निरन्तरनिष्पतद्बाष्पवर्ष[2] इव इतस्ततो विततजीमूतवृन्दतया[3] परिश्रशिथिलधम्मिल्ल इव, सर्वेस्मोनत्कुञ्जरयूथतया सञ्जातश्वयथुरिव, [4]साध्वसधावमान[5]हरिणगण[6]चरणखरतर[7]खुरकोटिपाटनोद्भूतधातुधूली[8]पालीपाटलितविकटकटकतया क्षरितशोणित इव, तत्क्षणप्रबुद्धकण्ठीरव[9]मुखरितकन्दरतया कृताक्रन्द इव, परिसरगह्वरनि सरीसृ[10]पतसरीसृपतया निर्गलितान्त्रमाल इव, घूर्णमानतरविटपकोटि[11]ताडितजलदवृन्दस्यन्दितसीकरनिकरकोरकितकारतया समुपजातस्वेद इव, स्फटिकतटोपलपतनदलितकीचकसुपिरसंमूर्छत्पवनफूत्कारपरिपूरितगगनतया प्रवर्धमानोर्ध्वश्वास इव वचसामविषय दौ स्थ्यमभजत ॥

तदानीमिति । तदानीमुत्थानसमये उदकमस्यालीत्युदन्वानुदधि । 'उदन्वानुदधि सिन्धु' इत्यमर । 'उदन्वानुदधौ च' इति निपातनात्साधु । तस्योल्लङ्घनेऽतिक्रमणे विषये दृढतरमतिगाढ यथा तथा निहिताभ्या निक्षिप्ताभ्या चरणनलाभ्या यन्निष्पीडन त सोढुमक्षमोऽसमर्थ एष क्ष्माभृन्महेन्द्रपर्वत । 'महीध्रे शिखरिक्ष्माभृदहार्यधरपर्वता' इत्यमर । नि शेष निरवशेष यथा तथा नि सरन्निर्गच्छन्निर्झरौघ प्रवाहनिवहो यस्य स तथोक्तस्तया । हेतौ तृतीया । एवमुत्तरत्रापि ।

---

१ 'मान' इति पाठ २ ''पूर' इति पाठ ३ 'वृन्दस्यन्दतया' इति पाठ ४ सत्रासमान' इति पाठ ५ 'ससाध्वसतया' इति पाठ ६ 'हरिणी' इति पाठ ७ 'खरतरखुर' इति नास्ति क्वचित् ८ 'धूलिपटलि' इति पाठ ९ 'कण्ठीरवकण्ठरव' इति पाठ १० 'नि सरत्' इति पाठ ११ 'पाटित' इति पाठ

'प्रवाहो निर्झरो झर' इत्यमर । निरन्तरमविच्छिन्न विरामरहित वा निष्पतन्निर्गमद्वाष्पवर्षमश्रुवृष्टिर्यस्य स तथोक्त इव । तथा तत इत तनतत्र विततजीमूतवृन्द तया वितीर्णमेघवृन्दतया । 'घनजीमूतमुदिर' इत्यमर । पारिप्लवस्तरल अत एव शिथिलो विश्लिष्टो धम्मिल्ल कचविचयो यस्य स तथोक्त इव । विश्लथशिखाबन्ध इवेत्यर्थ । 'पारिप्लव तु तरलम्' 'धम्मिल्ल सयता कचा' इत्यमर । सत्र स्यमान सत्रास प्राप्नुवान कुञ्जरयूथो गजनिवहो यस्य स तथोक्ततया सत्रात समुत्पन्न श्वयथु शोफगुणो यस्य स तथोक्त इव । 'शोफस्तु श्वयथु शोथ' इत्यमर । साध्वसेन भिया धावमानाना पलायमानाना हरिणगणाना मृगयूथाना ये चरणा पादास्तेषा खरतरखुरकोटिभिरतिनिशितशफाग्रै । 'शफ क्लीबे खुर पुमान्' इत्यमर । पाटनेन विदारणेनोद्धूता या धातुधूलीपाल्य सिन्दूरादिधातुरज पुञ्जास्ताभि पाटलितान्यरुणितानि विकटकटकानि निम्नोन्नतनितम्बदेशा यस्य स तथोक्त तया । 'कटकोऽस्त्री नितम्बोऽद्रे' इत्यमर । क्षरितशोणितो नि सृतरक्त इव । तत्क्षणे तस्मिन्नुत्पतनसमये प्रबुद्धैर्बोध प्राप्तै कण्ठीरवै सिंहै । 'कण्ठीरवो मृगरिपु' इत्यमर । मुखरिता वाचालिता कन्दरा गुहा यस्य स तथोक्ततया । 'दरी तु कन्दरो वा स्त्री' इत्यमर । कृताक्रन्दो विहितार्त्तरव इव । मुखरितशब्दो व्याख्यात । परि सरगह्वरेभ्य पर्यन्तकन्दरेभ्यो निबिरीस निविड नि सृता निर्गता । प्राणप्रयासेन नि सृता इति यावत् । सरीसृपा व्याला यस्य स तथोक्ततया निर्गलितान्त्रमालो बहिर्निर्गतनाडीसततिरिव । 'निविड निबिरीस च दृढ गाढ प्रचक्षते' इति वैजयन्ती । 'नेर्विडज्बिरीसचौ' इति निशब्दाद्बिरीसच्प्रत्यय । 'चक्री व्याल सरीसृप' इत्यमर । घूर्णमानाना परिभ्रममाणाना तरूणा विटपकोटिभि शाखाग्रैस्ताडिताद्विदलिताज्जलवृन्दात्स्यन्दितै प्रस्रुतै सीकरनिकरैर्जलबिन्दुसदोहै । 'सीकरोऽम्बुकणा स्मृता' इति निघण्टु । कोरकित सजातकोरक आकारो मूर्तिर्यस्य स तथोक्ततया । 'विटप पल्लवे षिङ्गे विस्तारे स्तम्बशाखयो' इति विश्व । समुपजातखेद सजातघर्मोदक इव । स्फटिकतटेषु स्फटिकमयसानुषु य उपलास्त एव प्रस्तरा । काठिन्यातिशयद्योतनार्थं स्फटिकग्रहणम् । 'उपल प्रस्तरे मणौ' इत्यमर । तेषु पतनेन दलिताना विदीर्णाना कीचकाना वेणुविशेषाणा सुषिरेषु रन्ध्रेषु समूर्च्छन्त प्रविशन्त ये पवनास्तैरेव फूत्कारै परिपूरित गगन यस्य स तथोक्ततया । 'वेणव कीचकास्ते स्युर्ये स्वनन्त्यनिलोद्धता' इत्यमर । प्रवर्धमान समेधमान ऊर्ध्वश्वासो यस्य स तथोक्त इवेति सर्वत्रोत्प्रेक्षा । वचसामविषय वक्तुमशक्य दौ स्थ्य दुरवस्थत्वम् । 'दुरवस्था तु दौ स्थ्य स्यात्' इत्यमरशेष । अभजत् प्राप ॥

कृत्वा मारुतिलङ्घनोत्थितरयात्तन्नानुयात्रा तत
पर्यायात्पतिता महेन्द्रगहनक्षोणीरुहाणा तति ।
मध्येवारिनिधि प्रकाशितशिखा सेतो कृते भाविन
सूत्रन्यासनिखातशङ्कुनिवहभ्रान्तिं पयोधौ दधौ ॥ २ ॥

१ 'पनताम्' इति पाठ

कृत्वेति । तत्र तस्मिन्समये मारुतेर्हनूमतो लङ्घनेनोत्तरणेनोदित उत्पन्नो यो रयो वेगस्तस्माद्धेतोरनुयाना कृत्वा । अनुसृत्य गत्वेत्यर्थः । ततोऽनुयानानन्तर पर्योयात्क्रमान्मध्येवारिधि समुद्रमध्ये । 'पारे मध्ये षष्ठ्या वा' इत्यव्ययीभावसमास । पतिता महेन्द्रपर्वतस्य गहने ब्रह्मारण्ये वर्तमानाना क्षोणीरुहाणा तति पङ्क्ति प्रग्रथिता प्रकटीभूता शिखा अग्राणि यस्या सा तथाभूता सती भाविन करिष्यमाणस्य सेतो कृते निमित्त सूत्रन्यासेन निखाताना शङ्कूना निवहस्य भ्रान्ति पयोधौ सिन्धौ दधौ धृतवती । 'स्थाणुरस्त्री ध्रुव शङ्कु' इत्यमर । उत्प्रेक्षालकार । शार्दूलविक्रीडित वृत्तम् ॥

पक्षाभिघातरयरेचितवीचिमाला-
त्पाथोनिधेः पवननन्दनविश्रमाय ।
उत्तुङ्गशृङ्गकुलकीलितनाकलोको
मैनाकभूभृदुदजृम्भत संभ्रमेण ॥ ३ ॥

पक्षेति । पक्षयोरभिघातरयेणाभिघातवेगेन रेचिता निरस्ता वीचिमाला यस्य तस्मात्पाथोनिधे समुद्रात्पवननन्दनस्य हनूमतो विश्रमायोत्तुङ्गशृङ्गकुलकीलितनाकलोक उन्नतशिखरनिवहव्याप्तस्वर्गलोको मैनाको नाम भूभृन्मैनाकाद्रि सभ्रमेण वेगेनोदजृम्भत । वसन्ततिलकावृत्तम् ॥

तत किमित्यत आह—

तत्र यात्राप्रत्यूह प्रत्युद्गत इति वक्षसा तमध पातयित्वा प्रयान्तमेन सान्त्वयन्हिरण्यनाभो बभाषे ॥

तत्रेति । तत्र तस्मिन्समये यात्राया समुद्रलङ्घनप्रयाणस्य प्रत्यूहो विघ्न प्रत्युद्गत प्रत्युद्गत इति पर्यालोच्य त मैनाक वक्षसा वक्षःस्थलेनाध पातयित्वा प्रयान्त वेगेन गच्छन्तमेन हनूमन्त सान्त्वयन् सामवचनेरुपलालयन् स एष सोऽय हिरण्यनाभो हिरण्यप्रधानो मैनाको बभाषे उवाच । 'नाभि प्रधाने' इति विश्व । 'अन्प्रत्यन्ववपूर्वात्सामलोम्न' इत्यनान्तयोगविभागात्समासान्तोऽच्प्रत्यय ॥

उक्तप्रकारमेव विशदयति—

सागरेण कृतज्ञेन तवाध्वश्रान्तिशान्तये ।
मारुते ! प्रेरितोऽस्म्यद्य सौम्य ! विश्रम्य गम्यताम् ॥ ४ ॥

सागरेणेति । हे मारुते, कृत जानातीति कृतज्ञेन । 'आतोऽनुपसर्गे क' इति कप्रत्यय । 'इक्ष्वाकुनाथेन सगरेण विवर्धित । इक्ष्वाकुसचिवश्चाय नावसीदितुमर्हति ॥' इति श्रीरामायणोक्तरीत्योपकारज्ञेनेत्यर्थ । अत सागरेण सगरनिर्मितेन

१ "माल" इति पाठ २ 'श्रम' इति पाठ ३ 'अत्र' इति पाठ

समुद्रेण तथाध्वश्रान्तयेऽध्वश्रमापनोदनार्थम् । अथेदानीं प्रेरित प्रचोदित । 'प्रेषित' इति पाठे प्रहित अस्मि । अत हे सौम्य साधो ! विश्रम्याध्वश्रममपनीय । मयि इति शेष । गम्यताम् ॥

नहि समुद्रप्रेरणमेवात्र निमित्तम्, किंतु सुहृत्सबन्धादपि मदागमनमित्याह—

त्वत्पित्राह परित्रात पूर्वं पर्वतभेदिन ।
तस्माद्योऽसि विपक्षोऽयं सपक्ष इति मा भज ॥ ५ ॥

त्वदिति । हे मारुते ! त्वत्पित्रा मारुतेन पूर्वमह पर्वतभेदिन पर्वतपक्षच्छेदिन इन्द्रात्परित्रात परिरक्षित । त्वत्पितृसहायेनाह निर्वन्धविमुक्तोऽस्मीत्यर्थ । 'भीत्रार्थाना भयहेतु' इत्यपादानत्वात्पञ्चमी । तस्मात्कारणाद्विपक्ष शत्रु पक्षरहितश्च नास्मि । अथास्मिन्नवसरे सपक्ष सुहृत्पक्षसहितश्चेति मत्वा मा भज । विश्रमार्थं मयि निवसेत्यर्थ ॥

एवं प्रार्थयमानमेनं सम्मान्य कार्यगत्या गते सति हनूमति ॥

एवमिति । एवमुक्तरीत्या प्रार्थयमान याचमानमेन मैनाक सम्मान्य मानयित्वा । 'यथा रामविनिर्मुक्त शर श्वसनविक्रम । गच्छेत्तद्वद्गमिष्यामि लङ्का रावणपालिताम् ॥' इति रामायणोक्तरीत्या प्रतिज्ञाया विहितत्वात्कार्यकालस्यात्यधिकत्वाच्च इहान्तरे मया न स्थातव्यमिति मनसा धार्येत्यर्थ । कार्यगत्या स्वामिकार्यवशेन हनूमति गते गतवति सति ॥

तत किं जात तत्राह—

अवलोक्य हिरण्यनाभमब्धौ वल्मान वल्मानमाधिवज्र ।
शतमन्युरपेतमन्युरासीत्पवमानात्मजसेवनादमुष्मिन् ॥ ६ ॥

अवलोक्येति । वल्मानाश्चलनशीलान्मभाति विदारयतीति तथोक्त वज्र दम्भोलिर्यस्य स तथोक्त । यद्वा बवयोरैक्यस्मरणात् बलस्य बलाख्यासुरस्य मान गर्वम् । 'गर्वोऽभिमानोऽहंकार' इत्यमर । मभाति नाशयतीति तथोक्त वज्र यस्य स तथोक्त शतमन्यु शतक्रतुरब्धौ वल्मान हिरण्यनाभमवलोक्य । लङ्घ लङ्घ्यापीत्यर्थ । पवमानात्मजसेवनाद्धेतोरमुष्मिन्मैनाके विषयेऽपेतमन्युर्विगतमन्युरासीत् । श्रीरामकार्यार्थं प्रवृत्तस्य सेवनाय प्रवृत्तत्वाद्वैरमविगणय्योपशान्तकोपोऽभूदित्यर्थ ॥

तदनु यथापुर लङ्कापुरं प्रति प्रधावतो हनूमत सरणिमरणदरणसारथे पदवीं विन्ध्य इव वदनं व्यादाय द्विरसनजननी रहसा सुरसा ॥

तदन्विति । तदनु मैनाकनिर्गमनानन्तरम् । यथापुरं पुरा यथा । पूर्ववदित्यर्थ ।

---

१ 'तव पित्रा' इति पाठ २ 'नास्मि' इति पाठ ३ 'अत्र' इति पाठ

'यथासादृश्ये' इत्यव्ययीभावे "ह्रस्वो नपुंसके प्रातिपदिकस्य" इति ह्रस्वत्वम् । लङ्कापुरं रावणराजधानीं प्रति प्रधावतो वेगेन गच्छतो हनूमतः सरणिं मार्गमरुणसारथेरनूरुणा सारथ्ये सूर्यस्य । 'सूरसूतोऽरुणोऽनूरुः' इत्यमरः । पदवीं विन्ध्य इव सुरसा नाम द्विरसनजननी सर्पमाता रंहसा तरसा । 'रंहस्तरसी तु रयः स्यदः' इत्यमरः । वदनं व्यादाय शतयोजनपरिमितं व्यात्तं कृत्वारुणत् । रुरोधेत्यर्थः । 'रुधिर् आवरणे' इति धातोर्लङ् ॥

ततः किमत आह—

उज्जृम्भितस्य तरसा सुरसां विजेतुं
पादौ पयोधिकलितौ पवमानसूनोः ।
तस्योत्तमाङ्गमभवद्गगनस्रवन्ती-
वीचीचयस्खलितमीकरमालभारि ॥ ७ ॥

उज्जृम्भितस्येति । तरसा वेगेन सुरसां विजेतुमुज्जृम्भितस्य प्रवृद्धस्यास्य पवमानसूनोर्हनूमतः पादौ पयोधिकलितौ समुद्रसंस्थितावभूताम् । तथोत्तमाङ्गं शिरस्तु । 'उत्तमाङ्गं शिरः शीर्षम्' इत्यमरः । गगनस्रवन्त्या गगनापगाया मन्दाकिन्या वीचीचयेभ्यस्तरङ्गपरम्पराभ्यः स्खलिताला विगलितानां सीकराणामम्बुकणानां माला स्रजो बिभर्तीति तथोक्तमभवत् । सरसावष्टाधिकं निजवपुर्यथा स्यात्तथाय निजसामर्थ्याद्ववर्धेत्यर्थः । 'स्रवन्ती निम्नगापगा' 'सीकरोऽम्बुकणाः स्मृताः' इति चामरः । 'इष्टकेषीकामालानां चिततूलभारिषु' इति मालाशब्दस्य ह्रस्वत्वम् । अत्र हनूमदुत्तमाङ्गस्य गगनस्रवन्तीसीकरमालभारित्वासंबन्धेऽपि तत्संबन्धोक्तेरसंबन्धे संबन्धरूपातिशयोक्तिः । वसन्ततिलकावृत्तम् ।

तनुं तनूकृत्य तदा हनूमान्कृत्वा प्रवेशं जठरे तदीये ।
ततो विनिष्क्रम्य स चक्रपाणेस्त्रिविक्रमस्य क्रममेव चक्रे ॥ ८ ॥

तनुमिति । तदा तस्मिन्समये तादृग्रूपधारणेन प्रसिद्धप्रभावो हनूमांस्तनुं निजशरीरं तनूकृत्याङ्गुष्ठमात्रं कृत्वा । शीघ्रप्रवेशनिर्गमनसौकर्यार्थमिति भावः । तदीये सुरसासंबन्धिनि जठरे कुक्षिकुहरे प्रवेशं कृत्वा प्रविश्य ततस्तदनन्तरं विनिष्क्रम्य वदनपिधानात्पूर्वमेव निर्गत्य । त्रयो विक्रमाः पादन्यासा यस्य । बलिबन्धनोद्युक्तस्येत्यर्थः । चक्रं सुदर्शनं पाणौ यस्य चक्रपाणेर्वामनावतारस्य विष्णोः । 'सप्तम्युपमाने' इत्यादिना बहुव्रीहिः । 'प्रहरणार्थेभ्यः परे निष्ठासप्तम्यौ भवतः' इति सप्तम्याः परनिपातः । क्रमम् । तत्सदृशप्रकारमित्यर्थः । अत एव निदर्शना । चक्री बलिबन्धनोद्युक्तो वामनो यथा प्रवृद्धो भूत्वा पुनः प्रकृतिस्थोऽभूत्तथायमपि तादृग्रूपो बभूवेत्यर्थः । तथा च रामायणम्—'तद्दृष्ट्वा व्यादितं त्वास्यं वायुपुत्रः सुबुद्धिमान् । सुसंक्षिप्यात्मनः कायं बभूवाङ्गुष्ठमात्रकः ॥ सोऽभिपत्याशु तद्वक्त्रं निष्पत्य च महाजवः । अन्तरिक्षे स्थितः श्रीमानिदं वचनमब्रवीत् ॥' इति । वृत्तमुपजातिः ॥

---

१ 'अवगाह' इति पाठः　२ 'त्रिविक्रमप्रक्रमम्' इति पाठः

अनन्तरवृत्तान्तमाह—

भूयोऽपि सोऽयं रघुनाथदूतश्चिच्छेद गच्छन्नखरैः खराग्रैः।
नृसिंहरंहः पथि सिंहिकाङ्गं छायानिरोधादुपपन्नमन्युः॥९॥

भूय इति। सोऽयं सुरसाविजयप्रसिद्धपराक्रमसम्पन्नो रघुनाथदूतो हनूमान्। भूयः पुनरपि गच्छन् पथि मार्गे छायानिरोधाद्रविनातपनिग्रहाद्धेतोः। 'छाया त्वनातपे कान्तौ' इति वैजयन्ती। उपपन्नमन्युः प्राप्तरोषः। अत एव नृसिंहस्य रंह इव रंहो वेगो यस्य स तथोक्तः सन्नित्युपमा। सिंहिकायाः सिंहिकाख्यायाश्छायाग्रहस्य राहुमातुः। अङ्गं कलेवरं खराग्रैर्निशितमुखैर्नखरैर्नितान्तैः। 'नखः स्यान्नखरोऽस्त्रियाम्' इत्यमरः। चिच्छेद विददार। यथा नृसिंहो हिरण्यकशिपुगात्रं तथा अयमपि सिंहिकाङ्गं चिच्छेदेत्यर्थः। 'ततस्तस्या नखैस्तीक्ष्णैर्मर्माण्युत्कृत्य वानरः। उत्पपाताथ वेगेन मनःसंपातविक्रमः॥' इति रामायणवचनम्। वृत्तं तु पूर्ववत्॥

तदनु पारावारस्य पारे लम्बशिखरिणि लम्बमानः प्रतनुतरवपुर्लङ्कापुरोत्तरगोपुरद्वारमासाद्य नितान्तचिन्तातन्तुसतानितान्तःकरणोऽभूत्॥

तदन्विति। तदनु सिंहिकाङ्गभेदनानन्तरमपारं पारमस्य दुस्तरत्वात् पारावारः समुद्रः। पवयोरभेदः। तस्य पारेऽपरतीरे। लम्बशिखरिणि लम्बाख्ये गिरौ। 'लम्बमानशिखरिणि' इति वा पाठः। 'स लम्बशिखरे लम्बे लम्बमानपयोधरे' इति रामायणोक्तत्वात्। यद्वा लम्बपर्वतस्यैव लम्बमान इति नामान्तरम्। लम्बमानः प्रविष्टः सन्। प्रतनुतरवपुरत्यन्तसूक्ष्मशरीरः सन्। परेषामप्रकाशार्थमिति भावः। लङ्कापुरस्योत्तरगोपुरद्वारमुत्तरपुरद्वारम्। यद्यपि 'पुरद्वारं तु गोपुरम्' इत्यमरः, तथापि करिकलभकर्णवतमादिवदपौनरुक्त्यं द्रष्टव्यम्। आसाद्य प्राप्य। लङ्केयं केन मार्गेण सुप्रवेशेति ज्ञातुमिति भावः। नितान्तमत्यन्तं चिन्ता एव तन्तुसतानानि सूत्रसततयः तैः सतानितं बद्धमन्तःकरणं यस्य स तथोक्तोऽभूत्। दुरन्तचिन्तान्तान्तःतरङ्गो बभूवेत्यर्थः। 'बद्धे सदानितं भूतम्' इत्यमरः॥

चिन्ताप्रकारमेवाह—

वानरसेना कथं तरेदिममन्तरायं वितन्वन्तमुदन्वन्तम्, तरतु नाम, कथमुपयातु यातुधानराजधानीमिमाम्, सर्वथा वितथमनोरथो दाशरथिः, मोघीकृतार्णवलङ्घनः केवलमहमभवम्, जीविता[1] वा न वेति न जानामि जानकीति[2] तत्र[3] भगवतीं सीतामवजिगमिषुरावञ्जनेय प्रच्छन्नसंचारहेतोरस्तमय गभस्तिमालिनः केवतमभिलाप[4]॥

१ 'लम्बमानशिखरिणि लम्बमानतनुर्लङ्कापुरद्वारमासाद्य नितान्तचिन्तातन्तुसतानितान्तःकरणः' इति पाठः २ 'जीवति' इति पाठः ३ 'जानकीम्' इति पाठः ४ 'तत्रस्तत्र भवतीम्' इति पाठः

वानरेति । वानरसेनान्तराय सुरसाग्रहणादिरूप विघ्नं वितन्वन्तं कुर्वाणम् । दुस्तरमित्यर्थ । इममेनमतिविस्तीर्णमुदन्वन्तं समुद्रं कस्य कुतो वा तरेल्लङ्घयेत् । तरितुमशक्योऽयमुदधिरिति भाव । यथाकथंचित्सागरं तरतु नाम । यातुधानानां राक्षसानां राजधानीं निरूढास्थिनामिमां लङ्कां कथमुपयातु कस्य प्राप्नुयात् । सर्वथा प्राप्तुमशक्येत्यर्थ । सर्वथा सर्वप्रयत्नेन पर्यालोचनायां क्रियमाणायां सत्यां दाशरथि श्रीरामो वितथमनोरथो व्यर्थसंकल्प एव । अहमपि केवलमत्यन्तं मोघीकृत्य निष्फली कृतमर्णवलङ्घनं येन स तादृशोऽभवमभूवम् । जानकीसुदर्शनार्थमागतोऽस्मि बहु प्रयत्नेन । जानकी जीविता वा न वा इति न जानामीत्येवं बहुधा संचिन्त्य वृथा चिन्तया किं प्रयोजनमिति निश्चित्य धैर्यमवष्टभ्य तत्र पुरे वनेषु च भगवतीं महानुभावां सीतामाञ्जनेयो हनूमानवजिगमिषुरवगन्तुमिच्छु सन् । प्रच्छन्नेन रहस्येन संचारहेतो संचारनिमित्तं गभस्तिमालिनः सूर्यस्यास्तमयं केवलमस्तमय मेवाभिलषन् चकमे । 'कमु कान्तौ' इति धातोर्लिट् ॥

तदनु शतमखस्यागस्त्यसंनिधौ निक्षिप्तचापस्य प्रत्यासीदति प्रयोजनवेलेति प्रचेतसे कथयितुमिव प्रतीचीं दिशं प्रविशति भगवति भास्वति ॥

तदन्विति । तदनु हनूमच्चिन्तानन्तरं शतमखस्य शतमखसत्रन्विन । 'तस्येदम्' इत्यण् । अगस्त्यस्य संनिधौ निक्षिप्तस्य चापस्य वैष्णवस्य धनुष प्रयोजनवेला कार्यावसर प्रत्यासीदति समागतेति प्रचेतसे वरुणाय कथयितुमिव भगवति महात्मनि भास्वति सूर्ये प्रतीचीं दिशं प्रविशति प्राप्नुवति सति ॥

गगनतलमिदमपरमहीधरकटककान्तारसमुद्भवदावपावकशिखाश्रेणिभिः किं[2] शोणितम्, अथवा समीपसमापतत्पतङ्गरश्मिदग्धतरवेष्टननिष्ठ्यूतानल्पतरतपनोपलजालसमुल्लसज्ज्वालापटलैः किमा[3]पाटलितम्, आहोस्विदागताय मित्राय महार्घमर्घ्यं प्रदातुं प्रमुदितचेतसा प्रचेतसा नूर्ण[4]मर्णवोदरोदीर्यमाणमाणिक्यकिरणैः किमरुणितम्, आहोस्वित्तापपथतरङ्गिणीसलिलमपि रंसयितु[5]मुज्जृम्भितस्य चरमसागरौर्वाग्नेररुचि पुञ्जेन किमिति रञ्जितमिति सकलजनस्य संदेहसंदोहं[6] संदधाने संध्यारागे समुदञ्चिते, सरसीरुहश्रेणिषु पत्रपुटकपाटपिधानासु प्रतिकुमुदभवन मकरन्दभिक्षामटत्सु मधुव्रतद्विजेषु, विकचकुवलयकलिकार्[7]पणकषायेषु [8]सायतनवायुषु तत इत संचरत्सु तिमिरेषु, कालागरुधूमस्तोमश्यामलितेषु दिक्पालपुरगोपुरव्यूहेषु,

१ 'शतमखस्य निक्षेपचापस्य प्रत्यासादात' इति पाठ   २ 'विभिद' इति पाठ
३ 'आपटलम्' इति पाठ   ४ 'अर्णवोर्द्धीयभाग' इति पाठ   ५ 'ग्रसितुम्' इति पाठ
६ 'किमनु' इति पाठ   ७ 'कषण' इति पाठ   ८ 'सायवायुषु' इति पाठ

प्रतिकमलाकर प्रेङ्खिते विश्लेषवेदनापूर्वरङ्गे रथाङ्गविहगदीनङ्कारे, नक्षत्रमालालङ्कृते गगनमतङ्गजे ॥

गगनतलमिति । इद गगनतलमाकाशमण्डलमपरमहीधरकटकेष्वस्ताचलनितम्बेषु याति कान्ताराण्यरण्यानि तत्समुद्भवस्य तत्सञ्जातस्य दावपावकस्य दवाग्नेः शिखाश्रेणिभिर्ज्वालाजालैः शोणित किमरुणीकृत किम् । अथवा समीप निकट प्रति समापतन्नागच्छन्स्य पतङ्ग सूर्य । 'पतङ्गौ पक्षिसूर्यौ च' इत्यमर । तस्य रश्मीना किरणानाम् । प्रग्रहाणामिति च गम्यते । दृढतरवेष्टनेनातिगाढसवलनेन निष्ठ्यूते निर्गतोऽनलोऽग्निर्येषा तानि यानि तपनोपलजालानि तद्वर्तिसूर्यकान्तमणीनि करास्तेभ्य समुन्मिषद्भि सस्फुरद्भिर्ज्वालापटलैरचिपुञ्जैरापाटलितमासमन्तादरुणित किम् । आहोस्विदथ यद्वा । 'आहो उताहो किमुत विकल्पे किं किमूत च', 'स्वित्प्रश्ने च वितर्के च' इत्युभयत्राप्यमर । आगताय निजनिवास प्राप्ताय मित्राय सूर्याय सुहृदे च । 'मित्र सुहृदि मित्रोऽर्के' इति विश्व । महार्घममूल्यम् । अर्घार्थं पूजार्थं द्रव्यमर्घ्यम् । 'पादार्घाभ्या च' इति यत्प्रत्यय । 'मूल्ये पूजाविधावर्घ', 'षट् तु त्रिष्वर्घ्यमर्घार्थे' इति चामर । प्रदातु प्रमुदितचेतसा सतुष्टान्त करणेन प्रचेतसा वरुणेन तूर्णं मित्रागमनजनितसभ्रमात्सत्वरमणवोदरात्समुद्रमध्यादुद्धीर्यमाणान्युद्भि यमाणानि यानि माणिक्यानि तेषा किरणैररुणित किम् । अत्र निष्ठ्यूतोद्धीर्यमाण शब्दयोर्गौणार्थत्वान्न ग्राम्यत्व किंतु सौन्दर्यावहत्वमेवेत्युक्त प्राक् । आहोस्वित्तारापथतरङ्गिणीसलिलमाकाशगङ्गोदकमपि । 'तारापथोऽन्तरिक्ष च' इत्यमर । रसयितुमास्वादयितुम् । पातुमिति यावत् । 'रसो गन्धरसे स्वादे' इति वैजयन्ती । उज्जृम्भितस्योद्भूतस्य चरमसागरौर्वाग्ने पश्चिमसमुद्रवर्तिवडवानलस्य । 'और्वस्तु वाडवो वडवानल ' इत्यमर । अर्चि पुञ्जेन ज्वालाजालेन । इहेदानीं रञ्जितमरुणीकृत किम् । इत्यनेन प्रकारेण सकलजनस्य । सर्वेषा जनानामित्यर्थ । सदेहसदोह सशयातिशय सदधाने समुत्पादयति सध्यारागे समुदञ्चिते समुज्जृम्भिते सति । अत्र गगनतलस्य निर्धारितानेकहेतुनिमित्तारुणितत्वोत्प्रेक्षणादुत्प्रेक्षा । तदुज्जीवितश्चाय सदेह इति सक्षेप । तथा सरसीरुहश्रेणिष्वम्भोजराजिषु । गृहश्रेणिष्विति च गम्यते । पत्रपुटान्येव दलपुटान्येव कपाटान्यररराणि तानि पिधानानि छादनानि यासा तासु । मुकुलितासु सतीष्वित्यर्थ । 'कपाटमरर तुल्ये', 'अपिधानतिरोधानपिधानाच्छादनानि च' इति चामर । 'वष्टि भागुरिरल्लोपमवाप्योरुपसर्गयो ' इत्यकारलोप । अत एव मधुव्रता भृङ्गा एव द्विजा ब्रह्मचारिण इति रूपकम् । तेषु प्रतिकुमुदभवनम् । कुमुदरूपभवनेष्वित्यर्थ । वीप्सायामव्ययीभाव । मकरन्दभिक्षामुद्दिश्याटत्सु । पुष्परसरूपभिक्षाटनतत्परेषु सत्स्वित्यर्थ । 'अप्रत्याख्यायिनमग्रे भिक्षेत' इत्युपदेशात्कपाटपिनद्धगृहान्विहाया यत्र भिक्षाटनस्य युक्तत्वादिति भाव । सूर्यास्तमये मधुव्रतानां मुकुलितसरसीरुहपरित्यागेन विकसितकैरवसचारसभवादियमुत्प्रेक्षा गम्यमाना रूपकसकीर्णा । तथा सायतना सायभवा । 'सायचिर–' इत्यादिना ट्युट्प्रत्ययस्तुडागमश्च । ते च

२ 'विहगानाम्' इति पाठ

ते वायवश्च तेषु । विकचकुवलयकलिकाकर्षणेन विकसितकोरकसंघर्षणेन कषायेषु सुरभिषु सत्सु । 'कलिका कोरकः पुमान्', 'रागद्रव्ये कषायोऽस्त्री निर्यासे सौरभे रसे' इत्यमरयादवौ । तिमिरेष्वन्धकारेषु तत इत इतस्ततः सञ्चरत्सु व्याप्रियमाणेषु सत्सु । तथा दिक्पालपुराणामिन्द्राद्यष्टदिक्पतिपट्टणानां गोपुरव्यूहेषु पुरद्वारसन्निवेशेषु कालागरुधूमसौमेनाधिवासनार्थं परिकल्पितकृष्णागरुधूमपटलेन श्यामलितेषु मेचकीकृतेषु सत्सु । तथा प्रतिकमलाकरम् । कमलाकरेष्वित्यर्थः । रथाङ्गविहगानां चक्रवाकपक्षिणाम् । 'कोकश्चक्रश्चक्रवाको रथाङ्गाह्वयनामकः' इत्यमरः । विश्लेषवेदनायां विरहवेदनायां पूर्वरङ्गे प्रारम्भभूते । दीनकेकारे दीनाक्रन्दिते । नैमित्तिकशब्दे । प्रेङ्खिते समुत्पन्ने सति । तथा गगनमतङ्गजे आकाशगज इति रूपकम् । नक्षत्रमाल्या तारकाश्रेण्या सप्तविंशतिमौक्तिकहारावल्या चालङ्कृते भूषिते सति । 'सप्त नक्षत्रमाला स्यात्सप्तविंशतिमौक्तिकैः' इत्यमरः ॥

अतश्चन्द्रोदयोऽभूदित्याह—

आविर्बभूव पूर्वाद्रेः शृङ्गे शृङ्गारजीवितम् ।
तमस्तमालकान्तारकुठारः शशलाञ्छनः ॥ १० ॥

आविर्बभूवेति । तमोऽन्धकार एव तमालकान्तारं तापिच्छकाननं तस्य कुठारः परशुरिति श्लिष्टपरम्परितरूपकम् । ध्वान्तविध्वंसक इत्यर्थः । 'कालस्कन्धस्तमालः स्यात्तापिच्छः' इत्यमरः । शृङ्गारस्य शृङ्गाराख्यस्य रसस्य जीवितं जीवनभूतः । तादृशस्थैर्योद्दीपकत्वात्तज्जीवक इत्यर्थः । तदुक्तम्—'मलयानिलचन्द्रायास्तदवस्था परिकीर्तिताः' इति । शशलाञ्छनश्चन्द्रः । पूर्वाद्रेरुदयपर्वतस्य । 'उदयः पूर्वपर्वतः' इत्यमरः । शृङ्गे शिखर आविर्बभवोदजृम्भत ॥

तत्करास्तमसा रुद्धा रेजिरे गगनाजिरे ।
शैवालचयसञ्छन्ना सरसीव बिसाङ्कुराः ॥ ११ ॥

तदिति । गगनाजिरे गगनाङ्गणे । 'अङ्गणं चत्वराजिरे' इत्यमरः । तमसा अन्धकारेण रुद्धास्तच्चान्द्रकराश्चन्द्रकिरणाः सरसि कासारे । 'कासारः सरसी सरः' इत्यमरः । शैवालचयसञ्छन्ना शैवालजालाच्छादिता बिसाङ्कुरा मृणालकिसलया इव । 'जलनीली तु शैवालं शैवालोऽथ कुमुद्वती', 'मृणालं बिसम्' इति चामरः । रेजिरे चकाशिरे । 'राजृ दीप्तौ' इति धातोर्लिट् ॥

तस्मिन्प्रदोषसमये सहसा हनूमा-
न्कीर्तिच्छटाजवनिकामपनीय शत्रोः ।
आविर्बभूव सुमनःपरितोषणाय
लङ्काप्रवेशनवनाटकसूत्रधारः ॥ १२ ॥

तस्मिन्निति । तस्मिन्प्रदोषसमये रजनीमुखवेलायाम् । 'प्रदोषो रजनीमुखम्'

---

१ 'यवनिकाम्' इति पाठः

इत्यमर । लङ्काप्रवेश एव नवो नवीनो नाटकसूत्रधारो नाटकप्रवर्तक प्रगल्भतो हनूमान् । अत्र नवशब्दग्रहण लङ्कापुरस्य पुरुषान्तराप्रविष्टचरत्वसूचनार्थमिति मन्तव्यम् । शत्रो रावणस्य सनर्निर्नी कीर्तिच्छटा यशोवृन्दमेव जवनिका प्रतिसीराम् । अपनीयापसार्य । तत्कीर्त्यपनयस्यैतत्स्मृत्यादिति भाव । 'वृन्द जाल चक्रवाल जालक पेटक च्छटा' इति वैजयन्ती । 'प्रतिसीरा जवनिका' इत्यमर । सुमनसा देवाना सामाजिकविबुधाना च परितोषणाय । हृदयरञ्जनार्थमित्यर्थ । 'सुमना पुष्पमालत्यो स्त्री देवबुधयो पुमान्' इति वैजयन्ती । सहसा शीघ्रमाविर्भूत । लङ्कापुरमध्यदेशप्रवेशाय प्रवृत्त इत्यर्थ । सूत्र चतुर्विधाभिनयात्मकनाटकसूचना धारयतीति सूत्रधार । 'सूत्र तु सूचने ग्रन्थभेदे तन्तुव्यवस्थयो' इति नानार्थरत्नमाला । सूत्रधारलक्षण तु—'आसूत्रयन्गुणान्नेतु कवेरपि च वस्तुन । रङ्गप्रसाधनप्रौढ सूत्रधार इहोदित ॥' इति । अय तु द्विप्रकार । एक पूर्वरङ्गविधायक, इतरस्तु नटापरपर्याय सूत्रधारसदृशगुणाकृति । प्रस्तावनप्रयोजक इति केचित् । तदुक्तम्—'प्रयुज्य रङ्ग निष्क्रान्ते सूत्रधारे सहानुगे । तादृश प्रविशेदन्य सूत्रधारगुणाकृति ॥' इति । अत्र समस्तवस्तुवर्तिसावयवरूपकालङ्कार । वसन्ततिलकावृत्तम् ॥

तत्काले लङ्काधिदेवतामात्मना सह विग्रहं विधातुं गृहीतयुवतिविग्रहां मार्गप्रसारस्यार्गलीभूय भूयसा तर्जयन्तीं निर्जित्य तया वानररचितावज्ञोपज्ञ निर्जनिलयविलय सरसिजासनशासनादावेदयन्त्या विहितानुमतिर्मारुतिर्लङ्कायामविकलमेव मैथिलीं विचिन्वन्नैर्ऋतेश्च... चतिनं प्रासादमाससाद ।

तत्काल इति । तत्काले पुरप्रवेशसमये मारुतिर्हनूमानात्मना सह स्वेन विग्रह कलह विधातु कर्तुं गृहीतो युवतिविग्रहो यया ताम् । स्त्रीरूपधारिणीमित्यर्थ । अत एव मार्गप्रसारस्य मार्गसचारस्यार्गलीभूय विष्कम्भता प्राप्य । गमनप्रतिबन्धकीभूत्वेत्यर्थ । 'तद्विष्कम्भोऽर्गल न ना' इत्यमर । भूयसा बाहुल्येन ... भर्त्सयन्तीम् । तर्जयते परस्मैपदत्व 'तर्जयन्निव केतुभि' इत्यादौ कालिदासप्रयोगदर्शनात्सिद्धम् । तर्जयतेरनुदात्तत्वे चक्षिङो ङित्करणेनानुदात्तेत्त्वलक्षणस्यात्मनेपदस्यानित्यत्वज्ञापनात्परस्मैपदमिति । अत एव 'तर्जयति भर्त्सयति ... दृश्यते' इति भट्टमल्ल । लङ्काधिदेवता लङ्काधिष्ठानदेवता निर्जित्य मुष्टिघातेन ... 'मुष्टिनाभिजघानैना हनूमान्क्रोधमूर्च्छित' इति रामायणवचनात् । अथ स ... मनशासनब्रह्मनियोगवशात् । उपज्ञायत इत्युपज्ञा आद्यज्ञानम् । 'उपज्ञा ज्ञानमाद्य स्यात्' इत्यमर । कर्मण्यण्प्रत्यय । वानरेण रचिता विहिता यावज्ञावधीरण सोपज्ञा आद्य ज्ञान यस्य स तथोक्तम् । 'वानरकृतावधीरण तव यदा स्यात्तदा लङ्काया विनाश

१ 'मार्गस्य' इति पाठ २ 'ततस्तया' इति पाठ ३ 'निजविलयम्' इति पाठ
४ 'नैर्ऋति' इति पाठ

इत्यादौ जातमित्यर्थ । निजनिलयविलयं निजनिकेतननाशमावेदयन्त्या । 'इद च तथ्य शृणु मे ब्रुवन्त्या वै हरीश्वर । स्वय स्वयभुवा दत्त वरदान यथा मम ॥ यदा त्वा वानर कश्चिद्विक्रमाद्वशमानयेत् । तदा त्वया हि विज्ञेय रक्षसा भयमागतम् ॥' इत्यादिरामायणोक्तरीत्या कथयन्त्येत्यर्थ । तया लङ्काधिदेवतया विहितानुमति कृताङ्गीकार सन् । लङ्कायामविक्रम्येवाप्रतिहतमेव मैथिलीं विचिन्वन् मृगयन् । नक्तञ्चरचक्रवर्तिनो राक्षससार्वभौमस्य रावणस्य प्रासाद हर्म्यमाससाद प्राप ॥

तत्र,

तत्रेति । तत्र तस्मिन् प्रासादासादनसमये ॥

एषा राक्षससार्वभौमनगरी रक्षश्चमूरक्षिता
तस्येद सदन सुवर्णशिखर बिभ्राणमभ्रावलिम् ।
एतत्पुष्पकमाहृत धनपतेरित्यादरान्मारुते-
स्तत्रादर्शयदिन्दुदीपकिरणप्रद्योतिताशा निशा ॥ १३ ॥

एषेति । एषैव रक्षश्चमूरक्षिता राक्षससेनाभिगुप्ता राक्षससार्वभौमनगरी रावणराजधानी । तथेदमेतत्तस्य रावणस्य सदनमिव सुवर्णशिखर हिरण्मयशृङ्गमभ्रावलिं बिभ्राण बिभ्रत् । मेघपर्यन्तोन्नतमित्यर्थ । भृञ शानच् । सदन गृहम् । तथैतद्धनपते । धनपतिं विजित्येत्यर्थ । 'ल्यब्लोपे कर्मण्यधिकरणे पञ्चमी वाच्या' । [१] आहृतमपहृत पुष्पक पुष्पकाख्य विमानम् । इत्यनेन प्रकारेणादराच्छ्रीरामकार्ये तत्परत्वजनितप्रीतिविशेषात् । मारुतेर्हनूमत । इन्दुरेव दीपस्तस्य किरणै प्रद्योतिता प्रकाशिता आशा दिशो यया सा तथोक्ता निशा रात्रिरदर्शयत् । यथा काचित्कस्मैचिदभ्यागताय रात्रौ दीपप्रभया सर्वं द्रष्टव्य प्रदर्शयति तद्वदनापीत्यर्थ । चन्द्रोदयादिनप्रकाशे सति मारुति सर्वं निर्वर्णयामासेति फलितोऽर्थ । अत्र निशाया क बासव धेऽपि तत्पर धाभिधानादतिशयोक्तिभेद , स चैन्दवेदावर्तिरूपकेण ति । शार्दूलविक्रीडित वृत्तम् ॥

तदि

कारण [२] साक्षाच्चन्द्र एव मारुते साहाय्यकतत्परोऽभूदित्युत्प्रेक्ष्यते—

मर । दैवे च,

'नन्नीला चेति । किचेत्यर्थ ॥

चकाशिरे कारमेवाह—

आदित्य कृतकृत्य एष भविता सीतापतेरीदृश
साहाय्य विरचय्य कीर्तिमतुलामादित्यसुना सूनुना ।
इत्यालोच्य तदा किल स्वयमपि ख्यातिं ग्रहीतु परा
लङ्काया रघुनाथदूतसरणौ चन्द्रेण दीपायितम् ॥ १४ ॥

आदित्य इति । आदित्य सूर्य कर्ता । सीतापते श्रीरामस्य । एतेन क्षण-

१ 'विमानश्रिय' इति पाठ २ 'अमितान्' इति पाठ

मानमपि तद्विरहासहिष्णुत्वं सूच्यते । ईदृशमित्थंभूतम् । सीतान्वेषणरूपमित्यर्थः । साहाय्यं सहायकर्म । सहायकारित्वमिति यावत् । 'ब्राह्मणादित्वात्ष्यञ्' । विरचय्य कृत्वा । 'ल्यपि लघुपूर्वात्' इत्ययादेशः । अतुला निरुपमा कीर्तिं ख्यातिमादित्सुना आदातुमिच्छुना, सजिघृक्षुणेत्यर्थः । ददाते सन्नन्तादुप्रत्ययः । सूनुना पुत्रेण सुग्रीवेण कृतकृत्यः कृतार्थो भविता भविष्यत्येव । भवनेर्लुट् । इतीत्थमालोच्य किम् । मत्वेत्यर्थः । तदा तस्मिन्समये स्वयमपि परां ख्यातिं ग्रहीतुं संपादयितुं लङ्कायां रघुनाथदूतस्य हनूमतः सरणौ मार्गे चन्द्रेण दीपायितं दीपेनेवाचरितम् । तद्वत्सर्वं हनूमते प्रदर्शितमित्यर्थः । अहोरात्रप्रकाशकत्वेन तुल्ययोरावयोरन्यतरस्य ख्यातिसंभवे मया तूष्णीं स्थातुं नोपयुज्यत इति मत्वा चन्द्रेणाप्येवमाचरितमित्युत्प्रेक्षितत्वादुत्प्रेक्षालंकारः । दीपशब्दादाचारक्यङन्ताद्भावे क्तः । वृत्तं पूर्ववत् ॥

एवमेव पर्यटन्नस्वप्नसुन्दरीसौन्दर्यमुद्रां निद्रयाप्यतिशय्य शय्यागृहे कृतसंवेशं वेशयुवतिपरिवृतमवरोधवधूजनमप्यनिरोधेन निरीक्ष्य तत्र वितथमनोरथो मारुतिर्विरचितबहुविधचिन्ताप्रकारः प्राकाराद्वप्लुतः सन्नशोकवनिकायामपि मैथिलीमन्वेष्टुमिष्टदेवताप्रणतिमतनुत ॥

एवमिति । एवमेवोक्तप्रकारेणैव मारुतिः पर्यटन्संचरन् । सीतानिरीक्षणार्थमिति भावः । न विद्यते स्वप्नो निद्रा येषां तेऽस्वप्ना देवाः । 'आदित्या ऋभवोऽस्वप्नाः' इत्यमरः । तेषां याः सुन्दर्यस्तासां सौन्दर्यमुद्रां रामणीयकपराकाष्ठां निद्रया निद्रावस्थयाप्यतिशय्यातिक्रम्य । जाग्रद्दशायां तु किं वक्तव्यमिति भावः । शय्यागृहे शयनमन्दिरे कृतसंवेशं विहितस्वापम् । निद्राणमित्यर्थः । 'स्यान्निद्रा शयनं स्वापः स्वप्नः संवेश इत्यपि' इत्यमरः । वेशयुवतिपरिवृतं वेश्याजनपरिवेष्टितम् । 'तच्छास्थानगरं वेशो वेश्याजनसमाश्रयः' इत्यमरः । अवरोधवधूजनं मन्दोदर्यादिकान्तःपुरस्त्रीजनं च । 'शुद्धान्तश्चावरोधश्च' इत्यमरः । अनिरोधेनाप्रतिबन्धेन निरीक्ष्य दृष्ट्वा । तत्रान्तःपुरे वितथमनोरथः सीतादर्शनालाभाद्व्यर्थमनोरथः । अत एव विरचिता बहुविधा नानारूपाश्चिन्ताप्रकारा विचारपरिपाट्यो येन स तथोक्तः । 'किं नु सीताथ वैदेही मैथिली जनकात्मजा । उपतिष्ठेत विवशा रावणं दुष्टचारिणम् ॥' इत्यादि श्रीरामायणोक्तनानाविधचिन्तासमनन्तरं प्राकारादवप्लुत इत्यर्थः । अत एव प्राकारादवप्लुतः सन् । लङ्घितप्राकारः सन्नित्यर्थः । अशोकवनिकायामपि रावणान्तःपुरोचितप्रमदावनेऽपि मैथिलीं सीतामन्वेष्टुं विचेतुमिष्टदेवताना वसुरुद्रादयभीष्टदेवतानां प्रणतिं नमस्कारमतनुतावर्तत् । प्रारब्धकार्यसिद्धये देवतानमस्कारं चकारेत्यर्थः । तथा च रामायणम्—'वसून्रुद्रांस्तथादित्यानश्विनौ मरुतोऽपि च । नमस्कृत्वा गमिष्यामि रक्षसां शोकवर्धने ॥' इति ॥

---

१ 'युवतीजनपरिवृतम्' इति पाठः २ 'प्राकारात्' इति पाठः ३ 'अभीष्टदेवताप्रणामम्' इति पाठः

असौ जनकनन्दिनीं तत इतो विचिन्वन्क्षणा-
दशोकवनिकामगादपगतान्यमार्गभ्रमः ।
परामभिलषन्गतिं शमधनो यथा निर्मम-
स्त्रयीमखिलकिल्बिषप्रशमनैकदिव्यौषधिम् ॥ १५ ॥

असाविति । असौ हनूमाञ्जनकनन्दिनीं जानकीं तत इतो विचिन्वन्मृगयन्नपगतोऽन्यमार्गभ्रमो मार्गान्तरसंचारः संसारमार्गविभ्रान्तिश्च यस्य स तथोक्तः सन् । विशेषणमेतच्छमधनेऽपि योज्यम् । क्षणात्क्षणमात्रेणाशोकवनिकामगात्प्रापत् । कथमिव । ममेत्येतदव्ययम् । ममत्वाद्वाञ्छितादहितो निर्ममो निःस्पृहः । शमो वैराग्यादिना निर्विकारचित्तत्वम्, स एव धनं यस्य स शमधनः । वैराग्यसंपन्नो मुनिरित्यर्थः । परां गतिं मुक्तिमभिलषन्वाञ्छन् । अखिलकिल्बिषप्रशमने सकलपापनिरासे एकदिव्यौषधिम् । समस्तपापक्षयकरीमित्यर्थः । त्रयीं यथा वेदत्रयीमिव । 'सामान्यं विशेषे पर्यवस्यति' इति न्यायेन प्रकृतोपयोगित्वाद्ब्रह्मप्रतिपादकोपनिषद्विद्यामित्यर्थः । 'इति वेदास्त्रयस्त्रयी' इत्यमरः । 'इववद्वायथाशब्दाः' इति दण्ड्याचार्यानुशासनादुपमालंकारः । स च त्रय्यामोषधित्वरूपणाद्रूपकालंकारेणाङ्गेन संकीर्यते । पृथ्वीवृत्तम् ॥

ततस्तस्या नागपुनाग[1]तालहिन्तालतमालकृतमालसरलवकुलवञ्जु[2]लतिलकामलककुटजलिकुचकतककक्कोलाङ्कोल[3]लवङ्गविकङ्कतकेतकी[4]कदम्बोदुम्बरकपित्थाश्वत्थकुरवकमरुवकमाकन्द[5][6]कुन्दतिन्दुकचन्दनस्यन्दनचम्पकचाम्पेयपनसवेतसपलाशपाटलारसाल[7]प्रियालु[8]प्रायैरनेकैरनोकहनिवहैः परिवृताया[9] परिभ्रमदभ्रकूपनिकट[10]विटपनिनिडितगगनप्रपञ्चा काचन काञ्चनमयीं शिंशपामारुरोह ॥

तत इति । ततस्तदनन्तरम् । नागा नागदन्तकाः, पुनागा देववल्लभाः, तालास्तृणराजाह्वयाः, हिन्तालाः श्रीतालाः, तमालास्तापिच्छाः, कृतमाला आरग्वधाः, सरला देवदारुविशेषाः, वकुलाः केसराः, वञ्जुला अशोकाः, तिलकाः क्षुरकाः, आमलकास्तिष्यफलाः, कुटजा गिरिमल्लिकाः, लिकुचा लकुचाः, कतका जलपङ्कशोधकबीजवृक्षविशेषाः, कक्कोलानि कोशफलानि गन्ध्याविशेषाः, अङ्कोला निकोचकाः, लवङ्गानि देवकुसुमानि, विकङ्कताः स्रुवावृक्षाः, केतक्यस्तृणद्रुमविशेषाः प्रसिद्धाः, कदम्बा नीपाः, उदुम्बरा जन्तुफलाः, कपित्था दधिफलाः, अश्वत्था अश्वत्थदलाः कुरवका रक्तकुरण्टकाः, मरुवकाः पिण्डीतकाः समीरणा वा, माकन्दाश्चूतविशेषाः,

१ 'पुनाग' इति नास्ति क्वचित् २ 'वञ्जुल' इति नास्ति क्वचित् ३ 'अङ्कोल' इति नास्ति क्वचित् ४ 'केतकी' इति नास्ति क्वचित् ५ 'कदम्बक' इति पाठः ६ 'माकन्द' इति नास्ति क्वचित् ७ 'रसाल' इति नास्ति क्वचित् ८ 'प्रियाल' इति पाठः ९ 'परिवृताम्' इति पाठः १० 'विकट' इति नास्ति क्वचित्

कृतानि विकलितायमाणीन्द्रियाणि यस्य स तथोक्त । तथा सरसहरिचन्दनचर्चया सद्रवरक्तचन्दनलेपनेन च । 'गुणे रागे द्रवे रस' इत्यमर । जानकीदर्शनेच्छया च प्रकटित प्रकाशितो रागो लौहित्यमनुरागश्च यस्य स तथोक्त । 'रागोऽनुरक्तौ मात्सर्ये क्लेशादौ लोहितादिषु' इत्यमर । तथा परिवर्तितोपरि सन्निवेशेनासुक्ता या वैकक्षस्रमालोरसि तिर्यक्प्रसारितपुष्पमाला तया च । 'वैकक्षक तु तत् । यत्तिर्यक्क्षिप्तमुरसि' इत्यमर । मुकुटरत्नप्रभया कोटीरहीररत्नमणिदीप्त्या च विरस्कृता न्यक्कृता नक्षत्रमाला सप्तविंशतिमौक्तिकमाला तारकाश्रेणिश्च येन स तथोक्त सन् । एतेन पङ्क्त्या, अपरत्र कान्तिप्रसाराचेति भाव । 'सैव नक्षत्रमाला स्यात्सप्तविंशतिमौक्तिकै' इत्यमर । शनै शनैर्मन्दप्रकारम् । मदमदनावेशवशादतिमन्थर मित्यर्थ । अशोकवनिकामविशत् प्रविष्टवान् ॥

रजनिचरमभागे वारसीमन्तिनीना
करतलकलिताभिर्दीपिकामार्जनीभि ।
दिशि दिशि परिमृष्ट यत्तमस्तत्समस्त
हृदयमवजगाहे केवल रावणस्य ॥ १९ ॥

रजनीति । रजनिचरमभागे रात्रिविपरिवृत्तिसमये । अपररात्र इत्यर्थ । वार सीमन्तिनीना । वारनारीणाम् । 'नारी सीमन्तिनी वधू' इत्यमर । करतल करतलधृताभिर्दीपिकाभिरेव मार्जनीभि शोधनीभि, दिशि दिशि प्रतिदिशम् । वीप्साया द्विरुक्ति । यत्तमोऽन्धकारो मोहश्च परिमृष्ट परिशोधितम् । जातमिति शेष । तत्समस्त कृत्स्न तम कर्तृ रावणस्य हृदय केवल हृदयमेवावजगाहे प्रविवेश । यथा लोके स्त्रीकरधृतमार्जन्या परिमृष्टो भूपराग कुत्रचिम्मन्दिरान्तर, यथा वा दिनकरकराभिमृष्ट सवतोदिक् शावरमन्धकार गिरिगह्वर प्रविशति तद्वदित्यर्थ । दीपिकाधरवारनारीपरिवेष्टितो रावण परममोहाविष्टहृदयस्तदानीमशोकवनिका प्रविष्ट इति फलितार्थ । अत्र जानकीसगतिहेतुत्वेन प्रसिद्धस्य रावणहृदयतम प्रवेशस्य दीपिकामार्जनीपरिशोधनहेतुत्वेनोत्प्रेक्षणादुत्प्रेक्षा व्यञ्जकप्रयोगाद्गम्या । सा च तमस श्लेषभित्तिकाभेदाध्यवसायमूलातिशयोक्त्या रूपकानुप्राणितया निर्व्यूढेति सकर ॥

तत किं तत्राह—

सोऽय मदान्धहृदयो रघुवीरपत्नीं
सीमन्तिनीति हतनीतिरवाप पाप ।
आमूलपल्लवितकोमलसल्लकीति
वैतानपावकशिखामिव वारणेन्द्र ॥ २० ॥

सोऽयमिति । मदेन दर्पेणान्ध विवेकशून्य हृदय यस्य स तथोक्त । अत एव हतनीतिर्नष्टनय । दुर्विनीत इति यावत् । तथा पापानि परदाराभिमर्शकल्मषाण्यस्य सन्तीति पाप । दुराचार इत्यर्थ । अर्शआद्यच्प्रत्यय । सोऽय रावण

सीमन्तिनी साधारणयोषिदिति मत्वेति शेषः । ननु निजकुलनिर्मूलनमूलभूता जानातीति भावः । रघुवीरपत्नी श्रीरामधर्मभार्याम् । वारणेन्द्रो मत्तगजः । मूलादारभ्य आमूलम् । 'आङ् मर्यादाभिविध्योः' इत्यव्ययीभावः । तत्र पल्लवितशब्देन 'सुप् सुपा' इति समासः । आमूलपल्लविता सजातपल्लवा । तारकादित्वादितच् । कोमला अभिनवा च सल्लकी गजप्रियलताविशेषः सेति । मत्वेति शेषः । 'सल्लकी स्याद्गजप्रिया' इति हलायुधः । वितानस्याय वैतानो यज्ञियः । 'वितानो यज्ञविस्तारे ऌभेऽपि ऋतुकर्मणि' इति विश्वः । स चासौ पावकश्च तस्य शिखा ज्वालामिवाप प्राप । उपमालङ्कारः । अत्र रघुवीरशब्देन श्रीरामवीर्यात् सीतापातिव्रत्यान्निजदुर्नयाच्चास्यासन्नमृत्युत्वं सूचितमित्यवगन्तव्यम् ॥

एतद्दर्शनेन वेपमानतनुलता मैथिली कापुरुषविषयपरुषवचनपारम्पर्येण विदीर्यमाणहृदया हृदयदयितशयप्रत्ययादमुमेव तृणमन्तरतः कृत्वा स्थिता पर्यभाषत ॥

एतदिति । एतद्दर्शनेनैतस्य रावणस्य कर्मणि दर्शनेनावलोकनेन वेपमाना कम्पमाना तनुलता गात्रलता यस्याः सा तथोक्ता मैथिली उल्लिखित । पुरुषः कापुरुषः । 'विभाषा पुरुषे' इति किंशब्दस्य काऽऽदेशः । तस्य विषयाणि गोचराणि । दुर्जनोचितानीति यावत् । तादृशानि यानि परुषवचनानि कर्णकठोरदुर्भाषणानि तेषां पारम्पर्येण परम्परया । 'मां दृष्ट्वा नागनासोरु गूहमाना स्तनोदरम् । अदर्शनमिवात्मानं भयान्नेतुं त्वमिच्छसि ॥ कामये त्वां विशालाक्षि बहु मन्यस्व मां प्रिये' ॥ इत्यादिरामायणोक्तरीत्या । अवाच्यवचनप्रहेलिकस्य इत्यर्थः । विदीर्यमाणहृदया विदीर्यमाणान्तःकरणा सती । हृदयदयितस्य प्राणेश्वरस्य श्रीरामस्याशये सर्वदा स्वजिघृक्षारूपाभिप्राये प्रत्ययाद्विश्वासाद्धेतो । अमुं रावणं प्रत्येव । न तु व्यक्त्यन्तरं प्रतीत्यर्थः । तृणमन्तरतो मध्ये कृत्वा स्थापयित्वा स्थिता वर्तमाना सती । पर्यभाषत प्रत्युवाच । रावणस्य साक्षात्सम्भाषणानर्हत्वात्तृणव्यवधानकरणं द्रष्टव्यम् । यद्वा यथा श्रीरामस्तृणेनैव काकासुरं निरस्तवान् तथा तेनैव तृणेन त्वामपि निरसिष्यतीति ज्ञापनार्थं वा, पशुसमानस्य तवेदं तृणमेव भोज्यमिति बुद्ध्या वा, तृणदानेन श्रीरामपादयोः पतेति बुद्ध्या वा, आत्मप्रशंसापरस्य तवधैर्यमेतत्तृणसदृशमिति बुद्ध्या वा, जगदेकवीरस्य श्रीरामस्यापराधाचरणेन भवान्साबन्धो विनशिष्यतीति तृणं छित्त्वा निवेदनार्थं वा, तृणमन्तरतः कृत्वा प्रत्युत्तरं दत्तवतीत्यर्थः ॥

तत्प्रकारमेवाह—

अयि, सकलसमाचारप्रतिष्ठानिष्ठः परमेष्ठी ननु कुलगुरुर्भवतः परकलत्ररतिरपत्रपा जनयति हि गोत्रजातानाम् ॥

---

१ 'दर्शनवेपमान' इति पाठः २ 'विषयवचन' इति पाठः ३ 'दयितशौर्य' इति पाठः ४ 'दृगाय मता दृगान्' इति पाठः ५ 'अयि भो' इति पाठः ६ 'कलत्रगात्रनेत्रप्रसक्तिरप्यनिरपत्रपा' इति पाठः

अयीत्यादिना। अयि इत्यामन्त्रणेन तस्य नामाप्युच्चारयितुमनर्हमितीव निर्देशितमित्यवगन्तव्यम्। सकला समस्ता ये सदाचारास्तत्सद्धर्मार्थमोचिता सच्चाचारास्तेषा प्रतिष्ठाया निष्ठा प्रतिष्ठा तात्पर्यं यस्य स तथोक्त। समस्तसदाचारानिबर्हणधुरीण इत्यर्थ। परमे स्थाने तिष्ठतीति परमेष्ठी ब्रह्मा। 'परमे कित्' इति कनिप्रत्यय औणादिक। 'तत्पुरुषे कृति बहुलम्' इत्यलुक्। 'स्थास्थिन्स्तृणाम्' इति वक्तव्यात्षत्वम्। भवनस्तव कुलगुरुरनुकुलस्वामी ननु। वराप्रवर्तक खल्वित्यर्थ। ब्रह्मणो नप्तृत्वात्त्व महाकुलप्रसूत एव जातोऽसीति भाव। अस्तु। तत किं तत्राह—परेति। परकलत्रेषु परदारेषु रतिरनुरागो यस्य स तथोक्त। भवानिति शेष। 'रति स्मरप्रियाया च रागेऽपि सुरतेऽपि च' इति विश्व। गोत्रवालाना त्वद्वंशोद्भवानाम्। 'गोत्र वशे पुमान्शैले' इति भागुरि। अपत्रपा लज्जा जनन्त्या तादृशति। हिरवधारणे। शेषे प्रथम। त्वदीयजुगुप्सितकर्मेवशात्तद्वंश्या लज्जिता भवन्तीत्यर्थ। सदाचारप्रतिष्ठानिष्ठपरमेष्ठिवंशजेन त्वया तन्निष्ठेनैव वर्तितव्यम्। नत्वेवभूतदुराचारेण सदाचाराणा त्वद्गोत्रजानाना लज्जाजनकेन भवितव्यमिति भाव। 'कलत्र श्रोणिभार्ययो', 'लज्जा सापत्रपान्यत' इति चामर॥

तथा च विमर्शेविकर्तव्यमित्याशङ्क्य मयोपदिश्यमानमेतद्धित तदावश्य कर्तव्यम् तथाच श्रेयो भविष्यतीत्याह—

भूयोऽपि पञ्चवटीपरिसरममुं जनमेनुकूलप्रभञ्जन इवानुकूल कूलोपकण्ठं परिभ्रष्टां नावमिव यदि नयेथा, तर्हि तवापि दयते नियतं मदीयो जीवितेशः साक्षाज्जीवितेशोऽपि त्वयि दयालुर्भवेत्।

भूय इति। अमु जनमित्यात्मनिर्देश। मामित्यर्थ। पुरुषबुद्धिरेव मयि कर्तव्या, न तु स्त्रीबुद्धिरिति ज्ञापनार्थमित्थ निर्देश। पञ्चवटीपरिसर पञ्चवट्याश्रमपर्यन्तभुवम्। 'पर्यन्तभू परिसर' इत्यमर। अनुकूलप्रभञ्जनोऽनुकूलवायुरिव परिभ्रष्ट प्रतिकूलवायुवशादमार्गगता नाव कूलोपकण्ठ तीरप्रान्तमिव। इत्यनेकवेयमुपमा। भूय पुनरपि नयेथा यदि प्रापयेथाश्चेत्। नयतिर्द्विकर्मक। तर्हि मदीयो जीवितेशो मत्प्राणेश्वर श्रीराम। परमदयालोरिति भाव। 'जीवितेशो यमे कान्ते' इति विश्व। तवापि परापहरणरूपापराधकर्तुरपि। सम्बन्धसामान्ये षष्ठ्युक्त्या। नियत निश्चित दयते दया करिष्यति। महापराधी दुराचारोऽय इत्यनेन इति न मारयिष्यतीत्यर्थ। वर्तमानसामीप्ये वर्तमानप्रत्यय। इत्थ शरणागते त्वयि कामामुरवद्दया करिष्यति। तादृशमिन्द्रगुणगणनापरतन्त्रा एव दयाल्वो न पूर्वापराधपरतन्त्रा इति भाव। अत साक्षाज्जीवितेश प्रत्यक्षोऽन्तकोऽपि त्वयि विषये दयालुर्दयावान्भवेत्। न मारयेदित्यर्थ। श्रीरामदयापात्रस्य कथ मरणमिति भाव॥

---

१ अनुकूल' इति पाठ २ कूलोपकण्ठपरिभ्रष्टाम्' इति पाठ

नचैव मत्प्रत्यर्पणेन प्राणत्राणनामेव फलम्, अपितु सकललोकश्लाघनीयश्रीराम-मैत्रीपात्रमपि भविष्यसीत्याह—

दाशरथेर[1]जय्याया मैत्र्या पात्रमपि भवितासि ॥

दाशरथेरिति । दाशरथेः श्रीरामस्य सम्बन्धिन्या अजय्याया जेतुमशक्याया अपरिहार्याया । यावज्जीवनभाविन्या इति यावत् । 'जय्यो यः शक्यते जेतुं जेयो जेतव्यमात्रके' इत्यमरः । 'क्षय्यजय्यौ शक्यार्थे' इति निपातनात्साधु । मैत्र्या सख्यस्य । मैत्री व्याख्याता । पात्रं योग्यो भवितासि भविष्यसि । अभ्युच्चयश्चार्थ लाभश्च भवितेति भावः । 'योग्यभाजनयोः पात्रम्' इत्यमरः ॥

विपक्षे दण्डमाह—

किंतु खरप्रमुखनिशाचरबलमथनसमय[2]चिरलग्नसान्द्र[3]वसापङ्किलमुखमार्यपुत्रस्य शिलीमुखं भवन्तमन्तरेण कः श्रद्दधीत निजहृदय[4]गलितरुधिरधारया प्रक्षालयितुम् ॥

किंत्विति । किंतु । मदुक्तादन्यथाकरण इत्यर्थः । खरप्रमुखनिशाचरबलस्य कोपयुक्तखरासुरप्रभृतिराक्षससेनाया मथनसमये विध्वंसनकाले रुचिरं यथा तथा । 'सुचिरं' इति पाठेऽतिचिरकालमारभ्य । लग्नया सम्बद्धया सान्द्रवसया मेदुरमेदोविशेषेण पङ्किलं पङ्कवत् । पिच्छादित्वादिलच् । मुखमग्रं वदनं च यस्य तं तथोक्तम् । आर्यपुत्रस्य श्रीरामस्य शिलीमुखं बाणम् । अलिं चेति प्रतीयते । भवन्तमन्तरेण त्वां विना । 'अन्तरान्तरेण युक्ते' इति द्वितीया । निजहृदयात्स्वकीयवक्षःस्थलाद्गलिता निःसृता या रुधिरधारा तया प्रक्षालयितुं शोधयितुं कः श्रद्दधीत श्रद्धां कुर्यात् । तादृक्शिलीमुखक्षालने त्वमेव श्रद्धावान् । नान्य इत्यर्थः । मदुक्तान्यथाकरणे श्रीरामः खरविदारणबाणेन त्वदीयं वक्षो विदारयिष्यतीति भावः । 'श्रदन्तरोरुपसर्गवद्वृत्तिर्वाच्या' इति श्रच्छब्दस्य पूर्वनिपातः ॥

आस्तां तावद्रामबाणवार्ता । लक्ष्मणबाणानां त्वयि निपततां को वा निवारयितेत्याह—

अथवा जनस्थानसमरादारभ्य समग्रभावावग्रहतृपितानां सौमित्रिपत्रिचातकानां शोणिताम्बुपारणां त्वदापनयश्चेत्क[5] समर्थो निवारयितुम् ॥

अथवेति । अथवेति पक्षान्तरे । जनस्थाने यत्समरं खरादिराक्षसमारणं रणं तस्मादारभ्य । ततः प्रभृतीत्यर्थः । 'अन्यारादितरर्ते—' इत्यत्र 'आरभ्यार्थयोगेऽपि' इति वचनात्पक्षे पञ्चमी । अत एव 'यथा कार्तिक्या प्रभृत्याग्रहायणी' इति भाष्यकारप्रयोगादेव प्रभृतिशब्दयोगे पञ्चमीति कैयटः । समराभाव एवावग्रहो वृष्टिप्रतिबन्ध इति रूपकम् । 'वृष्टिर्वर्षं तद्विघातेऽवग्राहावग्रहौ समौ' इत्यमरः । तेन तृषि-

---

१ 'अजेयस्य' इति पाठः　२ 'सुचिर' इति पाठः　३ 'वसापङ्कपङ्किल' इति पाठः
४ 'त्वदङ्गगलितशोणित' इति पाठः　५ त्वदापनयधनमश्चेत् इति पाठः

तासां सौमित्रिपत्रिणां लक्ष्मणबाणानामेव चातकानां पक्षिविशेषाणाम्। 'पत्री रोप इषुर्द्वयोः' इत्यमरः। शोणिताम्बुपारणं त्वद्रक्ताम्बुपानं तत्पानयथेच्छतर्पणाभावरूपदुर्नयो यदि तर्हि निवारयितुं कः समर्थः। न कोऽपीत्यर्थः। अमोघानां लक्ष्मणबाणानां गतिं ब्रह्मापि वारयितुं न शक्तः। अतस्त्वद्वाणा अपि त्वद्रुधिर पास्यन्तीति भावः॥

अथ निशिचरनाथं पञ्चबाणीनिभिन्नं
न हि जनकसुताया प्रापदेकापि वाणी।
जनमुपनतमृत्युं पञ्चवक्त्राहिदष्टं
विशति हतविषाघेरौषधे किं नु शक्तिः॥ २१॥

अथेति। अथ जानकीभाषणानन्तरं पञ्चानामरविन्दादीनां बाणानां समाहारः पञ्चबाणी। त्रिलोकीवदन् प्रक्रिया। तया निभिन्नं विदारितम्। अत्यन्तकामोपहतमित्यर्थः। पञ्चबाणभिन्नस्यैवावस्था वक्तुं न शक्यते, पञ्चबाणभिन्नस्य तु किं वक्तव्यमिति भावः। निशिचरनाथं रावणं जनकसुतायाः एकाप्युक्तानां वाचां मध्ये काचिदपि वाणी वाक् न प्रापत्। कामापहृदयोऽयं न कामपि वाणीमशृणोदित्यर्थः। आप्लोदेर्लुङ्। हिरवधारणे। 'हिर्हेतावयवधारणे' इत्यमरः। अत्र दृष्टान्तमाह—जनमिति। उपनतमृत्युमापन्नमरणम्। अत एव पञ्चवक्त्रेण पञ्चमुखेनाहिना सर्पेण दष्टं जनं हतविषाघे। विषदोषपरिहरणशक्ताया अपीत्यर्थः। औषधे शक्तिः सामर्थ्यं विशति किं नु। न प्रविशत्येवेत्यर्थः। दृष्टान्तालङ्कारः—'यत्र वाक्यद्वये बिम्बप्रतिबिम्बतयोच्यते। सामान्यधर्मो वास्यैः स दृष्टान्तो निगद्यते॥' इति लक्षणात्॥

एवं जनकदुहितुरवधीरणाफणितिमाकर्ण्य कोपपराङ्मुखो दशमुखस्तामभितो निवसन्तीरारक्षिकराक्षसीरुद्दिश्य 'भवत्यः, चतुर्भिरप्युपायैरेनामवश्यं वश्यां कुरुध्वम्। इयमननुकूला चेदिमां हताशां प्रातरशनाय महानसं नयत' इत्यादिश्य निशान्ते प्रत्यासन्ने निशान्तमेव प्रविवेश।

एवमिति। एवमुक्तरूपं जनकदुहितुः सीताया अवधीरणाफणितिमवमाननावचनमाकर्ण्य कोपपराङ्मुखः कोपविह्वलो दशमुखस्तामभितः। तस्याः सीतायाः समन्तादित्यर्थः। 'अभितः परितः—' इत्यादिना द्वितीया। निवसन्तीर्वर्तमानाः। आरक्षणं सरक्षणं प्रयोजनमासामित्यारक्षिक्य। 'प्रयोजनम्' इति ठञ्। ङीप्। ततः 'स्त्रियाः पुंवत्—' इत्यादिना पुंवद्भावः। ताश्च ता राक्षस्यश्च ता उद्दिश्य। भान्तीति भवत्यः। अघटितघटनानैपुण्यसंपन्नत्वेन प्रशस्ता हे राक्षस्यः। 'भातेर्डवतु' इत्यौणादिको डवतुप्रत्ययः। 'उगितश्च' इति ङीप्। यूयं चतुर्भिरप्युपायैः सामदान-

१ 'पञ्चबाणावभिन्नम्' इति पाठः २ 'आरक्षक' इति पाठः ३ 'आहूय' इति पाठः
४ 'एना ममावश्यम्' इति पाठः ५ 'प्रातराशाय' इति पाठः ६ 'विवेश' इति पाठः

भेददण्डरूपैश्चतुर्भिरुपायैरप्येना सीतामवश्यं नियतं वद्याम् । 'वशं गत' इति यत्प्रत्यय । कुरुत्वम् । येन केनाप्युपायेन वशीकुरुतेत्यर्थ । अथैव सीताऽननुकूलाऽप्रशगा चेत्तर्हि हताशा नष्टबुद्धिमिमां सीता प्रातरशनाय प्रातःकालभोजनार्थं महानसं पाकस्थानम् । 'समानौ रसवत्या तु पाकस्थानमहानसे' इत्यमर । नयत प्रापयत । एतन्मास विशस्य पचनार्थमिति भाव । नयतेर्द्विकर्मक । इत्येवमादिश्याज्ञाप्य । निशान्ते निशावसाने । प्रभात इत्यर्थ । प्रत्यासन्ने समापवर्तिनि सति । निशान्तं गृहमेव प्रविवेश प्रविष्टवान् । 'निशान्त गृहशान्तयो' इति विश्व ॥

तदनु क्षणदाचरीणा भीषणवीक्षणवाग्दोषोन्मेषणमुकुलितहृदयपुण्डरीका पुण्डरीकयूथपरिवृतसारङ्गाङ्गनाभङ्गीमङ्गीकुर्वाणा गीर्वाणतरुणीव शापवलाद्वसुधा प्रपन्ना जनकनन्दिनी चिन्तामेवमकरोत् ॥

तदन्विति । तदनु रावणगृहप्रवेशानन्तरं क्षणदाचरीणां त्रिजटाप्रमुखाराक्षसीनां पिशाचीनां च भीषणानि भयङ्कराणि वीक्षणानि विलोकनानि यस्मिंस्तत्तथोक्तं तस्माद्वाग्दोषोन्मेषणात् 'तस्य त्व राक्षसेन्द्रस्य भार्या भव यशस्विनि' इत्यादिदुर्वचनोच्चारणात् । तथा वागेव रात्रिस्तस्या उन्मेषणादाविर्भावाद्धेतो । 'दोषा रात्रिमुखे रात्रावत्रानव्ययमिष्यते' इत्यभिधानात् । मुकुलीकृतं सङ्कुचितं हृदयमेव पुण्डरीकमम्भोजं यस्या सा तथोक्ता । राक्षसीपरुषभाषणवशान्निर्भिन्नहृदयेत्यर्थ । 'पुण्डरीक सिताम्भोजम्' इत्यमर । श्लेषसङ्कीर्णोऽत्र रूपकालङ्कार । किं च पुण्डरीकयूथो व्याघ्रसमूह । 'व्याघ्रेऽपि पुण्डरीको ना' इत्यमर । तेन परिवृताया उपनिबद्धाया सारङ्गाङ्गनाया हरिणाङ्गनाया या भङ्गी परिपाटिस्तामङ्गीकुर्वाणानुवर्तमाना । प्राणप्रयाणपर्यन्तावस्था प्राप्नुवानेत्यर्थ । उपमा । करोतेस्ताच्छील्ये शानच् । तथा शापबलाद्वसुधा प्रपन्ना भूलोकं प्राप्ता गीर्वाणतरुणी सुरसुन्दरीव स्थिता जनकनन्दिनी । एवं वक्ष्यमाणरूपां चिन्तामकरोत् ॥

तत्प्रकारमेवाह—

नूनं विदितवृत्तान्ते जटायुषि गतायुषि ।
मामिहस्थामार्यपुत्र किं नाधिगतवान्प्रभु ॥ २२ ॥

नूनमिति । विदितो ज्ञातो वृत्तान्तो मदपहारवार्ता येन तस्मिञ्जटायुषि गतायुषि मृते सति । आर्यपुत्र श्रीराम इह तिष्ठतीतीहस्थाम् । अत्र लङ्कायां स्थिताम् । इहशब्दादव्ययात् 'सुपि स्थ' इति कप्रत्यय । मामनधिगतवान्किमज्ञातवान्किं नूनम् । अन्यथा कथमद्य नानागच्छेदिति भाव ॥

आहोस्वित्कन्यादमायया विपर्यस्तप्रकृते काकुत्स्थस्य किमवनास्था संजायते ॥

---

१ 'भीषणवीक्षणक्षणदाचराणां वाक्यदोषोन्मेषामुकुलित' इति पाठ २ 'वसुधराम्' इति पाठ ३ 'मामिहावस्थितामार्यपुत्र किं नावबुध्यते' इति पाठ

आहोस्विदिति । आहोस्वित् यद्वा । मन्यादमायया राक्षसवञ्चनाशक्त्या विपर्यस्तप्रकृतेर्विपरीतभावस्य । पूर्वविलक्षणामवस्था प्रापितस्येत्यर्थ । काकुत्स्थस्य श्रीरामस्यानास्थानादर सनायते कि समुपपद्यते किम् । मयीति शेष ॥

अथवा, तदेवाह—

न केवल मामहरद्दुरात्मा कृपा च रामस्य निसर्गसिद्धाम् ।
इद न चेत्सश्रितवत्सल किं भवेत्स तूष्णीं जगदेकवीरः ॥ २३ ॥

अथवेति । पक्षान्तरे ॥ **नेति ।** दुरात्मा दुर्हृदयो रावणो मा केवल मामेव नाहरन् हृतवान् । किंतु निसर्गसिद्धा स्वभावसिद्धा रामस्य कृपा परदु खप्रहाणेच्छारूपा दया चाहरत् । कयापि वा माययापहृतवानित्यर्थ । ननु कथमेतन्निर्णीयत इत्याशङ्क्य तत्र युक्ति वक्ति—इदमेतत्कृपाहरण न चेत्तर्हि सश्रितेष्वाश्रितेषु वत्सल स्निग्ध । निरन्तराश्रितरक्षणतत्पर इत्यर्थ । 'श्रीमानिष्टस्तु वत्सल' इत्यमर । 'वत्सासाभ्या कामबले' इति लच्प्रत्यय । जगदेकवीर । निग्रहानुग्रहसमर्थ इत्यर्थ । स श्रीराम तूष्णीं भवेत्किम् । उपेक्षापरतन्त्रो जायेत किम् । न भवेदेवेत्यर्थ । कृपाहरणाभावे कथमित्थ समर्थस्याश्रितेषु तूष्णींभाव इति भाव । अत्र कृपाहरणासबन्धेऽपि तत्सबन्धोक्तेरतिशयोक्ति । उपेन्द्रवज्रा वृत्तम् ॥

इत्थं विलप्य रघुपुगवमेवं सततं चिन्तयन्ती कृच्छ्रान्मूर्च्छामगमत् ॥

इत्थमिति । इत्थमनेन प्रकारेण विलप्य परिदेवन कृत्वा रघुपुगव श्रीराममेव सतत निरन्तर चिन्तयन्ती मनसि भावयन्ती सती । कृच्छ्रात्प्राणसकटान्मूर्च्छा मोहमगमत् । श्रीरामस्वेदनेन रावणभर्त्सनानुसधानेन च विसज्ञाभूदित्यर्थ ॥

तत कि तत्राह—

निशाचरीस्ता निरवद्यशीला निर्भर्त्सयन्तीर्निभृतं निवार्य ।
अस्वप्नलोकोत्सवमात्मदृष्टं तु स्वप्नमेकं त्रिजटा जगाद ॥ २४ ॥

निशाचरीरिति । निरवद्यशीला निर्दुष्टस्वभावाम् । 'अवद्यपण्य-' इत्यादिना निपात । ता सीता निर्भर्त्सयन्ती परितर्जयन्ती । भर्त्सयते परस्मैपदत्व व्याख्यातम् । निशाचरी राक्षसीर्निभृत निश्चल निवार्य निषिध्य त्रिजटा नाम काचिद्वृद्धराक्षसी सीतापक्षपातिनी । अस्वप्नलोकस्य देवनिवहस्योत्सव हर्षजनकम् । श्रीरामाभ्युदयसूचकत्वादिति भाव । 'उत्सृते हर्षमिलेप उत्सव परिकीर्तित' इति रत्नाकरे । आत्मदृष्टमात्मनानुभूतमेक तु स्वप्न रावणविनाशसूचकत्वाद्दुष्ट स्वप्न जगादोक्तवती । तथा च रामायणम्—'स्वप्नो ह्यद्य मया दृष्टो दारुणो रोमहर्षण । राक्षसानामभावाय भर्तुरस्या जयाय च ॥' इत्यादि । वृत्तमुपजाति ॥

१ 'एव सततम्' इति नास्ति क्वचित्

न केवल स्वयमेव कथितवती त्रिजटा, किंतु सीताया आलम्बनभूताप्यभवदित्याह—

किं च,

उपघ्नवृक्षस्य परोक्षभावा-
दुपेत्य पृथ्वीं सुचिरं लुठन्त्या ।
नक्तंचरस्त्रीमुखकर्शिताया
सीतालतायास्त्रिजटा जटाभूत् ॥ २५ ॥

किं चेति । तत्प्रकारमेवाह—**उपघ्नेति** । उपघ्नवृक्षस्यान्तिकाश्रयवृक्षस्य । तद्रूपस्य श्रीरामस्येत्यर्थः । 'स्यादुपघ्नोऽन्तिकाश्रये' इत्यमरः । 'उपघ्न उपाश्रये' इति निपातः । परोक्षभावादसांनिध्याद्धेतोः पृथ्वीं भुवमुपेत्य सुचिरम् । अतिचिरकालमारभ्येत्यर्थः । लुठन्त्या विवर्तमानायाः । किं च नक्तंचरस्त्रीणां राक्षसीनां मुखैः परुषवचनैः कर्शितायाः कार्श्यं प्रापितायाः । निपीडितायाः इति यावत् । तथा नक्तंचरस्त्रीणां शिथिल्याख्यकीटकविशेषाणां मुखैर्वदनैः कर्शितायाः कर्तितायाः । नक्तंचरस्त्रीशब्दः शिथिलीवाचकत्वेन निघण्ट्वन्तरेषु मृग्यः । सीताया एव लतायाः । त्रिजटा जटा शिफा । पुनरुत्थानालम्बनेत्यर्थः । अभूदासीत् । 'स्कन्धशाखाशाले शिफाजटे' इत्यमरः । श्रीरामविजयसूचकशुभनिमित्तकथनेन सीतामाश्वासयामासेत्यर्थः । श्लेषसंकीर्णोऽयं रूपकालंकारः । उपजातिर्वृत्तम् ॥

तदनन्तरमात्मत्यागाय स्पृहयन्त्या मैथिल्या मारुतिरियमनुपेक्षणीया तपस्विनी नीतिममुञ्चतीति चिन्तां परिगृह्य नेदीयानस्या बभूव ॥

तदनन्तरमिति । तदनन्तरं त्रिजटास्वप्नकथनानन्तरं मैथिल्याः सीताया आत्मत्यागाय देहत्यागाय । 'आत्मा जीवे धृतौ देहे' इत्यभिधानात् । 'स्पृहेरीप्सितः' इति संप्रदानत्वाच्चतुर्थी । स्पृहयन्त्यामभिलषन्त्याम् । राक्षसीविरचितोपद्रवासहिष्णुत्वादिति भावः । मारुतिर्हनूमान् । तपस्विनी शोच्या । 'शोच्येऽपि च तपस्विनी' इत्यमरः । अनुपेक्षणीया नानादरणीया । न विलम्बकरणेन हिंसनीयेति यावत् । इति मत्वेति शेषः । नीतिममुञ्चतीम् । नातियुक्तामित्यर्थः । 'शे मुचादीनाम्' इति नुमागमः । चिन्तामेनःसंमुखीभावविचारं परिगृह्य कृत्वा । अस्या मैथिल्या नेदीयानन्तिकवर्ती बभूव । 'अन्तिकबाढयोर्नेदसाधौ' इति नेदादेशः ॥

ततः,

तत इति । ततो नेदिष्ठत्वानन्तरम् ॥

देव्या दशाननवचोमयवज्रदीर्ण-
कर्णान्तरव्रणविरोपणभेषजानि ।
विस्रम्भणार्थमयमन्वयसंगतानि
रामाभिकीर्तनमधूनि शनैर्न्यषिञ्चत् ॥ २६ ॥

देव्या इति । अथ हनूमान्दशाननस्य रावणस्य वचोमय वाग्रूप यद्वज्रमायुध तेन दीर्णयोर्विदारितयो कर्णयोरन्तरे यानि व्रणानि क्षतानि तेषा विरोपणे चिकित्साया भेषजान्यौषधानि । 'भेषजौषधभैषज्यानि' इत्यमर । तथान्वयेन वशेन सगतानि । 'राजा दशरथो नाम रथकुञ्जरवाजिमान्' इत्यादिवशप्रशसापूर्वकाणीत्यर्थ । रामा- भिकीर्तनानि श्रीरामनामसकीर्तनान्येव मधूयमृतानि देव्या सीताया विस्रम्भणा- र्थम् । विश्वासोत्पादनार्थमित्यर्थ । 'समौ विस्रम्भविश्वासौ' इत्यमर । अर्थेन सह नित्यसमास सर्वलिङ्गता च वक्तव्या । शनैरव्यग्र न्यषिञ्चत् । श्रावितवानित्यर्थ । रूपकालकार । वसन्ततिलकावृत्तम् ॥

तदनन्तर समन्तात्प्रसारितनयना जनकतनया तस्यां शाखाया शाखामृगमुद्वीक्ष्य दु.स्वप्नबुद्ध्या चकितहृदया सलक्ष्मणाय रामाय भर्त्रे भद्रमाशंसमाना जनमिम दुरापस्वापं स्वप्न. कथमाप्नुयादिति विचिन्त्य मायया समायातनैर्ऋतपतिबुद्ध्या तस्मान्मारुतपुत्रा- त्त्रास ॥

तदनन्तरमिति । तदनन्तरं श्रीरामसकीर्तनानन्तर जनकतनया सीता स- न्तात् । दिक्षु विदिक्षु चेत्यर्थ । प्रसारितनयना कुत एतत्प्रयुक्तमिति प्रवर्तितदृष्टि राती । तस्याम् । नेदिष्ठायामित्यथ । शाखाया शिंशपाविटपे । स्थितमिति शेष । शाखामृग वानरमुद्वीक्ष्य दु स्वप्नबुद्ध्या दुष्टस्वप्नोऽयमिति भ्रान्त्या । स्वप्ने वानरदर्श नस्याशुभसूचकत्वेन शास्त्रसिद्धत्वादिति भाव । तथा रामायणे—'स्वप्नो मया विकृतोऽद्य दृष्ट शाखामृग शास्त्रगणनिषिद्ध ' इति चकितहृदया सभ्रान्तान्त करण अत एव सलक्ष्मणाय लक्ष्मणसमेताय । 'तेन सहेति तुल्ययोगे' इति बहुव्रीहि 'वोपसर्जनस्य' इति सहशब्दस्य सत्वम् । भर्त्रे प्राणेश्वराय श्रीरामाय । 'चतुर्थी चाशि ष्यायुष्य–' इत्यादिना चतुर्थी । भद्र कुशलमाशसमाना । 'स्वस्त्यस्तु रामाय सलक्ष्म णाय' इति कल्याणाशसन कुर्वाणेत्यर्थ । 'श्व श्रेयस शिव भद्र कल्याण मङ्गल शुभम्' इत्यमर । आङ्पूर्वाच्छसते शानच् । तनो दुरापस्वाप दुष्प्रापनिद्रम् 'स्यान्निद्रा शयन स्वाप ' इत्यमर । एतेन जागराख्या चतुर्था मदनावस्था सूच्यते तदुक्तम्—'दृङ्मन सङ्गसकल्पो जागर कृशता रति । ह्रीत्यागोन्मादमूर्छान्त इत्यनङ्गदशा दश ॥' इति । इममीदृगवस्थापन्न जनमित्यात्मनिर्देश । स्वप्न स्वप्नदर्श कथ कुतो वाप्नुयात्सगच्छेत् । नाप्नुयादेवेत्यर्थ । तन्नान्तरीयकत्वात्तस्येति भाव तथा च रामायणम्—'स्वप्नोऽपि नाय न हि मेऽस्ति निद्रा शोकेन दु खेन च पीडि ताया ' इत्यनेन प्रकारेण विचिन्त्यालोच्य मायया वानरभूमिकया समायात पुनरागतोऽयं नैर्ऋतपती रावण इति बुद्ध्या । तद्गोचरभ्रान्त्येत्यर्थ । तस्मात्तथाभूता न्मारुतपुत्रात् तत्रास बिभाय । 'भीत्रार्थाना भयहेतु ' इत्यपादानत्वात्पञ्चमी ॥

---

१ 'रामाय' इति नास्ति क्वचित् २ 'विचिन्तयमाना मायामयायाना' इति पाठ
३ 'नैर्ऋत इतिबुद्ध्या' इति पाठ

ततः किं चकार—

सोऽपि समवतीर्य वचनवैचित्र्याज्जनकपुत्रीं प्रत्याययितुमाञ्जनेयः कृताञ्जलिर्व्यजिज्ञपत् ॥

स इति । स आञ्जनेयोऽपि समवतीर्य शाखायाः सकाशादवरुह्य वचनवैचित्र्यात्तत्कालोचितनिजवचनरचनाविशेषचातुर्याज्जनकपुत्रीं जानकीं प्रत्याययितुं समाश्वासयितुम् । 'प्रत्याययन्' इति शत्रन्तपाठ आञ्जनेयविशेषणम् । समाश्वासयन्नित्यर्थः । 'प्रत्ययोऽधीनशपथज्ञानविश्वासहेतुषु' इत्यमरः । कृताञ्जलिर्विरचितकरसंपुटः सन् । विनयलक्षणमेतत् । व्यजिज्ञपद्विज्ञापितवान् ॥

विज्ञापनप्रकारमेवाह—

कल्याणि ! त्वद्वियोगेन तीव्रवेगेन ताम्यतः ।
राघवेन्द्रस्य दूतं मामन्यथा मा स्म मन्यथाः ॥ २७ ॥

कल्याणीति । हे कल्याणि शोभने जानकि । एतेन सौभाग्याभिधायकेन संबोधनेन श्रीरामस्य कुशलं सूच्यते । गौरादित्वान्ङीप् । तीव्रवेगेन चण्डरयेण । दुर्निरोधेनेत्यर्थः । 'तिग्मं तीक्ष्णं खरं तीव्रं चण्डमुग्रं पटु स्मृतम्' इति हलायुधः । त्वद्वियोगेन त्वद्विरहेण हेतुना ताम्यतो ग्लायतः । क्लिश्यत इत्यर्थः । एतेन व्यापारान्तरासक्तत्वाद्वा न कार्यमिति सूच्यते । राघवेन्द्रस्य रघुनायकस्य दूतं संदेशहरम् । 'स्यात्संदेशहरो दूतः' इत्यमरः । मा मन्यथा प्रकारान्तरेण मा स्म मन्यथाः । न विजानीया इत्यर्थः । 'स्मोत्तरे लङ् च' इति चकारादाशीरर्थे लङ् । 'न माङ्योगे' इत्यडागमाभावः ॥

त्वया सह प्रस्थितचित्तवृत्ति-
र्विभावरीकोकसमानधर्मा ।
वचोऽब्रवीन्मैथिलि [1] मन्मुखेन
त्वां कौशलं कोसलराजपुत्रः ॥ २८ ॥

त्वयेति । हे मैथिलि, त्वया सह प्रस्थिता प्रयाता चित्तवृत्तिर्यस्य स तथोक्तः । त्वदेकायत्तचित्त इत्यर्थः । अत एव विभावर्यां रजन्यां यः कोकश्चक्रवाकस्तस्य समानो धर्मो यस्य स तथोक्तः । अतिविरहातुर इत्यर्थः । 'कोकश्चक्रश्चक्रवाकः' इत्यमरः । 'धर्मादनिच्केवलात्' इत्यनिच् । कोसलानां जनपदानां राजा कोसलराजो दशरथः । तस्य पुत्रः श्रीरामो मन्मुखेन मद्द्वारा त्वां कुशलमेव कौशलम् । स्वार्थेऽण् । वचः क्षेमवचनमब्रवीदवोचत् । ब्रुवो लङ् । 'ब्रुविशासि–' इत्यादिना द्विकर्मकत्वम् । 'अकथितं च' इति सीताया कर्मत्वम् । उपजातिवृत्तम् ॥

अथ प्रत्ययदार्ढ्याय लक्ष्मणवार्तामप्याह—

अपि च,

१ 'प्रयापयन्', 'प्रत्याययन्' इति पाठौ

शिरसा तव सौमित्रिरकरोदभिवादनम् ।
अपृच्छत्सोऽपि भद्रं त्वामधिपश्च वनौकसाम् ॥ २९ ॥

अपि चेति । तदेव विवृणोति—**शिरसेति** । हे कल्याणि, सुमित्राया अपत्यं पुमान्सौमित्रिर्लक्ष्मण । 'बह्वादिभ्यश्च' इतीञ्प्रत्यय । शिरसा मूर्ध्ना नमस्कारमकरोत्कृतवान् । अथ सुग्रीवसख्यमपि जातमिति सूचयन्नाह—अपृच्छदिति । स प्रसिद्ध वनौकसामधिपोऽपि च वानरेश्वर सुग्रीवश्च । 'मर्कटो वानर कीशो वनौका' इत्यमर । त्वा भद्रं कुशलमपृच्छत् पृष्टवान्, दुह्यादित्वाद्द्विकर्मकत्वम् ॥

एवमभिहितया तया संभूतविस्रम्भतया भयादपेतया तावदनुयुक्त पवनतनयो वालिमरणकारणं सुग्रीवस्य सख्यमाख्याय प्राचेतसचेत इव संततसंनिहितरामनाममङ्गलमङ्गुलीयकमस्यै प्रायच्छत् ॥

एवमिति । एवमुक्तप्रकारेणाभिहितयोक्तया । अत एव संभूतविस्रम्भतया सजातविश्वासतया हेतुना । 'समौ विश्रम्भविश्वासौ' इत्यमर । भयादपेतया । अपगतसाध्वसयेत्यर्थ । 'अपेतापोढ–' इत्यादिना पञ्चमी । तया सीतया । तावत्तदानीमनुयुक्त । कथं सुग्रीवसख्यं जातमित्यादि पृष्ट सन् । 'प्रश्नोऽनुयोग पृच्छा च' इत्यमर । पवनतनयो हनूमान् । वालिमरणकारणं सुग्रीवस्य (कर्तु) सख्य मैत्रीम् । 'सख्युर्य' इति यप्रत्यय । आख्याय सम्यक्कथयित्वा प्राचेतसचेत इव वाल्मीकिमन इवेत्युपमा । संततसंनिहितेन निरन्तरसंनिकृष्टेन रामनाम्ना मङ्गलं कल्याणरूपम् । विलिखितश्रीरामनामवर्णावलीशोभितमित्यर्थ । अङ्गुलीयकं श्रीरामप्रेषितामभिज्ञानमुद्रिकामस्यै सीतायै प्रायच्छद्दत्तवान् । 'पाघ्राध्मा–' इत्यादिना दाणो यच्छादेश ॥

सौख्यावहस्य पवनात्मजनीयमान-
रामाङ्गुलीयकविलोकनवासरस्य ।
सत्यं कलां शततमीं भुवि नैव भेजे
पाणिग्रहोत्सवदिनं जनकात्मजाया ॥ ३० ॥

सौख्येति । जनकात्मजाया सीताया पाणिग्रहोत्सवदिनं विवाहमहोत्सवदिवसं (कर्तृ) सौख्यावहस्य परमानन्दकरस्य पवनात्मजेन हनूमता नीयमानमानीतं यद्रामाङ्गुलीयकं श्रीरामाभिज्ञानाङ्गुलिमुद्रिका तद्विलोकनवासरस्य तत्सदर्शनदिनस्य शततमीं शतस्य पूरणीम् । तस्य पूरणे डटो 'नित्यशतादिमासार्धमाससंवत्सराच्च' इति मटागमे टित्त्वान्ङीप् । कलामंशम् । 'कला स्यान्मूलवृद्धौ शिल्पादावंशमात्रके । षोडशांशेऽपि चन्द्रस्य' इति विश्व । भुवि सत्यं यथार्थं नैव भेजे न प्रापैव । ततोऽपि सहस्रगुणाधिकानन्दजनकत्वादस्येति भाव । अत्र कलाभजनसम्बन्धेऽप्यसंबन्धोक्तेरतिशयोक्ति । वसन्ततिलकावृत्तम् ॥

---

१ 'रामनाममङ्गुलीयकम्' इति पाठ २ 'दायमान' इति पाठ ३ 'कलाशततमीमपि' इति पाठ

ततस्त जानकी नि सीमहर्षा बभाषे ॥

तत इति । ततोऽङ्गुलीयकप्रदानानन्तर जानकी नि सीमहर्षा निरतिशयानन्दा सती त हनूमन्त बभाष उवाच ॥

भाषणप्रकारमेवाह—

महाभाग ! सर्वथास्य दुरात्मन प्रत्यासीदति मृत्युरेवमनलाभिधानया निभीषणदुहित्रा स्वमात्रा प्रेपितया भापित च । अयमप्यनार्यशीलस्तुरीयमुपायमन्तरेण न मामार्यपुत्रस्य समर्पयिष्यति । नियतमहमपि मासादूर्ध्वं न शक्नुया प्राणान्कृपणान्धारयितुमिति ॥

महाभागेति । हे महाभाग परहिताचरणभाग्यसपन्न ! सर्वथा सर्वप्रकारेणास्य दुरात्मन पापिष्ठस्य रावणस्य मृत्युरन्तक प्रत्यासीदति प्रत्यासन्नो भवति । तत्प्रत्यासादन तथा निश्चितमित्यर्थ । नचैतन्मदभ्यूहनमात्रम्, किंत्वाप्तमुखाच्छ्रुतमपीत्याह—एवमिति । एवमुक्तप्रकारेण । अनलेत्यभिधान यस्यास्तया तथा स्वमात्रा निजजनन्या अस्मत्पक्षपातिन्या सरमया प्रेपितया एतद्वार्ताकथनार्थं प्रहितया विभीषणदुहित्रा विभीषणपुत्रिकया भापित च कथितमपि । अतोऽनार्यशीलस्तुच्छभावोऽय रावणोऽपि च तुरीय चतुर्थम् । 'चतुरश्छयतावाद्यक्षरलोपश्च' इति छप्रत्यय । आद्यक्षरलोपश्च । उपायमन्तरेण । दण्डोपाय विनेत्यर्थ । 'अन्तरान्तरेण युक्ते' इति द्वितीया । मामार्यपुत्रस्य राजपुत्रस्य श्रीरामस्य । आर्यपुत्रेति राजपुत्राणामभिधानम् । 'आर्यो ब्राह्मणकुमारयो राजा च' इति निपातनात् । न समर्पयिष्यति न दास्यति । दण्डोऽप्ययमविलम्बेनैव प्रयोक्तव्य इत्याह—नियतमिति । अहमपि नियत निश्चित मासादूर्ध्वम् । एतस्मान्मासादुपरिष्टादित्यर्थ । कृपणान्दीनान्प्राणान्धारयितु निर्वोढुम् । 'शकधृष—' इत्यादिना तुमुन्प्रत्यय । न शक्नुया शक्ता न भवेयम् । अत ऊर्ध्वं जीवित त्यक्ष्यामीत्यर्थ । इति बभाषे इति सबन्ध । तथा च रामायणम्—'धारयिष्यामि मास तु जीवित शत्रुसूदन । मासादूर्ध्वं न जीविष्ये त्वया हीना नृपात्मज ॥' इति ॥

एतदाकर्ण्य मारुतिर्महानुभावे ! मा भैषी । भवन्तीं वहन्नेव तूर्णमुल्लङ्घितसागरो रघुवरचरणसरसिजसमीपमुपयास्यामि । मामसमर्थं न समर्थयेथा इत्यभिहितवान् ॥

एतदिति । एतत्सीतावचनमाकर्ण्य श्रुत्वा मारुतिर्हनूमान् । हे महानुभावे महासामर्थ्यसपन्ने ! सामर्थ्यमत्र पतिव्रतात्वप्रयुक्तमिति द्रष्टव्यम् । मा भैषीर्भय मा प्राप्नुहि । भवन्तीं पूज्या त्वा वहन्नेव स्कन्धे धारयन्नेव तूर्णमुल्लङ्घितसागर

---

१ 'मृत्युस्तथैवम्' इति पाठ २ 'मह्य च स्वमात्रा' इति पाठ ३ 'ममार्यपुत्रस्य न' इति पाठ ४ 'कृपणान्' इति नास्ति क्वचित् ५ 'राघव' इति पाठ ६ 'समीपम्' इति नास्ति क्वचित् ७ 'इत्येव मा ममर्थ समर्थयेथा इत्यभिधाय' इति पाठ

उत्तीर्णसमुद्रः सन् रघुनरस्य श्रीरामस्य चरणसरसिजसमीपं पादकमलसमीपमुपयास्यामि प्राप्स्यामि । मामसमर्थं न समर्थयेथा मा मन्यस्वेत्यभिहितवानुवाच ॥

किं च,

किं चेति । अपि चेत्यर्थः ॥

महामहीध्रसध्रीचीं सोऽयं वृद्धिमुपेयिवान् ।
यया नूनमपाराशि कुल्यातुल्यां दशां दधौ ॥ ३१ ॥

महामहीध्रेति । सोऽयं हनूमान्स्वसामर्थ्यपरिज्ञानाय महता महीध्रेण गिरिणा सध्रीचीं समानां वृद्धिमुपेयिवान्प्राप्तवान् । 'महीध्रे शिखरिक्ष्माभृत्' इत्यमरः । यया देहवृद्ध्यापाराशिः समुद्रः कुल्यातुल्यामल्पीकृतसरित्समानां दशां स्थितिं दधौ धृतवान् । 'कुल्याल्पा कृत्रिमा सरित्' इत्यमरः । हनूमद्देहापेक्षया समुद्रोऽल्प इव प्रतीयत इति भावः ॥

अथ तमुवाच सा जनकराजसुता मुदिता
किमु तव दुष्करं चरणलङ्घितवारिनिधे ।
अपि तु मया सह प्लवगपुंगव ! यास्यसि चे-
न्नियतमपायिनी परिणमेद्भवतः पदवी ॥ ३२ ॥

अथेति । अथ हनूमद्देहवृद्धिदर्शनानन्तरं जनकराजसुता सीता मुदिता सन्तुष्टा सती तमाञ्जनेयमुवाच—हे आञ्जनेय, चरणाभ्यां लङ्घितस्तीर्णो वारिनिधिः समुद्रो येन तस्य तव दुष्करं कर्तुमशक्यं कार्यं किमु किमस्ति । किंचिदपि नास्तीत्यर्थः । अपि तु किंतु । हे प्लवगपुंगव वानरोत्तम, मया सह त्वं यास्यसि गमिष्यसि चेद्भवत इव पदवी मार्गोऽपायिनी दुष्टा परिणमेद्भवेत्सकष्टयुक्ता भविष्यति ॥

अन्यच्च,

अन्यच्चेति । किं चेत्यर्थः ॥

पातिव्रत्यहुताशनेन यदि तं कुर्यामहं भस्मसा-
त्सत्यं दाशरथेः शरस्य न भवेदात्मोचिता पारणा ।
किं चैतस्य यशोनिशापतिरपि प्रम्लानकान्तिर्भवे-
द्भ्रात ! शासितरावणे रघुपतौ यात्रा मम श्रेयसी ॥ ३३ ॥

पातिव्रत्येति । हे आञ्जनेय, पातिव्रत्यहुताशनेन पातिव्रत्याग्निना तं रावणं भस्मसाद्भस्मीभूतं कुर्यां करोमि यदि तर्हि दाशरथेः श्रीरामस्य शरस्य बाणस्यात्मोचिता स्वानुरूपा पारणा पूर्तिः । तृप्तिरिति यावत् । न भवेन्न स्यात् । सत्यं यथार्थम् । नात्र संदेह इत्यर्थः । श्रीरामबाणेनैव रावणहननं कर्तव्यमिति भावः । श्रीरामस्यापरीक्षावद्वाचं ममैतन्न युज्यत इति पक्षान्तरमाह—किं चेति । किं च । एतन्मात्रमेव न भवतीत्यर्थः । एतस्य दाशरथेर्यशोदानक्षात्रोद्भवामल्समारया-

१ 'विशेदशाम्' इति पाठः २ 'इयमनपायिनी' इति पाठः ३ 'तसाच्छासिनि' इति पाठः ४ 'श्रेयसे' इति पाठः

येव निशापति चन्द्रोऽपीति रूपकम्। प्रम्लानकान्ति प्रक्षीणशोभो भवेत्। स्वसामर्थ्यैनैव सीता रावणं विनाशितवती, रामस्त्वशक्त एव जात इत्यपकीर्ति सम्भविष्यतीत्यर्थः। अत हे भ्रात इत्यादरेणामन्त्रणम्। रघुपतौ रघुनायके शासितरावणे शिक्षितरावणे। श्रीरामेण रावणे विध्वस्ते सतीत्यर्थः। मम यात्रा प्रतिप्रयाणं श्रेयसी प्रशस्या। श्रेष्ठेति यावत्। 'प्रशस्यस्य श्र' इति श्रादेशः। अतो मयैवमागन्तु न युज्यते। श्रीरामो यथा क्षिप्रमागच्छेत्तथा त्वया प्रोत्साहितव्य इति भाव। उक्तरूपकयो संसृष्टि। शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम्॥

एवं व्याहृत पवनसुनो विनीता सीतां पुनराबभाषे॥

एवमिति। एवमनेन प्रकारेण व्याहृत उक्त सन्। एतयेति शेष। पवनसुतो हनूमान्। विनीता विनययुता सीता पुनराबभाषे उक्तवान्॥

तदेवाह—

मायामृगेण तव मैथिलि! वञ्चितायाः
शाखामृगेण पुनरागतिरित्ययुक्तम्।
एषा कथापि भुवने वितता यदि स्यात्
का नाम रामधनुष प्रथिता प्रशस्ति॥ ३४॥

मायेति। हे मैथिलि! मायामृगेण कनकमृगेण वञ्चिताया प्रतारिताया विप्रलब्धाया इति यावत्। तव। महानुभावाया इति भाव। शाखामृगेण वानरेण पुनरागति प्रत्यागमनमित्येतदयुक्तमनर्हम्। वञ्चनेनापहरण पुन सङ्कोचेनागमनं चेत्येतत्सम्भावितमस्त्विव न युक्तमिति भाव। रावणा पुन राजमार्गेणैवागमनं युक्तमिति भाव। किं चैषा उक्ता कथा वार्तापि भुवने जगति। 'विष्टप भुवनं जगत्' इत्यमर। वितता विस्तृता प्रचुरा स्यात् यदि, तर्हि रामधनुष श्रीरामचापस्य। जगत्त्रयप्रसिद्धस्येति भाव। का नाम का वा प्रशस्ति परनिरासकत्वप्रयुक्तख्याति प्रथिता प्रसिद्धा। स्यादिति शेष। न स्यादेवेत्यर्थ। अतस्त्वयाल्पकालक्लेशसहिष्णुतया प्रस्थातव्यम्, श्रीरामेण पुनरागत्य रावणं जित्वा त्वं प्रत्यानेतव्या चेत्ययमेव राद्धान्त इति भाव। वसन्ततिलकावृत्तम्॥

अथ सीताप्रशंसापूर्वकं निगमयन्नाह—

किं बहुना, इत्येतदेवं चिन्तितम्। यदहं राघवगृहिण्यास्तदेव निश्चितम्। यत्सदशमीदशस्य समाचारस्य तदेव प्रकाशितम्। यदनुगुणं रावणापराधमतिक्रियायास्तदेवानुमोदितम्। यदनुकूलं कुलवधूशीलस्य तदेव कथितम्। यदुचित क्षत्रियाणीवाणीप्रक्रमस्य

१ 'विनीता' इति नास्ति क्वचित्। २ 'अभाषत' इति पाठ। ३ 'विदिता' इति पाठ। ४ 'एवम्' इति पाठ। ५ 'क्रमस्येति' इति पाठ।

तदेवोपक्रान्तमिति बहुश प्रशस्य सर्वथा रामलक्ष्मणौ लङ्कामिमां प्राप्ताविति जानकि! जानीहि। अनुजानीहीमं जन प्रस्थातुम्॥

किमिति। बहुना किम्। कालयापनकैरनेकैर्वचनैरलमित्यर्थ । कुत । इत्येतत्प्रकृतमिद चिन्तित पर्यालोचितम्। समयोचितत्वेनैतदेव विचारितमित्यर्थ । 'इति हेतुप्रकरणप्रकारादिसमाप्तिषु' इत्यमर । किमेतदित्यत आह—यदित्यादिना। राघवस्य रघुवंशोद्भवस्य श्रीरामस्य गृहिण्या धर्मपत्न्या यदर्हं युक्त तदेव निश्चित निर्णीतम्। ईदृशस्य। अनिर्वाच्यस्येत्यर्थ । समाचारस्य पातिव्रत्यधर्मस्य यत्सदृश तुल्य तदेव प्रकाशितमभिव्यञ्जितम्। रावणापराधप्रतिक्रियाया यदनुगुणमनुरूप तदेवानुमोदितमभ्युपगतम्। कुलवधूशीलस्य कुलस्त्रीस्वभावस्य यदनुकूल समन तदेव कथितमुक्तम्। क्षत्रियाणी क्षत्रकुलोद्भवा। 'अर्यक्षत्रियाभ्या च' इति ङीप् आनुगागमश्च। तस्या वाणीक्रमस्य वचनपरिपाट्या यदुचित तदेवोपक्रान्तमारब्धम्। इत्येव बहुशो बहुवारं प्रशस्य प्रस्तूय हे जानकि! सर्वथा सर्वप्रकारेण। प्रकारवचने थाल्। रामलक्ष्मणौ लङ्कामिमा प्राप्तौ प्रविष्टौ जानीह्यवबुध्यस्व। तथेम जनम्। मामित्यर्थ । प्रस्थातु पुनर्गन्तुम्। प्रपूरणशब्दवदुपसर्गेण धात्वर्थस्य बाध । अत एव। 'प्रस्थान गमन गम' इत्यमर । अनुजानीह्याज्ञापय॥

अथ च पुन प्रष्टव्य किंचिदवशिष्ट विद्यत इत्याह—

किं च,

किं चेति॥

तदेवाह—

काकुत्स्थेन विदितपूर्वमभिज्ञानं किमपि दीयतामिति॥

काकुत्स्थेनेति। काकुत्स्थेन ककुत्स्थवंशोद्भवेन श्रीरामेण विदितपूर्वम्। पूर्वं विज्ञातमित्यर्थ । 'सुप्सुपा' इति समास । किमपि किंचिदभिज्ञान ज्ञापकवस्तु दीयता प्रतिपाद्यतामित्याविभाष इति सन्ध ॥

तत किं जात तत्राह—

सा तु दीर्घं निश्वस्य निश्चित्य पुरा खलु चित्रकूटतटवने तरुणतरतररमणीयतया मन्दीभवन्नन्दनवैभवे रघुनन्दनेनोपधानीकृताङ्काया मम पयोधरपरिसरे खरतरनखराग्रविरचितविदारणं धाराधरनामानं काकं रघुपतिर्व्यलोकयत्॥

सेति। सा सीता। तुशब्दोऽप्यर्थं । दीर्घं निश्वस्य। वक्तव्यार्थस्मरणबीजोद्बोधकचिन्तानुवाद सविषादमभिनीयेत्यर्थ । निश्चित्य । तदुक्तम्—'सदृशादृष्टचिन्ताद्या

१ 'जानकि, जानीहि जनमिममनुजानीहि प्रस्थातुम्' इति पाठ २ 'किमप्यभिज्ञान दीयताम्' इति पाठ ३ 'नटवन' इति पाठ ४ 'मन्दीकृत' इति पाठ ५ 'रघुनन्दनोपधानीकृतोत्सङ्गाया' इति पाठ ६ 'अवालोकयत्' इति पाठ

स्मृतिबीजस्य बोधका इति । अथ प्रत्यभिज्ञानार्थमपरमाह—पुरेति । पुरा पूर्वम् । खलुशब्दो वाक्यालङ्कारे । तरुणतरैरत्यन्ततरुणैस्तरुभिर्वृक्षैः रमणीयतया सुन्दरतया हेतुना । अथवा तरुणतरास्तरवो यस्मिंस्तत्तथोक्तम्, अत एव रमणीयं च तद्रम्यं भावस्तत्ता तया । मन्दीभवन्नन्दनवैभवमिन्द्रोद्यानसौभाग्यातिशयो यस्मात्तस्मिंस्तथोक्ते दृष्टातिशयोक्तिः । चित्रकूटतटवने चित्रकूटाचलतटविपिने रघुनन्दनेनोपधानीकृत उपबर्हीकृतोऽङ्क उत्सङ्गो यस्यास्तस्या । 'उपधानं तूपबर्हः' इत्यमरः । मम पयोधरपरिसरे कुचप्रान्ते खरतरनखरामेरतिनिशितनखमुखैर्विरचितं विदारणं खण्डनं येन तं तथोक्तं धारावर इति नाम यस्य तं काकं काकासुरं रघुपतिः श्रीरामो व्यलोकयदपश्यत् ॥

ततः किमकरोदित्यत आह—

कुशरूपकुशेशयासनास्त्र
विजहौ वासववायसे स वीरः ।
अथ तत्कृपया हृताक्षिमात्र-
श्चिरजीवी स दधौ यथार्थसंज्ञाम् ॥ ३५ ॥

कुशेति । स वीरः श्रीरामो वासवस्यापत्यं पुमान्वासविः । 'अत इञ्' । स चासौ वायसश्च तस्मिन्निन्द्रपुत्रे काकासुरे कुशरूपकुशेशयासनास्त्रं दर्भरूपब्रह्मास्त्रं विजहौ प्रायुङ्क्त । अथ प्रयोगानन्तरं स तादृगवस्थापन्नश्चिरकालनामा काकस्तस्य श्रीरामस्य कृपया दयया हृतमक्षिमात्रं यस्य स तथोक्तः सन् । यथार्थसंज्ञा चिरं जीवतीति चिरजीवी इत्यन्वर्थनामधेयं दधौ । एतदभिज्ञानं श्रीरामाय कथयेति वाक्यशेषः । सोऽयं ब्रह्मास्त्रानुद्रुतः सन् शरण्यान्तराभावात्तमेव परमकारुणिकं श्रीरामं शरणं गत्वा पुनस्तत्कृपयाऽमोघाय ब्रह्मास्त्राय नेत्रमेकं दत्त्वा मुक्तोऽभूदित्यर्थः । 'चिरजीवी चैकदृष्टिर्मौकुलिः पिकवर्धनः' इत्यमरः । तथा रामायणम्—'स दर्भं संस्तराद्गृह्य ब्राह्मेणास्त्रेण योजयत् । स दीप्त इव कालाग्निर्जज्वालाभिमुखो द्विजम् ॥ स तं प्रदीप्तं चिक्षेप दर्भं तं वायसं प्रति । ततस्तं वायसं दर्भः सोऽम्बरेऽनुजगाम ह ॥' इति औपच्छन्दसिकं वृत्तम् ॥

इत्थं वाचिकमभिज्ञानं दत्त्वा संप्रति वस्तुरूपं दातुं प्रावर्ततेत्याह—

सैषा परिचितकथासरणाद्द्विगुणितदुर्दशा केशपिनद्धमपरमिदमभिज्ञानमुन्मुच्य ॥

सेति । सैषा सीता परिचितकथासरणेन पूर्वानुभूतवृत्तान्तस्मृत्या द्विगुणिता द्विरावृत्ता दुर्दशा दुरवस्था यस्याः सा तथोक्ता सती केशपिनद्धं चिकुराच्छादितम् । 'अपिधानतिरोधानपिधानाच्छादनानि च' इत्यमरः । 'वष्टि भागुरिरल्लोपमवाप्योरुपसर्गयोः' इत्यपेरकारलोपः । नह्यते कर्मणि क्तः । अपरमन्यदिदं वक्ष्यमाणमभिज्ञानम् । चूडामणिमित्यर्थः । उन्मुच्य विसृज्य ॥

---

१ 'द्विगुण' इति पाठः

चूडामणिं कपिवरस्य ददौ दशास्य-
सन्त्रासपुञ्जितरुषाग्निदशा कृशाङ्गी ।
आदाय तत्प्रणतिपूर्वमसौ प्रतस्थे
माणिक्यगर्भवदनोरगतुल्यबाहुः ॥ ३६ ॥

चूडामणिमिति । कृशानि विरहवेदनावशात्कार्श्यावस्थापन्नान्यङ्गानि यस्याः सा कृशाङ्गी तन्वी सीता । 'अङ्गगात्रकण्ठेभ्यश्चेति वक्तव्यम्' इति ङीप् । दशास्याद्रावणाद्यः सन्त्रासो भीतिस्तेन पुञ्जितः पिण्डीभूतो यो रुषाग्निः क्रोधाग्निस्तस्य दशेव दशावस्था यस्य स तथोक्तम् । रुषेत्यत्र हलन्ताद्विकल्पाट्टाप् । अत्रोत्प्रेक्षितानुप्राणिता निदर्शना । चूडामणिं शिरोरत्नं कपिवरस्य वानरोत्तमस्य हनूमतो ददौ श्रीरामायैतमपि प्रदर्शयेति दत्तवती । अत्र कपिवरस्येति सम्बन्धसामान्ये षष्ठी । यतः 'कर्मणा यमभिप्रैति स सम्प्रदानम्' इति सम्प्रदानसंज्ञा न भवति । स्वत्वनिवृत्तिपरस्वत्वरूपस्याभावात् । नहि स्वीयं धनमस्मै दीयते किंतु प्रत्यभिज्ञानप्रदर्शनमात्रेण मणिदानव्यपदेशः । तथा च नन्वेवमपि रजकस्य वस्त्रं ददाति इत्यत्र पृष्टः ददातीत्यत्रापि प्राप्नोतीति चोद्यमुद्भाव्य । नैतदस्ति । दानं हि नाम पूज्यानुग्रहकाम्यया द्रव्यपरित्यागः परस्वत्वापादनं च । तच्चेह नास्तीति न्यासकारेणोक्तम् । ननु भाष्यकारमते तु चतुर्थ्येव, भाव्यम् । तथा च कैयटकारैः कैश्चिदन्वर्थसंज्ञाविधानाद्ददातिविषय एव सम्प्रदानसंज्ञेत्यभ्युपगतम् । दानं च स्वस्वत्वनिवृत्तिपरस्वत्वापत्तिपर्यन्तमिति प्रत्याख्यातमुभयमुक्तमन्यत्र भाष्यकारेण संज्ञाभ्युपगमात् । तथा च क्रियाग्रहणस्य गत्यर्थकर्मणि विहितस्य सूत्रस्य च प्रत्याख्यानं कृतम् । तथा स्वत्वनिवृत्त्यभाववद्दाने प्रयोगो दृश्यते । 'न शूद्राय मतिं दद्यात्' इति 'खण्डिकोपाध्याय शिष्याय चपेटिकां ददाति' इति च सप्रपञ्चमुपपादितत्वादिति । अतः कपिवरस्तत्प्रणतिपूर्वं तस्याः सीताया नमस्कारपूर्वकमादाय स्वीकृत्य । मणिमिति शेषः । माणिक्यं गर्भे यस्य तन्माणिक्यगर्भं वदनं वक्त्रं यस्य तेन तथोक्तेनोरगेण सर्पेण तुल्यः सदृशो बाहुर्यस्य स तथोक्तः सन् प्रतस्थे प्रस्थितवान् । उपमा । अस्याश्च पूर्वोक्तालङ्कारेण संसृष्टिः । वसन्ततिलकावृत्तम् ॥

ततः कृतकृत्य एव निर्गत्य निजागमनं निशाचरपतेः प्रकाशयितुमशोकवनिकां प्रबभञ्ज प्रभञ्जनात्मजः ।

ततः इति । ततः प्रस्थानानन्तरं प्रभञ्जनात्मजो वायुसूनुः कृतकृत्यः कृतार्थः सन् निर्गत्य सीतासांनिध्यान्निष्क्रम्य निजागमनं निशाचरपतेः रावणस्य प्रकाशयितुं प्रकटयितुमशोकवनिकां प्रबभञ्ज ममर्द । उत्पाटयामासेत्यर्थः ॥

तदेवाह—

स्वकृत्यै शारणनामवनतिमतीव प्रकटय
न्मार्गेण भ्राम्यन्परिकलितभङ्गं सुमनसाम् ।

---

१ 'सन्त्रासपूजितमहाग्निशिख' इति पाठः २ 'तम्' इति पाठः ३ 'एष निशाचरपतेः प्रकटयितुम्' इति पाठः ४ 'बभञ्ज' इति पाठः

द्विजानां सत्रासं श्रुतिमधुरवाचा विरचय-
न्नयं लङ्कोद्याने[1] दशवदनलीलामतनुत ॥ ३७ ॥

स्वेति। स्वकृत्यैर्निजचङ्क्रमणक्रियाभिः शाखानां द्रुमाणामतीवावनतिं भुग्नत्वं प्रकटयन्प्रवर्तयन्। अन्यत्र स्वकृत्यैर्निजव्यापारैः शाखानां वेदभेदानामतीवावनतिं सम्यग्विवेचनं प्रकटयन्स्फुटीकुर्वन्। 'शाखा वेदप्रभेदेषु', 'बाहावङ्घ्रिद्रुमाङ्गयोः' इत्युभयत्रापि यादवः। तथाऽमार्गेणायमार्गेण भ्राम्यन्संचरयन्। अन्यत्र लोकविरुद्धमार्गेण वर्तमानः। 'वा भ्राश-' इत्यादिना विकल्पाच्छ्यप्रत्ययः। सुमनसां पुष्पाणाम्। अन्यत्र देवानां च। परिकलितभङ्गः। विरचितव्यायाम इत्यर्थः। 'सुमनाः पुष्पमालत्योः स्त्री देवबुधयोः पुमान्' इत्युभयत्रापि वैजयन्ती। तथा श्रुतिमधुरवाचा श्रोत्रानन्दकरवाचा द्विजानामण्डजानाम्। अन्यत्र श्रुतिमधुरवाचामाम्नायमनोहरवचनानां द्विजानां विप्राणां सत्रासं भयं विरचयन्कुर्वन्। 'श्रुतिः श्रोत्रे तथाम्नाये', 'दन्तविप्राण्डजा द्विजाः' इत्युभयत्रापि विश्वप्रकाशामरौ। अयं हनुमाल्लङ्कोद्यानेऽशोकवनिकायां दशवदनलीलां रावणविभ्रममतनुत। अत्रान्यलीलाया अन्यत्रासंभवात्तत्सदृशीं लीलामिति सादृश्याक्षेपादसंभवद्वस्तुसंबन्धरूपा निदर्शना। सा चोक्तश्लेषानुप्राणितेति संकरः। शिखरिणीवृत्तम् ॥

तदनु सरभसमारक्षिक[2]रक्षोगणनिवेदितप्रमद[3]वनकदनकुपित[4]दशवदनप्रेषितान्पितृपतिकिंकरभयंकरान्किंकरान्[5]प्रहस्तपुत्रेण जम्बुमालिना सह निहत्य चैत्यतोरणम्[6]उपगतवति हनूमति ॥

तदन्विति। तदनु वनभङ्गानन्तरं सरभसं सवेगम्। 'रभसो वेगहर्षयोः' इति विश्वः। आरक्षो वनपरिपालनं प्रयोजनमस्यारक्षिकः। 'प्रयोजनम्' इति ठक्। स चासौ रक्षोगणश्च। अशोकवनपरिपालकराक्षसनिवह इत्यर्थः। तेन निवेदितं विज्ञापितं यत्प्रमदवनकदनं वानरकृताशोकवनभङ्गः। 'स्यादेतदेव प्रमदवनमन्तःपुरोचितम्' इत्यमरः। 'व्यापो संज्ञाछन्दसोर्बहुलम्' इति ह्रस्वः। तेन हेतुना कुपितेन क्रुद्धेन दशवदनेन रावणेन प्रेषितान्प्रहितान्पितृपतिकिंकरभयंकरान्किंकरान्। अशीतिसहस्रसंख्याकान्निजकिंकरानित्यर्थः। तथा च रामायणम्—'तेषामशीतिसाहस्रं किंकराणां तरस्विनाम्' इति। 'मेघर्तिभयेषु कृञः' इति खशो मुमागमः। प्रहस्तपुत्रेण प्रहस्ताख्यमन्त्रिप्रवरतनयेन जम्बुमालिना सह निहत्य मारयित्वा। हनूमति चैत्यतोरणं प्रासादद्वारोपरितनभागमुपगतवत्यधिनिष्ठति सति ॥

पुनरपि निशमितामितनिशिचरगणमारणो रावणः सचिवान्पञ्च

१ 'लोकोद्याने' इति पाठः। २ 'आरक्षक' इति पाठः। ३ 'प्रमदावन' इति पाठः। ४ 'प्रकुपित' इति पाठः। ५ 'किंकरान्' इति नास्ति क्वचित्। ६ 'मुपागतवति' इति पाठः।

पञ्चाननपराक्रमान्प्रहसनप्रमुखान्वलीमुखं जीवग्राहं गृह्णीध्वमिति प्राहिणोत् ।

पुनरिति । पुनर्भूयोऽपि निशमित हतशेषे श्रावितममितनिशिचरगणमारणमश्रीनिमहस्रसर्यास्राक्षसनिवहसहरण यस्य तथोक्त सन् । रावण पञ्चाननपराक्रमान्सिंहतुल्यबलान्प्रहसनप्रमुखान्प्रहसनादीन्पञ्च सचिवान्मन्त्रिसुतान्वलीमुख वानरं जीवग्राह गृह्णीध्वम् । जीवतीति जीव । इगुपधलक्षण कप्रत्यय । जीवन्त गृहीत्वा । जीवग्राह गृह्णन्त्वित्यर्थ । दूतवधस्य शास्त्रनिषिद्धत्वाज्जीवतस्तस्य विलोकनकौतुकाद्वेति भाव । 'समूल—' इत्यादिना णमुल्प्रत्यय । कषादित्वादनुप्रयोग । इति । उक्त्वेति शेष । प्राहिणोत् प्रेषितवान् । 'हि गतौ' इति धातो 'हिनुमीना' इति णत्वम् ॥

तत्र तानपि तोरणपरिघेण पञ्च पञ्चता नीत्वा मुहुर्मुहुर्दाशरथिदूतोऽहमित्यात्मानमुद्घोषयन्त हनूमन्त नियन्तुं निर्यन्ता निखिलरक्षसामध्यक्षमक्षकुमारमध्यक्षिपत् ॥

तत्रेति । तत्र चैत्यतोरणे तानपि पञ्च सचिवास्तोरणपरिघेण तोरणस्थार्गलेन पञ्चता मरण नीत्वा । निहत्येत्यर्थ । मुहुर्मुहु पुन पुनरह दाशरथिदूत इत्येवमात्मानमुद्घोषयन्तम् । 'दासोऽह कोसलेन्द्रस्य रामस्याक्लिष्टकर्मण ' इति वारवारमात्मान प्रख्यापयन्तमित्यर्थ । हनूमन्त नियन्तु निग्रहीतु निखिलरक्षसा नियन्ता सकलराक्षससार्वभौमो रावणोऽध्यक्ष पुरोवर्तिन समर्थं चाक्षकुमारमक्षाख्यनिजतनूजमध्यक्षिपत् । आहिणोदित्यर्थ ॥

रक्ष सघट्टचूर्णीकृतकनकमहाभित्तिचैत्योत्थधूल्या
नक्षत्राणामकाले सरणिमरुणयन्वीरलक्ष्म्या समेत ।
रक्ष शूराख्यशारान्क्षितितलफलके क्षेपणीया हनूमा-
नक्षक्रीडा विधातुं दशमुखनगरीचत्वरे तत्वरेऽसौ ॥ ३८ ॥

रक्ष इति । रक्ष सघट्टेन राक्षससताडनेन । 'वक्ष सघट्ट—'इति पाठे वक्ष स्थलसघर्षणेन चूर्णीकृता क्षोदिता कनकमहाभित्तय काञ्चनमयोन्नतकुड्यानि यस्य तत्तथोक्त यच्चैत्य प्रासादस्तदुत्थया तदुत्पन्नया धूल्या परागेणाकालेऽनियतकाले नक्षत्राणा सरणिमाकाशमरुणयन्नरुणीकुर्वन्नित्यतिशयोक्ति । अरुणशब्दात् 'तत्करोति—' इति ण्यन्तात्लट शत्रादेश । अत एव वीरलक्ष्म्या विजयश्रिया समेतोऽसौ हनूमान् । रक्ष शूरा राक्षसयोधा इत्याख्या यासा तास्तथोक्ता शारा अक्षोपकरणानि यस्या तामिति बहुव्रीहिगर्भो बहुव्रीहि । क्वचिदपचयविवक्षाया शारशब्दस्य स्त्रीलिङ्गप्रयोग 'स्त्री स्यात्काचिन्मृणाल्यादि विवक्षापचये यदि' इत्यभिधानात् । क्षितितलमेव फलक तस्मिन्क्षेपणीया प्रवर्तनीयामक्षक्रीडामक्षकुमारसहरणखेला पाशद्यूतकेलिं

१ 'प्रहस्त ' इति पाठ २ 'पञ्चता नीत्वा तोरणपरिघेण' इति पाठ ३ ' दास' इति पाठः ४ 'नियन्ता' इति नास्ति क्वचित् ५ 'अभ्यक्षमक्षकुमारमाक्षिपत्' इति पाठ

च दशमुखनगरीचत्वरे लङ्कापुरप्राङ्गणे नियातु कर्तुं तत्वरे त्वरा कृतवान्। 'रक्षःशूरा-स्यशारान्विततलफलके क्षेपणीयान्' इति पाठे रक्ष शूरा इत्याख्या येषा तान्शारान-क्षोपकरणानि क्षितितल्फलके क्षेपणीयान्निवासनीयाम्। विधायेति शेष। अन्यत्समा-नम्। अत्र शारशब्दस्याकारान्तत्वेन पुलिङ्गताया कविरेव प्रमाणम्—'पणोऽक्षेषु ग्लहोऽ-क्षास्तु देवना पाशकाश्च ते' इत्यमर। श्लेषसंकीर्णोऽत्र रूपकालंकार। स्रग्धरावृत्तम्॥

तत्क्षणं क्षणदाचराणां मिषतामेव निष्पादितरङ्गनिष्पेषकृत्यश्चैत्य-प्रासादमुत्पाटितस्तम्भजातजातवेदसा दग्ध्वा भूयोऽप्युपाश्रिततोरण समीरणसुतो बभूव। एनमपि वृत्तान्तं श्रुत्वा कुपितस्य निशाचरप-तेर्युगपदेव निपेतु पुत्रे सुत्रामजिति समितिहेतोर्विंशतिदृष्टय ॥

तत्क्षणमिति। तत्क्षण तस्मिन्नेव क्षणे क्षणदाचराणा राक्षसाना मिषता पश्य-तामेव सताम्। मिषत क्षणदाचरानगनादृत्येत्यर्थ। 'षष्ठी चानादरे' इति षष्ठी। रङ्गे रणरङ्गे निष्पेषकृत्यमभवविनाशकृत्य निष्पादित निर्वर्तित येन स तथोक्त। तथोत्पा-टितस्तम्भजातेन समुत्पाटितस्तम्भसमूहेन जातवेदसाग्निना। स्तम्भसघ्रमणजनिता-ग्निनेत्यर्थ। चैत्यप्रासाद चैत्यगोपुर दग्ध्वा समीरणसुतो हनूमान्भूय पुनरप्युपाश्रित तोरण समाश्रितलोरणान्तरो बभूव। पूर्वतोरणस्य तदा दग्धत्वात्तोरणान्तरसमाश्रितत्व मत्र द्रष्टव्यम्। तथा च रामायणम्—'प्रासादस्य महान्तस्य स्तम्भ हेमपरिष्कृतम्। उत्पाटयित्वा वेगेन हनूमान्पवनात्मज॥ ततस्त भ्रामयामास शतधार महाबल। तत्र चाग्नि समभवत्प्रासाद चाप्यदह्यत॥' इति। एन वृत्तान्तमक्षकुमारविनाशवार्ता-मपि श्रुत्वा कुपितस्य निशाचरपते रावणस्य विंशतिदृष्टयो विंशतिसख्याका अपि दश समितिहेतो। युद्धार्थमित्यर्थ। 'समित्याजिसमिद्युध' इत्यमर। 'षष्ठी हेतुप्रयोगे' इति षष्ठी। पुत्रे निजतनूजे सुत्रामजितीन्द्रजिति युगपदेकवारमेव निपेतु प्रसस्रु। त्वमेवास्य साधने समर्थो नान्य इति गौरवादराभ्यामेकस्मिन्निखिलाभिरपि दृष्टिभी रावण पुत्रमिन्द्रजितमद्राक्षीदित्यर्थ॥

तत कि तत्राह—

अनिमिषभुवने वा व्योम्नि वा भूतले वा
समरमुपगतं त्वां वीक्षितु क समर्थ।
इति नुतिवचनेन श्लाघयन्मेघनादं
प्लवगमिह नयेति प्राहिणोद्राक्षसेन्द्र॥ ३९॥

अनिमिषेति। न विद्यन्ते निमेषाणि येषा तेऽनिमिषा देवा। इगुपधलक्षण-कप्रत्यय। तेषा भुवने स्वर्लोके वा व्योम्न्यन्तरिक्षे भुवर्लोके वा भूतले वा समर-मुपगत रणोन्मुख त्वा वीक्षितु द्रष्टुम्। युद्धार्थं तु किं वक्तव्यमित्यर्थ। क समर्थ शक्त। न कोऽपीत्यर्थ। भूर्भुव स्वर्लोकेषु नरचारणसुराणा सर्वेषामपि जगदेक-

१ 'अनिमिषताम्' इति पाठ २ 'तदङ्ग' इति पाठ ३ "प्रमाद' इति पाठ. ४ 'निशिचरपते' इति पाठ ५ 'समति' इति पाठ

वीरेण त्वया निर्जितत्वादिति भावः । इत्येवंभूतेन नुतिवचनेन स्तुतिवाक्येन मेघनादमिन्द्रजितं श्लाघयन्प्रशमयन्राक्षसेन्द्रो रावणः प्लवगं वानरमिहान्तं नय प्रापयेति । उक्त्वेति शेषः । प्राहिणोत्प्रेषितवान् । मालिनीवृत्तम् ॥

नेतुं शोकरसं निशाचरपतेर्हन्तुं चमूं रक्षसा
तस्यान्तःपुरयोषिता रचयितुं मानं विना रोदनम् ।
सूर्याचन्द्रमसोः प्रवेशविकला लङ्कापुरीमग्निना
शुद्धा कर्तुममुष्य वासवजिता जातो रणस्तोरणे ॥ ४० ॥

नेतुमिति । निशाचरपते रावणस्य शोकरसं विषादं नेतुं प्रापयितुम् । तथा रक्षसा चमूं राक्षससेनां हन्तुं नाशयितुम् । तथा तस्य रावणस्यान्तःपुरयोषितोऽवरोधवध्वस्तासां मानं विना । निर्मर्यादमित्यर्थः । 'पृथग्विना—' इत्यादिना तृतीया । विकल्पात्पक्षे द्वितीया । रोदनमश्रुमोचनं रचयितुं कर्तुम् । तथा सूर्याचन्द्रमसोर्दिवाकरनिशाकरयोः । अहोरात्रं स्वस्वकरप्रसारणेन जगच्छोधकयोरिति भावः । 'देवताद्वन्द्वे च' इति दीर्घः । प्रवेशविकला प्रवेशरहिताम् । रावणभयात्तस्यन्तःप्रवृत्त्यभावादिति भावः । लङ्कापुरीमग्निना बालानलेन शुद्धां पवित्रां कर्तुं चेत्यर्थः । अमुष्य हनूमतो वासवजितेन्द्रजिता सह तोरणे चैत्योपरितनद्वारदेशे रणो जातः । अवश्यभाविनो रणस्य ब्रह्मणापि निवारयितुमशक्यत्वादिति भावः । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥

संग्रामदुर्दिने तस्मिन्नहृष्यच्छरवर्षिणि ।
बर्हीव मेघनादेन मेघनादेन मारुतिः ॥ ४१ ॥

सग्रामेति । शरान्बाणाञ्शराणि नीराणि च वर्षतीति तथोक्ते । 'शरो वयाथ्यसारे बाणे काण्डतृणान्तरे । शरं नीरे च' इति नानार्थरत्नमाला । तस्मिन्पूर्वोक्ते संग्रामदुर्दिने मेघच्छन्नमिव तस्मिन् । 'मेघच्छन्नेऽह्नि दुर्दिनम्' इत्यमरः । मेघनादेन पर्जन्यगर्जितेन बर्ही मयूर इव । 'मयूरो बर्हिणो बर्ही' इत्यमरः । मेघनादेनेन्द्रजिता मारुतिर्हनूमानहृष्यत्तुतोष । आत्मतुल्यवीरभटयुद्धलाभादिति भावः । तमिममुत्पत्त्यनन्तरमेव मेघवन्नदनशीलत्वान्मेघनाद इति कथयन्ति । श्लेषसंकीर्णेयमुपमा ॥

तदनु यातुधानबलप्रधाननिधनक्रुद्धो विविधायुधवैतथ्यं विमृश्य विजयश्रीसगर्वगन्धं गन्धवहनन्दनं सदानन्दास्त्रेण बबन्ध दशकन्धरात्मजः ॥

तदन्विति । तदनु तदनन्तरं यातुधानबलप्रधाननिधनेन राक्षससेनानायकविनाशेन क्रुद्धः कुपितो दशकन्धरात्मज इन्द्रजिद्विविधायुधवैतथ्यं नानाविधास्त्रव्यर्थतां विमृश्य ज्ञात्वा विजयश्रिया वीरलक्ष्म्या हेतुना सगर्वगन्धं सगर्वगर्वम्, विजयश्रिया सगर्वगन्धं प्राप्तसबन्धमिति वा । 'गन्धो गन्धक आमोदे', 'लेशे सम्बन्धगर्वयोः' इत्युभयत्रापि विश्वप्रकाशः । गन्धवहनन्दनं मारुतिं सदानन्दास्त्रेण चतुर्मुखास्त्रेण बबन्ध । अयमवध्य इति मत्वा निगृहीतवानित्यर्थः । तथा च रामायणम्—'अव-

१ 'चमूं' इति पाठः २ 'शुद्धिम्' इति पाठः ३ 'प्रबल' इति पाठः ४ 'सगन्धम्' इति पाठः ५ 'गन्धवाह' इति पाठः ६ 'चतुराननास्त्रेण' इति पाठः

ग्योऽयमिति ज्ञात्वा तमस्त्रेणास्त्रतत्त्ववित् । निजग्राह महाबाहुर्मारुतात्मजमिन्द्रजित् ॥' इति ॥

तेन दिव्यास्त्रेण विवशशरीरमेनं पिशिताशना शणवल्कलैर्ववन्धु ॥

तेनेति । तेन दिव्यास्त्रेण ब्रह्मास्त्रेण विवशशरीरं परवशगात्रमेनं हनूमन्तं पिशिताशना राक्षसाः शणवल्कलैः । वल्कलविशेषरचितरज्जुभिरित्यर्थः । बबन्धुः । 'ततस्ते राक्षसा दृष्ट्वा निर्विचेष्टमरिंदमम् । बबन्धुः शणवल्कैश्च द्रुमचीरैश्च संहतम् ॥' इति श्रीरामायणवचनम् । ननु निन्द्रायवध्यस्य महाबलवतो हनूमतः कथं राक्षसकृतबन्धनमिति चेत्सत्यम् । पितामहवरदानानुसंधानात् रावणदर्शनकुतूहलितया च स्वयमेव निबद्ध इत्यलमतिप्रसङ्गेन ॥

स मारुतैर्नैर्ऋतपाशजन्मा बन्धोऽभवद्वन्धविमोक्षहेतुः ।
पुरा पुलस्त्यान्वयपांसनेन बन्दीकृतानां सुरसुन्दरीणाम् ॥ ४२॥

स इति । स नैर्ऋतपाशेभ्यो जन्म यस्य तथोक्तः । राक्षसरज्जुकृत इत्यर्थः । 'अवर्ज्यो बहुव्रीहिर्व्यधिकरणो जन्माद्युत्तरपदः' इति वामनः । मारुतेर्हनूमतो बन्धः । पुरा पूर्वं पुलस्त्यान्वयपांसनेन पुलस्त्यवंशकुलपांसकेन रावणेन बन्दीकृतानामुपग्रहीकृतानाम् । कारागृहनिरुद्धानामित्यर्थः । 'प्रग्रहोपग्रहौ बन्द्याम्' इत्यमरः । सुरसुन्दरीणां देवतास्त्रीणां बन्धविमोक्षहेतुर्बन्धविमोचनकारणमभवत् । लङ्कादाहादिनोत्तरत्र तथावश्यंभाविन्त्वादिति भावः । वृत्तमुपजातिः ॥

तदनन्तरमितरहननामहतया निर्हृतस्य दिव्यास्त्रस्य प्रभावं विभावयन्विभावरीचरपतितनूजः पवनतनयं निजपितृसमीपमुपनिनाय ॥

तदनन्तरमिति । तदनन्तरं बन्धनानन्तरम् । हन्यतेऽनेनेति हननम् । कर्मणि ल्युट् । इतरहननसान्यकृतबन्धनस्यासहतयाऽसहिष्णुतया निर्हृतस्य तिरोहितसामर्थ्यस्य दिव्यास्त्रस्य ब्रह्मास्त्रस्य प्रभावं सामर्थ्यं विभावयन्पर्यालोचयन् । विभावरीचरपतितनूज इन्द्रजित्पवनतनयं हनूमन्तं निजपितृसमीपं रावणनिकटमुपनिनाय प्रापितवान् । दिव्यास्त्रस्येतरसबन्धासहिष्णुत्वमुक्तं श्रीरामायणे—'स बद्धस्तेन वल्केन विमुक्तोऽस्त्रेण वीर्यवान् । अस्त्रबन्धः स चान्यं हि न बन्धमनुवर्तते ॥' इति ॥

सोऽयं ददर्श दशकन्धरमन्धकारि-
लीलाद्रितोलनपरीक्षितबाहुवीर्यम् ।
बन्दीकृतेन्द्रपुरवारवधूकराग्र-
व्याधूतचामरमरुच्चलितोत्तरीयम् ॥ ४३ ॥

स इति । सोऽयं हनूमानन्धकारेरन्धकासुरसंहारस्य शिवस्य लीलाद्रिं क्रीडाद्रिं कैलासमस्य तोलनेनोचालनेन परीक्षितं परिशोधितं बाहुवीर्यं भुजपराक्रमो यस्य

१ 'शोण' इति पाठः २ 'द्बन्धनमोक्ष' इति पाठः ३ 'पांसुलेन' इति पाठः
४ 'निर्हृतस्य' इति पाठः ५ 'तनय' इति पाठः ६ 'शौर्यम्' इति पाठः

तम् । अप्रमेयमहापराक्रमशालिनमित्यर्थः । किं च वशीकृतानामिन्द्रपुरवारवधूनाम् प्सरसां करारब्धैर्धूयमानानां चामराणां प्रकीर्णकानां मरुता चलितमुत्तरीयं सव्यानं यस्य तं तथोक्तमिति स्वभावोक्तिः । 'स्वभावोक्तिरसौ चारु यथावद्वस्तुवर्णनम्' इति लक्षणात् । 'चामरं तु प्रकीर्णकम्', 'सव्यानमुत्तरीयं च' इत्यमरः । दशकन्धरं रावणं ददर्श । इतः प्रभृति श्लोकपञ्चकं वसन्ततिलकावृत्तम् ॥

अथ त्रिभिर्दशकन्धरं विशिनष्टि—

आपाटलाधरपुटान्तविराजमान
दंष्ट्रामहःप्रसरदारदशरीरकान्तिम् ।
संध्याम्बुदान्तरितमध्यसुधामयूख-
रेखाभिराममिव वासवनीलशैलम् ॥ ४४ ॥

आपाटलेति । आपाटलस्य समन्ताद्रक्तवर्णस्याधरपुटस्याधरदलस्यान्तेऽन्तिके विराजमानं प्रकाशमानं यद्दंष्ट्राणां दन्तविशेषाणां महस्तेजस्तस्य प्रसरेण प्रसारेण दारदः कृष्णवर्णरक्तसितवर्णो शरीरकान्तिर्देहशोभा यस्य स । 'कृष्णरक्तसिते दारदः' इति यादवः । अत एव संध्याम्बुदेन संध्याकालमेघेन । संध्याग्रहणमम्बुदस्य रक्तवर्णद्योतनार्थम् । अन्तरितमन्तर्हितं मध्यं यस्याः सा तथोक्ता या सुधामयूखरेखा चन्द्रकला तयाभिरामं सुन्दरं वासवनीलशैलमिन्द्रनीलाचलमिव स्थितमित्युपमा ॥

संग्रामकेलिपरिघट्टनभग्नमग्न
दिग्दन्तिदन्तकृतमुद्रभुजान्तरालम् ।
छायात्मना प्रतितरङ्गविराजमान
शीतांशुमण्डलसनाथमिवाम्बुराशिम् ॥ ४५ ॥

संग्रामेति । पुनः संग्रामकेलिषु रणविहारेषु परिघट्टनेन व्याघातेन भग्ना दलिता अत एव भग्नाः सलीनाश्च ये दिग्दन्तिदन्ता दिग्गजदशनास्तैः कृता विरचिता मुद्राश्चिह्नानि यस्य तत्तथोक्तं भुजान्तरालं वक्षःस्थलं यस्य तम् । अत एव छायात्मना प्रतिबिम्बरूपेण । 'छाया त्वनातपे कान्तौ प्रतिबिम्बार्कजाययोः' इति वैजयन्ती । प्रतितरङ्गं तरङ्गे तरङ्गे विराजमानेन शीतांशुमण्डलेन चन्द्रबिम्बेन सनाथं सहितमम्बुराशिमिव स्थितमित्युपमा ॥

निश्श्रेयसप्रणयिनीं पदवीं निरोद्धुं
त्रैलोक्यपापपरिपाकमिवात्तरूपम् ।
सूर्येन्दुपावकमहांसि तपोबलेन
जित्वा यथेच्छमभिषिक्तमिवान्धकारम् ॥ ४६ ॥

निश्रेयसेति । नितरां श्रेयो निश्रेयो मुक्तिः । 'मुक्तिः कैवल्यनिर्वाणश्रेयोनिश्रेयसामृतम्' इत्यमरः । अचतुरादिसूत्रेणाजन्तनिपातः । तस्य प्रणयिनीम् । मोक्षप्रापिकामित्यर्थः । पदवीं मार्गं निरोद्धुमावरितुमात्तरूपं मूर्तिमन्तं त्रयो लोकास्त्रैलोक्य

१ 'दिग्दन्त' इति पाठः २ 'निश्रेयस' इति पाठः ३ 'यथेष्टम्' इति पाठः

त्रिभुवनम् । चातुर्वर्ण्यादित्वात्स्वार्थे ष्यञ् । तत्र यानि पापानि तेषां परिपाकं परिपक्वमिव स्थितमित्युत्प्रेक्षा । तथा सूर्येन्दुपावकानां महांसि तेजांसि । 'तेजो धाम महो विभा' इत्यमरः । तपोबलेन तपःसामर्थ्येन । अन्धकारस्येति भावः । यथेच्छं स्वच्छन्दं जिताभिषिक्तं पट्टबद्धमन्धकारं ध्वान्तमिव स्थितम् । इत्यनुपात्तगुणनिमित्तस्वरूपोत्प्रेक्षा पूर्वोत्प्रेक्षया ससृज्यते ॥

सोऽपि प्लवगमभिवीक्ष्य समीरपुत्रं
चित्रीयमाणहृदयः पिशिताशनेन्द्रः ।
कैलासशैलचलनागसि शापदायी
नन्दीश्वरः स्वयमुपागत इत्यमंस्त ॥ ४७ ॥

स इति । स पिशिताशनेन्द्रो रावणोऽपि समीरपुत्रं वायुनन्दनं प्लवगं हनूमन्तमभिवीक्ष्याभिमुखं दृष्ट्वा चित्रीयमाणमाश्चर्यं प्राप्नुवान् हृदयं यस्य स तथोक्तः सन् । कैलासशैलचलने कैलासपर्वतोद्धरणे तदेवागोऽपराधः । 'आगोऽपराधो मन्तुश्च' इत्यमरः । तस्मिञ्शापदायी । न केवलं मत्क्रीडाशैलोद्धरणमात्रम्, अपि तु यस्मात्त्वं वानरमुखतया मामधिक्षिप्तवानसि तस्माद्वानरेणैव त्वं विपत्तिं गमिष्यसीत्येवंरूपशापप्रदातेत्यर्थः । नन्दीश्वरः शिवपार्षदः । 'शृङ्गी भृङ्गी रिटिस्तुण्डिनन्दिनो नन्दिकेश्वरे' इत्यमरः । स्वयं साक्षात् । उपागतो वानररूपेण समागत इत्येवंप्रकारेणामन्यत । तथा च रामायणम्—'किमेष भगवान्नन्दी भवेत्साक्षादिहागतः । येन शप्तोऽस्मि कैलासे मया सचलिते पुरा ॥' इति ॥

ततः प्रहस्तेन विहितविविधानुयोगः प्रत्यभाषत रावणं मारुतिः ॥

तत इति । ततस्तदनन्तरं प्रहस्तेन रावणमन्त्रिणा विहितविविधानुयोगो विरचितनानाविधप्रश्नः । 'प्रश्नोऽनुयोगः पृच्छा च' इत्यमरः । कुतस्त्यः कुतो वा समागतः केन वा प्रेषित इत्यादि पृष्टः सन्नित्यर्थः । मारुती रावणं प्रत्यभाषतावोचत् । एतेन प्रहस्तप्रहस्तमलक्षीकृतवानित्यवगम्यते ॥

भाषणप्रकारमेवाह—

अयमहमहर्पतिकुलतिलकस्य सत्यसंधस्य पितृनियोगसमुपगतव-[illegible]

तथालिकण्टकस्य दुर्वृत्तक्षत्रवंशवनपवनसारथेस्तपोनिधेर्जामदग्न्यस्य भुजबलावलेपलोपहेतोः श्रीमतो दाशरथेर्दूतोऽहं सीतामार्गमार्गणाय दिशिदिशि तपनतनयप्रेषितानां वानराणामेकतमः समुद्रलङ्घनजङ्घालस्तव नगरप्रमदवनसीमनि रघुवरधर्मदारान्प्रणम्य प्रतिष्ठासुर्मदीय-

१ 'प्लवगममवेक्ष्य' इति पाठः. २ 'अयमहमहर्पति' इति पाठः. ३ 'वैरूप्यस्य' इति पाठः. ४ 'बलानल' इति पाठः. ५ 'सगुण' इति पाठः. ६ 'सत्यसमुत्थात' इति पाठः. ७ 'प्रमदावनमाग्नि' इति पाठः.

मागमनं प्रकाशयितुं प्रमथिताशोकवनिकानोकहनिवहस्त्वद्दर्शनकुतूहलेन केवलमनुभूतनैर्ऋतलूतातन्तुसनहनस्तव परिसरमुपासरम्॥

अयमिति। अयमहमहा पतिरहर्पतिः सूर्यः। अहरादीनां पत्यादिषु वा रेफः। तत्कुलतिलकस्य तद्वंशभूषणस्य। महाकुलीनस्येत्यर्थः। सत्यसंधस्य सत्यप्रतिज्ञस्य 'संधावधौ प्रतिज्ञायां च' इति वैजयन्ती। अत एव पितुर्दशरथस्य नियोगेनाज्ञया समुपगतवनवासनिरतस्य प्राप्तवनसंचारतत्परस्य। गुर्वाज्ञापरिपालकस्येत्यर्थः। त शूर्पकारातिबाधितया मदनपीडितया शूर्पणखया प्राप्तं यद्वैरूप्यं लक्ष्मणकृतकर्णनासाभेदरूपविरूपितं तस्मात्कुप्यन्ति कोपं प्राप्नुवन्ति यानि खरप्रमुखनिशिचरबलखरासुरप्रभृतिराक्षससैन्यानि तान्येव पलालजालानि निष्फलव्रीहिराशयः। 'पलालोऽस्त्री स निष्फलः' इत्यमरः। तेषां कल्पान्तानलः प्रलयकालाग्निरूपः शिलीमुखो बाणो यस्येति श्लिष्टपरम्परितरूपकम्। भगिनीवैरूप्यजनितकोपाभियातखरादिराक्षसविध्वंसस्येत्यर्थः। 'शूर्पकारातिबाधितशूर्पणखाप्राप्तवैरूप्यस्य' इति पाठे शूर्पकारातिबाधितशूर्पणखया प्राप्तं वैरूप्यं यस्मात्तस्येति पृथग्विशेषणम्। इदं च तदीयहृदयतोदनार्थमित्यवगन्तव्यम्। तथा कपटहरिणस्य मायामृगस्य हननसमये संहारकाले परिमुषितानां चौर्येणापहृतानां दाराणां भार्यायाः सीताया अन्वेषणे परिमार्गणकाले तद्विषये वा सञ्जातं समुत्पन्नं सुग्रीवस्य सख्यं मैत्री यस्य तथोक्तस्य। एतेनैतन्मर्मोद्घाटनं श्रीरामस्य सहायसंपच्च सूचितमित्यवगन्तव्यम्। तथा समुत्खात उत्पाटितो वाल्येव कण्टकः सूच्याकारद्रुमाङ्गविशेषो येन तथोक्तस्य। एतेन त्वन्नियन्तृवालिसंहारकस्य त्वदीयसंहरणमीषत्करमिति सूचितम्। 'वेणौ द्रुमाङ्गे रोमाञ्चे क्षुद्रशत्रौ च कण्टकः' इति विश्वः। दुर्वृत्तानां दुर्मार्गवर्तिनां क्षत्राणां क्षत्रियाणां वंशः कुलं वर्गो वा स एव वंशवनं वेणुविपिनमिति श्लिष्टरूपकम्। तस्य पवनसारथेर्देवानलस्य। दुर्विनीतक्षत्रियकुलविनाशकस्येत्यर्थः। 'वंशो वेणौ कुले वर्गे' इति यादवः। तपोनिधेस्तपःशीलस्य जामदग्न्यस्य जमदग्निपुत्रस्य परशुरामस्य। गर्गादिभ्यो यञ्। गर्गादिराकृतिगणः। तस्य यद्भुजबलं तस्यावलेपो दर्पः। 'दर्पोऽवलेपः' इत्यमरः। तस्य लोपे नाशे हेतुः कारणम्, तस्येत्यर्थः। एतेन परशुरामभुजबलनिवारकस्यास्य त्वद्विंशतिभुजबलनिवारणं तृणप्रायमिति सूचितम्। श्रीमतः सकलगुणसंपत्तिमतः। अथवा राज्यलक्ष्मीसमृद्धस्य वीरलक्ष्मीसमेतस्य वा निरुपमकान्तिसंपन्नस्य वा सीतालक्ष्मीपतेर्वा। 'शोभासंपत्तिपद्मासु लक्ष्मीः श्रीरपि कथ्यते' इति शाश्वतः। दाशरथेर्दशरथमहाराजतनयस्य श्रीरामस्य दूतो दासः संदेशहरः। 'स्यात्संदेशहरो दूतः' इत्यमरः। किंच सीतामार्गणस्य मार्गणायान्वेषणाय। दिशिदिशि प्रतिदिशम्। वीप्सायां द्विर्भावः। तपनतनयप्रेषितानां सुग्रीवप्रहितानां वानराणां मध्ये एकतमोऽन्यतमः। सर्वेऽपि वानरा मत्तुल्या मदधिकाश्च, तदेकेनैव मयैतादृशकार्यं कृतम्, ते सर्वे मिलिताश्चेत्किं भविष्यति वा न ज्ञायत इति भावः। समुद्रलङ्घने जङ्घालोऽतिजवः। नभोमार्गेणोत्तीर्णार्णव इत्यर्थः। एतेन मम किमप्यसाध्यं नास्तीति सूचितम्। 'जङ्घालोऽतिजवस्तुल्यौ' इत्यमरः। तव नगरे लङ्कायां यत्प्रमदवनमशोकवनं तत्सीमनि

तत्प्रदेशे रघुवरधर्मदारान्श्रीरामधर्मभार्याम्। 'भार्या जायाथ पु भूम्नि दारा' इत्यमर। प्रणम्य नमस्कृत्य। प्रतिष्ठासु प्रस्थातुमिच्छु सन्। तिष्ठते सन्नन्तादुप्रत्यय। मदीयमागमनम्। मम लङ्कापुरप्रवेशमित्यर्थ। भवत प्रकाशयितु प्रकट-य्येत्‌ प्रमथित प्रकर्षेण भग्नोऽशोकवनिकाशोकहनिवह प्रमदवनवृक्षषण्डो येन स तथोक्त। तथा त्वद्दर्शनकुतूहलेन केवल भवदवलोकनकुतूहलेनैव। न त्वसमर्थतयेत्यर्थ। नैर्ऋता राक्षसा एव लूतास्तन्तुवाया कीटकविशेषा। 'लूता स्त्री तन्तुवायोर्णनाभमर्कटका समा' इत्यमर। तासा तन्तवो रज्जव। त एव तन्तवो नाभिकोशोत्थसूक्ष्मसूत्रार्णाति श्लिष्टरूपकम्। तेषा तत्प्रायत्वादित्य दिदेश। तैर्यत्सनहन बन्धन तदनुभूतमनुकृत येन स तथोक्त सन्। तव परिसर प्रान्तदेशमुपासरम्। प्राप्तोऽस्मीत्यर्थ। 'पर्यन्तभू परिसर' इत्यमर॥

आनाकलोकपरिकीर्तितसच्चरित्र-
मत्रोपरुध्य रघुवशपते कलत्रम्।
चैतानवेदिजनित पवमानबन्धु
वस्त्रेण बद्धुमविनीत[1] कथ यतेथा॥ ४८॥

आनाकेति। आनाकलोक स्वर्गलोकपर्यन्तम्। उपलक्षणमेतत्। सकललोकेष्वित्यर्थ। 'आकाशे त्रिदिवे नाक' इत्यमर। परिकीर्तित परिश्लाघित सच्चरित साधुसमाचारो यस्य तत्तथोक्त रघुवशपते रघुकुलनायकस्य श्रीरामस्य कलत्र भार्याम्। पूज्यामिति भाव। अत्र लङ्कायाम्। अयोग्यस्थल इति भाव। उपरुध्य निरुध्य। हे अविनीत दुर्विनीत। शास्त्रनिषिद्धाचारतत्परत्वादिति भाव। वैतानवेद्या यागीयपरिष्कृतभूमौ जनितमुत्पन्नम्। 'वेदि परिष्कृता भूमि' इत्यमर। पवमानबन्धुमग्नि वस्त्रेण बद्धु बन्धन कर्तु कथ यतेथा यत्न कृतवान्भवे। न यतेथा एवेत्यर्थ। असगतत्वादिति भाव। अत परमपातिव्रता सीता श्रीरामाय प्रत्यर्प्य कुशली भव। अन्यथा महाननर्थ स्यादिति तात्पर्यार्थ। वसन्ततिलकावृत्तम्॥

वक्तव्यान्तर वियत इत्याह—

[2]किं च,

किं चेति। अपि चेत्यर्थ॥

प्रेङ्खन्ती पिशिताशया रणमुखे सौमित्रिपत्रिक्षत
त्वद्गात्र परित. पतत्रिपरिषच्छत्रच्छविं मागमत्।
द्राक्पौलस्त्य! पुलस्त्यवशविलये सभाविते त्वत्कृते
कान्ताना नयनान्तधान्तसलिल मा भूद्विवापोदकम्॥ ४९॥

प्रेङ्खन्तीति। हे पौलस्त्य रावण! सौमित्रिपत्रि त्व लक्ष्मणशरविदारित त्वद्गात्र परित। त्वच्छरीरस्य समन्तादित्यर्थ। 'अभित परित—' इत्यादिना द्वितीया। पिशिताशया मासतृष्णया प्रेङ्खन्ती प्रसरन्ती पतत्रिपरिषत्‌ गृध्रादिपक्षिनिवहरचनच्छवि-

१ 'बद्धम्' इति पाठ। २ 'किं च' इति नास्ति क्वचित्

मातपत्रशोभा मागमत्र प्राप्नुयात् । 'माङि लुङ्' इत्यादिपि उट् । पुपादित्वादलेश्चङादेश । तथा त्वत्कृते त्वन्निमित्त द्राक्क्षिप्रमेव पुलस्त्यवशस्य विलये विशेषतो नाशे । मूलतो हानाविलर्थ । सभाविते सम्प्राप्ते सति । कान्ताना स्त्रीणा नयनान्तवान्तसलिलमश्रुजल निवापोदक पितृतर्पणोदक मा भूत् । लङ्कस्य स्वरूपतो विलये तर्पणप्रदातुरभावात्तदेव तर्पणजल माभिलिलर्थ । पूर्ववल्लुङ् । मदुक्तान्यथाकरण एवमेव भविष्यतीति भाव । शार्दूलविक्रीडित वृत्तम् ॥

बद्धादरोऽपि परदारपरिग्रहे त्व-
मिक्ष्वाकुनायककलत्रमनार्य ! मा गा ।
वाताशनोऽहमिति किं विनतासुतस्य
श्वासानिलाय भुजग स्पृहयालुतालु ॥ ५० ॥

बद्धेति । हे अनार्य मूढ ! विवेकशून्येत्यर्थ । त्व परदारपरिग्रहे परस्त्रीसगमे बद्धादरो विहितास्थोऽपीक्ष्वाकुनायककलत्र श्रीरामभार्यां मा गा मा प्राप्नुहि । अन्यथा विनिपात स्यादिति भाव । 'माङि लुङ्', 'न माङ्योगे' इत्यडागमप्रतिषेध । कुत । अह वाताशनो वायुभक्षक इति भुजग सर्पो विनतासुतस्य गरुडस्य श्वासानिलाय । श्वासमारुतास्वादनार्थमित्यर्थ । 'स्पृहेरीप्सित' इति सम्प्रदानत्वाच्चतुर्थी । स्पृहयालु स्पृहावत्तालु ककुद यस्य स तथोक्त । भवति किमिति शेष । न भवत्येवेत्यर्थ । अत ईदृशाकार्यकरणे प्रयत्न माकार्षीरिति भाव । स्पृहयतेरदन्तत्वाच्चुरादि णिचि 'स्पृहिगृहि-' इत्यादिना आलुच्प्रत्यय । अतो लोपस्य स्थानिवत्त्वान्न लघूपधगुण । 'तालु काकुदम्' इत्यमर । दृष्टान्तालकार । वसन्ततिलकावृत्तम् ॥

बाहुचन्दननिषङ्गकोटरादुद्धृतो रघुपते शरोरग ।
प्राणवायुमविनीत ! तावक कालयापनमपास्य पास्यति ॥५१॥

बाह्विति । बाहुरेव चन्दन पाटीरद्रुमस्तस्य निषङ्ग इषुधिरेव कोटर निष्कुह । 'निष्कुह कोटर वा ना' इत्यमर । तस्मादुद्धृत आकृष्टो रघुपते शर एवोरग । हे अविनीत दुर्विनीत ! तावक त्वदीयम् । 'तवकममकावेकवचने' इति तवकादेश । प्राण एव वायुस्त कालयापन कालविलम्बमपास्य त्यक्त्वा । क्षिप्रमेवेत्यर्थ । पास्यत्यपहरिष्यति । समस्तवस्तुवर्तिसावयवरूपकम् । रथोद्धतावृत्तम् । 'रान्नराविह रथोद्धता लगौ' इति लक्षणात् ॥

निगमयति[१]—

किं बहुना,

मायामृगे समरनाटकसूत्रधारे
शाखामृगे च भवत प्रतिकूलवाले ।
दृष्टोद्यमस्य रघुनायकसायकस्य
मुक्त्वा प्रणामकवच कवच किमन्यत् ॥ ५२

१ 'निगत' इति पाठ

किं बहुनेति। तत्प्रकारमेवाह—मायेति। समरमेव नाटकं रूपकविशेषस्तस्य सूत्रधारे। तत्प्रवर्तके इत्यर्थः। सूत्रधारशब्दो व्याख्यात। मायामृगे त्वत्प्रेरितकुहनामनकहारिणे। तथा भवत प्रतिकूल नियामक बाल लाङ्गूल यस्य तस्मिन्शाखामृगे वालिनि च दृष्टोयमस्य परीक्षितव्यवसायस्य। अमोघसत्यर्थ। एतेन त्वद्विनाशनैपुण्यकर्मिति सूच्यते। रघुनायकसायकस्य श्रीरामबाणस्य प्रणामो नमस्कार एव कवचमुरश्छदस्तं मुक्त्वा। तद्विनेत्यर्थ। अन्यत्कवच किम्। न किमपीत्यर्थ। प्रणामपूर्वकं सीता श्रीरामाय समर्प्य शरण्यं तं शरणं गत्वा प्राणत्राणं कुरुष्वेत्यभिप्राय। 'उरश्छदः कङ्कटकोऽजगरः कवचोऽस्त्रियाम्' इत्यमर। वसन्ततिलकावृत्तम्॥

एवं निशम्य कुपितः पिशिताशनेन्द्र
प्राणानमुष्य हरतेति भटानवादीत्।
आजन्मशुद्धमतिरत्र विभीषणस्तं
दूतो न वध्य इति शास्त्रगिरा रुरोध॥ ५३॥

एवमिति। एवम्। उक्तप्रकारं वचनमित्यर्थ। निशम्य श्रुत्वा कुपितः क्रुद्धः पिशिताशनेन्द्रो रावणोऽमुष्य प्राणान्हरत। एनं वानरं मारयतेत्यर्थ। इत्येवं भटाकिंकरानवादीदाज्ञापितवान्। ततः किं तत्राह—अत्रान्तरे आजन्मशुद्धमतिः स्वभावपरिशुद्धबुद्धिर्विभीषणो गणनानुजस्तं रावणं दूतो न वध्यो वधार्हो न भवतीति शास्त्रगिरा शास्त्रवचनेन रुरोध निवारयामास। तथा च रामायणम्—'राजधर्मविरुद्धं च लोकवृत्तेश्च गर्हितम्। तव चासदृशं वीर कपेरस्य प्रमापणम्।' इति। वृत्तं पूर्ववत्॥

रावणोऽपि विभीषणभाषणमङ्गीकृत्य 'प्लवङ्गानामङ्गेषु लाङ्गूलमेव वरम्। तदेव कार्पाससवाससा संवीतं वह्निसात्कृत्य चत्वरे चत्वरे घोषानुद्घोष्य सप्रहारं नगरं परितः संचारयत' इति राक्षसानादिदेश॥

रावण इति। रावणोऽपि विभीषणस्य भाषणं शास्त्रोपहितवचनमङ्गीकृत्य प्लवङ्गानां वानराणामङ्गेष्ववयवेषु लाङ्गूलमेव बालमेव वरं श्रेष्ठम्। प्रियमिति यावत्। 'देवाद्वृते वरं श्रेष्ठे' इत्यमर। अतः कार्पासवाससा। कार्पासतन्तुनिर्मितवस्त्रेरित्यर्थ। शीघ्रप्रज्वलनार्थं कार्पासग्रहणं द्रष्टव्यम्। संवीतमावेष्टितं तदेव लाङ्गूलं वह्निसात्कृत्य वीतिहोत्राधीनं कृत्वा। अग्निं प्रज्वाल्येत्यर्थ। 'अग्निर्वैश्वानरो वह्निर्वीतिहोत्रो धनंजय' इत्यमर। 'देये त्रा च' इति चकारात्सातिप्रत्यय। चत्वरे चत्वरे प्रतिचत्वरम्। प्रतिवीथिमित्यर्थ। वीप्साया द्विर्भाव। घोषान् 'चौर्येणाशोकवनिकाभङ्गकारी वानरोऽयं रुद्धो निबद्धो वध्यते' इत्यादि घोषानुद्घोष्य सप्रहारं सताडनं नगरं परितः। नगरस्य समन्तादित्यर्थ। 'अभितः परितः—' इत्यादिना द्वितीया। संचारयत भ्रामयतेत्यनेन प्रकारेण राक्षसानादिदेशाज्ञापयामास॥

१ 'नतु' इति पाठ। २ 'वीतिहोत्रसात्कृत्य' इति पाठ। ३ 'दोषान्' इति पाठ।

तेषु तथा कुर्वाणेषु ।

तेष्विति । ततस्तेषु राक्षसेषु तथा रावणोक्तप्रकारेण कुर्वाणेषु विदधानेषु हनूम लाङ्गूल कार्पासवासोभिरावेष्ट्याग्निसात्कुर्वत्सु सत्सु । करोतेस्ताच्छील्ये शानच् ॥

निर्णयाविषयमस्य वालत कर्णिकारनिकुरुम्बकर्बुर ।
निर्निमेषगणभाग्यसंचयादुन्मिमेष भगवानुषर्बुध ॥ ५४ ॥

निर्णयेति । कर्णिकारनिकुरुम्बवत्कनकपुष्पप्रसूनमञ्जरीवत्कर्बुर शबलवर्ण एतेन सुखस्पर्शत्व सूच्यते । 'कर्णिकार कक्षकार कोक कनकपुष्पक । पीतपुष किङ्किरात पीतभद्रो मृदुद्रुम ॥' इति प्रतापमार्तण्ड । भगवान्पूज्य । उष बुध्यत इत्युषर्बुधो ज्वलन । 'अहरादीना पत्यादिषु' इति रेफादेश । निर्निमेष णाना देवसङ्घाना भाग्यसचयाद्भागधेयसमृद्धेर्हेतो । लङ्कादाहे तेषामानन्दसभव दिति भाव । अस्य हनूमतो वालतो लाङ्गले । सप्तम्यर्थे तसि । निर्णयाविष निर्मर्याद यथा तथा । उन्मिमेष प्रजज्वाल । अनानुप्रासालकार । रथोद्धतावृत्तम्

तत किमत आह—

एतद्वृत्तान्तमारक्षिकराक्षसीगणगर्वोदीर्णवर्णितमाकर्ण्य दूयमान मानसा जानकी हुताशनमुपस्थाय 'शीतो भव हनूमत ' इति प्राञ्जलि प्रार्थयत ॥

एतदिति । आरक्षिकराक्षसीगणैर्गर्वोदीर्ण गर्वोद्रिक्त यथा तथा वर्णित कथितमे तद्वृत्तान्त हनूमल्लाङ्गूलप्रज्वलनवार्तामाकर्ण्य दूयमानमानसा सतप्यमानान्त करण जानकी हुताशनमभिमुपस्थायोपास्य हनूमत शीतोऽदाहको भव इत्येवप्रकारे प्राञ्जलि प्रणता सती प्रार्थयताभ्यर्थितवती । तथा च रामायणम्—'मङ्गलाभिमुखी तस्य सा तदासीन्महाकपे । उपतस्थे विशालाक्षी प्रयता हव्यवाहनम् ॥' इति ॥

घोरस्य राघवकलत्रतपोमयाग्ने
र्मा भूवमिन्धनमह क्षणमित्यवेत्य ।
शैत्य वितत्य दहन पवमानसूनो-
र्वालाग्रसीम्नि मणिदीप इवावतस्थे ॥ ५५ ॥

घोरस्येति । घोरस्य दारुणस्य राघवकलत्रतपोमयाग्ने सीतापातिव्रत्यरूपानलस्य क्षणम् । क्षणमात्रेणेत्यर्थ । इन्धन दाह्यदारु । अह मा भूव न भूयासम् । 'माङि लुङ्' इत्याशिषि लुङ् । इत्यनेन प्रकारेणावेत्य मत्वा दहन सीतयोपासितोऽग्नि शैत्य वितत्य विस्तार्य पवमानसूनोर्हनूमतो वालाग्रसीम्नि लाङ्गूलाग्रभागे मणिदीप इवावतस्थे स्थितवान् । तदसतापकरत्वेनातिष्ठदित्यर्थ । उपमालकार । वसन्ततिलकावृत्तम् ॥

---

१ 'गणेन गर्वोदीर्णम्' इति पाठ २ 'हनूमत शीतो भव' इति पाठ ३ 'प्रार्थयत' इति पाठ

तदनु पवनतनयोऽपि 'पुरमिदं न खलु सुव्यक्तं नक्तमालोक्यम्। तस्मादनल्पसाक्षिकमेव पुरमखिलमालोकयामि' इति यामिनीचरगणं परिचिततोरणपरिघेण जघान ॥

तदन्विति। तदनु वाल्मप्रज्वलनानन्तरं पवनतनयो हनूमानपि नक्तं रात्राविदमेतत्पुरं लङ्कापट्टणं सुव्यक्तं स्फुटतरं नालोक्यं खलु न दृष्टवानस्मि किल तस्मात्सुव्यक्तदर्शनाभावाद्धेतोः अनल्पोऽग्निः साक्षी साक्षाद्द्रष्टा यस्मिन्कर्मणि तद्यथा तथा। दाहकपूर्वमेवेत्यर्थः। 'साक्षाद्द्रष्टरि संज्ञायाम्' इतीनिप्रत्ययः। अखिलं कृत्स्नं पुरं लङ्कापट्टणमालोकयाम्यालोकयिष्ये। वर्तमानसामीप्ये वर्तमानप्रत्ययः। इति। मत्वेति शेषः। यामिनीचरगणं निरन्धनराक्षसनिवहं परिचिततोरणपरिघेण। पूर्वं येन राक्षसाञ्जघ्निवान् तेनैव परिघेणेत्यर्थः। जघान। विनाशितवानित्यर्थः॥

सीताभिधानकमला प्रभवे प्रदातुं
लङ्कार्णवं क्षुभितसैन्यतरङ्गभीमम्।
वेधा ममन्थ किल रज्जुभुजगराज-
भोगावृतेन पवनात्मजमन्दरेण ॥ ५६ ॥

सीतेति। वेधा ब्रह्मा सीतेत्यभिधानं यस्याः सा च सा कमला च तां सीतारूपिणीं लक्ष्मीम्। 'राघवत्वेऽभवत्सीता रुक्मिणी कृष्णजन्मनि' इति विष्णुपुराणवचनात्। प्रभवे श्रीरामरूपिणे विष्णवे प्रदातुं क्षुभितानि क्षोभं प्राप्तानि यानि सैन्यानि राक्षससेनास्तैरेव तरङ्गैर्भीमं भयंकरं लङ्कार्णवमस्तम्। रज्जुरेव भुजगराजभोगो वासुकिकायस्तदावृतेन तद्वेष्टितेन पवनात्मजेनैव मन्दरेण मन्थनाचलेन ममन्थ विलोडयामास खल्वित्युत्प्रेक्षा। सा च समस्तवस्तुवर्तिसावयवरूपकेण उत्थाप्यते। 'मन्थानं मन्दरं कृत्वा योक्त्रं कृत्वा च वासुकिम्' इति विष्णुपुराणे॥

अथ दह्यमानायां लङ्कायाम्[1]॥

अथेति। अथानन्तरं लङ्कायां दह्यमानायां भस्मीभवन्त्यां सत्याम्।

रक्षःस्त्रीवदनारविन्दरजनी विश्वंभरावर्हिणी-
वर्षारम्भदशा दशाननयशःकादम्बकादम्बिनीम्।
वैधव्योचितवेषनिश्चितमनोलङ्कावधूटीजटा
वैदेह्याखिलजटासमा समकिरद्धूम्या हनूमान्दिवि ॥ ५७ ॥

रक्ष इति। रक्षःस्त्रीणां राक्षसाङ्गनानां वदनान्येवारविन्दानि तेषां रजनीम्। तत्संकोचकारिणीमित्यर्थः। विश्वं बिभर्तीति विश्वंभरा भूमिः। 'संज्ञायां भृतॄवृजि–' इत्यादिना खच्प्रत्यये मुमागमः। सैव बर्हिणी मयूरी तस्या वर्षारम्भदशाम्। तदुल्लासकारिणीमित्यर्थः। 'कादम्बः कलहंसः स्यात्', 'कादम्बिनी मेघमाला' इति चामरः। तथा वैधव्यस्य विधवात्वस्योचितोऽप्यनुगुणो यो वेषो नेपथ्यं तत्र निश्चितं मनो यस्याः सा तथोक्ता सा च सा लङ्का च सैव वधूटी चीरवधूस्तस्या जटा ग्रथितकेशपा-

---

१ 'लङ्कायां दह्यमानायाम्' इति पाठः

स्वरूपाम् । क्षिप्रमेव रावणसंहारस्य जायमानत्वादिति भावः । 'स्नुषा जाया वधूः स्याद्वधूरथ सुवासिनी' इति प्रतापमार्तण्डः । वैदेह्यास्त्रिजटासभा त्रिजटाकल्पाम् तथाश्वासकारिणीमित्यर्थः । धूम्या धूमसंहतिम् । 'पाशादिभ्यो यः' इति यप्रत्ययः । हनूमान्दिव्यन्तरिक्षे समकिरत् । प्रवर्धयामासेत्यर्थः । किरतिरयं कीर्यमाणकर्मकः यथा—'रजः किरति मारुतः' इति । क्वचित् करणकोऽपि यथा—'जगतीरुहोऽवचकिरुः कुसुमैः' इति । दृश्यते च धातूनामर्थभेदात्कारकप्रत्ययभेदः । अत्राश्लिष्टपरम्परितरूपकालङ्कारः । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥

पुनस्तामेव वर्णयति—

अपि च,[1]

एतद्विक्रमवीक्षणेन जनितामानन्दबाष्पोद्गतिं
रक्षोनाथभयात्पिधातुमनसा विद्याधराणां मुदा[2] ।
व्याजव्याहृतये यथा परिणमेद्धूम्या तथोज्जृम्भते[3]
स्वर्लोकेऽपि कलिन्दशैलतनयाकल्लोलशङ्कावहा ॥ ५८ ॥

अपि चेति । किंचेत्यर्थः ॥ तत्प्रकारमेवाह—एतदित्यादि द्वाभ्याम्—**एतदिति ।** एतस्य हनूमतो विक्रमवीक्षणेन पराक्रमावलोकनेन जनितामुत्पन्नामानन्दबाष्पोद्गतिमानन्दाश्रुप्रसारं रक्षोनाथभयाद्रावणभयात् । एतत्परिज्ञाते रावणोऽस्मान्पीडयिष्यतीति साध्वसवशादित्यर्थः । पिधातुमाच्छादयितुं मनो येषां तेषाम् । 'तुं काममनसोरपि' इति तुमुनो मकारलोपः । विद्याधराणां नभश्चराणां देवयोनिविशेषाणाम् । 'विद्याधरोऽप्सरोयक्ष—' इत्यमरः । मुदा सन्तोषेण व्याजव्याहृतये रावणविपत्तिकथनाय यथा परिणमेत्परिणतिं प्राप्नुयात् । रावणस्य महती विपत्सम्प्राप्ता, तस्मान्न भेतव्यमिति कथयितुं यथा पर्याप्नुयादित्यर्थः । यद्वा व्याजव्याहृतयेऽपदेशप्रकाशनाय । 'व्याजोऽपदेशो लक्ष्यं च' इत्यमरः । यथा परिणमेत् एतेषामश्रूदयो धूम्यावशाज्जातः न त्वन्यतोऽभूदिति प्रत्याययितुं स्वयं यथा पर्यवसिता भवेदित्यर्थः । अथवा व्याजव्याहृतये व्यपदेशकथनाय यथा परिणमेत् । अस्माकं नेत्रेषु धूम्याप्रसारादश्रूदयो न त्वानन्दादिनेति कथयितुं यथोपयुज्यादित्यर्थः । तथा धूम्या उज्जृम्भतेऽवर्धत । स्वर्लोकपर्यन्तं व्याप्तेत्यर्थः । कीदृशी धूम्या । स्वर्लोके स्वर्गलोकेऽपि कलिन्दशैलतनयाकल्लोलशङ्कावहा कालिन्दीसमुत्तुङ्गतरङ्गभ्रान्तिजननी । अत्र स्वतःसिद्धस्य धूम्याविजृम्भणस्य व्याजव्याहृतिपरिणामपरत्वेनोत्प्रेक्षा । सा च कल्लोलशङ्कावहेति भ्रान्तिमता नैरपेक्ष्यात्संसृज्यते । वृत्तं पूर्ववत् ॥

आदौ नीलांशुकश्रीस्तदनु मरकतानद्धनीवीविभूतिः
कस्तूरीपङ्कभङ्गी क्षणमपि विकचेन्दीवरस्रक्सपत्नी ।
पश्चात्स्निग्धाञ्जनाभा जघनकुचकटीकण्ठनेत्रेषु जाता
दिक्कान्तानां तदानीं दशमुखनगरीदाहसंभूतधूम्या ॥ ५९ ॥

---

[1] 'अपि च' इति नास्ति क्वचित् [2] 'तदा' इति पाठः [3] 'जृम्भते' इति पाठः

आदाविति। दशमुखनगरीदाहसभूतधूम्या लङ्कादहनसभूतधूमसहितेत्यर्थः। तस्मिन्काले दिश एव कान्तास्तासामिति रूपकम्। जघनानि च कुचाश्च कच्चश्च कण्ठाश्च नेत्राणि चेति द्वन्द्वः। तत्तत्स्थानीयप्रदेशेष्वित्यर्थः। अत्र यद्यपि प्राण्यङ्गत्वादेकवद्भावेन भाव्यं तथापि महाविभाषया विकल्पोऽपि द्रष्टव्यः। यद्वा दिक्कान्तानघनादीनां तत्तद्देशपरत्वेन साक्षात्प्राण्यङ्गत्वाभावान्नैकवद्भावः। आदौ प्रथमम्। क्षणम्। क्षणमात्रमित्यर्थः। एतच्च सर्वत्र सबध्यते। अनन्तरं तदपायादिति भावः। नीलांशुकस्य नीलाम्बरस्य श्रीरिव श्रीर्यस्याः सा तथोक्ता जाता। तदनु तदनन्तरं मरकता बद्धा गारुत्मतमणिखचिता। 'गारुत्मतं मरकतम्' इत्यमरः। नीवीविभूतिः रशना सपत्तिर्यस्याः सा तथोक्ता जाता। ततः कस्तूरीपङ्कस्य मृगमदकर्दमस्येव भङ्गी परिपाटी यस्याः सा तादृशी जाता। अथानन्तरं विकचेन्दीवरस्रजः प्रफुल्लनीलोत्पलमालिकायाः सपत्नी सदृशी जाता। 'शत्रुसोदरबन्ध्वादिशब्दाः सादृश्यवाचकाः' इत्याहुः। पश्चादनन्तरं स्निग्धाञ्जनस्य मृदितकज्जलस्य आभेवाभा यस्याः सा तथोक्ता जाता इति सर्वत्रोपमा। अत्र जघनकुचेत्याद्युद्देशक्रमानुसारेण नीलांशुकश्रीरित्यनन्तरं कस्तूरीपङ्कभङ्गीत्युद्देशे कर्तव्ये तथानुक्तत्वात्सर्वत्रभोजनेन क्रमोऽत्र न विवक्षितः। अन्यत्र क्रमसंभवात्स एवालंकारः। स चोक्तोपमारूपकैकैरङ्गाङ्गिभावेन सकीर्यत इति संक्षेपः। स्रग्धरा वृत्तम्॥

हा तात हा जननि हा सुत हा सहाय
हा पौत्रि[१] हा प्रियसखि क नु हा हतोऽस्मि।
इत्यादि पौरपरिदेवनभारवाग्भि-
रापूरि रावणपुरी शिखिना परीता॥ ६०॥

हा तातेति। हेति सर्वत्र विषादे। 'हा विषादशुगर्तिषु' इत्यमरः। हा तात जनक। 'तातस्तु जनकः पिता' इत्यमरः। हा जननि मातः, हा सुत पुत्र, हा सहाय सहचर, सहोदरेति वा। हा पौत्र, प्रियसखि प्रियभार्ये। क नु कुत्र वा। गतासीति शेषः। तत्र हा हतोऽस्मि नष्टोऽस्मि इत्यादिरेवमादि पौरपरिदेवनभारः पुरजनविलापातिशयो यासु ताभिर्वाग्भिराक्रोशवचनैः शिखिनाग्निना परीता व्याप्ता रावणपुरी लङ्कापुरी आसमन्तादापूरि आपूरिता। 'पूरी आप्यायने' इत्यस्मात्कर्मणि लुङ्। 'चिण् भावकर्मणोः' इति चिण्। वसन्ततिलकावृत्तम्॥

यैर्वृन्दारकसुन्दरीजनमुखे नीराजनं निर्मितं
निर्मेघे गगनेऽपि यैर्विरचिता सौदामिनीसंहतिः।
ते चित्राण्यपि वासराणि न गता निर्वाणमौर्वानल-
ज्वालाडम्बरमम्बुधौ विदधिरे वालानलोद्यत्कणाः॥ ६१॥

येरिति। यैर्वालानलोद्यत्कणैर्वृन्दारकसुन्दरीजनस्य सुरसुन्दरीवृन्दस्य मुखे वदना-

१ 'पुत्रि' इति पाठः

प्रभागे नीराजनमारात्रिकं निर्मितम्। नीराजनत्वेन परिणतमित्यर्थः। अत्र सुरसुन्दरीणां कल्याणकालः संप्राप्त इति सूचनार्थमित्थं निर्देश इति मन्तव्यम्। तथा यैनिमेघे मेघरहितेऽपि गगने सौदामिनीसहतिर्विद्युल्लताश्रेणिर्विरचिता। तथात्वेन परिणतमित्यर्थः। अशक्यकरणोऽपि रावणवध एवमेव सभविष्यतीति सूचनार्थमित्थं निर्देशः। ते वाल्लानलोयत्कणा हनूमद्वालाग्निसमुत्थितस्फुलिङ्गाः। द्वे त्रीणि वा द्वित्राणि। 'सख्ययाव्ययासन्न-' इत्यादिना बहुव्रीहिः। 'बहुव्रीहौ सख्येये डजबहुगणात्' इति डच्प्रत्ययः समासान्तः। तान्यपि वासराणि। तावत्स्वपि वासरेष्वित्यर्थः। 'वा तु क्लीबे दिवसवासरौ' इत्यमरः। अत्यन्तसयोगे द्वितीया। अम्बुधौ निर्वाणं शान्तिं न गता न प्राप्ताः सन्तः। नञर्थस्य नशब्दस्य 'सुप्सुपा' इति समासः। और्वानलज्वालाडम्बरं वडवाग्निकीलासभ्रमं विदधिरे चक्रुः। क्षिप्रमेव सकलराक्षससहाराभियोतकवैपरीत्यवृत्तिसूचनार्थमित्थं निर्देश इति मन्तव्यम्। अत्राग्निकणानां नीराजननिर्माणाद्यसबन्धेऽपि तत्सबन्धकथनादसबन्धे सबन्धरूपातिशयोक्तिः। शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम्॥

आदीप्यमानपवनात्मजवालसङ्गा-
दङ्गारशेषविभवामवलोक्य लङ्काम्।
व्योम्नि स्थिता निशिचराः स्वगृहाणि नूनं
निर्वापयन्त इव नेत्रभवैः पयोभिः॥ ६२॥

आदीप्यमानेति। आदीप्यमानो जाज्वल्यमानो यः पवनात्मजवालस्तस्य सङ्गात्सपर्काद्धेतोः। अङ्गार एव शेषः शिष्टांशो यस्य स तथोक्तो विभवः समृद्धिर्यस्यास्ताम्। कात्स्न्येन दग्धामित्यर्थः। लङ्कामवलोक्य। व्योम्न्यन्तरिक्षे स्थिता निशिचरा राक्षसाः स्वगृहाणि दह्यमानानि निजमन्दिराणि। यद्यपि 'गृहाः पुंसि च भूम्न्येव' इत्यमरस्तथापि महाकविप्रयोगबाहुल्यादविरोधो द्रष्टव्यः। नेत्रभवैः पयोभिर्बाष्पोदकैर्नूनं निश्चितं निर्वापयन्तः प्रशमयन्त इव। अलक्ष्यन्त इति शेषः। उत्प्रेक्षालंकारः। यथा दह्यमानं गृहादिकमुन्नतदेशमारुह्य जलैः प्रशमयन्ति तद्वदित्युत्प्रेक्षार्थः। वसन्ततिलकावृत्तम्॥

चक्रे शक्रजिदाज्ञया रणमुखे यत्कर्म रक्षोगण-
स्तत्कर्तुं क्षणदाचरक्षितिभुजा[१] युक्तोऽप्यशक्तो भवेत्[२]।
सप्तार्चिश्च हनूमता परिचितो लङ्कामधाक्षीद्यया
तद्रित्रा मरुता[३] युतोऽपि न तथा दाहक्रियायां पटुः॥६३॥

चक्र इति। रक्षोगणो राक्षसनिवहः शक्रजिदाज्ञया इन्द्रजिन्निदेशेनोपलक्षितः न तु साक्षाच्चक्रे चकार। तत्कर्म क्षणदाचरक्षितिभुजा राक्षससार्वभौमेन रावणेन युक्तोऽपि साक्षात्सहितोऽपि कर्तुमशक्तोऽसमर्थो भवेत्। न शक्नुयादित्यर्थः। तदपेक्षया पुनस्सामर्थ्यस्यैव बलिष्ठत्वादिति भावः। संभावनायां लिङ्। एवं सप्त अर्चीषि यस्य

१ 'रजनीचरक्षितिभृता' इति पाठः २ 'अयुक्तोऽभवत्' इति पाठः ३ 'मरुत' इति पाठः

सप्ताचिरग्निश्च हनूमता परिचितं प्रवर्तितं सगतौ वा यथा लङ्कामधाक्षीद्ददाह । तथा तत्पित्रा हनूमज्जनकेन मरुता वायुना युतं सहितोऽपि दाहक्रियाया दहनकर्मणे पटु समर्थो न भवेत् । वायुपरिचयापेक्षया तत्पुत्रपरिचयस्यात्यन्तजृम्भणहेतुत्वादिति भावः । वायुसाहचर्यादप्यधिकं लङ्कां ददाहेति परमार्थः । अत्र पूर्ववाक्ये रावणसहितस्य राक्षसगणस्येन्द्रजिदाद्याहृतस्यकर्मकरणसामर्थ्यसंबन्धेऽपि संभावनया तदसंबन्धाभिधानात्संबन्धेऽसंबन्धरूपातिशयोक्तिः । तथा उत्तरवाक्ये वायुसखस्य सप्तार्चिषो हनूमत्परिचयसंबन्धेनादहनस्य दहनपाटवसंबन्धोक्तेरतिशयोक्तिः । अनयोर्दृष्टान्तदार्ष्टान्तिकतया सापेक्षत्वात्संकरः । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥

तस्मिन्हनूमदरणिप्रभवे हुताशे
शुद्धिं विधाय पतिमेव समेतुमैच्छत् ।
लङ्केश्वरेण रणकेलिकुतूहलेन
बाह्वोर्बलादपहृता सुरराजलक्ष्मीः ॥ ६४ ॥

तस्मिन्निति । रणकेलिकुतूहलेन युद्धक्रीडासमुत्सुकेन लङ्केश्वरेण रावणेन बाहुबलाद्बाहुपराक्रमादपहृता सीता सुरराजलक्ष्मीरिन्द्रसाम्राज्यश्रीर्हनूमानेवारणिरग्निमन्थनदारुविशेषः । 'निर्मन्थ्यदारुणि त्वरणिर्द्वयोः' इत्यमरः । स प्रभवः कारणं यस्य तस्मिन् । तत्समुत्पादित इत्यर्थः । हुतमश्नातीति हुताशनेऽग्नौ कर्मण्यण् । शुद्धिं संस्कारं विधाय । पापिष्ठरावणसंपर्कजनितपापं विशोध्येत्यर्थः । पतिं निजभर्तारमिन्द्रमेव समेतुं सङ्गन्तुमैच्छदिच्छति स्म । यथा कुतश्चित्कारणात्काचन साध्वी कुत्रचिदपवित्रस्थले स्थित्वा परिणामकाले संस्कारपरिशुद्धा सती पुनर्निजभर्तारमेव जिगमिषति तद्वदित्यर्थः । इन्छतेर्लङ् । 'आडजादीनाम्' इत्याडागमः । 'आटश्च' इति वृद्धिः । अत्र सुरराजलक्ष्म्या इन्द्रेच्छासंबन्धेऽपि तदसंबन्धोक्तेरतिशयोक्तिः । एतेन रावणस्य विनिपात आसन्न इति सूच्यते । वसन्ततिलकावृत्तम् ॥

निगमयति—

वाचामिदानीं किमु विस्तरेण लङ्कापुरीं रावणबाहुगुप्ताम् ।
काकुत्स्थदूतोऽयमुपेत्य चक्रे कृतान्तदूतस्य सुखप्रवेशाम् ॥ ६५ ॥

वाचामिति । इदानीमस्मिन्नवसरे । संस्कारोचितकाल इत्यर्थः । वाचां विस्तरेण वचःप्रपञ्चेन । 'विस्तारो विग्रहो व्यासः स च शब्दस्य विस्तरः' इत्यमरः । किमु । न किमपीत्यर्थः । कः सन् काकुत्स्थदूतो हनूमानुपेत्यागत्य रावणबाहुगुप्ताम् । दुष्प्रवेशामित्यर्थः । लङ्कापुरीम् । कृतान्तदूतस्य । यमकिंकराणामित्यर्थः । 'कृतान्तो यमसिद्धान्त-' इत्यमरः । सुखप्रवेशां सुखेन प्रवेष्टुं शक्यां चक्रे । अनायासनिधनगन्धानां लङ्कापुरस्थयातुधानानां निधनं विधाय तद्द्वारा पूर्वमसंभावितप्रवेशान्यमकिंकरान्स्वसामर्थ्येन प्रवेशयामासेत्यर्थः । एतेनोत्तरत्राप्येतेषां निराघाटसंचारत्वं सूच्यते । वृत्तमुपजातिः ॥

पौलस्त्यपातकिसमागमजायमान-
मेनः पुनान इव वानरयायजूकः ।
निर्वर्तिताक्षविजयो निजवालवह्नौ
हुत्वा पलाशसमिधः सुगतिर्बभूव ॥ ६६ ॥

पौलस्त्येति । वानरो हनूमानेव यायजूको यज्ञकर्ता । 'इज्याशीलो यायजूकः' इत्यमरः । 'यजजपदशां यङः' इति यजतेर्यङन्तादूकप्रत्ययः । पौलस्त्यो रावण एव पातकी ब्रह्महत्यादिपातकवान् तस्य समागमेन सगत्या जायमानं सम्पद्यमानमेनः । 'तत्संयोगी च पञ्चमः' इति न्यायात्संभावितदुरितमित्यर्थः । 'कलुषं वृजिनैनोऽघमंहो दुरितदुष्कृतम्' इत्यमरः । पुनान इव विशोधयन्निव । पापनोदनं कुर्वाण इवेत्युत्प्रेक्षा । पूञ् शानच् । निर्वर्तिताक्षविजयो विरचिताक्षकुमारनिधनः, कृतेन्द्रियजयश्च सन् । 'अक्षो रथस्यावयवे पाशके चाक्षमिन्द्रियम्' इति विश्वः । निजवाले यो वह्निर्हुताशनस्तस्मिन् । पलं मांसमश्नन्तीति पलाशाः । 'पललं क्रव्यं पलं मांसम्' इत्यभिधानात् । पलाशा राक्षसास्त एव पलाशसमिधः पलाशवृक्षसमिधो हुत्वा सुगतिरप्रतिहतगमनः शोभनलोकश्च बभूव । अत्र श्लेषोत्प्रेक्षानुप्राणितः सावयवरूपकालङ्कारः । वसन्ततिलकावृत्तम् ॥

लङ्कादाहेऽप्यनार्तां रघुपतिदयितां चारणोक्त्या विदित्वा
सानन्दस्तां प्रणम्य प्रतिगमनविधौ प्राप्य तस्या नियोगम् ।
आरुह्यारिष्टशैलं निधिमपि पयसां स्वैरमुत्तीर्य वेगा-
च्चक्रे गत्वा महेन्द्रं प्लवगकुलपतीन्पूर्णकामान्हनूमान् ॥ ६७ ॥

लङ्केति । लङ्कादाहेऽपि रघुपतिदयितां श्रीरामप्रेयसीं सीतां चारणानां नभश्चराणां गन्धर्वादीनामुक्त्या वचनेनानार्तामपीडिताम् । अनष्टामिति यावत् । विदित्वा ज्ञात्वा । अतएव सानन्दः ससंतोषस्तां सीतां प्रणम्य नमस्कृत्य प्रतिगमनविधौ प्रतिप्रयाणविधाने विषये । 'विधिर्विधाने दैवेऽपि' इत्यमरः । तस्याः सीताया नियोगमाज्ञां प्राप्य । ततः अरिष्टशैलमरिष्टाख्यं परपारस्थपर्वतमारुह्य पयसां निधिं समुद्रमपि स्वैरं यथेच्छम् । अप्रतिहतमिति यावत् । उत्तीर्योल्लङ्घ्य महेन्द्रमङ्गदाद्यधिष्ठितं महेन्द्रपर्वतं गत्वा हनूमान्प्लवगकुलपतीनङ्गदजाम्बवनलनीलादिप्लवगेश्वरान्पूर्णकामान्सपूर्णमनोरथांश्चक्रे । अत्रातिविस्तरकथनयोग्यस्यार्थस्य संक्षेपेणोक्तेः संक्षेपो नाम गुणः । तदुक्तं विद्यानाथेन—'संक्षेपार्थाभिधानं यत्संक्षेपः परिकीर्तितः' इति । स्रग्धरावृत्तम् ॥

अथ यथार्हं सैन्याधिपान्संमान्य मारुतिस्तैरनुयुक्तः स्ववृत्तान्तमखिलमाख्यातवान् ॥

अथेति । अथानन्तरं मारुतिर्हनूमान्यथार्हं यथायोग्यं सैन्याधिपाञ्जाम्बवदङ्गदादिसेनापतीन्संमान्य मानयित्वा । तैः सैन्याधिपैरनुयुक्तः । 'कथं दृष्टा त्वया देवी

१ 'वल' इति पाठः २ 'एनैः' इति पाठः ३ 'स्वकीयवृत्तान्तम्' इति पाठः

कथं वा तत्र वर्तते' इत्यादिना पृष्टः सन् । अविलम्बमशेषं स्ववृत्तान्तमाख्यातवान् । उत्पतनादि सीतादर्शनलङ्कादाहान्ता निजवार्तामशेषां कथयामासेत्यर्थः ॥

तदनु पवनतनयवचनमुदिता वानरवरूथिनी यूथनाथानुयाता तद्दर्शनजनितमानन्दमानन्दशरधौ दाशरथौ सुग्रीवे च सविभज्येव विवक्षितुमहमहमिकया धावन्ती मध्येसरणि दधिमुखकृतावनं मधुवनं हनूमदनुमत्याभिभूय मधुपानसुखमनुबभूव ॥

तदन्विति । तदनु तदनन्तरं पवनतनयवचनमुदिता हनूमद्वाक्यसंतुष्टा वानरवरूथिनी कपिसैन्यम् । 'वरूथिनी बलं सैन्यम्' इत्यमरः । यूथनाथानुयाता जाम्बवदादियूथाधिपानुयाता । तदा तद्दर्शनजनितं सीतावलोकनसमुत्पन्नमानन्दमानन्दशरधावानन्दसागरे । नित्यनिरतिशयानन्दपरिपूर्णे इत्यर्थः । दाशरथौ श्रीरामे सुग्रीवे च सविभज्य सम्यग्विविच्य विवक्षितुं द्रष्टुमिति फलोत्प्रेक्षा । सीतावलोकनवार्ताकथनेन श्रीरामसुग्रीवानन्दयोरन्तरं परीक्षितुमित्यर्थः । अहमहमिकया परस्पराहंकारेण । अहमहमिका ख्यातारण्यकाण्डे । धावन्ती धावमाना । अतिवेगेन प्रवर्तमाना सतीत्यर्थः । मध्ये सरण्या मध्येसरणि । मार्गमध्य इत्यर्थः । 'पारेमध्ये षष्ठ्या वा' इत्यव्ययीभावः । तत्संनियोगादेकारान्तत्वं च मध्यशब्दस्य । दधिमुखेन दधिमुखाख्येन सुग्रीवमातुलेन वानरेण कृतमवनं रक्षणं यस्य तथोक्तम् । 'अव रक्षणे' कर्तरि ल्युट् । तथा च रामायणम्—'यद्रक्षति महावीर्यः सदा दधिमुखः कपिः । मातुलः कपिमुख्यस्य सुग्रीवस्य महात्मनः ॥' इति । मधुवनं मधुनामकसुग्रीवोद्यानवनम् । मधुप्रचुरत्वान्मधुवनमित्यन्वर्थसंज्ञा । हनूमदनुमत्या हनूमदाज्ञयाभिभूयाक्रम्य मधुपानेन क्षौद्रपानेन यत्सुखं तदनुबभूव । यथेष्टं मध्वपिबदित्यर्थः । 'मधु मद्ये पुष्परसे क्षौद्रेऽपि' इत्यमरः ॥

अथाब्रवीद्गिरिवरतुङ्गमङ्गदं
कृताञ्जलिर्दधिमुख एष रोपवान् ।
वलीमुखान्मधुभजने शिलीमुखा-
न्भवानिमाञ्झटिति निवारयेदिति ॥ ६८ ॥

अथेति । अथानन्तरं रोपवान्मधुवनाक्रान्तजनितरोपवानेष दधिमुखो वनपालकः सदा कृताञ्जलिर्विरचितकरसंपुटः सन् । प्रार्थनालक्षणमेतत् । गिरिवरतुङ्गम् । महोन्नतमित्यर्थः । अङ्गदं युवराजमब्रवीत् । किमिति । भवान्मधुभजने मधुपाने पुष्परसास्वादे च शिलीमुखानलीन् । 'अलिबाणौ शिलीमुखौ' इत्यमरः । रूपकालंकारः । इमान्वलीमुखान्कपीन् । 'कपिप्लवङ्गप्लवगशाखामृगवलीमुखाः' इत्यमरः । झटिति झसा । निवारयेन्निरुन्ध्यात् । इत्येवमब्रवीदिति पूर्वेण संबन्धः । अन्यथा महोग्रशासनः सुग्रीवो दण्डयिष्यतीति भावः । शेषे प्रथमः । युष्मदस्मद्व्यतिरिक्तस्य भवच्छब्दस्य शेषत्वादिति । रुचिरावृत्तम् । 'चतुर्ग्रहैर्यति रुचिरा जभस्जगाः' इति लक्षणात् ॥

---

१ "वचन' इति नास्ति क्वचित्

अयमप्येनमवोचत् ॥

अयमिति । अयमङ्गदोऽप्येन दधिमुख प्रत्यवोचदुक्तवान् ॥

तत्प्रकारमेवाह—

दशमुखपुरमध्ये वीक्षिता मैथिलीति
श्रवणमधु वितीर्णं येन वीरेण मह्यम् ।
दधिमुख ! यदि सोऽय भाषते को निरुन्ध्या-
न्मधु पिबतु यथेच्छं वाहिनी वानराणाम् ॥ ६९ ॥

दशमुखेति । दशमुखपुरमध्ये लङ्कापुरमध्ये मैथिली सीता वीक्षिता दृष्टेत्येवभूत श्रवणमधु श्रोत्रामृत येन वीरेण मह्य वितीर्णं दत्तम् । 'विश्राणन वितरण स्पर्शन प्रति पादनम्' इत्यमर । हे दधिमुख, सोऽय वीरो भाषते यथाज्ञावचन वदति चेत् क को वा निरुन्ध्यान्निवारयेत् । न कोऽपि निवारयितु शक्नुयादित्यर्थ । 'शकि लिङ् च' इति लिङ् । सकलवानरजीवातुभूतमैथिलीकथामधुप्रदस्येदम्मधुपाननिवारण कथ युक्त स्यादिति भाव । अतो वानराणा वाहिनी सेना यथेच्छमिच्छासदृशम् । 'यथेष्टम्' इति वा पाठ । मधु पिबतु । मालिनीवृत्तम् ॥

तत किं जात तत्राह—

तदनु भयवशेसमुपगतदधिमुखवचनविदितमधुवनकदनपरिगणितजनकदुहितृदर्शनजनितप्रमदभरभरितस्तपनतनयस्तत्र तनुविकृतिमतनुत दधिमुखागमननिमित्तसपत्तिम् ॥

तदन्विति । तदन्वङ्गदवचनानन्तरं भयवशेन भयपारतन्त्र्येण समुपगतस्य समीपमागतस्य दधिमुखस्य वचनेन विदित ज्ञात यन्मधुवनकदन वानरकृतमधुवनोल्लुण्ठन तेन परिगणित परिसख्यातम् । निश्चितमिति यावत् । यज्जनकदुहितृदर्शन सीतावलोकन तज्जनितेन तदुत्पादितेन प्रमदभरेण हर्षातिशयेन भरित सजातभर । आनन्दपरिपूर्ण इत्यर्थ । भरित इत्यत्र तारकादित्वादितच् । प्रमदेत्यत्र 'प्रमदसमदौ हर्षे' इति प्रत्ययान्तो निपात । तपनतनय सुग्रीवस्तत्र तस्मिन्समये दधिमुखागमनमेव निमित्तसपत्ति कारणसामग्री यस्यास्ता तनुविकृतिं मुखविकासनेत्रविस्फारस्कन्धोन्नमनरोमाञ्चत्वादिगात्रचेष्टामतनुताकरोत् । मधुवनकदनश्रवणात्सीतादर्शन निर्णीय परमानन्दभरितोऽभूदित्यर्थ ॥

अनन्तर कपिसेनापि निकटवर्तिन्यभूदित्याह—

आरुह्याद्रिमथावरुह्य विपिनान्यासाद्य नानाफला-
न्यास्वाद्य प्लुतमारचय्य वदनैरापाद्य वाद्यक्रमान् ।

---

१ 'यथेष्टम्' इति पाठ २ 'विवशसमुपनत' इति पाठ ३ 'परिभणित' इति पाठ
४ 'तत्र' इति नास्ति क्वचित् ५ 'तदभिमुखा' इति पाठ ६ 'आस्वाद्य' इति पाठ
७ 'आस्फोट्य' इति पाठ

आलिङ्ग्य द्रुममक्रमं मदवशादाधूय पुच्छच्छटा
मारादाविरभूदहंप्रथमिकापीना कपीना चमू ॥ ७० ॥

आरुह्येति। अद्रिं मार्गस्थ पर्वतमारुह्याथावरुह्य। पर्वतारोहणावरोहणक्रीडामनुभूयेत्यर्थ। विपिनान्यरण्यान्यासाद्य प्रविश्य। नानाफलानि पनससरसालादिविविधफलान्यास्वाद्य भुक्त्वा। द्रुतम्। वल्गितानीत्यर्थ। आरचय्य कृत्वा। 'ल्यपि लघुपूर्वात्' इत्ययादेश। वदनैर्मुखैर्वाद्यन्मान् डिण्डिमादिवाद्यध्वनिप्रकारान् आपाद्य वादयित्वा। तथा द्रुमम्। द्रुमानित्यर्थ। अक्रममपगतक्रमम्। मोटनोद्भावनादिजुगुप्सिताचरणेनापगतमर्यादमित्यर्थ। आलिङ्ग्याश्लिष्य। मदवशान्मधुपानजनितदर्पवशात्पुच्छच्छटा लाङ्गूलजालम्। 'वृन्दं जालं चक्रवालं जालकं पेटकं च्छटा' इति वैजयन्ती। आधूय चालयित्वा। अहं प्रथमोऽहं प्रथम इति यस्या क्रियाया सा अहंप्रथमिका। मयूरव्यंसकादित्वात्समास। स्वार्थे कप्रत्यय। तया पीना पूर्णा। एतत्पूर्विकया धावमानेत्यर्थ। कपीना चमूर्वानरसेना। आरात् समीपे। 'आराद्दूरसमीपयो' इत्यमर। आविरभूत्। आस्थितेत्यर्थ। अत्र कपिस्वाभाव्येन यथावद्वस्तुवर्णनात्स्वभावोक्तिरलंकार। शार्दूलविक्रीडित वृत्तम् ॥

तत कि तत्राह—

निद्राक्षयादरुणितेन समीरपुत्र
सौमित्रिनेत्रयुगलेन निपीयमान ।
चूडामणिं करतले कलयन्ववन्दे
पादारविन्दयुगलं भरताग्रजस्य ॥ ७१ ॥

निद्रेति। समीरपुत्रो हनूमान्निद्राक्षयान्निद्राभावात्। यावद्धनत्रास निद्राहारयोर भाव इति भाव। अरुणितेन पाटलितेन सौमित्रिनेत्रयुगलेन लक्ष्मणनयनयुग्मेन निपीयमान। अत्यादरेणावलोक्यमान सन्नित्यर्थ। एतेन श्रीरामापेक्षयापि लक्ष्मणस्य भूयान्हनूमदागमनप्रतीक्षणादरोऽविद्यतेति सूच्यते। चूडामणिं सीताया अभिज्ञानभूतं शिरोरत्न करतले कलयन्। श्रीरामादीना यथा चक्षुर्गोचर स्यात्तथा धारयन्नित्यर्थ। सीता दृष्टा समागत इति प्रथमवचनेनैव ज्ञापनार्थमिति भाव। भरताग्रजस्य श्रीरामस्य पादारविन्द इवेत्युपमितसमासो न तु रूपकम्। अन्यथोत्तरपदप्राधान्ये तत्र वन्दनायोगात्। तयोर्युगल ववन्दे नमश्चकार। वसन्ततिलकावृत्तम् ॥

अक्लेशसंभूतगतागताभ्या वितीर्णविस्तीर्णमहार्णवोऽपि ।
आनन्दसिन्धौ पृतनासमक्षमक्षस्य हन्ता नितरा ममज्ज ॥ ७२ ॥

अक्लेशेति। अक्षस्य हन्ताक्षकुमारमारको हनूमानक्लेशेनानायासेनैव सभूते सजाते ये गतागते यातायाते ताभ्या वितीर्णो निलङ्घितो विस्तीर्णमहार्णव पुरुषान्तरदुस्तरमहासमुद्रो येन स तथोक्तोऽपि। अक्ष्णो समीपे समक्षम्। समीपार्थे-

१ 'निस्तीर्ण' इति पाठ

ऽव्ययीभाव । 'अव्ययीभावे शरत्प्रभृतिभ्य' इत्यच्प्रत्यय । पृतनाया वानरसेनाया समक्ष पुरत । नितरामत्यन्तम् । अव्ययादाम्प्रत्यय । आनन्दसिन्धावानन्दसागरे ममज्ज मग्नोऽभूत् । ईदृड्महाकपिवीरवाहिनीमध्येऽहमेन एव महोदधिमुल्लङ्घ्य सीता दृष्ट्वा पुनरागतोऽस्मीत्येवभूतभाषणप्रवर्तकमहाभाग्यसपन्नोऽभवमित्यमन्दानन्दतुन्दिलितान्त करणोऽभूदित्यथ । अत एव विरोधाभासोऽलकार । वृत्तमुपजाति ॥

आनीतचूडामणिसन्निधानादाविःप्रमोदेन रघूद्वहेन ।
तत्रानुयुक्त पवनात्मजन्मा[१] विज्ञापयामास कृतप्रणाम ॥ ७३ ॥

आनीतेति । आनीतस्य हनूमताहृतस्य चूडामणे सीताशिरोरत्नस्य सनिधानात्सानिध्याद्धेतो । आविःप्रमोदेन प्रादुर्भूतानन्देन रघूद्वहेन रघुनन्दनेन तत्र तस्मिन्सीतावृत्तान्ते विषयेऽनुयुक्त पृष्ट पवनात्मजन्मा हनूमान्कृतप्रणामो विहितनमस्कार सन् विज्ञापयामास । सीतावलोकनवार्ता कथयामासेत्यर्थ । पूर्वमागमनानन्तरमेव कर्तव्यतया विहितो नमस्कार इदानीं शुभवार्ताकथनप्रारम्भसतोषातिरेकादिति वेदितव्यम् । इन्द्रवज्रावृत्तम् ।

विज्ञापनप्रकारमेवाह—

लङ्कापुरोपवनसीम्न्यथ[२] राजपुत्री
मालोकय निशिचरीगणबाध्यमानाम् ।
केनापि पातकवशेन सुपर्णलोके
बन्दीकृतामिव भुजगमराजकन्याम् ॥ ७४ ॥

लङ्केति । अथ विज्ञापनानन्तर मङ्गलाचारे वा । 'मङ्गलानन्तरारम्भप्रश्नकार्त्स्न्येष्वथो अथ' इत्यमर । लङ्कापुरस्य रावणराजधान्या उपवनसीम्न्युद्यानवनप्रदेशे अशोकवनिकामध्य इत्यर्थ । निशिचरीगणबाध्यमाना रक्षकराक्षसीनिवहपरितप्यमानाम् । अत एव केनाप्यनिर्वाच्येन पातकवशेन पापानुबन्धेन सुपर्णलोके गरुडलोके बन्दीकृताम् । कारागारबद्धामित्यर्थ । भुजगमराजकन्या नागकन्यामिव स्थिता राजपुत्रीं जानकीम् । आलोकयमवलोकितवानस्मि । उपमालकार । वसन्ततिलकावृत्तम् ।

देव्यास्त्वदीयान्वयकीर्तनेन त्वन्मुद्रया च व्यपनीय शोकम् ।
वार्तामभिज्ञानमयीमयाच[३] प्रस्थातुकाम परिपूर्णकाम ॥ ७५ ॥

देव्या इति । त्वदीयान्वयकीर्तनेन भवदीयवशप्रशसया त्वन्मुद्रया भवदीयप्रत्यभिज्ञानाङ्गुलिमुद्रिकया च देव्या सीताया शोक विषाद व्यपनीय निरस्य । अत एव परिपूर्णकाम सपूर्णमनोरथ प्रस्थातुकाम । पुनरागन्तुमना सन् । 'तु काममनसोरपि' इति तुमुनो मकारलोप । अभिज्ञानमयीमभिज्ञानरूपाम् । ताद्रूप्ये मयटि ङीप् । वार्ता वृत्तान्तमयाच याचितवानस्मि । इन्द्रवज्रावृत्तम् ॥

---

१ 'पवमानजन्मा' इति पाठ २ 'सीमनि' इति पाठ ३ 'ययाचे' इति पाठ

ब्रह्मास्त्रविग्रस्तजयन्तकृत्या कथामभिज्ञाप्य वने प्रवृत्ताम् ।
चिरं रुदन्त्या जनकेन्द्रपुत्र्या चूडामणिः प्रेषित एष तुभ्यम् ॥७६॥

ब्रह्मेति । ब्रह्मास्त्राद्भयाद्विग्रस्तस्य विशेषेण भीतस्य जयन्तस्य जयन्तासुरनाम्नः काकासुरस्य कृत्यं मनोहरैपनरूपक्रिया यस्याः ताम् । वने चित्रकूटतटविपिने प्रवृत्ताः सम्भूताः कथामाख्यायिकामभिज्ञाप्याभिज्ञानत्वेनोक्त्वा । चिरं चिरकालं रुदन्त्या पूर्वानुभूताथस्मरणवशादश्रूणि विमुञ्चन्त्या जनकेन्द्रपुत्र्या जानक्या एषोऽयं चूडामणिः शिरोरत्नं तुभ्यं प्रेषितः । वाग्रूपं चाभिज्ञानद्वयं प्रहितमित्यर्थः । वृत्तमुपजातिः ॥

निगमयति—

किं बहुना,

किं बहुनेति । बहुना वाग्व्यापारेण किम् । न किमपीत्यर्थः ।

तथापि किंचिद्वक्तव्यमवशिष्ट विद्यत इत्याह—

देव ! तस्याः प्रतिष्ठासुनसूनाशैकपालितान् ।
मुद्रयित्वा प्रपन्नोऽहं तवाभिज्ञानमुद्रया ॥ ७७ ॥

इति श्रीविदर्भराजविरचिते चम्पूरामायणे सुन्दरकाण्डः समाप्तः ।

देवेति । हे देव स्वामिन् ! प्रतिष्ठासून् प्रस्थातुमिच्छून्, उत्क्रमिष्यतः प्राणानित्यर्थः । तिष्ठते सम्भन्तात्प्रत्यय । तथाशैकपालितानाशया त्वदागमनप्रतीक्षयैकया पालितान्गुप्तान् । शिवभागवतवत्समासः । तस्याः सीतायाः असून्प्राणान् तवाभिज्ञानमुद्रयाभिज्ञानरूपाङ्गुलीमुद्रिकया तयैवाभिज्ञानमुद्रया मुद्राफलस्येति श्लिष्टरूपकम् । मुद्रयित्वा । निरुध्येत्यर्थः । अहं प्रपन्नः । आगतोऽस्मीत्यर्थः ॥

इति श्रीमत्परमयोगीन्द्रवृन्दमानसेन्दीवरसदोदामन्दानन्दलाभाभिवन्दितरघुनन्दनचरणारविन्दमकरन्दास्वादनानन्दलिन्दमारस्वतेनाखण्डतपःप्रचण्डमुनिप्रकाण्डमण्डलेश्वरशाण्डिल्यमहामुनिगोत्रावतंसस्य पद्मान्वयसुधापारावारपारिजातस्य धन्वन्तर्यवतारान्तरस्यायुर्वेदप्रमुखनिखिलविद्यासारसर्वज्ञसार्वभौमस्य कोण्डोपण्डितवर्यस्य तनूजेन गङ्गाम्बिकागर्भरत्नाकरसुधाकरेण रामचन्द्रबुधेन्द्रेण विरचितायां चम्पूरामायणव्याख्यायां साहित्यमञ्जूषिकासमाख्यायां सुन्दरकाण्डः समाप्तः ॥

रामचन्द्रार्यरचिता रामचन्द्रपदार्पिता ।
व्याख्या सुन्दरकाण्डस्य पूर्णा मञ्जूषिकाभिधा ॥

---

१ 'कथानाप ज्ञाप्य', 'कथा च विज्ञाप्य' इति पाठः. २ 'एव' इति पाठः ३ 'आशैक' इति पाठः ४ 'त्वदभिज्ञान' इति पाठः

युद्धकाण्डम् ।

इत्थं निजविरचितकवितानभाजितसकलकविमनाजेन तत्रभवता भोजराजेन निर्मितं पञ्चकाण्डसंबद्धं चम्पूरामायणप्रबन्धं परिपूरयितुकामेन लक्ष्मणनाम्ना पण्डितवर्येण अवशिष्टो युद्धकाण्डो निजवाग्वैभवानुसारेण रचितः । सोऽयं मयेदानीं व्याक्रियते ॥

अथ तत्रभवान्कविः स्वचिकीर्षितस्य ग्रन्थस्य निष्प्रत्यूहपरिपूरणाय शिष्टाचारसमाक्षिप्तविशिष्टगुरुचरणारविन्दभोजमहाराजस्मरणरूपं मङ्गलं निबध्नाति—

> दृष्टे यत्र यदृच्छयापि वचसां देवी पुरो वर्तते
> सारस्यं महदभ्युदेति सदसि प्रागल्भ्यमुज्जृम्भते ।
> जायन्ते सकलाः कला अपि नृणां जागर्ति कीर्तिर्नवा
> चेतः स्निह्यति तत्र देशिकपदाम्भोजे च भोजे मम ॥ १ ॥

दृष्ट इति । यत्र यस्मिन्देशिकपदाम्भोजे च यदृच्छया लीलयापि । अत्यादरेण किंचित्तु वक्तव्यमिति भावः । दृष्टेऽवलोकिते सति । नृणाम् । मनुष्याणामित्यर्थः । एतच्च सर्वत्र संबध्यते । वचसां देवी सरस्वती पुरो वर्तते । उपासनादिप्रयत्नं विनैव स्वयं संनिहिता भवतीत्यर्थः । तथा महदनल्पम् । कार्यकरणपर्याप्तमित्यर्थः । सारस्यं कवितारसज्ञत्वम् । अभ्युदेत्यभ्युदयं प्राप्नोति । संभवतीत्यर्थः । 'अभ्युपैति' इति पाठः आभिमुख्येन समीपमागच्छतीत्यर्थः । तथा सदसि । राजविद्वत्सभास्वित्यर्थः । प्रागल्भ्यं सकलविद्याविवरणप्रौढत्वमुज्जृम्भते विजृम्भितं भवति । तथा सकलाः समस्ता अपि कला इतिहासागमाद्याश्चतुःषष्टिविद्या जायन्तेऽध्ययनपरिशीलनाभ्यासाभावेनैव तत्त्वतोऽवबुध्यन्ते । तथा नवापूर्वा कीर्तिः सर्वमान्या जागर्ति विलसति । तत्र तस्मिन्देशिकपदाम्भोजे गुरुचरणारविन्दे भोजे भोजराजे च मम चेतो मनः स्निह्यति । उत्तरोत्तरं बहुश्रेयस्करत्वान्नानाकं भक्त्यतिस्नेहयुक्तं भवतीत्यर्थः । चतुःषष्टिकलास्तु—'इतिहासागमाद्याश्च काव्यालंकारनाटकम् । गायकत्वं कवित्वं च कामशास्त्रं दुरोदरम् ॥ देशभाषालिपिज्ञानं लिपिकर्म च वाचकम् । सर्वाणि चापदानानि स्वरशास्त्रं तु शाकुनम् ॥ सामुद्रिकं रत्नशास्त्रं रथाश्वगतिकौशलम् । मल्लशास्त्रं सूदकर्म भूरुहाणां च दोहदम् ॥ गन्धवादो धातुवादः सन्धावादो रसस्य च । जलवादोऽग्निसंस्तम्भः खड्गस्तम्भो जलस्य च ॥ वाचः स्तम्भो वयःस्तम्भो वशाकर्षणमेव च । विद्वेषोच्चाटनं चैव मारणं कालवञ्चनम् ॥ पर्यङ्कस्थवचातुर्यं पादुकासिद्धिरेव च । इन्द्रियैर्घटिकासिद्धिरिन्द्रजालिकमेव च ॥ अञ्जनं नरदृष्टिस्तु वञ्चनं स्वरवञ्चनम् । मणिमन्त्रौषधानां च सिद्धयश्चोरकर्म च ॥ कुलेहास्त्यमृदारवेणुवर्णाञ्जनक्रिया । अदृश्यकरणी दूरकरणी मृगयादि ॥ वाणिज्यं पाशुपाल्यं च कृषिराहवकर्म च । लावकुक्कुटमेषादियुद्धकारणकौशलम् ॥' चतुःषष्टि-

---

१ एतत्पूर्वम् 'आसीत पर्वतनन्दनेन जनकक्ष्मापालपुत्राधिरोरस्य मूर्तमिवानुरागमद्दृष्टीश्च प्रमोदान्वित । यो लोकत्रयकण्टकं दशमुखं प्रोद्धर्तुमैच्छद्गलोत्सवीरवरामप्रयोगेन कलासानि सदा पातु नः ॥' इति श्लोको दृश्यते क्वचित् । २ 'स्निह्यतु' इति पाठः ।

कलाश्चेता कलाविद्भि प्रकीर्तिता ॥' इति। अनुप्रासोऽलंकार। शार्दूलविक्रीडित वृत्तम् ॥

सम्प्रति स्वाहंकार परिहरति—

भोजेन तेन रचितामपि पूरयिष्य-
न्नल्पीयसापि वचसा कृतिमत्युदाराम्।
न व्रीडितोऽहमधुना नवरत्नहार
सङ्गेन किंतु हृदि धार्यत एव तन्तु ॥ २ ॥

भोजेनेति। तेनासाधारणमहिमास्पदतया प्रसिद्धेन भोजेन। अपिरतिशयार्थ। रचिता प्रणीतामतएवात्युदाराम्। रसालंकाराद्युक्तिविशब्दार्थसघटनोज्जृम्भिततया-त्यन्तगम्भीरामित्यर्थ। कृतिं काव्यम् अल्पीयसात्यल्पेन। ईषन्मात्रगौरवरहितेनापी-त्यर्थ। 'द्विवचनविभज्य-' इत्यादिनेयसुप्रत्यय। वचसा पूरयिष्यन्पूरिता करिष्यन्न-हमधुनास्मिन्काले। अधुनेति निपातनात्साधु। व्रीडितो लज्जितो न जात। क्वाय सर्वज्ञभोजप्रबन्ध, क्व च धा मदीयेनातिपिष्टेन वचनेन तत्परिपूरणमिति लज्जा न गतोऽस्मीत्यर्थ। कुत एतदित्याशङ्क्य तत्रार्थान्तर न्यस्यति—किंतु। तथाहीत्यर्थ। तन्तु सूत्र नवरत्नहारसङ्गेन नूतनमाणिक्यहारसमागमेन हृदि वक्षसि मानसे च धार्यत एवावश्यत एव। न तु परिहीयत इत्यर्थ। कुत। अत एव तत्साम्येन मद्वचनस्यापि महाजनपरिग्रहो भविष्यतीति भाव। अर्थान्तरन्यासोऽलंकार। वसन्ततिलकावृत्तम् ॥

एव निजवाक्यव्यापारसावकाश सप्रयोजना चिकीर्षितमाह—

मुद्रामुद्रितजीविता जनकजा मोहाकुलं राघवं
चूडारत्नविलोकनेन सुचिर निध्याय निध्याय च।
प्रारेभे हृदि लक्ष्मण कलयितु पौलस्त्यविध्वंसनं
धीर[1] पूरयितु कथा च विमलामेकेन काण्डेन स ॥ ३ ॥

मुद्रेति। मुद्रया श्रीरामाभिज्ञानमुद्रिकया मुद्रित स्थापित जीवित यस्यास्ता जनकजा जानकीम्। तथा चूडारत्नविलोकनेन चूडामणिदर्शनेन मोहाकुल मोह-विह्वल राघव च सुचिरमनल्पकालम्। अत्यन्तसयोगे द्वितीया। निध्याय नितरा ध्यात्वा। मनस्यनुसधायेत्यर्थ। 'ध्यै चिन्तायाम्' इति धातोर्निपूर्वात्क्त्वो ल्यबादेश। तथा निध्याय दृष्ट्वा च। 'निर्वर्णन तु निध्यान दर्शनालोकनेक्षणम्' इत्यमर। तथा च जनकजां ध्यात्वा राघव दृष्ट्वेति यथाक्रममन्वयाद्यथासख्यालंकार। धीरो धैर्यशाली स प्रसिद्धो लक्ष्मण सौमित्रिरेकेन काण्डेन बाणेन। 'काण्डोऽस्त्री दण्डबाणार्ववर्गावस-रवारिषु' इत्यमर। पौलस्त्यविध्वसन रावणसहार कलयितु कर्तुं हृदि प्रारेभ उप-चक्रमे। मनसि निर्धारितवानित्यर्थ। तथा धीरो विद्वान्स लक्ष्मणो लक्ष्मणनामा कविरेकेन काण्डेन युद्धकाण्डेन विमला निष्कलङ्का कथा रावणसहरणरूपोपाख्यान

[1] 'किं न' इति पाठ

पूरयितु हृदि प्रारेभे मनस्युपक्रान्तवान् । अत्र रामलक्ष्मणयोरुभयोरपि त त्केवलप्रकृतगोचरश्लेषालङ्कार । 'प्रकृताप्रकृतोभयगतमुक्त चेच्छब्दमात्रसाधर्म्यम् श्लेषोऽय श्लिष्टत्व सर्वत्राद्यद्वये नान्त्ये ॥' इति लक्षणात् । शार्दूलविक्रीडित वृत्तम् ॥

कथा पूरयितु प्रारेभ इत्युक्तम् । सम्प्रति तामेव कथा प्रस्तौति—

आनन्दमन्थरमनन्तरमाञ्जनेया
दाकर्ण्य वृत्तिमनघा जनकात्मजायाः ।
दृष्टिर्दशाननरुषा परुषायमाणा
बाणासनोपरि दधे प्रभुणा रघूणाम् ॥ ४ ॥

आनन्देति । अनन्तर चूडामण्यभिज्ञानप्रदर्शनानन्तरमानन्देन मन्थर निर्भर यथा तथा आनन्दपरिपूरितमित्यर्थ । आञ्जनेयादञ्जनातनयाद्धनूमत । 'आख्यातोपयोगे' इत्यपादानत्वात्पञ्चमी । अनघा निर्दुष्टा जनकात्मजाया वृत्ति वर्तन जीवन वा । 'वृत्ति वर्तनजीवने' इत्यमर । आकर्ण्य श्रुत्वा । रघूणा प्रभुणा श्रीरामेण दशानने रावणे रुषा रोषेण परुषायमाणोग्रायमाणा दृष्टिर्बाणासनोपरि कार्मुकोपरि दधे निचिक्षिपे । महावीर स्वाभाव्याच्छरासनावलोकनसज्ञयैव सुग्रीवादिभ्यो जैत्रयात्रासनाहमाज्ञापयामासेत्यर्थ । वसन्ततिलका वृत्तम् ॥

अथ सुग्रीवोऽपि दशग्रीवकुपितराघवावलोकनद्विगुणितरणोत्साह साहाय्यसमयमनुपालयन्नन्धुमिव सिन्धुमवधार्य धार्यमाणधैर्यादगाधमतिरधिरूढत्रिकूटशृङ्गा लङ्कामधिगन्तुमङ्गदकुमुदनलनीलप्रमुखमप्यखिलानीक समनीनहत् ॥

[1] द्विगुणित [2] साहाय्य [3] धैर्यादगाधमति [4] शृङ्गा [5] नीलप्रमुखमप्यखिलानीक [6] समनीनहत्

अथेति । अथानन्तर सुग्रीवोऽपि दशग्रीवे कुपितस्य राघवस्यावलोकनेन द्विगुणितो द्विरावृत्तो रणोत्साहो रणप्रयत्नो यस्य स तथोक्त । 'लोकोत्तरेषु कार्येषु स्थेयान्प्रयत्न उत्साह' इति लक्षणम् । सहायस्य भाव साहाय्य सहायकर्म । ब्राह्मणादित्वात्ष्यञ् । तस्य समय सविदमपि । सीताप्रवृत्त्युपलब्ध्यनन्तर तदपहारिण वैरिण सहृत्य पुनस्तामानेष्यामीति पूर्वविहितप्रतिज्ञामित्यर्थ । 'समया शपथाचारकालसिद्धान्तसविद' इत्यमर । अनुपालयन्ननुवर्तमान । अगाधमतिर्गम्भीरमतिर्धैर्याद्धीरत्वादन्धु कूपमिव सिन्धुमवधार्य । तथा सुतरा निश्चित्येत्यर्थ । 'पुस्येवान्धु प्रहि कूप' इत्यमर । अधिरूढ त्रिकूटशृङ्ग यया ताम् । त्रिकूटाचलशृङ्गाप्रवर्तिनीमित्यर्थ । लङ्कामधिगन्तुमङ्गदकुमुदनलनील प्रमुखा प्रधाना यस्य तत्तथोक्तम् । अखिलमप्यनीक वानरसैन्यम् । 'अनीक तु रणे सैन्ये' इति विश्व । समनीनहत्सनाहयामास । नहतेर्णौ चङ्युपधाह्रस्वोऽभ्यासादीर्घश्च ॥

---

१ 'द्विगुणीकृत' इति पाठ २ 'साहायकमनुपालयन्' इति पाठ ३ 'धैर्यावगाढमति' इति पाठ ४ 'शिखराम्' इति पाठ ५ 'वलिमुखानीकम्' इति पाठ ६ 'समनीनयत्' इति पाठ

वारिदादपि च रामनामत. पूरिता पुनरपाङ्गधारया ।
तत्क्षण प्रति चचाल दक्षिण वाहिनीशमखिलापि वाहिनी ॥ ५ ॥

वारिदादिति । रामनामतो रामाभिधानात् । तद्रूपादित्यर्थ । वारिदाज्जलदादपाङ्गधारया कटाक्षरेखया तयैव धारया पुनर्भूयोऽपि पूरिता सम्प्रीकृताप्यायिता च अखिला कृत्स्नापि वाहिनी वानरसेना सैव वाहिनी नदी । 'सेनानद्योश्च वाहिनी' इति वैजयन्ती । तत्क्षण तस्मिन्नेव क्षणे दक्षिण वाहिनीश प्रति दक्षिणसमुद्रमुद्दिश्य दाक्षिण्यगुणयुक्तसेनानायक चेति गम्यते । चचाल प्रतस्थे । श्लेषसकीर्ण समस्तवस्तुवर्तिसावयवरूपकम् ॥

तत्क्षणे[1] समचलितऋक्षसमुदये[2] कुमुदामोदकारिणि शरभाधिकप्रसादशीले नीलेन्दीवरानन्दिनि दशाननदिशाक्रमणव्यग्रतेजसि समारूढतारानन्दनलक्ष्मणानुगते सैरयमुदयसानुमन्तमिव हनूमन्तमधिरोहति निशाचरतिमिरवारणनिस्तन्द्रे रामचन्द्रे समन्तत कन्दलितबहुलहरिजालकोलाहलभरितहरिदन्तरो निरन्तरास्कन्दितनिकटकान्तारावलिवेलीमुखरलमहाम्बुधि ससंभ्रममुदजृम्भत ॥

तत्क्षण इति । तस्मिन्क्षणे । तत्काल इत्यर्थ । सम तुल्य चलित प्रस्थित ऋक्षसमुदयो जाम्बवदादिभल्लूकगण , अन्यत्र नक्षत्रमण्डल यस्य तस्मिन् । 'ऋक्षाच्छभल्लभल्लूका', 'नक्षत्रमृक्ष भ तारा' इति चामर । कुमुदस्य कुमुदनाम्न कपिसेनापतेरामोद सतोषम्, अन्यत्र कैरवोल्लास करोतीति कुमुदामोदकारिणि । 'कुमुद कैरवे रक्तपङ्कजे कुमुद कपौ' इति विश्व । शरभे शरभाख्यसेनापतावधिकप्रसादशीलेऽत्यन्तानुग्रहतत्परे, अन्यत्र शरस्याश्वबालाख्यतृणविशेषस्य कुसुमस्य भा शोभा तस्या अप्यधिकप्रसादशीलेऽतिनिर्मलस्वभावे । नीलेन्दीवराख्य सेनानायक । अथवा नील इन्दीवरमिव तदानन्दिनि तत्परितोषकारिणि, अन्यत्र नीलोत्पलविकासकारिणि । 'नील कपीशेऽद्रिभेदे कृष्णे ना तद्वति त्रिषु' इति नानार्थरत्नमाला । दशाननदिशाक्रमणे रावणदिगवस्कन्दने व्यग्र चटुल तेज प्रतापो यस्य तस्मिन्, अन्यत्र दशसख्याकान्याननानि मुखानि यासा तास्तासा दिशानाम् । दशादिङ्मुखानामित्यर्थ । आक्रमण आवरणे व्यग्र वेगवत्तेजो ज्योतिर्यस्य तस्मिन् । 'तेजोऽनले प्रभावे च ज्योतिष्यर्चिषि रेतसि' इति वैजयन्ती । समारूढ समधिष्ठितस्तारानन्दनोऽङ्गदो येन तेन लक्ष्मणेन सौमित्रिणा अनुगतेऽनुसृते, अन्यत्र समारूढा प्रतिदिनमेकैकस्याग धिष्ठाननियमात्समधिष्ठिता यास्तारा अश्विन्यादिनक्षत्राणि ता नन्दयतीति तथोक्त । स चासा लक्ष्मणानुगतो लाञ्छनेनानुसृतश्च तस्मिन् । 'लक्ष्मणा' इति तृतीययानुगतशब्देनालुक्समास । निशाचरा राक्षसास्तिमिराणीव, अन्यत्र शार्वरान्धकाराणि तेषा

१ 'तत क्षणेन' इति पाठ २ 'समक्षचलित' इति पाठ ३ 'समुदाये' इति पाठ
४ 'सरभसम्' इति पाठ ५ 'हरण' इति पाठ

वारणे विध्वसने निखाद्रे जागरूके । रामश्चन्द्र इवेत्युपमितसमास । मिवेति स्पष्टोपमालिङ्गात् । तस्मिन् । उदयसानुमन्तमुदयाचलमिव हनूमन्त । सत्वरमधिरोहत्यधितिष्ठति सति समन्तत सर्वेत कन्दलित समुत्पन्नो बहुलो भूयिष्ठश्च यो हरिजालकोलाहलो वानरसङ्घकलकलो घुमघुमध्वनिश्च तेन भरितानि हरिदन्तराणि यस्य स तथोक्त । निरन्तर नीरन्ध्रमास्कन्दिता आक्रान्ता निकटकान्तारावलि समीपारण्यश्रेणिर्येन स तथोक्त । समानमेतत् । वलीमुखजलमहाम्बुधिर्वानरसेनासमुद्र इवेत्युपमितसमास । ससभ्रम साटोपम् । उदजृम्भतोज्जृम्भितोऽभूत् । 'शर भाधिक्यप्रसादशीले' 'लक्ष्मणानुगते' इत्यत्र च शब्दश्लेष । वस्तुत शब्दभेदेन अर्थद्वयावभासेऽपि जतुकाष्ठवदेकशब्दस्य प्रतीते । अयमर्थश्लेष । एकनालावलम्बिफलद्वयवदभिन्नपदेनार्थद्वयप्रतीतेरेतत्सकीर्णयमुपमा ॥

उत्रासकासरमुदञ्चितपञ्चवक्त्र
वित्रस्तहस्ति विशरारुचमूरुयूथम् ।
आलोललोचनतरङ्गकुरङ्गशाव-
मासीदसीम विपिन कपिनर्मघोषै ॥ ६ ॥

उत्रासेति । असीम निर्मर्यादम् । अतिविपुलमित्यर्थ । 'सीमसीमे स्त्रियामुभे इत्यमर । विपिनमरण्यम् । कर्तृ । कपीना नर्मघोषैर्जययात्रोत्सवक्रीडोद्घोषै 'क्रीडा लीला च नर्म च' इत्यमर । उत्रासा भयविभ्रान्ता कासरा वनमहिषा यस्मिंस्तथोक्तम् । 'लुलायो महिषो वाहद्विषत्कासरसैरिभा' इत्यमर । उदञ्चिता उद्भ्रान्ता पञ्चवक्त्रा सिंहा यस्मिंस्तत्तथोक्तम् । 'सिंहो मृगेन्द्र पञ्चास्य' इत्यमर । वित्रस्ता बिभीता हस्तिनो गजा यस्मिंस्तत्तथोक्तम् । विगता शरारुणा व्याघ्रादिहिंस्रजन्तूना चमूरूणा मृगाणा च यूथा निवहा यस्मिंस्तत्तथोक्तम् । 'शरारुर्घातुको हिंस्र' इत्यमर । आलोला साध्वसादिलोला लोचनतरङ्गा दृष्टिपरम्परा येषा ते कुरङ्गशावा हरिणशिशवो यस्मिंस्तत्तथोक्त चासीत् । वसन्ततिलकावृत्तम् ॥

सैन्यैस्ततो रघुपति सरितां निवेश
वेशन्तयन्विरलयन्विपिनान्तराणि ।
आरुह्य शैलमपि सह्यमसह्यगातं
मन्दानिलैकनिलय मलयं जगाम ॥ ७ ॥

सैन्यैरिति । ततो नर्मघोषानन्तर रघुपति सैन्यैर्वानरसेनाभि सरिता नदीना निवेश विन्यासस्थानम् । 'निवेश शिबिरोद्वाहविन्यासेषु प्रकीर्तित' इति विश्व । वेशन्तय वेशन्त कुर्वन् । सेनासमर्दादल्पसरासि कुर्वन्नित्यर्थ । 'वेशन्त पल्वल चाल्पसर' इत्यमर । वेशन्तशब्दात्तत्करोतीति ण्यन्तात् शत्रादेश । तथा विपिनान्तराणि गहनान्तरालानि विरलयन्विरलानि कुर्वन् । वानरसेनाटोपवाटीविघट्टन-

१ 'सह्यमपि शैलम्' इति पाठ

तद्गुल्मपाषाणतया सुगमनानि कुर्वन्नित्यर्थः । पूर्ववच्छतृप्रत्ययः । सह्यं सह्याख्यमप्यसह्यो विरहिणां दुष्प्रसहो वातो यस्मिंस्तं शैलं मार्गसंबद्धं पर्वतमारुह्य ततो मन्दानिलैर्घनिलयं मन्दरगन्धवाहैर्वनिकेतनं मलयं मलयाख्यं शैलं जगाम । वृत्तं पूर्ववत् ॥

गत्वा रामस्तमद्रिं सौमित्रिमिदमवादीत् ॥

गत्वेति । रामस्तमद्रिं मलयपर्वतं गत्वा सौमित्रिं प्रतीत्य वक्ष्यमाणप्रकारं वचनमवादीदुक्तवान् । वदेर्लुङि 'सिचि वृद्धिः परस्मैपदेषु' इति वृद्धिः ॥

उक्तप्रकारमेवाह—

अमी तटसमीपनिर्झरतरङ्गरिङ्गत्पयो-
जडीकृतपटीरभूरुहकुटीरसंसारिणः ।
मनो विधुरयन्ति मे मलयमेखलामेदुरा
दुरासदवनप्रियप्रियतमारुता मारुताः ॥ ८ ॥

अमी इति । तटसमीपेषु सानुप्रदेशेषु ये निर्झराः प्रवाहाः । 'प्रवाहो निर्झरो झरः' इत्यमरः । तेषां तरङ्गेभ्यो रिङ्गद्भिः स्खलद्भिः पयोभिरम्बुभिर्जडीकृतानि शिशिरीकृतानि । 'सुषीमः शिशिरो जडः' इत्यमरः । अभूततद्भावे च्विप्रत्ययः । तथाभूतानि यानि पटीरभूरुहाश्चन्दनतरव एव कुटीराणि गृहाणि तेषु संसारिणो गतागतवस्थानशीलाः । ताच्छील्ये णिनिः । मलयमेखलासु मलयशैलनितम्बप्रदेशेषु मेदुराः सान्द्राः । 'मेखला खड्गबन्धे स्यात्काञ्चीशैलनितम्बयोः' इति विश्वः । दुरासदाः न्युद्दीपकत्वाद् दुःसहानि वनप्रियप्रियतमानां कोकिलाङ्गनानां रुतानि कूजितानि येषु तथोक्ताः । 'वनप्रियः परभृतः कोकिलः पिक इत्यपि' इत्यमरः । अमी प्रवर्तमाना मारुता अनिला मे मम मनो विधुरयन्ति विह्वलयन्ति । विक्लवीकुर्वन्तीत्यर्थः । यमकानुप्रासयोः संसृष्टिः । पृथ्वीवृत्तम् ॥

इत्यालपन्करुणमेष निरुद्धवेलं
शैलं महेन्द्रमधिगत्य महीमहेन्द्रः ।
आवर्तमुद्रिलमिवान्वयभूपतीना-
मक्षय्यकीर्तिनिधिमम्बुनिधिं ददर्श ॥ ९ ॥

इतीति । इत्युक्तप्रकारेण करुणं दीनमालपन्व्याहरन् । एष महीमहेन्द्रो भूदेवेन्द्रः श्रीरामो निरुद्धवेलमावृतसमुद्रकूलम् । 'वेला कूले च जलधेर्वेला कालविकारयोः' इति विश्वः । महेन्द्रं शैलं महेन्द्राख्यकुलपर्वतविशेषम् । 'महेन्द्रो मलयः सह्यः शुक्तिमानृक्षपर्वतः । विन्ध्यश्च पारियात्रश्च सप्तैते कुलपर्वताः ॥' इति विष्णुपुराणवचनात् । एतेन पूर्वोक्तसह्यमलययोरपि कुलपर्वतविशेषत्वमवगन्तव्यम् । अधिगत्य प्राप्य । आवर्तैर्जलभ्रमैर्मुद्रितं चिह्नितम् । प्रतिबद्धमिति यावत् । 'स्यादावर्तोऽम्भसां भ्रमः' इत्यमरः । अन्वयभूपतीनां सगरादिनिजकुलभूभुजाम् । क्षेतु शक्य

१ 'च तमद्रिं' इति पाठः २ 'अधिगम्य' इति पाठः

क्षय । 'क्षय्यजय्यौ शक्यार्थे' इति निपातः । ततो नञ्समासः । तं कीर्तिनिधिं यशोनिधानमिव स्थितमित्युत्प्रेक्षा । अम्बुनिधिं समुद्रं ददर्श । अत्रावर्तेषु समुद्रारोपणाद्रूपकालङ्कारः । स चोक्तोत्प्रेक्षया सङ्कीर्यते । वसन्ततिलकावृत्तम् ॥

दृष्ट्वा च तमद्भुतमाकृष्टमना रामस्तदिदमाचष्ट ॥

दृष्ट्वेति । तमम्बुनिधिं दृष्ट्वा चाद्भुताकृष्टमना आश्चर्याविष्टहृदयः सन् रामस्तदिदं वचनमाचष्टावोचत् ।

तत्प्रकारमेवाह—

द्रष्टुं नालमगाधता फणिपतिः सीमान्तरेखा दिशो
द्वीपाः सैकतमण्डलानि तदयं दूरे गिरा वारिधिः ।
येषामेष सुखादखानि नखरैर्येनाथवा पूरित-
स्तेषां न कुलभूभुजामविहतस्थेम्ने महिम्ने नमः ॥ १० ॥

द्रष्टुमिति । (हे सुग्रीव, उल्लोलकल्लोलवेष्टितं चञ्चलतरङ्गवेष्टितं कल्लोलिनीनां नदीनां वल्लभं पतिं समुद्रमस्य द्रष्टुं प्रेक्षितुमर्हसि । यद्यस्मात्कारणात्) फणिपतिः पातालकुहरवासीति शेषः । अगाधतामतलस्पर्शताम् । गाम्भीर्यमित्यर्थः । 'अगाधमतलस्पर्शं' इत्यमरः । द्रष्टुं नालं न पर्याप्तः । 'पर्याप्तिवचनेष्वलमर्थेषु तुमुन्' । दिशः सीमान्तरेखा मर्यादावसानभूप्रदेशाः । सिकतानां समूहाः सैकतानि सिकतामयानि । 'सैकतं सिकतामयम्' इत्यमरः । 'सिकताशर्कराभ्यां च' इत्यण्प्रत्ययः । तेषां मण्डलानि श्रेणयो द्वीपाः सिंहलादयो द्वीपविशेषाः । तत्तस्मात्कारणादयं वारिधिर्गिरां दूरे । वर्तत इति शेषः । अनिर्वाच्य इत्यर्थः । अत एव वारिधिर्येषां न कुलभूभुजामस्मत्कुलप्रसूतपूर्वराजन्यानाम् । सगरकुमाराणामित्यर्थः । नखरैः सुखादनायासेनाखान्यवदारितः । खनतेर्लुङ् । 'भावकर्मणो' इति चिण् । अथानन्तरं येन वा । अस्मत्कुलभूभुजा भगीरथेनेत्यर्थः । पूरित आप्यायितः । 'गङ्गा सागरपूरणा' इति पुराणवचनात्तस्याश्च कापिलानलदग्धसगरतनयसंतर्पणार्थं महाप्रयत्नपूर्वकमनेनानीतत्वादिति भावः । तेषां नःकुलभूभुजां सगरकुमारभगीरथप्रमुखास्मदन्वयभूपतीनामविहतस्थेम्नेऽप्रतिहतस्थैर्याय । कल्पान्तस्थायिन इत्यर्थः । स्थिरशब्दस्य दृढादिपाठात् 'वर्णदृढादिभ्यः ष्यञ् च' इति चकारादिमनिच् । 'प्रियस्थिर-' इत्यादिना स्थादेशः । महिम्ने माहात्म्याय नमो नमस्कारः । 'नमः स्वस्ति-' इत्यादिना चतुर्थी । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥

अथ हरीन्द्रोऽपि महेन्द्रोपान्तकान्तारशोभिनि लोभनीयमलयजातानिले वेलोपवनदेशे रघुपतेर्निदेशेन निवेशयामास बलमखिलम् ॥

अथेति । अथानन्तरं हरीन्द्रः सुग्रीवोऽपि महेन्द्रस्योपान्तकान्तारेण निकटारण्येन शोभत इति तथोक्ते । लोभनीया मनोहारिणस्ते मलयजातानिला यस्मिंस्त-

---

१ अत्रत्यधनुश्चिह्नवर्तिन्यारव्याभागस्योपलब्धादर्शेषु मूलं नोपलभ्यते । २ 'बालानिले' इति पाठः । ३ 'वेलावनप्रदेशे दाशरथेर्निदेशेन' इति पाठः ।

सि वेलोपवनदेशे समुद्रकूलोद्यानप्रदेशे रघुपतेर्निदेशेनाज्ञयाखिलं बलं निवेशयामास। प्रतिष्ठापयामासेत्यर्थः।

सरसपटीरकुञ्जवनसञ्चनमभिपत-
न्मृगमदगन्धगन्धवहमेदुरितेऽम्बुनिधे।
तटनिकटे लुठत्पनसतालरसालफलै-
रदिनमदा विचेरुरदरम्भरयो हरयः ॥ ११ ॥

सरसेति। सरसाना सान्द्राणा पटीरकुञ्जानां चन्दननिकुञ्जानां वने, अथवा सरसा पटीरकुञ्जा यस्मिंस्तस्मिन्वने, सञ्चनं सम्यग्वेगशील सन्। 'जुचङ्क्रम्य-' इत्यादिना युच्। अभिपतन् प्रसरन्। तथा मृगमदस्य कस्तूर्या गन्धो यस्य स तथोक्तश्च यो गन्धवहोऽनिलस्तेन मेदुरिते। तत्प्रचुर इत्यर्थः। एतेन सुखसञ्चारयोग्यत्वं सूच्यते। 'मृगनाभिर्मृगमदः कस्तूरी' इत्यमरः। अम्बुनिधेः समुद्रस्य तटनिकटे कूलोपान्ते लुठद्भिः पचेलिमतया स्वतश्च्युतैः भुवि लुठद्भिः पनसानां तालानां रसालानां च फलैर्हेतुना अदिनमदा उन्नतदर्पाः। पुनः। अदरं विस्रब्धं यथा तथा दरम्भरयः स्वोदरपूरकाः। 'फलेग्रहिरात्मंभरिश्च' इत्यत्र चकारमात्मभर्यादुदरम्भरिरिति निपातनात्साधुः। हरयः कपयो विचेरुः। तत्तत्फलभक्षणतत्परतया तत्र विजहुरित्यर्थः। वृत्त्यनुप्रासालंकारः ॥

अथ रावणवृत्तान्तमाह—

अनन्तरमपरमहाम्भोधिमिव चलितमम्भोधिरोधस्यम्भोधिविलङ्घनविशृङ्खललाघवं राघवानीकमनीकोन्मुखं चारमुखादवधार्य धार्यमाणहृदयातङ्कः पङ्कलीनचरण इवैरावणो रावणो निर्धेयमपरमजानञ्जानकीमप्यविमोक्तुकामः कामपरतन्त्रो मन्त्रिभिः समं समाजमाजगाम ॥

अनन्तरमिति। अनन्तरं सेनानिवेशानन्तरमम्भोधिरोधसि समुद्रकूले चलितमपरमहाम्भोधिमिव स्थितमिन्दुप्रेक्षा। तदम्भोधिविलङ्घने समुत्तरणे विशृङ्खलं लाघवं निराघाटपाटवं यस्य तत्तथोक्तमनीकोन्मुखं रणोन्मुखं राघवानीकं श्रीरामसैन्यम्। 'अनीकं तु रणे सैन्ये' इति हलायुधः। चारमुखाच्चारपुरुषवचनादवधार्य श्रुत्वा रावणो धार्यमाणो हृदयातङ्को मनोवेदना यस्य स तथोक्तः। अत एव पङ्कलीनचरणः कर्दममग्नपादः ऐरावण इन्द्रगज इवेत्युपमा। अपरमन्यद्विधेयं कर्तव्यम् अजानन्नबुध्यमानः। तर्हि जानकीपरित्यागः कर्तव्यस्तत्राह— कामपरतन्त्रो मन्मथपराधीनोऽत एव जानकीमप्यविमोक्तुकामोऽपरित्यक्तुमना सन्। मन्त्रिभिः समं प्रहस्तादिभिः सह समाजं सभामण्डपमाजगाम प्राप ॥

रहस्तदानीं रजनीचरेन्द्रः प्रहस्तमुख्यानिदमाबभाषे।
इदं तु मे वाञ्छितमीक्षितं वो वदन्तु यद्वैरिजनोचितं न ॥ १२॥

१ 'जल्पे' इति पाठः २ 'दरस्फुरित' इति पाठः ३ 'अपरमिव चलितं महाम्भोधिम्' इति पाठः ४ 'कृतसेतु रोदसालङ्घन' इति पाठः ५ 'परम्' इति पाठः ६ 'परतन्त्रित' इति पाठः ७ 'पुरा' इति पाठः

रह इति। तदानीं तस्मिन्समये रजनीचरेन्द्रो रावणो रह एकान्ते। मन्त्रवादस्य रहसि कर्तव्यत्वादिति भावः। 'रहश्चोपांशु चालिङ्गे' इत्यमरः। प्रहस्तमुख्यान् प्रहस्तप्रमुखान्मन्त्रिणः। इदं वक्ष्यमाणं वचनमाबभाषे उवाच। भाषणप्रकारमेवाह—**इदमिति**। इदमेतत्। जानक्या अपरित्यागरूपमित्यर्थः। तुशब्दोऽवधारणार्थः। मे मम वाञ्छितमभिलषितं वो युष्माकमीक्षितम्। युष्माभिः प्रत्यक्षतो दृष्टमित्यर्थः। 'मतिबुद्धि–' इत्यादिना वर्तमाने क्तप्रत्ययः। 'क्तस्य च वर्तमाने' इति षष्ठी। अतः नोऽस्माकं यत्क्षमं वैरिजने प्रत्यासन्ने उचितं युक्तं तद्वदतु सम्यग्विचार्य कथयन्त्वित्यर्थः। उपेन्द्रवज्रावृत्तम्॥

अमी च पुनराशयज्ञा व्यज्ञापयन्॥

अमी चेति। आशयं जानन्त्या अपरित्यागरूपं रावणाभिप्रायं जानन्तीति आशयज्ञाः। एतेनैतेषामिच्छानुभाषणतत्परत्वमेव, न तु नीतिशास्त्रार्थबोधनप्रवृत्तितात्पर्यमिति सूच्यते। अत्र 'आतोऽनुपसर्गे कः' इति कप्रत्ययः। अत एव भगवान्कात्यायनः–'अकारादनुपसर्गात्कर्मोपपदात्को भवति विप्रतिषेधेन' इति वार्तिकव्याख्याने भाष्यकारेणाशयज्ञशब्दमुदाहृत्य व्यर्थत्वमभ्यधात्। अमी प्रहस्तादिमन्त्रिणः पुनःशब्दो वाक्यालङ्कारे। व्यज्ञापयन् विज्ञापयामासुः॥

विज्ञापनप्रकारमेवाह—

देव[1] जीवत्सु भवदाज्ञापरेष्वनुचरेषु परमस्मासु कस्मादयमपवादो दुरवापोरुभुजपञ्जरानीता सीता जातु न जहातु नाथ इत्यभिदधानेषु[4]।

देवेति। हे देव राजन्! 'देव सुरे घने राज्ञि' इति विश्वः। भवदाज्ञापरेषु युष्मन्निदेशकरणतत्परेष्वस्मासु मादृशेष्वनुचरेषु। महावीरेष्वित्यर्थः। परं जीवत्सु प्राणधारितया वर्तमानेषु सत्सु। अयमपवादः सीताहरणाद्याक्षेपः। कस्मात् कुतो हेतोः। भवेदिति शेषः। न कुतोऽपीत्यर्थः। 'अवर्णाक्षेपनिर्वादपरीवादापवादवत्' इत्यमरः। जनो नाथः स्वामी। भवानिति शेषः। दुरवापेन परेषां दुष्प्रापेणोरुभुजपञ्जरेण महाभुजमण्डलेनानीतामपहृतां सीताम्। जातु कदाचिदपि। महासङ्कटेऽपीत्यर्थः। न जहातु न त्यजतु। 'गृहीतं न परित्यजेत्' इति वचनादिति भावः। आशिषो लोटि शेषे प्रथमः। इत्येवमभिदधानेषु वदत्सु सत्सु॥

ततो रम्भोपहितहठाङ्कसभवशापमम्भोजभव चैतदुपालम्भान्तरायमावेदयन्तमग्रजन्मानमसमानविनयविज्ञानभूषणो विभीषण सरोषमिदमवादीत्॥

---

१ 'विज्ञापयामासु' इति पाठ २ 'परं चास्मासु' इति पाठ ३ 'अवापो' इति पाठ
४ एतदनन्तरम् 'प्रधानेषु' इति क्वचित् ५ 'तत' इति नास्ति क्वचित् ६ 'हठात्कारसंभवमम्भोजसंभवशापम...रायमावेदयन्त दुर्नय तमग्रजन्मान समानयन्विनय' इति पाठ

तत इति । ततस्तदनन्तरं रम्भोपहितो रम्भानिबन्धनो नलकूबराभिहितशापो हराद्रुसभवं कैलासोद्धरणे नन्दीश्वरविरचितशापः । ततो द्वन्द्वे 'सर्वो द्वन्द्वो विभाषैकवद्भवति' इति एकवद्भावः । यद्वा रम्भोपहितो रम्भापतिर्नलकूबरः स च हराद्रुश्च नौ सभवं कारणं यस्य तम् । बलादन्यनारीग्रहणे मूर्धा शतधा भविष्यतीति रम्भानिबन्धननलकूबरशापम्, वानरैस्त्वद्रशविलयो भविष्यतीति नन्दीश्वरशापं चेत्यर्थः । तथाम्भोजभवशापं पुञ्जिकास्थलाख्याप्सरोनिबन्धनब्रह्मशापं चेतसा सीताया उपालम्भान्तराय सभोगप्राप्तिविघ्नमावेदयन्तं प्रदस्तादिभ्यः कथयन्तमग्रजमानं ज्येष्ठभ्रातरं रावणम् । विलयो मदस्य प्रहीभावः, विज्ञानं शास्त्रजन्यविवेकः । असमानेऽसाधारणे विनयविज्ञाने एव भूषणं यस्य तथोक्तो विभीषणः सरोषं सामर्षं यथा तथेदं वक्ष्यमाणप्रकारं वचनमवादीदुवाच । अम्भोजभवशापः श्रीरामायणे—'अथ सङ्कुपितो देवो मामिदं वाक्यमब्रवीत् ॥ अद्य प्रभृति यामन्यां बलान्नारीं गमिष्यसि । तदा ते शतधा मूर्धा भविष्यति न संशयः ॥ इत्यहं तस्य शापस्य भीतः प्रसभमेव ताम् । नारोपये बलात्सीतां वैदेहीं शयने मम ॥' इति ॥

विभीषणोक्तप्रकारमेवाह—अहहेत्यादिचतुर्भिः—

अहह विधिनियोगादद्य नक्तंचरेन्द्र
त्वमसि परकलत्रे दुर्निवारानुरागः ।
अरुणदवशिखायामामिषग्रासमोहा-
दविरलकृतजिह्वाचापलः केसरीव ॥ १३ ॥

अहहेति । अहहेति खेदे । 'अहहेत्यद्भुते खेदे' इत्यमरः । हे नक्तंचरेन्द्र राक्षसेश्वर, अद्येदानीं त्वं विधिनियोगाद्दैववशात्परकलत्रे परदारेषु दुर्निवारो निवारयितुमशक्योऽनुराग आसक्तिर्यस्य स तथोक्तोऽसि । परदारानुसक्तेर्महापातकत्वेन शास्त्रनिषिद्धत्वात्ततो विनिपात एव न श्रेय इति भावः । कथमिव । अरुणाया रक्तवर्णाया दवशिखाया वनवह्निज्वालायाम् । 'वने च वनवह्नौ च दवो दाव इतीष्यते' इति शाश्वतः । आमिषग्रासमोहान्मांसपिण्डभ्रान्तिवशात् । 'आमिषस्त्रिया मांसस्तथा स्याद्भोग्यवस्तुनि' इति वैजयन्ती । अविरलं बहुलं यथा तथा कृतम् । अथवाऽविरलं विरलं संपद्यमानं कृतं विरलकृतम्, तत्र भवतीत्यविरलकृत बहुलीकृतं जिह्वाचापलं रसनेन्द्रियप्रवृत्तिर्यस्य स तथोक्तः । 'श्रेण्यादयः कृतादिभिः' इति समासः । केसरी सिंह इवेत्युपमा । सा च भ्रान्तिमताङ्गेन सङ्कीर्यते । दवाग्निज्वालाखादनस्य केसरिणो यादृशी अवस्था तादृश्येव तवापीत्यर्थः । मालिनीवृत्तम् ॥

आकर्ण्य किनरमुखादनघे स्ववंशे
काकुत्स्थदारहरणोपगतं कलङ्कम् ।
हाहेति मीलितदृशः करयोर्युगं तद्
दद्यौ श्रुतीरपि कथं पिदधातु धातुः ॥ १४ ॥

आकर्ण्येति । अनघे निर्दुष्टे स्ववंशे निजान्वये काकुत्स्थदारहरणोपगतं श्रीराम

---

१ 'उपनत' इति पाठः । २ 'दधातु कथं विधातुः' इति पाठः ।

वमभार्यापहरणसप्राप्तम् । तद्वशोद्भवेन त्वया तस्या अपहृतत्वादिति भाव । कलङ्कमपवादम् । 'कलङ्कोऽङ्कापवादयो' इत्यमर । किंनरमुखात्किंनरवचनात् । 'आख्यातोपयोगे' इत्यपादानत्वात्पञ्चमी । आकर्ण्य श्रुत्वा । हाहेति प्रवृत्ते विषादातिशयद्योतको द्विरुक्तोऽय शब्द । 'हा विषादशुगर्तिषु' इत्यमर । इत्युक्त्वेति शेष । मीलितदृशा सहसा दुर्वार्ताकर्णनजनितखेदातिरेकान्निमीलितास्य धातुर्ब्रह्मणस्तत्प्रसिद्ध करयोर्युग द्वन्द्वयुग्म कर्तृ । अद्यापि । तस्य चतुर्मुखत्वादष्टसख्याका इत्यर्थ । श्रुती श्रोत्राणि कथ पिदधातु आच्छादयतु । द्वयोरष्टाच्छादनेऽपर्याप्तत्वादाच्छादयिष्यत्येवेत्यर्थ । तादृग्वार्ताकर्णने कर्णाच्छादनस्यावश्यकत्वादिति भाव । त्वन्मूलेन कूटस्थस्यापि ब्रह्मणो महात्मन सताप सप्राप्त । अतो दुर्जीवितमिति तात्पर्यम् । 'अपिधानतिरोधानपिधानाच्छादनानि च' इत्यमर । अत्रोक्त्यव्यवहारासबन्धेऽपि तत्सबन्धोक्तेरतिशयोक्ति । वसन्ततिलकावृत्तम् ॥

पश्येदानीमुदधिपरिखापालिता कुत्र लङ्का
वाचातीत क नु वनचरादागतो दुर्विपाक ।
कर्तुं नक्तचरपरिभवं कापि मायेति शङ्के
जाता सीता धरणितनया जानकी मैथिलीति ॥ १५ ॥

पश्येति । इदानीमधुना पश्यालोक्य । किं पश्यामीत्यत आह—उदधिनैव परिखया खेयेन पालिता गुप्ता । दुष्प्रवेशेत्यर्थ । 'खेय तु परिखा' इत्यमर । लङ्का कुत्र । वाचातीतोऽनिर्वाच्यो वनचराद्वानरमात्रादागत सप्राप्तो दुर्विपाको वनभङ्गाक्षकुमारादिराक्षसविशेषभणगृहदाहादिरूपा दुरवस्था क नु कुत्र । एतदेतदाश्चर्यमित्यर्थ । अत नक्तचरपरिभव राक्षसविध्वसन कर्तुं कापि अनिर्वाच्या माया विचित्रशक्तिरेव सीता धरणितनया जानकी मैथिलीति नामभिरुपलक्षिता सतीत्यर्थ । जाता प्रादुर्भूतेति शङ्के तर्कयामि । अन्यथा त्वमीदृशविपत्ति सभविष्यतीति भाव । 'मन्ये शङ्के ध्रुव नूनम्' इत्युत्प्रेक्षावाचकवर्ग । मन्दाक्रान्तावृत्तम् ॥

निगमयति—

किं बहुना,

न गणयसि यदि त्वं वानरं वा नरं वा
ननु परिचितवीर्यो जिष्णुभूकार्तवीर्यौ ।
न कलयसि यदि त्वं नन्दिशापं च धातु
वैरमपि नरवर्जं दुर्जयो दैवयोग ॥ १६ ॥

किं बहुनेति । गतार्थमेतत् ॥ **नेति** । हे रावण ! त्व वानर कपिम् । वानर मानुष वा । न गणयसि यदि न सख्यायसे चेत् । तृणप्रायावेतौ मद्बाहुबलस्य कियन्मात्रमिति न लक्षीकरोषि चेदित्यर्थ । तर्हि जिष्णुभू शक्रपुत्रो वाली । 'जिष्णु शक्रे धनजये' इति निघण्टु । स च कार्तवीर्यश्च तौ परिचितवीर्यौ ननु । पूर्वं त्वदनुभूतपराक्रमौ खलु एकेन वालवलयनिबद्धत्वात्, अन्येन यावत्प्रसाद

१ 'मायैव' इति पाठ

यन्दीदृन वाचेति भाव । अन तादृगरिविनाशकथ्य तथाविधकार्तवीर्यकुलनिर्मूलनाक्रमाणरगुरामभजरर्तुश्च आरामस्य तद्विनाश कियन्मात्र इत्यन्तर्निगूढाभिप्राय । अस्त्र नदिआसम्, वानरैस्तत्रोपहतिर्भविष्यतीति नन्दीश्वरशाप च नरत्वे नरपहिन भातुरैरमपि । नराद्विनान्यस्मात ते विनाश इति प्रमनर चलर्भ । न कल्पति यदि न मनुषे यदि नानुसदधासि चेत् तर्हि दैवयोगो दैवगतिर्दुर्नयो चेतुमगस्य । 'ईयद्दु –' इत्यादिना गप्रत्यय । नन्दीश्वरशाप नयनरानुगुण्येन वानराणा नरवेण र-रिण श्रीरामस्य च प्रत्यासन्नवादरामनन्तर मृत्युरिति भाव । मालिनीवृत्तम् ॥

इत्यादिनीत्या सहितं हितमभिवदन्तं निजमनुजमनयाय ज्ञातिरयम् रातिपत्र शिक्षणीय इति शासन्त नृशंस तमरुन्तुदाचरणरोषभीषणो विभीषणो विहाय विहायसि समुत्पतन्तमनूत्पतद्भिश्चतुर्भिरमात्यैः सममतीत्य वारिधिं दूरत एव सचितकमुद्ग्रीवान्सुग्रीवादीनन्तरिक्ष-गत एवमाचष्टे ॥

इतीति । इत्यादिरनया दिशा नीतिनातिगाजिसमनयानां तया सहितं सम्बद्ध यथा तथा हितमभिवदन्तम्। आलपन्तमित्यर्थ । कर्तरि कप्रत्यय । 'मतिबुद्धि–' इत्यादिसूत्रे चकाराद्वर्तमाने क्त नात् । अनुज विभीषणमनयायानुचितभार्गाय--भव। 'दीढासमानलाभना' इत्यमर । अरातिरिव शत्रुपक्षपातीऽयं ज्ञातिर्दायाद शिक्षणीयो दण्ड्य । इत्येव शासन्त वदन्त नृशस पापिष्ठम । 'नृशसो घातुक क्रूर पापो धूर्तस्तु वञ्चक' इत्यमर । त रावणमरुन्तुदाचरणेन मर्मभेदकरावमानदुराचारदुर्भाषणादिना यो रोषोऽमर्षस्तेन भीषणो भयङ्कर । अरुन्तुदे इत्र 'विध्वरुषोस्तुद' इति खशि 'अरुर्द्विषद–' इत्यादिना मुमागम । विभीषणो विहाय तत्यक्त्वा विहायस्याकाशे समुत्पतन्नुद्गच्छन्। 'पुंस्याकाशविहायसी' इत्यमर । अनूत्प तद्भिरनुपश्चादुत्पतद्भिश्चतुर्भिरमात्यैरनलादिभिस्त्रिभि समम्। अमा सह सुषुटु खात्यु भरनीलमाला इति विग्रह । 'मन्त्री धीसचिवोऽमात्य' इत्यमर । अमाशब्दा-दव्ययात्त्यप्। 'अनलश्च हरिश्चैव सपाति प्रमदस्तथा। एते विभीषणामात्याश्चत्वारो बुद्धिसत्तमा ॥' इति श्रीरामायणे। वारिधिमतीत्योल्लङ्घ्य । दूरत एवान्तरिक्षगत आकाशे गच्छन्नेव स्थित सन्नित्यर्थ । सचितकम् 'कोऽयं किमस्यागमनप्रयोजनम्' इति ससदेहमुद्ग्रीवानुन्नमितकन्धरान्सुग्रीवादीन्वानरवरान्प्रति । एवं वक्ष्यमाणप्रकारेणाचष्टेऽवोचत् । एते वानरा मत्साभिनयमभिप्रायमज्ञात्वा रावणसख्यशीलन्यथा करिष्यन्ति । अतो गमनसमाश्रयणाभिप्रायमेतेभ्यो निवेद्य एतन्मुखत्वरमुखेनैव राम समाश्रयिष्यामीत्यभिप्रेत्यानवीदित्यर्थ । अत्र श्रीरामायणवचनम्—'अथ एवविध क्रूराद्वाक्यमेतन्निशाचर। अस्मि मुहूर्ते न भवेत्त्वा तु विकुल्पामनम् ॥ इत्येव कुत्सितो भ्राता न्यायवादी विभीषण । उत्पपात गदापाणिश्चतुर्भि सह

१ 'नीतिसहितम्' इति पाठ २ 'अभिहितवन्तम्' इति पाठ ३ अरुन्तुदरोपणभाषणो' इति पाठ ४ 'आचचक्षे' इति पाठ

राक्षसे ॥' इति । ननु 'ज्येष्ठभ्राता पिता चैव यश्च विद्यां प्रयच्छति । त्रयस्ते पितरो ज्ञेया धर्मेऽथेदत्र कारणम् ॥' इति, 'जनिता चोपनेता च यश्च विद्यां प्रयच्छति । अन्नदाता भयत्राता पञ्चैते पितरः स्मृताः ॥' इति ज्येष्ठभ्रातृत्वेन पितृसाम्यमापन्नस्यापि त्यागानर्हं रावणं परित्यज्य रामसमीपमागमनं विभीषणस्य विरुद्धमिति चेत्, सत्यम् । 'विहितस्याननुष्ठानान्निन्दितस्य निषेवणात् । अनिग्रहाच्चेन्द्रियाणां नरः पतनमृच्छति ॥' इत्याद्युक्तपतनहेतूनां रावणे परिपूर्णत्वात् 'न पतितैः सह सव्यवहारो विद्यते' इति पतितस्य परित्यागाभिधानात्, 'गुरोरप्यवलिप्तस्य कार्याकार्यमजानतः । उत्पथं प्रतिपन्नस्य परित्यागो विधीयते ॥' इत्यादिना अपथप्रवृत्तस्य गुरोरपि परित्यागश्रवणाच्च न दोष इत्यलमतिप्रपञ्चेन ॥

'एवमाचष्टे' इत्युक्तम्, तत्प्रकारमेवाह—

पौलस्त्यमग्रजनुषं परुषं वदन्तं
सत्यज्य बान्धवजनं च विभीषणोऽहम् ।
रामं विराममिह विद्विषतामवाप-
मापन्नदैन्यहरणं शरणं ममेति ॥ १७ ॥

पौलस्त्यमिति । अग्रजनुषमग्रजन्मानम् । ज्येष्ठभ्रातरमित्यर्थः । 'जनुर्जननजन्मानि' इत्यमरः । एतेन स्वस्य रावणसम्बन्धेन दोषवत्त्वमुक्तं भवति । अनेन 'उपाया नैव सिध्यन्ति ह्युपाया बहुशस्तथा । इति या गर्वहानिश्च सैव कार्पण्य मुच्यते ॥' इत्युक्तलक्षणकार्पण्यरूपमङ्गं प्रदर्शितम् । परुषं वदन्तमरुन्तुदभाषणशीलं पौलस्त्यं पुलस्त्यवंशोद्भवं रावणं च । एतेन महाकुलप्रसूतत्वेऽपि दुरदृष्टवशात्पापाचारतया परिहार्यत्वं सूच्यते । तथा बान्धवजनं पुत्रमित्रकलत्रादिबन्धुवर्गं च सत्यज्य त्यक्त्वा । एतेन प्रातिकूल्यनिरसनरूपमङ्गं प्रदर्शितम् । विभीषणाख्योऽहम् । एतच्चोक्तेस्तत्त्व राहित्येन तेषां विश्वासोत्पादनार्थं स्वनामसङ्कीर्तनमित्यवगन्तव्यम् । विद्विषतां शत्रूणाम् । विरमयतीति विरामं विनाशकम् । दुष्टनिग्रहशिष्टपरिपालनक्षममित्यर्थः । आपन्नानां तापत्रयनिपीडितानां दैन्यहरणं दुर्गतिनिरासकम् । सुरनरतिर्यगात्मना सर्वप्राणिनां समाश्रयणीयमित्यर्थः । रमयतीति रामं नाम्नैव सकललोकानन्दकरं मम शरणं रक्षकमिति । मत्वेति शेषः । 'शरणं गृहरक्षित्रोः' इत्यमरः । अवापं प्राप्तवम् । 'रक्षिष्यत्यनुकूलान्न इति या सुदृढा मतिः । स विश्वासो भवेच्छक्रे सर्वदुष्कृतनाशकम् ॥' इत्युक्तविश्वासरूपकमङ्गं प्रदर्शितम् । तथा च—'आनुकूल्यस्य सङ्कल्पः प्रातिकूल्यस्य वर्जनम् । रक्षिष्यतीति विश्वासो गोप्तृत्ववरणं तथा ॥ आत्मनिक्षेपकार्पण्ये षड्विधा शरणागतिः ॥' इति भगवच्छास्त्रोक्ता यथायोगमङ्गा शरणागतिः प्रदर्शितेति द्रष्टव्यम् । ननु इक्ष्वाकुवंशजस्य राज्ञो रामभद्रस्योक्तगुणसम्पन्नत्वेन परत्वं विभीषणेन कथमुक्तमिति चेत्, 'बालोऽपि नावमन्तव्यो मनुष्य इति भूमिपः । महती देवता ह्येषा नररूपेण तिष्ठति ॥ नाकृषि कुरुते काव्यं नासुरो विन्दते बलम् । नादेवांशो ददात्यन्नं नाविष्णुः पृथि-

१ 'चरन्तम्' इति पाठः

र्वीपति ॥' इत्यादिवचनैर्भूपतेर्विष्णुरूपत्वावगमेन 'ब्रह्मा स्वयम्भूश्चतुराननो वा' इत्यादिहनूमद्वचनाद्रामस्य ब्रह्मादिभ्योऽधिकशक्तिकत्वेनावगतत्वात् 'परमापद्गतस्यापि धर्मे मम मतिर्भवेत् ॥ या या मे जायते बुद्धिर्येषु येष्वाश्रमेषु च । मा मा ममातिधर्मिष्ठा त त्वं धर्मं च पालय ॥' इति प्रार्थितेन ब्रह्मणा 'धर्मिष्ठस्त्वं सदा वत्स तव चैतद्भविष्यति' इति दत्तवरत्वेन च रामं सकलजगद्रक्षणार्थमिक्ष्वाकुवंशेऽवतीर्णं परमधर्मरूपं परमपुरुषरूपं श्रीमन्नारायणं ज्ञात्वा तथोक्तवानिति सर्वं रमणीयम् । वसन्ततिलकावृत्तम् ॥

अनन्तरमतिकरुणं समीरयन्तं समीरभुवा च संप्रत्यभिज्ञं विज्ञापितं निशाचरपतेरनुजं निशाम्य तदागमनाय किं कारणमिति शङ्कापरवशे निवेदयति हरीशे दाशरथिरर्दितदयमानमानसः स्मयमानो मधुरमिदमेवादीत्।

अनन्तरमिति । अनन्तरमतिकरुणमत्यन्तदैन्ययुक्तं यथा तथा समीरयन्तम् । 'सर्वलोकशरण्याय राघवाय महात्मने । निवेदयत मां क्षिप्रं विभीषणमुपस्थितम् ॥' इति भाषमाणमित्यर्थः । 'वाचा धर्ममवाप्नुहि' इति न्यायेनाक्लेशेन भवता महानुपकारः प्राप्स्यतीति निवेदयन्तमिति भावः । तथा समीरभुवा हनूमता च सप्रत्यभिज्ञम्। लङ्काप्रवेशसमये मयायं दृष्टो धर्मिष्ठोऽस्मत्पक्षपातेनोपकारमेवाचरितवानित्यादिप्रत्यभिज्ञासहितमित्यर्थः । विज्ञापितं निवेदितम् । निशाचरपतेरनुजं विभीषणं निशाम्य दृष्ट्वा । 'शमो दर्शने' इत्यत्र शमो दर्शनार्थः अमित्त्वाद्ध्रस्वादेशाभावः । तस्य निशाचरपतेरागमनाय । आगमनस्येत्यर्थः । किं कारणं को हेतुः । इतीत्थं शङ्कापरवशे वितर्कनतत्परे । 'शङ्का वितर्कभययोः' इति विश्वः । हरीशे सुग्रीवे निवेदयति रावणावरजोऽयं विभीषणः शरणार्थितया समागत इति विज्ञापितवति सति दाशरथिः श्रीरामोऽर्दितदयमानं निरवधिपरदुःखप्रहाणैकतानत्वाद्दयामापद्यमानं मानसं यस्य स तथोक्तः । तथा स्मयमानः । 'स्मितपूर्वाभिभाषी च राघवः' इति वचनाद्वा मा भैष्ट शत्रू रावणस्तदनुज एव शरणागतश्चेत्सतोष एवेति वा। शरणागत एव चेच्छत्रुर्वा वो वा भवतु पुनर्निवेदनं किमर्थं शरणागतरक्षणदीक्षितस्य मम निकट इति मन्दहासं कुर्वाण इत्यर्थः । मधुरं सर्वेषां श्रवणानन्दकरम् । इदं वक्ष्यमाणप्रकारं वचनमवादीदुवाच ॥

तत्प्रकारमेवाह—

अभयागतो मदपयाति चेन्मुधा
रघवो भवन्ति लघवो न किं सखे ।
अनुजोऽयमस्तु तनुजोऽथवा रिपो
करुणापदं हि शरणागतो जनः ॥ १८ ॥

---

१ 'सप्रत्यभिज्ञापितम्' इति पाठः २ 'निशाम्य तदा तदागमनाय' इति पाठः
३ 'अर्दितदयमानस्मयमानो' इति पाठः ४ 'अभाषत' इति पाठः ५ 'अयमपयाति' इति पाठः

अभयेति । हे सखे सुग्रीव, अभयागतोऽभयार्थमागतो जन । मन्मत्त सकाशात् । मुधा व्यर्थम् । अप्राप्तमनोरथ सन्निलयथ । अपयाति चेत् अपगतो यदि । रघवो रघुवंशोद्भवा राजान । अत्र रघुशब्देन यदुशब्दवत्तदपत्ये लक्षणा । जनपदशब्दानामतद्राजत्वात् । लघवो नीचा न भवन्ति किम् ? । भवन्त्येवेत्यथ । न केवल शरणागतसंरक्षणमसुरयेनाह लघु, किंतु पूर्वेषामपि सम्लब्धशरण्यानामसतुलभूपतीनामपि नच्यापादकत्वेन मूलच्छेदको भवामीति भाव । अतोऽथ शरणार्थी रिपो शत्रो रावणस्यानुजो वास्तु । अथवा तनुजस्तनयो वा अस्तु । शरणागतो जन करुणापद हि दयापात्र खलु । अतस्त्वमवश्यमानयेत्याशय । मञ्जुभाषिणी वृत्तम् । 'सजसा जगौ भवति मञ्जुभाषिणी' इति लक्षणात् ॥

तदनु हृदयविदा हनूमता सत्वरमानीतो विनीतोऽयमाशरपतिरवन्दत दाशरथिम् ॥

तदन्विति । तदनु श्रीरामवचनानन्तर हृदयविदाऽऽशयाभिज्ञेन हनूमता सत्वरमानीत प्रापितोऽथ शरणार्थी आशरपती राक्षसेश्वरो विभीषणो विनीत सन् दाशरथिमवन्दत नमस्कृतवान् । 'राक्षस कौणप क्रव्यात्क्रव्यादोऽस्रप आशर' इत्यमर ॥

रामस्तमाह विनत रजनीचरेन्द्र
दत्त मयाद्य भवते दशकण्ठराज्यम् ।
अस्मिन्नुदाहरणमग्रजराज्यभोक्ता
सानुप्लव प्लवगमण्डलसार्वभौम ॥ १९ ॥

राम इति । रामो विनत प्रणत रजनीचरेन्द्र विभीषणमाह ब्रूते स्म । आहेति वर्तमानत्वेन ब्रूतित्व भ्रान्तम् (१) । तदुक्त वामनेन—'आह ब्रूतिना वर्तमानत्वभ्रमात्' इति । उक्तप्रकारमेवाह—हे विभीषण । अद्येदानीं मया भातीति भवते तुभ्यम् । भातेर्डवतुप्रत्यय । दशकण्ठराज्य रावणसाम्राज्य दत्त वितीर्णम् । अत्र भविष्यदर्थत्वेऽपि भूतत्वेन सिद्धवत्कृत्यानुवाद । एतेन श्रीरामस्य सत्यप्रतिज्ञापरिपालनधौरेयत्वमुक्तम् । तथा च रामायणवचनम्—'निहत्य रावण युद्धे सप्रहस्त सबान्धवम् । राजान त्वा करिष्यामि लङ्काया राक्षसेश्वर ॥' इति । ननु भ्रात घातयित्वा कथ तद्राज्य भोक्तुमुचितमित्याशङ्क्य तत्र दृष्टान्तमाह—अस्मिन्निति । अस्मिन्नर्थेऽग्रजस्य ज्येष्ठभ्रातुर्वालिनो राज्यभोक्ता राज्यानुभवक । अनुप्लव प्लवीतानुगा अमात्यभृत्यादयस्तै सह सानुप्लव । 'तेन सहेति तुल्ययोगे' इति बहुव्रीहि । 'वोपसर्जनस्य' इति सहशब्दस्य सभाव । प्लवगमण्डलसार्वभौम कपिराष्ट्रचक्रवर्ती सुग्रीव । सर्वभूमेरीश्वर सार्वभौम इति विग्रह । 'तस्येश्वर' । 'सर्वभूमिपृथिवीभ्याम्' इत्यण्, 'अनुशतिकादीना च' इत्युभयपदवृद्धि । उदाहरण निदर्शन दृष्टान्त । उपमानमिति यावत् । अतो नात्रानौचित्यशङ्का कार्येति भाव ।

१ 'तदथ' इति पाठ

नाय दृष्टान्तालङ्कार । बिम्बप्रतिबिम्बभावेनौपम्यस्य गम्यत्वेन बाधात् । किंतूदाहरणशब्देन तुल्यत्वाभिधानादुपमालङ्कार । अत एव दृष्टान्तोदाहरणनिदर्शनरूपा शब्दा न प्रयोक्तव्या पौनरुक्त्यापत्तेरित्येकावशङ्कार । वसन्ततिलकावृत्तम् ॥

उक्तमर्थान्तरन्यासेनोपपादयति—

तथाहि,

तथाहीति । स एव प्रकार इत्यर्थ ॥

तत्प्रकारमेवाह—

> श्रेय पदात्पदमुपैति विधे प्रसादा-
> त्प्रायस्तदद्य फलितं हि विभीषणे तु ।
> रेखातपत्रसहितं पदमस्य गृह्ण-
> न्नैकातपत्रसहित पदमेष भेजे ॥ २० ॥

श्रेय इति । श्रेयो राज्यादिक कर्तृ । विधे प्रसादात् दैवानुग्रहात् । 'विधिर्विधाने दैवे च' इति विश्व । प्रायो भूम्ना । 'प्रायो भूम्न्यन्तगमने' इत्यमर । पदात् स्थानाच्चरणाच्चेति गम्यते । 'पद व्यवसितत्राणस्थानलक्ष्माङ्घ्रिवस्तुषु' इत्यमर । उपैति प्राप्नोतीति यत् इत्यध्याहार । यत्तदोर्नित्यसम्बन्धात् । न्याय्यवचनमित्यर्थ । अद्य इदानीम् । विभीषणे तु विभीषण एव । तुशब्दो व्यवच्छेदार्थक । फलित फलवत् । चरितार्थं जातमित्यर्थ । 'तारकादिभ्य इतच्' हिरवधारणार्थक । कुत । यत् यस्मात् एष विभीषण । रेखा । आतपत्राकाररेखेत्यर्थ । तत्सहित महापुरुषलाञ्छनचिह्नितमस्य श्रीरामस्य पद चरणम् । स्थान चेति गम्यते । गृह्णन् स्वीकुर्वन् । एकात पत्रसहितमेकच्छत्रयुक्तम् । नि सपत्नमित्यर्थ । पद साम्राज्य भेजे प्राप । अत श्रेयस पदात् पदान्तरप्राप्तिरिति एतत् फलित जातमिति युक्तमुक्तमिति भाव । श्लेषानुप्राणितोऽयं विशेषेण सामान्यसमर्थनरूपोऽर्थान्तरन्यासोऽलङ्कार । वसन्ततिलकावृत्तम् ॥

अनन्तरवृत्तान्तमाह—

असौ पुनरग्रत एव भरताग्रजापाङ्गसुधातरङ्गाभिषिक्तोऽपि पुनरुक्तराज्याभिषेक सकलविस्रम्भभाजनतया सुग्रीव इवापरो दशग्रीववल्लभमखिलमावेद्य सद्य एव लङ्कापुरसमास्कन्दनाय सेनासमुत्तरणहेतुं सेतु विधातुमाराधय वारानिधिमिति सविनयमेनं विज्ञापितवान् ॥

---

१ 'तथाहि' इति नास्ति क्वचित्   २ 'उदेति' इति पाठ   ३ 'यद्' इति पाठ
४ 'आराधयतु' इति पाठ

असाविति । असौ विभीषण । पुन शब्दो वाक्यालङ्कारे । अग्रतोऽनुपदमेव भरताग्रजस्य श्रीरामचन्द्रस्यापाङ्गसुधातरङ्गै कटाक्षामृतलहरीभिरभिषिक्तोऽपि पुन रक्षराज्याभिषेक पुनर्विरचितसाम्राज्याङ्गमूर्धाभिषेक श्रीरामेण करुणास्त्राक्षाव लोकनपूर्वक लङ्काराज्येऽभिषिक्त इत्यर्थ । सम्लनिस्सम्भभाननतया समग्रविश्वास पात्रतया । 'समौ विस्रम्भविश्वासौ' इत्यमर । अपर सुग्रीव इव स्थित सन् इत्युत्प्रेक्षा । अखिल समग्र दशग्रीवबल रावणशक्ति सैन्य वा । 'बल सैन्य बल स्थौल्य बल शक्तिर्बलोऽसुर' इति शाश्वत । आवेद्य । 'अवध्य सर्वभूताना गन्धर्वो-रगरक्षसाम् । राजपुत्र दशग्रीवो वरदानात्स्वयम्भुव ॥' इत्यादिना विज्ञाप्येत्यर्थ । सद्योऽविलम्बेनैव लङ्कापुरस्य समास्कन्दनाय समाक्रमणार्थ सेनाया वानरसैन्यस्य समुत्तरणहेतु समुद्रोल्लङ्घनसाधन सेतु निधातु बद्धु वारानिधि नीरनिधिम् । 'आप स्त्री भूम्नि वार्वारि' इत्यमर । आराधय प्रार्थय । इत्यनेन प्रकारेण सविनय सप्रश्रय यथा तथैव श्रीराम प्रति विज्ञापितवान् ॥

तत श्रीराम किमकाषीदित्यत्राह—

अथ वारानिधिं ध्यायन्नम्भोधिहृदयेशय ।
व्यानशे दर्भशयन वेदीमिव हुताशन ॥ २१ ॥

अथेति । अथ विभीषणविज्ञापनानन्तर श्रीरामो वारानिधि ध्यायन् प्रसादनार्थ चिन्तयन् । अम्भोधिहृदयेऽम्भोधितीरे शेत इति तथोक्त सन् । 'अधिकरणे शेते' इत्यच्प्रत्यय । 'शयवासवासिष्वकालात्' इत्यलुक् । दर्भशयन दर्भरूपशयन वेदिं परिष्कृतभूमिम् । 'वेदि परिष्कृता भूमि' इत्यमर । हुताशनोऽग्निरिव व्यानशे । अत्राविशिष्ये इत्यर्थ । उपमालङ्कार । तेन प्रार्थनावैधम्र्यऽपि प्रकारान्तरेण कार्य निर्वाहकत्व शुचित्व च द्योत्यते । तथा च रामायणवचनम्—'एवमुक्त कुशास्तीर्णे तीरे नदनदीपते । सविवेश तदा रामो वेद्यामिव हुताशन ॥' इति ॥

तत्र च[1] कुशास्तरणमध्यमध्यासीने देवे रामभद्रे[2] नियन्त्रित इव नियमवशान्निशात्रयमपि[3] निर्ध्यानवति[4] प्रसाद नाससाद यादसापति ॥

तत्रेति । तत्राम्भोधितीरे च कुशास्तरणमध्यम् । दर्भशयनमध्यप्रदेश इत्यर्थ । 'अधिशीङ्स्थासा कर्म' इति कर्मत्वम् । अध्यासीनेऽधिष्ठिते देवे स्वामिनि रामभद्रे नियमवशाच्चिष्टापारतन्त्र्यान्नियन्त्रिते नियमित इव । वस्तुतस्तु सत्त्वनियन्तृत्वात्तस्य न तथात्वमिति भाव । निशात्रयमपि । तिसृषु निशास्वपीत्यर्थ । 'अत्यन्तसयोगे द्वितीया' । निध्यानवति नितरा ध्यानतत्परे सत्यपि यादसा जलजन्तूना पतिर्जल निधि । 'रत्नाकरो जलनिधिर्यादसा पतिरपापति' इत्यमर । अत एव प्रसादमनुग्रहम् । आभिमुख्यमिति यावत् । नाससाद न प्राप । तथा च रामायणवचनम्—'तस्य रामस्य सुप्तस्य कुशास्तीर्णे महीतले । नियमादप्रमत्तस्य निशास्तिस्रोऽतिचक्रमु ॥' इति ॥

---

१ 'च' इति नास्ति क्वचित् २ 'निध्यानवति देवे रामचन्द्रे' इति पाठ ३ 'नियतिवशात्' इति पाठ ४ 'निध्यानवति' इति नास्ति क्वचित्

ततश्च श्रीरामः किं कृतवानित्याह—

व्यापारयन्नथ विलोचनकोणमब्धौ
कोपारुणं कुटिलितभ्रुकुटीविटङ्कः ।
आदातुमैहत धनुः प्रथमो रघूणां
पैतामहप्रथमसर्गसमापनाय ॥ २२ ॥

व्यापारयन्निति । अत्र निशात्रयानन्तरं कोपारुणम् । मया प्रार्थनायां कृतायामपि मत्सामर्थ्यापरिज्ञानेन तूष्णीं स्तब्धभावेनैवायमनादृत्य तिष्ठतीति समुत्पन्नकोपसंरक्तमित्यर्थः । विलोचनकोणं नेत्रप्रान्तम् । अब्धौ व्यापारयन्प्रसारयन् कुटिलितो वक्रीकृतो भ्रुकुटिर्भ्रूभङ्गो विटङ्क इव यस्य स तथोक्तः । रघूणां प्रथमः श्रीरघुनायकः । पितामहस्यायं पैतामहो यः प्रथमसर्गः अप्सृष्टिरित्यर्थः । 'अप एव ससर्जादौ' इति ब्रह्माण्डपुराणवचनात् । तस्य समापनाय संक्षेपाय । विनाशनायेत्यर्थः । धनुरादातुम् ऐहतैच्छत् । वसन्ततिलकावृत्तम् ॥

आदाय च दुरापं चापमारोपयत विशिखमनलशिखम् ॥

आदायेति । दुरापं परैरां दुष्प्रापं चापमादाय चानलशिखं विशिखमाग्नेयास्त्रमारोपयतानुसंधितवान् ॥

नाथो विमोक्तुमुदयुङ्क्त न यावदेवं
पाथोनिधेरुपरि पावकरूपमस्त्रम् ।
संतापिनी नयनवारिमिषेण तावं
न्मन्दाकिनी किमुत वारणमाललम्बे ॥ २३ ॥

नाथ इति । एषोऽयं नाथो रघुनायकः पाथोनिधेर्जलनिधेः । 'कबन्धमुदकं पाथः' इत्यमरः । उपरि पावकरूपमस्त्रमाग्नेयास्त्रं यावद्यदा विमोक्तुं नोदयुङ्क्त नोद्युक्तवान् । तावत्तदानीमेव मन्दाकिनी वियद्गङ्गा संतापिनी स्वप्रियतमस्य महाविपत्तिः संप्राप्तेति संतापवती सती । नयनवारिमिषेण नेत्राम्बुव्याजेन । वारुणं वरुणदेवतास्त्रं सलिलास्त्रमाललम्बे किमुत स्वीकृतवती किम् । अत्र पतिविपत्तिनिमित्तिकस्य मन्दाकिनी बाष्पस्य बाष्पत्वमपह्नुत्य वारुणास्त्रत्वेनोत्प्रेक्षा । तथाग्नेयास्त्रप्रयोगसंतापयोः कार्यकारणयोर्भिन्नदेशत्वादसंगत्यलंकारः । 'कार्यकारणयोर्भिन्नदेशत्वे स्यादसंगतिः' इति लक्षणात् । अयं चोक्तोत्प्रेक्षानुगत इति संकरः । वसन्ततिलकावृत्तम् ॥

रुषा विशिखमुज्झितुं जहति राघवे लाघवा-
दजायत रजायतश्वसितनक्रचक्राकुलम् ।
रसातलवलत्तिमिं स्तिमितकुम्भिकुम्भीनस-
प्रविष्टगिरिकन्दरं तरलमन्तरं वारिधेः ॥ २४ ॥

रुषेति । राघवे श्रीरामे रुषा रोषेणोज्झितुमुद्गतज्वालं विशिखं बाणम् ।

१ 'द्व' इति पाठः २ 'तान्यम्' इति पाठः

आग्नेयास्त्रमित्यर्थ । 'घृणिज्वाले अपि शिखे', 'पृषत्कबाणविशिखा' इति चामर । लाघवाद्धस्तलाघवाज्जहति त्यजति सति । जहाते शतृप्रत्यय । वारिधेरन्तर मध्य (कर्तृ)। 'अन्तर परिधानीये बाह्ये स्वीयेऽन्तरात्मनि। किंतु मध्येऽवकाशे वा' इति वैजयन्ती। रुजा उपताप । 'स्त्री रुग्रुजा चोपताप-' इत्यमर । 'पिद्भिदादिभ्योऽङ्' । अथवा रुजेति वेदनाभेद । तथायतान्यतिदीर्घाणि श्वसितानि निश्वासा यस्य तथोक्तेन नक्रचक्रेण कुम्भिकापरपर्यायनक्रग्राहव्यूहेनाकुल सकुलम्। 'नक्रस्तु कुम्भीनस' इत्यमर । रसातले पाताले वल्गतो वलमानास्तिमय शतयोजनविस्तृतकाया मीनविशेषा यस्मिंस्तत्तथोक्तम्। 'राजीव शकुलस्तिमि' इत्यमर । अत्र वल्गतेरनुदात्तत्वेऽपि चक्षिङो ङित्करणेन तस्यानित्यत्वज्ञापना परस्मैपदप्रयोग । अत एव 'वल्गतेरात्मनेपदमनित्यमित्यनित्यत्वज्ञापनात्' इति वामन । तिमिना निषेविता कुम्भिनो जलकरिणो यस्मिंस्तत्। कुम्भीनसं सर्पविशेषे । कुम्भीनसो लोहिताहि' इति वैजयन्ती। प्रविष्टानि गिरिकन्दराणि मैनाकादिपर्वतबिलानि यस्मिंस्तत्तथोक्त च तत्तरल विघूर्णितमजायत जातम्। पृथ्वीवृत्तम् ॥

तत्क्षण वै जलनिधि क्षन्ता च युगान्तानलस्य सहनोऽपि गरलदहनोष्मणा सोढापि वाडवगाढावलेहस्य तितिक्षुरपि भार्गवतीक्ष्णपरशो परिशोषयन्तमन्तरङ्गमङ्गारमयं शरवर निमिषमपि न विषेहे ॥[४]

तत्क्षणमिति । तत्क्षण तस्मिन्क्षणे । अत्यन्तसयोगे द्वितीया। अय जलनिधिर्वारिनिधिरपि । युगान्तानलस्य प्रलयकालाग्ने । 'कर्तृकर्मणो कृति-' इति कर्मणि षष्ठी। एवमुत्तरत्रापि द्रष्टव्यम्। क्षन्ता च सहनशीलोऽपि । 'क्षमूष् सहने तृच'। गरलदहनोष्मणा नियतात्मपुरनिवासस्य शेषाशीविषस्य विषज्वलनपरितापाना वा सहनो मर्षण । वाडवस्य वडवानलस्य यद्गाढावलेह निरन्तरदृढतरास्वादनम्। 'गाढावलेपस्य' इति पाठे दृढदाहगर्वे । 'अवलेपस्तु गर्वे स्याल्लेपने दूषणेऽपि च' इति विश्व । तस्य सोढापि । सहेर्वस्तृच्। भार्गवतीक्ष्णपरशोर्जामदग्न्यनिशितकुठारस्य। ब्राह्मणेभ्य सवसर्वसहा दत्त्वा स्वनिवासप्रार्थनासमये प्रयुक्तस्येति भाव । तितिक्षु शान्तिशीलोऽपि। क्षमते सन्नन्तादुप्रत्यय । अङ्गारमयमग्निस्वरूपमन्त परिशोषयन्तमप्रमेयमप्रतिच्छेद्यमानभाव शरवरमस्त्रोत्तम निमिष निमेषमात्रमपि । किमुत चिरकालमिति भाव । न विषेहे न चक्षमे । स्वतो दुःसहस्य तत्रापि कोपावेशेन श्रीरामप्रेरितत्यास्त्रस्य क क्षन्तेति भाव ॥

शरणमथ शरव्यथानिदान जलनिधिरेष जगाम राममेव ।
परपकुलिशपातमेव किं वा जलधरमर्थयते न जीवलोक ॥२५॥

शरणमिति । अथानन्तरम्। एष जलनिधि समुद्र शरव्यथानिदान शरजनितात्यन्तसतापकारणम्। 'निदान त्वादिकारणम्' इत्यमर । राम श्रीराममेव शरण

१ 'च' इति नास्ति क्वचित् २ 'दाहनोष्मणाम्' इति पाठ ३ 'वलेपस्य' इति पाठ ४ 'शरवरम्' इति पाठ

रक्षरम्। 'गरण गृहरक्षित्रो' इत्यमर। जगाम प्राप। गमेर्लिट्। कुत एतदित्या-शङ्क्य तत्र दृष्टान्तमाह—परेषेति। जीवलोक प्राणिसमूह परषोऽसह्य कुलिशपातो यस्मात्तम्। जलधरमेव नार्थयते न याचते किम्। जलमिति शेष। याचत एवे-त्यर्थ। अतोऽस्यैतच्छरणागमनित्व युक्तमिति भाव। 'अर्थ याञ्चायाम्' इति धातु। 'अर्थेमेऽर्थयतेरर्थायासे याञ्चावरोधयो' इति वचनात्। वैधर्म्येण दृष्टान्तालंकार। पुष्पिताग्रावृत्तम्॥

आगत्य चानुपदमुपदीकृतचित्ररत्नराशिर्जलराशिर्विनीतवेषोपजात-नुतिभिर्नतिभिरभ्यनन्दयद्रघुनन्दनम्॥

आगत्येति। आगत्य शरण प्राप्य च जलराशि। अनुपदमनन्तरमुपदीकृत उपाय-नीकृतश्चित्ररत्नराशियेन स तथोक्त सन्। 'उपायनमुपग्राह्यमुपहारस्तथोपदा' इत्यमर। विनीतवेषोऽनुद्धताकार। विनयग्रहीभाव इत्यर्थ। उपजातनुतिभिर्विरचितस्तोत्रैर्न-तिभिर्नमस्कारैश्च रघुनन्दनमभ्यनन्दयदतोषयत्। उपायनस्तुतिनमस्कारै श्रीरामस्य कोपोपशम चकार। 'प्रणिपातप्रतीकार सरम्भो हि महात्मनाम्' इति भाव। अत्र नतिभिरिति बहुवचन तासा भक्तिश्रद्धातिशयपूर्वकत्व द्योतयति। तथाविधानामेव श्रेय-स्करत्वात्। तथा च श्रुति—'भूयिष्ठा ते नम उक्तिं विधेम' इति॥

तदनु सहितममोघ वैधात्रमस्त्र कुत्र च वनचरधामनि मरुसीमनि निनिपात्यताम्, सह्यते मया सलिलावष्टम्भ, संप्रत्येव नलो विद धातु सेतुमित्यभिदधानो मन्दमन्दमन्तरधात्॥

तदन्विति। तदनु रघुनन्दनाभिनन्दनानन्तर सहित धनुषि योजितममोघमव्यर्थं वैधात्रमस्त्र ब्रह्मास्त्र वनचराणामाभीरप्रमुखाणा पापात्मना धामनि निवासस्थाने कुत्र च कस्मिंश्चिन्मरुसीमनि मरुदेशे विनिपात्यता विसृज्यताम्। मया सलिलावष्टम्भ सलि-लप्रतिबन्ध सह्यते मृष्यते। सप्रतीदानीमेव नल सेतु विदधातु विरचयतु इतीत्यम-भिदधानो भाषमाण। सागर इति शेष। मन्दमन्द मन्दप्रकारम्। 'प्रकारे गुणवच-नस्य' इति द्विर्भाव। कर्मधारयवद्भावात्सुपो लुक्। अन्तरधादन्तर्हितोऽभूत्॥

तत किं तत्राह—

आदिष्टा रघुनन्दनेन हरयोऽप्यष्टासु दिक्षु क्षणा-
त्त्रैलोक्याश्रितमूलमध्यशिखरान्धात्रीधरानाहरन्।
ये क्षिप्ते सलिले नलेन जलधिर्यातोऽपि जम्बालता
निर्गच्छन्नचिराय निर्झरपय पूरै पुपूरे पुन॥ २६॥

---

१ 'नूतनरत्न' इति पाठ २ 'वारिराशि' इति पाठ ३ 'वेषविशेषोपजातनतिभिनु तिभि' इति पाठ ४ 'अस्त्र वैधात्रम्' इति पाठ ५ 'कुत्रचन वनमामनि विनिपात्य साम्प्रतं मया सलिलविष्टम्भ' इति पाठ ६ '"पुनर्वेन' इति पाठ

आदिष्टा इति। हरयो वानरा रघुनन्दनेनादिष्टा सेतुनिबन्धनार्थं पर्वतानाहर्तुमाज्ञप्ताः सन्तः। अष्टास्वपि दिक्षु। स्थितानिति शेषः। त्रयो लोकास्त्रैलोक्यम्। पातालमर्त्यस्वर्लोका इत्यर्थः। चातुर्वर्ण्यादित्वात्स्वार्थे ष्यञ्। तत्राश्रितानि सगतानि मूलमध्यशिखराणि येषां तानित्यतिशयोक्तिः। धरन्तीति धराः। पचाद्यच्। वानीयुरान् पर्वतान् क्षणादाहरन्नानीतवन्तः। ततो नलेन सलिले क्षिप्तैर्वानीधरैर्जलधिर्जलनिविर्भम्भात्ता पद्कताम्। 'निषद्वरस्तु जम्बालः पङ्कोऽस्त्री शादकर्दमौ' इत्यमरः। यातोऽपि। निर्झरपयः पूर्वगिरिप्रवाहैः। 'प्रवाहो निर्झरो झरः' इत्यमरः। अचिराय शीघ्रमेव निरगच्छन्। उपचयं प्राप्नुवन्नित्यर्थः। पुनर्भूयोऽपि पुपूरे पूरितः। पूरे कर्मणि लिट्। अत्राम्बुधेः पङ्किलत्वनिर्झरपयःपूरितत्वासंबन्धेऽपि तत्संबन्धाभिधानाद संबन्धे संबन्धरूपातिशयोक्तिः पूर्वोक्तया संसृज्यते। शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम्॥

अथ जलधौ निपेतुरतिदूरनिपातदल-
ज्जलचरजीवजीवनदगन्धमहौषधयः।
स्फुटितधराविराजदहिपुंगवफूत्करण-
क्षुभितगुहागृहोत्थितमहाहरयो गिरयः॥ २७॥

अथेति। अथानन्तरं जलधौ जलनिधौ। अतिदूरनिपातेनात्यन्तविप्रकृष्टपातेन सुदूरावगाहनेन वा दलता विशीर्यमाणानां जलचराणां नक्रादिजलजन्तूनां जीवात्प्राणिनां जीवनदः पुनरुज्जीवको गन्ध आमोदो यासां तास्तथोक्ता महौषधयः सञ्जीविन्यादिलताविशेषा येषां ते तथोक्ताः इति बहुव्रीहिः। स्फुटिता निपातेन यो वेगस्तेन दलिता या धरा समुद्राधारभूमिस्तस्या विराजतां प्रकाशमानानामहिपुंगवानां पातालवासिनां महोरगाणां च फूत्करणैर्मुखनिश्वासमारुतैः क्षुभिताः क्षोभं प्रापिताः। अत एव गुहागृहेभ्यः कन्दरमन्दिरान्तरालेभ्य उत्थिता निर्गता महाहरयो महासिंहा येषां ते तथोक्ता गिरयः पर्वता निपेतुः पतन्ति स्म। अत्र पूर्वोत्तरवाक्ययोरसंबन्धे संबन्धरूपातिशयोक्त्योः संसृष्टिः॥

अलक्षितमहीधरग्रहणमस्फुटक्षेपणं
विचित्रघटनं ततो विरचितो नलेनामुना।
अबोधि हरियूथपैरधिपयोधि सेतुर्महा-
न्भुवो भुज इवाभयं निजतनूभवो लम्भयन्॥ २८॥

अलक्षितेति। ततः गिरिनिपातानन्तरमित्यर्थः। अलक्षितमदृष्टं महीधरग्रहणं पर्वतस्वीकरणं यस्मिन्कर्मणि तद्यथा भवति तथा। अस्फुटक्षेपणमप्रकाशनिक्षेपणं यथा तथेत्यतिशयोक्तिः। तथा विचित्रा आश्चर्यकरी घटना यस्मिन्कर्मणि तद्यथा भवति तथा। अमुना नलेनाधिपयोधि पयोधौ इति विभक्त्यर्थेऽव्ययीभावः।

१ 'दत्तजीवनवगन्ध' इति पाठः २ 'गृहासिक' इति पाठः ३ 'यभवद्' इति पाठः

विरचितो निर्मितो महानलायत सेतुर्हरियूथपैः कपिश्रेष्ठैर्निजतनूभुवः स्वपुत्रिकाया सीताया अभयं भयाभावम्। अर्थाभावेऽव्ययीभावः। लम्भयन्प्रापयन्। भुवो भूदेव्या भुजः इवेत्युत्प्रेक्षा। अबोधि बुद्धम्। बुध्यते कर्तरि लुङ्। 'दीपजन-' इत्यादिना च्लेश्चिणादेशः। पृथ्वीवृत्तम्॥

अनन्तरमन्तर्मुखा इव वलीमुखाः प्रबोधेनेव सेतुपथेन संसारमिव दुस्तरं तरंगिणीपतिमतीत्य सद्य एव प्रकाशं गिरीशं सुवेलमवलोकयन्तो मुहुरविदन्परमानन्दम्॥

अनन्तरमिति। अनन्तरं सेतुनिर्माणानन्तरमन्तर्मुखा आत्मनिष्ठा योगिन इव वलीमुखा वानराः प्रबोधेन तत्त्वज्ञानेनेव सेतुपथेन। 'ऋक्पू-' इत्यादिना समासान्तोऽच्प्रत्ययः। संसारं पुनर्मित्रकलत्रादिबन्धरूपा सस्रुतिमिव दुस्तरं तरितुमशक्यम्। 'ईषद्दु-' इत्यादिना खल्प्रत्ययः। तरंगिणीपतिं समुद्रमतीत्य तीर्त्वा सद्यस्तदा नीमेव प्रकाशं चक्षुर्गोचरं भास्वरं च। 'तस्य भासा सर्वमिदं विभाति' इति श्रुतिः। सुवेलं सुवेलाख्यं पर्वतं शोभनमर्यादं च। 'वेलाब्धितीराब्धिवृद्ध्योः कालमर्यादयोरपि' इति नानार्थरत्नमालायाम्। गिरीशं पर्वतश्रेष्ठं परमेश्वरं च। अवलोकयन्तः पश्यन्तः साक्षात्कुर्वन्तश्च। मुहुः पुनःपुनः परमनिर्वाच्यमानन्दं सन्तोषं ब्रह्मानन्दं चाविदन्नलभन्त। अनेकेवेयमुपमा श्लेषसंकीर्णा॥

वलयिततटदेशैर्वाहिनीनां निवेशै-
रविरलवनरेखामध्यमध्यास्त रामः।
कपिकलकलशीर्यत्कन्दरामन्दिरान्त-
श्चलितकुपितसिंहत्रस्तवेलं सुवेलम्॥ २९॥

वलयितेति। रामो वलयिततटदेशैरावेष्टितसानुप्रदेशैर्वाहिनीनां कपिसेनानाम्। 'सेनानद्योश्च वाहिनी' इति वैजयन्ती। निवेशैः शिबिरैरविरलानि सान्द्राणि वनरेखामध्यानि वनश्रेण्यन्तरालानि यस्य तं तथोक्तम्। 'पङ्क्तिश्रेणीरेखास्तु राजयः' इत्यमरः। कपिकलकलैर्वानरकोलाहलैः शीर्यतां विदीर्यमाणानां कन्दरामन्दिराणां गुहागृहाणामन्तर्मध्यप्रदेशः। 'अन्तर्मध्ये तथा प्रान्ते स्वीकारार्थेऽपि दृश्यते' इति विश्वः। ततश्चलिता कोलाहलासहिष्णुतया निर्गताः। तथा कुपिताश्च ये सिंहास्तेभ्यस्त्रस्ता भीता वेला लक्षणया तटवर्तिजन्तवो यस्य तं सुवेलमध्यास्ताधिष्ठितवान्। 'अधिशीङ्स्थासां कर्म' इति कर्मत्वम्। मालिनीवृत्तम्॥

तदनु दशमुखोऽपि[२] शुकमुखादतिलङ्घितजलधिमधिगतसुवेलारामं[३] रामं निशम्य सम्यगवगमनाय रघुनायकबलमनुप्रैयातयोर्विदितविभीषणप्रेरणाकुपितकपिलोकनियन्त्रणनितान्तखिन्नयोर्विपन्नाबाधा[४] दाशरथिविमोचितप्राणयोः शुकसारणयोर्वचसा प्रासादमुदग्रमा[५]

१ 'अविन्दत महान्तमानन्दम्' इति पाठः २ 'अपि' इति नास्ति क्वचित् ३ 'प्रहितयोः' इति पाठः ४ 'वेषविभीषणावेदितकुपित' इति पाठः ५ 'प्रासादाग्रम्' इति पाठः

साध प्रत्येकशस्तदावेद्यमानान्प्रवर्धमानान्समरसंनाहमतीन्प्लवगसेनाधिपतीनतिधीरतया सावधीरणमवेक्षमाणः प्रतिपक्षबलप्रशासिनावुभावप्युपेक्षमाणः शार्दूलप्रभृतिभिः प्रणिधिभिरप्यवगताशेषवृत्तान्तस्तान्तः सुचिरमनुचिन्तयन्नन्तिकासीनमतिविनयप्रह्वं विद्युज्जिह्वमुपह्वरे किमप्यभिधाय सौधादवततार ॥

तदन्विति। तदनु सुवेलाधिष्ठानानन्तरं दशमुखो रावणोऽपि शुक्रसुखाच्छुकात्प्रदत्तप्रणिधिवचनादतिलङ्घितजलधिं सेतुमार्गेणातिक्रान्तवारिधिमधिगतसुवेलाराममधिष्ठितसुवेलाचलोद्यानं रामं निशम्य श्रुत्वा। सम्यगवगमनाय सम्यक्परिज्ञानाय। रघुनायकस्य बलमनु सैन्यमुद्दिश्य प्रयातयोर्गतयोः। तथा विदितं तद्वृत्तान्तज्ञानमस्यास्तीति विदितः। अर्श आद्यच्प्रत्ययः। स चासौ विभीषणश्च तस्य प्रेरणेन रावणप्रेषितावेतौ गूढपुरुषौ गृह्णीध्वमिति चोदनया कुपितस्य क्रुद्धस्य कपिलोकस्य वानरनिवहस्य नियन्त्रणेन। तत्कृतनिबन्धनेनेत्यर्थः। नितान्तखिन्नयोरत्यन्तखेदमापन्नयोः। ततो विपन्नाधारेणार्तरक्षकेण दाशरथिना विमोचितप्राणयोस्त्याजितजीवनयोः शुकसारणयोर्गूढपुरुषयोर्वचसा वचनाद्वानरबलं स सम्यग्दृष्ट्वा निबन्धमुक्तौ पुनरावामागताविसेवभूतवाक्यात्। उदग्रमुन्नतं प्रासादं हर्म्यमासाद्याधिरुह्य प्रत्येकशो भागतस्ताभ्यां शुकसारणाभ्यामावेद्यमानान् ज्ञाप्यमानान् प्रवर्धमानान् वृद्धिं प्राप्नुवानान् समरसंनाहमतीन्युद्धसनद्धबुद्धियेषां तान् प्लवगसेनाधिपतीन्सुग्रीवाङ्गदादिसेनानायकाननतिधीरतयात्यन्तगम्भीरतया हेतुना सावधीरणं सावज्ञमवेक्षमाणोऽवलोक्यमानः। तथा प्रतिपक्षस्य बलप्रशासिनौ शत्रुसैन्यस्तावकौ। उभावपि शुकसारणौ च। उपेक्षमाणः। 'रिपूणां प्रतिकूलानां युद्धार्थमभिधावताम्। उभाभ्यां सदृशं नाम वक्तुमप्रस्तवे स्तवम् ॥' इत्यादिना गर्ह्यमाण इत्यर्थः। तथा शार्दूलप्रभृतिभिः प्रणिधिभिर्गूढपुरुषैरवगताशेषवृत्तान्तो ज्ञाताखिलसैन्यप्रवृत्तिः। 'वार्ता प्रवृत्तिर्वृत्तान्तः' इत्यमरः। अत एव तान्तः खिन्नः। सुचिरमनल्पकालमनुचिन्तयन्नेतद्विजये क उपायो भवेदिति विचारयन्नन्तिकासीनं निकटवर्तिनमतिविनयप्रह्वमत्यन्तविनयेन नम्रं विद्युज्जिह्वं नाम कंचिन्महामायाविनं राक्षसं प्रति उपह्वरे रहसि। अव्ययमेतत्। किमपि कंचिद्वचनमभिधाय। मायाकल्पितं रामशिरः सधनुः प्रदर्श्य सीतां प्रलोभयेत्येवंभूतं वाक्यमुक्त्वेत्यर्थः। सौधादवततारावरूढवान् ॥

तत्क्षणं क्षणदाचरो निदेशान्निशाचरपतेर्दाशरथिशिरः सशरं धनुरपि निर्माय मायानुभावादाहृतानीतमित्यभिधाय निधाय च पुरो निदाघातिशयसंतापिनीं वासन्तीमिव वैद्युतानलश्चिरकालविरहविह्वलीकृतामाकुलीचकार मैथिलीम् ॥

१ 'प्रवधमान' इति पाठः २ 'प्लवगम' इति पाठः ३ 'तावुभौ' इति पाठः ४ 'प्रणिधिभि' इति पाठः ५ 'वृत्तान्त सान्तस्ताप' इति पाठः ६ 'क्षणदाचरोऽपि' इति पाठः ७ 'चिरकालविह्वलाम्' इति पाठः

तत्क्षणमिति । तत्क्षणं तस्मिन् क्षणे क्षणदाचरो विद्युज्जिह्वो निशाचरपतेर्निदेशात् रावणाज्ञावशाद्देनोर्मायानुभावाशिनमोहनशक्तिमसामर्थ्याद्दाशरथेः श्रीरामस्य शिरः सशरं सत्राणं धनुरपि च तथा निर्माय प्रत्याहवायुद्धादानीतमितीत्थमभिधायोक्त्वा पुरः सीताया अग्रे निधाय निक्षिप्य च निदाघातिशयेन घर्मातिशयेन ग्रीष्मकालप्रयुक्तोष्माधिक्येन संतापिनी परितप्यमानाम् । 'निदाघो ग्रीष्मकाले स्यादुष्णस्वेदाम्बुनोरपि' इति विश्वः । वासन्तीं माधवीलताम् । 'वासन्ती माधवीलता' इत्यमरः । वैद्युतानलदवेन्युपमा । चिरकालविरहेण बहुकालवियोगेन विह्वलीकृता मैथिलीमातुलीचकारातुलीं कृतवान् । तदेतत्क्षतत्रणोपरि मुसलाघातप्रायं चण्डभानुसंतप्तायां दावानलवेष्टनमिव चाभवदिति भावः ॥

ततः प्रबुद्धा च सा मुग्धा पुनस्तथ्यमिति विचार्य तदनार्यं पर्यदेवयत पतिदेवता ॥

तत इति । ततस्तदनन्तरं पतिदेवता पतिव्रता सा मैथिली मुग्धा मूर्च्छिता पुनः प्रबुद्धा बोधं प्राप्ता सती । अनार्यं मायिकं तन्मायाधनुः शिरस्तथ्यं यथार्थमिति विचार्य पर्यदेवयत व्यलपीत् । 'विलापः परिदेवनम्' इत्यमरः ॥

तत्प्रकारमेवाह—

रक्षोवरोधवसतिं रजनीचरीणां
रक्षोपरोधमपि रावणभर्त्सनं च ।
सर्वं सहे यदुपलम्भधिया स एव
सर्वंसहे भवति ! जीवति हन्त सीता ॥ २० ॥

रक्ष इति । रक्षसो रावणस्यावरोधवसतिमन्तःपुरावस्थानम् । अत्यन्तदुरवस्थापादिनीमर्थः । 'शुद्धान्तश्चावरोधश्च' इत्यमरः । रजनीचर्यश्च रजनीचराश्च तेषाम् । अतिभयंकराणामिति भावः । 'पुमान्स्त्रिया' इत्येकशेषः । रक्षसा कृतः यः उपरोधो निर्बन्धस्तमपि रावणस्य त्रिलोककण्टकस्य भर्त्सनं तर्जनं चेति सर्वं यस्य श्रीरामस्योपलम्भधिया प्राप्त्याशया सहे मृष्यामि । 'सह मर्षणे' लट्स्तङ् । स श्रीराम एवमित्थंभूतः । छिन्नशीर्षो जात इत्यर्थः । अथापि । सर्वं सहत इति सर्वंसहा । हे सर्वंसहे वसुमति । 'सर्वंसहा वसुमती' इत्यमरः । भातीति भवती । हे भवति पूज्ये ! 'भातेर्डवतु' इत्यौणादिको डवतुप्रत्ययः । 'उगितश्च' इति ङीप् । सीता । स्वयमित्यर्थः । जीवति प्राणान् धारयति । हन्त । एतद्दर्शनसमकालमेव प्राणनिष्क्रमणेन भाव्ये तथा न भूतमित्यस्य तद्विरोधः इत्यर्थः । सर्वसहायाः सर्वसाक्षित्वाज्जननीमातृत्वाच्चातः सम्बोध्येत्थं विलापो युक्त एवेति भावः । अत्र पूर्वोत्तरवाक्ययोर्वाक्यस्थयोरनुप्रासयमकविशेषयोः संसृष्टिः ॥

इत्येवमत्याहितमत्या समेतामेतां सद्य आसाद्य 'सखि वैदेहि !

१ 'सा' इति नास्ति क्वचित् २ 'इति' इति नास्ति क्वचित् ३ 'समेतामेतामासाद्य' इति पाठः

देहि[1] मे वच[2]। मम वचो विधेहि। कथमियं दशा। दशाननकृता माया हि सेयम्। मा याहि मनसि वैधुर्यम्। अखिलजगतीधुर्यभुजबलाभिरामे रामे किमिदमनार्यमविचार्यम्' इति भाषमाणा नवीनासारनिष्यन्दिनी कादम्बिनीव घर्मोद्वेगिनीं केकिनीं सरमा चिरमाश्वासयामास ॥

इतीति। इत्येवमुक्तप्रकारेण अत्याहितमत्या विभीतबुद्ध्या। यद्वा अत्याहिते आदितानपेक्षितव्यापारे या मतिस्तया समेताम्। तादृग्बुद्धिमतीमित्यर्थ। 'अत्याहित महाभीति कर्म जीवानपेक्षि च' इत्यमर। एता सीता सद्योऽविलम्बेनैव। अन्यथा महाननर्थ स्यादिति भाव। आसाद्य सन्निधाय। हे सखि प्रिये। 'सख्यशिश्वीति भाषायाम्' इति ङीप्। हे वैदेहि मैथिलि! मे मह्य वचो देहि। मा प्रति वदस्वेत्यर्थ। तथा मम मे वच। मया वक्ष्यमाण वाक्यमित्यर्थ। विधेहि कुरु। मदीयवचन श्रुत्वा समाहितमनस्का भवेत्यर्थ। किं तद्वच इत्यत आह—इय वर्तमाना दशा व्यामोहावस्था कथ कुत। न कथमपीत्यर्थ। किंतु सेय शिरोधनुराद्याहरणक्रिया दशाननेन महामायाविना रावणेन कृता प्रयुक्ता माया हि। चित्र खल्वेतत्सर्वं विद्ध्यस्येत्यर्थ। हिरवधारणे। अत मनसि वैधुर्यं वैक्लव्य मा याहि मा प्राप्नुहि। कुत। अखिलजगतीधुर्य सकललोकधुरधरम्। 'धुरो यड्ढकौ' इति यत्प्रत्यय। यद्भुजबलं बाहुपराक्रमस्तेनाभिरामे कमनीये रामेऽनार्यं तुच्छमिदमेतच्छिरश्छेदादिकृत्य विचार्य किं विचारयितु योग्य किम्। न विचार्यमेवेत्यर्थ। अत्यन्तविरुद्धत्वादिति भाव। इत्यनेन प्रकारेण भाषमाणा सरमा विभीषणपत्नी नवीनासारनिष्यन्दिनी नवप्रजलधारावर्षिणी कादम्बिनी मेघमाला। 'कादम्बिनी मेघमाला' इत्यमर। घर्मोद्वेगिनीं ग्रीष्मोष्मपरिक्लिष्टाम्। 'उद्वेगस्तिमिते क्लेशे भये मन्थरगामिनि' इति शब्दार्णव। केकिनीमिव मयूरीमिव चिरमाश्वासयामास उपलालितवती। उज्जीवितवतीत्यर्थ ॥

अथ निगदितनीतिं मुञ्च मुञ्चेति सीता-
मविरतरणकण्डूभीषणो रावणोऽयम्।
मनसि न बहु मेने मन्त्रिणं माल्यवन्तं
दिवि परमवरीणां मण्डलं माल्यवन्तम् ॥ ३१ ॥

अथेति। अथ मायाप्रयोगानन्तरमविरतरणकण्ड्वा बहुलतरसमराभिनिवेशेन भीषण। नन्द्यादित्वाल्ल्युट्। अय रावण सीता श्रीरामपत्नीं परमपतिव्रताम्। मुञ्च मुञ्चाभीक्ष्ण्य त्यज। आभीक्ष्ण्ये द्विर्भाव। अन्यथा महाननर्थो भविष्यतीति भाव। इत्येव निगदितनीतिमुक्तनीतिवचन माल्यवन्त माल्यवन्त नाम मन्त्रिण मनसि बहु

---

१ 'वै देहि वच' इति पाठ। २ 'मम वचो विधेहि' इति नास्ति क्वचित्। ३ 'तव दीना दशा' इति पाठ। ४ 'सेय' इति नास्ति क्वचित्। ५ 'निखिल' इति पाठ। ६ 'रामेऽपि' इति पाठ। ७ 'अभिदधाना' इति पाठ।

गुरुः यथा तथा न मेने न बुबुधे स। किंतु दिवि स्वर्गे। 'द्यौः स्वर्गनभसोरपि' इति विश्वः। मालैव माल्यम्। 'चातुर्वर्ण्यादित्वात्स्वार्थे ष्यञ्' इति क्षीरस्वामी। तद्गतम्। पुष्पस्रगलंकृतमित्यर्थः। अमरीणां मण्डलं परं सुरसुन्दरीनिकरमेव। 'मण्डलं त्रिषु' इत्यमरः। बहु मेने। सीतामपरिष्वज्य श्रीरामेण रणे निहतः सन् स्वर्गं गन्तुमैच्छदित्यर्थः। अनुप्रासयमकयोः संसृष्टिः। मालिनीवृत्तम्॥

अथ रामोऽपि कामोचितवेषविभीषणामात्यविदितरक्षोनगररक्षो दन्तो हृदन्तोपजातमभरसंरम्भधीरम्बुधिमेखलालङ्कारमणेर्लङ्कायाः प्राग्द्वारस्थाय प्रहस्ताय पर्यस्ताहितप्राणानिलं नीलं दक्षिणद्वाररक्षिणोर्महोदरमहापार्श्वयोर्विश्वत्रयविजयधौरेयं तारेयं प्रत्यग्द्वारपालनाधिकृते पाकशासनजिते पराक्रममिव तनूमन्तं हनूमन्तमन्तर्व्यूहविहितरक्षाय विरूपाक्षाय रक्षः प्लवगऋक्षाधिपतीन्प्रतिनिधीन्विधाय विधाय च सज्यं धनुरनुजेन समं समीकाभिमुखेन दशमुखेन गुप्तमुत्तरं गोपुरमुत्तरङ्गो वलैरपररोध॥

अथेति। अथानन्तरं रामोऽपि कामोचितवेषाः इच्छासदृशवेषधारिणः विहितप्रतिभूमिका इत्यर्थः। तथाभूतेभ्यो विभीषणामात्येभ्योऽनलादिविभीषणमन्त्रिभ्यो विदितो विज्ञातो रक्षोनगरस्य रावणराजधान्या लङ्काया रक्षोदन्तो रक्षणवार्ता यस्य तथोक्तः। तथा रामायणे श्रीरामं प्रति विभीषणवचनम्—'अनलश्च हरिश्चैव संपातिः प्रमदस्तथा। गत्वा लङ्कां ममामात्याः पुरीं पुनरिहागताः॥ भूत्वा शकुनयः सर्वे प्रविष्टाश्च रिपोर्बलम्॥' इत्यादि। अत एव हृदन्ते हृत्प्रदेशे उपजातः समरे संरम्भधीः कोपबुद्धिर्यस्य स तथोक्तः। 'संरम्भः संभ्रमे कोपे' इत्यमरः। अम्बुधिमेखलालंकारमणेः। भूतधात्रीभूषणायमानाया इत्यर्थः। 'भूतधात्र्यब्धिमेखला' इत्यमरः। लङ्कायाः प्राग्द्वारे तिष्ठतीति तथोक्ताय। 'सुपि स्थः' इति कप्रत्ययः। प्रहस्ताय प्रहस्ताख्याय राक्षससेनापतये पर्यस्ताहितप्राणानिलं निरस्तशत्रुप्राणवायुम्। शत्रुकुलान्तकमित्यर्थः। नीलं नाम वानरसेनापतिं प्रतिनिधिम्। निधायेति सर्वत्र संबध्यते। तथा दक्षिणद्वारं रक्षत इति तद्दक्षिणोर्महोदरमहापार्श्वयोर्विश्वत्रयविजयधौरेयं त्रैलोक्यविजयधुरंधरं तारेयं तारातनयमङ्गदम्। 'स्त्रीभ्यो ढक्' इति ढक्। उभयत्रापि ढक्येयादेशः। प्रत्यग्द्वारपालनं प्रतीचीद्वारसंरक्षणमधिकरोतीति तदधिकृते। करोतेः क्विप्। पाकशासनजित इन्द्रजिते। कृधातोः कर्मणि क्तप्रत्ययः। पाकशासनजिति विषये तनूमन्तं मूर्तिमन्तं पराक्रममिव स्थितमित्युत्प्रेक्षा। हनूमन्तम्। तथा अन्तर्व्यूहे मध्यगुल्मे विहितरक्षाय कृतसंरक्षणाय विरूपाक्षाय राक्षससेनाधिपतये च रक्षः प्लवगऋक्षाधिपतीन्विभीषणसुग्रीवजाम्बवतः। प्लवगऋक्षेत्यत्र 'ऋत्यकः' इति साहितः प्रकृतिभावः। प्रतिनिधीन्प्रतिभटान् विधाय कृत्वा। नियुज्येत्यर्थः। तथा धनुश्च सज्यमारोपितगुणं विधाय। अनुजेन समं लक्ष्मणेन

१ 'प्लवगम' इति पाठः २ 'विनिधाय' इति पाठः

सह । बलैर्वानरसैन्यैरुत्तरङ्ग समुद्भट सन् । समीकाभिमुखेन समरोन्मुखेन द खेन गुप्त रक्षितमुत्तरमुत्तरदिगवस्थित गोपुर पुरद्वारमुपरुरोधावारत्सीत् रुणद्धि स्म

अत्याकुला हरिबलैरवलोक्य लङ्का
दत्तार्गलेषु दशकन्धरकिंकरेषु ।
आरक्षकैस्त्वरितमन्तकराजधान्या
मुद्धाटिताभिरुदभावि कवाटिकाभि ॥ ३२ ॥

अत्याकुलामिति । हरिबलैर्वानरसैन्यैरत्याकुलामत्यन्तसङ्कुला लङ्कामवलोक्य दशकन्धरकिंकरेषु रावणभृत्येषु दत्तार्गलेषु सघटितकवाटेषु । वानराणामन्त प्रवेश-निरोधार्थं कवाटाच्छादितद्वारेषु सत्स्वित्यर्थ । 'कवाटमरर तुल्ये' इत्यमर । अन्तकराजधान्या यमपुर्यां कवाटिकाभि कवाट कर्तृभि । गौरादित्वान्ङीष् । अत एवोक्तममरकोशे—'स्त्री स्यात्काचिन्मृणाल्यादिर्विवक्षापचयो यदि' इति । बाहुल्य प्रतीति । तत स्वार्थे क । 'केऽण' इति ह्रस्व । आसमन्ताद्रक्षन्तीत्यारक्ष कैर्द्वारपालकै । 'नन्दिग्रहि–' इत्यादिना पचाद्यच् । 'आरक्षिकै' इति पाठ आरक्षा प्रयोजनमेषामारक्षिकै । 'प्रयोजनम्' इति ठञ् । त्वरित शीघ्रम् । 'जवोऽथ शीघ्र त्वरितम्' इत्यमर । उद्घाटिताभिर्विघटिताभिरुदभाव्युद्भूतम । 'भुवो भावे' इति उङ् । 'चिण्भावकर्मणो' इति चिण् । समनन्तरमेव महारणे निपत्य पुरं राागन्तृणा राक्षसानाम् । अनेकमेव द्वार चेन्महासङ्कट भविष्यतीति धिया यमद्वारपालका सर्वाण्यपि द्वाराणि शीघ्रमुद्घाटितकवाटानि चक्रुरित्यर्थ । राक्षसाना पापि ष्ठाना यमपुरप्रवेशनैयत्यादिति भाव । मृत्युस्तेषामतिसंनिहितोऽभूदिति फलितार्थ । लोके तावदज्ञ स्वरक्षणार्थ केवल वृथा व्याप्रियते । भवितव्यस्तु विपत्त्यादिरु त्वाव श्यकतया स्वयमेव भवति न चैतज्ज्ञानलवहीना मृगा पशव इव शोच्या इति तात्पर्यार्थ । अत्र संयमनीकवाटोद्घाटनासंबन्धेऽपि तत्संबन्धोक्तेरतिशयोक्ति । वसन्ततिलका वृत्तम् ॥

तत्क्षण[1] लक्ष्मणाग्रज सुग्रीवेण सह सुवेलाचलकूटमधिरूढस्त्रि कूटावनीधरचूडामणिं सिंहलद्वीपकमलकर्णिका निर्माणकौशल[2] विश्वकर्मणो निवेशदर्शी निशाचरहरीणामनवरत[3]वन्दीकृतामरपुर-श्रीवाप्यनदीमातृकोपवनसीमान्तरा[4] निरन्तरसेवासमागतदिक्पा-[5] लकुलमातङ्गमदाम्बुपङ्किलबाह्याङ्गणोत्सङ्गा लङ्कामवलोकमानस्तत्र [6]चैकत्र समुन्नतं सौधमधिवसन्त सतमसमिव सदेहबन्धमान्तिकच रोदस्तविमलमुक्तातपत्रनिभात्सतारकेण विभावरीपतिनेव सेव्य-मान वैमानिकवधूविधूयमानधवलचामरद्वन्द्वशोभितमभितश्चलितम-

[1] 'तत्क्षण च' इति पाठ [2] 'कौशलीम्' इति पाठ [3] 'अनारत ' इति पाठ
[4] 'उपवनसीमान्ता सीमान्तरात्' इति पाठ [5] 'दिक्पालमातग ' इति पाठ [6] 'च' इति नास्ति क्वचित् [7] 'मिषात' इति पाठ [8] 'धवल ' इति नास्ति क्वचित्.

न्दाकिनीपरीवाहमिवाञ्जनाचलमखिलजगद्विजयवर्णावलीमतिनिर्णा-
यकैरनेकविधसमीकाभिघातमग्नभग्नैरावणविषाणकुलिशाग्रैरुत्कीर्ण-
विशालवक्षःस्थलफलकमानीलतया लसच्छायमाच्छादिताभिनव-
लोहितकल्पपाटलपटं सन्ध्यारागबन्धुरं कन्धरमिव ददर्श दशकन्धरम् ॥

तत्क्षणमिति। तत्क्षणे तस्मिन् क्षणे लक्ष्मणाग्रजः श्रीरामः सुग्रीवेण सह। उपलक्षणमेतत्। सर्वैरपि वानरैः सहेत्यर्थः। सुवेलाचलकूटं सुवेलाख्यगिरिशिखरमधिरूढोऽधिष्ठितः सन्। त्रिकूट इत्यवनीधरः पर्वतो राजा च गम्यते। तस्य चूडामणिं शिरोरत्नम्। त्रिकूटाचलशिरोभूषणायमानमित्यर्थः। रूपकालङ्कारः। सिंहलद्वीप इत्यष्टादशद्वीपेषु प्रसिद्धो यो द्वीपोऽन्तरीपम्। 'द्वीपोऽस्त्रियामन्तरीपम्' इत्यमरः। द्विर्गता आपोऽस्मिन्निति द्वीपः इति विग्रहः। सुप्सुपेति समासः 'ऋक्पू–' इत्यादिना समासान्तोऽकारः। 'द्व्यन्तरुपसर्गेभ्योऽप ईत्' इतीकारादेशः। स एव कमलं तस्य कर्णिकां बीजकोशिकाम्। परमशोभावहतया तन्मध्यवर्तिनीमित्यर्थः। अनेकदेशविवर्त्येकश्लिष्टपरम्परितरूपकम्। विश्वकर्मणो गीर्वाणशिल्पिनः। 'विश्वकर्मा दिनकरे तथा गीर्वाणशिल्पिनि' इति वैजयन्ती। निर्माणकौशलं रचनाचातुर्यम्। विश्वकर्मणा यावत्स्वकौशलं निर्मितामित्यर्थः। अत्र कौशलतत्कार्ययोर्भेदेऽप्यभेदोक्तेरतिशयोक्तिः। एतेनास्यासाधारणशिल्पसाध्यत्वसम्पन्नत्वं सूच्यते। निशाचरा राक्षसा एव हरयः सिंहास्तेषां निवेशदरीं नियतनिवासगुहामिति रूपकम्। अनवरतं निरन्तरं बन्दीकृता उपग्रहीकृता या अमरपुरस्य सुरसुन्दर्यस्तासां बाष्पैर्नेत्राम्बुभिः। 'बाष्पो नेत्राम्बुधूमयोः' इत्यभिधानात्। नद्येव माता येषां तानि नदीमातृकाणि। नद्यम्बुजीवनदेशभूतानीत्यर्थः। 'देशो नद्यम्बुवृष्ट्यम्बुसम्पन्नव्रीहिपालितः। स्यान्नदीमातृको देवमातृकश्च यथाक्रमम्॥' इत्यमरः। तानि उपवनसीमान्तराण्युद्यानप्रदेशान्तराणि यस्यास्ताम्। बन्दीकृतसुरसुन्दरीबाष्पाम्बुप्रवाहपरिपूरितोद्यानवनमध्यप्रदेशामित्यर्थः। असम्बन्धे सम्बन्धरूपातिशयोक्तिः। निरन्तरमनवरतं सेवार्थं रावणोपासनार्थं समागतस्य सम्प्राप्तस्य दिक्पालकुलस्येन्द्रादिदिगीश्वरसङ्घस्य ये मतङ्गा ऐरावतादिमत्तगजास्तेषां मदाम्बुना पङ्किलः पङ्कवान् बाह्याङ्गणोत्सङ्गो बहिर्भवन्त्यरप्रदेशो यस्यास्तामिति पूर्ववदतिशयोक्तिः। 'उत्सङ्गो भुक्तसंयोगे वस्त्रस्यूर्ध्वेतरेऽपि च' इत्युत्पलमालायाम्। पङ्किलत्वं पिच्छादित्वान्मत्वर्थीय इलच्। बाह्येत्यत्र 'बहिर्देवपञ्चजनेभ्यश्च' इति वक्तव्यात् ष्यञ्। लङ्कामवलोकमानोऽवभासमानस्तत्र लङ्कायां चत्वरस्मिन् प्रदेशे समुन्नतमत्युन्नतं सौधम्। प्रासादमित्यर्थः। 'उपान्वध्याङ्वसः' इति कर्मत्वम्। अध्यवसानमधितिष्ठन्तम्। सदेहबद्धं मूर्तिमत् सतमसं विष्वगन्धकारमिव स्थितमित्युत्प्रेक्षा। 'ध्वान्ते गाढेऽन्धतमसं क्षीणेऽवतमसं तमः। विष्वक्सन्तमसम्' इत्यमरः। 'देहबद्धम्' इति पाठे गृहीतशरीरमित्यर्थः। 'वाहिताग्न्यादिषु' इति निष्ठायाः परनिपातः। वाहिताग्न्यादिराकृतिगणः। अन्तिकचरेण पार्श्ववर्तिना उद्धृतमुत्क्षिप्तं चन्द्रिमलमुक्तातपत्रं स्वच्छतरमौक्तिकच्छत्रं तन्निभाततया-

१ 'उत्कीर्ण' इति पाठः   २ 'लोहितपटमायापटलसन्ध्या' इति पाठः

जात् । 'व्याजे निभे ना सदृशे निष्वथो वाक्यलिङ्गयोः' इति नानार्थरत्नमाला । सतारकेणाश्वियादिनक्षत्रयुक्तेन निभाकरीपतिना चन्द्रेण सेव्यमानमुपास्यमानमिवेति सापह्नवोत्प्रेक्षा । विमानेन सचरन्तीति वैमानिका देवा । 'चरति' इति ठक् । तेषा वधूभ्या रमणीभ्या विधूयमान पार्श्वद्वयेऽपि सवीज्यमान यद्धवलचामरद्वन्द्वं पाण्डुरवालव्यजनयुगल तेन शोभित प्रकाशमानमत एवाभित उभयत । उभयपार्श्वयोरित्यथ । चलितौ प्रसृतौ मन्दाकिनीपरीवाहौ गङ्गाप्रवाहौ यस्य त तथोक्तम् । 'जलोच्छ्वासा परीवाहा ' इत्यमर । अञ्जनाचल कज्जलशैलमिव स्थितमित्यभूतो पमा उत्प्रेक्षा वा मतभेदात् । अखिलजगता समस्तलोकाना या विजयवर्णावन्यो विजयज्ञापकाक्षरविन्यासास्तन्मतिनिर्णायकै । तादृग्भ्रान्तिजनकैरित्यर्थ । अतएव भ्रान्तिमदलकार । अनेकविबसमीकेष्वसख्यातरणेष्वभिघातै सप्रहारैर्मग्नानि मुहु प्रविष्टानि अत एव भग्नानि विदलितानि यान्यैरावणविषाणउलिशाग्राणीन्द्रगजदन्तवज्रमुखानि तैरुत्कीर्णं विक्षिप्त विशाल यद्वक्ष स्थल तत्फलकमिव यस्य तम् । आनीलतया लमच्छाय समन्ताद्विनीलतापिञ्छगुच्छसमानकान्तिमभिनवलोहितवप्रस्रप्रशोभितवत्पाटलोऽरुणो य पट स आच्छादितोऽवसितो येन त तथोक्तम् । 'रुधिरेऽसृग्लोहितास्ररक्तक्षतजशोणितम्' इत्यमर । अत एव सध्यारागेण बन्धुर सुन्दरम् । 'बन्धुरं सुन्दरे नम्रे' इत्यमर । कन्धरमम्बुधरमिव स्थितमित्युत्प्रेक्षा उपमा वा । 'पुसि क क शिरोऽम्बुनो ' इत्यमर । दशकन्धर रावण ददर्श ॥

कोपादुत्पतितस्तदा हरिपति कोटीरमुत्पाटितं
चक्रे नैर्ऋतनायकस्य सुदृढीचक्रे च वैभीषणम् ।
युद्ध्वा तत्प्रथमावमानकुपितेनैतेन बुद्ध्वा ततो
मायामस्य जगाम कोमलगुणग्राम स रामं पुन ॥३३॥

कोपादिति । तदा रावणदर्शनसमये हरिपतिर्वानरेश्वर सुग्रीव कोपात्तद्दर्शनजनितामर्षादितोरुत्पतित । रावणाधिष्ठितसोधमुद्दिश्येति शेष । 'हत च रावण युद्धे दर्शनादवधारय' इति श्रीरामायणवचनात् । श्रीरामसनिधौ स्वोत्कर्षं समर्थयितु सत्वरमुत्थित इत्यर्थ । नैर्ऋतनायकस्य रक्ष पते रावणस्य । 'नैर्ऋतो यातुरक्षसी' इत्यमर । कोटीर मुकुटमुत्पाटित चक्रे । आकृष्य भुवि निपातयामासेत्यर्थ । 'आकृष्य मुकुट चित्र पातयित्वापतद्भुवि' इति रामायणवचनम् । तथा वैभीषण बिभीषणसबन्धिन कोटीर सुदृढीचक्रे सुष्ठु दृढीकृतवान् । अभूततद्भावे च्वि । रावणकोटीरविघटनेन बिभीषणकोटीरसघटन निश्चित चकारेत्यर्थ । अत्र भविष्यदर्थेऽपि निश्चितत्वाद्भूतार्थप्रयोग । [1] अस्य तत्प्रथमावमानकुपितेन स एव प्रथम आयस्तत्प्रथम । तावत्पर्यन्त कुत्रापि भङ्गाभावात्तेनावमानेनावज्ञया हेतुना कुपितेन क्रुद्धेन । एतेन रावणेन सह युद्ध्वा मुष्टितलप्रहारैर्विचित्रगतिविशेषैर्युद्ध कृत्वा ततोऽस्य रावणस्य माया मायाबलसमाश्रयारम्भ बुद्ध्वा ज्ञात्वा पुनर्भूयोऽपि कोमलगुणग्राम रमणीयसकलसद्गुणाभिराम श्रीराम जगाम प्राप । तथा च रामायणम्—'एतस्मि-

१ 'च' इति पाठ

नन्तरे रक्षोमायाबलमथात्मन । आरब्धुमुपसर्पेदे ज्ञात्वा वै वानराधिप ॥ उत्पपात तदाराश जितश्वासी जितक्लम ॥' इति । अत्रातिविस्तरेण वक्तव्यार्थस्य सङ्क्षेपेण कथनात्संक्षेपो नाम गुण । लक्षण तूक्तम् । शार्दूलविक्रीडित वृत्तम् ॥

ततो विरचिततत्साहसोपालम्भविधिना दाशरथिना समन्त्र्य मन्त्रिभि समादिष्ट साधिष्ठभुजशौर्यशाली वालिनन्दन सलीलं सालमुल्लङ्घ्य लङ्का प्रविश्य नि शङ्को नृशंसमिति शशंस निशिचरपतिम् ॥

तत इति। ततस्तदनन्तर तस्य सुग्रीवस्य यत्साहस रावणोपर्युत्पतनरूपम विचाररहित तस्योपालम्भविधिर्निन्दाप्रवचनरचना स रचित कृतो येन तथोक्तेन। तथा च रामायणम्—'असमन्त्र्य मया सार्धं तदिद साहस कृतम् । एव साहसयुक्तानि न कुर्वन्ति जनेश्वरा ॥' इति । विरचितसुग्रीवोपालम्भेनेत्यर्थ । 'य सनिन्द उपालम्भ ' इत्यमर । दाशरथिना श्रीरामेण (कर्त्रा) मन्त्रिभि सुग्रीवविभीषणाद्यमात्यै सह समन्त्र्य दूतप्रेषणस्य राजधर्मत्वात्सम्यग्विचार्य समादिष्ट । 'गत्वा सौम्य दशग्रीव ब्रूहि मद्वचनादिदम्' इत्यादिनाज्ञप्त साधिष्ठेन बाढतरेण भुजशौर्येण बाहुपराक्रमेण शाल्तेऽ भीक्ष्णमिति तथोक्त । 'बहुलमाभीक्ष्ण्ये' इति णिनि । साधिष्ठेति। 'अन्तिकबाढयो-र्नेदसाधौ' इति साधादेश । वालिनन्दनोऽङ्गद सलील सविलासम् । सोत्पतनपाटव-मित्यथ । साल प्राकारमुल्लङ्घ्यातिक्रम्य। 'प्राकारो वरण साल ' इत्यमर । लङ्का प्रविश्य नि शङ्को निर्भीक सन् नृशस पापिन त निशिचरपतिं रावणम्। इति वक्ष्यमाणप्रकारेण शशसोवाच ॥

तत्प्रकारमेवाह—सोऽहमित्यादिपद्यभि । तत्रादौ कस्त्व कस्य वा दूत इत्याशङ्कायामाह—

सोऽहं प्लवङ्गमपतेस्तनयस्त्वदीय
नि श्वासगन्धिनिजवालधिमण्डलस्य ।
कालस्य दूषणखरत्रिशिरोमुखाना
पौलस्त्य ! मा रघुपतेरवधेहि दूतम् ॥ ३४ ॥

सोऽहमिति। हे पौलस्त्य ! स प्रसिद्धोऽह त्वदीयनि श्वासाना तावकोच्छ्वासाना गन्ध आमोद सबन्धो वास्यासीति तथोक्तम्। निजवालधिमण्डल स्वकीयवालवलय यस्य तस्य। वालेन त्वा निबध्य कक्षे निक्षिप्तवत इत्यर्थ । 'गन्धो गन्धक आमोदे लेशे सबन्धगर्वयो ' इति विश्व । प्लवङ्गमपतेर्वालिनस्तनय । तथा मा दूषणखरत्रिशिरसो मुखानि मुख्या येषा तेषा राक्षसानाम्। 'मुख तु वदने मुख्ये लोके द्वारा भ्युपाययो ' इति यादव । कालस्यान्तकस्य। 'कालो दण्डधार श्राद्धदेवो वैवस्वतो-

१ 'विरचित ' इति नास्ति क्वचित् २ 'सोपलम्भ ' इति पाठ ३ 'समामन्त्र्य इति पाठ ४ 'समभ्यादिष्ट' इति पाठ ५ 'उल्लङ्घयन्' इति पाठ ६ 'नि शङ्क' इति नास्ति क्वचित् ७ 'रोधि ' इति पाठ

ऽन्तर' इत्यमर । रघुपते श्रीरामस्य दूतमवधेहि जानीहि । निजस्वरूपकथनात् देशेन तदीयमर्मोद्घाटनमित्थ कृतवानित्यर्थ । वसन्ततिलकावृत्तम् ॥

रक्ष पते! रघुपतेर्नयन तृतीय-
मास्कन्दनीयमिति हा मनुषे कलत्रम्।
अम्भोजमित्यलिकसभवमक्षि शभो-
र्मन्दाकिनीमधुकरस्तु यथा मदान्ध ॥ ३५ ॥

रक्ष इति। हे रक्ष पते! रघुपतेस्तृतीय नयनम्। तृतीयनेत्ररूपमित्यर्थ । अत एव रूपकालकार । एतेन रामस्यात्यन्तप्रेमास्पदत्व रावणस्यातिदुरात्मत्व च सूच्यते। कलत्र भार्या सीताम्। 'कलत्र श्रोणिभार्ययो' इत्यमर । आस्कन्दनीयमाक्रमणीयमिति मनुषेऽवबुध्यसे। हा। आत्मविनाशहेतुभूतेयमिति न जानासीति विषाद इत्यर्थ । 'हा विषादशुगर्तिषु' इत्यमर । कथमिव । मदेनान्धो विवेकशून्यो ऽत एव मन्दाकिनीमधुकरो वियद्गङ्गासचरणशीलो भृङ्ग । तुशब्दो व्यवच्छेदार्थ । शभोरुग्रस्यालिकसभव ललाटस्थम्। 'ललाटमलिक गोधि' इत्यमर । अक्षि अग्न्यात्मक नेत्रमम्भोजमिति यथा मनुते तद्वत्सोऽप्यात्मविनाशहेतुभूतमेतदिति न जानातीत्यर्थ । मन्दाकिनीग्रहण कनककमलसभवेन तत्सादृश्यललाटनेत्रेऽम्भोज भ्रान्तिजननार्थमित्यवगन्तव्यम्। उपमालकार । वृत्त तु पूर्ववत् ॥

वक्तव्यान्तरमपि विवृत इत्याह—

किं च,

एक हैहयसभवात्परिभवान्म्लान द्वितीय पुन-
र्दैत्येन्द्राविनयात्तृतीयमपि मे ताताद्विताद्वेकृतात्।
इत्थ त्वच्चरितै पितामहमुखान्येरु विनैवाभव-
स्तच्चैक न विधेहि दाशरथये देया त्वया मैथिली ॥ ३६ ॥

किं चेति ॥ तदेवाह—**एकमिति।** हे देवेन्द्र, हैहयसभवात्कार्तवीर्यकृतात्परिभवात् कारागारनिक्षेपरूपतिरस्काराद्धेतो । 'अनादर परिभव परीभावस्तिरस्क्रिया' इत्यमर । एक पितामहमुख म्लान खिन्नम्। मत्कुलनन्दनस्य परिभव सप्राप्त इति तेनोहीनमभूदित्यर्थ । तथाविनयात्तोऽविद्विष्टाचरणरूपत्वदीयदुर्नयाद्द्वितीय मुख म्लानम्। तथा मे मम तातेन पित्रा वालिना आहितादिरचिताद्वैकृताद्वालेन निबध्य कक्षनिक्षेपणरूपाद्विकारात्तृतीयमपि मुख म्लानम्। इत्थमनेन प्रकारेण त्वच्चरितैस्तात्कदुर्व्यापारै पितामहस्य चतुर्मुखस्य मुखानि वदनानि। एकमेव विना त्रीणि मुखानि म्लानान्यभवन्। बभूवुरित्यर्थ । तच्च तदप्यवशिष्टमेक मुखमित्यर्थ । एवमुक्तरीत्या म्लान न विधेहि न कुरुष्व । अतस्त्वया मैथिली दाशरथये देया दातु योग्या । अन्यथा तन्मुखमपि मुखत्रयावशिष्टमपि म्लान भविष्यतीत्यर्थ । कूटस्थब्रह्मणो लज्जाविमुखता विदधतस्ते धिग्जीवि

---

१ 'वाट्म्लान इति पाठ २ 'मुखानि' इति पाठ

तमिति भाव । अत्र पितामहभुवनसम्बन्धस्य चेऽपि तत्पत्र धोकैरतिशयोक्ति । शार्दूलविक्रीडित वृत्तम् ॥

कौबेरस्य तु पुष्पकस्य हरणं कैलासविक्षेपण
दिक्पालाक्रमणं च जल्पसि मुहु किंवा यशस्तावता ।
वेष [1]संयमिना विधाय विजने देवीं वने जानकी
वेगादाहरता त्वयाद्य [2]रचितं वीरव्रतस्यो[3]चितम् ॥ ३७ ॥

कौबेरस्येति । कुबेरस्येद कौबेरम् । 'तस्येदम्' इत्यण् । तस्य पुष्पकस्य पुष्पकाख्यविमानस्य हरणमपहरण च । ज्येष्ठभ्रातर जित्वा तदीयपुष्पकहरणेन महापौरुष कृतमिति सोल्लुण्ठनोक्ति । कैलासविक्षेपण हरनिवासशैलेत्तोलन बाहुबल च विधृत इति स्वामिद्रोहकरण तदधर्माद्वितीय बल निरूपितवानसीति मर्मोद्घाटनोक्ति । दिक्पालानामिन्द्रादीदिङ्नायकानामाक्रमणमास्कन्दन च सार्वत्रिकनिरासपूर्वक लोक परिपालयता साधूनामिन्द्रादीना चापराधकारिणस्तव दुरात्मन्व किं वक्तव्यमित्यातताथित्वोक्ति । मुहु पुन पुनर्जल्पसि कथयति । तावता पुष्पकाद्याहरणादिना किं वा यश कीर्ति । न किमपीत्यर्थ । कुत । संयमिना सन्न्यासिना वेष काषायवसनदण्डधारणरूप नेपथ्य विधाय स्वीकृत्य । कपटसन्न्यासी भूत्वेत्यर्थ । विजने वने निर्जनारण्ये देवीं पूज्या जानकीं वेगात् श्रीरामदर्शने सद्य एव निपातो भवेदिति समुत्पन्नभयसंभ्रमादाहरता त्वया अद्येदानीं वीरजनस्य वीरधर्मस्योचितमनुरूप रचित कृतम् । सकललोकश्लाघ्या जानकीं श्रीरामासमक्ष चौर्येणापहरता त्वया सम्यक्पौरुष प्रकटितमित्यर्थ । वृत्त पूर्ववत् ॥

निगमयति—

किं बहुना,

पूजोपहाररचनाय पुरा पुरारे
श्छिन्नेषु मूर्धसु नवस्ववशेषित यत् ।
देवस्तदद्य कुतुकी दशम शिरस्ते
रामो बलिं रचयितु रणदेवताये ॥ ३८ ॥

किं बहुनेति । बहूक्त्या किमित्यर्थ ॥ पूजेति । पुरा पूर्वं पुरारेरीश्वरस्य पूजायामुपहाररचनाय नैवेद्यकरणार्थं नवसु मूर्धसु शिर सु छिन्नेषु सत्सु दशकन्धर । दशममित्यर्थ । अवशेषितमवशिष्ट कृत तत्ते । दशममित्यर्थ । देवो वीरलक्ष्म्या द्योतनशील श्रीरामोऽद्येदानीं रणदेवतायै रणलक्ष्म्यै बलिं पूजोपहारं रचयितु कर्तुं कुतुकी कौतुकवान् । स्वापराध निवेद्य पुनर्जानकीप्रदाने क्षिप्रमेव रामस्त्वा निहनिष्यतीति भाव । 'बलि पूजोपहारे च करे दैत्यान्तरेऽपि स' इति नानार्थरत्नमाला । वसन्ततिलकावृत्तम् ॥

१ 'संयमिन' इति पाठ   २ 'रचितम्' इति पाठ   ३ 'औचित्यम्' इति पाठ

[1]अनन्तरमरुंतुदभाषणरोपणेन रावणेन '[2]गृह्यता गृह्यतामयम्' इति सरयमादिष्टानवलम्बितभुजप्रकोष्ठानाशराश्चतुरश्चतुरोऽय भुजगानिव विहगाधिपो गृहीत्वा [3]दिवि समुत्पत्य चैतान्निपात्य [4]पादेन [5]त[6]त्प्रासादशृङ्ग रिपो शिरोभङ्गमिव विभिन्दन्नविन्दन्[7]कमप्यात्मन प्रतिर[8]पङ्क्तिकण्ठोपकण्ठभुव पङ्क्तिरथभुवो विवेश निवेशम् ॥

अनन्तरमिति । अनन्तरमङ्गदवचनानन्तरम् । अरु तुदतीत्यरुंतुद मर्मस्पृक् । तेन भाषणेन हेतुना रोपणेन रोषवता । 'कर्तरि ल्युट्' । रावणेनाय वानरो गृह्यता गृह्यतामिति चापलाद्द्विरुक्ति । 'सम्भ्रमेण प्रवृत्तिश्चापल्म्' इति काशिका । रोषातिरेकाच्च सम्भ्रम । इत्यनेन प्रकारेण सरय सत्वरमादिष्टाना-ज्ञप्तान् अत एवावलम्बितौ गृहीतौ भुजप्रकोष्ठौ कूर्पराध प्रदेशौ च यैस्तान् । 'कक्ष्या-न्तर प्रकोष्ठश्च प्रकोष्ठ कूर्परादध ' इति शाश्वत । चतुरश्चतु सरयाकानाशरा राक्ष-सान् । चतुरस्तत्कालकर्तव्यबुद्धिकुशलोऽयमङ्गदो विहगाधिपो गरुत्मान्भुजगान्सर्पा-निव गृहीत्वा दिव्यन्तरिक्षे समुत्पत्योत्प्लुत्यैतानाशरान्निपात्य भुवि पातयित्वा च पादेन तत्प्रासादशृङ्ग रावणसौधशिखर रिपो रावणस्य शिरोभङ्ग शिरोविदारणमिवे-त्युत्प्रेक्षा । विभिन्दन् विदारयन् । तथात्मन कमपि प्रतिरथ प्रतिभटम् अविन्दन्नलभ-मान सन् । पङ्क्तिकण्ठोपकण्ठभुवो रावणनिकटप्रदेशात्पङ्क्तिरथभुवो दशरथनन्दनस्य निवेश शिबिर विवेश प्रविष्टवान् ॥

रघुतनयस्ततो विदितरावणदुर्विनय-
कुपितमना मनागिव दधे कुटिला भ्रुकुटिम् ।
अथ परिवव्रुराशरपुर हरय सरयं
युगविगमे यथा युगपदम्बुधिमौर्वशिखा ॥ ३९ ॥

रघुतनय इति । ततोऽङ्गदप्रवेशानन्तर रघुतनयो रघुनन्दनो विदितोऽङ्गदवचनाद्विज्ञातो रावणदुर्विनय सीताप्रत्यर्पणाभावरूपरावणदुर्नीतिर्येन स तथोक्त । अत एव कुपितमना क्रोधाविष्टचित्त सन् । मनागधीरोदात्तत्वादीषत् । इवशब्दो वाक्यालङ्कारे । 'इवीपदर्थोपमावाक्यालङ्कारेषु' इति गणव्याख्याने । भ्रुकुटिं भ्रूभङ्ग कुटिला वक्रा दधे धृतवान् । अथानन्तरं हरयो वानरा युगविगमे प्रलये युगपदेकवारमेवाम्बुधिमौर्व-शिखा यथा वडवानलज्वाला इव । 'और्वस्तु वाडवो वडवानल ।' इत्यमर । 'इववद्वा-यथाशब्दौ' इति दण्ड्याचार्यानुशासनात् । सरय सत्वरम् आशरपुर लङ्का परिवव्रु परिवेष्टयामासु । उपरुरुधुरित्यथ । उपमालङ्कार ॥

१ 'एवमरुंतुदभाषण ' इति पाठ २ 'गृह्यतामय निगृह्यतामिति' इति पाठ ३ 'भुवि निपात्य' इति पाठ ४ 'पादाहतेन' इति पाठ ५ 'तत्' इति नास्ति क्वचित् ६ 'प्रासा दशृङ्गमपि भिन्दन्' इति पाठ ७ 'कमपि' इति नास्ति क्वचित् ८ 'पङ्क्तिकण्ठोपकण्ठभुव ' इति नास्ति क्वचित्

ततो मदपरिप्लुवप्लवगवीरसाराविण
क्षणक्षुभितकोणपप्रकरपाणिकोणाहत ।
रवैरधिकभैरवैरुपरुरोध रोदोन्तर
तरङ्गितघनाघनस्तनितबन्धुभिर्दुन्दुभि ॥ ४० ॥

तत इति । ततो लङ्कोपरोधानन्तरम् । समन्ताद्राव सराव । कोलाहल इति यावत् । 'आरवारावसराव-' इत्यमर । तस्य भाव साराविणम् । 'अभिविधौ भाव इनुण्' इति भावार्थे इनुण् । 'अणिनुण' इति स्वार्थेऽण्प्रत्यय । आदिवृद्धि । 'इनण्यनपत्ये' इति प्रकृतिभाव । मदपरिप्लवमाना दर्पोद्रिक्ताना प्लवगवीराणा वानर वीरभटाना साराविणक्षणे कोलाहलकाले तदुत्सवे वा । 'निर्व्यापारस्थितौ काल विशेषोत्सवयो क्षण' इत्यमर । क्षुभित क्षोभ प्राप्तो य कोणपप्रकरो राक्षस-निवह । 'राक्षस कोणप क्रव्याद्' इत्यमर । तस्य पाणिकोणेन हस्तप्रदेशेन । अथवा पाणौ य कोणो वाद्यवादनदण्डविशेष । 'कोणो वीणादिवादनम्' इत्यमर । तेना-हतस्ताडितो वादितो दुन्दुभी रणभेरी । 'भेरी स्त्री दुन्दुभि पुमान्' इत्यमर । अधिकभैरवैरत्यन्तभीषणैस्तरङ्गितमविच्छिन्न यद्घनाघनस्तनित वर्षुकाब्दगर्जित तस्य बन्धुभि । तत्सदृशैरित्यर्थ । अत एवोपमा । 'ज्ञातिमोदरबन्ध्वादिशब्दा सादृश्य वाचका' इत्याहु । 'शक्रघातुकमत्तेभवर्षुकाब्दा घनाघना' इत्यमर । रवैर्झाङ्कार । रोदोन्तर द्यावाभूमीमध्यकुहरमुपरुरोधावृणोत् । राक्षससमरसनाहभेरीझाङ्कार सर्वत्र व्याप्तोऽभूदित्यर्थ । अत्र दुन्दुभिरवाणा रोदोन्तरोपरोधासम्बन्धेऽपि तत्सबन्धोक्ते-रतिशयोक्ति । पृथ्वीवृत्तम् ॥

तेन[1] समन्तत कन्दलयता दलयतेव जगन्ति दुन्दुभिनिर्घोषेण रोषेण च प्रेर्यमाणा युद्धा[4] केसरिण इव गिरिकन्दरान्मन्दिराद्विनिर्गत्य गत्यन्तरमसंधायकान्यपत्यानीवानिमित्तान्यविलोकमाना[5] विमाना-धिगतविबुधसीमन्तिनीभि सह विजिहीर्षयेव प्रस्थानसमयपरिम्ला-नमुखी सुमुखीरप्यगणयन्तो निरन्तरज्वलितकोपानलनयनकोणार-णालातशतनिपातवित्रासचलितनिजवारणनिवारणावेशपरवशा[6] दि-शामुखमुखरशिवारवाम्रेडितक्ष्वेलितैराकुलकुलमहीभ्रा[7] गृध्रायतपक्ष-विक्षेपाकुलपताकानीकसमुत्तुङ्गशताङ्गसघातपरिगता नितान्तनिशि तकृतान्तदंष्ट्रापटलखरतरनखरपट्टसप्रासपरशुगदामुसलपरिघद्रुघण[12]

[1] 'परिप्लवत्' इति पाठ [2] 'सरम्भण' इति पाठ [3] 'तेन च' इति पाठ [4] 'युद्धा' इति नास्ति क्वचित् [5] 'अनवलोकमाना' इति पाठ [6] 'णानिवारणानेशपरवशानिनाशया' इति पाठ [7] 'मुखरित' इति पाठ [8] 'व्याकुलीकृत' इति पाठ [9] 'विक्षेपकृत-घनाम्बरनिकायपुनरक्तसमुत्तुङ्ग' इति पाठ [10] 'निशितनाकृतान्तदंष्ट्राखरतर' इति पाठ [11] 'पट्टीस' इति पाठ [12] 'मुसलशक्तितोमरमुद्गरपरिघद्रुघाण' इति पाठ

धारिणो दारुणाजगरसतानसवीता इव विन्ध्यकूटा व्यूढातिकरालकालायसकङ्कटा विकल्पा इव कल्पाम्बुदाना व्यक्तय इव कालरात्रेर्विवर्ता इव कलिकालस्यापि भयंकरा संगराङ्गणमवतरन्त[1] समीरयन्तो वीरवादानादाय[2] शरासनमासारैरिव गिरिमम्भोधरा दूरपातिभि शिलीमुखैर्वलीमुखबलमखिलमक्षोभयन्त रक्षोभटा ॥

तेनेति । समन्तत सर्वत्र कन्दलयता व्याप्नुवता, अत एव जगन्ति भूर्भुव स्वर्लोकान् दलयता विदारयतेवेत्युत्प्रेक्षा । तेन पूर्वोक्तेन दुन्दुभिनिर्घोषेण रोषेण वान रसाराविणजनितामर्षेण च प्रेर्यमाण , अत एव गिरिकन्दरात् । गिरिदरीभ्य इत्यर्थ । 'दरी तु कन्दरो वा स्त्री' इत्यमर । क्षुद्धा सुप्तोत्थिता केसरिण सिंहा इवेत्युपमा । मन्दिरा मन्दिरेभ्यो निर्गत्य निष्क्रम्य गत्वा दारायत्तधायकानि कः व्रजसीत्यादिनिषेधवचनपादग्रहणादिना गमनविघ्नकारीणि । 'विघ्नोऽन्तराय प्रत्यूह' इत्यमर । अपत्यानि नन्दनानीवेत्युपमा । 'आहुर्दुहितर सर्वेऽपत्य तोक तयो समे' इत्यमर । अनिमित्तानि प्रतिकूलवातादिदु शकुनान्यविलोकमाना । न गणयन्त इत्यर्थ । समरपारवश्यादिति भाव । नञर्थस्य नशब्दस्य सुप्सुपेति समास । तथा विमानाधिगता व्योमयानाधिष्ठिता विबुधसीमन्तिन्य सुरसुन्दर्यस्ताभि सह विजिहीर्षया विहरणेच्छयेवेति हेतूत्प्रेक्षा । रणाभिमुखनीताहतानां सुरसुन्दरीसंभोगलाभादिति भाव । विपूर्वाद्धरते सन्नन्तात्स्त्रियामप्रत्यये टाप् । प्रस्थानसमये रणप्रयाणकाले परिम्लानमुखीर्विषण्णवदना । एतच्च दुर्निमित्तमिति भाव । 'स्वाङ्गाच्चोपसर्जनादस योगोपधात्' इति ङीप् । सुमुखीनिव वधूरपि अगणयन्त । अनाद्रियन्त इत्यथ । तथ निरन्तरमविच्छिन्न ज्वलित प्रज्वलन् कोप एवानलो येषा ते तथोक्ता नयनकोण नेना तास्त एवारुणालातशतानि । अनेकारुणोल्कानीत्यर्थ । 'अलातमुल्मुक द्वेय नपुसकमिद द्वयम्' इति प्रतापमार्तण्ड । तेषा निपातात्प्रसाराद्विनासो भयम् । उल्मुकदर्शने वारणा बिभ्यन्तीति प्रसिद्धि । तस्माच्चकिता विमार्गगता ये निजवारणा आत्मीयगजास्तेषा निवारणावेशे मार्गप्रवर्तनकृत्ये परवशा प्रमत्ता । अनवधाना इत्यर्थ । तथा दिशामुखेषु दिगन्तरालेषु मुखरा दुर्निमित्ततयाशुभसूचकत्वादनतपरा या शिवा क्रोष्टारस्तासा रवाम्रेडितानि । द्विस्त्रिरुच्चरणाणीत्यर्थ । 'शिवा हरीतकी क्रोष्ट्री' इति वैजयन्ती । 'आम्रेडित द्विस्त्रिरुक्तम्' इत्यमर । क्ष्वेलिता सिंहनादा । 'क्ष्वेला तु सिंहनाद स्यात्' इत्यमर । कर्तरि क्त । तैराकुला सकुला कुल्महोभ्रा कुल्पर्तेता येषा ते । गृध्राणा कङ्कानां ये आयता निस्तृना पक्षास्तेषा विक्षेपै प्रेरणै राकुलानि सकुलानि पताकानीकानि पताकायुक्तसैन्यानि येषा ते तथोक्ता । 'अनीक तु रणे सैन्ये' इत्यमर । कङ्काधिष्ठितपताकावन्त इत्यथ । 'आसन्नमृत्योर्निकटे चरन्ति गृध्रादयो मूर्ध्नि गृहोर्ध्वभागे' इति प्रसिद्धि । तथा समुत्तुङ्गा अत्युन्नता ये शताङ्ग सघाता आयतस्यन्दनवृन्दानि तत्परिगता । तदारूढा इत्यर्थ । 'शताङ्ग स्यन्दनो

१ 'कलिकालस्य च भयकरा समराङ्गणमवतारयन्त ' इति पाठ २ 'आदाय च' इति पाठ

रथ' इत्यमरः । तथा नितान्तं निशितानि तीक्ष्णानि यानि कृतान्तस्य यमस्य दंष्ट्रापटलानि दन्तविशेषफलकानि खरतराश्च तद्वन्नखरा निशिता येन पद्मा विशालघनिवेदासन्नविशेषा । प्राम्यन्त इति प्रासा कुन्तापरपर्याया क्षेपणीया आयुधविशेषा । तदुक्तं वृत्तिकारेण—'अस्तरि च कारके संज्ञायाम्' इत्यत्र प्राम्यन्त इति प्रासा इति । परश्वधः कुठारः, गदा प्रसिद्धा, मुसलानि अयोग्राणि, परिघा अयोमयदण्डविशेषा । 'परिघः परिघातनः' इत्यमरः । द्रुघणा मुद्गरापरपर्याया अयोमया गदा । 'द्रुघणो मुद्गरघनौ' इत्यमरः । कृपाणः करवालश्चेति द्वन्द्वः । 'कौक्षेयको मण्डलाग्रः करवालः कृपाणवत्' इत्यमरः । तानायुधविशेषान्धारयन्ति ताच्छील्येनेति तथोक्ता । ताच्छील्ये णिनिः । तथा दारुणा भयंकरा ये उरगाः सताना महाकायसर्पविशेषनिकायास्तै संवीताः संवेष्टिता विन्ध्यकूटा विन्ध्याचलशिखराणीवेत्युपमा । 'कूटोऽस्त्री शिखरं शृङ्गम्' इत्यमरः । अतिकराला अत्यन्तभीषणा कालायसकङ्कटा लोहमयोरश्छदास्तैर्व्यूढा आमुक्ता यैस्ते तथोक्ताः । 'करालो दन्तुरे तुङ्गे भीषणे वैकृतेऽपि च' 'उरश्छदः कङ्कटकः' इति वैजयन्ती । तथा कल्पाम्बुदानां प्रलयकालमेघानां विकल्पा इव । कालरात्रेः प्रलयकालरात्रेर्व्यक्तयो मूर्तय इव । कलिकालस्य महाघोरकलियुगसमयस्य विवर्ताः परिणामविशेषा इव प्रतीयमाना इत्युत्प्रेक्षा । तथा कालस्य च यमस्यापि भयंकरा भयप्रदा इत्यतिशयोक्तिः । 'मेघर्तिभयेषु कृञः' इति खश्चि मुमागमः । समराङ्गणं युद्धभुवमवतरन्तः प्रविशन्तो वीरवादान् 'छिन्धि भिन्धि' इत्यादिवीरालापान् समीरयन्त उच्चारयन्तो रक्षोभटा राक्षसयोधा शरासनम् । कार्मुकाणामर्थे । आदाय स्वीकृत्याम्भोधरा मेघा आसारधारासंपातैः । 'धारासंपात आसारः' इत्यमरः । गिरिमिवेत्युपमा । दूरापातिभिरत्यन्तदूरप्रसारिभिः शिलीमुखैर्बाणैरखिलं वलीमुखबलं वानरसैन्यमक्षोभयन्त । क्षोभमनयन्नित्यर्थः ॥

ततो युगनखायुधस्तरपरिवृत्ततोमर-
शिलानिहतमुद्गरं शिखरिभिन्नमत्तद्विपम् ।
स्वपक्षविजयैषिभिर्दिवि सुरासुरैरातुरै-
रलक्षि हरिरक्षसामतिभयंकरः संगरः ॥ ४१ ॥

तत इति । ततो विक्षोभणानन्तरं नखैर्वानरनखैर्युता विक्षिप्ता आयुधा राक्षसप्रयुक्तबाणपट्टसायुधा यस्मिन्स तथोक्तः । तस्मिन् परिवृत्ताः परितो विशीर्यन्तस्तोमरा दण्डविशेषा यस्मिन्स तथोक्तः । शिलाभिर्निहता विदलिता मुद्गरा यस्मिन्स तथोक्तः । शिखरिभिः पर्वतैर्भिन्ना विदारिता मत्तद्विपा मत्तगजा यस्मिन्स तथोक्तः । अतएवातिभयंकरोऽतिदारुणो हरिरक्षसाम् । वानराणां राक्षसानां चेत्यर्थः । संगरो रणः स्वपक्षयोर्वानरराक्षसपक्षयोर्विजयमिच्छन्त्याकाङ्क्षन्त इति तथोक्तैरत एवातुरैरत्यन्तव्यग्रचित्तैर्दिव्यन्तरिक्षे स्थितैः सुरासुरैर्देवदानवैरलक्षि दृष्टः । 'चिण् भावकर्मणोः' इति चिण् । 'चिणो लुक्' इति लुक् । सुरासुरैरित्यत्र 'येषां च विरोधः शाश्वतिकः'

१ 'आकुलैः' इति पाठः

इति न द्वन्द्वैकवद्भाव । यत एषा कार्यत एव विरोधो व्याघ्रादिवन्न शाश्वतिक इत्याहु । अथवा सुरै सगता असुरा । मयूरव्यंसकादित्वात्समास उत्तरपदलोपश्च । न तु सुराश्च असुराश्चेति द्वन्द्व । अत्र हि–'येषा च विरोध शाश्वतिक' इत्येकवद्भाव स्यात् । पृथ्वीवृत्तम् ॥

इत्थ प्रवृद्धयुद्धसरम्भयोरुभयबलयो सन्ध्यासमय प्रवृत्त इत्याह—

क्रमेण च कुपितकपिवीरै[1]र्दूरीकृतनैर्ऋत[2]वीरैर्भुजप्रतापानल इवास्त भजति भा[3]नुमति, मथितायुधिकगलनाल[4]प्रणालीपरीवाहलोहितनदीपूर इव दू[5]रमन्तरितहरिदाभोगे सध्यारागे [6]समुदञ्चिते, विक्रान्तहरिनखाक्रान्तदन्तावलविपुलकुम्भस्थलमुक्तमुक्ताकलाप इव विजृम्भमाणे वि[7]यति ता[8]रागणे, रणरभसचलितरथतुरगपदातिगजपदाहतविश्वंभरान्तरालजुषि रजसीव भुवनमास्कन्दति तमसि, तामसीचरेष्विव सशोकेषु या[10]मिनीविरहविहगेषु, आशरकरेष्विव सकोशेषु तामरसेषु, दाशरथिबल इव प्रमदाकरे कुमुदाकरे ॥

क्रमेणेति । किं चेति चार्थ । क्रमेण कालक्रमेण कुपितै राक्षससहारक्रुद्धै कपिवीरैर्वानरभटैर्दूरीकृतो दूरत प्रास्तो यो नैर्ऋतवीराणा राक्षसयोधाना भुजप्रतापानलो बाहुप्रभावाग्निस्तस्मिन्निव भानुमति सूर्येऽस्तमदर्शन भजति सति । अस्तमित्यकारान्तमव्ययम् । 'अस्तमदर्शने' इत्यमर । सूर्यपक्षेऽस्तमस्ताचलम् । 'अस्तस्तु चरम क्ष्माभृत्' इत्यमर । तथायुध प्रहरणमेषामित्यायुधिका । 'प्रहरणम्' इति ठक् । मथितानि छिन्नानि यान्यायुधिकाना गलनालानि तान्येव प्रणाल्यो जलनिर्गममार्गास्ताभ्य परिवहति प्रवर्ततीति तत्परीवाही यो लोहितनदीपूर शोणितसरित्प्रवाहस्तस्मिन्निव सध्यारागे । दूरम् । सर्वेनेत्यर्थ । अन्तरित आच्छादितो हरिदाभोगो दिग्विस्तारो येन तस्मिंस्तथोक्ते सति । दिक्षु व्याप्रियमाणेषु सत्स्वित्यर्थ । विक्रान्ता पराक्रमवन्तो ये हरय कपयस्त एव हरय सिंहा इति श्लिष्टरूपकम् । 'यमानिलेन्द्रचन्द्रार्कविष्णुसिंहाशुवाजिषु । शुकाहिकपिभेकेषु हरिर्ना कपिले त्रिषु ॥' इत्यमर । तेषा नखैराक्रान्तानि विदारितानि यानि दन्तावलाना महागजेन्द्राणा विपुलकुम्भस्थलानि तैर्मुक्तस्त्यक्तो यो मुक्ताकलापो मौक्तिकप्रकरस्तस्मिन्निव तारागणे नक्षत्रमण्डले वियत्याकाशे । 'वियद्विष्णुपद वा तु पुस्याकाशविहायसी' इत्यमर । विजृम्भमाणे सति । गजाना मुक्ताकरत्वमुक्तम्—'करीन्द्रजीमूतवराहशङ्खमत्स्याहिशुक्त्युद्भववेणुजानि । मुक्ताफलानि प्रथितानि लोके तेषा तु शुक्त्युद्भवमेव भूरि ॥'

---

१ 'विदूषित' इति पाठ २ 'वीर' इति नास्ति क्वचित् ३ 'भगवति भानुमति मथितायुधयायुधानगल' इति पाठ ४ 'प्रणालपरिवाहि' इति पाठ ५ 'विदूरम्' इति पाठ ६ 'समुदञ्चिते' इति नास्ति क्वचित् ७ 'वियति विजृम्भमाणे' इति पाठ ८ 'ताराङ्गणे' इति पाठ ९ 'गजतुरगपदातिपादाहतविश्वविश्वंभरा' इति पाठ १० 'यामिनीविरहविहगेषु आशरवरेष्विव सकोशेषु तामरसेषु' इति नास्ति क्वचित्

इति। तथा रणरभसेन समरसंभ्रमेण चलितं प्रवृत्तं रथगजतुरगपदातिगमनम्। सेनानिर्गमनमित्यर्थः। तदेव सर्वाङ्गीणमिति यावत्। तस्य पदैराहतमवदारितं यद्विश्वंभरान्तरालं रणक्षोणीमध्यं तत्र जनुर्जन्म यस्य तस्मिन्रजसि धूलाविव तमसि घनान्धकारे भुवनं जगदाक्रम्य प्रसरति सति। अत्र 'हस्त्यश्वरथपादातं सेनाङ्गं स्याच्चतुष्टयम्' इत्यभिधानात्क्रमेणैव गजादीनां वक्तव्यत्वे तथा नोक्तमिति चोद्यं यद्यपि, तथापि क्रमो नात्र विवक्षित इति बहुपुस्तकेष्वेवमेव दर्शनात्। ननु 'यवाग्वाऽग्निहोत्रं जुहोति, यवागूं पचति' इत्यत्र पाठक्रमानुपपत्तावर्थक्रमो यथा स्वीकृतस्तद्वदत्रापि यथायोग्यमन्वयोऽङ्गीक्रियतामिति चेत्सत्यम्। अपौरुषे वेदवाक्ये यथा तथा वाऽस्तु। पुंवाक्ये तु श्रवणानन्तरमेव प्रयोक्तुस्तारतम्यानभिज्ञप्रतीतेरन्वयविलम्बासहिष्णुर्वादोषोऽत्र दुर्वार इत्यलमतिप्रसङ्गेन। तथा तामसीचरेषु रात्रिंचरेष्विव। 'तमिस्रा तामसी रात्रिः' इत्यमरः। यामिनीविरहविहगेषु चक्रवाकपक्षिषु। उभयत्रापि 'पुमान्स्त्रिया' इत्येकशेषः। सशोकेषु सविषादेषु सत्सु। एकत्र महाविपत्तिप्रत्यासत्तेरन्यत्र विरहाकुलितत्वाच्चेति भावः। तथाशरचरेषु राक्षसभटहस्तेष्विव तामरसेषु पङ्केरुहेषु सकोशेषु सखड्गपिधानेषु सत्सु। अन्यत्र मुकुलेषु सत्सु। 'कोशोऽस्त्री कुड्मले खड्गपिधानेऽर्थौघदिव्ययोः' इत्यमरः। तथा दाशरथिबले श्रीरामसैन्य इव कुमुदाकरे कैरवाकरे प्रमदाकरं उल्लासभाजि सति। नात्र तुल्ययोगिता। प्रतापानलभानुमदादीनां केवलप्रकृतेऽप्यौपम्यस्य गम्यत्वेन तदनुपानात्रापि श्लेषः। केवलप्रकृतश्लेषे विशिष्य प्रयोगात्। तस्मादुपमानोपमेयसाधारणधर्मसादृश्यप्रतिपादकानां चतुर्णां प्रयोगेणेयमनेकेवशब्दापि पूर्णोपमा श्लेषसंकीर्णा॥

ततः किं तत्राह—

आसारधारा विकिरन्शराणामाश्वासयन्मानसमाशराणाम्।
वीरो हरीन्सयति मेघनादो विव्याध हंसानिव मेघनादः॥ ४२॥

आसारेति। शराणां बाणानाम्, अन्यत्र उदकानाम्। आसारधारा धारासंपातपरम्परा। 'धारासंपात आसारः' इत्यमरः। विकिरन्विक्षिपन्। अन्यत्र प्रवर्षन्निति। तद्वेता सत्त्वमुपचर्यते। अत एवाशराणां राक्षसानाम्। 'राक्षसः कौणपः क्रव्यात्क्रव्यादोऽस्रप आशरः' इत्यमरः। अथ च समन्ताच्छरत्प्रवर्तते तृणयेत्याशराणाम्। चातकादिपक्षिविशेषाणामित्यर्थः। मानसमाश्वासयन्। एकत्र भयनिवारणेन, अपरत्र 'सर्वंसहापतितमम्बु न चातकानाम्' इति भूगतस्य तेषामविषयत्वाददभ्रमाम्बुदानेनोज्जीवयन्नित्यर्थः। वीरो रणशूरो मेघनाद इन्द्रजित्। उत्पत्तिसमय एव मेघवन्नदनान्मेघनाद इति व्युत्पादयन्ति। मेघनादोऽभ्रनिर्घोषो हंसानिव समरे युद्धे हरीन्वानरान्विव्याध निजघान। श्लेषसंकीर्णेयमुपमा। इन्द्रवज्रावृत्तम्॥

रणे तदनु दारुणे रभसमङ्गदो रावणे-
र्द्रुमेण महताहताखिलधुरीणयानव्रजः[2]।

---

१ 'प्रकिरन्' इति पाठः २ 'हतश्चधुरीणयानव्रजम्' इति पाठः

शितेन शतकोटिना शिखरिकूटमिन्द्रो यथा
ममन्थ च रथं मनोरथमपि क्षणाद्रक्षसाम् ॥ ४३ ॥

रण इति । तदनु तदनन्तरम् । दारुणे भीषणे रणे । अङ्गदो महता महोन्नतेन द्रुमेण रभस वेगयुक्त यथा तथा । 'रभसो वेगहर्षयो ' इति विश्व । मर्दोआयच्च प्रलय । रावणे रावणात्मजस्येन्द्रजित । 'अत इञ्' । अखिल समस्त । धुर वहतीति धुरीणो धुरधर । 'ख सर्वधुरात्' इत्यत्र योगविभागात् खप्रत्यय । तादृशो यो यानत्रयो रथाश्वनिवह स आहतो मारितो येन स तथोक्त सन्नित्यर्थ । सापेक्षत्वेऽपि गमकत्वात्समास । इन्द्र शितेन तीक्ष्णेन शतकोटिना दम्भोल्या शिखरिकूट यथा पर्वतशिखरमिव रथ रावणिस्यन्दन रक्षसा मनोरथ विजयाभिलाषमपि क्षणात्क्षण मात्रेण ममन्थ बभञ्ज । अत्र रथमनोरथयो केवलप्रकृतयोरेव मथनरूपसमान धर्मेणौपम्यस्य गम्यमानत्वात्केवलप्रकृतगोचरा तुल्ययोगिता । सा चोक्तोपमया ससृज्यते । पृथ्वीवृत्तम् ॥

वियत्तले तदनु निलीय मायया
स लक्षयन् रघुतनयं सलक्ष्मणम् ।
अजिह्मगानधिगतजिह्मगाकृती-
नमर्षत समिति ववर्ष रावणि ॥ ४४ ॥

वियदिति । तदनु रथमथनानन्तर स रावणिरिन्द्रजिन्मायया कैतवेन वियत्तले नभस्तले निलीय । निगूढतया स्थित्वेत्यर्थ । रघुतनय रघुनन्दन सलक्ष्मण लक्षयन्वीक्षमाणो लक्ष्यीकुर्वन् । 'लक्ष्य लक्ष शरव्य च' इत्यमर । 'तत्करोति–' इति ण्यन्तात्लट शत्रादेश । अधिगतजिह्मगाकृती प्राप्तपन्नगाकारान् । 'उरग पन्नगो भोगी जिह्मग पवनाशन ' इत्यमर । अजिह्ममकुटिल गच्छन्तीत्यजिह्मगान्शरानमर्षत कोपात् । समिति युद्धे ववर्ष । नागपाशास्त्राणि प्रयुक्तवानित्यर्थ । रुचिरावृत्तम्—'चतुर्ग्रहैर्यति रुचिरा जभौ स्जगा ' इति लक्षणात् ॥

लक्ष्मणानुगतं रामचन्द्रं राहुभयंकरा ।
बबन्धुर्दारुणतमा बन्धच्छिदममी शरा ॥ ४५ ॥

लक्ष्मणेति । लक्ष्मणेन चिह्नेन सौमित्रिणा चानुगतमित्यर्थश्लेष । एकनालावलम्बिफलद्वयवदेकशब्देनार्थद्वयप्रतीते । बन्धच्छिद ससारनिवर्तक रामश्चन्द्र इव त राहुभयकरा दारुणतमा अत्यन्तदारुणा अमी शरा नागपाशरूपा बबन्धु रुरुधु । शरकार्यं वेधनम् । पन्नगकार्यं वेष्टनम् । ततो वेष्टन चक्रुरित्यर्थ । अत्र राहुभयकरा इति समस्तोपमालिङ्गाद्रामचन्द्रमित्यत्रोपमितसमासाश्रयण युक्तम् । अत एवोक्तश्लेषसकीर्णेयमुपमा । बन्धच्छिद बबन्धुरित्यत्र विरोधाभासस्य गम्यत्वात्तेषा सकृष्टि ॥

तत किं जात तत्राह—

यावद्याति पुर पुरदरजयी यावद्दशास्याज्ञया
सीता पुष्पकवासिनी रघुसुतौ दृष्ट्वा पुर शोचति ।

---

१ 'ममाथ' इति पाठ　२ 'विलीय' इति पाठ

तावत्ते दलिता॰ सुपर्णगरता वातेन वाताशना
दीप्तौ चन्द्रदिवाकराविव तमोमुक्तौ ततो राघवौ ॥ ४६ ॥

यावदिति । यावद्यदा पुरंदरजयी इन्द्रजित् । 'जिद्रक्षि–' इत्यादिना इनिप्रत्यय । पुरं लङ्कां याति । रघुसुतौ रामलक्ष्मणौ नागपाशबद्धौ । अत कृतकृत्योऽसीति गन्छतीत्यर्थ । तथा यावद्दशास्याज्ञया रावणनियोगेन पुष्पकवाहिनी पुष्पकाख्यविमानारूढा सीता पुरोऽग्रे रघुसुतौ नागपाशबद्धौ रामलक्ष्मणौ दृष्ट्वा शोचति विषीदति । यत्प्रास्याशयैव वर्तते तावेव निबद्धाविति प्रदर्शयतेति रावणेन नियुक्तै राक्षसै । पुष्पकमारोप्य सीतायास्तदानीं तत्रानीतत्वादिति भाव । तावत् तदानीमेव ते पूर्वोक्ता वाताशना नागपाशा सुपर्णगरुता गरुडपक्षाणां वातेन दलिता निर्भग्ना इति वेगातिशयोक्ति । ततस्तदनन्तरं राघवौ रामलक्ष्मणौ तमोमुक्तौ राहुमुक्तौ । 'राहौ ध्वान्ते गुणे तम' इत्यमर । चन्द्रदिवाकरौ चन्द्रसूर्याविव दीप्तौ सुप्रकाशौ । अभूतामिति शेष । उपमालकार । शार्दूलविक्रीडित वृत्तम् ॥

दुर्वारे तदनु द्वयोश्च बलयोरुज्जृम्भमाणे रणे
धूम्राक्षं भुजत॰ प्रकम्पनमथ द्वेधा व्यधान्मारुति ।
तारेयोऽपि च वज्रदंष्ट्रमचलान्नील॰ प्रहस्तं बला॰
त्तत्सर्वं दशकंधराय चकितैरुक्तं च नक्तंचरै ॥ ४७ ॥

दुर्वार इति । तदनु नागपाशमोक्षानन्तरम् । द्वयोश्च बलयोर्वानरराक्षससैन्ययो दुर्वारे निवारयितुमशक्ये रणे उज्जृम्भमाणे प्रवर्तमाने सति । मारुतिर्मारुतात्मजो हनूमान् । 'अत इञ्' । भुजत । भुजबलप्रयुक्तशालप्रहारेणेत्यर्थ । 'धूम्राक्षस्य शिरोमध्ये गिरिशृङ्गमपातयत्' इत्यादि रामायणवचनादिति भाव । धूम्राक्षं प्रकम्पनमपि । तस्य नाम कम्पन इति च वदन्ति । धूम्राक्षप्रकम्पननामानौ राक्षससेनानायकावित्यर्थ । द्वेधा द्विप्रकारेण व्यधात्करोत् । विदारयामासेत्यर्थ । तथा तारेयस्तारासुतोऽङ्गदोऽपि । 'स्त्रीभ्यो ढक्' । अचलात् । अचलेनेत्यर्थ । वज्रदंष्ट्रं द्वेधा व्यधात् । तथा नीलोऽग्निसुतो वानरसेनापतिरचलान्निजभुजशक्ते प्रहस्तं नाम राक्षससेनापतिं द्वेधा व्यधात् । 'प्रहस्तस्य शिला मूर्ध्नि नीलस्तूर्णमपातयत्' इत्यादि रामायणवचनम् । तत्सर्वं धूम्राक्षवधाद्यशेषवृत्तान्तं चकितैर्भयसभ्रान्तैर्नक्तंचरैर्हतशेषै राक्षसैर्दशकंधराय रावणायोक्तं कथितं च । अत्र सक्षेपो नाम गुण । वृत्तं पूर्ववत् ॥

अथ तदानीमनीकिनीनाथवधजनितकोपोदयादायोधनोत्कण्ठो दशकण्ठ सकलजगदण्डभरितैर्भयानकजयानकनिनदवधिरिताशेषशैवाहिलोचनो रोचिष्णुजिष्णुकोदण्डधर सलिलधर इव सुमेरुशृङ्गसमुत्तुङ्ग रथमलकुर्वन्सर्वतश्चलितसकलचतुरङ्गसघातया लङ्का-

१ 'गलिता' इति पाठ २ 'जनित' इति नास्ति क्वचित् ३ "जयानकभयानक' इति पाठ. ४ 'सगरुता' इति पाठ

येव स्वयमनुगम्यमानः क्रमादतिक्रम्य पुरतोरणं पुरतो रणप्रचलि- मालोकयन्निखिलमपि कपिकुलम्।

अथेति । अथ सेनापतिनिधनकथनानन्तरम् । तदानीं तस्मिन्समये । अनीकिनीनाथानां राक्षससेनापतीनां वधेन विध्वंसनेन जनितो यः कोपोदयोऽमर्षाविर्भावस्तस्मादेतो । आयोधनोत्कण्ठः समरोत्सुको दशकण्ठो रावणः सकलजगदण्डेऽशेषब्रह्माण्डगोलके भरितः परिपूर्णो भयानको भयंकरश्च यो जयानकनिनदो जयदुन्दुभिध्वनिस्तेन बधिरितानि बधिरीकृतानि पूरितान्यशेषाणि समस्तानि च शेषाहिलोचनान्यादिशेषचक्षूंषि च येन स तथोक्तः, तस्य । चक्षुःश्रवस्त्वाद्दुन्दुभिध्वनिना तल्लोचनपूरणं युक्तमिति भावः । अत्रोक्तार्थासंबन्धेऽपि तत्संबन्धोक्तेरतिशयोक्तिः । रोचिष्णुजिष्णुकोदण्डधरो दीप्यमानजैत्रधनुर्धरो विस्फुरदिन्द्रधनुरङ्कितश्च । सलिलधरो नीलमेघ इव । सुमेरुश्रृङ्गवत्समुत्तुङ्गमत्युन्नतं रथम् । अलंकुर्वन्विभूषयन्। अधिरूढः संश्रितश्च । 'अलं भूषणपर्याप्तिशक्तिवारणवाचकम्' इत्यमरः । तथा सर्वतः समन्ततश्चलिनो युद्धसंनद्धतया प्रवृत्तं सकलं समग्रं रथतुरङ्गसघो हस्त्यश्वरथपादातरूपचतुरङ्गबलं यस्य स तथोक्तस्तस्य भावस्तत्ता तया हेतुना स्वयं साक्षाद्भ्यानुगम्यमानोऽनुस्रियमाण इवेत्युत्प्रेक्षा । क्रमात्क्रमेण पुरतोरणं पट्टणबहिर्द्वारम्। 'तोरणोऽस्त्री बहिर्द्वारम्' इत्यमरः । अतिक्रम्योल्लङ्घ्य पुरतः पुरस्ताद्रणप्रचलितं युद्धार्थं प्रसर्पन्निखिलमपि कपिकुलं वानरबलमालोकयदपश्यत् ॥

जेतारमाहवमुखे दशदिक्पतीनां
दृष्ट्वा पुरो दशमुखं रघुनन्दनस्य ।
श्लाघावशेन न चचाल शिरः परं त-
त्सव्येतरं भुजशिरोऽपि समीक्ष्य लक्ष्यम् ॥ ४८ ॥

जेतारमिति । आहवमुखे रणाग्रे दशदिक्पतीनामिन्द्रादिदिक्पालकानां जेतारम्। 'कर्तृकर्मणो कृति' इति कर्मणि षष्ठी । ऊर्ध्वाधोदिग्भ्यां दिशां दशसंख्याकत्वं वेदितव्यम् । दशमुखं पुरोऽग्रे दृष्ट्वा श्लाघावशेन अहो महानयमिति प्रशंसावशेन रघुनन्दनस्य श्रीरामस्य शिरः परमुत्तमाङ्गमेव न चचाल । किंतु तत्प्रसिद्धम् । आत्मानुरूपमित्यर्थः । लक्ष्यं रावणरूपशरव्यं समीक्ष्य दृष्ट्वा सव्येतरम् । दक्षिणमित्यर्थः । भुजशिरो भुजाग्रमपि चचाल । तद्दर्शनसमय एव श्रीरामदक्षिणभुजः शरचापव्यापारतत्परोऽभूदिति किं वक्तव्यमस्य धन्यत्वमिति भावः । एतेनास्य महावीरत्वं सूच्यते । 'स वीरो यस्य वै वीरैरमरिणा युधि वर्ण्यते' इति लक्षणात् । अत्र शिरोभुजशिरश्चलनयोः केवलप्रकृतत्वात्तुल्ययोगिता । वसन्ततिलकावृत्तम्।

अथ मदगजितैर्विकतर्जितदिक्करिभि
र्दशवदनस्तदा दशदिगन्तरमन्तरयन्।

१ चलित' इति पाठः २ 'कलीकृतबलम्' इति पाठः ३ 'परन्तु' इति पाठः

समरमुखे सखेलपदचङ्क्रमतो विदधे
हरिकुलमाकुलं जलधिमादिवराह इव ॥ ४९ ॥

अथेति । अथानन्तरं तदा तस्मिन्वानरसेनाभियोगसमये दशवदनो रावणोऽविकमलन्तर्दान्तता भीषिना दिक्करिणो धैर्यैर्मदगलितमदप्रयुक्तसिंहनादैर्दशदिगन्तरम् । दशदिगवकाशानित्यर्थ । अन्तरयन् आच्छादयन् । अन्तरशब्दादन्तर्धानार्थात् 'तत्करोति-' इति ण्यन्ताच्छत्रादेश । 'अन्तरमवकाशावधिपरिधानान्तर्धिभेदतादर्थ्ये' इत्युभयत्राप्यमर । समरमुखे रणाग्रे सखेलपदचङ्क्रमत सविलासपादविन्यासवैचित्र्यात् जलधिमादिवराह इव हरिकुलं वानरसमूहमाकुलं क्षुब्धं विदधे चकार ॥

अनन्तरमनीकास्कन्दकन्दलितामर्षं चर्वन्त गिरीन्द्रहरीणामधिपतिमतिनिष्ठुरेण मुष्टिना गाढमभिघ्नन्त हनूमन्तममन्दतरलाघवाक्रान्तध्वजकिरीटाञ्चलं नीलमपि वानरसेनापतिं निखिलमपि वानरबलं निखिलजगज्जिता महता बलेन वातूल इव तूलराशिमपसारयन्नविरतशरासारवर्षिणमभ्यमित्रीण सौमित्रिमपि शक्त्या महत्या गाढमुरसि विव्याध क्रव्यादाधिपति ॥

अनन्तरमिति । अनन्तरमनीकास्कन्दनेन वानरसेनाकुलीकरणेन कन्दलितामर्षं समुत्पन्नक्रोधम् । अत एव गिरीन्चर्वन्त हरीणामधिपतिं सुग्रीवं चातिनिष्ठुरेणात्यन्तकठोरेण मुष्टिना । मुष्टिशब्द पुल्लिङ्गोऽप्यस्ति । यथाहामरसिंह —'सरत्निस्त्वरत्निस्तु निष्कनिष्ठेन मुष्टिना' इति । गाढमत्यन्तमभिघ्नन्त प्रहरन्त हनूमन्तममन्दतरलाघवेन पादचङ्क्रमणपाटवेनाक्रान्त आक्रमणविषयीकृते ध्वजकिरीटाञ्चले केतुकोटीराग्रे येन तम् । निजचङ्क्रमणलाघवेन ध्वजकिरीटाग्रदेशावाक्रान्तावित्यर्थ । अर्थवदादिष्वञ्चलशब्दो द्रष्टव्य । यद्यप्यञ्चलशब्दो वस्त्रदशासु वर्तते । अत एवामरसिंह —'अञ्चल वस्त्रप्रान्ते स्यात्' इति । तथापि अन्तिमप्रदेशसाधर्म्याद्गौणतेति । नीलमपि नीलाख्य वानरसेनापतिं च निखिलमपि वानरबलं निखिलजगज्जिता सकलभुवनजयिना । 'जगती भुवने भूमौ' इति विश्व । महता बलेन निजपराक्रमेण वातूलो वात्या । 'वाताच्च' इत्यूलप्रत्यय । तूलराशिमिवापसारयन्निरस्यन् । क्रव्यादाधिपती राक्षसेश्वरो रावणोऽविरतशरासारवर्षिणं निरन्तरबाणपरम्परावर्षिणमभ्यमित्रीणमाभिमुख्येनामित्र सुष्ठु गच्छन्तमभ्यमित्रीणम् । 'सोऽभ्यमित्रोऽभ्यमित्रीयोऽप्यभ्यमित्रीण इत्यपि' इत्यमर । सौमित्रिं लक्ष्मणमपि । बाह्वादित्वात् इञ् । बाह्वादिराकृतिगण । महत्या शक्त्या महत्तया शक्त्या उरसि गाढमत्यर्थं विव्याध जघान ॥

---

१ 'अभिनिघ्नन्तम्' इति पाठ २ 'अमन्दलाघव' इति पाठ ३ 'वानरसेनापतिं निखिलमपि वानरबलम्' इति नास्ति क्वचित् ४ 'तूलमाल कपिकुलमपसारयन्' इति पाठ ५ 'अनवरत सौमित्रिम्' इति पाठ ६ 'महत्या' इति नास्ति क्वचित्

अवकीर्य दाशरथिरश्रुझरैरनुजं पुलस्त्यतनुजं च शरैः ।
युगपद्व्यधात्करुणवीररसौ युधि शोकहर्षशबलं च बलम् ॥ ५० ॥

अवकीर्येति । दाशरथिः श्रीरामः । अश्रुझरैर्बाष्पप्रवाहैरनुजं शक्तिविद्धं लक्ष्मणम् । तथा शरैर्बाणैः पुलस्त्यवंशोद्भवं रावणं चावकीर्य विक्षिप्य । लक्ष्मणं प्रति रुदित्वा, रावणं विद्ध्वा चेत्यर्थः । युधि युद्धे करुणवीररसौ शोकोत्साहौ स्थायिनौ रसविशेषौ युगपदेकवारमेव व्यधादकरोत् । तथा बलं वानरसैन्यं शोकहर्षाभ्यां शबलं संकीर्णं व्यधात् । लक्ष्मणोपहतिजनितेन शोकेन शोकः, रावणप्रहरणेन हर्ष इति विवेकः । नन्वन्योन्यविजातीययोः करुणवीररसयोः कथं युगपद्विधानमिति चेन्, 'रसाः कार्यवशात्सर्वे मिलन्त्येव परस्परम्' इति सर्वेषां रसानां कार्यसंभवाददोष इति संक्षेपः । प्रमिताक्षरावृत्तम् ॥

आधूय मोहमहितोन्मथनाय याव-
त्सौमित्रिरुन्मिषति सयति तावदेव ।
पौलस्त्यमेष परिभूय परं तदीया-
न्प्राणान्मुमोच दयया न मुमोच बाणान् ॥ ५१ ॥

आधूयेति । सौमित्रिर्मोहं मूर्च्छामाधूय निरस्य सयति युद्धेऽहितोन्मथनाय शत्रुविध्वंसनाय यावद्यदोन्मिषत्युज्जृम्भते, तावत्तदानीमेव । 'यावत्तावच्च साकल्येऽवधौ मानेऽवधारणे' इत्यमरः । एष श्रीरामः पौलस्त्यं रावणं परिभूय तिरस्कृत्य दयया कारुण्येनोपेक्षया तदीयान् रावणसंबन्धिनः प्राणान्परं प्राणानेव मुमोच तत्याज । बाणास्तु न मुमोच । प्रथममेव स्मिय हन्तव्यः । ततो गृहं गत्वा पुनरागच्छत्वित्युपेक्षितवानित्यर्थः । वसन्ततिलकावृत्तम् ॥

प्राप्य तत्प्रथमं युद्धे पराजयमुदेजयन् ।
दशाननः पुरीं प्राप दिनदीपदशाननः ॥ ५२ ॥

प्राप्येति । दशाननस्तदेव प्रथमं तत्प्रथमं पूर्वम् । यदाकदाप्यसंभावितत्वादिति भावः । पराजयं श्रीरामादपजयं प्राप्य उदेजयन् प्रकम्पमानः । उत्पूर्वात् 'एजृ कम्पने' इति धातोः शतृप्रत्ययः । अत एव दिनेऽहनि यो दीपस्तस्येव दशा येषां तान्याननानि यस्य स तथोक्तः । तेजोहीनवदनः सन्नित्यर्थः । पुरीं प्राप लङ्कां प्रविवेश ॥

प्राबोधयत्तदनु पङ्क्तिमुखः शयालुं
कालं विनापि च कथंचन कुम्भकर्णम् ।
आदेशतः स च विभोः पुनरप्रबोधः
संवेशधाम समराङ्गणमाजगाम ॥ ५३ ॥

प्राबोधयदिति । तदनु पुरप्रवेशानन्तरं स पङ्क्तिमुखो दशमुखः शयालुं निद्रालुम् । 'स्वप्नक् शयालुर्निद्रालुर्निद्राणशयितौ समौ' इत्यमरः । 'शीङो वाच्य' इत्यालुच् । कुम्भकर्णं कालं विनापि । अकाल इत्यर्थः । ब्रह्मवरदानात्तस्य षाण्मासि

१ 'एष समुदञ्चति तावदेव' इति पाठः

कविच्छिन्नतिद्रानन्तरमेनस्मिन्दिने प्रबोधनियमादिति भाव । एतच्चोत्तरकाण्डे स्पष्टम्। 'पृथग्विना-' इत्यादिना तृतीया। विक्रमापेक्ष द्वितीया । कथंचन केनचित्प्रयासेन प्रबोधयद्बोधयामास। स च कुम्भकर्णश्च विभो रावणसंदेशात् आज्ञावचनात्। 'उक्तिराभाषणं वाक्यमादेशो वचनं वच' इति शब्दार्णवे। न विद्यते पुन प्रबोधो यस्मिन्स तथोक्तो य संवेशो दीर्घा निद्रा । मरणमिति यावत्। तद्धाम तत्स्थानं तद्गृहं वा। पूर्वसंवेशधाम्नि तु यस्मात्तेन वा पुन प्रबोधो नायते न स्वत कदाचिदपीति भाव । 'स्यान्निद्रा शयनं स्वाप स्वप्न संवेश इत्यपि'। 'धाम देशे गृहे स्थाने तेजो जन्मप्रभावयो' इत्यमरविश्वप्रकाशौ। समराङ्गण युद्धभूमिमाजगाम प्राप। वसन्ततिलकावृत्तम्॥

आगत च तमञ्जनाचलनिकाशमाकाशतलभ्रमितनिशितशूलधरमिव जगत्क्षयोद्युक्त नक्तचर निशाम्य शाम्यत्सहजभुजतेजोविशेषमशेषासु दिक्षु धावमान पवमानचलितजलदपारिप्लुत प्लवगबलमङ्गदो धीरमवादीत्॥

आगतमिति। आगत चेत्यनुवाद । अञ्जनाचलनिकाश कज्जलशैलसंनिभमित्युपमा। आकाशतलभ्रमितनिशितशूल गगनतलावर्तितनिशितशूलम् । अत एव जगत्क्षयोद्युक्त सनद्ध शूलधर कालाग्निरुद्रमिव स्थित त नक्तचर कुम्भकर्ण निशाम्य दृष्ट्वा शाम्यद्दम प्राप्नुवन्सहजभुजतेजोविशेष स्वाभाविकबाहुप्रभावविशेषो यस्य तत्तथोक्तम्। अत एवाशेषासु दिक्षु। प्रतिदिशमित्यर्थ । धावमान पलायमानम्। अत एव पवमानचलितजलदपारिप्लव समीरणसमीरितवारिवाहतरलम् । 'पारिप्लव तु तरलम्' इत्यमर । प्लवगबल कपिसैन्यमङ्गदो धीरमुदारमवादीदुवाच॥

तत्प्रकारमेवाह—

कपय कैकसेयाना कापि सेय विभीषिका।
मा भूदभूतपूर्वं व प्राकृत भयवैकृतम्॥ ५४॥

कपय इति। हे कपय, सेय परिदृश्यमाना व्यक्ति कैकसेयाना कैकसीगर्भसंभवाना मध्ये। 'स्त्रीभ्यो ढक्'। कापि काचन विभीषिका त्रासभूमिका। अतो वो युष्माक पूर्वं भूत भूतपूर्वम्। ततो नञ्समास । अदृष्टचरमित्यर्थ । सुप्सुपेति समास । प्राकृत लोकसाधारण प्रकृतिसिद्ध वा। भयवैकृत पलायमानादिभयजनितविकारो मा भून्मा भूयात्। प्राकृतजनैरिव महावीरैर्युष्माभिर्न भेतव्यमित्यर्थ । 'माङि लुङ्' इत्याशिषि लुङ्॥

अथ हरयोऽपि सरयमनुनयसंगतमङ्गदवचनमवधारयन्तो धारयन्त समरसंनाहं दिङ्नागा इव प्रतिनिवृत्ता प्रमत्तमिवैरावण

१ 'आकाशभ्रमित' इति पाठ २ 'अवलोक्य' इति पाठ ३ 'पारिप्लवप्लवग' इति पाठ ४ 'अभूतपूर्व' इति पाठ ५ 'सनाहादिग्भागा' इति पाठ ६ 'प्रमत्तादायम्' इति पाठ

रावणानुजं विन्ध्याचलमिव युगान्तानिला समन्तादाहृतैर्गिरिभिस्तरुभिरप्यवाकिरन् ॥

अथेति । अथानन्तर हरय कपयोऽप्यनुनयसगन तत्कालोचितप्रार्थनासहित मङ्गदवचनमवधारय त आकर्णय त । अत एव सरय सत्वर समरसनाह रणोत्साह धारयन्तो दधाना दिङ्नागा दिग्गजा इवेत्युपमा । प्रतिनिवृत्ता प्रत्यागता प्रमत्त मेरावणमिव स्थितम् । अप्रकम्प्यपराक्रममित्यर्थ । रावणानुज कुम्भकर्ण युगान्तानिला प्रलयकालवायवो विन्ध्याचलमिव समन्तात् । सकलदिक्ष्व इत्यर्थ । आहृतैरानीतैर्गिरिभिस्तरुभिरप्यवाकिरन् । अभिवव्रुरित्यर्थ । अत्र किरतेर्व्याप्त्यर्थत्वाद्गिरितरुणा करणत्वम् । विक्षेपार्थे तु कर्मत्वम् । एव सिञ्चतीत्यादीनामपि । सिञ्चतेरार्द्रीकरणार्थत्वाद्द्रवद्रव्यस्य करणत्वम् । यत्र तु क्षरणार्थत्वमथ, तत्र द्रवद्रव्यस्य कर्मत्वम् यथा—'अमृत सिञ्चति, अमृतैर्वा वपु' इत्यादि बोध्यम् ॥

> क्षिप्ता सयति पुष्पिता क्षितिरुहस्ते रक्षसो वक्षसि
> प्रस्विन्ने पटवासपासव इवालीयन्त चूर्णीकृता ।
> मुक्ता ये धरणीधरा मुहुरमी तद्बाहुसंघट्टना-
> त्प्रत्यावृत्य पुन प्रहर्तुरभवन् खेदाय भेदाय च ॥ ५५ ॥

क्षिप्ता इति । य इत्यध्याहार यत्तदोर्नित्यसम्बन्धात् । पुष्पिता सञ्जातपुष्पा तारकादित्वादितच् । विशेषणमेतत्पटवासत्वोपयोगार्थं द्रष्टव्यम् । ये क्षितिरुहो वृक्षा । क्विप् । सयति युद्धे क्षिप्ता विकीर्णा । वानरैरिति शेष । ते क्षितिरुह । प्रस्विन्ने क्रोधानुभावस्वेदार्द्रे । स्विद्यतेर्निष्ठातकारस्य नकार । रक्षस कुम्भकर्णस्य वक्षसि । अतिकठोर इति भाव । चूर्णीकृता सन्त । पटवासपासव इव पिष्टातपरागा इव । 'पिष्टात पटवासक' इत्यमर । अथवा पटवासो नानाविधकुसुमादिसुगन्धद्रव्यपरिमलितगन्धचूर्णम् । 'पटवासो गन्धचूर्णं सुमाद्यैरधिवासितम्' इत्यभिधानात् । अलीयन्ताश्लिष्यन् । तत्र ससक्ता बभूवुरित्यर्थ । 'लीङ् श्लेषणे' लङि तङ् । तथा ये धरणीधरा पर्वता मुहु पुन पुनर्मुक्ता क्षिप्ता अमी धरणीधरास्तस्य कुम्भकर्णस्य बाहुसघट्टनाद्बाहूपमर्दाद्धेतो प्रत्यावृत्य प्रातिलोम्येनागत्य प्रहर्तु परप्रहर्तुरेव खेदाय भेदाय चाभवन् । अत्र पूर्वार्धे क्षितिरुहचूर्णीकृतत्वासम्बन्धेऽपि तत्सम्बन्धोक्तेरतिशयोक्ति । तया रक्षोवक्षसम्बन्धिकाठिन्य व्यज्यते । तद्भाविता चेय पटवासपासव इवेत्युपमेति सकर । उत्तरार्धे तूक्तार्थासम्बन्धेऽपि तत्सम्बन्धोक्तेरतिशयोक्ति । तथानर्थोत्पत्तिरूपो विषमालकारश्चेति सकर । 'विरुद्धकार्यस्योत्पत्तिर्यत्रानर्थस्य वा भवेत् । विरूपघटना वा स्याद्विषमालकृतिस्त्रिधा' ॥ इति लक्षणात् । शार्दूलविक्रीडित वृत्तम् ॥

> उज्ज्वलदनलं त्रिशूलमुपरि भ्रमयन्नभय-
> श्चयमवनीमनीकमदखेलनदुर्ललित ।

---

१ 'अपि' इति नास्ति क्वचित् २ 'रुहास्ते' इति पाठ ३ 'परम्' इति पाठ

सपदि बभञ्ज नीलमृषभं शरभं च बला
दहरत गन्धमादनमरुन्ध गवाक्षमपि ॥ ५६ ॥

ज्वलदिति । अथ कुम्भकर्णो ज्वलदनल प्रज्वलज्ज्वलन त्रिशूलमुपर्युपरिष्टाद्ग-
म्यथ्यालयन्नवनी भुव नमयश्चालयन् । निजपादघातेन कम्पयन्नित्यर्थ । अनीकमदेन
युद्धाभिनिवेशदर्पेण यत्खेलन लीला तेन दुर्ललितो दुर्विलसित सन् । सपदि सद्य एव
बलान्निजबाहुपराक्रमाच्छील ऋषभ शरभ चेति त्रीन्वानरसेनापतीन्बभञ्ज ममर्द । तथा
गन्धमादनमहरत । प्राहरदित्यर्थ । गवाक्षमप्यरुन्ध ररोध । न्यबध्नादित्यर्थ ॥

ततश्च सहजभयचापलाधिगतलाघवं राघवं शरणमश्नुवानं वान-
रानीकमाश्वासयन्विश्वाधिकविपुलभुजवीर्यो विकीर्य क्षिपति सर्वत
पर्वतान्विधाय च विचित्रमतिचिरं युद्धं नक्तंचरविमुक्तधात्रीधरावलि
कुलिशदारित इव कुलभूधरो धरायामचेतन पपात हरिकुलपति ॥

तत इति । ततस्तदनन्तर च । सहजे कपिकुलस्वाभाविकनैसर्गिके ये भयचा-
पले ताभ्यामधिगत प्राप्त लघुत्व येन तत्तथोक्तम् । अत एव राघव शरण रक्षकम् ।
'शरण गृहरक्षित्रो' इत्यमर । अश्नुवान प्राप्नुवानम् । 'अशू व्याप्तौ' शानच् ।
वानरानीक वानरसैन्यम् । 'अनीक तु रणे सैन्ये' इति विश्व । आश्वासयन् ।
विश्वाधिकविपुलभुजवीर्यो लोकोत्तरमहाबाहुपराक्रमशाली हरिकुलपति सुग्रीवो
क्षिपति कुम्भकर्णे सर्वत समन्तात्पर्वतान्विकीर्य विक्षिप्य । तथा विचित्रमाश्चर्यकर
युद्धमतिचिरमत्यन्त विधाय । ततो नक्तचरेण कुम्भकर्णेन विमुक्ता विक्षिप्ता धात्री-
धरावलि पर्वतश्रेणिर्यस्य स तथोक्त । कुम्भकर्णहस्तविमुक्तपर्वताहत इत्यर्थ ।
अत एवाचेतनो नि सज्ञ सन् । कुलिशदारितो वज्रायुधविदलित । 'ह्रादिनी वज्र-
मस्त्री स्यात्कुलिश भिदुर पवि' इत्यमर । कुलभूधर कुलपर्वत इवेत्युपमा । धराया
पपात । तथा च रामायणम्—'स तत्तदा भग्नमवेक्ष्य शृङ्ग चुकोप रक्षोऽधिपतिमहात्मा ।
उत्पाट्य लङ्कामलयात्स शृङ्ग जघान सुग्रीवमुपैत्य तेन ॥ स शैलशृङ्गाभिहतो विसज्ञो
नेदु प्रहृष्टा युधि यातुधाना ॥' इति ॥

तत किं जातमत आह—

परिगृह्य त झटिति बाहुपञ्जरे
चलिते पुर तदनु रावणानुजे ।
अविनीतवालिकृतमद्य न प्रमो-
रयश प्रमृष्टमिति हृष्टमाशरै ॥ ५७ ॥

परिगृह्येति । तदनु पतनानन्तर रावणानुजे कुम्भकर्णे झटित्यञ्जसा त सुग्रीव
बाहुपञ्जरे । दोर्मण्डलेनेत्यर्थ । अधिकरणविवक्षाया सप्तमी । परिगृह्य गृहीत्वा ।

१ 'बल' इति पाठ २ 'राघवानीकम्' इति पाठ ३ 'च' इति नास्ति क्वचित्
४ 'रात्रीधरवश' इति पाठ ५ 'अचेतन इव' इति पाठ

पुर लङ्का प्रति चलिते प्रवृत्ते सत्यविनीतेनामर्पितेन वालिना कृत नोऽस्माक प्रभो स्वामिनो रावणस्यायश । बालेन निरुध्य वक्षनिक्षेपणम्पट्टरसजनितापकीर्तिरित्यर्थ । अद्येदानी प्रमृष्ट शोधितम् । अस्म स्वामिविरोधिवाल्यनुजस्य तदनुजेन कुम्भकर्ण तथा नीतत्वान्निराकृतमित्यर्थ । इतीत्थम् । मन्येति शेष । आशरे राक्षसैर्हृ सतुष्टम् । मञ्जुभाषिणीवृत्तम् । लक्षणमुक्तम् ॥

ते[1]न विचित्रकुसुमपरिमलशि[2]शिररथ्योपचारसचेतनोद्ग्रीवसुग्रीव नखमुखाकलितशूर्पणखामुखानुकारो दा[3]रुणाकार सचमत्कार प्रा[4]कार मुत्तुल्या[5]क्षिगतमेनमनालक्ष्य वैलक्ष्यत [6]प्रतिनिवृत्तो वृत्तोरविषम तारकेक्षण क्षणदाचर प्रतिक्षणमतिक्षीबतया प्रतिपक्षबलमि [7]स्वबलमपि भक्षयन्नलक्षयन्सौमित्रिमद्रिशिखर विमुञ्चन्नेवायमञ्जस रामामाजगाम ॥

तत्रेति । तत्र लङ्कापुरे विचित्रा विविधा कुसुमपरिमला पुष्पगन्धा येषु तथोक्ता शिशिरा जलसेकादिना शीतलाश्च ये रथ्योपचारा पुरवीथीप्रसाधनानि यासै सचेतन सञ्ज्ञोऽत एवोद्ग्रीव उन्नतकन्धरश्च सुग्रीवस्तस्य नखमुखैर्नखाग्रैराक लितो विरचित शूर्पणखाया मुखानुकारो मुखसादृश्य यस्य स तथोक्त । सुग्रीवन खनिर्भिन्नकर्णनास इत्यर्थ । अत एव दारुणाकारो भयङ्कराकृति । सचमत्कार चम त्कारसहित यथा तथा । चमदित्यनुकरणशब्द । चमत्कारलक्षण तु—‘मुखदु खाद्यु तानन्दैर्हर्षाद्यैश्चित्तविक्रिया । चमत्कार ससीत्कार शरीरोल्लासनादिभि ॥’ इति प्राकार सालम् । ‘प्राकारो वरण साल’ इत्यमर । उत्तुल्योत्लङ्घ्य । अक्षिगत चक्षु गोचर द्वेष्यम् । ‘द्वेष्ये त्वक्षिगतो वध्य’ इत्यमर । तमेनमीदृग्दुर्दशाकारिण सुग्रीव मनालक्ष्यादृष्ट्वा निर्गत लक्ष्य यस्य स विलक्ष्यो विह्वलस्तस्य भावो वैलक्ष्यम् । ब्राह्मण दित्वात्ष्यञ् । ततो हेतो प्रतिनिवृत्त सन् युद्धाय प्रत्यावृत्त । वृत्ते वर्तुलका उरुणी पृथुले विषमतारके न्यूनातिरिक्तकनीनिके च ईक्षणे नेत्रे यस्य स तथोक्त विरूपाक्ष इत्यर्थ । ‘निस्तुल वर्तुल वृत्तम्’ इत्यमर । सोऽय क्षणदाचर क्षपाचर कुम्भकर्ण । ‘त्रियामा क्षणदा क्षपा’ इत्यमर । प्रतिक्षण क्षणे क्षणे । क्षीबते माद्यतीति क्षीबो मत्त । ‘मत्ते शौण्डोत्कटक्षीवा’ इत्यमर । ‘क्षीबृ मदे’ इति धातो ‘अनुपसर्गात्फुल्लक्षीबकृशोल्लाघा’ इति निष्ठान्तो निपात । तस्य भावस्तया । ‘स्वच्छ तया’ इति पाठे विमूढतया प्रतिपक्षबल शत्रुसैन्यमिव स्वबलमपि भक्षय सौमित्रिमभ्युद्गत लक्ष्मण लक्ष्यन् मपराक्रमसाय क्रियानिरालक्षीकुर्वन्नद्रिशिख गिरिशृङ्ग विमुञ्चन्नेव प्रयुञ्जान सन्नेव । अञ्जसा झटिति राम श्रीराम मत्याजगा प्राप । अभ्युज्जगामेत्यर्थ ॥

१ ‘तत्र च’ इति पाठ २ ‘शिशिरोपचार’ इति पाठ ३ ‘दारुणाकार’ इति नास्ति क्वचित् ४ ‘प्राकारम्’ इति नास्ति क्वचित् ५ ‘समुत्तुल्य’ इति पाठ ६ ‘प्रतिनिवृत्त विवृत्तोरुत्तारकेक्षण’ इति पाठ ७ ‘स्वपक्षबलम्’ इति पाठ

विच्छिद्याशुमथार्धचन्द्रमुखतो वीरो रघूणां पति-
र्गाणानत्र मुमोच वालिदलनान्मारीचमर्मच्छिद ।
आलोक्याथ स तान्विदारितखरानस्मिन्नकिंचित्करा
न्वायव्यं पुनरैन्द्रमप्यरिवधूवैधव्यधुर्यं दधे ॥ ५८ ॥

विच्छिद्येति। वीर शूरो रघूणा पति श्रीरामस्तत्कुम्भकर्णविमुक्तमद्रिशिखरम्। अर्धचन्द्रमुखत । अर्धचन्द्राख्यबाणविशेषाग्रेणेत्यर्थ । विच्छिद्य विभिद्य । अत्र कुम्भकर्णे वालिदलनान् वालिविनाशकान् मारीचस्य मर्म छिन्दन्तीति तथोक्तान्। मारीचमारकानित्यर्थ । विदारित खरो यैस्ताश्च बाणान् मुमोच प्रयुयुजे। अत्र वालिदलनस्य मारीचमर्मच्छेदनस्य खरविदारिणश्चैकत्वेऽपि बहुवचनप्रयोगस्तद्वर्गाणामनेकत्वादुपपद्यते। तथा विदारितखरानित्युत्तरार्धस्थित चेऽप्येतत्वान्न वाक्यसंकीर्णदोष । अथानन्तर स रामस्तान्बाणानस्मिन् कुम्भकर्णेऽकिंचित्करानकार्यकरान्। मोघानिति यावत्। आलोक्य दृष्ट्वा। एतेनास्य वाय्वाद्यपेक्षया महासामर्थ्यसंपन्नत्व सूच्यते । वायव्य वायुदेवताकं दिव्यास्त्रं दधे प्रयुक्तवान्। बाहुच्छेदार्थमिति भाव । पुनर्भूयोऽप्यरिवधूवैधव्ये शत्रुस्त्रीवैधव्ये धुर्य धुरंधरम्। शत्रुनाशकमित्यर्थ । 'धुरो यड्ढकौ' इति यत्प्रत्यय । ऐन्द्रमिन्द्रदेवताकमप्यस्त्रं दधे। तच्छिरश्छेदार्थमिति भाव । शार्दूलविक्रीडित वृत्तम् ॥

रामास्त्राद्दलितेषु राक्षसपतेरङ्गेषु तुङ्गो भुज
प्रागेको निपपात मन्दर इव प्रत्यर्थिसेनाम्बुधौ ।
सिन्धौ निष्पतित परोऽपि ददृशे सेतुर्द्वितीयो यथा
छिन्न व्योम्नि शिरस्तुरीयमभवत्कूट त्रिकूटस्य च ॥ ५९ ॥

रामास्त्रादिति। ततस्तदनन्तरम्। रामास्त्रात्। रामास्त्रैरित्यर्थ । राक्षसपते कुम्भकर्णस्याङ्गेषु बाह्वाद्यवयवेषु दलितेषु छिन्नेषु तुङ्ग उन्नत एको भुजो बाहु प्राक्प्रथम प्रत्यर्थिसेनाम्बुधौ शत्रुसैन्यसमुद्रे इत्युपमितसमास । मन्दरो मन्दराचल इवेत्युपमा। पपात। सिन्धौ समुद्रे निष्पतित प्रविष्ट । परोऽपि भुजो द्वितीय सेतुर्यथा सेतुरिव ददृशे इत्युत्प्रेक्षा। तच्छिन्न विदारित शिर शीर्षं च व्योम्न्याकाशे त्रय कूटा यस्य तस्य त्रिकूटस्यान्वर्थनाम्नो लङ्काधिष्ठानभूतस्य पर्वतस्य तुरीय चतुर्थम्। 'चतुरश्छयतावाद्यक्षरलोपश्च' इति छप्रत्यय । कूट शिखरमभवदिति गम्योत्प्रेक्षेति निपुणा सदृष्टि । वृत्त पूर्ववत् ॥

तदनु तदनुमोदभरितहरिबलकोलाहलाकर्णनविदितकुम्भकर्णवधपरिम्लानमुखेन दशमुखेन सहोदरमहोदरमहापार्श्वौ सहायौ विधाय समादिष्टा कुमारा नरान्तकदेवान्तकातिकायत्रिशिरस शिरसादाय पितुर्निदेश निवेशमिव पितृपते प्राविशन्नमी समीकभुवम् ॥

---

१ 'भिन्दन्शूलम्' इति पाठ २ 'वालिविपद' इति पाठ ३ 'शितान्' इति पाठ
४ 'उद्दलितेषु' इति पाठ ५ 'त्रिशिरस' पितुर्निदेशात्' इति पाठ

तदन्विति । तदनु तदनन्तरं तेन कुम्भकर्णवधेन योऽनुमोदस्तेन भरिताना पूर्णाना हरिबलाना वानरसैन्याना कोलाहलस्य कलकलस्याकर्णनेन विदितो विज्ञात कुम्भकर्णवधो येन स तथोक्त स चासौ परिम्लानमुख शोभाहीनवदनश्चेति विशेषणसमास । तेन दशमुखेन रावणेन सहोदरौ महोदरमहापार्श्वौ नाम राक्षससेनानायकौ सहायौ रक्षकौ विधाय कृत्वा समादिष्टा आज्ञप्ता नरान्तको देवान्तकोऽतिकायस्त्रिशिरा इत्युक्ताभिधानाश्चत्वार कुमारा पितु रावणस्य निदेशमाज्ञा शिरसादाय गृहीत्वा। अमी कुमारा पितृपते प्रेतराजस्य। 'धर्मराज पितृपति समवर्ती परेतराट्' इत्यमर । निविश्यतेऽत्रेति निवेश स्थानमिवेत्युत्प्रेक्षा। समीकभुव रणभूमिं समाविशन् प्राविशन् ॥

अजनि पुन समीकमनयोरुभयोर्बलयो-
रवदलिते मुखेऽपि[१] यदनुज्झितरोषभरम् ।
अमरमृगीदृशामपि यदाशयपूर्तिकर
समरसमुत्सुकेन मुनिना यददृष्टचरम् ॥ ६० ॥

अजनीति । पुनर्भूयोऽप्यनयोरुभयोर्बलयोर्वानरराक्षससैन्ययो समीकं युद्धमजनि जातम् । जने कर्तरि लुङ् । 'दीपजन-' इत्यादिना च्लेश्चिणादेश । कीदृश समीकमित्यत आह—यत्समीकं मुखेऽवदलिते सति । अन्योन्यमुखभङ्गे जाते सत्यपीत्यथ । अनुज्झितोऽत्यक्तो रोषभरोऽमर्षातिरेको यस्मिंस्तत्तथोक्तम्। सैनिकानाममर्षातिशयेन पुन प्रवर्धमानमित्यथ । अमरमृगीदृशा सुरसुन्दरीणामप्याशयपूर्तिकरं मनोरथपरिपूरकम् । महावीरोपसहारकत्वेन प्रलोभमेकैकवरलाभादिति भाव । तथा यत्समरसमुत्सुकेन समरोत्कण्ठितेन। कलहप्रियेणेति यावत् । मुनिना नारदेन अदृष्टचरमदृष्टपूर्वम् । 'भूतपूर्वे चरट्' । इत्थंभूतस्य पूर्वं यदाकदाच्यजातत्वादिति भाव । तादृश युद्धम् जनीति सबन्ध ॥

ममाथ शैलादथ वालिनन्दनो नरान्तक सयति चानरान्तकम् ।
हनूमता सोऽपि हत सुरान्तक पुरान्तकेनेव यथा पुरान्तक ॥६१॥

ममाथेति । अथानन्तरं वालिनन्दनोऽङ्गद सयति युद्धे वानरान्तकं वानरनाशकं नरान्तकं शैलात् । शैलेनेत्यर्थ । ममाथ विदारयामास । तथा हनूमता स प्रसिद्ध सुरान्तको देवान्तकोऽपि पुरा पूर्वं पुरान्तकेन त्रिपुरजयिना शम्भुना । इवशब्दो वाक्यालकारे । 'इवेतीषदर्थोपमोत्प्रेक्षावाक्यालंकारेषु' इति गणव्याख्याने । अन्यथा यथेतीवार्थवाचिना शब्देन पौनरुक्त्यदोषो दुर्वार स्यात् । अन्तको यथा मृत्युरिव । हतो मारित । उपमायमकयो ससृष्टि । वंशस्थवृत्तम् ॥

अनन्तरमसमसमरशीलेन नीलेन निहते महोदरे मारुतिमथितशिरसि त्रिशिरसि विशसितेषु महापार्श्वादिषु वाहिनीपतिषु निर्भरविषादरोषपरवशो निशाचराकार इव तमोनिकाय समर-

१ 'च' इति पाठ २ 'रुषा' इति पाठ ३ 'निशाचर' साकार ' इति पाठ ४ 'सरयम्' इति पाठ

मतिकाय समागत्य वृत्रासुर इव सुत्राम्णा सुमित्रासुतेन सह वितेने विचित्रमायोधनम्।

अनन्तरमिति। अनन्तर नरान्तकदेवान्तकवधानन्तरमसमसमरशीलेनासाधारणरणकर्माचरणतत्परेण नीलेन महोदरे निहते सति। तथा त्रिशिरसि मारुतिमथितशिरसि हनूमच्छिन्नमस्तके सति। तथा महापार्श्व आदिर्येषा तेषु वाहिनीपतिषु राक्षससेनानायकेषु विशसितेषु विनाशितेषु सत्सु। ऋषभेणेति शेष। निर्भरविषादरोषपरवश समुत्कटरोषशोकाक्रान्तान्तःकरणो निशाचराकारो राक्षसदेहधारी तमोनिकायोऽन्धकारपटल इव। स्थित इवेत्युत्प्रेक्षा। अतिकाय समरमागत्य। सुत्राम्णा वासवेन सह। 'सुत्रामा गोत्रभिद्वज्री वासवो वृत्रहा वृषा' इत्यमर। वृत्रासुर इवेत्युपमा। सुमित्रासुतेन लक्ष्मणेन सह विचित्रमाश्चर्यकरमायोधन वितेने। जन्यमकरोदित्यर्थ॥

स च सुचिर नियुध्य तमवध्य ईतीशवरा-
दनिलगिरा विबुध्य पुनरस्त्रमधत्त निधे।
दलितमनेन तद्दिवि समुत्पतित जगता-
मतनुत राहुभीतिमधिकामतिकायशिर ॥ ६२॥

स इति। स सौमित्रिश्च सुचिरमतिचिरकाल नियुध्य युद्ध कृत्वा तमतिकायमीशवरादजनरादवध्यो वधितुमशक्य इत्येवमनिलगिरा वायुवचनेन विबुध्य ज्ञात्वा। पुन शब्दो वाक्यालङ्कारे। विधेरस्त्र ब्रह्मास्त्रमधत्त प्रायुङ्क्त। अथानेन ब्रह्मास्त्रेण दलित विच्छिन्न सत् दिव्यन्तरिक्षे समुत्पतित समुद्गत तत्प्रसिद्धमतिकायशिरो जगता लोकानामधिका बहुल राहुभीति राहुरयमिति भ्रान्तिमसुप्रथा भीतिमतनुत ताश्चकार। अत्रातिकायशिरसि राहुभ्रमाद्भ्रान्तिमदलङ्कार। 'कविसम्मतसादृश्याद्विषये पिहितात्मनि। आरोप्यमाणानुभवो यत्र स भ्रान्तिमान्मत॥' इति लक्षणात्॥

अनुनीय रावणिरथो विधुर पितर दधत्पृथुसमीकधुरम्।
स रथी समेत्य सधनु शरधी[2] चलितश्चमूभिरभिदाशरथी[3] ॥६३॥

अनुनीयेति। अथानन्तर स प्रसिद्धो रावणिरिन्द्रजिद्विधुर सहोदरकुमारवधश्रवणजनितशोकविह्वल पितर रावणमनुनीय। 'न तात मोह परिगन्तुमर्हसि' इत्यादिना समाधाय पृथुसमीकधुर महारणभार दधद्दधान। युद्धसनद्ध इत्यर्थ। 'नाभ्यस्तान्छतु' इति नुमभाव। रथी रथारूढ। सह धनुषा सधनु कार्मुकधरश्च सन् शरधी तूणीरौ समेत्य। बध्वेत्यर्थ। शरा इषवो धीयन्तेऽनयोरिति शरधी। 'कर्मण्यधिकरणे च' इति किप्रत्यय। 'तूणोपासङ्गतूणीरनिषङ्गा इषुधिर्द्वयो' इत्यमर। चमूभि सेनाभि सह। अत्र सहशब्दाप्रयोगेऽपि तदर्थगम्यतायाम् 'वृद्धो यूना' इति ज्ञापनात्तृतीया। दाशरथी अभि। रामलक्ष्मणयोराभिमुख्येनेत्यर्थ। 'अभिरभागे' इति कर्मप्रवचनीयत्वाद्द्वितीया। चलित प्रवृत्त। प्रमिताक्षरावृत्तम्॥

---

१ 'इवीव वराद' इति पाठ २ 'शरधि' इति पाठ ३ 'अभिदाशरथी' इति पाठ

आगत्य समरमरातिजयमनोरथाय रथाभिरक्षां रक्षांसि परितः प्रकल्प्य प्रतर्प्य च हविषा प्रदक्षिणशिखं शिखावन्तं मन्त्राधिगतविविधशस्त्राणि दधानस्तिरोधानं गगनगत एव निशितमुखैः शिलीमुखैर्निर्माय निखिलमर्माहति निस्त्रिंशक्रमः क्रव्यादो व्याध इव हरीन्विधुरीचकार ॥

आगत्येति । समरं युद्धभुवमागत्य प्रविश्य । अरातिजयमनोरथाय । शत्रुजयमनोरथसिद्ध्यर्थमित्यर्थः । रथाभिरक्षाम् । निजरथगुप्तिमुद्दिश्येति शेषः । परितः समन्तात् रक्षांसि राक्षसशरीरान्प्रकल्प्य नियोज्य । हविषाज्यादिना । प्रगतो दक्षिणं प्रदक्षिणम् । तिष्ठद्गुप्रभृतित्वादव्ययीभावः । प्रदक्षिणं शिखा ज्वाला यस्य तम् । 'घृणिज्वाले अपि शिखे' इत्यमरः । एतेनास्य जयप्रदत्वं सूच्यते । तदुक्तम्—'इत्थं प्रदक्षिणगतो हुतभुङ्नृपस्य धात्रीं समुद्ररशनां वशगां करोति' इति । शिखावन्तमग्निं प्रतर्प्य सुतर्प्य च । मन्त्राधिगतविविधशस्त्राणि मन्त्रसामर्थ्यसंप्राप्तनानाविधास्त्राणि दधानो धारयन् । तिरोधानेनान्तर्धानेन गगनगतोऽन्तरिक्षवर्ती सन्नेव निशितमुखैस्तीक्ष्णाग्रैः शिलीमुखैर्बाणैः । निखिलमर्माहतिमशेषचमूमर्मच्छेदं निर्माय कृत्वा । निर्गतस्त्रिंशतोऽङ्गुलिभ्य इति निस्त्रिंशः खड्गविशेषः । 'तूण्यां खड्गे तु निस्त्रिंशचन्द्रहासासिरिष्टयः' इत्यमरः । क्रमः परिपाटी यस्य स तथोक्तः । खड्गवद्भिभेदक इत्यर्थः । क्रव्यादान्पिशितो व्याधो लुब्धक इवेत्युपमा । 'व्याधो मृगवधाजीवो मृगयुर्लुब्धकश्च सः' इत्यमरः । हरीन् वानरान् विधुरीचकार । मूर्च्छितानकरोदित्यर्थः ॥

सहलक्ष्मणं तमपि दाशरथिं परुषो निदाघ इव पद्मसरः ।
विकलाशयं विधुरसत्त्वमयं विरचय्य धाम च जगाम शनैः ॥६४॥

सहेति । अथ रावणिः सह लक्ष्मणेन सहलक्ष्मणम् । 'तेन सहेति तुल्ययोगे' इति बहुव्रीहिः । 'वोपसर्जनस्य' इति विकल्पात्सहशब्दस्य सत्वाभावः । तं दाशरथिं श्रीराममपि परुषस्तीक्ष्णो निदाघो ग्रीष्मकालः । 'निदाघो ग्रीष्मकाले स्यादुष्णस्वेदाम्बुनोरपि' इति विश्वः । पद्मसरः कमलाकरं सरोविकलाशयं व्याकुलमानसम् । अन्यत्र चलमिताधारप्रदेशं च । 'आशयः स्यादभिप्राये मानसाधारयोरपि' इति विश्वः । विधुरसत्त्वं विश्लिष्टशक्तिम्, अन्यत्र विह्वलजलजन्तुकं च । 'विधुरं प्रत्यवेते स्यात्कष्टविश्लिष्टयोरपि' इति वैजयन्ती । विरचय्य कृत्वा । 'ल्यपि लघुपूर्वात्' इत्ययादेशः । शनैर्मन्दं मन्दम् । कृतकृत्यत्वादिति भावः । धाम गृहं जगाम प्राप । श्लेषसंकीर्णेयमुपमा । प्रमिताक्षरावृत्तम् ॥

क्षतार्कभवतेजसि क्षपितरामचन्द्रद्युतौ
विमुच्य सति निर्गते विशिखवृष्टिमस्मिन्धने ।

१ 'अधिसमरम्' इति पाठः २ 'रथाभिरक्षायै' इति पाठः ३ 'प्रदक्षिणशिखावन्तम्' इति पाठः ४ 'मन्त्राधिगतानि विचित्राण्यस्त्राणि' इति पाठः ५ 'तिरोधानगत' इति पाठः ६ 'शरैः' इति पाठः

अदीप्तनलमस्फुरत्कुमुदमस्तनीलोत्पलं
समुत्तरलजीवनं समभवत्तदा वाहिनी ॥ ६५ ॥

क्षतेति। क्षतार्कभवने जलैर्निर्वापितसुग्रीवप्रतापे तिरस्कृतसूर्यजनितप्रकाशे च। अपिता सञ्चिता राम एव चन्द्रस्तस्य द्युतिः शोभा येन तस्मिन्नक्तोक्ति अस्मिन्चो महामनीन्द्रजितेव घने मेघे। विशिखवृष्टिं शरसपातं तामेव वृष्टिं विमुच्य त्यक्त्वा निर्गते सति। तदा तस्मिन्समये वाहिनी नदी सेना च। 'सेनानद्योश्च वाहिनी' इति वैजयन्ती। अदीप्तोऽप्रकाशो नलो नलाख्यः कपिनायकः, अन्यत्र नलः पोटगलाख्यतृणविशेषो यस्मिन्। 'नलः पोटगले राज्ञि पितृगत कपीश्वरे' इति विश्वः। अस्फुरन्नदीप्यमानः कुमुदः कपिः, अन्यत्रास्फुरन्त्यनुन्सन्ति कुमुदानि करवाणि यस्मिन्। 'कुमुदं कैरवे रक्तपङ्कजे कुमुदः कपौ' इति विश्वः। अस्तो नष्टप्रायो नीलो नीलाख्यकपिनायक एवोत्पलम्। यद्वा अस्तौ नीलोत्पलौ नीलोत्पलनामानौ कपिनायकौ, अन्यत्र विनष्टकृष्णेन्दीवराणि च यस्मिन्। 'नीलः कपीशेऽद्रिभेदे कृष्णे ना तद्वति त्रिषु' इति नानार्थरत्नमाला। समुत्तरलमतिचपलं स्थितिविधुरं जीवनं जीवितम्। अन्यत्रोद्वेजितजलं यस्मिन्कर्मणि तद्यथा भवति तथेति सर्वत्र क्रियाविशेषणम्। समभवत्। उत्कलिता शङ्किताभूदित्यर्थः। श्लेषसङ्कीर्णमावयवरूपकम्। पृथ्वीवृत्तम् ॥

अचलमथ सलीलमोषधीनां हरति हनूमति जाम्बवन्नियोगात्।
विचलितमभवद्बलं विशल्यं विबुधमनोऽपि विधूतशोकशल्यम् ६६

अचलमिति। अथ सेनामूर्च्छानन्तरं हनूमति जाम्बवतः परावरज्ञस्य ऋक्षराजस्य नियोगान्निदेशवचनात्। ओषधीनामचलं सञ्जीवनीयाद्योषधिपर्वतं सलीलमनायासं यथा तथा आहरत्यानीतवति सति। बलं वानरसैन्यं विशल्यं शल्यरहितं सत्। विचाञ्चलितमभवत्। पुनर्युद्धसमृद्धोत्साहमभूदित्यर्थः। तथा विबुधानां श्रीरामजयकाङ्क्षिणां सुराणां मनोऽपि। 'विबुधाः सुरपण्डिताः' इत्यमरः। विधूतं विहतं शोक एव शल्यं यस्य तच्छोकम्। वानरसैन्यप्रबोधेन विबुधाः सन्तुष्टान्तःकरणा बभूवुरित्यर्थः। अत्र सत्यविबुधमनसो केवलप्रकृतत्वात्तुल्ययोगितामेदः। पुष्पिताग्रावृत्तम् ॥

पुनरन्ते महदतेजोभरितेन दावानलेनेव वानरबलेन दह्यमानां दरीमिव पुरीमपहाय पञ्चाननमिव पङ्क्त्याननिदेशतश्चलितमखिलभुवनप्रकम्पनमकम्पनमाहतप्रवङ्गसङ्घं प्रजङ्घमङ्गदभुजप्रतापानलशलभावुभावपि निशम्य निशाम्य च द्विविदमैन्दावदारितौ महारथौ शोणिताक्षविरूपाक्षावपि कोपाक्षान्तिभ्यां पुरःसरम्भौ कुम्भनिकुम्भौ महावीरौ समुत्तम्भ्य बाहू सुबाहुमारीचाविव राघवभुजाभ्यां सुग्रीवहनूमद्भ्यामद्भुतं युद्धमतनिषाताम् ॥

१ 'तेन पुनः' इति पाठः २ 'विहाय' इति पाठः ३ 'पञ्चाननिव' इति पाठः
४ 'अखिलरिपुप्रकम्पनं' इति पाठः ५ 'प्रजङ्घं च' इति पाठः ६ 'यूपाक्षौ' इति पाठः
७ 'कोपाक्षान्तपरश्च' इति पाठः ८ 'बाहुम्' इति पाठः

पुनरिति । पुनर्भूयोऽपि सहजतेजोभरितेन नैसर्गिकप्रभावपरिपूर्णेन । अय स्वाभाविकार्चिः सपत्नेन । 'तेजोऽनले प्रभावेऽह्नि ज्योतिष्यर्चिषि रेतसि' इति वैजयन्ती दावानलेन वनवह्निनेव वानरबलेन दह्यमाना भस्मीक्रियमाणा दरीं गिरिगुहामिव पुरीं लङ्कामपहाय त्यक्त्वा पञ्चानन सिंहमिवेत्यनेकेवेयमुपमा । पञ्चाननतिदेशात् रावणाज्ञावचनाच्चलित युद्धाय प्रवृत्तमखिललोकानशेषभुवनानि प्रकम्पयति निपीडयति निजभुजबलेनेति तथोक्तमकम्पनमकम्पनाख्य राक्षससेनानायकम् । तथाहत्राऽवदन्मह्न निहतवानरनिवह प्रजङ्घ चेत्युभावपि राक्षसावङ्गदभुजप्रताप एवानलस्तस्मिञ्शलभौ पतङ्गौ निशम्य । अङ्गदबाहुपराक्रमहताविदर्थ्येत्यर्थ । 'समौ पतङ्गशलभौ' इत्यमर तथा मन्दद्विविदाभ्या मैन्दद्विविदाख्यवानरपतिभ्यामवदारितौ विनिहतौ महारथौ 'आत्मान सारथिं चाश्वान् रक्षन् युध्येत यो नर । स महारथसंज्ञ स्यादित्याहुर्नीतिको विदा ॥' इत्युक्तलक्षणौ शोणिताक्षविरूपाक्षौ शोणिताक्षविरूपाक्षनामानौ राक्षससेनानायकावपि निशाम्य दृष्ट्वा । कोपाक्षान्तिभ्याममर्षेर्ष्याभ्या परस्परोऽस्युद्धत सरम्भे युद्धसभ्रमो ययोस्तौ । 'अक्षान्तिरीर्ष्यासूया तु', 'सरम्भ सभ्रमे कोपे' इति चामर कुम्भनिकुम्भौ नाम कुम्भकर्णपुत्रौ महावीरौ (स्ताँरौ) बाहू निजहस्तौ समुत्तम्भ साटोपमुद्धत्य राघवभुजाभ्या श्रीरामबाहुभ्या सुबाहुमारीचाविव । विश्वामित्रयाग सरक्षणवेलायामिति भाव । राघवस्य भुजाभ्या भुजप्रायाभ्या सुग्रीवहनूमद्भ्या सह युद्धमाश्चर्यजनक युद्धमतनिपाता कृतवन्तौ कुम्भ सुग्रावेण निकुम्भो हनूमतेति यथाक्रममन्वयाद्यथासख्यालकार । स चोक्तोपमया ससृज्यते ॥

भूमौ तत प्लवगराजभुजेन विद्ध-
मालोक्य कुम्भमसहो विरह तदीयम् ।
शोकादगादनिलसूनुहतो निकुम्भ-
स्तन्नामयुक्तममरीस्तनकुम्भमेव ॥ ६७ ॥

भूमाविति । ततस्तदनन्तर प्लवगराजभुजेन सुग्रीवबाहुना विद्ध प्रहृतमत एव भूमौ पतितमिति शेष । कुम्भमालोक्य दृष्ट्वा तदीय विरह वियोग न सहत इत्य सहोऽसहिष्णु । पचाद्यच् । 'न लोक–' इत्यादिना षष्ठीप्रतिषेध । अनिलसूनुना हनूमता हतो निकुम्भ शोकाद्भ्रातृविरहजनितविषादाद्धेतो । तन्नामयुक्त कुम्भनामयुक्तममरीस्तनकुम्भममराङ्गनाकुचकुम्भमेवागात् । भ्रातृविरहासहतया तन्नामगन्ध सबन्धामरीकुचकुम्भ प्रापेत्यर्थ । अत्र रणाभिमुखमरणहेतुकस्यामरीकुचकुम्भसगमस्य शोकहेतुकत्वेनोत्प्रेक्षणादुत्प्रेक्षा व्यञ्जकाप्रयोगाद्गम्या । वसन्ततिलका वृत्तम् ॥

तत कुपितरावणाकारणं रणवाहनियुक्तं युक्तमखिलवाहिनीभिराहवाटोपमुखर खरात्मजं मकराक्षमैक्ष्वाकशरोऽपि विपक्षमपि सपक्ष एव समक्षमनयज्जनयितु ॥

---

१ 'असहन्' इति पाठ २ 'कुचकुम्भमेव' इति पाठ ३ 'कौणपप्रतिनियुक्त' इति पाठ . ४ 'इव' इति पाठ

तत इति। तदनु कुम्भनिकुम्भवधानन्तरम्। कुपितेन क्रुद्धेन रावणेनाकारणमाह्वानं यस्य तम्। रावणेनाहूतमित्यर्थः। 'हूतिराकारणाह्वानं' इत्यमरः। तथा रणवाहे समरक्रियानिर्वाहे विषये नियुक्तमाज्ञापितमत एवाखिलवाहिनीभिर्युक्तम्। चतुरङ्गसैन्यसमेतमित्यर्थः। आटाटोपमुखरं रणाडम्बरारभटसमुद्भटसिंहनादं खरात्मजं खरतनयं मकराक्षमैक्ष्वाकसेक्ष्वाकुवंशोद्भवस्य श्रीरामस्य शरो बाणो विपक्षं शत्रुपक्षमपि तत्पक्षमेव बन्धुं सबन्धेति विरोधः। मः च सगरुदेवेति परिहारादिरोधाभासः। जनयितुर्जनकस्य खरस्य समक्षं समीपमनयत्प्रापयामास। मकराक्षोऽपि निहत इत्यर्थः॥

कृत्वा मूर्धनि शासनं पितुरथो गत्वा रणं रावणि-
र्हुत्वा तत्र महाभुजो हुतभुजं धृत्वा महास्त्राणि च।
स्थित्वा व्योमनि मायया शरचयं त्यक्त्वा च भित्त्वा चमूं
बुद्ध्वा राघवकोपमाप सहसा लङ्कामलं कातरः॥ ६८॥

कृत्वेति। अथो मकराक्षवधानन्तरं महाभुजः। अपरिच्छिन्नभुजबलशालीत्यर्थः। रावणिरिन्द्रजित्पितू रावणस्य शासनमाज्ञां मूर्धनि शिरसि। 'विभाषा कृञि' इति विकल्पादलोपाभावः। कृत्वा। धृत्वेत्यर्थः। रणं रणरङ्गं गत्वा। तत्र रणरङ्गे हुतभुजमग्निं हुत्वा। महास्त्राणि दिव्यास्त्राणि च धृत्वा। माययान्तर्धानशक्त्या व्योमन्यन्तरिक्षे। पूर्ववदलोपाभावः। स्थित्वा। शरचयं बाणपरम्परां च त्यक्त्वाऽभिसृज्य। चमूं वानरसेनां भित्त्वा। ततो राघवस्य कोपं कोपोदयं बुद्ध्वा ज्ञात्वा। अलमत्यन्तं कातरो भीतः सन् सहसा शीघ्रम्। 'सरादिपाठादव्ययत्वम्' इति शाकटायनः। लङ्कामाप प्रविवेश। शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम्॥

अथ निकुम्भिला होतुकामः प्रत्यग्द्वारेण निर्गच्छन्निन्द्रजिद्गमनविघातुकं रामलक्ष्मणयोर्युद्धोद्वेगं दृष्ट्वा तन्निवारणार्थं मायां प्रकटितवानित्याह—

ततः प्रतीच्यं प्रतिहारादयं प्रातिहारिको निर्गत्य निकृत्यासिना कांचिदाञ्जनेयस्य पुरतो मायामयीं मैथिलीमाकुलीकृतमानसे तस्मिन्नाकस्मिकमिदमतथ्यमपि तथ्यमेव विबुध्य चिराय नियुध्य निराशे निवृत्ते 'विद्विपिंशुनिशमनारम्भिनिकुम्भिला' समासाद्य सद्य एव प्रावर्तयत सत्रमतिविचित्रम्।

तत इति। ततः पुरप्रवेशानन्तरम्। प्रतिहियते विमोह्यतेऽनेन परमात्मनमिति प्रतिहारः कैतवं स प्रयोजनमस्य प्रातिहारिकः। मायावीत्यर्थः। 'प्रयोजनम्' इति ठक्। अयमिन्द्रजित्प्रतीच्यं प्रतीहारात्प्रत्यग्द्वारात्। 'स्त्री द्वार्द्वारं प्रतीहारः' इत्यमरः।

१ 'स प्रातिहारिकः' इति पाठः २ 'मनसि' इति पाठः ३ 'बुद्ध्वा' इति पाठः ४ 'नियुध्य चिराय' इति पाठः ५ 'प्रतिनिवृत्ते' इति पाठः ६ 'विद्विपि' इति पाठः ७ 'विषण्णाद्य' इति पाठः ८ 'आसाद्य' इति पाठः ९ 'प्रावर्तत' इति पाठः

निर्गत्य । आञ्जनेयस्य हनूमतः पुरतः पुरस्तादसिना खड्गेन मायामयीं मिथ्यारूपां कांचिन्मैथिलीं सीतां निकृत्य छित्त्वा । अत आकुलीकृतमानसे व्याकुलितान्तःकरणे तस्मिन्नाञ्जनेये । इदं सीतावधवृत्तमाकस्मिकमस्मादागतम् । इन्द्रजालमिवेत्यर्थः । अतथ्यमसत्यमपि तथ्यं सत्यं विबुध्य ज्ञात्वा । 'सत्यं तथ्यमृतं सम्यगमूनि त्रिषु तद्वति' इत्यमरः । चिराय चिरकालम् । विभक्तिप्रतिरूपकमव्ययमेतत् । 'चिराय चिररात्राय' इत्यमरः । नियुध्य युद्धं कृत्वा । निराशे आशारहिते निवृत्ते निर्गते सति विद्वेषिण एव पशवस्तेषां विशसने विदारणे आरम्भ उद्योगोऽस्यास्तीति तथोक्तः । यद्वा विद्वेषीति च्छेदः । इन्द्रजित्पशुविशसनमारभते तान्घात्येनेति तथोक्तः सन् । निकुम्भिलां निकुम्भिलाख्यहोमार्थगुप्तस्थलविशेषमासाद्य प्राप्य सद्यस्तदानीमेवातिविचित्रमत्यद्भुतं सत्रं परमारणयागं प्रावर्तयत प्रवर्तयामास । उपक्रान्तवानित्यर्थः ॥

तदनु हनूमतः प्रतिनिवृत्ताद्[1]वृत्तान्तमिममाकर्ण्य विदीर्ण[2]मानसो मानसचर इव [3]राजहंसो वज्रनिर्घोषाद्विषादाकुलो राजहंसः ससदि निपत्य सौमित्रिणा समाश्वास्यमानः सकरुणं निःश्वस्य विश्वस्य पतिरपि वि[4]धुरो व्यलापीत् ॥

तदन्विति । तदनु इन्द्रजितो निकुम्भिलाप्रवेशानन्तरं प्रतिनिवृत्तात्प्रत्यागताद्धनूमत इमं दुर्वृत्तान्तं मैथिलीवधरूपवार्ताम् । 'वार्ता प्रवृत्तिर्वृत्तान्तः' इत्यमरः । आकर्ण्य श्रुत्वा । विदीर्णमानसो विदलितहृदयः अत एव वज्रनिर्घोषात्स्फूर्जथोः । 'स्फूर्जथुर्वज्रनिर्घोषः' इत्यमरः । विदीर्णमानसः । तस्य तदुद्वेजकत्वादिति भावः । मानसचरो मानससरोवर्ती । 'मानसं सरसि स्वान्ते' इत्युभयत्रापि विश्वः । राजहंसः कलहंस इव विषादाकुलः । 'विषादश्चेतसो भङ्ग उपायाभावचिन्तने' इत्युक्तलक्षणविषादपर्याकुलः सन् । राजहंसो नृपश्रेष्ठो रामः । 'राजहंसो नृपश्रेष्ठे कादम्बकलहंसयोः' इति विश्वः । ससदि वानरसमितौ । 'सभासमितिसंसदः' इत्यमरः । निपत्य भुवि पतित्वा सौमित्रिणा समाश्वास्यमानः । 'शुभे वर्त्मनि तिष्ठन्तं त्वामार्य विजितेन्द्रियम् । अनर्थेभ्यो न शक्नोति त्रातुं धर्मो निरर्थकः ॥' इत्यादिनीतिवचनैः समाधीयमानः करुणं दीनं निःश्वस्य विश्वस्य प्रपञ्चस्य पतिरपि । सकललोकनिग्रहानुग्रहसमर्थोऽपीत्यर्थः । स रामो विधुरो विश्लिष्टः सन् । व्यलापीत् विललाप । 'विधुरं प्रत्यवेते स्यात्कष्टविश्लिष्टयोरपि' इति वैजयन्ती ॥

तत्प्रकारमेवाह—

जज्ञे तदत्रभवती जनकस्य यज्ञे
देव्या[5]श्चिराय धरणेररणेः शिखेव ।
वश्ये मनोरपि वधूरभवत्किमन्य-
द्रामस्तथा[6]पि विधिना रचितो विरामः ॥ ६९ ॥

जज्ञ इति । तत्तथा । तेन प्रकारेणेत्यर्थः । अत्रभवती पूज्या सीता । अत्रभवती

---

१ 'वृत्तमेतदाकर्ण्य' इति पाठः २ 'विशीर्ण' इति पाठः ३ 'राजहंस' इति नास्ति क्वचित् ४ 'विधुरम्' इति पाठः ५ 'शिखीव' इति पाठः ६ 'तथापि' इति पाठः

व्याख्याता । जनकस्य राज्ञो यज्ञेऽरणीनिमन्थदारुविशेषात् । शिखा अग्निज्वालेवेत्युपमा । एतेन परमपवित्रतात्वमयोनिजत्व च सूच्यते । 'घृणिज्वाले अपि शिखे' इत्यमर । धरणेदेव्या हलमुखाद्यया भूदेव्या चिरकालेन जज्ञे प्रादुर्बभूव । तथा मनोर्वैवस्वतमनोर्वंशे कुले । सकललोकश्लाघ्य इति भाव । वधू स्नुषा । दशरथमहाराजस्येत्यर्थ । यद्वा वधूर्जाया । आत्मन इति शेष । अभवत् जाता । 'वधूर्जाया स्नुषा स्त्री च' इत्यमर । अन्यस्त्विमुत्पत्तिगृहप्रविष्टहृदयोरत्यन्तश्लाघ्यत्व वक्तव्यम् । अन्यत्किमपि नास्तीत्यर्थ । राम इत्यात्मनिर्देशोऽखण्डितमहत्त्वद्योतनार्थ । विधिना दैवेन । 'विधिर्विधाने दैवे च' इत्यमर । विगता रामा सुन्दरी यस्य स विरामो विगतभार्यो रचित कृत । दैवयोगो न कस्यापि लङ्घनीय इति भाव । 'सुन्दरी रमणी रामा' इत्यमर । वसन्ततिलकावृत्तम् ॥

यत्नो मुधा भवति यत्र समीरसूनो-
नालं नलोऽपि नवसेतुनिबन्धनाय ।
दूरे च पावकशरो दुरतिक्रमोऽयं
तत्केन शोकजलधिस्तव लङ्घनीय. ॥ ७० ॥

यत्न इति । यत्र शोकजलधौ समीरसूनोर्हनूमतो यत्न उल्लङ्घनोत्साहो मुधा व्यर्थो भवति । येन तरितु शक्यो न भवेदिति भाव । तथा नलोऽपि प्रसिद्धसेतुनिर्मातापि नवसेतुनिबन्धनाय नूतनसेतुनिर्माणाय नाल न पर्याप्त । सोऽपि तरणोपायकरणसमर्थो न भवतीत्यर्थ । 'नम स्वस्ति–' इत्यादिना चतुर्थी । तथा पावकशरश्चाग्नेयास्त्रमपि दूरे । वर्तत इति शेष । सोऽप्येन शोषयितु न शक्त इत्यर्थ । तत्तस्मात्कारणात् । दुरतिक्रमो दुस्तरोऽय वर्तमान तव शोकजलधिस्त्वन्निमित्तकोऽय शोकसागर । केनोपायेन लङ्घनीय । उक्तोपायै प्रसिद्धार्णवस्तरितु शक्य । अय तु न केनाप्युपायेन तरितु शक्य इत्यर्थ । अत एवोपमानात्प्रसिद्धार्णवादस्याधिक्यकथनाद्व्यतिरेकालंकार । 'उपमानाद्यदन्यस्य व्यतिरेक स एव स ' इति लक्षणात् । वृत्त पूर्ववत् ॥

इत्यादि परिदेवमानमेन विदितासुरमायाविशेषो बिभीषण समागत्य 'देव, भवतोऽपि किमिदमस्थाने करणमवस्थान्तरम् । निरन्तरायं मखनिवर्तनाय पुरंदरारिणा कृत कृतकमेवैतदवधारय । धारय मनसि धैर्यम्' इत्यभिधाय तद्वधाय पुरोधाय लक्ष्मण तत्क्षणादेव निकुम्भिला वले महोपरगोध ॥

इतीति । इति एवमादि परिदेवमान विलपन्तम् । 'विलाप परिदेवनम्' इत्यमर । एन श्रीराम विदितासुरमायाविशेषो विज्ञातराक्षसमोहनव्यापारविशेषो बिभी-

१ 'शरान्' इति पाठ २ 'आशरमाया' इति पाठ ३ 'दीनमवस्थानम्' इति पाठ ४ 'कृत्रिममेतदित्यवधार्य' इति पाठ ५ 'पुरोधाय' इति नास्ति क्वचित् ६ 'तत्क्षणमेव पुरस्कृत्य निकुम्भिलामुपरुरोध' इति पाठ

पण समागत्य सनिधिं प्रत्यागत्य । देव स्वामिन् श्रीराम, भवतोऽपि । मायानियन्तु परमपुरुषस्यापीति भाव । अस्थानेऽशोचनीयस्थाने । सीतावधस्य मायिकत्वादिति भाव । करुण दीनम् । करुणशब्दादच् । इदमेतदवस्थान्तर दशाभेद किं किमर्थम् । दुर्दशापन्नत्वेन वर्तितव्यमित्यर्थ । किंतु निरन्तराय निर्विघ्न यथा तथा मखनिर्वर्तनाय स्वविजयहेतुसत्रनिष्पादनार्थं पुरदारिणेन्द्रजिता कृतमाचरितमेतत्सीतावध रूपकृत्य कृतक कृत्रिमम् । असत्यमेवेति यावत् । अवधारय जानीहि । अतो मनसि धैर्यं निर्विकारत्वम् । 'मनसो निर्विकारत्व धैर्यं सत्स्वपि हेतुषु' इति रसिका । धारय स्वीकुरु । इत्येवमभिधायोक्त्वा तस्येन्द्रजितो वधाय सहायार्थं लक्ष्मण पुरोधाय पुरस्कृत्य तत्क्षणादेव तस्मिन्क्षणे निकुम्भिला निकुम्भिलाख्यस्थान वलैर्वानरसैन्यै महोपरोध निरुद्धवान् ॥

हरिकुलारवतश्चलितस्ततो गिरिदरीकुहरादिव केसरी ।
अपरिपूर्य रुषाहवमाहव स विदधे बलशासनशासन ॥ ७१ ॥

हरीति । तत उपरोधानन्तर स प्रसिद्धो बल नाम वानरं शास्तीति बलशासन इन्द्रस्त शास्तीति बलशासनशासन इन्द्रजित् । उभयत्रापि कर्तरि ल्युट् । हरिकुलारवत कपिसैन्यकोलाहलाद्धेतोर्गिरिदरीकुहरात्पर्वतगुहागोलकात्केसरी सिंह इव चलितो निर्गत सन् । रुषा वानरसमर्दकृतामर्षेण । आसमन्ताज्जुहोत्यस्मिन्निल्याहवो याग । 'ऋदोरप्' इति जुहोतेरप्प्रत्यये गुणायादेशौ । तमपरिपूर्याममाप्यैव । आहूयन्ते शत्रवोऽस्मिन्नित्याहव युद्धम् । चकार । 'आङि युद्धे' इति ह्वयतेराङ्पूर्वादप्प्रत्यय । सम्प्रसारणम् । 'आहव सगरे यागे' इति विश्व । विदधे चकार । द्रुतविलम्बित वृत्तम् । 'द्रुतविलम्बितमाह नभौ भरौ' इति लक्षणात् ॥

वातूल इव तूलाना वानराणा रणाजिरे ।
विद्रावणस्ततो मायाविद्रावणसुतोऽभवत् ॥ ७२ ॥

वातूल इति । ततस्तदनन्तर माया परव्यामोहकव्यापार वेत्तीति मायाविद्रावणसुत इन्द्रजित् । तूलाना वातूलो वातसमूह इवेत्युपमा । 'वाताच' इत्यूलप्रत्यय । रणाजिरे रणाङ्गणे । 'अङ्गण चत्वराजिरे' इत्यमर । वानराणाम् । विद्रावयतीति विद्रावणो निरासकोऽभवत् । शरवर्षेण वानरान्सन्दिदीकाश्चकारेत्यर्थ ॥

अनुपदमनीकोन्मथनसरम्भं संवर्तसमयदुर्दान्त कृतान्तमिव समराङ्गण समापतन्त स्यन्दनगत संक्रन्दनजित गन्धवहनन्दनस्कन्धवर्ती सौमित्रि प्रवर्तितनिशितशरधार शतधारपाणिरिव जम्भमस्तम्भयत् ॥

१ 'अनीकिनीनायनिधनसरम्भतर सवर्तप्रवृत्तमिव कृतान्तम्' इति पाठ २ 'आपतन्तम्' इति पाठ ३ 'त सक्रन्दजितम्' इति पाठ ४ 'गन्धवाह' इति पाठ ५ 'शितततरशरधाराभि' इति पाठ

अनुपदमिति । अनुपदमनन्तरम् । अनीकोन्मथने वानरसैन्यविदारणे सरम्भ कोप सभ्रमो वा यस्य तम्। 'सरम्भ सभ्रमे कोपे' इति शब्दार्णव । सवर्त-समयदुर्दान्त प्रलयकालोद्भटम्। 'सवर्त प्रलय कल्प' इत्यमर । कृतान्त यममिव स्थितमित्युपमा। 'कृतान्तो यमसिद्धान्त' इत्यमर । स्यन्दनगत रथारूढ सक्रन्दन-जितमिन्द्रजित गन्धवहनन्दनस्य हनूमत स्कन्धवर्ती स्कन्धारूढ सौमित्रिर्लक्ष्मण । प्रवर्तिता प्रयुक्ता निशितास्तीक्ष्णा शरधारा शरपरम्परा येन स तथोक्त सन् । जम्भ जम्भाख्यमसुर शतधार पाणौ यस्य स शतधारपाणि । इन्द्र इवेत्युपमा। 'प्रहरणा-र्थेभ्य परे निष्ठासप्तम्यौ भवत' इति निष्ठाया परनिपात । 'शतकोटि स्वरु शम्ब' इति वज्रपर्यायेष्वमर । अस्तम्भयदुपरुरोध। 'स्तम्भु रोधने' इति धातोर्णिजन्ताल्लङ् ॥

विक[१]स्वरमदोत्कट प्रचुरवीरवादोद्भट
पतत्त्रुटितकङ्कट प्रतिहतास्त्रमस्त्रेण च ।
जगत्त्रयभयावह जयपराजयागोचर
वितेनतुरभाविभाविव तदा रण दारणम्[२] ॥ ७३ ॥

विकस्वरेति । विकस्वरो विकसनशील । प्रविपद प्रवर्धमान इति यावत् । 'विकासी तु विकस्वर' इत्यमर । 'स्थेशभासपिसकसो वरच्' इति वरच्प्रत्यय । तेन मदेन दर्पेणोत्कटमुद्रिक्त प्रचुरवीरवादै 'छिन्धि भिन्धि' इत्यादिप्रभूतवीरालापै-रुद्भटमुज्जृम्भितम्। 'प्रभूत प्रचुर प्राज्यम्' इत्यमर । पतन्त पतमाना कृतास्त्रुटिता छिन्ना कङ्कटा उरश्छदा यस्मिंस्तम्। 'उरश्छद कङ्कटक' इत्यमर । तथास्त्रेण । दिव्यास्त्रैरित्यर्थ । प्रतिहतानि प्रतिरुद्धान्यस्त्राणि यस्मिंस्त तथोक्त । च जगत्त्रयभयावह त्रैलोक्यभयकरम् । 'शुभावहम्' इति पाठे त्रिलोककण्टकस्येन्द्रजितो विनाशहेतुत्वा-च्छुभकरम्। जयपराजययोरगोचरमविषयम्। तुल्यप्रत्वादिति भाव । अत एव दारुण परस्परभयकर रण कलहम्। 'अस्त्रिया समरानीकरणा कलहविग्रहौ' इत्य-मर । तदा तस्मिन्समये सौमित्रीन्द्रजितौ इभौ मत्तगजाविव । वितेनतुश्चक्रतु । उपमालकार । पृथ्वीवृत्तम् ॥

शतधारकठोरशिखैर्विशिखै शतधा विरचय्य शरासगुणम् ।
विदधे विबुधेशजित समरे हतसारथिमग्र्य दाशरथि ॥ ७४ ॥

शतधारेति । अथानन्तर दाशरथिर्दशरथपुत्रो लक्ष्मण । 'अत इञ्' । समरे युद्धे शतधारकठोरशिखै कठोरवज्रायुधतीक्ष्णाग्रैर्विशिखैर्बाणै शरासगुणमिन्द्रजि-त्कार्मुकज्याम् । 'गुणस्त्वावृत्तिशब्दादिज्येन्द्रियामुख्यतन्तुषु' इत्यमर । शतधा शत-प्रकारेण । शतशकलितमित्यर्थ । विरचय्य कृत्वा । 'ल्यपि लघुपूर्वात्' इत्ययादेश । विबुधेशजितमिन्द्रजितमपि हतसारथिं विदधे चकार । 'सूत क्षत्ता च सारथि' इत्यमर । तोटकवृत्तम् । 'तोटक स' इति छन्द । 'इह तोटकमम्बुधिसै प्रमितम्' इति लक्षणमुक्त वृत्तरत्नाकर ॥

---

१ 'परस्पर' इति पाठ २ 'तदारणम्' इति पाठ

यदुचितमहो मायाशीलस्य यद्भुजशालिन
सदृशमथ वा युक्तं नक्तचरेन्द्रसुतस्य यत् ।
शतमखजित शौर्यं यद्वानुरूपमथात्मन-
स्तदकृत रुषामन्दो मन्दोदरीतनयो रणे ॥ ७५ ॥

यदिति । अहो निकृत्तगुणो हतसारथिश्चेत्याश्चर्यम् । मायाशीलस्य परव्यामोहक-व्यापाराचरणतत्परस्य यत्कृत्यमुचितमनुगुणम् । तथा भुजशालिनो बाहुपराक्रम शालिनो यत्सदृश समानम् । अथवेति पक्षान्तरे । नक्तचरेन्द्रसुतस्य सकललोकजैत्र-रावणसुतस्य यद्युक्तमर्हम् । अथवेति वाक्यारम्भे । शतमखजित इन्द्रजित आत्मन स्वस्य यच । 'वा स्याद्विकल्पोपमयोरेवाथ च समुच्चये' इत्यमर । शौर्यं शूरत्वमनुरूप समर्थं तत्कृत्य शौर्यं च रणे रुषा रोषेणामन्द । महारोषाक्रान्त इत्यर्थ । मन्दोदरी-तनय इन्द्रजित् । अकृत कृतवान् । कृञो लुङि तङ् । 'तनादिभ्यस्तथासो' इति सिचो लुक् । मायाशीलत्वादिगुणसपन्नस्य स्वस्य यदुचित तत्सर्वमपि रणपाण्डित्य-मकरोदित्यर्थ । हरिणीवृत्तम्—'रसयुगहयैर्न्सौ म्रौ स्लौ गो यदा हरिणी तदा' इति लक्षणात् । अत एवाद्यपादे द्वितीययतिस्थाने अपदस्थयत्याख्यमकृतकृतयोऽप्या-लङ्कारिका न मम्रुषु । 'क्वचित्तु पदमध्येऽपि यतिमिच्छन्ति सूरय । यदि पूर्वापरौ भागौ न स्यातामेकवर्णगौ ॥' इति तिलकवचनमपि समाधातु न शक्नुयात् । तथापि 'न तु प्रतिनिविष्टमूर्खजनचित्तमाराधयेत्' इत्यादिमहाकविप्रयोगदर्शनाददोष । निरङ्कुशा खलु कवय सर्वपथिका भवन्ति ॥

एव मन्दोदरीतनयस्य लक्ष्मणेन सार्कं युध्यमानस्य त्रिदिनानि व्यतीयु[1] ॥

एवमिति । स्पष्टोऽर्थ ॥

अनुपदमभिषेणनवति[2] विभीषणे तेनाविनीतेन[3] मुक्ता शक्तिमर्धच-न्द्रेण दारयन्नपारयन्सोढुमदसीयमविनयममर्षाकुल सौमित्रिरमोघ माघवनममुञ्चदस्त्रम्[4] ॥

अनुपदमिति । अनुपदमनन्तरम् । विभीषणेऽभिषेणनवति सेनयाभिगमनवति सति । 'यत्सेनयाभिगमनमरा तदभिषेणनम्' इत्यमर । 'सत्यापपाश-' इत्यादिना सेनाशब्दाण्णिच् । 'स्थादिष्वभ्यासेन चाभ्यासस्य' इति सकारस्य षत्वम् । भीषणेन भयकरेणाविनीतेन दुर्विनीतेन तेनेन्द्रजिता मुक्ता प्रयुक्ता शक्तिमायुधविशेषमर्धचन्द्रेण बाणविशेषेण दारयन्विभि दन् । अमुष्य इन्द्रजित इदमदसीयम् । 'त्यदादीनि च' इति वृद्धसज्ञाया 'वृद्धाच्छ' । अविनय दुर्नय सोढुमपारयन्नशक्नुवन् । अमर्षाकुल क्रोधाविष्ट सौमित्रिर्लक्ष्मण । अमोघम् । शत्रुशिरश्छेदकमित्यर्थ । माघवनमैन्द्रम् । 'तस्येदम्' इत्यण् । अस्त्रमसुञ्चत् प्रायुङ्क्त ॥

---

१ 'एव व्यतीयु' इति वाक्य क्वचिन्नास्ति २ 'अभिषिषेण अभिषेणनवति' इति पाठ
३ 'अविनीतेन' इति नास्ति क्वचित् ४ 'माघवतास्त्रमसुञ्चत्' इति पाठ

पतति स्म तत्प्रथममस्त्रमुज्ज्वलं
सशिरस्त्रमिन्द्रजयिन शिरस्तत ।
अनु पुष्पवृष्टिरनघा दिवौकसा
मथ वाष्पवृष्टिरमरारियोषिताम् ॥ ७६ ॥

पततीति। प्रथममादावुज्ज्वल दीप्त तत्प्रसिद्धमस्त्रमैन्द्रास्त्र पतति स्म न्यपतत्। इन्द्रजितीति शेष। 'लट् स्मे' इति भूतार्थे लट्। ततोऽस्त्रपातानन्तर सशिरस्त्र सशीर्षण्यमिन्द्रजयिन शिर पतति स्म। अनु पश्चात् शिर पतनानन्तरम्। 'पश्चात्सादृश्ययोरनु' इत्यमर । अनघा निर्दुष्टा। 'दु खैनोव्यसनेष्वघम्' इत्यमर । द्यौर्दिवमोक स्थान येषा ते दिवौकसो देवा । आद्ये पृषोदरादित्वात्साधु । द्वितीये 'त्रिदिव स्वर्गेऽन्तरिक्षे च' इति विश्व । तेषा पुष्पवृष्टि । तदपवर्तितप्रसूनवर्षमित्यथ । पतति स्म । अथानन्तरम् अमरारियोषिता रावणान्त पुरस्त्रीणा बाष्पवृष्टि नेत्राम्बुवर्ष पतति स्म। अत्र पूर्वपूर्वेषोत्तरोत्तर प्रति हेतुत्वात्कारणमालाख्यालकार । 'पूर्वपूर्व प्रति यथा हेतु स्यादुत्तरोत्तरम्। अत कारणमालाख्यमलकरणमुच्यते॥' इति लक्षणात्। मञ्जुभाषिणीवृत्तम्॥

श्रुत्वा शक्रजित सुतस्य निधन शोकेन रक्ष पते
क्रान्तं नि श्वसदश्रुपूरभरित क्रन्दच्च फूत्कारि च।
कोपेनाथ विपाटल कुटिलितभ्रूवल्लि वृत्तेक्षणं
जज्ञे दष्टघनौष्ठमट्टहसितोद्रिक्तं समस्तं मुखम् ॥ ७७ ॥

श्रुत्वेति। सुतस्य शक्रजित इन्द्रजितो निधन मरण श्रुत्वा रक्ष पते रावणस्य समस्त मुखम्। दशापि मुखानीत्यथ । शोकेन क्रान्त परिम्लानम्। नि श्वसद्घ्राणनिश्वासवत्। अश्रुपूरभरित बाष्पप्रवाहपरिपूर्णम्। क्रन्ददाक्रोशयुक्त च। फूत्कारि च। फूदिति। मुखमारुतानुकारी शब्द । अथेति वाक्यारम्भे। कोपेन शत्रुकृतापकारेण 'मन प्रज्वलन कोप' इत्युक्तलक्षणेन कोपेन विपाटलमलरुण च। कुटिलिता वक्रीकृता भ्रूवल्ल्यो यस्य तत्तथोक्तम्। वृत्तानि विघूर्णनाद्वर्तुलाकाराणीक्षणानि यस्य तत्। दष्टा दन्तैर्निपीडिता घना लम्बमानाश्च ओष्ठा अधरोष्ठा यस्य तत्तथोक्तम्। अट्टहसितेन अतिशयितहासेनोद्रिक्तमुद्भट च जज्ञे जातम्। अशेषाणि रावणमुखानि करुणरौद्ररसानुभावविजृम्भितान्यभूवन्नित्यथ । अत्र क्रान्तत्वादीनामनेकगुणाना समुचितत्वात्समुच्चयालकार । 'गुणक्रियायोगपद्य समुच्चय' इति सामान्यलक्षणम्। शार्दूलविक्रीडित वृत्तम्॥

अनन्तरमपक्रान्तासुषु विक्रान्तेषु पुरदरारिमुखेषु नन्दनेषु निर्हतेषु कुम्भकर्णादिषु भ्रातृषु, विध्वस्तेषु प्रहस्तपूर्वेषु सचिवेषु, व्यापादितेषु विरूपाक्षप्रभृतिषु सेनापतिषु, विकीर्णे भवति निखिले बले

१ 'अवनौ' इति पाठ २ 'हसितोद्भटम्' इति पाठ ३ 'विक्रान्तेषु' इति नास्ति क्वचित्
४ 'विनिहतेषु' इति पाठ ५ 'व्यतीतेषु' इति पाठ ६ 'कपिविमर्दनेन विशीर्णे' इति पाठ

समन्तत [1]करुणपरिपूरितपौरवधूजनपरिदेवनोत्तरङ्गाया लङ्कायामा- तङ्कातिशयरोषणो रावण[2]स्तत्क्षणमिक्ष्वाकुकुलनायकदयिता धरणी- सुता जिघांसु[3]रन्तिकगतमन्त्रिणा निवार्यमाण. [4]सारथिना विधिना च [5]चोदितरथो दाशरथिविजयविहितसगर [6]संगराङ्गणमवततार ॥

अनन्तरमिति । अनन्तरं शोकरौद्ररसावेशानन्तरम् । विक्रान्तेषु महाशूरेषु । 'शूरो वीरश्च विक्रान्त ' इत्यमर । पुरदरारिमुखेष्विन्द्रजित्प्रमुखेषु नन्दनेषु पुत्रेष्व पक्रान्तासुषु निर्गतप्राणेषु । मृतेषु सत्स्वित्यर्थ । 'पुंसि भून्यसव प्राणा ' इत्यमर । कुम्भकर्ण आदिर्येषा तेषु । आदिशब्देन महोदरादयो गृह्यन्ते । भ्रातृषु सहोदरेषु निहतेषु नष्टेषु सत्सु । प्रहस्तपूर्वेषु प्रहस्तादिषु सचिवेषु मन्त्रिषु विध्वस्तेषु । मारितेषु सत्स्वित्यर्थ । विरूपाक्षप्रभृतिषु सेनापतिषु व्यापादितेषु विनाशितेषु सत्सु । निखिले बलवति बले सैन्ये च विकीर्ण भवति विक्षिप्ते विध्वस्ते सति । लङ्काया समन्तत सर्वत्र करुणापरिपूरित शोकपरिपूर्णा य पौरवधूजन पट्टणस्त्रीजनस्तस्य परिदेवनैर्वि- लापैरुत्तरङ्गायामुद्रिक्तायाम् । तद्भूयिष्ठाया सत्यामित्यर्थ । आतङ्कातिशयेनापद्भूयस्त्वेन रोषणो रोषवान् । 'क्रुध मण्डाथभ्यश्च' इति युच् । रावणस्तत्क्षण तस्मिन्क्षण इक्ष्वाकु- कुलनायकस्य श्रीरामस्य दयिता भार्या धरणीसुता सीता जिघांसुर्हन्तुमिच्छु । हन्ते सन्नन्तादुप्रत्यय । अन्तिकगतमन्त्रिणा समीपस्थसचिवेन निवार्यमाण एतदन्याय्य- मिति निषिध्यमान । तथा सारथिना विधिना च चोदित प्रेरितो रथो यस्य स तथोक्त । दाशरथिविजये विहितसगर कृतप्रतिज्ञ सन् । सगराङ्गण रणभुवमवततार [8] प्रविवेश । 'अथ प्रतिज्ञाजिसंविदापत्सु सगर ' इत्युभयत्राप्यमर ॥

> **कोपादसौ [7]परिघतोमरकुन्तयष्टि-**
> **चापाशुगद्रुघणशक्तिकृपाणपाणि. ।**
> **एकोऽप्यनेकमुखबाहुतया सबन्धु-**
> **र्लोको यथा समिति लोचनगोचरोऽभूत् ॥ ७८ ॥**

कोपादिति । कोपात्समराभिनिवेशाद्धेतो परिघा अयोमयगदा , तोमरा दण्ड- विशेषा , कुन्ता प्रासा , यष्टयो लगुडा , चापा कार्मुकाणि, आशुगा बाणा , द्रुघणा मुद्गरा , शक्तय आयुधविशेषा , कृपाणा खड्गाश्च पाणिषु यस्य स तथोक्तोऽसौ रावण । एक सकलविनाशात्सहायशून्योऽप्यनेकमुखानि बाहवश्च यस्य स तथोक्त- स्तस्य भावस्तत्ता तया हेतुना सबन्धुर्लोको यथा बन्धुजनसहित इवेत्युत्प्रेक्षा । 'लोकस्तु भुवने जने' इत्यमर । 'इववद्वायथाशब्दौ' इति दण्डी । समिति युद्धे लोचनगोचर । प्रत्यक्षोऽभूदित्यर्थ । वानराणामिति शेष । वसन्ततिलकावृत्तम् ॥

---

१ 'करणपरिहरित 'इति पाठ २ 'तत्क्षणमेव हर्यक्ष इव हरिणीं धरणीसुताम्' इति पाठ ३ 'अन्तिकगतेन' इति पाठ ४ 'सारथिना च' इति पाठ ५ 'चोदित', 'सचोदितरथ' इति पाठौ ६ 'सगरभुवम्' इति पाठ ७ 'परिघयष्टिकुठारकुन्त 'इति पाठ ८ ' द्रुहिण ' इति पाठ-

अलक्ष्यत स रक्षसामधिपतिः कृपाणं मुहुः
प्रसह्य विनिपातयन्प्लवगमण्डलीमौलिषु।
अयं तव तवायमित्यभिसमीकमेकैकशो
वरानिव विनिर्दिशन्नमरवारवामभ्रुवाम् ॥ ७९ ॥

अलक्ष्यतेति। स रक्षसामधिपती रावणः प्लवगमण्डलीनां वानरसमूहानां मौलिषु शिरःसु प्रसह्य बलात्कृपाणं चन्द्रहासं मुहुः पुनः पुनर्विनिपातयन् प्रवर्तयन्। विदारणार्थमिति भावः। तवायमेषः, तथा तवायमित्यनेन प्रकारेण। अभिसमीकम्। युद्ध इत्यर्थः। विभक्त्यर्थेऽव्ययीभावः। अमरवारवामभ्रुवां सुरसुन्दरीणामेकैकशः प्रत्येकं वरान् प्रियतमान् विनिर्दिशन्निवालक्ष्यतेत्युत्प्रेक्षा। पृथ्वीवृत्तम् ॥

तत्क्षणमक्षौहिणीविक्षोभकन्दलितरुषमतिपरुषैर्विशिखैः केतनं विदलितमर्धचन्द्रनिकृत्तधन्वानमस्त्रधाराविदारितसारथिमतिविस्मयनीयकरलाघवं राघवानुजमर्मर्षवेगमुक्तया शक्त्या मुहूर्तमिव मूर्च्छासंमीलितमुपरागे इव कलाधरमाततान यातुधानपतिः ॥

तत्क्षणमिति। तत्क्षणं तस्मिन्क्षणे। अत्यन्तसंयोगे द्वितीया। अक्षौहिणीनामनेकाक्षौहिणीसंख्याकानां वानराणाम्। अक्षौहिणीसंख्या तु—'अयुतं नवसाहस्रं ध्याशन्निंशत भटाः। पादाताः षष्टिसाहस्रं षट्शती दशवाजिनः ॥ एकविंशतिसाहस्रशतानामष्टसप्ततिः। द्विरदाः स्यन्दना यत्र साक्षौहिण्युच्यते बुधैः ॥' इत्यक्षौहिणीसंख्यामाहुः। तथा च महाभारते—'एको रथो गजश्चैको नराः पञ्च पदातयः। त्रयश्च तुरगास्तज्ज्ञैः पत्तिरित्यभिधीयते ॥ पत्तिं तु त्रिगुणामेतां विदुः सेनामुखं बुधाः। त्रीणि सेनामुखान्येको गुल्म इत्यभिधीयते ॥ त्रयो गुल्मा गणो नाम वाहिनी तु गणास्त्रयः। स्मृतास्तिस्रस्तु वाहिन्यः पृतनेति विचक्षणैः ॥ चमूस्तु पृतनास्तिस्रस्तिस्रश्च त्वनीकिनी। अनीकिनीं दशगुणामाहुरक्षौहिणीं बुधाः ॥' इति। यथाहामरसिंहः—'एकेभैकरथा त्र्यश्वा पत्तिः पञ्चपदातिका। पत्त्यङ्गैस्त्रिगुणैः सर्वैः क्रमादाख्या यथोत्तरम् ॥ सेनामुखं गुल्मगणौ वाहिनी पृतना चमूः। अनीकिनी दशानीकिन्यक्षौहिण्यथ संपदि ॥' इति। विक्षोभेण विध्वसनेन कन्दलितरुषं समुत्पन्नकोपम्। अत एवातिपरुषैरत्यन्तनिशितैर्विशिखैर्बाणैः। केतनं विदलितं विदल्यन्स्म्। कर्तरि क्तः। अर्धचन्द्रेण बाणविशेषेण निकृत्तं छिन्नं धनुर्येन तम्। 'धनुषश्च' इत्यनङादेशः। अस्त्रधारया शरपरम्परया। 'असिधारा' इति पाठे खड्गधारया। विदारितो विदलितः सारथिर्येन तम्। विस्मापयतीति विस्मयनीयम्। 'कृत्यल्युटो बहुलम्' इति कर्तर्यनीयर्प्रत्ययः। अतिविस्मयनीयमत्याश्चर्यकरं करलाघवं हस्तपाटवं यस्य तं राघवानुजं लक्ष्मणं यातुधानपती रावणोऽमर्षवेगेन क्रोधरयेण मुक्तया

१ 'प्रहस' इति पाठः २ 'अधिसमीकम्' इति पाठः ३ 'तदनन्तरम्' इति पाठः ४ 'अक्षौहिणीक्षोभ' इति पाठः ५ 'अतिपरुषविशिखदलितध्वजम्' इति पाठः ६ 'अमर्षावेग' इति पाठः ७ 'निमीलित' इति पाठः ८ 'कमलाकरम्' इति पाठः

मपि काल न वृथा नयतोरित्यथ । रघुवीरपङ्क्तिमुखयो श्रीरामरावणयोरश्रान्तम विच्छिन्न यथा । असीमा निर्मर्यादो रण आसीत् । शार्दूलविक्रीडित वृत्तम् ॥

अथ तयोरविश्रान्तविमुक्तदिव्यास्त्रयोराखण्डलवृत्रनिभयोरालूनेषु मार्गणेष्वभङ्गुरपरस्परविवरमार्गणेषु, अविच्छिन्नेषु धनुर्गुणेष्वव्याहतसहजसाहसगुणाधीनेषु, धुरीणेषु, यानेषु निरपायसमराभियानेषु, निर्भिन्ने सायुगीने च रथे निर्वैक्लव्यविजयमनोरथमजायत यशोधनमायोधनम् ॥

अथेति । अथानन्तरम् । आखण्डलवृत्रनिभयो सहस्राक्षवृत्रासुरयोरित्युपमा । 'आखण्डल सहस्राक्ष' इत्यमर । तयोरुभयो रामरावणयोरविश्रान्तविमुक्तदिव्यास्त्रयोरविच्छिन्नप्रयुक्तमहास्त्रयो सतोरभङ्गुर भङ्गरहित यथा तथा परस्परविवराण्यन्योन्यमर्मस्थानानि मार्गयन्त्यन्वेषयन्तीति तथोक्तेषु । कर्तरि ल्युट् । अभङ्गुरेत्यत्र 'भञ्जभास–' इत्यादिना घुरच् । मार्गणेषु सायकेषु 'मार्गणौ सायकार्थिनौ' इत्यमर । आलूनेषु विच्छिन्नेषु सत्सु । 'ल्वादिभ्यश्च' इति निष्ठानत्वम् । तथा धनुर्गुणेषु चापमौर्वीष्वविच्छिन्नेषु विदलितेषु सत्सु अव्याहतोऽप्रतिहत सहजो नैसर्गिकश्च य साहसगुणस्तदधीनेषु तदायत्तेषु सत्सु । 'अधीनो निघ्न आयत्त' इत्यमर । धुरीणेषु धुरंधरेषु । 'ख सर्वधुरात्' इत्यत्र योगविभागात्तत्प्रत्यय । यानेषु श्रीरामरथाश्वेषु, निरपायसमराभियानेषु सत्सु सायुगीने सयुगे सावो । युद्धसमर्थे इत्यर्थ । 'सायुगीनो रणे साधु' इत्यमर । रथे रावणस्यन्दने निर्भिन्ने नितरा विदारिते सति । निर्वैक्लव्य वैक्लव्यरहित विजयो मनोरथो मनोभिलाषो यस्मिंस्तद्यथा तथा । यश एव धन यथा तथा । आयोधन युद्धमजायत जातम् । 'युद्धमायोधन जन्यम्' इत्यमर ॥

तूणीमुखात्त्वरितमुद्धरणे गुणेन
सयोजनेऽप्यथ शरस्य विमोचने वा ।
यत्र व्यलोकि तदधीन इवातिवेगा-
ल्लोकेन राघवकरश्चिरमालुलोके ॥ ८४ ॥

तूणीमुखादिति । तूणीमुखान्निषङ्गकुहरात्त्वरित शीघ्रम् । 'जवोऽथ शीघ्र त्वरितम्' इत्यमर । शरस्य बाणस्योद्धरणे आकर्षणे गुणेन मौर्व्या सयोजने सधाने । 'मौर्वी ज्या शिञ्जिनी गुण' इत्यमर । अथानन्तर विमोचने मोक्षे वा । यत्र यस्मिन् व्यापारे राघवकरो लोकेन द्रष्टृजनेन व्यलोकि दृष्ट । 'लोकृ दर्शने' लुङि चिण । अतिवेगाद्वेगातिशयाद्धेतोस्तदधीनस्तद्व्यापारायत्त इवेति वेगातिशयोक्त्यनुप्राणितोत्प्रेक्षा । चिर चिरकालमालुलोके । सविमर्शाश्चर्यानुसधान दृष्ट इत्यर्थ । कर्मणि लिट् । वसन्ततिलकावृत्तम् ॥

---

१ अश्रान्तमुक्त' इति पाठ २ ' विजय' इति पाठ ३ 'बाणगणेषु विच्छिन्नेषु' इति पाठ ४ ' गुणनिकुञ्चेषु' इति पाठ ५ "समराभिहतिनिर्भिन्ने' इति पाठ ६ 'परस्परगवेषण्य' इति पाठ ७ मुजायतयशोधन ' इति पाठ ८ 'यत्रावलोकिनिशास' इति पाठ

अर्धोदीरितवीरवादमहरद्रामो यदस्त्रैः क्षणा-
त्तेनैवाङ्कुरता मुखेन जगदे शेषं च लङ्कापते ।
साम्ये सत्यपि चारशारमुभयोर्धानुष्कमायाविनो-
र्विच्छिन्नाननदर्शनात्समभवद्व्रीडा रणे रावणे ॥ ८५ ॥

अर्धेति । रामोऽर्धोदीरितवीरवादमर्धोक्तवीरालापं यद्रावणमुखमस्त्रैरहरच्चिच्छेद । क्षणात्क्षणमात्रेणाङ्कुरता कन्दलता तेनैव लङ्कापते रावणस्य मुखेन शेषं पूर्वोक्तवीरालापावशिष्टार्धं च जगदे उक्तम् । अतो धनुः प्रहरणं येषां ते धानुष्का धन्विनः । 'धन्वी धनुष्मान्धानुष्कः' इत्यमरः । 'प्रहरणम्' इति ठक् । 'इसुसुक्तान्तात्कः' इति कप्रत्ययः । तेषां मध्ये मायाविनोर्विचित्रशक्तिसंपन्नयोः । 'अस्मायामेधास्रजो विनिः' इति विनिप्रत्ययः । अथवा धानुष्कौ च तौ मायाविनौ चेति विशेषणसमासः । तयोरुभयो रामरावणयोश्चारवश्चतुराः शारा युद्धगतिविशेषा अस्त्रप्रयोगा वा यस्मिन्कर्मणि तद्यथा भवति तथा । साम्ये सादृश्ये सत्यपि रणे युद्धे विच्छिन्नाननदर्शनाद्रामस्य निरन्तरमुखावलोकनाद्रावणे व्रीडा लज्जा समभवत् । जीवतैव मया सकललोकसमक्षं छिन्नानि शिरांसि पुनर्दृश्यन्ते । धिङ् मे जीवितमित्यात्मनिन्दापूर्वकं रावणो लज्जितवानित्यर्थः । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥

दशाननशरक्षतिक्षरदसृग्झरीबुद्बुदै-
स्तरङ्गितमहेन्द्रकङ्कटसहस्रचक्षुः पथा ।
रणे रघुकुलोद्भवः क्षणममानि वैमानिकै-
र्यथा दशशतेक्षणो बलरुषा कषायेक्षणः ॥ ८६ ॥

दशाननेति । दशाननशरैः रावणप्रयुक्तबाणैर्यानि क्षतानि प्रहरणानि तेभ्यः क्षरन्त्या विगलन्त्या असृग्झर्या रक्तप्रवाहस्य बुद्बुदैरास्फोटैस्तरङ्गितः संजाततरङ्गः । समभिव्याप्त इति यावत् । तरङ्गित इत्यत्र तारकादित्वादितच् । तस्मिन्महेन्द्रकङ्कटे इन्द्रदत्तकवचे सहस्रं चक्षुः पथा सहस्रसंख्याकनेत्रगोलका यस्य स तथोक्तः । 'बहुव्रीहौ—' इत्यादिना समासान्तः । रणे रघुकुलोद्भवः श्रीरामः विमाने चरन्तीति वैमानिकैर्देवैः । 'चरति' इति ठक् । बले बलासुरे रुषा रोषेण कषायेक्षणः सरक्तलोचनः । दशशतेक्षणो यथा सहस्राक्ष इवेत्युत्प्रेक्षा । क्षणं क्षणमात्रम् । अनन्तरं तत्संबन्धाभावादिति भावः । अमान्यवबुद्धः । मन्यते कर्मणि लुङ् । इन्द्रकवचसंबन्धात्तत्र सहस्राक्षेण सदृक्षशोणितबुद्बुदसंबन्धाच्च तथात्वेनोत्प्रेक्षित इत्यर्थः । एतेन स्मरणं ध्वन्यते । पृथ्वीवृत्तम् ॥

तदनु वारुणेन वैश्वानरं वैनतेयेन वातधयं वायव्येन वारिदं प्रभाकरेण तामिस्रं माहेन्द्रेण दानवं माहेश्वरेण वैष्णवं च परस्पर-

---

१ 'चातुरीभिरुभयोः' इति पाठः. २ 'विच्छिन्नाननदर्शनेन समभूत्' इति पाठः. ३ 'रघुकुलोद्वहः' इति पाठः. ४ 'नैशाकरेण' इति पाठः. ५ 'वैष्णवीयेन माहेश्वरं च' इति पाठः.

कुलविशसनहेतो कूटधर्मानुवृत्ते-
र्दशमुख! मम यावज्जीवमासीत्कलङ्क ॥ ८९ ॥

अयीति। अयि दशमुख हे रावण! समानि तुल्यतयानुभोक्तव्यानि च तानि सुखदु खानि च तैरन्वितम्। मद्विनाभावेन सुखदु खानुभवतत्परमित्यर्थ। बन्धुवं पुत्रमित्रकलत्रादिवन्धुसमूहम्। तथा सहज सहोदर भवन्तमपि साहसेनाविवेकेन मुक्त तत्त्यजत। तथा कुलविशसनहेतोर्वंशक्षयकरस्य कूटधर्मे सहज भ्रातर परित्यज्यान्य समाश्रयणरूपकपटसमाचारेऽनुवृत्तिरनुसरण यस्य। मम यावज्जीव जीवितपर्यन्तम् 'यावदवधारणे' इत्यव्ययीभाव। कलङ्क स्वस्यामवनार्थ भ्रातर घातितवानितिलेवरूपोऽपवाद आसीत्। 'कलङ्कोऽङ्कापवादयो' इत्यमर। मालिनीवृत्तम्॥

आर्यस्य रक्षितुमसूननुज स एक
प्राणानमुञ्चत पर युधि कुम्भकर्ण।
त्वज्जीवहृत्स्वयमहं निजजीवहेतो
रद्यापि हन्त सहते हतको विधिर्माम्॥ ९०॥

आर्यस्येति। आर्यस्य पूज्यस्य भवतोऽसून् प्राणान् रक्षितु त्रातुमनुज स प्रसिद्ध एक कुम्भकर्ण पर कुम्भकर्ण एव प्राणान्युधि समित्यमुञ्चतात्यजत्। स एव धन्य इति भाव। अह तु निजजीवहेतो। आत्मप्राणत्राणार्थमित्यर्थ। 'षष्ठी हेतुप्रयोगे' इति षष्ठी। स्वय साक्षात्त्वज्जीवहृत्त्वत्प्राणापहारी। अत। अद्येदानीमपि। हतक पा इत्युपालम्भोक्ति। 'सादृश्ये क'। विधिर्दैव मामेवंविधद्रोहिण सहते मृष्यति हन्त ईदृगनुचितकारिणोऽपि मम मारणवैमुख्येन तूष्णी तिष्ठति विधिरिति विषाद इत्यर्थ वसन्ततिलकावृत्तम्॥

इत्येवमसिन्विलपति विदितवृत्तान्ता शुद्धान्तात्करुणमारटन्ती भिरन्तरितयूथपाभि करिणीभिरिव तरुणीभि सह समागत्य मध्येसमरमापतितमशनिहतमिव मन्दर दशकधर नाथ निरीक्ष्य निहतोपघ्नेव लता निपतन्ती विलपन्ती नाथ नाथेत्यपरिमेयविषाद निर्षादाहतदयितविधुरीकृतकुररीवामन्दं चक्रन्द मन्दोदरी॥

इतीति। इत्येवमनया रीत्यास्मिन्विभीषणे विलपति सति। विदितो विज्ञापितो वृत्तान्तो रावणसहारवार्ता यस्या सा तथोक्ता। अत एवान्तरितयूथपाभिर्विनष्टयूथनाथाभि करिणीभि कुञ्जरीभिरिवेत्युपमा। करुणशब्दात्कृपणवचनात् अर्शआद्यच्। करुण श्रोतॄणा शोकजनकमारटन्तीभिराक्रोशन्तीभिस्तरुणीभि सह अन्त पुरस्त्रीभि साकम्। शुद्धान्तादवरोधात्समागत्य। 'शुद्धान्तश्चावरोधश्च' इत्यमर। मध्येसमर

१ 'मम' इति पाठ २ 'शुद्धान्तात्सकरुण' इति पाठ ३ 'समम्' इति पाठ
४ 'समापत्य' इति पाठ ५ 'दशकधर समीक्ष्य' इति पाठ ६ 'विषादाहता' इति पाठ

समरस्य मध्ये । रणमध्यदेश इत्यर्थ । 'पारे मध्ये षष्ठ्या वा' इत्यव्ययीभाव । तत्स-नियोगादेकारत्व मध्यशब्दस्य । अशनिहत वज्रविदारित मन्दर मन्दराख्यपर्वतमि-त्युपमा । आपतित निपतित नाथ प्राणेश्वर दशकधर रावण निरीक्ष्य निहतोपमा दृष्टि छिन्नोपाश्रयवृक्षा । 'स्यादुपनोऽन्तिकाश्रये' इत्यमर । लतेव निपतन्ती भुवि निपतिता निषादेनाहतो विद्धो दयित प्रियो यस्या सा । अत एव विधुरीकृता विह्वली-कृतेति विशेषणसमास । अथवा निषादाहतदयितेन विधुरीकृता विश्लिष्टीकृता । 'विधुर प्रत्यपेते स्यात्कष्टविश्लिष्टयोरपि' इति वजयन्ती । अभूततद्भावे च्वि । 'अस्य च्वौ' इति दीर्घ । कुररीवोत्क्रोशसमाक्रनेव । 'उत्क्रोशकुररौ समौ' इत्यमर । अपरिमेयविषादा निरवधिकशोका सती मन्दोदरी रावणाग्रमहिषी । नाथ नाथेति प्रिय प्रियेति । वीप्साया द्विर्भाव । अमन्दमुच्चैश्चक्रन्द विचुक्रुशे । विललापेत्यर्थ ॥

तत्प्रकारमेवाह—

या वीक्षिताजनि पुरा यमराजधानी
वीर[1] त्वया सकलदिग्विजयोत्सवेषु ।
तामद्य दुर्विधिवलेन समस्तलोक-
साधारण. पुनरुपैष्यसि हा किमेतत्[2] ॥ ९१ ॥

येति । हे वीर ! पुरा पूर्वं त्वया सकलदिग्विजयोत्सवेषु समस्तदिग्विजययात्रा-महोत्सवेषु या यमराजधानी यमपुरी वीक्षिता दृष्टाजनि जाता ता यमराजधानी-मद्येदानी दुर्विधिबलेन दुष्टदैववशेन समस्तलोकसाधारण सकलजनसाधारण सन् पुनर्भूयोऽप्येक उपैष्यसि प्राप्स्यसि । एतदवस्थान्तर किम् । हेति विषादे । 'हा विषादशुगर्तिषु' इत्यमर । वसन्ततिलकावृत्तम् ॥

जनक स्वयं दनुजवरनायको
दयितो जगत्रितयजैत्रशासन ।
तनय पुरंदरजयीति गर्विता
विधिनाहमेवमधुना विडम्बिता ॥ ९२ ॥

जनक इति । जनको मम पिता मय । स्वय साक्षात् दनुजवरनायको दानव-कुलश्रेष्ठ । तथा दयित प्रियतम । जेतैव जैत्रम् । जेतृशब्दात्तृन् तात्प्रज्ञादित्वा-त्स्वार्थेऽण्प्रत्यय । जगत्रितयस्य त्रैलोक्यस्य जैत्र जयशील शासनमाज्ञा यस्य स तथोक्त । तथा तनय । पुरंदर जयतीति पुरदरजयीन्द्रजित् । इत्येवप्रकारेणाह गर्विता सजातगर्वा । जातेति शेष । अधुनेदानीं तु विधिना दैवेन । एव परिदृश्यमानप्रका-रेणाह विडम्बितानुकृता । सर्वसक्षयेणैकैव परिशेषितास्मीत्यर्थ । तथा च रामायणे— 'पिता दानवराजो मे भर्ता मे राक्षसेश्वर । पुत्रस्तु शक्रनिर्जेता इत्यह गर्विता भृशम् ॥' इति । मञ्जुभाषिणीवृत्तम् ॥

---

१ 'निखिल' इति पाठ । २ 'किमेतत्' इति पाठ ।

राजन्यधर्मविदुषोऽपि रघूद्वहस्य
हत्वा यथाग्रजमथानुजपट्टबन्ध ।
आरभ्य वालिनमसशयमाविरासी-
दिक्ष्वाकुवंशसहज॰ कथमेष धर्म ॥ ९३ ॥

राजन्येति । राज्ञोऽपत्यानि पुमासो राजन्या क्षत्रिया । 'राजश्वशुराद्यत्' इति यत्प्रत्यय । राज्ञोऽपत्ये जातिग्रहण साधु । तेषा धर्मविदुषो धर्मज्ञस्यापि रघूद्वहस्य श्रीरामस्य यथा यद्वदग्रज हत्वा । अथानन्तरमनुजपट्टबन्धोऽनुजस्य साम्राज्याभिषेको वालिनमारभ्य असशय नि सदेहम् । अर्थाभावेऽव्ययीभाव । आविरासीत्प्रादुरभूत् । एषोऽय धर्म कथ कुतो वा । इक्ष्वाकुवंशस्य परमधर्मिष्ठस्येक्ष्वाकुकुलस्य सहजो नियत । न सहज एवेत्यर्थ । अत इक्ष्वाकुकुलावतसस्य श्रीरामस्याय न धर्म इति भाव । वस ततिलकावृत्तम् ॥

अहह निहता लङ्का वालानलेन हनूमत
परमवनिजापातिव्रत्यानलेन भवानपि ।
सुखमहमिहासीना शोकानलेऽपि यदीदृशे
प्रभवति न मा हन्तुं प्राय स एष चितानल ॥ ९४ ॥

अहहेति । अहहेति खेदे । 'अहहेत्यद्भुते खेदे' इति विश्व । तदेवाह—हनूमतो वालानलेन लङ्का परमत्यन्त निहता दग्धा । अवनिजाया सीताया पातिव्रत्य पतिव्रताधर्म एवानलस्तेन भवानपि निहत अह त्विहेदानीमीदृशेऽनिर्वाच्ये शोकानले सति यद्यपि सुख निर्विचारमासीनावस्थिता । दाहकाले कथमासीनेत्यत आह—स एष सोऽय चितानलश्चिताग्नि प्रायो भूम्ना मा हन्तु नाशयितु न प्रभवति समर्थो न भवति । कथमन्यथात्मान न दहतीति भाव । हरिणीवृत्तम् ॥

तदहमिदानीं सायंदिने भगवत सवितु प्रभेव प्रविश्य जातवेदस चन्द्रिकेव चन्द्रमस तडिदिव तडिद्वन्तं भवन्तमनुसरन्ती निर्वापयामि निरन्तरविरहदहनदह्यमानमात्मानम् ॥

तदिति । तत्तस्मात्कारणादिदानीमह सायदिने सायकाले । सायमित्यव्यय दिन शब्देन सुप्सुपेति समस्यते । भगवत पूज्यस्य सवितुरादित्यस्य प्रभा द्युतिरिव जात वेदो हिरण्य यस्मात्त जातवेदसमग्निम् । 'जातवेदास्तनूनपात्' इत्यमर । प्रविश्य । सवितृप्रभाया सायमग्निप्रवेशे 'आदित्योऽस्तमयन्नग्निमनुप्रविशति' 'अस्तयमग्निं वा आदित्य साय प्रविशति' इत्यादिश्रुतिरेव प्रमाणम् । चन्द्रमस चन्द्र चन्द्रिका कौमुदीव तथा । तडितोऽस्य सन्तीति तडिद्वान्मेघ । 'तसौ मत्वर्थे' इति भसज्ञाया पदकार्य न भवति । किंतु 'मय' इति मतुपो मकारस्य वकार । अपदत्वान्न जश्त्वम् ।

---

१ 'वालिमनय कथम्' इति पाठ २ 'शोकानलेन' इति पाठ ३ 'चिन्तानल' इति पाठ ४ 'सायतनसमय इव सवितु प्रभा भगवति प्रविश्य' इति पाठ ५ 'जातवेदसि' इति पाठ

तडिद्दिवेत्युपमा। भवन्तमनुसरन्त्यनुवर्तमाना चितातिरोहणेनानुगच्छन्ती सती निरन्तरविरहदहनेनाविच्छिन्नवियोगाग्निना दह्यमानं ताप्यमानमात्मानं देहं निर्वापयामि सुखयामि। त्वया साकं प्रसिद्धाग्निप्रवेशमन्तरा तादृग्विरहशोकानलान्तिसंतापस्य निर्वाणासंभवात्। 'आर्तार्ते मुदिते हृष्टा प्रोषिते मलिना कृशा। मृते म्रियेत या नारी सा स्त्री ज्ञेया पतिव्रता॥' इति स्मरणात् पतिव्रताधर्मत्वाच्चेति भावः। एतेन प्रसिद्धानलापेक्षया विरहानलस्यात्यन्तसंतापकरत्वं सूच्यते॥

इत्यादिकरुणपरिदेवनवतीं प्रजावतीं निवृत्य निर्वर्त्य च निजाज्ञया निशाचरपतेर्यथाविधि समेधं पितृमेधं सविधमेधमानविषादं विभीषणमशेषराजाधिपतिं विधातुमखिलतीर्थाहृतैरम्भोभिरम्भोधर इव दावदहनाकुलं वनस्पतिं रघुपतिरभ्यषिञ्चत्॥

इतीति। इत्यादि एवमादि करुणापरिदेवनवतीं शोतॄणां शोकजनकविलापवतीं प्रजावतीं भ्रातृजायां मन्दोदरीम्। 'प्रजावती भ्रातृजाया' इत्यमरः। निवृत्यारोहणाग्निनिवेशान्निषिध्य निजाज्ञया।—'मरणान्तानि वैराणि निवृत्तं नः प्रयोजनम्। क्रियतामस्य संस्कारो ममाप्येष यथा तव॥' इत्यादिरामायणोक्तरीत्या स्वनिदेशवचनेन निशाचरपतेः रावणस्य यथाविधि यथाशास्त्रम्। मेधा बुद्धिविशेषः। श्रद्धेति यावत्। तया सहितं यथा तथा पितृमेधं पितृयज्ञम्। 'प्रजापतिरश्वमेधमसृजत' इत्यादौ मेधशब्दस्य यागपरत्वेन व्याख्यानात्। निर्वर्त्य कृत्वा च। सविधम्। समीप इत्यर्थः। एधमानविषादं प्रवर्धमानखेदं विभीषणमशेषराज्याधिपतिं लङ्कासकलसाम्राज्याधिपतिं विधातुं कर्तुं रघुपतिः श्रीरामोऽखिलतीर्थेभ्योऽशेषपुण्यतीर्थेभ्य आहृतैरानीतैरम्भोभिर्दावदहनाकुलं वनवह्निसंतापितं वनस्पतिं द्रुमम्। 'वनस्पतिर्वृक्षमात्रे विना पुष्पैः फलद्रुमे' इति विश्वः। अम्भो ददातीत्यम्भोधरो मेघ इव। अभ्यषिञ्चदभिषिक्तवान्॥

अथ दशरथनन्दनाभिषेका-
दधिगतराज्यपदो विभीषणोऽयम्।
अनुदिनमभिवृद्धमण्डलोऽभू-
दरुणकरामृतपूर्णो यथेन्दुः॥९५॥

अथेति। अथानन्तरं दशरथनन्दनाभिषेकाच्छ्रीरामविरचितमूर्धाभिषेकादधिगतं प्राप्तं राज्यपदं साम्राज्यस्थानं यस्य स तथोक्तः। 'पदं व्यवसितत्राणस्थानलक्ष्माङ्घ्रिवस्तुषु' इत्यमरः। अयं विभीषणोऽनुदिनं दिने दिने। वीप्सायामव्ययीभावः। अरुणकराः सूर्यकिरणा एव अमृतं तेन पूरणमाप्यायनं यस्य स तथोक्तः। इन्दुर्यथा इन्दुरिव। अभिवृद्धं प्रवृद्धं मण्डलं राष्ट्रं बिम्बश्च यस्य स तथोक्तोऽभूत्। इन्दोररुणकरयुक्तत्वमुक्त

१ 'निशिचरपतेर्यथाविधि निजाज्ञया पितृमेधमनेन सविधम्' इति पाठः २ 'तीर्थोपहृतैरम्भोभिः' इति पाठः ३ 'दावानलाकुलं' इति पाठः ४ 'पूरणादिवेन्दुः' इति पाठः

वराहमिहिरेण—'सलिलमये शशिनि रवेर्दीधितयो मूर्च्छितास्तमो नैशम् । क्षपयन्ति दर्पणोदरनिहिता इव मन्दिरस्यान्तः ॥' इति । श्लेषसंकीर्णेयमुपमा पुष्पिताग्रावृत्तम्—'अयुजि नयुगरेफतो यकारो युजि च नजौ जरगाश्च पुष्पिताग्रा' इति लक्षणात् ॥

तत,

तत इति । ततो विभीषणाभिषेकानन्तरम् ।

सीतामुदीक्ष्य निभृतेन विभीषणेन
नीतामुदारगुणरूपवतीं सतीनाम् ।
देवस्य तत्क्षणमभूद्दशकण्ठकष्टा-
मानन्दशोकरसबन्धुरमन्तरङ्गम् ॥ ९६ ॥

सीतामिति । निभृतेन निश्चितेन । करणत्रितयपरिशुद्धेनेत्यर्थः । विभीषणेन नीता समीपं प्रापिता सतीनां स्त्रीणां मध्ये उदाराणि गम्भीराणि गुणरूपाणि गुणाः सौशील्यादयो रूपं सान्दर्यं चास्याः सन्तीति तथोक्ता निष्कलङ्का दशकण्ठकष्टा रावणापहृता सीतामुदीक्ष्य दृष्ट्वा तत्क्षणम् । तस्मिन्क्षण इत्यर्थः । देवस्य स्वामिनः श्रीरामस्यान्तरङ्गमन्तःकरणमानन्दः सीतादर्शनजनितहर्षः शोकः ईदृशीमिमां दृष्ट्वा दुराचारो रावणः कथं तूष्णीं स्थास्यतीति दुःखम् । अथवा एतावन्तं कालमनन्त-परिक्लिष्टेयमभूदिति विषादः । तावेव रसौ ताभ्यां बन्धुरं परिपूर्णमभूत् । वसन्ततिलकावृत्तम् ॥

अनन्तरमरुन्धतीव पवित्रचारित्रनिधेरधिदेवता पतिदेवतेयमनादिपुंसोऽपि परस्य मर्त्यधर्मेण प्रत्यायनाय नायकस्य पुरः पुरंदरमुखान्बर्हिर्मुखान्पुरस्कृत्य भगवन्तमरविन्दासनमिन्दुकलेव पुनरदेप्यन्ती तपनमिव दहनमनुजगाहे ॥

अनन्तरमिति । अनन्तरं श्रीरामस्यानन्दशोकावेशानन्तरमियं सीता अरुन्धती वसिष्ठधर्मपत्नीवेत्युपमा । पवित्रचारित्रं परिशुद्धमाचार एव निधिर्निक्षेपस्तस्याधि-देवताधिष्ठानदेवता । नित्यं निरतिशयनिर्मलाचारपरिपूरितेत्यर्थः । तथा पतिदेवता परमपतिव्रता । परस्य परमात्मनोऽनादिपुंसः पुराणपुरुषस्यापि नायकस्य पत्युः श्रीरामस्य पुरो मर्त्यधर्मेण । स्वयं मर्त्यत्वेनावतीर्णत्वादिति भावः । प्रत्यायनाय विश्वासोत्पादनार्थम् । 'प्रत्ययोऽधीनशपथज्ञानविश्वासहेतुषु' इत्यमरः । पुरंदरमुखानिन्द्रादीन्बर्हिर्हुताशो मुखं येषां तान्देवान् । 'बर्हिः कुशहुताशयोः' इति विश्वः । 'अग्निमुखा वै देवाः' इति श्रुतेः । तथा भगवन्तं पूज्यं षड्गुणैश्वर्यसंपन्नं वा । अरविन्दा

---

१ 'तत' इति नास्ति क्वचित् २ 'नीताम्' इति पाठः ३ 'सीताम्' इति पाठः ४ 'शीलवतीम्' इति पाठः ५ 'दशकन्धरार्ते' इति पाठः ६ 'तदनन्तरम्' इति पाठः ७ 'निधि' इति पाठः ८ 'पुंसोऽपि मत्यधर्मेण' इति पाठः ९ 'पुर' इति नास्ति क्वचित् १० 'अवजगाहे' इति पाठः

सत ब्रह्माण च पुरस्कृत्य पुरोधाय । ता साक्षीकृत्येत्यर्थ । तेषा तदा सनिहितत्वादिति भाव । इन्दुकला चन्द्रकलेव पुनर्भूयोऽपि उदेष्यन्ती सती तपन सूर्यमिव । दहनमग्निमनुजगाहे प्रविवेश । इन्दुकलाया कुह्वा तपनप्रवेश आगमसिद्ध ॥

प्राविक्षदर्चिषि पर निजशुद्धिहेतो-
देवी विशुद्धचरिता जनकस्य पुत्री ।
अहश्चिर हि यदपावनवस्तुसङ्गा-
त्त्यक्त स्वय तदमुना दमुना बभूव ॥ ९७ ॥

प्राविक्षदिति । विशुद्धचरिता परमपवित्रचरित्रा देवी पूज्या जनकस्य पुत्री जानकी निजशुद्धिहेतो । आत्मविशुद्ध्यर्थमेवेत्यर्थ । 'षष्ठी हेतुप्रयोगे' इति षष्ठी । अर्चिषि ज्वलने प्राविक्षत्प्रविष्टवती । विशतेर्लुङ् । 'शल इगुपधादनिट क्स' इति क्सादेश । दमुना ज्वलनस्तु । 'सप्तार्चिर्दमुना शुक्र' इत्यमर । चिरम् । चिरकालमारभ्येत्यर्थ । अपावनवस्तुसङ्गादपवित्रवस्तुसपर्कात् । स्वस्य सर्वभक्षकत्वादिति भाव । यदहो दुरितम । सपादितमिति शेष । 'अहो दुरितदुष्कृतम्' इत्यमर । तदित्यव्ययं तृतीयार्थे । तेनेत्यर्थ । अहसा स्वय त्यक्तो विमुक्तो बभूव । आत्मविशुद्ध्यर्थं प्रविष्टाया परमपतिव्रताया जनकपुत्र्या तत्सपर्कात्स्वय सकलदुरितविमुक्तिद्वारा परिशुद्धोऽभूदिति महदेतदाश्चर्यमित्यर्थ । अत्र दमुनसो दुरितसबन्धनाद्विमुक्त्योरसबन्धेऽपि तत्सबन्धोक्तेरतिशयोक्तिभेद । एतेन ज्वलनापेक्षयाप्यत्यन्तपवित्रत्वमस्या व्यज्यते ॥

विशुद्धशीलामनलेन सङ्गाद्विदेहजा तत्र विलोक्य सीताम् ।
प्रभा पुन प्रत्युषसीव पूषा प्रत्यग्रहीत्सोऽग्रसरो रघूणाम् ॥ ९८ ॥

विशुद्धेति । तत्र तस्मिन्समये रघूणामग्रसरो रघुनायक स श्रीराम अनलेन सङ्गादग्निसपर्काद्धेतो विशुद्धशीला परमपावनसमाचाराम् । विशेषणमेतत्प्रभायामपि योज्यम् । विदेहजा जनकमहाराजपुत्रीम् । कुलीनामित्यर्थ । अयोनिजामिति च गम्यते । सीता विलोक्याल्हादरेण दृष्ट्वा पूषा सूर्य । प्रत्युषस्युष काले । 'उष प्रत्युषसी अपि' इत्यमर । प्रभा निजशोभामिव । पुन प्रत्यग्रहीत्परिगृहीतवान् । उपमालकार । एतेनानयोरत्यन्ताविनाभावसबन्धो व्यज्यते । वृत्तमुपजाति ॥

अथ दाशरथिरधिगतनिजप्रशसाविधिना विधिना पुर प्रदर्श्यमान विमानगत महारथ दशरथ प्रणिपत्य प्रपद्य शिरसि तदनुशासन

१ 'पवित्र' इति पाठ २ 'जनकेन्द्रपुत्री' इति पाठ ३ 'अनलानुषङ्गात्' इति पाठः. ४ 'पर्यग्रहीत्साग्रसर' इति पाठ ५ 'उदारधीरधिगत' इति पाठः. ६ 'प्रदर्श्यमानम्' इति पाठ ७ 'विमानाधिगतमहारथम्' इति पाठ ८ 'प्रतिमान्य च', 'प्रतिपद्य' इति पाठौ.

पाकशासनवरप्रत्युज्जीवितैः [1]प्रमुदितैर्हरिभिरनुगम्यमानः प्रमोदमानमनाः सुग्रीवेण सह [2]भाषमाणं विभीषणं सकरुणम्[3]आलोकयन्ननुजेन [4]सीतया च सममयोध्यामभिगन्तुकामः [5]कामचरं विमानवरमारोहत् [6]किमपि कौबेरम् ॥

अथेति । अथ सीतापरिग्रहानन्तरम् । दाशरथिः श्रीरामोऽधिगतः प्राप्तो निःप्रशंसाविधिरात्मस्तुतिविधानं येन स तथोक्तेन । 'भवान्नारायणो देवः श्रीमांश्चक्रायुधः प्रभुः । एकशृङ्गो वराहस्त्वं भूतभव्यसपत्नजित् ॥' इत्यादिना मानं स्तुवतेत्यर्थः । विधिना ब्रह्मणा पुरोऽग्रे प्रदर्श्यमानम् । एषोऽयं तव पिता दशरथस्त्वद्दर्शनार्थमागत इति हस्तनिर्देशेन लोचनगोचरीक्रियमाणमित्यर्थः । विमानगतं व्योमयानारूढम् । 'व्योमयानं विमानोऽस्त्री' इत्यमरः । महारथं महामानं दशरथं प्रणिपत्य नमस्कृत्य तस्य दशरथस्यानुशासनम् । 'कृतं कर्म यशः श्लाघ्यं प्राप्तं ते शत्रुसूदन । भ्रातृभिः सह राज्यस्थो दीर्घमायुरवाप्नुहि ॥' इत्याज्ञावचनमित्यर्थः । शिरसि प्रपद्य प्राप्य । अभ्युपगम्येति यावत् । पाकशासनवरेणेन्द्रदत्तवरेण प्रत्युज्जीवितैरनुप्राणितैः । अत एव प्रमुदितैरनुगम्यमानः प्रमोदमानमनाः प्रहृष्यमाणान्तःकरणः । तथा सुग्रीवेण सह भाषमाणं सौहार्देन किमपि सल्पन्तं विभीषणं सकरुणं सदयमालोकयन्पश्यन् । अनुजेन लक्ष्मणेन सीतया च सममयोध्यां निजराजधानीमभिगन्तुकामो जिगमिषुः सन् । 'तुं काममनसोरपि' इति तुमुनो मकारलोपः । कामप्यनिर्वाच्यं[?] कौबेरं कुबेरसंबन्धिनम् । 'तस्येदम्' इत्यण् । कामचरं स्वैरचारिणं विमानवरं पुष्पकाख्यव्योमयानश्रेष्ठमारुरोहाधिष्ठितवान् ॥

आरुह्य पुष्पकमयं विदितानि तानि
लङ्कोपकण्ठदशकण्ठरणाङ्गणानि ।
सिन्धुं गभीरमपि सेतुनिबन्धनं च
संदर्शयन्[7]मृगदृशः स जगाम रामः ॥ ९९ ॥

आरुह्येति । सोऽयं रामः पुष्पकमारुह्य तानि पूर्वोक्तचरितानि विदितानि प्रसिद्धानि लङ्कोपकण्ठे लङ्कापुरनिकटे यानि दशकण्ठरणाङ्गणानि रावणसमरभूमयस्तानि च । गभीरं गाम्भीर्यगुणयुक्तं सिन्धुमपि समुद्रं च सेतुनिबन्धनं च मृगीदृशः सीतायाः संदर्शयंस्तदेतदिति प्रदर्शयञ्जगाम । वसन्ततिलकावृत्तम् ॥

उपरि यथा यथा मणिविमानमुदञ्चति न-
स्तरणि तथा तथा विपुलतामुपयाति नभः ।
महिवलये तु पल्वलमवेक्ष्य महाम्बुनिधिं
पवनभुवे निवेद्य च हसन्ति परे हरयः ॥ १०० ॥

---

१ 'प्रमुदितैः' इति नास्ति क्वचित् २ 'सभाषमाणो' इति पाठः ३ 'अवलोकयन्' इति पाठः ४ 'च सीतया' इति पाठः ५ 'रामः खेचरम्' इति पाठः ६ 'किमपि' इति पाठः ७ 'मृगदृशम्' इति पाठः

उपरीति । हे तरुणि मैथिलि, नोऽस्माकं सबन्धि मणिविमानं रत्नखचितव्योमयानम् । यथा यथा येन येन प्रकारेण । वीप्सायां द्विर्भावः । उपर्युपरि उदञ्चति गच्छति तथा तथा तेन तेन प्रकारेण । पूर्ववद्विर्भावः । नभोऽन्तरिक्षम् । विपुलतां विशालतामुपयाति । अनन्तत्वात्तथा प्रतीयत इत्यर्थः । महिवलये भूमण्डले तु । 'ङ्यापोः संज्ञाछन्दसोर्बहुलम्' इति महीशब्दस्य ह्रस्वः । महाम्बुनिधिं महासमुद्रं पल्वलमल्पसरः प्रायमवेक्ष्य दृष्ट्वा । पल्वलमिवेत्युत्प्रेक्षा । अवपूर्वादीक्षतेः क्त्वो ल्यबादेशः । दूरस्थस्य महतोऽप्यल्पतया प्रतीतेर्लोकप्रसिद्धत्वादिति भावः । पवनभुवे हनूमते निवेद्य प्रदर्श्य च परे अन्ये वानरा हसन्ति स्म । कृत्स्नोऽप्यम्बुनिधिरेव प्रतिभाति, तदेकदेशोल्लङ्घनेन तव का प्रतिष्ठेत्यभिप्रायेण परिहसन्तीत्यर्थः ॥

अथ तत्तत्स्थानानि प्रदर्शयिष्यन् सीतां सबोधयति—

प्रिये विदेहराजनन्दिनि, विनतानन्दनमप्यतिशेते विमानवेगः ॥

प्रिये इति । हे प्रिये, विदेहराजनन्दिनि जनकनन्दिनि सीते, विमानवेगो व्योमयानरयो विनतानन्दनं गरुत्मन्तमप्यतिशेते । ततोऽप्यतिवेगेन गच्छतीत्यर्थः । 'गरुत्मान् गरुडस्तार्क्ष्यो वैनतेयः खगेश्वरः' इत्यमरः ॥

तदेव प्रतिपादयति—

तथा हि,[1]

तथा हीति । प्रतिपादनप्रकारमेवाह—

यद्यद्दूरे पुरः पश्यन्निच्छामि तव शंसितुम् ।
तत्तदन्वगपि द्रष्टुमपि वक्तुं न पार्यते ॥ १०१ ॥[2]

यद्यदिति । पुरः पुरस्तात् । दूराद्यद्यद्वस्तु स्थानं वा पश्यन् तव शंसितुं कथयितुमिच्छामि तत्तद्वस्तु स्थानं वा अन्वक् पश्चाद्द्रष्टुमपि तथा वक्तुमपि न पार्यते न शक्यत इति वेगातिशयोक्तिः । तथापि वक्ष्यामि शृण्विति वाक्यशेषः ॥

तरुणि धरणीसुते, पश्य ऋष्यमूकोऽयम् । बिम्बाधरे, पम्पासर इदम् । कम्बुकण्ठि, कबन्धनिधनभूरियम्[3] । करभोरु, खरादिकलहस्थानमिदम्[4] । मधुरालापिनि, मम पर्णशालेयम् । मत्तेभगामिनि, मायामृगमृगयावनमिदम् । कुटिलायतकुन्तले, गोदावरीयम् । कुम्भिकुम्भस्तनि, कुम्भसम्भवायतनमिदम् । विधुमुखि, विराधविध्वंसनभूमिरियम्[5] । कञ्जलोचने, महामुनेरत्रेराश्रमपदमिदम्[6] । विदेहराज-

[1] 'तथा हि' इति नास्ति क्वचित् [2] 'द्रष्टुं तत्क्षणेनावपार्यते' इति पाठः [3] 'निधनभूः' इति पाठः [4] 'स्थलम्' इति पाठः [5] 'इन्दुमुखि, विराधविध्वंसनवनमहीयम्' इति पाठः [6] 'विपुलविलोचने' इति पाठः

पुत्रि, चित्रकूटोऽयमिति विविधा कथाः कथयन्नेवायमञ्जसा भागीरथीपरिसरगतं भरद्वाजमुनेः प्रशान्तं पावनं तपोवनमैयासीत्[1] । अभाषत च मैथिलीम् ॥

तरणीति । हे तरुणि सुन्दरि, धरणीसुते भूपुत्रि सीते, अयं परिदृश्यमानः ऋष्यमूकः ऋष्यमूकाख्यपर्वतस्तं पश्यावलोकय । हे बिम्बाधरे बिम्बोष्ठि, पम्पासर इदम् । यत्र मया रावणापहरणसमये यस्य तीरे त्वद्विरहवेदनया बहु विलपितमिति भावः । हे कम्बुकण्ठि शङ्खसदृशग्रीवे, 'अङ्गगात्रकण्ठेभ्यश्च' इति ङीप् । एतेन महाभाग्यलक्षणसंपत्तिः सूच्यते । तदुक्तं सामुद्रिकशास्त्रे—'स्याद्रोमवर्जितमुरो मृदुलाङ्गनाना ग्रीवा च कम्बुनिचिता च सुखानि दत्ते' इति । कम्बुनिचिता त्रिरेखाव्याप्तेत्यर्थः । इयमेषा कबन्धस्य कबन्धाख्यदानवस्य निधनभूर्विध्वंसनस्थानम् । येन सुग्रीवसख्यं तत्प्राप्तिसाधनमुपदिष्टमिति भावः । करभाविवोरू यस्यास्तस्याः संबुद्धिः हे करभोरु । 'ऊरूत्तरपदादौपम्ये' इत्यूङ्प्रत्ययः । अत एव ह्रस्वः । 'मणिबन्धादाकनिष्ठं करस्य करभो बहिः' इत्यमरः । इदं खरादीनां कलहस्थानं युद्धभूमिः । एतदादि त्वया दृष्टचरमिति भावः । हे मधुरालापिनि मधुभाषिणि, इयं मम पर्णशाला । अयमावयोरुटज इत्यर्थः । हे मत्तेभगामिनि मन्दयाने, इदं मायामृगस्य मायामृगरूपधारिणो मारीचस्य मृगयावनम् । तद्धननकाननमित्यर्थः । कुटिलाकुञ्चिता नता । तथाभूताया एव मोहनत्वात् । आयता दीर्घा च कबरी केशपाशो यस्यास्तस्याः संबुद्धिः हे कुटिलायतकबरि, 'कबरी केशपाशः' इत्यमरः । 'जानपद–' इत्यादिना ङीप् । इयं गोदावरी । हे कुम्भिकुम्भस्तनि करिकुम्भपृथुलकुचे । 'स्वाङ्गाच्चोपसर्जनादसंयोगोपधात्' इति ङीप् । इदं कुम्भसंभवायतनमगस्त्याश्रमः । 'अगस्त्यः कुम्भसंभवः' इत्यमरः । हे विधुमुखि चन्द्रानने, पूर्ववत् ङीप् । इयं विराधस्य विध्वंसनभूमिर्विनाशस्थानम् । हे कञ्जलोचने पद्मनयने, इदं महामुनेर्मुनिपुंगवस्यात्रेराश्रमपदं तपोवनस्थानम् । हे विदेहराजपुत्रि जनकनन्दिनि, अयं चित्रकूटपर्वतः । इत्यनेन प्रकारेण विविधा नानाप्रकाराः कथा आलपवाच । 'चिन्तिपूजिकथिकुम्बिचर्चश्च' इत्यङ्प्रत्ययः । कथयन्नञ्जसैवायं श्रीरामोऽञ्जसा द्रुतं भागीरथीपरिसरे गङ्गाप्रान्तभुवि । 'पर्यन्तभूः परिसरः' । भरद्वाजमुनेः संबन्धि । प्रशान्तं प्रसन्नम् । निर्वैरमित्यर्थः । पावनं पवित्रं चेति मिथो विशेषणविशेष्यभावविवक्षायाम् 'विशेषणं विशेष्येण बहुलम्' इति समासः । तपोवनमाश्रममयासीत् । प्राविशदित्यर्थः । यातेर्लुङ् । 'यमरमनमातां सक्च' इति सगागमः । 'अस्तिसिचोऽपृक्ते' इतीडागमः । मैथिलीं चाभाषतावोचत ॥

उक्तप्रकारमेवाह—

> **प्रसुप्तबर्हिणश्वासपारणासुकृती हरिः[2] ।**
> **कण्डूविनोदनोत्कण्ठी कण्ठीरवनखैर्मृगः[3] ॥ १०२ ॥**

---

१ 'आयासीत्' इति पाठः   २ 'बर्हिनिश्वास' इति पाठः   ३ 'सुरितः फणी' इति पाठः

प्रसुप्तेति। हरिर्भुजङ्ग। 'यमानिलेन्द्रचन्द्रार्कविष्णुसिंहांशुवाजिषु। शुकाहिकपिभेकेषु हरिर्ना कपिले त्रिषु॥' इत्यमर। प्रसुप्तस्य निद्रालोर्बर्हिणस्य मयूरस्य ये श्वासा निःश्वासमारुतास्तेषा पारणया भोजनेन सुकृती धन्य। 'सुकृती पुण्यवान्धन्य' 'मयूरो बर्हिणो बर्ही नीलकण्ठो भुजङ्गभुक्' इति चामर। बर्हिणभुजङ्गयो सहजवैरे सत्यपि महामुनिमहिम्ना प्रसन्नत्वादाश्रमस्य निर्भयसान्निध्यसंभवादिति भाव। तथा मृगो हरिण कण्ठीरवनखै सिंहनखैरै कण्डूविनोदनोत्कण्ठी कण्डूत्यपनोदनोत्सुक। पूर्ववद्भाव। सहजमपि वैर सत्यज्य स्वैर विहरन्ति मृगपन्नगादय इति मुनेर्महातप सामर्थ्यं सूच्यते॥

तत्र भरद्वाजविहितविविधातिथ्य[1] तथैव पदवीं दवीयसीमति[2]लङ्घ्य पुनरयोध्यासविधमासीदन्नग्रत एव हनूमदावेदितोदन्तमर[3]न्धतीजानिपुर सरमजस्रमानन्द[4]बाष्पाकुलितालोकैरमात्यादिलोकै परिगतमतिपावनतपोधनन्तमाजानभक्तिभरितमागच्छन्तं[5] भरतमवलोकयन्नतिवत्सलतया[6] तद्विमानादवरोहणाय देवो दशकण्ठरिपुरुदकण्ठत॥

तत्रेति। तत्राश्रमे भरद्वाजेन विहित कृत विविधातिथ्य नानाप्रकारातिथिसत्कारो यस्य स तथोक्त। तथैव दवीयसीं दूरतराम्। 'स्थूलदूर–' इत्यादिना पूर्वगुणयणादिपरलोपौ। 'द्विवचनविभज्य–' इत्यादिना ईयसुन् अवादेश। 'उगितश्च' इति ङीप्। पदवीं मार्गमतिलङ्घ्यातिक्रम्य पुनर्भूय। वाक्यालङ्कारे वा। अयोध्याया सविध समीपमासीदन् प्राप्नुवन्। अग्रत पुरस्तादेव हनूमता आवेदितो निवेदित उदन्त श्रीरामागमनवृत्तान्तो यस्य तम्। अत एव अरुन्धती जाया यस्य स अरुन्धतीजानिर्वसिष्ठ। 'जायाया निङ्' इति निङादेश। पुर सरोऽग्रेसरो यस्य तथोक्तस्तम्। शेषिक कप्रत्यय। तथा अजस्र निरन्तर आनन्दबाष्पैराकुलिता आलोका दर्शनानि येषा तै। 'आलोकौ दर्शनोद्द्योतौ' इत्यमर। अमात्यादिलोकै सुमन्त्रादिमन्त्रिजनै परिगत परिवेष्टितमतिपावनमत्यन्तपरिशुद्ध तपोधनव्रत जटावल्कलधारणकन्दमूलाशनाधःशयनब्रह्मचर्यादितप स्वाचारो यस्य तम्। भक्ति पूज्येष्वनुराग। आजानभक्त्या स्वभावसिद्धभक्त्या भरित परिपूर्णम्। नितान्तभक्तितत्परमित्यर्थ। 'भक्तिर्निषेवणे रागे रचनायाम्' इति शब्दार्णवे। आगच्छन्तमायान्त भरतमवलोकयन्नालोकयन्। अतिवत्सलत्वेन हेतुना। 'श्रीमान्स्निग्धस्तु वत्सल' इत्यमर। 'वत्सांसाभ्या कामबले' इति लच्प्रत्यय। ततस्तद्विमानात्पुष्पकादवरोहणाय देव स्वामी दशकण्ठरिपू रावणान्तक श्रीराम उदकण्ठतोत्कण्ठितवान्। ऐच्छदित्यर्थ॥

---

१ "विविधातिथेय' इति पाठ २ 'अतीत्य' इति पाठ ३ 'उदन्तसमागच्छन्तम्' इति पाठ ४ 'आनन्दाश्रुजलविलुलिता गेवैरमात्यलोकै' इति पाठ ५ 'आगच्छन्तम्' इति नास्ति क्वचित् ६ 'वत्सलमना विमानावरोहणाय दशकण्ठ' इति पाठ

तदानीं सीतामामन्त्रितवाञ्श्रीराम इत्याह—

यानं मदाशयमवेत्य यथा यथैत
त्तारापथादवतरत्यवनीकुमारि!।
आसेदुषीं सविधमद्य तथा तथा भू
रत्यादरेण भवतीमनुगच्छतीव ॥ १०३ ॥

यानमिति। हे अवनीकुमारि सीते! एतदस्मदधिष्ठितं यानं पुष्पकं कर्तृ मदाशयमभावरोहणाभिप्रायमवेत्य ज्ञात्वा यथा यथा तारापथादन्तरिक्षात्। 'अत्यादरात्' इति वा पाठः। अत एवावनरत्यवरोहति। तथा तथा भूस्त्वन्माता भूदेवी। अद्येदानीं सविधं समीपमासेदुषीमत्यादरेणात्यन्तपुत्रिकाप्रेम्णा भवती पूज्यां त्वाम्। 'भातेर्डवतु' इति डवतुप्रत्ययः। पूर्ववदनुगच्छत्यभ्युद्गच्छतीवेत्युत्प्रेक्षा। यथा दूरादागता पुत्रीं माता अत्यादरेणाभ्युद्गच्छति तद्वदित्यर्थः। वसन्ततिलका वृत्तम्॥

इत्थं वदन्निन्दुमुखीं सलीलं देवः प्लवगाधिपदत्तहस्तः।
विभीषणावेदितया पदव्या विमानतो मन्दमवारुरोह ॥ १०४ ॥

इत्थमिति। इत्थमनेन प्रकारेण। 'इदमस्थमुः' इति थमुप्रत्ययः। इन्दुमुखीं सीतां प्रति सलीलं सविलासं वदन्। देवः स्वामी श्रीरामः प्लवगाधिपेन सुग्रीवेण दत्तहस्तो रामलक्षणत्वाद्वितीर्णा हस्तावलम्बो यस्य स तथोक्तः सन्। विभीषणावेदितया इत आगम्यतां देवेनेति निर्दिष्टया पदव्या मार्गेण। पथः करणत्वं व्याख्यातं प्राक्। विमानतो विमानात्। पञ्चम्यास्तसिः। मन्दं शनैरवारुरोहावरूढवान्॥

प्रणीतमणिपादुकं प्रणतमग्रतः पादयो-
रदस्य भरतं जवाद्रुपनयन्भुजाभ्यन्तरम्।
उदीक्ष्य च तपः कृशं वपुरमुष्य वात्सल्यतः
करेण स मुहुः स्पृशन्न विरराम रामश्चिरम् ॥ १०५ ॥

प्रणीतेति। प्रणीते श्रीरामचरणसंनिधानं प्रापिते मणिपादुके पूर्वं राज्यपरिपालनपुरस्कारार्थमानीते माणिक्यपादुके येन तं पादयोरग्रतः पुरस्तात्प्रणतं नमस्कृतं भरतं जवादादरातिशयप्रयुक्तरयादुदस्योत्क्षिप्य। भुजाभ्यन्तरमुपनयन्। गाढमालिङ्ग्येत्यर्थः। तथा तपसा व्रतोपवासादिना कृशं क्षीणममुष्य भरतस्य वपुः शरीरमुदीक्ष्य दृष्ट्वा च वात्सल्यतः सोदरस्नेहात्करेण मुहुः पुनः पुनः स्पृशन् परिमार्जयन् स रामश्चिरं न विरराम न विरतोऽभूत्। तदुपलालनता पर्यवसानस्य कालं प्रावर्ततेत्यर्थः। 'व्याङ्परिभ्यो रमः' इति परस्मैपदम्। पृथ्वीवृत्तम्॥

पश्यन्ननन्दं भरतः परिरभ्य दोर्भ्यां
सौमित्रिमार्यसमदुःखकृशीकृताङ्गम्।

---

१ 'आसेदुषी' इति पाठः। २ 'अभिगच्छति' इति पाठः। ३ 'अवेक्ष्य' इति पाठः।
४ 'अतीव वात्सल्यतो नवं नवमिव स्पृशन्' इति पाठः। ५ 'सुख वनेऽपि' इति पाठः।

सोऽय सुखोपनतराज्यपराङ्मुखाय
तस्मै पुन सहजभक्तिदृढव्रताय ॥ १०६ ॥

पदयन्निति । भरत आर्येण पूज्येन श्रीरामेण सम दु ख दु खानुभवो यस्य स अत एव कृशीकृतमङ्ग शरीर यस्येति बहुव्रीहिगर्भितो विशेषणसमास । अथवा आर्यसमदु खेन कृशीकृताङ्ग अन्तरभक्लेशाननुभूतवन्त सौमित्रि लक्ष्मण पदयन्दोर्भ्या बाहुभ्या परिरभ्यालिङ्ग्य ननन्द । आर्यसहवासेनाय धन्योऽभूदिति सनुतोष । तथा सोऽय सौमित्रिश्च सुखेनोपनते स्वय सप्राप्ते राज्ये पराङ्मुखाय । आदरराहित्यायेत्यथ । कुत । सहजभक्त्या दृढ गाढ व्रत श्रीरामागमनपर्यन्तमयोध्या न प्रवेक्ष्यामीत्यादिरूपनियमो यस्य तथोक्ताय तस्मै भरताय । पुन शब्दो वाक्यालकारे । ननन्द । नद्राज्यदानतत्पर भरत दृष्ट्वा पर जहर्षेत्यर्थ । गुणाना परमादरास्पदत्वादिदम योग्या भिनन्दन युक्तमिति भाव । वसन्ततिलकावृत्तम् ॥

अथ भरतोऽपि पुरतोऽभिवादितपुरुष पौरपनिघ्नेन शत्रुघ्नेन सम देवीं प्रणम्य जनकनन्दिनीमुन्मनीकृत्य सावरोधवधूकान्सुग्रीवदशग्रीवानुजादीन्यथोचिताभिरुपचर्याभिरभ्यर्हितवसिष्ठमामन्त्रितमन्त्रिलोकमनुग्रहालोकानुगृहीतपौरवर्गमग्रजन्मान विमानगतमेव सबहुमानमानन्दयन्ननयदपनीतरुज निजाश्रमपदम् ॥

अथेति । अथानन्तर भरत पौरपनिघ्न पुरुषकाराधीनेन । 'अधीनो निघ्न आयत्त' इत्यमर । शत्रुघ्नेन सम सह पुरत प्रथममभिवादितो नमस्कृत पुरुष परमपुरुष श्रीरामो यस्मिन्कर्मणि तद्यथा तथा देवीं जनकनन्दिनीं सीता प्रणम्य । तथा यथोचिताभिर्यथार्हाभिरुपचर्याभिरुपचारै । उपपूर्वाच्चरते क्यबन्तात् 'अप्रत्ययात्' इति स्त्रियामप्रत्यये टाप् । अवरोधवधूभिरन्त पुरस्त्रीभि सहितान्सावरोधवधूकान् । 'तेन सहेति तुल्ययोगे' इति बहुव्रीहि । 'नद्यृतश्च' इति कप् । सुग्रीवदशग्रीवानुजौ सुग्रीवविभीषणौ आदी येषा तान्वानरादीनुन्मनीकृत्योत्सुकचित्तान्कृत्वा । 'अभूततद्भावे च्वि' । 'अस्य च्वौ' इति दीर्घ । 'अरुर्मनश्चक्षु–' इत्यादिना सलोप । अभ्यर्हित पूजित वसिष्ठो येन तम् । आमन्त्रित सबोधितो मन्त्रिलोक मन्त्रिजनो येन तम् । अनुग्रहालोकनेन करुणाकटाक्षवीक्षणेनानुगृहीतोऽनुग्रहविषयीकृत पौरवर्गो पुरजननिवहो येन तमग्रजन्मान ज्येष्ठभ्रातर श्रीराम विमानगत विमानारूढमेव सबहुमान सगौरवमानन्दयन् । अपनीता श्रीरामागमनादपगता रुजा उपतापो यस्य त तच्छोकम् । 'स्त्री रुग्रुजा चोपताप' इत्यमर । निज स्वकीयमाश्रमपद नन्दिग्रामाख्यमावासस्थानमनयत्प्रापयामास ॥

तत्र च सौमित्रिसीतासखो दाशरथिरतिलोभनीयवात्सल्या

---

१ 'सवाङ्मुखाय' इति पाठ २ 'अभिवादितपूर्वजोपच्छलननिघ्नेन' इति पाठ ३ 'सम सविनय प्रणिपत्य जनकेन्द्रपुत्रीमुन्मनीकृत्य इति पाठ ४ 'सुग्रीवदशग्रीवानुजादीन्सावरोधवधूकान्' इति पाठ ५ 'अभ्यर्च्याभ्यर्चितपुरोहितमामन्त्रितमन्त्रिलोकमालोकानुगृहीत' इति पाठ ६ 'विमानत एव' इति पाठ ७ 'अनयदपनीतनगरपरिश्रम निजाश्रमम्' इति पाठ

कौसल्यामतिशयितदु खातिरेका कैकेयीमतिक्रममस्नेहपरिष्वक्ता सौमित्रिमातरमपि क्रमादभिवादयन्निजावलोकनरसनिरताभिरेताभिर्वनिताभि कलाभि पूर्णिमाचन्द्र इव पयोनिधिर्वीचिकाभिरिव प्रतिक्षण परिरभ्यमाणो निर्भरानन्दमविन्दत ॥

तत्रेति । तत्र भरताश्रमपदे सौमित्रिसीतासखो लक्ष्मणसीतासमेत । 'राजाह सखिभ्यष्टच्'। दाशरथि श्रीराम , अत्यन्त लोभयतीत्यतिलोभनीयम् । पुनर्दर्शनाभिलाषनिशेषजनकमित्यर्थ । तद्वात्सल्य स्नेहो यस्यास्ता कौसल्या च । अतिशयितो बहुलो दु खातिरेको यस्यास्ताम् । सर्वानर्थमूलाहमस्मीति समुत्पन्नदु खभराक्रान्तामित्यर्थ । कैकेय्या च अतिक्रमेण क्रममतिक्रान्तेन स्नेहेन परिष्वक्ता निमर्यादप्रेमपरिपूर्णा सौमित्रिमातरमपि सुमित्रा च क्रमाद्वृद्धानुक्रमादभिवादयन्नमस्कुर्वन् । निजावलोकने आत्मदर्शने यो रसोऽनुरागस्तस्मिन्निरताभिस्तत्पराभिरेताभि पूर्वोक्ताभिर्वनिताभिर्उत्तमस्त्रीभि कलाभिरंशै । 'कला शिल्पे कालभेदे चन्द्रांशे कलना कला' इति वैजयन्ती । पूर्णिमाचन्द्र इव । वीचिकाभिरूर्मिभि पयोनिधि समुद्र इवेत्युपमाद्वयम् । प्रतिक्षण परिरभ्यमाण आदरातिशयात्क्षणे क्षण आश्लिष्यमाणो निर्भरानन्दममन्दानन्दमविन्दतालभत । परमानन्दभरितान्त करणोऽभूदित्यर्थ ॥

अथाखिलजनेक्षणेक्षितरघूद्वहस्यादरा-
द्विधातुमभिषेचन विचरित गुरोराज्ञया ।
अनीयत समन्ततो हरिगणेन तीर्थ पुन
समाकुलितमन्थर विजहता गतिं मन्थराम् ॥ १०७ ॥

अथेति । अथानन्तर गुरोर्वसिष्ठस्याज्ञया निदेशेनाखिलजनेक्षणैरशेषलोकलोचनैरीक्षित सानन्दमवलोकित स चासौ रघूद्वहश्च तस्य श्रीरामस्यादराद्विचरित विशिष्टाचारयुक्तमभिषेचन मूर्धाभिषेक विधातु कर्तुम् । मन्थरा मन्दा गतिं विजहता त्यजता । ससम्भ्रम प्रवृत्तेनेत्यर्थ । जहातें शतृप्रत्यय । हरिगणेन वानरसमूहेन समाकुलिता सक्षुभिता मन्थरा कैकेयीदासी यस्मिंस्तद्यथा भवति तथा । तत्र तस्या कृतकप्रयोगानवकाशादिति भाव । समन्तत । सकलदिग्भ्य इत्यर्थ । तीर्थं पुण्यनदीसलिल पुनर्भूयोऽपि । वाक्यालङ्कारे वा । अनीयतानीतम् । पृथ्वी वृत्तम् ॥

अलङ्कृत कृतमभिषेकमादरा-
दमात्यसहतिभिरवाप्य राघव ।
पुरोन्मुख पुनरयमानशे रथ
मनोरथ स च भरतो महारथ ॥ १०८ ॥

---

१ 'अयश शल्यजनितशोकातिरेकाम्' इति पाठ २ 'अक्रमिम' इति पाठ ३ 'सुमित्रामपि इति पाठ ४ 'निजालोकरसनितान्तकन्दलिता तरङ्गाभिरेताभिश्चन्द्र इव पयोधिर्वीचिकाभि प्रतिक्षण परिरभ्यमाणाभि स लक्ष्मण केवलमानन्दधुरमविन्दत' इति पाठ ५ 'जगत्पतेरपि इति पाठ ६ 'विचन्ता' इति पाठ ७ 'विशङ्क हृदि मन्थरा न भजता गतिम्' इति पाठ

अलङ्कृत इति । अथ राघवो रघुवंशोद्भव श्रीरामोऽमात्यसहितैर्मन्त्रिवर्गै । तत्र तेषा मुख्यत्वादिति भाव । आदरात्सत्कारात्कृत विरचितमभिषेकं प्राप्य । मूर्धाभिषिक्त सन्नित्यर्थ । अथालङ्कृतो जटापटलविमोचनपूर्वक विविधविचित्रनीहारादिव्याम्बरादिभिर्विभूषित पुन पुरोन्मुख । अयोध्यापुरप्रवेशाभिमुख सन्नित्यर्थ । रथमानशे प्राप । पुष्पक विहाय रथमारूढोऽभूदित्यर्थ । 'अशोतेश्च' इत्यभ्यासदीर्घमुडागमौ । तथा महारथो महात्मा स प्रसिद्धो भरतश्च । मनोरथ श्रीरामाभिषेकरूपनिजवाञ्छितार्थसिद्धिमानशे । श्रीरामाभिषेकेण परिपूर्णमनोरथोऽभूदित्यर्थ । रुचिरावृत्तम्—'चतुर्ग्रहैरिह रुचिरा जभौ स्जगा' इति लक्षणात् ॥

तत्र च सेवाविचक्षणाभ्या शत्रुघ्नलक्ष्मणाभ्यामभितो[1] निर्धूतव्यजन[2] परिजनाचारनिरतभरतोद्दत्तनिर्मल[3]मुक्तातपत्रो विचित्रोपहितनैपथ्य[4] चारुरारूढशताङ्ग[5]मातङ्गैराशरलङ्कगवाहि[6]नीपतिभिरनुगम्यमान प्रवर्त्य[7]मानश्वेताक्षतकुसुमलाजोपचारपौरपुरन्ध्रीकदम्बसंरम्भचलितमञ्जीर[8]-मणिकाञ्चीवलय[9]संचालिता वाद्यमानमाङ्गलिक[10]तूर्यघोषणा वैरोधिक[11]-विविधरवश्रवणसमयोच्चलितसामोदपौरसम्बाधा सौधान्तरगवाक्षचलिततरुणीजनेक्षणरेखा[12]नीलोत्पलदामतोरणाभिरामरथ्या[13]न्तरामयोध्यामाजगाम रामचन्द्र ॥

तत्रेति । किं चेति चार्थ । तत्र तस्मिन्समये सेवाविचक्षणाभ्यामनुचराचरणतत्पराभ्या शत्रुघ्नलक्ष्मणाभ्याम् । ज्येष्ठकनिष्ठभावोऽत्र न विवक्षित । लक्ष्मणापेक्षयापि शत्रुघ्नस्यादरातिशयद्योतनार्थं वा । तथा च महाकविप्रयोग —'शत्रुघ्नलक्ष्मणमुखैरपचर्यमाण साम्राज्यभोगनिरतो भरतो बभूव' इति । अभित । उभयपार्श्वयोरित्यर्थ । विधूते वीजिते व्यजने चामरे यस्य स तथोक्त । परिजनाचारनिरतेन भृत्यजनोचिताचारतत्परेण भरतेनोदस्तमुत्क्षिप्त विमल स्वच्छ च मुक्तातपत्र मौक्तिकच्छत्र यस्य स तथोक्त । विचित्रमाश्चर्यकर विचित्रसंनिवेश वा । यथा तथोपहितेन विरचितेन नैपथ्येन दिव्यभूषणाम्बरप्रमुखालङ्कारकलापेन चारु सुन्दर । तथा शताङ्गा रथा, मातङ्गा गजा, ते आरूढा अधिष्ठिता यैस्तै । 'शताङ्ग स्यन्दनो रथ' इत्यमर । आशरलङ्कगवाहिनीपतिभिर्विभीषणसुग्रीवप्रमुखराक्षसवानरसेनानायकैरनुगम्यमानोऽनुस्रियमाणश्च सन् । रामचन्द्र श्वेतानामक्षताना कुसुमाना लाजाना चोपचारो निक्षेपणरूपोपचार प्रवर्त्यमानो मङ्गलाचारतया क्रियमाणो यैस्तानि तथोक्तानि यानि पौरपुरन्ध्रीकदम्बानि पट्टणस्त्रीनिवहास्तेषा सर-

१ 'लक्ष्मणशत्रुघ्नाभ्याम्' इति पाठ २ 'विधूयमानधवलबालव्यजन' इति पाठ ३ 'मणिविमल' इति पाठ ४ 'उपायानमनुजनैश्चारुभि' इति पाठ ५ 'मातङ्गैरलङ्कृतै' इति पाठ ६ 'वाहिनी' इति नास्ति क्वचित् ७ "शेषाक्षत' इति पाठ ८ 'सौरभ' इति पाठ ९ 'मञ्जुमञ्जीर' इति पाठ १० 'वाद्यादिनदशदिगन्तराम्' इति पाठ ११ 'भेरीमृदङ्गढक्कादिकविविधारव' इति पाठ १२ 'तरुणीकटाक्षलेखा' इति पाठ १३ 'रथ्यां तथाविधाम्' इति पाठ

म्मेण सभ्रमेण चलितैर्झणझणायमानैर्मञ्जीरमणिकाञ्चीवलयनूपुरमाणिक्यरशनाम्द्ध णैर्वाचालिता मुखरिताम् । 'तत्करोति-' इति ण्यन्तात्कर्मणि क्त । वाद्यमानानि ताड्यमानानि माङ्गलिकतूर्याणि मङ्गलवाद्यानि तद्घोषणाम् । तथा वैबोधिकविविधर-वाणा वर्तव्यार्थविबोधरजननानाविधशब्दाना च स्तुतिपाठकशब्दाना वा । श्रवणसमये आकर्णनकाले उच्चलिता प्रचलिता सामोदा सानन्दाश्च ये पौरा पुरजनास्तै सनाथा सकीर्णाम् । 'माङ्गलिक' 'वैबोधिक' इत्यत्र 'प्रयोजनम्' इति ठक् । सौधा-न्तरगवाक्षे प्रसादमध्यवातायनेश्वलिता प्रसृता यास्तरुणीजनेक्षणरेखा सुन्दरी जननेत्रपङ्क्तयस्ता एव नीलोत्पलदामतोरणानि तैरभिरामाणि रम्याणि रथ्यान्तराणि प्रतोल्यभ्यन्तरालानि यस्यास्तामयोध्यामाजगाम । प्रविवेशेत्यथ ॥

साकेत समुपेयिवान्स विजयी ससेवितो भ्रातृभि
सुग्रीवप्रमुखानपि प्रियसखान्स्वे स्वे पदे स्थापयन् ।
स्वच्छन्द सुचिर सुखान्यनुभवन्देव्या तया सीतया
राम पालयति स्म कीर्तिविभवैरामोदिनी मेदिनीम् ॥१०९॥

साकेतमिति । विजयी जयशील । 'जिदृक्षि-' इत्यादिनेनिप्रत्यय । यद्वा प्रशस्तो रावणविजयोऽस्यास्तीति विजयी । प्रशसायामिनि । स प्रसिद्धो राम साकेतमयोध्याम् । 'साकेत स्यादयोध्यायाम्' इत्यमर । समुपेयिवान् प्रविष्ट । 'उपेयिवाननाश्वाननूचानश्च' इति क्वसुप्रत्ययान्तो निपात । तथा भ्रातृभिरनुजभ-रतादिभि ससेवित उपचर्यमाण । तथा सुग्रीवप्रमुखा सुग्रीवादीन्प्रियसखान्प्रिय-सुहृद । 'राजाह सखिभ्यष्टच्' । स्वे स्वे पदे । स्थिक्ष्वादिप्रतिनियतस्थानेष्वित्यर्थ । वीप्साया द्विर्भाव । 'पूर्वादिभ्यो नवभ्यो वा' इति विकल्पात्स्मिन्नादेशाभाव । स्थापयन्प्रतिष्ठापयन् । तथा देव्या सीतया सम स्वच्छन्द यथेच्छ सुखान्यैहिकभो गाननुभवन् । दानक्षात्रोद्भवा कीर्तिस्तस्या विभव सामर्थ्य समृद्धिभिरामोदिनीमा-नन्दवती मेदिनीं भुव सुचिरमतिचिरकाल पालयति स्म परिपालितवान् । 'लट् स्मे' इति भूतार्थे लट् । शार्दूलविक्रीडित वृत्तम्—'सूर्याश्वैर्मसजस्तता सगुरव शार्दूल विक्रीडितम्' इति लक्षणात् ॥

अथ कवि स्वाभिवर्णनापुरःसरं काण्डसमाप्तिं श्लोकेनाह—

साहित्यादिकलावता शनगरग्रामावतसायिता
श्रीगङ्गाधरधीरसिन्धुविधुना गङ्गाम्बिकासूनुना ।
प्राग्भोजोदितपञ्चकाण्डविहितानन्दे प्रबन्धे पुन
काण्डो लक्ष्मणसूरिणा विरचित षष्ठोऽपि जीयाच्चिरम् ॥११०॥

इति श्रीलक्ष्मणकविविरचिते चम्पूरामायणे युद्धकाण्ड समाप्त ॥

---

१ 'राज्य स्व' इति पाठ २ 'विनयैरासेवितो' इति पाठ ३ 'स्वच्छन्द ' इति पाठ ४ 'तया' इति पाठ

साहित्येति। साहित्य काव्यनाटकालंकारादिसमुदायरूपविद्या तदादि प्रमुख यासां ताः। कलाः विद्या अस्य सन्तीति साहित्यादिकलावता। सकलविद्यारहस्याभिज्ञेनेत्यर्थः। अत्र कर्मधारयसाप्युद्वेगकरत्वात्सर्वेदाधिकेशीलादिवन्निर्बोद्धव्यम्। शनगरमिति ग्रामस्तस्यावनसवदाचारितोऽवतसायितो भूषणायमानः। उपमानार्थेकचारक्यजन्तात्कर्तरि क्तः। स चासौ श्रीगङ्गाधरधीरश्च श्रीयुक्तो गङ्गाधरनामा पण्डितः। 'धीरो मनीषी ज्ञः प्राज्ञः संख्यावान्पण्डितः कविः' इत्यमरः। स एव सिन्धुः समुद्रस्तस्य विधुना चन्द्रेण। पुत्रत्वादुल्लासकरत्वाच्च तद्रूपेणेत्यर्थः। अत एव श्लिष्टपरम्परितरूपकम्। 'विधुर्विष्णौ चन्द्रमसि' इत्यमरः। गङ्गाम्बिकासूनुना गङ्गाम्बिकागर्भसंभूतेन लक्ष्मणसूरिणा लक्ष्मणाख्यविदुषा। प्राक्पूर्वं भोजेन राज्ञोदितैर्विरचितैः पञ्चभिर्बालकाण्डादिसुन्दरकाण्डान्तैः काण्डैर्विहितः आनन्दो विद्वत्प्रमोदो येन तस्मिन्नित्युत्तरपदसमासः। चम्पूरामायणाख्ये काव्ये पुनर्विरचितः प्रणीतः षष्ठः षण्णां पूरणः काण्डो युद्धकाण्डोऽपि चिरं जीयात्। सर्वोत्कर्षेण वर्ततामित्यर्थः। शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम्॥

पूर्वेषां विदुषां मतानि विविधान्यालोच्य तत्सारम-
प्याकृष्येयमखण्डपण्डितपरीतोषाय सदार्पिता।
यद्यत्र प्रतिभाति दूषणमिदं विज्ञायतां भूषणं
तत्रापि प्रतिभाति चेत्खलु परामृश्य ह्यवश्यं बुधैः॥

लोकेषु प्रतिभाति मध्यमजगत्तत्र त्रिलिङ्गाह्वयो
देशस्तत्र तथाद्रिमौलितनयातीरे परं तत्र च।
ग्रामः काञ्जलुरीति तत्र महितः श्रीरामचन्द्रः सुधी
श्रीमानुद्धरतादमुष्य कविताकन्या रघूणां पतिः॥

इति श्रीमत्परमयोगीन्द्रवृन्दमानसेन्दीवरसंदोहानन्दलाभाभिनन्दितरघुनन्दनचरणारविन्दमकरन्दास्वादनस्पन्दलितसारस्वतेनाखण्डिततपःप्रचण्डमुनिप्रकाण्डमण्डलेश्वरशाण्डिल्यमहामुनिगोत्रावनमस्यापद्मासवानिसुधापारावारपारिजातस्य धन्वन्तर्यवतारान्तरस्यायुर्वेदप्रमुखनिखिलविद्यासारसर्वज्ञसार्वभौमस्य धन्वन्तरकोदण्डवर्यस्य तनूजेन गङ्गाम्बिकागर्भरत्नाकरसुधाकरेण रामचन्द्रबुधेन्द्रेण विरचितायां चम्पूरामायणव्याख्यायां साहित्यमञ्जूषिकासमाख्यायां युद्धकाण्डः समाप्तः॥

रामचन्द्रार्यरचिता रामचन्द्रपदार्पिता।
व्याख्या श्रीयुद्धकाण्डस्य पूर्णा मञ्जूषिकाभिधा॥

---

१ अस्य श्लोकस्य स्थाने—

'कोलाहलाख्यमहाग्रहारमहिताऽऽश्रयेन संख्यावता
मूर्धन्येन विशारदेन विधुना श्रीसोमनाथोदधेः।
प्राग्भोजोदितपञ्चकाण्डमहिमानन्दे भवन्ये पुनः
काण्डो निर्मित एकचूतपतिना षष्ठोऽपि जीयाच्चिरम्॥'

इति पाठः क्वचित्।